ISTORIA LUMII

ANDREW MARR

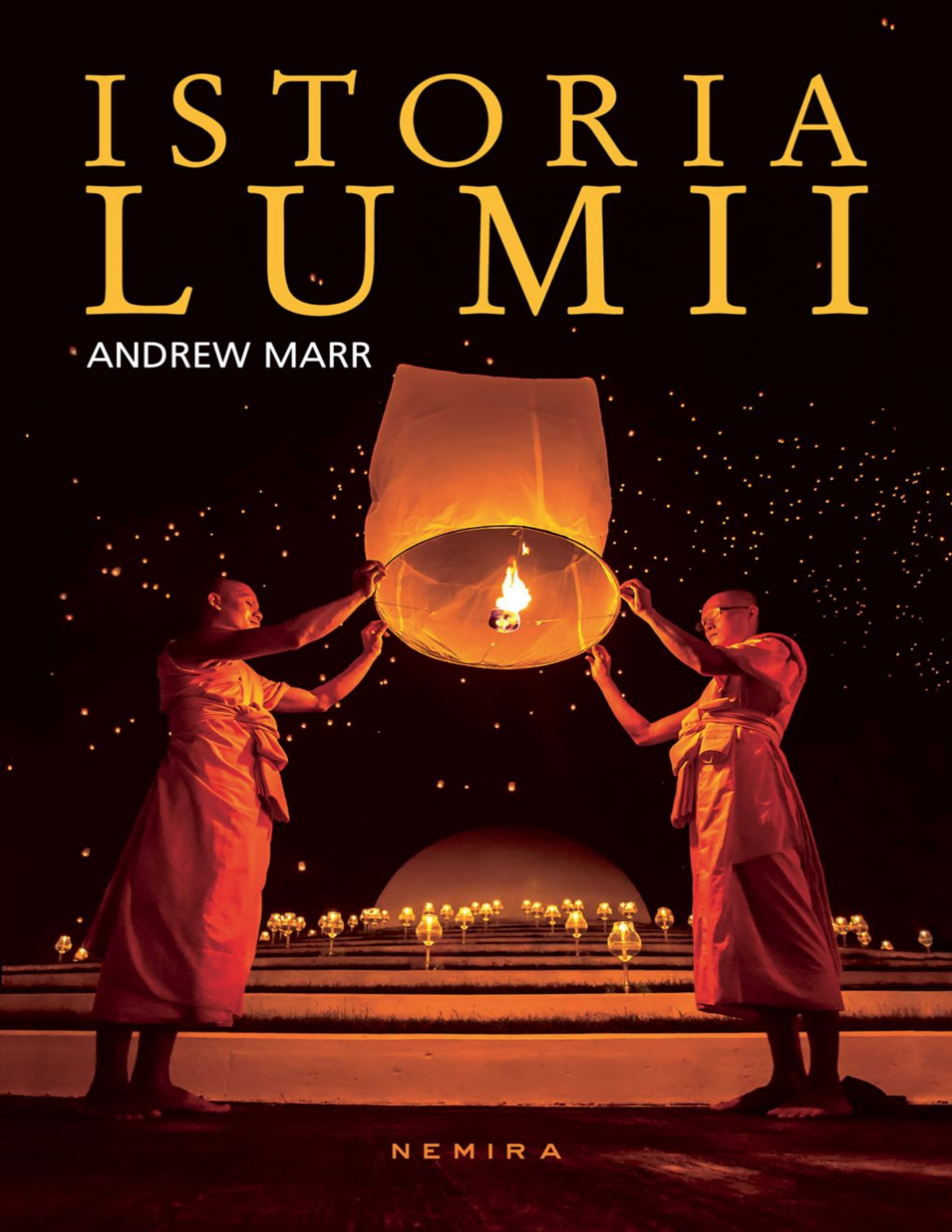

NEMIRA

ANDREW MARR

ISTORIA LUMII

Andrew Marr, jurnalist și scriitor, s-a născut în 1959 și la începutul carierei a fost analist politic, după care a devenit editor la *The Independent*, iar apoi s-a alăturat grupului BBC, în cadrul căruia a realizat numeroase emisiuni politice și istorice atât la televiziune, cât și la radio. În 2007 a conceput o serie dedicată istoriei politice a Marii Britanii după Al Doilea Război Mondial. După succesul de care s-a bucurat, a continuat să lucreze documentare apreciate, studiind personalităţi istorice, printre care Margaret Thatcher și regina Elisabeta a II-a, și să publice editoriale și documentare în presa britanică. În 2012 a prezentat la BBC seria *Andrew Marr's History of the World*. În același an a publicat ambiţioasa lucrare Istoria lumii. Printre volumele care au precedat-o se numără *The Diamond Queen: Elizabeth II and Her People* (2011), *The Making of Modern Britain* (2009), *A History of Modern Britain* (2007).

ANDREW MARR

ISTORIA LUMII

traducere din limba engleză
DAN LAZĂR

NEMIRA

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
MARR, ANDREW
Istoria lumii / Andrew Marr; trad.: Dan Lazăr, Cora Radulian. - București: Nemira Publishing House, 2015
Bibliogr.
ISBN print: 978-606-758-352-6
ISBN epub: 978-606-758-447-9
ISBN mobi: 978-606-758-448-6

I. Lazăr, Dan (trad.)
II. Radulian, Cora (trad.)

94(100)

Andrew Marr
A HISTORY OF THE WORLD
Copyright © Andrew Marr, 2012

© Nemira 2015
Coperta: Ana NICOLAU, Cristian FLORESCU
Redactor: Oana IONAȘCU
Lector: Ecaterina DERZSI
Tehnoredactor: Alexandru CSUKOR
Tehnoredactor ebooks: Mihai Eftimescu

Orice reproducere, totală sau parţială, a acestei lucrări, fără acordul scris al editorului, este strict interzisă și se pedepsește conform Legii dreptului de autor.

Cuprins

Despre autor

Mulțumiri

Introducere

Partea I - Afară din arșiță, spre ger

Partea a II-a - Pledoarie pentru război

Partea a III-a - Sabia și cuvântul

Partea a IV-a - Dincolo de creuzetul tulbure

Partea a V-a - Detonarea lumii

Partea a VI-a - Visuri de libertate

Partea a VII-a - Capitalismul și adversarii acestuia

Partea a VIII-a - 1918 - 2012: Timpurile noastre

Bibliografie selectivă

Note

Pentru Harry, Isabel și Emily

Mulțumiri

Aș dori să mulțumesc mai multor persoane. Familia mea mult-încercată, de la soția Jackie până la copiii Harry, Isabel și Emily, a tolerat multă vreme o imitație abstractă, adesea absentă, de ființă umană. Proiectul acesta m-a transformat de asemenea într-un amic mai puțin bun pentru prietenii mei; ca atare le cer scuze și lor. Acum mă voi reforma și voi reîncepe să beau un păhărel la prânz.

Cartea de față n-ar fi existat fără excelentul Ed Victor, care s-a îngrijit de mine mulți ani și uneori m-a privit chiorâș, nici fără superba echipă de la Macmillan, Jon Butler, Georgina Morley, Tania Wilde și Jacqueline Graham – altă relație veche. Mary Greenham, care-mi conduce în cea mai mare măsură viața, s-a străduit din răsputeri să mă oprească s-o iau razna. Rămâne neclar dacă a reușit. Printre istoricii mulți care mi-au oferit cu amabilitate sfaturile lor, care au citit părți din manuscris sau m-au ajutat să găsesc informații, se numără Mary Beard și echipa de la Open University asociată cu proiectul de filmare. Kate Sleight a făcut o treabă minunată în detectarea și eliminarea unora dintre erorile mele deosebit de stânjenitoare, iar Sue Phillpott a fost un redactor superb; le mulțumesc ambelor și, desigur, vreau să subliniez că erorile rămase îmi aparțin în exclusivitate.

Proiectul în sine, începând cu BBC-ul, a fost creația lui Chris Granlund, prieten și camarad, alături de care am realizat până acum 22 de ore de documentare TV. Ca și anterior, n-aș fi putut lucra eficient dacă n-aș fi beneficiat de minunata London Library. Deși nu folosesc documentariști pentru scrierile mele, mulți din echipa BBC au contribuit cu idei foarte utile, obiecții și sfaturi și sunt menționați mai jos. Echipa BBC a fost condusă de Kathryn Taylor, care a trebuit să jongleze documentarul și ficțiunea; cea din urmă a fost filmată în Africa de Sud. Producătorii-regizori care au făcut munca pe teren și cu care am petrecut multe ore în dube ce se hurducau, în aeroporturi, în hoteluri suspecte și în locuri îmbâcsite de praf au fost Robin Dashwood, Guy Smith, Renny Bartlett, Neil Rawles și Mark Radice, care a suferit în urma unei căzături oribile cu bicicleta, dar acum își revine. Cameramanul, care s-a distrat multe luni spunându-mi să mă mișc mai la stânga sau puțin înapoi, a fost Neil Harvey, cel mai bun director de imagine din domeniu, iar geniul sonorizării a fost Simon Parmenter. Chris O'Donnell a fost un membru al echipei deosebit de entuziast și isteț, și doresc de asemenea să le mulțumesc lui Alison Mills, Julie Wilkinson, Katherine Wooton și Michaela Goncalves pentru organizarea unuia dintre cele mai mari proiecte cu care au trebuit să se lupte documentarele BBC după mulți ani.

În sfârșit, cartea aceasta s-a bazat și pe ajutorul prietenos al istoricilor și arheologilor locali, și al intermediarilor noștri din Rusia, Ucraina, Germania, Franța, Olanda, Elveția, Spania, Italia, Grecia, Turcia, Israel, Egipt, India, China, Mongolia, Australia, Japonia, Mali, Africa de Sud, Peru, Brazilia, Statele Unite și Shropshire.

Introducere

„Ceea ce oamenii au făcut alți oameni pot înțelege.“
Isaiah Berlin, citându-l pe Giovanni Battista Vico

„Istoria… este plictiseală întreruptă de războaie.“
Derek Walcott în *The Bounty*

Scrierea unei istorii a lumii este ridicolă prin definiție. Cantitatea de informații este prea vastă pentru a putea fi absorbită de un singur individ, iar probabilitatea erorilor este imensă. Unicul motiv pentru a o scrie și pentru a o citi este că inexistența unei înțelegeri a istoriei lumii ar fi încă și mai ridicolă. Examinarea retrospectivă ne poate îmbunătăți examinarea personală. Cu cât vom înțelege mai bine felul cum conducătorii pierd contactul cu realitatea sau motivul pentru care revoluțiile produc dictatori mai frecvent decât produc fericire sau pentru care unele regiuni ale lumii sunt mai bogate decât altele, cu atât ne va fi mai ușor să ne înțelegem propriile vremuri. Dimensiunea subiectului aduce riscuri evidente: abstractizări plictisitoare pe de o parte și un galimatias amețitor de povești pline de viață pe de altă parte. Eu am ales subiecte și momente care-mi par util de reprezentative și am încercat să le asociez cu o narațiune mai vastă. Dar aș fi putut scrie altă carte cu o selecție aproape complet diferită; și, neîndoios, încă o carte după aceea.

Tema mea generală este cât se poate de directă. Prin capacitatea noastră de a înțelege și de a modela lumea care ne înconjoară, noi, oamenii, suntem o accelerare biologică energică și acrobatică de abilități și gândire, care a dus la o recentă accelerare a numărului nostru și a puterilor noastre. Înțelegem acum destule despre începuturile vieții pe această planetă, despre structura celor care ne înconjoară și despre locul planetei în cosmos. Începem chiar să ne explorăm conștiința de sine, steaua aceea strălucitoare din „deșteptarea lumii“, așa cum a spus un filosof. Probabil că populația noastră este prea mare în prezent pentru ca planeta s-o poată susține foarte mult timp – deși asta depinde de felul cum alegem să trăim –, însă abilitățile noastre tehnice ne oferă cel puțin o șansă de a răzbate, tot așa cum am supraviețuit și altor încercări. Pe de altă parte, această excelență tehnică și științifică nu și-a găsit în politică un corespondent care să ne ofere o mândrie similară.

Imaginați-vă că ați fi în stare să apelați și să discutați cu o țărancă din timpul lui Iisus sau

cu un războinic aztec. Dacă le-ați arăta telefonul vostru mobil și ați încerca să le explicați cum funcționează (presupunând că ați ști asta), n-ați avea nicio șansă de a-i face să înțeleagă. Ar trebui mai întâi să le fie descrisă o mulțime de concepte nefamiliare – aproape un întreg manual de istorie. Însă dacă ați vrea să le povestiți despre Stalin, despre politicieni corupți sau despre conflictele dintre dictatori și populații în lumea arabă contemporană, ei ar înțelege imediat tabloul de ansamblu. Noi am înregistrat progrese. Majoritatea locurilor sunt mult mai puțin violente decât în societățile anterioare. O lume aflată sub egida Națiunilor Unite supurează de sărăcie și scapără de războaie, totuși este mai bună decât o lume a imperiilor rivale. Cu toate acestea, când se ajunge la poftele noastre, la mâniile noastre, la relația noastră cu puterea, nu există nimic comparabil cu progresul pe care l-am văzut în societatea noastră științifică și tehnică. Cu cât aflăm mai multe despre începuturile istoriei noastre ca vânători-culegători și despre lunga noastră istorie de agricultori, iar apoi despre accelerația amețitoare a comerțului și industriei mondiale, care ne-a purtat în epoca modernă, cu atât ni se pare mai puțin misterioasă lumea contemporană. În sfârșit, sper că marea parte a paginilor următoare îi va face pe cititori să se gândească nu doar la imperii de mult apuse, ci și la „aici“ și „acum“.

Între timp istoria continuă să se schimbe. Aceasta a fost o epocă de aur pentru pasionații de istorie, cu lucrări noi și detaliate într-o mulțime de domenii, care s-au revărsat anual din tipografii; de toate, de la istorii ale banilor până la tărâmuri europene uitate, de la comparații între Imperiile Roman și Chinez până la opinii inedite despre Stalin și Al Doilea Război Mondial. Nimeni n-a putut spera să le citească pe toate, însă cartea aceasta a fost alimentată de mulți ani de lecturi frenetice în multe domenii diferite. Am limitat notele finale la puncte de referință esențiale, doar din cauza abundenței nesfârșite de „lecturi suplimentare“ ce ar fi rezultat; am calculat că pentru cartea de față au fost parcurse aproximativ două mii de cărți, fără a pune la socoteală broșuri și reviste.

Am beneficiat de asemenea de norocul deosebit de a fi realizat pentru BBC opt filme despre istoria mondială, un proiect care mi-a îngăduit să vizitez aproximativ șaizeci de situri, din deșerturile peruviene până în Ucraina. Vederea locurilor unde s-au petrecut evenimente istorice – moșia lui Tolstoi sau satul lucrătorilor pentru Valea Regilor din Egipt – afectează inevitabil felul cum înțelegi anumite fapte. Proiectul TV mi-a schimbat cu certitudine propria abordare. Narațiunea televizată insistă pe transfocarea asupra unei *anumite* persoane care spune sau face un *anumit* lucru, într-un *anumit* moment, cu un *anumit* rezultat. Televiziunea detestă abstractizările. Ea dorește personaje, date și acțiuni. De aceea mare parte din cele ce urmează este, fără regrete, un exemplu de un tip de

scriere a istoriei care în prezent nu-i deloc la modă, școala de istorie a „individului măreț", e drept turnată în forme noi de istoriile socială, economică și ecologică.

Asta pentru că în istorie nu există forțe abstracte. Tot ceea ce aduce schimbare este natural. Unii dintre factorii respectivi nu au fost umani: modificările de climă, vulcanii, molimele, curenții, vânturile și distribuția plantelor și animalelor ce au modelat omenirea. Însă majoritatea istoriei omenirii a fost realizată prin intermediul opțiunilor oamenilor și a mușchilor lor. Altfel spus, a fost realizată de indivizi care au acționat în interiorul societăților lor. Unii dintre ei au avut un impact mult mai mare decât alții și de aceea au fost etichetați ca „măreți". Întrucât trăim într-o societate democratică ușor isterică, ce trâmbițează gălăgios despre egalitate pentru a evita să discute despre decalajele ei enorme în bogăție și putere, există o oarecare nervozitate în această privință. Oare istoria micilor schimbări din practicile domestice ale familiilor de agricultori sau rolul femeilor în rețelele mercantile timpuriu-moderne nu sunt mai „reale" decât faptele împăraților sau inventatorilor?

Ei bine, nu! Istoria se referă la schimbare și este firesc să ne concentrăm asupra celor mai importanți indivizi care au determinat schimbări. Da, toți oamenii sunt egali ca demnitate și valoare potențială. Da, cei mai mulți dintre noi trăim vieți liniștite. Da, toți ar trebui să avem statut egal înaintea legii. Este însă ridicol să sugerăm că, de aceea, istoriile sau realizările tuturor sunt egale și la fel de interesante. Țăranul din Burgundia care-și urma boii pe brazdă, care-și hrănea familia, trăia fără reproș și murea, jelit de satul lui, la vârsta înaintată de patruzeci și doi de ani, nu este la fel de important ca un personaj istoric precum Carol Quintul sau Siddhartha – Buddha. Este interesant să citești despre navigatorii din preajma coastelor Europei, care au descoperit zone de pescuit și au adus îmbunătățiri mărunte, dar utile, ambarcațiunilor lor în vreme ce mergeau tot mai departe în căutarea bancurilor de cod. Cristofor Columb s-a bazat pe cunoștințele lor acumulate. Dar ca viață individuală, istoria lui contează mai mult.

Toți oamenii „măreți" au fost ferm înglobați în societățile sau epocile lor, ceea ce le-a oferit un spectru limitat de acțiuni și idei posibile. Cu excepția liderilor religioși, este aproape imposibil să găsim un personaj istoric despre care să putem afirma fără echivoc că în absența lui ceva nu s-ar fi întâmplat niciodată. James Watt n-ar fi putut inventa motorul cu abur cu o sută de ani mai devreme dacă ar fi trăit în Siberia; el s-a bazat pe realizările multor altor inventatori, mecanici, pedagogi și negustori. El s-a găsit în locul cuvenit la momentul cuvenit. Dacă n-ar fi inventat el condensatorul separat, atunci ar fi făcut-o altcineva. Însă el *a inventat* noul model de motor cu abur și de aceea contează detaliile și motivațiile acelui moment. Mânați de foame și înțelegând ce armă importantă

erau caii lor, locuitorii stepei mongole ar fi atacat oricum societățile stabile din jurul lor… și adesea au făcut-o. Dar dacă Genghis-Han n-ar fi unit clanurile aflate în conflict și n-ar fi fost o mână de fier, însă în același timp inspiratoare, atunci istoria unei părți mari din Asia ar fi fost diferită.

Ca atare, ceea ce urmează este inevitabil o istorie elitistă, fiindcă aceia care au avut puterea, banii sau răgazul de a schimba societăți au provenit în mod disproporționat din rândul celor deja privilegiați. Iar asta înseamnă uneori „regi și regine". Numai un membru al privilegiatei dinastii conducătoare a Marilor Moguli ar fi putut deveni împărat atunci când a fost uns Aurangzeb. Însă faptul că a fost Aurangzeb, și nu unul dintre frații săi, a avut consecințe importante, deoarece el era un fanatic religios care a falimentat India Marilor Moguli și a deschis, fără să vrea, porțile pentru britanici. Cleopatra a fost o reprezentantă pură a dinastiei grecești conducătoare a Egiptului (ceea ce nu înseamnă că ei ar fi fost puri), însă faptul că ea, și nu fratele ei, a condus Egiptul în timpul lui Iuliu Cezar și Marc Antoniu a avut consecințe pentru lumea clasică. [1]

Ulterior, pe măsură ce frământările din societățile mai educate au adus în prim-plan o distribuție mai largă de personaje, originea de clasă a inovatorilor s-a lărgit, totuși oamenii măreți au fost și rămân cei dotați cu mintea, curajul sau norocul de a înfăptui progrese semnificative pe care alții nu le pot realiza. Robert Oppenheimer, părintele bombei atomice, contează mai mult decât fizicienii foarte inteligenți ai epocii sale care n-au trecut niciodată pe la Los Alamos. Hitler a fost un pierde-vară din pătura inferioară a clasei de mijloc care a devenit un demagog strălucit. Germania fără Hitler ar fi fost cu totul diferită, iar povestea lui este cu mult mai importantă decât cea a multor oratori ultranaționaliști din berării, ale căror partide s-au împuținat și au dispărut. De aceea este clar, sper, că atunci când spun că aceasta este o prezentare a „oamenilor măreți" în istorie, nu sugerez că alții contemporani lor ar fi excluși de la coincidența timpului și locului – acel moment social în care le-a fost acordă sau retrasă puterea. De asemenea, nu folosesc termenul „măreț" într-un sens care implică admirație morală. Unii dintre cei mai măreți oameni de seamă au fost în același timp cei mai mari ticăloși care au trăit vreodată.

Pe măsură ce povestea aceasta va avansa, sper că toți cititorii vor fi încântați să afle detaliile unor evenimente revelatorii, care au fost preluate, toate, de la istorici adevărați. Într-o carte recentă despre Italia aflăm că la începuturile unificării Italiei, în 1861, doar 2,5% dintre italieni vorbeau o limbă pe care azi am recunoaște-o ca fiind italiană [2]. Din altă carte aflăm că, pentru a absolvi examenele, funcționarii chinezi din secolele al XV-lea și al XVI-lea trebuiau să memoreze 431 286 de caractere diferite [3]. Prima informație aruncă

lumină asupra străduniei Italiei de a fi o națiune modernă. A doua ne reamintește motivul pentru care China a avut nevoie de atâta timp pentru a-și dezvolta o clasă de mijloc numeroasă și educată. Dacă ar fi făcut-o mai devreme – dacă China ar fi avut numai douăzeci de litere fonetice –, atunci poate că istoria ei ar fi fost alta.

Forma istoriei omenirii poate fi prezentată prin cifre – numărul în permanentă creștere al oamenilor de pe planetă, de la, poate, câteva mii de perechi în ultimul moment când ne-am apropiat de extincție până la saltul actual spre șapte miliarde în prezent și nouă miliarde în scurt timp. Dacă am reprezenta cifrele acestea pe un grafic, a cărui axă orizontală ar reprezenta timpul, atunci povestea ar fi tot un simplu, dar spectaculos, salt de accelerație.

Graficul acela începe cu porțiunile lungi și plate ale perioadelor când populația umană abia părea să se miște. Șaptezeci de mii de ani în care grupuri de familii de vânători-culegători s-au răspândit lent din Africa. Au urmat zece mii de ani în timpul inventării agriculturii, dezvoltării societăților tribale și a micilor așezări, când curba populației a început să se ridice foarte lent.

Au sosit apoi începuturile civilizațiilor, acum 5 500 de ani, cu următoarea mare invenție după agricultură: scrierea. Iar după aceea s-a desfășurat restul istoriei omenirii, având la loc de cinste comerțul și revoluția industrială. În epoca noastră graficul populației țâșnește aproape pe verticală, grație în principal apei mai curate și medicamentelor. De ce s-a petrecut accelerația aceasta? De ce creșterea populației a început atât de lent, pentru ca apoi să se propulseze ca o rachetă? Motivul îl reprezintă capacitatea lui *Homo sapiens sapiens* (și ce mai etichetă lăudăroasă am ales – de două ori „inteligent“, nu doar o singură dată!) de a modifica restul lumii naturale. Alte creaturi se adaptează mediului înconjurător, dezvoltându-și caracteristici și comportamente care le asigură o nișă, un ungher biologic în care pot supraviețui, ba chiar prospera. Prin simpla lor existență, ele pot schimba mediul acela, așa cum poate confirma oricine că a văzut coloniile termitelor sau impactul castorilor asupra unui râu. Toate formele de viață modifică lumea, care se află într-un flux constant.

Oamenii însă, cu competențele lor mintale și de comunicare superioare, au dus la un alt nivel această abilitate de modelare a lumii. Noi am vânat și am condus la extincția altor mamifere. Am domesticit și am transformat animale, astfel încât nu mai pot fi recunoscute; ajunge să priviți strămoșii vacii moderne sau terierul scoțian. Am procedat la fel și în privința plantelor: am dus știuleții de porumb, de exemplu, de la o bucată de amidon de mărimea unui deget, până la un butoi plin ochi cu hrană. În prezent, în

fermele piscicole, modificăm până și mărimea, forma și musculatura peștilor. Toate acestea ne-au asigurat un surplus de energie la care nu poate spera un animal de pradă obișnuit. Utilizându-l, am crescut de la ginți la triburi, sate, orașe și națiuni, ceea ce ne-a permis să schimbăm mare parte din mediul nostru inițial. Am modificat cursurile râurilor și am săpat în învelișul de minerale al planetei, extrăgând cărbune, petrol și gaze, pentru a căpăta și mai multă putere, exploatând rezerve străvechi de vegetație crescută și dispărută mult înainte de apariția noastră. În vremurile foarte recente, nivelul de cunoștințe ne-a îngăduit să producem medicamente și tehnologii care ne-au prelungit spectaculos durata vieții.

Repet: nimic din toate acestea nu s-a datorat unor forțe impersonale. Totul s-a realizat prin acțiunile cumulate ale milioanelor de oameni individuali, care au muncit în interesul lor imediat, aidoma creaturilor micuțe care formează recifele vaste de corali – atât doar că, bineînțeles, totul a fost făcut în mod conștient și de aceea pot oferi și comentariile acestea. O trecere în revistă a istoriei omenirii concluzionează simplu: „Istoria este impulsionată de ambiția omului de a-și schimba condiția, pentru a corespunde speranțelor personale“ [4]. O rădăcinoasă mai bună, o capră mai grasă, adăpostul oferit de ramurile arborilor înaintea atacatorilor, o melodie mai veselă, o poveste mai interesantă, o aromă nouă, mai mulți copii care să te îngrijească la bătrânețe, o cale de a evita perceptorul, un ceas, un calandru, o bicicletă, o vacanță la mare – acestea sunt zăhărelele modeste și biciuștile care ne împing înainte până când următorul lider, de un fel sau altul, întreprinde următorul salt.

Nu există nicio dovadă că ne-am fi modificat din punct de vedere biologic sau a instinctelor în perioada prezentată în cartea de față. Au existat mici schimbări evolutive. Contactul dintre dinții de sus și cei de jos s-a transformat odată cu modificarea dietei; „supraocluzia“ cauzată de măcinarea mai multor cereale a sosit destul de târziu. Grupurile de oameni care au crescut vaci pe lângă casă pentru a le consuma laptele și-au adaptat sistemul digestiv, dar nu și asiaticii, care n-au crescut niciodată vitele. Populațiile umane care s-au risipit din Africa în direcții divergente, și s-au stabilit până la urmă în zone fertile, s-au separat între ele. Au dezvoltat diferențe superficiale: culoarea pielii, forma ochilor și variații subtile ale formei cutiei craniene, care au produs unele suspiciuni reciproce după ce distanțele acelea geografice au dispărut din nou. Totuși am rămas la fel în privința mărimii și forței aproximative, a capacității de a ne imagina, raționa, comunica, acționa cu forță delicată, planifica și transpira. Știm mai multe. N-am devenit mai inteligenți.

Dar dacă n-am devenit mai isteți, cum de am crescut de atâtea ori și ne-am îmbunătățit,

adesea cu mult succes, viața materială individuală? Răspunsul este că suntem creaturi care colaborează și învață, care cumulează activitățile și succesele din trecut și clădesc pe ele. Nu ne-am cocoțat pe umerii unor giganți, ci pe umerii bunicilor noștri și pe ai stră-stră-străbunicilor. Ideea a fost subliniată recent de un cercetător inteligent, care a încercat să construiască un simplu prăjitor de pâine, pornind complet de la zero. A fost aproape imposibil. Mai întâi ai nevoie de istoria exploatării țițeiului, a producerii maselor plastice și așa mai departe, ca și de specializarea industrială care a urmat.

Lăsat în pace (netulburat de războaie, calamități naturale sau foamete), procesul acesta produce, aproape inevitabil, o accelerare a creșterii populației. Scrierea a fost inventată în Mesopotamia… și, independent, în China, America și India. Însă odată ce s-a mișcat în bazinul mediteraneean, a fost rapid adoptată și dezvoltată. N-a trebuit să fie reinventată de francezi, otomani sau danezi. Agricultura a fost inventată de vreo șapte ori în părți diferite ale lumii într-un interval cuprins între 12 000 și acum 5 000 de ani, dar, așa cum s-a arătat, motorul cu abur n-a trebuit să fie inventat de șapte ori pentru a se răspândi în toată lumea. [5]

Procesul acesta are și o altă consecință, care ne poate face să tresărim. Agricultura a fost creată de milioane de oameni care au învățat în mod independent despre formele plantelor, cum să le îngrijească, unde să dirijeze apa și așa mai departe. A fost o schimbare încorporată în experiența familiei umane și de aceea a fost precaută, chiar dacă consecințele i-au fost spectaculoase și neașteptate. Revoluția industrială a fost diferită. Forța aburului avea nevoie de mineri și metalurgiști, de avocați și bancheri, dar puțini dintre cei care călătoreau cu trenurile sau care purtau hainele produse de mașinile acționate de aburi trebuiau să înțeleagă tehnologia respectivă. Specializarea înseamnă că, în linii mari, progresele nu mai sunt înglobate în vieți individuale; cei mai mulți dintre noi trebuie să luăm de bun ceea ce ni se spune despre ele. Pe măsură ce civilizația omenească devine mai complexă, indivizii înțeleg în mod inevitabil mai puțin despre felul cum funcționează ea. De aceea capacitatea personală a majorității oamenilor de a afecta cursul societății noastre (niciodată puternică) poate părea că dispare. Din miliardele de oameni care depind actualmente de tehnologia digitală sau de medicina modernă, foarte puțini au cea mai vagă idee despre cum se întâmplă toate. Din punct de vedere individual, nu controlăm aproape nimic și acesta este motivul pentru care politica, singura noastră pârghie nesigură, continuă să conteze atât de mult.

Iar istoria este de asemenea povestea zguduiturilor și reculurilor care apar când mai mulți oameni, utilizând mai multă energie, clădesc societăți mai mari. Multe reculuri importante din istoria timpurie au fost cauzate de natură: de erupții vulcanice, uneori

îndeajuns de importante pentru a distruge recolte, veri și chiar ecosisteme, de modificări în sistemele meteo îndeajuns de mari ca să distrugă întregi societăți omenești, ca și de evenimente mai mici, ca inundații, seisme și schimbări ale cursurilor unor râuri. Mare parte din religia timpurie a fost dedicată tentativei îngrijorate și descumpănite de a cere ploilor să continue și vuietelor subterane să înceteze. Povestea a devenit mai interesantă de îndată ce oamenii au fost capabili să facă și altceva decât să reacționeze pur și simplu: să construiască diguri, să irige sau să se strămute.

Perturbările ulterioare ale dezvoltării umane au putut fi cauzate tot de calamități naturale, totuși vinovații cei mai probabili au fost oamenii înșiși. Odată ce ne stabilim pe un făgaș, putem deveni iute victimele propriei noastre lenevii și ignoranțe, omorând specii de animale aflate în mod comod la îndemână sau defrișând terenuri pentru culturi agricole, ceea ce duce la dispariția humusului. Greșeala aceasta a fost comisă de locuitorii Insulei Paștelui, dar și de grecii antici și de japonezi, care au găsit totuși moduri de a face față dificultăților. Când facem comerț pe suprafețe întinse, răspândim boli față de care unele corpuri sunt mai puțin călite decât altele. Aceasta a dus la reculuri ale dezvoltării în fostul Imperiu Roman și în China. A avut consecințe chiar și mai teribile când, după treisprezece mii de ani de separare, europenii au sosit în continentele americane.

Ajungem astfel la reflecția tristă a poetului din Santa Lucia, Derek Walcott, care a considerat că istoria înseamnă plictiseală întreruptă de războaie. Cu certitudine au existat foarte multe războaie. Cercetări noi au arătat că societățile timpurii de vânători-culegători au fost extrem de războinice: regatele și imperiile au însemnat pur și simplu oameni mai mulți și arme mai bune, așadar bătălii mai mari.

Adesea însă războiul are un efect ambiguu. În mod evident este oribil, totuși conflictele impulsionează inventica, îi determină pe oameni să mediteze mai profund la societățile lor și, prin distrugerea unor tărâmuri, permit emergența altora noi. Adversitățile îi întăresc pe supraviețuitori. Dispariția peștilor sau căprioarelor ușor de capturat i-a silit pe oameni să inventeze moduri noi de pescuit și vânat. Inundațiile i-au determinat să inventeze apărări împotriva lor și sisteme noi de irigații, iar prin silirea asocierii unor cătune s-a pornit pe drumul spre crearea statelor. Molimele au depopulat regiuni, dar de asemenea, așa cum s-a întâmplat în Europa secolului al XV-lea, le-au dat frâu liber supraviețuitorilor către o viață total diferită și mai aventuroasă. Războaiele răspândesc teroare și distrugere… dar și tehnologii, limbaje și idei.

În mijlocul atâtor aserțiuni îndrăznețe, merită să ne reamintim că istoria se limitează la fragmentele ce au supraviețuit dintr-o poveste mai vastă, îngropată. Unele dintre cele

mai minunate momente de progres s-au petrecut în popoare (și locuri) despre care suntem aproape complet ignoranți. Cine a fost primul om care a înțeles că semnele mâzgălite puteau fi utilizate pentru a reprezenta sunete ale unor părți de cuvinte și nu doar ca mini-imagini? Cine a înțeles primul că era posibil să citești fără să rostești cuvintele cu glas tare? Cine a fermentat cereale și a băut produsul obținut? Din sudul Chinei până în Arabia, soluri mănoase și deșerturi mișcătoare au ascuns civilizații care au fost cândva puternice și au colapsat din motive pe care este posibil să nu le înțelegem niciodată.

Există foarte multe pe care nu le știm. Nu știm de ce au fost părăsite mărețele palate grecești din Epoca Bronzului și cum au pierdut popoarele acelea arta scrierii. Din majoritatea istoriei nu ne-au rămas decât vestigiile accidentale, cele care n-au putut putrezi sau care au supraviețuit cumva eroziunii timpului. În cele mai multe locuri, clădirile din lemn și pământ, textilele multicolore, graiurile, picturile, cântecele, muzica și poveștile au pierit pentru totdeauna; societățile care s-au bazat în principal pe lemn și lână, cântece și povești sunt cel mai greu de restaurat.

Ceea ce urmează va fi foarte disproporționat. Nu numai savanele nesfârșite din preistorie, ci și perioadele prelungi de stabilitate socială, acalmiile, vor fi prezentate într-un paragraf sau două. Vor fi însă examinate frământări ce s-au petrecut în decursul câtorva decenii în locuri mici, ca în Grecia în jurul anilor 400–300 î.Hr. sau în Europa în jurul anului 1500. Pentru că schimbările se înmulțesc… dar sunt în același timp discontinue și uneori bruște. Condițiile pentru o transformare revoluționară pot fi căutate, întorcându-ne secole sau decenii în timp, totuși momentul progresului semnificativ în sine continuă să fie miezul poveștii.

Înainte de a începe, să luăm totuși un moment de respiro și să-i admirăm pe cei 99%; eroii uitați ai anilor mai liniștiți, ocupați cu truda simplei supraviețuiri, a continuării vieții: plugarii care și-au urmat boii pe brazdă, țăranii care au muncit, au hrănit familii și au plătit taxe fără să fie omorâți de hoardele mongole sau recrutați de Napoleon, femeile care au săpat, au născut și i-au învățat pe alții în zece mii de sate dispărute. Aceasta este o carte despre măreți aducători de schimbări și despre epoca lor, dar toate schimbările acelea au fost și sunt înconjurate de noi, ceilalți, care am ținut drapelul sus.

Marele romancier rus din epoca sovietică, Vasili Grossman, care va apărea mai târziu în cartea aceasta, a scris în capodopera sa *Viață și destin* [6]:

„Omul nu înțelege niciodată că orașele pe care le-a construit nu fac parte integrantă din natură. Dacă dorește să-și apere culturile de lupi și de viscole, dacă dorește să le împiedice de a fi înăbușite de buruieni, el trebuie să țină mereu la îndemână mătura, hârletul și pușca. Dacă merge să se culce, dacă se gândește la altceva pentru un an sau doi, totul este pierdut. Lupii ies din codri, mărăcinii se întind și totul este îngropat sub praf și zăpadă. Gândiți-vă doar câte capitale măreațe au pierit sub colb, zăpadă și pir.“

Cuvinte înțelepte din partea unui istoric neprofesionist, care, pe durata scrierii prezentului volum, mi-au răsunat întruna în minte.

Partea I

AFARĂ DIN ARȘIȚĂ, SPRE GER

De acum 70000 de ani până la primele civilizații mediteraneene

De unde ar trebui, așadar, să începem? Fizica și biologia ne propun date atât de îndepărtate, încât mintea noastră trebuie să se lupte cu ele. Au existat Big Bang-ul, care s-a petrecut acum 13,7 miliarde de ani (poate doar unul dintre mai multe asemenea evenimente), și consecințele lui: apariția atomilor, a galaxiilor și planetelor. Acesta este timpul geologic și părți din el sunt încă vizibile zilnic pe cerul nopții, prin care curg mistere neînțelese nici de oamenii cei mai inteligenți din prezent, așa cum sunt energia și materia neagră.

Am putea începe însă mai local, cu istoria timpurie a Pământului, de acum 4,5 miliarde de ani, și să urmăm creșterea vieții într-o membrană subțire și fragilă înfășurată în jurul unei sfere de piatră și roci care gonește prin spațiul cosmic. Am putea începe de la captarea carbonului și de la faptul că o cincime din atmosfera Pământului este compusă din oxigen, fără de care planeta noastră ar fi pur și simplu altă piatră moartă și fierbinte, cu scoarța cutată. Aceasta este povestea Facerii omenirii moderne – fără șerpi cu pene, broaște-țestoase gigantice sau explozia creativă de șase zile a unui experimentator moral, ci ceva care inspiră la fel de multă evlavie prin mărime și mister.

Am putea derula pe repede-înainte prin prima jumătate de miliard de ani a pietrei vii, când era învăluită de apă (peste 70% din planetă continuă să fie și acum acoperită de apă), și să vorbim despre evoluția vieții pe sol uscat [7]. L-am putea repeta pe Charles Darwin, relatând istoria primelor mamifere micuțe, strămoșii noștri, și cum au profitat ele de dispariția marilor reptile, dinozaurii. În mod mai convențional, am putea trasa un grafic a cunoștințelor noastre despre arborele genealogic complex și delicat al primelor maimuțe și hominizilor din care ne tragem.

Oricare dintre aceste puncte de pornire ar fi informativ și util. Istoria omenirii, așa cum este relatată în prezent, nu-i decât o pagină finală după o vastă prefață de evenimente astrofizice intense, reacții chimice și transformări evolutive. Ea nu începe cu un creator care modelează bărbați și femei din lut sau sânge cu propriile lui mâini, și nici în Grădina Edenului. Ceea ce urmează aici este o istorie a omenirii sociale și globale, așa că vom

începe cu o femeie și o naștere; ca să ne exprimăm poetic, o Evă africană.

MAMA

Ea a avut alt nume. Nimeni nu l-a cunoscut vreme de șaptezeci de mii de ani. A avut cu certitudine un nume, fiindcă a trăit printre oameni guralivi și foarte sociali. Din motive ce vor deveni evidente, „Mama“ este un nume foarte bun. Era probabil tânără, robustă, îndesată și cu pielea întunecată. Era o nomadă, parte dintr-o populație aflată mereu în mișcare. Era de asemenea gravidă. Oamenii din tribul ei erau vânători și în același timp experți în descoperirea fructelor de pădure, crustaceelor, rădăcinilor și plantelor comestibile. Purtau cu ei unelte, piei și câțiva prunci, legați cu tendoane și piei de spinările adulților, totuși în grup existau surprinzător de puțini copii. Cei care nu învățau devreme să umble, să fie tăcuți și să țină pasul își găseau de obicei sfârșitul sfârtecați de animalele de pradă care urmăreau grupul îndeaproape.

În felul lor aparte, nomazii erau totuși formidabili, înarmați cu sulițe și pietre cioplite ale căror muchii erau tăioase ca briciul, care fuseseră dezvoltate după o experiență de o sută de mii de ani de vânătoare și (dacă au semănat cu vânătorii-culegători ulteriori) lupte cu triburi rivale. Speranța lor medie de viață era relativ redusă, o trăsătură care avea să rămână valabilă pentru toate societățile umane până la istoria foarte recentă. Existau totuși și persoane de cincizeci sau șaizeci de ani. În prezent se consideră că menopauza femeilor poate să fi fost o adaptare evolutivă utilă pentru a asigura bunici, care puteau avea grijă de copii, în timp ce femeile tinere erau însărcinate și nășteau; triburile cu bunici puteau crește mai mulți copii până la maturitate și astfel deveneau mai numeroase față de triburile fără femei vârstnice.

Bărbații erau probabil însemnați cu cicatrice de vânătoare, însă erau tacticieni prevăzători, experimentați în urmărirea vânatului și înțelegerea comportamentului animalelor. Cel mai vârstnic, tatăl acestui clan, putea să aibă peste șaizeci de ani. Vânătorii de treizeci-patruzeci de ani erau probabil cei mai eficienți în procurarea hranei. Acest grup se deplasa de câțiva ani, înaintând încet către nord pe teritoriul actualelor state Kenya și Somalia, spre o fâșie de apă care părea posibil de traversat. Nivelul apei era mai scăzut decât de obicei, lăsând petice de pământ uscat. Ar fi meritat să riște să se aventureze, plescăind de la un petic la altul, deoarece vânatul și vegetația comestibilă din jurul lor erau tot mai greu de găsit. Viața ar fi fost mai ușoară dincolo de apă.

Grupul n-ar fi avut habar că era pe punctul de a părăsi un continent din care se trăgeau toți oamenii; de asemenea, nu știa cât de departe aveau să meargă descendenții membrilor săi, croindu-și drum în lungul plajelor, câte doi-trei kilometri în fiecare an, terminând crustaceele și crabii din ochiurile de apă dintre stânci, îndopându-se cu o balenă eșuată, străpungând cu sulița capre ridicol de nepăsătoare. Viața însemna o călătorie. Mereu trebuia să fii pe drum. Prada ușoară avea să revină înaintea și înapoia lor, odată ce trecuseră mai departe, dar ar fi fost nefiresc și periculos să rămână definitiv locului. Aveai să mori de foame, dacă declarai un loc, oricare, ca fiind „cămin". De aceea, deși apa reprezenta o problemă reală și toți se priveau cu multă atenție în timp ce o traversau – fiindcă acest grup avea un limbaj și discuta despre planurile sale –, era o zi ca oricare alta.

Probabil că purtau un fel de veșminte: un studiu al ADN-ului păduchilor de corp sugerează că aceștia infestau haine acum o sută de mii de ani și se crede că oamenii și-au pierdut majoritatea blănii cu milioane de ani în urmă. Acest grup, mult mai mare decât o singură familie, ar fi obișnuit să partajeze sarcini, iar aspectul acesta era direct asociat cu problemele care reîncepuseră odată cu durerile facerii Mamei. Ca toate femeile, ea știa că nașterea va fi dureroasă. Dintotdeauna, pruncii se născuseră cu capete surprinzător de mari, atât de mari încât ieșirea lor prin vagin era agonizantă. Mama năștea stând în picioare, înconjurată de surorile ei. Pruncul ei avea să fie neajutorat, o făptură vulnerabilă și nesigură mai mult timp decât puii altor animale.

Era o enigmă, despre care multe aveau să fie spuse în serile lungi ale poveștilor. Pe de altă parte însă, vulnerabilitatea copilului uman modern a însemnat un atu pe termen lung, fiindcă a silit familii și grupuri tribale să partajeze munca și să coopereze. În prezent, societățile de vânători-culegători au în general o diviziune clară a muncii între bărbații vânători și femeile culegătoare și este probabil că asta se întâmpla deja pe vremea Mamei. Aveau să treacă multe zeci de mii de ani înainte ca oamenii să înțeleagă că acel craniu mare, neajutorarea relativă și nașterea dureroasă s-au însumat într-un triumf evolutiv, producând animale în stare să povestească.

Istoricii evoluției omenirii suspectează de asemenea că agresivitatea, xenofobia și ostilitatea reciprocă au evoluat în Africa și din același motive. Triburile, care cuprindeau grupuri de familii, sunt în avantaj dacă toți lucrează laolaltă, „pentru binele tribului", chiar dacă ceea ce fac este periculos sau neplăcut pentru ei la momentul respectiv. Asta înseamnă că legătura tribală este foarte importantă; fără un sentiment al apartenenței și dependenței reciproce, tribul se dezintegrează. Ca revers al medaliei, într-o lume în care triburile umane sunt în mișcare, căutând vânat, legătura tribală este probabil

reconsolidată de ostilitatea față de alte triburi. Este o realitate evidentă și în prezent.

Pe toată planeta, societățile umane timpurii par să se fi străduit din răsputeri să se diferențieze de vecinii lor, purtând acoperăminte de cap diferite, podoabe și haine diferite și, mai presus de orice, vorbind graiuri diferite. Zoologul britanic Mark Pagel atrage atenția că, până și azi, după atâta omogenizare culturală, există șapte mii de limbi diferite vorbite de oameni și aproape toate sunt mutual neinteligibile. De ce? La alte animale nu se întâmplă așa. El susține că toate calitățile noastre – capacitatea de a fi blânzi, generoși și prietenoși, care ne îngăduie să dezvoltăm grupuri mai mari și cooperante, pentru „a ne înțelege unii cu ceilalți" – trebuie contrapuse trăsăturilor noastre negative, „tendințelor de a forma societăți concurențiale, care se apropie adesea de conflict". În grupurile de vânători-culegători care concurează pentru cucerirea de teritorii, conflictul este uzual și războiul tribal este frecvent un fapt de viață.

Oamenii au fost vânători-culegători mai multă vreme decât au fost agricultori; de minimum zece până la cincisprezece ori mai mult. Abia acum devenim o specie care trăiește în principal în orașe, însă dacă orașele ne domină de un secol sau două, trecutul de vânători-culegători este de o mie de ori mai lung. Prin urmare ar fi realmente nefiresc dacă mare parte din comportamentul nostru nu s-ar asocia cumva cu moștenirea aceea și în primul rând cu combinația noastră de sociabilitate și suspiciune reciprocă. În felul acesta, revenim la Mamă.

Pentru că ea a fost mama noastră, aproape a tuturor. (Există un alt personaj anterior, chiar mai obscur: „Eva mitocondrială" – care ar fi mama tuturor, inclusiv a africanilor, și care ar fi apărut mult mai devreme în istoria oamenilor, poate acum vreo 200 000 de ani –, dar povestea ei este mai puțin înțeleasă.) Realizările materne ale personajului nostru trebuie înțelese literal, nu ca o parabolă. Există controverse în această privință, așa cum există despre toate aspectele societății inițiale, dar balanța probabilităților arată că ea este super-Mama voastră. Dacă ești un avocat din New York, din ea te tragi. Dacă ești un aborigen din insulele Pacificului internat într-un spital oncologic, un fermier german, un om de serviciu japonez sau un londonez de origine pakistaneză care urmează universitatea – atunci te tragi din Eva noastră. Stephen Oppenheimer, specialist în studii ADN de la Universitatea Oxford, afirmă: „Orice non-african din Australia, America, Siberia, Islanda, Europa, China și India își poate urmări prin trecut moștenirea genetică, până la o singură linie care provine din Africa" [8]. Asta înseamnă un singur grup. O singură călătorie.

Acesta pare să fie acum punctul de vedere majoritar acceptat. La prima vedere pare de asemenea imposibil. Cum se poate ca o femeie care naște un singur copil să fie mama

majorității rasei umane? Răspunsul se numește „abaterea liniei materne“ și iată cum funcționează: În fiecare generație există familii care nu se reproduc. Cauzele pot fi bolile, accidentele de vânătoare sau incompatibilitățile, însă unele linii materne mor. Pe perioade foarte lungi asta se întâmplă cu aproape toate: ele dispar pentru totdeauna. Vă puteți imagina procesul ca pe o coasă uriașă, care retează mii de generații, adunând o recoltă sumbră de oameni ce nu s-au născut niciodată. Așa cum ne reamintește autorul darwinian Richard Dawkins, noi suntem copiii supraviețuitorilor.

Paradoxul aparent este că alături de coasa aceasta există o deltă tot mai mare de oameni care se nasc și totuși supraviețuiesc. De ce? Fiindcă pentru aceia care supraviețuiesc îndeajuns ca să procreeze, dacă pot avea copii-supraviețuitori la o rată doar puțin mai mare decât cea naturală de înlocuire de doi-la-doi (și același lucru se aplică respectivilor copii-supraviețuitori), matematica decretează o creștere surprinzător de rapidă a populației – care este așadar formată din copiii primilor supraviețuitori. (Au existat, de asemenea, și străbuni pe linie paternă, atât doar că nimeni n-a găsit deocamdată urme de ADN care să ne ajute să-i urmărim atât de departe în trecut.) Deși conceptul este dificil de priceput și lasă impresia unei iluzii optice în ereditate, termenul „abatere“ devine mai clar când ne reamintim că este vorba despre o perioadă când populația umană totală abia creștea și speranța de viață era foarte scurtă. Eva este mama noastră universală, pentru că tigrii, șerpii, alunecările de teren și microbii le-au răpus pe celelalte.

Grupul tribal al Evei reprezenta deja o realizare remarcabilă în supraviețuirea împotriva tuturor probabilităților, parte dintr-o populație de câteva sute de mii de oameni de pe continentul african, care apăruse în urma competiției cu alte varietăți de maimuțe inteligente. Istoria omului, înțeles cu adevărat ca atare, a început când noi am încetat să fim pur și simplu o altă formă de pradă în ciclul „mănânci și ești mâncat“, o creatură aflată la discreția lumii naturale, într-o creatură care începe să modeleze lumea. Noi am trecut de la etapa pasivă la cea activă.

Însă *Homo sapiens* n-a fost decât o ramură dintr-un arbore de hominizi care învățau cum să-și modifice mediul, chiar dacă în moduri minore. Aproape că nu există alte controverse istorice la fel de complexe și înfierbântate precum cele despre originile omului modern. Motivul este limpede: progresele științifice înregistrate în studierea ADN-ului uman și în datarea fragmentelor de oase și a altor materiale pun mereu sub semnul întrebării teorii anterioare, iar uneori le răstoarnă. Poate că este partea cea mai îndepărtată a istoriei omenirii, dar se schimbă mai rapid decât istoria, să zicem, celui de-Al Doilea Război Mondial. Amatorii trebuie să pășească grijuliu peste un câmp minat foarte incitant.

Un aspect în privința căruia există însă acum consens aproape unanim este rolul central pe care l-a jucat clima în istoria aceasta, într-o măsură mult mai mare decât ne dăduserăm seama. Răcirea și încălzirea Pământului, datorate activității solare, impacturilor meteoriților, erupțiilor vulcanice sau infimelor modificări ale înclinării axei planetare, au afectat înaintarea și retragerea deșerturilor, deschiderea sau închiderea punților de pământ pentru migrații și astfel povestea maimuței noastre povestitoare. În general, cu cât modificările de climă au fost mai complicate, chiar și când au cauzat extincția altor animale, cu atât avansarea hominizilor pare să fi fost mai rapidă.

Adversitățile îi favorizează pe cei adaptabili. Primele încercări ale hominizilor africani care trăiau în arbori de a merge pe două picioare au apărut după ce clima rece și uscată le-a atacat pădurile cu două milioane de ani în urmă. Preriile deschise care au rezultat în urma procesului au făcut imperios necesare alergarea, vânătoarea și vederea la depărtare, iar savanții cred că așa s-a ajuns în cele din urmă la apariția lui *Homo erectus*, o importantă versiune timpurie a omului, cu un creier cam cât două treimi din creierul nostru.

Alte modificări ale creierului au avut loc pe măsură ce perioada caldă a pliocenului a lăsat loc erelor glaciare ale pleistocenului și unor probleme noi. Se pare că în Africa s-au dezvoltat o mulțime de hominizi, însă *Homo erectus*, care a ieșit departe din Africa, a evoluat mai întâi în *Homo heidelbergensis*: oameni care au vânat și au cioplit topoare în Anglia acum o jumătate de milion de ani și al căror creier nu era mult mai mic decât al nostru – în jur de 1 200 de grame, comparativ cu 1 500 de grame ale contemporanilor noștri. Creierul modern „cât creierul nostru“ a apărut în Africa acum 150 000–100 000 de ani. În felul acesta, oamenii moderni au creierul cel mai mare raportat la corp dintre toate animalele cunoscute, cam de șapte ori mai mare decât ar fi de așteptat pentru masa noastră corporală. [9]

Imaginea aceasta a dezvoltării umane constituie o simplificare brutală. Există liste cu denumiri intimidante de specii umane premoderne, care variază mult ca înălțime, forma craniului, oasele picioarelor și greutate. Deși savanții le atribuie denumiri și le introduc în diviziuni aparent perfect definite pe măsură ce sunt asamblați arborii evolutivi, adevărul trebuie să fi fost mai haotic. Chris Stringer de la Natural History Museum din Londra ne reamintește în mod util că speciile „sunt, la urma urmelor, aproximări create de om ale realității din lumea naturală“ [10]. Cranii de vechimi similare, care sunt asemănătoare, dar nu identice, ascund variații mai subtile între oameni timpurii, care s-au pierdut pentru noi, așa că n-ar trebui să ne sperie foarte tare hățișul denumirilor științifice.

Ceea ce trebuie înțeles în primul rând este că omul modern n-a fost doar o unică

maimuță superinteligentă și cuceritoare a planetei, care a săltat ca prin farmec dintr-o lume anterioară ce aparținea unor oameni-maimuță nebuloși. Speciile acelea timpurii, din care au făcut parte faimoșii oameni de Neanderthal și, în Asia, „oamenii de Denisovan“ (ambii ulteriori lui *Homo heidelbergensis*), au supraviețuit de asemenea unor schimbări dramatice ale climei și au înaintat în teritorii noi, ca deschizători de drumuri, echipați cu unelte pentru tăiat și ucis. Probabil că se împodobeau, este posibil să fi avut o formă de limbaj și poate chiar că, pe alocuri, s-au împerecheat cu nou-sosiții *Homo sapiens*. Mai interesant pentru noi însă este ceea ce le lipsea.

Să revenim de aceea la Mamă și migrația ei tribală. Oare lucrurile s-au petrecut într-adevăr așa? Toți sunt de acord că Africa păstrează o diversitate genetică de oameni care nu se mai întâlnește nicăieri și că toată omenirea și-a început existența acolo la un moment dat. A existat însă o controversă majoră legată de teoria că toți oamenii moderni non-africani își au originea într-o unică (sau aproape unică) ieșire din continent, după care s-au răspândit în toată lumea acum șaptezeci de mii de ani. Teoria care o contrazice afirmă că aceste alte specii, care părăsiseră Africa și colonizaseră Europa și Asia mult mai devreme, au supraviețuit de fapt. Este posibil ca ele să fi evoluat în *Homo sapiens* și în unele locuri să se fi împerecheat cu *Homo sapiens*?

Între cele două extreme există nuanțe, dar acestea oferă două puncte de vedere radical diferite despre omenirea actuală. Una afirmă că, în esență, toți non-africanii sunt rude apropiate, copiii „Mamei“. Cealaltă susține că populații umane diferite au apărut mai lent și separat în părți diferite ale lumii, ceea ce poate explica motivul pentru care mulți dintre noi arătăm, ba chiar ne comportăm atât de diferit. A doua teorie a fost mai populară printre savanții din exteriorul tradiției occidentale, iar ipotezele noastre despre omenirea contemporană abia dacă mai trebuie amintite. Controversa nu este neproductivă. Suntem membri ai aceleiași familii sau rivali?

În prezent, opinia științifică înclină puternic spre modelul „ieșire din Africa“ sau „origine africană recentă“, în primul rând din cauza progreselor înregistrate în urmărirea unei forme particulare de marker ADN, ADN-ul mitocondrial, care duce înapoi în Africa, unde omul modern, *Homo sapiens*, n-a apărut decât acum două sute de mii de ani. Însă tabloul vechi al maimuțelor care au devenit pur și simplu tot mai inteligente, până când „ai noștri“ au ieșit din Africa și au început să populeze Europa și Orientul Mijlociu pustii, pare să fie eronat. Ca și alte animale, hominizii timpurii fuseseră de mult timp nomazi. Descoperiri arheologice recente din Africa de Sud sugerează că focul și prepararea hranei au fost cunoscute de *Homo erectus* cu două milioane de ani în urmă, deși ipoteza este foarte controversată. Ea ar explica însă creșterea mărimii creierului, întrucât hrana

preparată crește în mod considerabil cantitatea de calorii ce pot fi ingerate, iar creierul este un mare consumator de energie.

Oricum lumea era deja populată cu alte tipuri de oameni înaintea migrației noastre. Ce s-a întâmplat cu ei? Probabil că au căzut victime înaintea schimbării condițiilor climaterice, fiind distruși de frig și inaniție la o nouă scădere a temperaturii sau poate de oamenii moderni, care erau mai bine organizați și capabili de adaptare. De asemenea, se pare că oamenii moderni n-ar fi părăsit Africa prin Egipt, pentru a pătrunde mai întâi în lumea mediteraneeană și europeană, așa cum au crezut cândva europenii. Noi ne-am îndreptat mai întâi spre sud, urmând coasta Indiei și Asiei de Sud-Est, hrănindu-ne cu crustacee, pentru ca în cele din urmă să traversăm cumva marea și să ajungem în Australia. Este altă teorie în privința căreia savanții au păreri contradictorii, totuși pare posibil ca aborigenii australieni să fi sosit pe teritoriile lor cu multe mii de ani înainte ca băștinașii francezi sau spanioli să fi ajuns pe ale lor. Iar urmărirea în trecut a pistei ADN sugerează că europenii Cro-Magnon au descins din oameni care, înainte de a porni spre nord, au trăit în India actuală. Istoria este povestea migrației, în aceeași măsură ca povestea colonizării, cu mult înainte ca irlandezii sau Columb să fi ajuns în America.

Ce i-a împins pe *Homo sapiens* să iasă din Africa? Și în privința aceasta există teorii rivale.

Acum 73 500 de ani, un vulcan masiv a erupt pe teritoriul actualei Sumatra. A fost de departe cel mai mare dezastru de acest fel din ultimele două milioane de ani [11] și unii savanți sugerează că oamenii moderni s-au aflat pe pragul extincției când erupția a acoperit cerul și a răcit radical planeta. Unii afirmă că populația umană s-a redus la numai câteva mii de indivizi în sudul Africii, cauzând o gâtuire de mii de ani a evoluției. Este posibil ca dezastrul acela să fi produs o scădere radicală și un spor demografic ulterior al unei omeniri mai nemiloase și mai organizate, mai capabile să migreze în jurul lumii când condițiile se îmbunătățeau – tribul bine organizat al Mamei. Alții sunt de părere că efectele erupției au fost mult exagerate și că, deși condițiile au fost aspre, multe specii le-au supraviețuit.

Oricum, după ieșirea oamenilor din Africa, este clar că episoade ulterioare de răcire și încălzire a climei le-au modelat deplasările și succesul final. A durat mult pentru deschiderea de rute prin actualul Orient Mijlociu și în Europa. Însă după ce oamenii au ajuns acolo, o altă erupție vulcanică, de data aceasta în Italia, cu treizeci și nouă de mii de ani în urmă, și sporadice „evenimente Heinrich" – desprinderea de aisberguri în Atlantic, care au produs perioade de răcire accentuată – au menținut imprevizibilitatea climei. Calota glaciară nordică s-a retras, apoi a revenit de câteva ori. Șabloanele de migrație a

căprioarelor, bizonilor și altor animale s-au modificat. Refugii confortabile au devenit neprimitoare, pentru ca după aceea sălbăticii neospitaliere să înflorească. În mod repetat, oamenii au trebuit să-și schimbe obiceiurile și comportamentul pentru a supraviețui. O dată în plus: adversitățile îi favorizează pe cei adaptabili.

Se pare că după migrația africană, un număr mic de *Homo sapiens* a fost mai bine adaptat pentru gestionarea acestor mutații climaterice decât versiuni umane anterioare. Dacă așa au stat lucrurile, asta nu s-a întâmplat ca urmare a unei evoluții darwiniene clasice (n-a existat timpul necesar), ci datorită dezvoltării accelerate cauzate de cultură: limbaj, învățare, imitare, reamintire. Am devenit mai iscusiți în folosirea degetelor. În grupuri mai mari, am putut îngădui specializarea – cei mai buni căutători de urme s-au ocupat de vânătoare, împletitorii de funii s-au ocupat de împletit, creatorii de vârfuri de săgeți s-au ocupat de cioplit. Acționând împreună, am devenit vânători mai buni, mai letali. Grupurile de oameni care se străduiau să facă față unei lumi mai reci și mai aride au trebuit să învețe lucruri noi, inclusiv abilitatea de a dezvolta un limbaj mai complex, de a avea empatie cu prada (despre asta voi vorbi mai pe larg în curând), de a lupta cu grupuri rivale și a învăța de la ele.

Chris Stringer afirmă că tocmai asta a permis accelerația care a înlocuit cele „două milioane de ani de plictiseală“: „Prin imitație și feedback de la grupuri aflate pe poziții de egalitate, populațiile s-au putut adapta mult mai bine decât le-ar fi permis abilitățile unor genii izolate, ale căror idei puteau să nu depășească niciodată hotarele peșterii lor ori să se piardă prin moarte bruscă“ [12]. Poate că și alte grupuri de *Homo* au putut de asemenea să vorbească, să-și facă planuri de viitor și așa mai departe, dar nu la fel de bine, și de aceea au fost distruse de rata schimbărilor din lumea înconjurătoare sau au fost extirpate (și posibil mâncate) de noi. Alt istoric al oamenilor primitivi, Brian Fagan, a susținut că această nouă cooperare a implicat inventarea nu doar a graiului, ci și a gândirii abstracte, „un nou tărâm de înțelesuri simbolice, care a înflorit într-o lume de parteneriate între oameni și mediul lor înconjurător“, și care a inclus, pentru prima oară, arta și poate religia.

Purtând toate acestea cu noi, ne-am răspândit mai întâi în Asia, apoi în Europa. Acum 40 000 de ani am ajuns în extremitatea estică a Asiei și acum 20 000 de ani am trecut în Americi, peste puntea de uscat „Beringia“ (care a dispărut de mult). Acum 12 000 de ani am ajuns în regiunile sudice ale Americii de Sud, iar ultimele regiuni populate de oameni au fost insulele din mijlocul Oceanului Pacific. Pe insulele Hawaii și Noua Zeelandă s-a ajuns abia acum o mie de ani, unde au debarcat oameni a căror cultură continua să fie în esență cea din Epoca Pietrei, dar care dezvoltaseră tehnici impresionante de construcție a

ambarcațiunilor și navigație după stele. Răspândirea aceasta a lui *Homo sapiens* a fost foarte rapidă, comparativ cu evoluția de 1,4 milioane de ani a strămoșului nostru anterior, *Homo erectus* [13]. În timp biologic, este echivalentul unei explozii. Peste tot unde am ajuns există dovezi ale extincției celorlalte mamifere mari.

Ar trebui să scăpăm de orice sentiment de confort sau automulțumire că oamenii contemporani, care stau în cafenele sau șofează automobile, sunt superiori ca intelect vânătorilor-culegători care au apărut din epocile acelea africane aspre. Vânătorii-culegători trebuiau să poată realiza mult mai multe lucruri diferite decât locuitorii metropolelor din prezent și s-a estimat că bărbații au pierdut aproximativ o zecime din mărimea creierului, comparativ cu cei din timpul ultimei ere glaciare, iar femeile au pierdut 14%. Savantul australian Tim Flannery atrage atenția că același lucru este valabil și în privința animalelor domesticite, comparativ cu strămoșii lor sălbatici, din aceleași motive: „Per ansamblu, viața turmelor noastre domesticite, cu hrănire mixtă, s-a modificat în asemenea măsură, încât toți membrii ei pot investi mai puțină energie proprie în creiere… Dacă vă îndoiți de măsura în care civilizația ne-a transformat într-un șeptel autodomesticit și neajutorat, ajunge să priviți lumea din jur.“ [14] Afirmația aceasta poate părea dură, însă este o corecție utilă a superiorității noastre moderne. Primii oameni care au ieșit din Africa au fost creaturi extraordinare, chiar înfricoșătoare.

PEȘTERILE GENIILOR

Cunoaștem mai multe despre primii coloniști europeni, oamenii de Cro-Magnon, decât despre primii asiatici și australieni, dar asta are mai multă legătură cu istoria arheologiei și cu satisfacția de sine a europenilor decât cu orice altceva. Predicțiile sunt periculoase în privința istoriei timpurii, totuși pare sigur să afirmăm că probabilitatea de apariție a marilor descoperiri este mai însemnată pentru China și alte părți din Asia de Est. Între timp europenii se bucură de măruntele frânturi de poezie acordate societăților timpurii prin accidentul locului unde le-au fost descoperite osemintele. Ei sunt „aurignacieni“, „magdalenieni“ sau „gravettieni“, ceea ce declanșează o mulțime de confuzii, deși denumirile acelea sunt preferabile termenului academic modern predilect – „europeni moderni timpurii“ sau EEMH („European Early Modern Humans“).

Așadar, cine au fost ei?

Majoritatea oamenilor din vremurile acelea au trăit în grupuri locale mici. S-a estimat că

în decursul acelei perioade îndelungate rareori s-au strâns laolaltă mai mult de trei sute de oameni. Au existat probabil împerecheri între grupuri diferite, fiindcă în caz contrar prețul genetic ar fi fost teribil, așa că trebuie să fi existat de asemenea contact între triburi la periferia teritoriilor lor. Suntem siguri că aveau limbaj, dar ce formă avea el? Grupuri stabile din culturile celtică și chineză au avut dialecte diferite în văi diferite, care variau la fiecare câteva zeci de kilometri depărtare. Același lucru este valabil și în Papua Noua Guinee, Australia, America de Nord preeuropeană și Bazinul Amazonului.

Graiurile ce au apărut în părți diferite ale lumii diferă foarte mult între ele, deși urme ale unor limbaje originale, „proto-limbaje" pot fi găsite în cuvinte cu fonetică comună. Însă pe distanțe mai mari există diferențe însemnate în felul de formare a sunetelor – unde anume în gură și gât, cum sunt utilizate buzele și limba – și în gramatică. Pare probabil că oamenii de Cro-Magnon, ca și aborigenii din Australia, să fi avut un caleidoscop de dialecte și limbaje locale, cu destule cuvinte și sunete familiare pentru a permite comunicarea cu grupuri tribale rivale.

Mai știm de asemenea că societăți agricole ulterioare au venerat divinități asociate cu supraviețuirea: zei ai apei, ploii, soarelui sau porumbului. De aceea pare probabil ca societățile de vânători-culegători să fi acordat un loc special aspectelor naturii pe care se bazau cel mai mult: animalele pe care le omorau și le foloseau. Vânătorii-culegători din prezent tind să manifeste respect pentru păsările și animalele de pe urma cărora trăiesc și să le observe cu interes comportamentele. Se știe că vânătorii africani imită animalele pe care intenționează să le urmărească, pentru a încerca să pătrundă în modul lor de gândire. Oare și picturile rupestre de zimbri și bizoni au avut o origine similară? Vânătorii-culegători moderni au de asemenea mituri ale creației, povești despre proveniența lor. Pare improbabil ca strămoșii noștri cu piele mai întunecată să nu le fi avut și ei.

Într-adevăr, cele aproximativ trei sute de peșteri cu picturi din Spania și Franța descoperite până acum sugerează un sistem de credințe bazat pe animale și pe lumea naturală. Privirea, desenarea, copierea – folosirea mâinii, ochiului și memoriei – par să fie caracteristici umane foarte timpurii, dar în același timp este perfect posibil ca picturile rupestre să fie „artă pentru artă" și să nu aibă un scop spiritual. Totuși folosirea artei rupestre de către populații din Africa și Australia, ca și imaginile intens repetate, sugerează un fel de sistem religios. În aceleași situri s-au găsit fluiere din os foarte vechi, iar picturile par să fi fost desenate în semiîntuneric.

De asemenea, trebuie să fi existat povești. Nu-i necesar un salt fantastic de imaginație

pentru a ne închipui ritualuri subterane însoțite de muzică, oficiate pentru a asigura migrația continuă a căprioarelor și cailor, ori pentru a cinsti creaturile uriașe doborâte de sulițele vânătorilor. Asocierea dintre întuneric, tauri și mister este adânc înglobată în imaginația europeană. Este posibil ca opere de artă similare să fi fost realizate și altundeva, dar să se fi pierdut. Poate că vor apărea în multe alte locuri; recent, într-o peșteră din Mongolia Interioară, în nordul Chinei, au fost găsite picturi vechi de 6 000 de ani. Însă ceea ce avem în sud-vestul Europei este un minunat semnal de goarnă care vestește sosirea oamenilor complet moderni; sunt lucrări de artă la fel de reușite și mișcătoare ca tablourile ulterioare ale unui Rubens sau Van Gogh.

Relația noastră cu o rudă contemporană mai apropiată, oamenii cu sprâncene groase cărora le spunem neanderthalieni, este o poveste mai sumbră. Oamenii aceștia pot fi definiți ca o specie separată, sau subgrup al nostru, și au prezentat deosebiri fizice: oase mai masive, cranii cu forme diferite și poate absența unui limbaj complet. Ei au apărut total dezvoltați acum 130 000 de ani și au supraviețuit în Europa în urmă cu 30 000 – 24 000 de ani – deși în Asia au dispărut mai devreme. Ca specie „perdantă" așadar, un eșec absolut care reprezintă un subiect mult îndrăgit de caricaturiști, neanderthalienii au supraviețuit aproximativ 100 000 de ani – mai mult decât a supraviețuit *Homo sapiens* în exteriorul Africii deocamdată și de cincizeci de ori mai mult decât perioada care îi separă de Hristos pe cititorii acestor rânduri.

Ce s-a întâmplat cu ei? N-a existat niciun cataclism natural. Oamenii moderni au trăit treizeci de mii de ani alături de rudele lor apropiate. Dovezi arheologice din diverse locuri sugerează că neanderthalienii i-ar fi putut copia pe noii super-vânători, modificându-și propriile unelte. Biologii se contrazic cu îndârjire pe seama ipotezei de împerecheri între cele două grupuri, iar teoria cea mai recentă este că probabil asemenea împerecheri au existat totuși, însă puține: există dovezi ADN (tot puține) din comunități risipite. În mod clar, „noii oameni" s-au bucurat de avantaje. Este posibil ca neanderthalienii să fi utilizat o formă de comunicare prin fredonare sau cântat, nu un limbaj la scară completă; s-a sugerat că deoarece au trăit în grupuri mici, nu trebuiau să transmită informații complexe, ci doar emoții [15]. Din câte știm, deși își înhumau morții și este posibil chiar să fi utilizat fardurile, ei n-au creat lucrări de artă și n-au inventat arcul, harponul, acul de cusut sau bijuteriile.

Neanderthalienii au supraviețuit în condiții climaterice pe care abia le putem înțelege; „vechea Epocă a Pietrei" a fost o perioadă în care calotele de gheață au avansat și s-au retras, testând la maximum adaptabilitatea oamenilor. Neanderthalienii trebuiau să se bizuie pe pieile animalelor pe care le omorau pentru a-i proteja de frig, dar oamenii

moderni aveau o armă secretă, mai importantă chiar decât muchiile mai ascuțite ale armelor lor, sulițele sau arcurile care le permiteau să omoare de la distanță: aveau acul pentru cusut. Arheologii au descoperit multe ace și sule pentru găurile necesare trecerii ației. Ca și eschimoșii contemporani, oamenii de Cro-Magnon se puteau îmbrăca în haine strânse pe corp, care erau purtate în straturi suprapuse, asigurând mai multă protecție și flexibilitate decât blănurile de urs. Brian Fagan afirmă: „Acul de cusut le-a îngăduit femeilor să croiască veșminte pe măsură din blănurile și pieile diverselor animale, ca lupi, reni și vulpi arctice, profitând din plin de abilitățile particulare ale fiecăreia de a reduce pericolul degerăturilor și hipotermiei în medii cu extreme climaterice care se schimbau foarte rapid".

Acul de cusut, armele mai bune și planificarea în grup facilitată de limbajul complet i-au făcut imbatabili pe oamenii de Cro-Magnon. Este posibil ca neanderthalienii să fi dispărut pur și simplu din cauza concurenței. Sau mai rău: în localitatea franceză Les Rois au fost descoperite dovezi tulburătoare de urme de satâr pe un craniu neanderthalian, care sugerează că oameni moderni i-ar fi consumat conținutul. Neanderthalienii au fost probabil canibali, cel puțin uneori, însă este posibil ca interacțiunile noastre cu ei de atunci să fi fost mult îndepărtate de simpla observare socială și cu atât mai puțin de împerecherea regulată interspecii. „Neanderthalieni? Hm… Mult prea gustoși ca să flirtezi cu ei."

Desigur avem doar așchiile de os și piatră ale unor vieți ce au fost trăite în lemn și culori, și care au fost îmbogățite de muzică, povești și idei despre cosmos de mult pierdute. Totuși asemenea perioade vaste de timp și-au pus amprenta asupra noastră. Unii antropologi cred că mărimea normală, preferată de noi, a familiei și grupurilor de prieteni – persoanele pe care le cunoaștem realmente și cu care interacționăm, nu prietenii de pe Facebook – reflectă mărimea grupurilor preistorice de vânătoare. A existat apoi o nevoie încă și mai mare pentru diviziunea muncii. Jupuitul și tăbăcitul pieilor, tăiatul, cusutul și gătitul mâncării trebuiau să existe alături de vânătoare și cules. Diviziunea sexuală a muncii era deja o realitate. S-a afirmat că diferențe aparent subtile dintre sexe în lumea contemporană, cum ar fi entuziasmul sporit al bărbaților față de mâncărurile și băuturile cu arome mai pronunțate (curry, murături, whisky), sunt reflecții atenuate ale trecutului de vânători-culegători, când ei experimentau mai mult, fiind nevoiți să testeze în mod constant gradul de comestibilitate al diverselor fructe și animale omorâte.

Felul cum procesează creierul nostru informațiile vizuale, focalizând asupra mișcării, este cu certitudine o adaptare timpurie la vânătoare (și salvarea prin fugă). Oare entuziasmul

nostru față de tragerea draperiilor și cuibărirea în fața televizorului la venirea iernii să fie o amintire a siguranței pe care o simțeam în peșterile subterane? Întrucât știm foarte puține lucruri certe despre societatea noastră timpurie, putem fi ironic de precauți când încercăm să ne imaginăm această porțiune vastă a istoriei omenirii care a fost pierdută. Probabil că am fi mai realiști dacă ne-am lăsa închipuirea să se dezlănțuie mai îndrăzneț.

Care sunt însă concluziile sigure ce pot fi trase despre societățile preistorice de vânători-culegători?

În primul rând că oamenii au fost de la bun început pionii climei. Civilizația umană a apărut în timpul unei etape calde și umede a Pământului. Momentele în care ne-am apropiat de extincție au apărut ca urmare a răcirii globale și nu există niciun motiv pentru a presupune că ciclurile de încălzire și răcire au dispărut pentru totdeauna. Poate că reîncălzim planeta periculos de repede și drept urmare vom dispărea. Totuși istoria noastră ne reamintește că suntem adaptabili. Ne aflăm aici pentru că suntem flexibili.

În al doilea rând că oamenii sunt extraordinar de creativi, dar și extraordinar de violenți. Cele două trăsături par chiar îngrijorător de inseparabile. Mulți istorici și arheologi moderni au demontat practic mitul sălbaticului nobil, care i-a molipsit pe filosofii europeni – ca reacție împotriva războaielor propriilor lor conducători – de la Iluminismul secolului al XVIII-lea până la comunism și apoi în epoca actuală. Din Europa Epocii Pietrei până în podișurile muntoase din Noua Guinee, din Alaska și Americi până la stepa asiatică, au fost descoperite raiduri letale și masacre ocazionale care predatează clar statele războinice [16]. Așa cum vom vedea, n-a fost în niciun caz o situație universală, totuși spărturile cauzate evident de topoare în țestele europenilor omorâți sugerează că omul preistoric a făcut și altceva decât opere de artă.

După ce au examinat dovezile de războaie și masacre în rândul civilizației Anasazi din New Mexico cu mult înainte de sosirea europenilor, arheologii Stephen LeBlanc și Katherine Register au publicat un studiu lung al războaielor preistorice, despre care au concluzionat că au fost constante și foarte brutale. Iată ce spun ei despre grotele faimoase:

> „Chiar și mai multe dovezi de conflicte armate pot fi găsite în picturile din Lascaux și alte peșteri din Franța și Spania. Aceste prime opere de artă umană cunoscute oferă reproduceri magnifice de bizoni, mamuți și căprioare, dar includ de asemenea siluete stilizate de oameni în care sunt înfipte sulițe. Descrieri ale acestei laturi mai puțin armonioase a

minunilor lumii nu apar frecvent în ghidurile turistice. Căutarea sau zărirea dovezilor de conflicte armate eșuează din cauza existenței unui mit și a obsesiei că trecutul a fost pașnic.“ [17]

Așa cum am afirmat mai devreme, tendința aceasta a fost probabil influențată de conexiunile noastre puternice de grup, care ne-au îngăduit în primul rând să populăm lumea, să ne glorificăm pe „noi“ și, prin extensie, să-i demonizăm pe „ceilalți“. Probabil că am extirpat alte tipuri de oameni și cu certitudine am extirpat alte mamifere; de-a lungul istoriei, ne-am străduit din răsputeri să ne nimicim reciproc, în perioadele în care n-am făcut dragoste și artă. Am început și am rămas agenți ai instabilității.

ENIGMA AGRICULTURII

În Introducere, am avertizat că aceasta va fi o versiune a „individului măreț“ din istoria omenirii și că în general regii au fost mai importanți decât țăranii fermieri. Însă s-a întâmplat așa *tocmai* datorită fermierilor acelora. Grație agriculturii, populația lumii a crescut enorm. Deoarece au încetat să se mai deplaseze în grupuri de vânători-culegători și s-au stabilit locului pentru a îngriji culturi și animale, oamenii au dezvoltat sate, apoi orașe, apoi civilizații. Versiunile mai robuste de porumb primitiv, semințele grele de plante asiatice, orezul sălbatic cules și replantat în China sunt elementele micuțe pe care s-au clădit civilizațiile aztecă, sumeriană, egipteană și primele dinastii. Și noi, de asemenea. Fără agricultură, n-ar fi existat diviziunea de clase, n-ar fi existat surplusuri care să ducă la ascensiunea regilor și preoților, n-ar fi existat armate, Revoluția Franceză și aselenizarea.

Care este atunci enigma? În primul rând, faptul în sine că oamenii au ales să cultive pământul, deoarece activitatea aceea nu era deloc ușoară. Există probabilitatea ca, dacă citiți rândurile acestea, să vă numărați printre cei un miliard (dintre cele șapte miliarde de locuitori ai Pământului) care trăiesc în lumea bogată, iar în cadrul acelui miliard să trăiți într-un oraș. Noi am pierdut contactul cu importanța agriculturii, cu pericolele ei, cu speranțele și scara ei de timp. Agricultura a devenit ceva cu care majoritatea celor care citesc astfel de cărți nu și-au bătut niciodată capul. Perioadele de foamete din istoria europeană recentă au fost cauzate doar de războaie sau de incompetență politică. Abundența noastră este atât de mare, încât niciun producător de filme înfățișând calamități nu s-a gândit vreodată că foametea ar putea fi subiectul unei pelicule

occidentale.

Cu toate acestea, agricultura, care a fost în principal o activitate plictisitoare și cauzatoare de dureri de spinare, revine pentru a ne obseda pe noi, victimele succesului ei. Agricultura a făcut posibilă creșterea populației globului. De la primele tentative de cultivare a solului, au fost necesari aproape zece mii de ani pentru ca populația mondială să ajungă la un miliard de oameni. Acum adăugăm câte un miliard de oameni la fiecare duzină de ani. Stocurile mondiale de alimente, ținute pentru urgențe, sunt minuscule. Asta înseamnă că, pentru a evita foametea, fiecare individ trebuie hrănit de un petic de pământ mult mai mic decât până acum, ceea ce nu va fi simplu. Potrivit National Academy of Sciences din SUA, greutatea totală a oamenilor nu reprezintă decât 0,5% din greutatea tuturor animalelor de pe planetă, dar în același timp oamenii consumă un sfert din producția mondială de plante. Este momentul să ne reamintim cât de interesantă și importantă este de fapt simpla cultivare a solului.

Și în același timp să-i omagiem pe cei care au început-o, deoarece dovezile arheologice sunt clare. În general, primii cultivatori au avut sănătatea mai proastă și viața mai scurtă decât predecesorii și rivalii lor vânători-culegători. Vertebrele tasate și dislocate, afecțiunile de genunchi și dinții stricați fac parte dintr-o poveste repetată în societăți din toată lumea. Într-un studiu publicat în 1984 de antropologul J. Lawrence Angel s-a arătat că durata vieții omului s-a redus de fapt de la vânătorii-culegători din Paleolitic, de acum douăzeci și cinci de mii de ani, când oamenii trăiau în medie treizeci și cinci de ani și jumătate, la apogeul revoluției agricole de acum cinci mii de ani, când durata medie a vieții a fost de treizeci și trei de ani. Devenind agricultori, bărbații au pierdut cincisprezece centimetri în înălțime; femeile s-au micșorat cu zece-doisprezece centimetri. Glumele ulterioare cu fermieri care bombăneau mereu despre vreme sau care erau morocănoși prin natură sunt înrădăcinate într-un adevăr fundamental. Este o viață aspră și plină de griji. Pentru primii agricultori, la truda de bază a tăierii arborilor, irigării ogoarelor, arării solului cu crengi și recoltării cu seceri din ardezie și piatră se adăuga teama ca roadele să nu fie mâncate de animale sălbatice sau furată de vânători mai bine înarmați și mai agresivi.

Așa încât rămâne valabilă întrebarea: De ce – într-o lume a bancurilor de somoni și turmelor de antilope, o lume relativ lipsită de oameni, dar plină cu roadele pământului și vânat – au ales oamenii să zgârie solul cu bețele? Miturile străvechi ale Grădinii Edenului, a unei epoci de aur și a unor oameni lipsiți de griji, care trăiau în păduri, reamintesc că agricultura – modelarea naturii, nu simpla ei exploatare – nu păruse niciodată o îndeletnicire evident atrăgătoare. Nu este o întâmplare că ulterior, atunci când au apărut,

conducătorii s-au reprezentat frecvent ca vânători și că vânătoarea este un sport al regilor chiar și în lumea modernă. Niciun monarh nu s-a reprezentat arând solul sau scoțând cartofi. Lumea vânătorului pare cumva mai nobilă, mai măreață și mai surescitantă decât cea a agricultorului, cocârjat peste brazda lui sau patrulând neliniștit în jurul țarcului oilor.

Un răspuns simplu la întrebarea legată de ascensiunea agriculturii este că ea permite subzistența mai multor oameni. S-a estimat că pentru a supraviețui un vânător-culegător are nevoie de douăzeci și cinci de kilometri pătrați de teren cu vânat și plante comestibile, pe când agricultura poate produce pe o zecime din suprafața respectivă suficiente calorii pentru supraviețuirea a cincizeci de persoane. Un număr mai mare de oameni și așadar un teritoriu mai mic pentru vânătoare sugerează că agricultura a fost unicul răspuns. Asta ar însemna totuși o formulare greșită a întrebării. Sporul de populație a apărut după începutul îndeletnicirii cu agricultura, nu înainte de aceasta. În perioada respectivă, vânătorii de pe toată planeta populau teritorii mult mai vaste decât cele locuite de agricultori: aceasta este povestea neconsemnată a pădurilor indiene, stepelor eurasiatice, insulelor acoperite de junglă din Asia de Est și migrațiile în Americi. Majoritatea oamenilor au găsit căi prin care să trăiască *fără* agricultură, totuși agricultura a fost inventată în mod repetat în părți ale lumii complet separate între ele.

S-a întâmplat mai întâi în Cornul Abundenței, care se curbează din actualele state Iordania și Israel, în sus spre Anatolia din Turcia contemporană, pentru ca apoi să se încovoaie ca o seceră înapoi spre est, în Irak. S-a întâmplat după aceea în nordul Chinei. Apoi în Mexic și, independent, în Anzi, după care în estul Statelor Unite actuale. Este posibil să se fi dezvoltat independent și în Africa și Noua Guinee. Mii de ani despart aceste salturi de „începere a agriculturii“, dar este limpede că ele nu sunt o coincidență. Iar odată ce este ferm instaurată, agricultura se răspândește adesea, așa cum a făcut-o din Cornul Abundenței în Europa, la patru mii de ani după ce a fost inventată, în Valea Indului din Pakistanul actual și în Egipt. [18]

Deși se contrazic în privința motivelor, istoricii sunt în general de acord că, o dată în plus, clima a jucat un rol foarte important. N-a existat o singură „eră glaciară“, așa cum am sugerat deja. Dar acum cincisprezece mii de ani, partea cea mai rece a ultimei ere glaciare se apropia de sfârșit și clima din zonele continentale situate la nord de Ecuator a început să se îmbunătățească. Fără rodnicia mai mare a plantelor, acolo nu s-ar fi putut practica agricultura. În climatul mai blând și mai umed au existat de la bun început și animale din abundență, ceea ce le-a oferit vânătorilor un trai ușor. Totuși, din Americi până în Australia există suficiente dovezi ale faptului că sosirea oamenilor a fost urmată de

extincții ale mamiferelor mari, care sugerează că am devenit pur și simplu prea buni la vânătoare pentru propriul nostru bine pe termen lung. Vânatul a început să fie tot mai greu de găsit. Migrațiile căprioarelor, cailor, antilopelor etc. s-au redus și și-au modificat rutele. Se poate observa de altfel că oasele de animale găsite în preajma așezărilor umane devin mai mici de-a lungul timpului, pe măsură ce adulții mari au fost omorâți.

Acum unsprezece mii de ani, unele grupuri de oameni au înțeles că își puteau asigura carne și piei, dacă țineau în apropierea lor unele animale – pentru început, strămoșii actualelor oi, capre și porci. Probabil că oamenii strânseseră de multe secole semințe comestibile înainte de a începe să le planteze în loturi, după care să revină în locurile respective pentru a recolta anual cerealele sau leguminoasele bogate în substanțe nutritive. Bineînțeles, majoritatea plantelor și animalelor sunt inutile pentru oameni – frunzele care nu pot fi digerate, rădăcinile otrăvitoare, insectele și păsările cu carne puțină și greu de prins –, așa încât era crucială selectarea cu grijă a acelor specii care aveau să răsplătească atenția și precauția. Trebuie să ne imaginăm o descoperire individuală, repetată din nou și din nou – au fost culese și s-a revenit la anumite plante ierboase, cu boabe ceva mai grele, care se legănau pe o anumită pantă unde râul cotea; în cele din urmă, ele au fost ajutate să se înmulțească. În societăți în care din partea bărbaților se aștepta să vâneze departe de așezările lor, probabil că acesta a fost un progres semnificativ realizat de femei.

Din acest punct de vedere au fost mai cu seamă norocoși locuitorii din Orientul Apropiat. În lume există cincizeci și șase de cereale care cresc în sălbăticie – de pildă, grâul, orzul, porumbul și orezul. Dintre ele, nu mai puțin de treizeci și două creșteau pe dealurile și câmpiile din Cornul Abundenței, care se întindea în sudul actualelor state Turcia, Siria, Iordania, Israel și Irak, comparativ cu numai câte patru varietăți de asemenea ierburi existente în Africa și America și o singură varietate nativă, ovăzul, în Europa de Vest. În plus, locuitorii Cornului Abundenței aveau acces la varietățile sălbatice originale de ghircă, orz, linte, mazăre, năut și in, ca și la mai multe animale care puteau fi domesticite. În decursul istoriei ulterioare, poate că regiunea aceasta a lumii, invadată de toți, de la egipteni și perși la arabi și cruciați, n-a fost tocmai binecuvântată, dar a început cu adevărat foarte norocos.

Americanii au avut lame, chinezii au avut porci, însă locuitorii Cornului Abundenței au dispus de nu mai puțin de treisprezece rase de animale mari ce pot fi domesticite. Ei n-au avut numai porci și cai sălbatici, ci și vaci, capre și oi, plus cele treizeci și două de cereale. Jared Diamond a atras atenția că, prin comparație, partea cea mai favorabilă din Chile avea doar două dintre cele cincizeci și șase de plante mult prețuite: „California și Africa

de Sud aveau fiecare câte una, iar în sud-vestul Australiei nu exista nici una. Faptul acesta în sine este o explicație a cursului istoriei omenirii.“ [19]

În felul acesta în Cornul Abundenței, populația formată din natufieni recolta cereale acum treisprezece mii de ani; mai devreme – probabil pentru a fi în apropierea cerealelor prețioase –, ei se stabiliseră în sate, în loc să se deplaseze întruna ca vânători-culegători. N-au fost singuri în această privință; în prezent, se consideră că în aceeași perioadă grupuri de vânători de lângă fluviul chinezesc Yangtze culegeau și mâncau de asemenea orez sălbatic.

Apoi însă clima s-a schimbat din nou. Răcirea n-a fost la fel de aspră ca în adevăratele ere glaciare, și nici permanentă, dar a fost destul de însemnată. Perioada aceea scurtă a căpătat denumirea unei plante rozacee a cărei înaintare și retragere este utilizată pentru măsurarea ei, „Dryas recent“. Natufienii au constatat că cerealele de care se bucuraseră începuseră să moară pe câmpiile devenite reci și aride. Terenurile mai înalte atrag mai multă apă și asigură supraviețuirea mai multor specii în perioadele dificile, așa încât cerealele creșteau pe dealuri, însă ei trebuiau să ajungă mai departe pentru a le găsi și a le recolta. În aceeași perioadă au dispărut elanii și mamuții. [20] Ceva similar trebuie să se fi petrecut și în China. Nu subestimați niciodată puterea leneviei: se pare că oamenii au făcut următorul pas logic doar pentru că au fost supuși acestei presiuni. În loc să recurgă la soluția complicată a migrării și clădirii de sate noi, urmărind tiparele schimbătoare ale cerealelor sălbatice, ei au început să colecteze surplusul de grăunțe, să-l ducă acasă și să-l planteze. Pare o mutație aproape lipsită de importanță, o cale de economisire a efortului prin evitarea deplasărilor lungi. A însemnat însă un salt uriaș pentru omenire. În Cornul Abundenței și în China, unde s-a petrecut o mutație similară cu orezul și meiul, începuse agricultura.

Așa se poate explica de asemenea motivul pentru locurile unde au apărut primele sate. Pe dealuri și munți, biodiversitatea era mai mare, totuși oamenii au preferat să populeze văile ferite. Aici ei au găsit zonele „perfecte“, nu prea expuse la vânt, totuși îndeajuns de aproape de plantele sălbatice pe care le puteau culege și încerca să crească – de la porumbul, fasolea, dovleceii, avocado și roșiile din Munții Mexicului, până la zecile de cereale și leguminoase din Munții Atlas. Neîndoios, plantele erau culese și încercate cu regularitate și au fost păstrate doar cele mai promițătoare: cele mai hrănitoare, mai robuste și cele care se împlineau mulțumitor de repede după ce fuseseră selectate. La început, și destul de mult timp, plantarea culturilor și domesticirea sau îngrijirea animalelor au fost însoțite de vânătoare. La antilope avea să se renunțe, pe măsură ce au migrat, dar căprioarele și peștii aveau să fie aduse acasă.

Omenirea agricolă păşise însă într-o capcană. Nu pentru ultima dată, întreprinsese un pas decisiv, ale cărui consecinţe nu putuseră fi imaginate şi de la care nu mai exista cale de întors.

Comunităţile agricole stabile au dus la o creştere rapidă a populaţiei. Chiar şi cu uneltele de la sfârşitul Epocii Pietrei, un hectar de teren cultivat putea asigura subzistenţa pentru de zece ori mai mulţi oameni decât un hectar de teren de pe care se vâna. Şi nu era vorba numai despre hrană. Aşa cum am văzut, triburile de vânători aflate în permanentă mişcare erau silite să-şi transporte copiii, ceea ce limita numărul de prunci pe care-i putea naşte o femeie. După ce oamenii s-au stabilit în aşezări, rata natalităţii a putut creşte şi a crescut întruna. Familii mai mari însemnau mai multe guri de hrănit, astfel că agricultura şi creşterea vitelor au devenit şi mai importante. Odată arate, ogoarele nu mai puteau fi abandonate. Turmele şi cirezile nu puteau fi eliberate în sălbăticie. Poate că agricultorii, bărbaţi şi femei, erau mai scunzi, mai predispuşi la boli – pentru că se instalau de asemenea paraziţii şi dăunătorii – şi cu viaţă mai scurtă. Ei trudeau mai mult, aveau griji mai numeroase şi este posibil să-şi fi pierdut libertatea de a hoinări prin locuri sălbatice şi fermecate. În acelaşi timp însă hrăneau mai mulţi copii: nepoţi, nepoate şi chiar strănepoţi.

Ei nu se mai puteau opri. Anterior modelaseră şi domesticiseră plantele şi animalele; acum plantele şi animalele îi modelau şi îi domesticeau pe ei.

Agricultorii au trebuit de asemenea să-şi dezvolte şi alte abilităţi. Au fost nevoiţi să macine şi să cearnă grăunţele, apoi să le depoziteze. Preţioasele lor animale domestice, care trebuiau protejate de animalele sălbatice şi lăsate totuşi să umble în căutarea hranei – însă nu prea departe –, trebuiau exploatate în toate felurile posibile. Lâna putea fi tunsă, dărăcită şi ţesută. Sângele putea fi extras şi utilizat pentru îmbogăţirea mâncărurilor. Unii agricultori au dezvoltat obiceiul straniu de a bea laptele vacilor şi caprelor aflate la lactaţie… şi majoritatea descendenţilor lor europeni au rămas toleranţi la lactoză în prezent. Trebuiau tăbăcite pieile, împletite frânghii pentru arat şi produse coşuri şi oale pentru depozitarea sau gătirea grânelor – aşa a apărut o gamă nouă de meserii şi abilităţi domestice.

Agricultura a fost cea mai importantă dintre toate revoluţiile omenirii. Ea a produs nu numai o imensă schimbare politică, deoarece ierarhiile au apărut din sudoarea şi succesul agricultorilor, ci şi schimbări, mai puţin lesne de urmărit, în conştiinţa umană. Este

posibil ca așezările stabile să fi pierdut contactul cu geografia mai întinsă pe care o cunoscuseră strămoșii lor vânători și să fie înconjurate de „ceilalți“, necunoscutul. Sătenii s-au întors mai mult către comunitatea lor, îndepărtându-se de teritoriile animalelor sălbatice și ale grupurilor de vânători migratori. Finalmente agricultura avea să îngăduie surplusuri de hrană pentru conducători și preoți permanenți, care puteau trăi fără să are pământul ori să îngrijească vitele ei înșiși.

Totuși sosirea agriculturii a însemnat de asemenea apariția casei, căminului sau a locului natal. Și, așa cum arată arheologia, stabilirea în comunități a dus la apariția de oameni care puteau plăti cu cereale sau piei pentru materiale „de lux“, ca sarea, pietrele ascuțite pentru tăiat, cochiliile frumoase și plantele. Ca atare, destul de devreme, negustorii trebuie să-și fi purtat desagile pe poteci nou deschise. S-a dovedit a fi o afacere mai complexă decât sugerase primul pumn de grăunțe dolofane.

Ascensiunea agriculturii a modelat într-adevăr toată istoria noastră ulterioară. Numărul relativ mic al animalelor ce puteau fi domesticite și începerea târzie a agriculturii de către cei sosiți în Mesoamerica au determinat o întârziere de trei mii de ani a civilizațiilor apărute aici față de cele din Europa și Asia, care au fost de aceea foarte vulnerabile înaintea cuceritorilor. Degradarea solului în delta Mesopotamiei a dus la colapsul civilizației sumeriene, iar utilizarea excesivă a terenurilor agricole în lumea clasică a dus până la urmă la deșertificarea Africii de Nord. Ambele eșecuri agricole au creat viduri de putere politică – regiuni întinse, dar relativ slab populate –, care la momentul potrivit aveau să accelereze răspândirea islamului.

Pătura de sol subțire, neprielnic agriculturii, i-a impulsionat atât pe vikingi, cât și pe mongoli. Dar mai întâi au fost orașele.

ANARHIȘTII BLÂNZI

Într-o bună zi, Tokyo și Londra, Los Angeles și Moscova vor dispărea și vor fi uitate. Într-o zi din viitorul îndepărtat – să sperăm –, coline unduitoare de piatră, învelișuri verzi cu forme bizare și ziduri îngropate, autostrăzi și obiecte din metal vor fi discrete cicatrice planetare. Dacă vă este greu să vă imaginați așa ceva, este bine de știut că primele orașe au dispărut deja de mult timp. Unele zac îngropate adânc sub orașe contemporane. Cu mult înainte ca zidurile Ierihonului să se fi prăbușit înaintea trâmbițelor preoților lui Iosua, aceea fusese una dintre cele mai vechi așezări din lume, cu izvor de apă proaspătă,

locuințe cu pereți din cărămizi de argilă și chiar ziduri și un turn, deși despre acestea se crede că ar fi existat pentru a-i proteja pe locuitori împotriva inundațiilor, nu a atacatorilor.

La nord de Ierihon, pe șesurile anatoliene ale Turciei contemporane, se află zeci de movile cu aspect ciudat, aidoma unor coline aproximativ simetrice, care se ridică lin deasupra culturilor moderne de grâu, orz și porumb. Foarte probabil cele mai multe sunt vestigiile unor așezări din Neolitic, care au găzduit cândva mii de locuitori: o lume gălăgioasă – și dispărută – de agricultori timpurii și familiile lor, care se stabiliseră și munciseră multe secole, adorând zei-leoparzi, economisind pentru bunuri sosite din depărtări, glumind, căsătorindu-se și înhumându-și morții.

Toate acestea formează o ipoteză rezonabilă, întrucât una dintre movilele acestea a fost deschisă, inițial de arheologi britanici. S-a dovedit a fi o revelație, un tezaur de cunoștințe despre ce s-a întâmplat după trecerea la agricultură. În prezent, Catal-hüyük este o zonă mică de excavații cu acoperișuri din metal, având în apropiere o colecție modestă de obiecte ce au fost descoperite acolo. Aduce cu decorul unui film a cărui acțiune se petrece în tranșee. Este un sit mult mai puțin cunoscut decât Roma sau Angkor Vat, dar pentru istoria omenirii este aproape la fel de important.

Casele sale au fost locuite în urmă cu aproximativ 9500 – 7700 de ani. Nu are ziduri de apărare. De asemenea, nu există clădiri mult mai mari decât celelalte sau care să ocupe poziții aparte. Nu par să existe locuințe speciale pentru conducători, preoți sau războinici, cu atât mai puțin colibe de muncitori; practic, este un stup egalitarist. Din unele puncte de vedere, casele par remarcabil de moderne. Locuința tipică avea un cuptor și o cameră de zi, o cămară în imediata apropiere, dar și alte odăi care par să fi fost dormitoare și era menținută scrupulos de curată prin văruirea regulată a pereților și podelei. Când vă plimbați prin sit, senzația de stranietate dispare și locuințele acestea, care au aproximativ mărimea unui apartament dintr-un oraș modern, par familiare – modeste, totuși suficient de spațioase.

Senzația de familiaritate este însă superficială. Acesta nu este un oraș în sensul cunoscut de noi. Catal-hüyük nu are străzi, piețe sau clădiri publice. Locuitorii săi intrau în casele ca niște celule de faguri prin deschideri din acoperișuri, coborând pe scări, aproape ca în niște grote construite de om. Putem presupune că socializau pe acoperișuri, care, conectate laolaltă, ar fi alcătuit un spațiu plat mare și sigur pentru practicarea meșteșugurilor sau întruniri și discuții, și probabil că aveau umbrare care să-i apere de soare. (În regiunea aceasta a Turciei, cu veri toride, oamenii stau și acum frecvent pe

acoperișul casei sub un umbrar, ba chiar dorm nopțile acolo.)

Casele erau renovate sau reconstruite prin demolarea parțială a celor inițiale, urmată de construirea pe ruinele lor, astfel încât creșteau aproape ca un coral uman, structură peste structură; au fost găsite până la optsprezece straturi separate de locuințe. Camerele erau decorate cu capete de taur din ghips, picturi reprezentând leoparzi și vânători și cu statuete de femei și animale din piatră și argilă. Spre deosebire de Ierihon și alte centre urbane timpurii, aici totul pare să se fi petrecut în case. Actualul arheolog-șef al sitului, Ian Hodder, de la Stanford University, spune: „Într-un oraș modern ne-am aștepta să identificăm zone și clădiri cu funcții diferite, de exemplu cartiere industriale și rezidențiale, biserica, moscheea sau templul și cimitirul. La Catal-hüyük, toate aceste funcții separate se regăsesc într-un singur loc: casa.“ [21]

În casele acestea oamenii își depozitau hrana, suficient pentru o singură familie, în containere mari cioplite în lemn și împleteau coșuri și covorașe din nuiele, făceau cuțite și catarame pentru centuri din silex și os, lustruiau oglinzi din obsidian, lucrau brățări și alte obiecte de podoabă, creau ștampile-sigilii ciudate, poate pentru a-și marca bunurile sau propria lor piele, găteau hrana și făceau curățenie. De jur împrejur existau terenuri excelente pentru agricultură, râuri și lacuri cu pești și păsări, iar populația a crescut până la șapte mii sau poate zece mii – adică una dintre cele mai mari așezări din lume din epoca respectivă. Judecând după gunoaiele din exteriorul orașului, putem aprecia că trăiau bine, hrănindu-se cu porci sălbatici, rațe, gâște, oi, pești, orz și ovăz.

Cel mai frapant în Catal-hüyük este locul unde se îngropau morții. Aceștia erau ghemuiți cu grijă – „iubitor“ pare o descriere rezonabilă – și înhumați sub podelele caselor, sub cuptoare sau sub platformele pentru dormit. Unii cred că erau mai întâi lăsați sub cerul liber, pentru ca toată carnea să le fie curățată de pe oase de către vulturi, însă teoria curentă afirmă că oamenii se obișnuiseră pur și simplu cu mirosul descompunerii. Unor decedați le-au fost retezate capetele după moarte, pentru ca după aceea să fie acoperite cu ghips, pictate și păstrate. Probabil că erau capetele unor personaje importante, poate foștii șefi ai gospodăriilor. Ele par să fi fost deshumate, reacoperite cu ghips și îngropate din nou, ca un memento de familie care avea să fie reciclat de-a lungul generațiilor. Una dintre casele din Catal-hüyük avea înăuntru peste șaizeci de cadavre.

Misterele abundă în Catal-hüyük: în case, capetele de tauri și picturile de leoparzi sugerează venerarea puterii naturale și agresiunii din lumea exterioară. Locuitorii nu aveau nevoie de un David Attenborough, care să le semnaleze pericolul lumii scăldate de soare din exterior în uterul întunecos ca o peșteră al casei. Însă obiceiul de a ridica

succesiv casele pe același loc, de a-i îngropa tot acolo pe membrii familiei și de a le păstra capetele indică o venerare a strămoșilor comună în China și Japonia, ba chiar și în lumea mediteraneeană până în vremea romanilor.

Oamenii aceia au trăit în familii simple și s-au identificat cu părinții lor, cu bunicii și cu strămoșii de-a lungul generațiilor. Ei spuneau: „Noi *suntem* pământul acesta, locul acesta, urma aceasta de talpă pe sol" – o afirmare apăsată a stabilirii după mii de ani de peregrinări nomade. Vi se pare straniu? În caz afirmativ, asta se datorează doar faptului că cei mai mulți dintre noi suntem acum orășeni care au pierdut orice legătură directă cu un petic specific de pământ, cel care să fi aparținut strămoșilor noștri. Însă în majoritatea istoriei omenirii, identificarea descendenței și a pământului era normală (chiar dacă îngroparea bunicii sub cuptor nu era chiar așa).

Partea a doua a mesajului lăsat de Catal-hüyük se referă la egalitate. Odată cu trecerea timpului și cu suprapunerea de straturi, unele case au devenit mai mari, mai împodobite și cu mai multe înhumări decât altele, ceea ce sugerează emergența lentă a unor familii dominante sau mai puternice. Nu există însă nimic de felul unei clase conducătoare sau clerice. Catal-hüyük oferă imaginea unei societăți alternative dinainte de apariția diviziunilor de clasă, a războinicilor, căpeteniilor și regilor din orașele ulterioare. A fost o societate mai pașnică, situată undeva între primele sate dedicate agriculturii și imperiile agresive de mai târziu. Entuziaștii lui Catal-hüyük îl văd ca pe un Eden egalitarist, în care femeile erau venerate și nu existau războaie și unde familiile care aveau doar puține bunuri personale trăiau laolaltă în tihnă și cooperare.

Ni se spune că anarhismul acesta simplu este instabil în mod inerent. Poate că așa stau lucrurile, totuși cei din Catal-hüyük par să se fi descurcat destul de bine vreme de cel puțin o mie patru sute de ani. A existat surplus de bogăție suficient pentru picturi, olărit și țesut și o dietă de calitate; totuși nu îndeajuns pentru săbii sau taxe. Au fost niște norocoși.

OAMENII-COPII DE LA STONEHENGE

Prejudecățile noastre despre oamenii din vechime sunt atât de mânjite de sânge și scânteietoare de armuri războinice, încât trebuie să ne întrebăm dacă nu cumva povestea de pace – relativă – și iubire de la Catal-hüyük a fost deosebită, ba chiar unică. Pentru a încerca să răspundem la întrebarea aceasta vom călători înainte în timp, însă într-o parte

mai primitivă a lumii, care oferă comparații interesante.

Actuala Marea Britanie s-a dezvoltat mai lent decât Cornul Abundenței și a avut o climă mai aspră. În timp ce Catal-hüyük era în plină dezvoltare, acum nouă mii de ani, pătura de gheață abia părăsea în cele din urmă munții britanici, iar șesurile erau slab populate de vânători și culegători. După retragerea gheții, Marea Britanie a devenit acoperită în majoritate de codri deși de stejari, ulmi, anini și tei, ca și mesteceni și sălcii în nord. O veveriță ar fi putut traversa teritoriul dintr-o parte în cealaltă, fără să coboare vreodată pe pământ. Sau cel puțin așa se spune…

După alte două mii de ani, după ce Catal-hüyük se ridicase și acum începuse să coboare, Britannia continua să fie o regiune aspră pentru agricultori, însă aceștia schimbau deja peisajul. Începuseră pe fâșii înguste de pe coaste, iar acum tăiau pădurea și plantau grâu în luminișuri. Această agricultură de tipul „defrișare și ardere“ este rentabilă doar pe termen scurt. Solul sărăcește repede și trebuie despădurite alte luminișuri, iar „ogoarele“ anterioare sunt lăsate pentru a fi acoperite din nou de pădure. Peste o mie de ani – pentru că ne găsim încă în etapa în care schimbările se desfășurau lent –, luminișurile erau mai mari. Mai ales în sudul actualei Anglii apărea ceva de felul terenurilor agricole regulate, arate și, fără îndoială, fertilizate și desțelenite.

Se cultivau varietăți primitive de grâu și orz, și poate in. Nu pare să se fi cultivat legume, dar oamenii adăugau dietelor nuci și fructe de pădure. Arau cu pluguri trase de boi, creșteau vite, porci și oi și de foarte mult timp aveau câini domesticiți; au fost găsite oasele unor câini care seamănă cu ale Labradorilor și terierilor moderni. Câinii, care s-au numărat printre primele animale domesticite, au contribuit esențial la pază și vânătoare, totuși istoricul Rodney Castleden a observat că, judecând după oasele lor, este clar că „unii câini au ajuns la vârste înaintate, dincolo de viața utilă pentru muncă, așadar proprietarii lor i-au păstrat din afecțiune“ [22].

Oamenii înșiși n-au ajuns însă la vârste înaintate. O analiză a osemintelor dintr-o comunitate găsită în Orkney, pe atunci o parte avansată a Insulelor Britanice, arată că 70% erau fie adolescenți, fie până în treizeci de ani. Doar 1% trecuseră de cincizeci de ani. În mod evident, era o societate tânără. Craniile sugerează că erau oameni cu trăsături fine, delicate, care nu semănau deloc cu britanicii timpurii, greoi și aspri, din legendele populare. Nu s-au păstrat desigur straiele lor: o societate existentă într-o Britannie caldă și umedă, care în general construia și cioplea lemnul și purta mantii, căciuli și tunici din lână țesută, piele și posibil pânză de in, lasă foarte puține urme. Examinând totuși vestigiile mărunte din culturi similare din Europa continentală și studiind cataramele,

acele și uneltele păstrate, este posibil să postulăm plauzibil genul de veșminte bine cusute și confortabile pe care le purtau britanicii.

Deși denumim epoca aceasta Neolitic, sau „a pietrei lustruite", i-am putea spune la fel de corect epoca lemnului și a pielii. Oamenii au început să locuiască în case paralelipipedice din lemn, să poarte haine din piele (care era tăbăcită și înmuiată prin folosirea unor tehnici dezgustătoare, care se pare că implicau cantități copioase de urină, balegă de vacă și creier crud de animale). După aceea au purtat haine țesute și au locuit în case mai mari, comune, și în sate care s-au dezvoltat în jurul unor case rotunde, construite inteligent, în care sute de persoane puteau dormi sub același acoperiș.

Vorbind despre locuitorii din Skara Brae, minunatul sat din piatră care a fost construit acum cinci mii de ani pe malul unui golf din Orkney și care a fost dezgropat de o furtună în 1850, Castleden spune că impresia de ansamblu este a unui nivel ridicat de confort domestic: „Aparent, condițiile de trai pentru oamenii obișnuiți erau cel puțin la fel de bune ca în Britannia medievală peste alți patru mii de ani; la Skara Brae probabil că au fost mai bune." [23] Vizitarea unor case și pasaje din Skara Brae amintește intimitatea domestică din Catal-hüyük – aceleași încăperi de familie cu bufete, locuri pentru dormit și coridoare, toate făcute însă în piatră, nu din argilă și ghips. Nu știm dacă au existat sau nu căpetenii și preoți, dar aceasta n-a fost o societate sfâșiată de războaie.

La mijlocul și sfârșitul Epocii Pietrei, așezările din Orkney și Shetland erau locuri civilizate, nici pe departe arhipelaguri mărginașe. Ceramica lor a circulat prin toată Britannia, iar cercurile lor de pietre, locurile de înhumare și satele erau neobișnuit de mari și de complexe. Se aflau cu mult înaintea, de pildă, a ținutului mocirlos și umed din sud, cunoscut actualmente ca Londra.

Vreme de secole, istoricilor li s-a părut imposibil să creadă că o cultură britanică timpurie s-ar fi putut dezvolta atât de impresionant, ajungând doar prin evoluție lină la mărețul monument Stonehenge. Trebuie să fi existat, nu-i așa?, o elită a războinicilor sau preoților care conduceau totul și care, poate, sosiseră ca invadatori de pe continent. Nu există însă nicio dovadă a unei asemenea elite și nici a unei migrații culturale. Aparent nu există niciun motiv să nu credem că britanicii s-au dezvoltat mai degrabă similar celor din Catal-hüyük, în comunități în care exista o egalitate aproximativă, risipite cu sutele peste teritoriile agricole și conectate prin legături comerciale. În ciuda ingenioaselor legende moderne care descriu sacrificii umane (este posibil să fi existat și așa ceva) și morți violente, Britannia neolitică a lăsat remarcabil de puține dovezi de război sau violență organizată și nimic în privința castelelor și palatelor.

Dar dacă așa au stat lucrurile, cum au fost mobilizați atât de mulți oameni pentru a crea Stonehenge, „colina“ uimitoare de la Silbury, care a implicat dislocarea unui volum de pământ egal cu al unei piramide egiptene de dimensiuni medii care se construia în aceeași epocă sau chiar satele din piatră și monumentele de pe insulele Orkney și Shetland?

Acelea au fost realizări uimitoare. Vorbim despre populații care nu aveau metale, nici orașe și nimic ce am putea recunoaște ca scriere. Ei au trăit însă pe insule traversate de drumuri ce legau mii de așezări de tipul satelor – „Sweet Track“, din ținuturile mlăștinoase din Somerset, înseamnă cinci kilometri de scânduri de stejar, care au necesitat zece mii de cuie din lemn, și a fost construit acum șase mii de ani, fiind cel mai vechi drum din Europa – și trebuie să fi produs uneltele esențiale, inclusiv cuțite și topoare din silex, la o scară practic industrială. Depozitele din care se extrăgea silexul au fost îndeajuns de adânci pentru ca minerii să fie nevoiți să utilizeze opaițe mici. Ambarcațiunile ce transportau produsele în lungul coastelor trebuie să fi fost comparativ mari – fie luntri scobite și legate laolaltă, fie simple piei de animale întinse pe un schelet din lemn. Există dovezi de vinciuri pentru ancore, de îmbinări sofisticate și de lucrări de pietrărie impecabil realizate. Aceasta a fost o societate sofisticată și perseverentă.

Mai presus de orice, a existat timp din belșug și a existat cooperare. Construcția de la Stonehenge a durat o mie de ani, pornind de la un val de pământ, înainte de a deveni o structură vastă care include optzeci și două de blocuri de piatră vânătă, târâte aproape 300 de kilometri din Wales, și blocuri din gresie cântărind până la 53 de tone fiecare, care au fost aduse de la treizeci de kilometri distanță. Acestea au fost cioplite, netezite, ridicate în picioare, apoi peste ele au fost așezate altele, ca buiandrugi. Cum s-a realizat totul? Au fost propuse diverse rute pe sol și pe apă. Roata era cunoscută pe atunci, dar se crede că blocurile erau prea grele și terenul prea neregulat pentru ca osiile din lemn să poată rezista. Este posibil să fi fost rulate pe bușteni, dar ar fi însemnat cu adevărat foarte mult timp. Probabil că au fost utilizate sănii, trase de boi sau de echipe de bărbați, după ce pietrele din Wales fuseseră descărcate din ambarcațiuni.

În privința cioplirii și ridicării lor în picioare, există câteva tehnici posibile și plauzibile, printre care utilizarea de pene din lemn și a acțiunii focului pentru a fisura pietrele, săparea de gropi căptușite cu lemne pentru a le ridica și construirea de platforme care se înălțau lent pentru a instala buiandrugii uriași la locul lor. Este o realizare impresionantă, dar n-a necesitat uriași… sau tirani. Lucrând împreună și îngăduindu-și oricât de mult timp ar fi fost necesar (similar felului cum constructorii ulteriori ai catedralelor au muncit de-a lungul generațiilor), comunitățile tribale mari din regiune ar fi putut realiza

monumentul de la Stonehenge și celelalte situri neolitice mărețe, până și extrem de impresionanta colină-zigurat de la Silbury.

În privința scopului construcției de la Stonehenge, aproape că nu există teorii divergente. Alinierile sale după razele răsăritului soarelui la solstițiul de vară arată că a fost un gen de templu. N-a fost un calendar precis în piatră, așa cum au susținut unii, totuși marcaje complexe pentru răsăriturile lunii denotă un interes față de ciclurile selenare. Unele datări recente pe bază de carbon ale gropilor blocurilor verticale, unde au fost întreprinse măsurătorile, sugerează că lucrarea a început incredibil de devreme, acum vreo zece mii de ani… deci înainte de Catal-hüyük. Nu putem ști amănuntele credințelor britanice dintr-un trecut atât de îndepărtat, decât că erau asociate cu soarele, aducătorul de căldură și fertilitate, și cu luna, așa că trebuie să fi implicat oficierile și rugile sezoniere tipice pentru agricultorii din toată lumea. Uriașele gorgane, cu oase rupte și arse înainte de înhumare, sugerează un respect față de strămoși și față de continuitatea tribului sau a familiei, care se regăsește cu certitudine în odăile din ghips alb din Anatolia. Întuneric și moarte, un interes viu față de anotimpuri și puterea impresionantă a soarelui, familiei și memoriei; restul sunt detalii.

De aceea trebuie să ne gândim la o societate ingenioasă, perseverentă, iscusită și tânără, nu una a druizilor cu bărbi albe sau a căpeteniilor înfricoșătoare, scăldate în sânge. Aceia vor sosi mai târziu, în Epoca Bronzului. Cercurile de pietre și uriașele case rotunde au fost abandonate finalmente. Nu putem preciza motivele. Poate fi din cauza presiunilor cauzate de creșterea populației, care au determinat conflicte privind posesia terenurilor agricole, puține și degradate. Oricum, avea să urmeze o epocă mai sângeroasă, așa cum s-a întâmplat de altfel în Cornul Abundenței și în China neolitică. Ar trebui totdeauna să ne reamintim că epoca acelor comunități agricole pașnice, care au adorat soarele și luna, și-au îngrijit animalele și culturile, au făcut comerț cu altele și, finalmente, au clădit monumente remarcabile, a dăinuit în Britannia mii de ani, mult mai mult decât imperii, dinastii sau state democratice. Așa ceva nu s-a mai repetat – nici în Britannia, nici în Europa.

Să lăsăm în seama lui Rodney Castleden ultimul cuvânt:

> „Caracterizată prin ceva apropiat de echilibrul ecologic și comunități care trăiau în mod obișnuit pașnic și în limita posibilităților, putem vedea cultura neolitică drept o lecție concretă pentru economiile și societățile industriale moderne din Vest. Ele dovedesc puține semne că

vor dăinui cu mai mult de două-trei secole Revoluției Industriale, pe când economia neolitică de subzistență a durat de zece ori mai mult.“

Avertismentul acesta este serios, dar în prezent suntem pur și simplu prea mulți oameni, care depindem de prea mult consum, pentru a putea ține seama realmente de el. Și oricum, chiar în timp ce constructorii britanici ai cercurilor de pietre se apropiau de misteriosul lor sfârșit, omenirea era pe punctul de a face următorul pas important spre istoria consemnată: orașul.

ORAȘELE DE LA ȘES

La sud-est de Catal-hüyük, două fluvii măreațe curg spre sud, către mare. În Cornul Abundenței au apărut primii agricultori și primele așezări mari, de aceea nu este surprinzător că tot aici au apărut primele orașe și primele imperii. „Mesopotamia“ înseamnă pur și simplu teritoriul dintre aceste două fluvii: Tigru și Eufrat. Pe măsură ce se apropie de mare, fluviile își încetinesc curgerea și se lățesc, transformându-se în delte încâlcite. O zonă de sol negru și umed, minunat de mănoasă pentru agricultură, devine disponibilă înainte de începerea zonelor mlăștinoase. Avantajele erau similare celor din jurul așezării Catal-hüyük, dar la o scară mult mai mare, și au atras oameni din toată regiunea. Ei s-au stabilit în locuințe construite inițial din stuf și ulterior din cărămizi de argilă, care s-au reunit în sate. Eridu, probabil primul oraș, a apărut acum șapte mii de ani, la scurt timp ce abandonaseră Catal-hüyük. În câteva sute de ani, în regiune s-au ivit și mai multe orașe. Eridu a fost o așezare din cărămidă, cu straturi suprapuse de temple și este posibil să fi început ca loc comun în care mai multe sate își puteau venera zeii. Dimensiunile lor erau însă mult mai mari și aici nu se poate vorbi despre anarhism blând.

Satele au fost nevoite să se reunească, pentru a crea și ulterior pentru a întreține sistemul complicat de canale și diguri necesare agriculturii. În acest scop, lucrătorii trebuiau să fie organizați; recoltele excelente au produs surplusuri de grâne, ceea ce a favorizat apariția conducătorilor și preoților, care au ridicat temple și au folosit slujitori care să le îngrijească. Deoarece lumea Mesopotamiei era un șes noroios și pârjolit de soare, nu este surprinzător că principalele sale clădiri caracteristice au fost ziguratele, piramide în trepte terminate prin temple unde puteau fi venerați zeii. În toată lumea oamenii îi asociaseră pe zei cu înălțimile, iar în această regiune lipsită de munți nu puteai sui spre cer decât prin intermediul construcțiilor. Eridu însuși a fost clădit pe o măgură joasă

lângă o lagună de apă potabilă, având pe celelalte trei laturi deșertul, mlaștinile și ogoarele.

A fost punctul de întâlnire perfect al unor geografii diferite, iar zeii săi îi aveau în frunte pe Apsu, care reprezenta apele dulci ale fluviilor, și soția lui Tiamat, care reprezenta apele sărate. Zeii apelor n-au fost însă prea atenți: Eridu și-a pierdut probabil rolul dominant acum patru mii de ani, când se pare că s-a petrecut o inundație catastrofală. Următorul oraș important, Uruk, fusese înființat cam în aceeași perioadă, iar la apogeu număra optzeci de mii de locuitori, ceea ce însemna că era cea mai mare așezare din lume, având o populație de zece ori mai mare decât Catal-hüyük. Regele său Ghilgameș este subiectul primei opere literare cu un erou ce poartă un nume – este primul nume din istorie. O fi fost Ghilgameș un rege real sau nu, însă povestea lui, care încorporează un Potop la scară biblică, este cât se poate de umană, cu dragoste și trădare, prietenie și eșec, călătorie și moarte.

Știm toate acestea pentru că ea a fost consemnată în scris. În Uruk și alte orașe de pe șesul Mesopotamiei, simbolurile zgâriate pe tăblițe de argilă, care reprezentau cantități și proprietari de porumb, bere și alte produse comerciale, s-au dezvoltat în asemenea măsură, încât au devenit scriere. De-a lungul multor secole, sistemul de notare și contabilizare a evoluat într-un sistem care putea înregistra și povești, și idei. Motivul a fost identic celui care a creat de fapt Uruk. Schimbările de climă, care au dus în cazul acesta la un mediu încă și mai fierbinte și arid, i-au silit pe agricultori să realizeze canale mai mari și sofisticate pentru a menține productivitatea ogoarelor. Familiile individuale sau satele erau prea mici și dispuneau de prea puțin timp liber pentru a realiza lucrările necesare. Ele au putut supraviețui doar prin asocierea multor indivizi, care erau organizați de conducători. Aceștia din urmă par să fi fost preoți, sau cel puțin să fi avut sediile în temple, din care supravegheau vaste proiecte de irigații.

După implementarea sistemului de forță de muncă și abilități specializate, managerii au dispus de forța necesară pentru a construi temple și mai mari. Feedbackul de la irigațiile de succes către puterea celor care le dirijaseră este evident: cu timpul, managerii au fost în stare să afirme că ei vorbeau cu zeii și în numele acestora. Ei erau responsabili de însăși supraviețuirea așezării. Apăruse prima clasă conducătoare, instalată pe platformele înalte și cu urechile ațintite spre cer. Dedesubtul ei, socotind cantitățile de grâne, bere, carne și metale pe care le cereau truditorilor, se aflau scribii, echivalentul managementului mijlociu. O societate organizată ierarhic nu poate să existe fără funcționari și hârtii – în cazul acesta, tăblițele de argilă.

Feedbackul este o idee esențială, care explică de ce rata dezvoltării accelerează după ce oamenii sunt organizați și înghesuiți laolaltă între zidurile unui oraș. Sumerienii și celelalte popoare care le-au succedat în Mesopotamia antică, akkadienii și babilonienii, au avut parte de un ritm al schimbării mai rapid decât orice cunoscuseră oamenii până atunci. Preoții au solicitat locurile lor speciale – intimidante și mai aproape de zei – ceea ce a necesitat un număr uriaș de lucrători și meșteșugari, dar și măsurători și planificări, care impuneau notițe detaliate, practic scrierea. În sfârșit, trebuiau asigurate cantități mari de hrană, bere și materii prime pentru constructori.

Silirea oamenilor de a plăti asemenea taxe era neplăcută și a fost probabil necesară utilizarea forței. În același timp, toate bogățiile acumulate reprezentau tentații pentru hoți și, finalmente, pentru orașe rivale. De aceea au fost ridicate ziduri și unii bărbați au primit sarcina de a proteja permanent așezarea. Așa a apărut clasa războinicilor. Este trist de recunoscut, însă războiul a fost factorul care a avansat cel mai rapid progresul tehnic. Descoperirea bronzului, care a înlocuit silexul sau osul ca material pentru obținerea de muchii tăioase, le-a oferit sumerienilor un scurt avantaj. Apoi au apărut carele de luptă, la început lente și cu patru roți, iar ulterior cu două roți. (Este posibil ca ele să fi apărut inițial pentru cea mai recentă noutate: timpul liber – pe care clasele superioare îl foloseau pentru vânătoare.)

Preoții religiilor. Proiectele de construcții la scară mare. Scrierea. Taxele. Soldații. Regii. Capacitatea de a purta războaie. Toate acestea au sosit cumva laolaltă în istoria omenirii, bazându-se pe primele orașe, care au fost de fapt primele concentrări de bogăție depozitată, ele însele bazându-se pe terenuri agricole din lungul râurilor, ale căror proprietari trebuiau să acționeze împreună pentru a îmblânzi natura. Aceasta a fost o mutație mai puternică decât vechile legături de clan, rudenie și descendență și a marcat următorul moment important al dezvoltării omenirii după agricultură. Rivalitatea dintre orașe și populații a început să accelereze schimbarea, până când războiul la scară largă a determinat catastrofa; așa cum se întâmplă la răstimpuri. Ascendența birocraților instruiți, cu instrumentele lor de scriere cuneiformă, a permis comunicarea între oameni diferiți, cu limbaje diferite; sumeriana a devenit *lingua franca* pentru Mesopotamia, iar scribii au devenit bilingvi. S-a declanșat un impuls, care poate că s-a mai pierdut ici și colo, dar nu s-a oprit niciodată de atunci.

Primele orașe au încurajat de asemenea înflorirea gândirii abstracte. Clasa conducătoare a regilor și preoților dispunea de timp pe care să-l dedice speculațiilor, chiar și în legătură cu lumea misterioasă a luminilor pâlpâitoare și mișcătoare de deasupra capetelor, care îi obsedase și pe constructorii de la Stonehenge. De aceea nu este surprinzător că

Mesopotamia ne-a oferit matematica, atât operațiunile simple necesare totalizării operațiilor comerciale și taxelor, cât și cele mai complicate utilizate pentru încercarea urmăririi stelelor pe boltă. Privind în sus, sumerienii și babilonienii s-au întrebat care putea fi mesajul nocturn, cu formele și tiparele lui regulate. Dacă zeii le puteau transmite mesaje, atunci acestea să fi fost scrierea divină? Exista oare un tipar, care putea fi după aceea impus ritmurilor mai nebuloase ale vieții umane?

Citirea stelelor necesita măsurarea unghiurilor. Sumerienii au schițat mișcările celor cinci planete pe care le puteau vedea – Mercur, Venus, Marte, Jupiter și Saturn – și au denumit câte o zi după fiecare dintre ele. După aceea, au denumit o zi după Lună și alta după Soare și astfel au obținut o săptămână de șapte zile. Șapte era considerat un număr perfect și săptămâna sumeriană este, desigur, săptămâna noastră, ale cărei zile continuă să fie denumite în stil sumerian, deși cu cuvinte din latină sau din vechea engleză. Saturn a devenit sâmbătă (Saturday în engleză) și Soarele a devenit duminică (Sunday în engleză) [24], Luna a devenit luni, Marte este marți, iar Mercur este miercuri. Jupiter este joi și Venus este vineri. Sumerienii au dezvoltat de asemenea un sistem de numărare sexagesimal, bazat pe numărul șaizeci, care este divizibil prin alte unsprezece numere și de aceea era foarte potrivit pentru contabilitatea din Epoca Bronzului. De aici provine minutul de 60 de secunde, ora de 60 de minute, anul de 360 de zile și cercurile de 360 de grade. Până în epoca babiloniană, scribii trebuiau să fie rapizi și preciși: o tăbliță de examinare din orașul Nippur întreabă: „Cunoști înmulțirea, valoarea inversă, coeficienții, bilanțul de decont, contabilitatea administrativă, alocările de plăți, împărțirea proprietății și delimitarea cotelor de ogoare?“ [25]

Toate acestea sunt bineînțeles remarcabile, însă primele orașe au adus de asemenea o înflorire a artelor și designului, cu sculpturi minunate în alabastru, mozaicuri și sigilii elegante (și în același timp utile) pentru baloturile cu bunuri din Uruk, plus tăblii incrustate pentru jocuri, instrumente muzicale și bijuterii delicate de aur din Ur… chiar înainte să ajungem la uimitoarele basoreliefuri ale asirienilor și babilonienilor. În prezent, mulțumită obiceiurilor arheologilor din secolul al XIX-lea, cele mai frumoase dintre aceste obiecte pot fi găsite în Berlin și (într-o măsură mai redusă) în Londra, nu în Irak. Fiecare oraș mesopotamian avea propriii săi zei, cultură și reputație. Uruk a fost faimos nu numai pentru uriașul lui zigurat și pentru zeul cerului, ci și pentru atrăgătoarea sa zeiță Inanna, care era asociată fertilității și ale cărei ritualuri au șocat un scriitor babilonian: „Uruk… orașul prostituatelor, curtezanelor și femeilor ieftine… al băieților pentru petreceri și al participanților la festivaluri care schimbă bărbăția în feminitate.“ [26] (Și nu era tocmai ușor să șochezi un babilonian!)

Așadar aceste prime orașe se numără printre cele mai importante situri din istoria omenirii. Inundații succesive le-au redus pe multe la nivelul unor cioturi acoperite de prundiș și le-au nimicit complet pe altele. Neglijența, războaiele și lipsa de interes a societăților ulterioare, urmate de arheologia victoriană agresivă, căutătoare de tezaure, au făcut ca siturile în sine să fie adesea dezamăgiri acoperite de praf, în vreme ce unele dintre cele mai de seamă sculpturi și artefacte ale lor se află în muzee europene. Este tragic, deoarece realizările sumerienilor, akkadienilor și babilonienilor timpurii au fost uriașe și, din unele puncte de vedere, mult mai impresionante decât cele ale mai bine-cunoscuților egipteni. Cultura lor citadină a fost birocratică și clar opresivă în unele privințe, împovărându-i serios pe agricultori și cerând plăți în schimbul canalelor și puțurilor ce le păstrau fertilitatea ogoarelor. Ea a permis emergența unor regi îndeajuns de puternici pentru a se război între ei și pentru a croi primele imperii, alături de suferințele cauzate de ucigași în masă timpurii ca Sargon din Akkad. Totuși aceste prime orașe au fost în același timp locuri de mare frumusețe, progres intelectual, minuni și – cât se poate de clar – numeroase distracții nu tocmai inocente.

DA, DA YU

Bănuiați poate că primul erou chinez al cărui nume s-a păstrat a fost vreun conducător războinic ca Ghilgameș sau poate un înțelept cu barbă? V-ați înșelat! El a fost un funcționar public, inginer și abia ulterior rege. Da Yu, sau „Yu cel Mare“, un personaj aflat la granița dintre mit și istorie, a fost cel care a îmblânzit Fluviul Galben, miezul dătător de viață, însă capricios, al culturii chinezești timpurii. Potrivit poveștii, tatăl său Gun a primit din partea conducătorului local sarcina de a se ocupa de inundațiile fluviale devastatoare. Majoritatea societăților timpurii, mai ales din Asia și Europa, au legende despre potopuri, care sugerează că a existat o perioadă de inundații atât de copleșitoare, încât a rămas pentru milenii în conștiința oamenilor.

În cazul Chinei, Gun a încercat să rezolve problema prin construirea de diguri, utilizând probabil aceeași tehnică a pământului bătut cu maiul întâlnită în primele orașe chinezești. Însă au sosit mai multe inundații, care au spălat valurile de pământ, și regele care-l însărcinase pe Gun l-a pedepsit, tăindu-l în bucăți. În locul lui, a fost numit fiul său, Da Yu, deja probabil destul de neliniștit.

Se spune că Da Yu a muncit cu intensitate feroce… însă el n-a construit diguri. Mai întâi a călătorit în sus și în jos pe fluviu, discutând cu triburile locale și convingându-i pe oameni

că vor trebui să coopereze, să muncească laolaltă și să accepte autoritatea centrală, dacă doreau ca problema să fie rezolvată. Paralela cu ridicarea orașelor mesopotamiene este evidentă. După aceea, el a poruncit săparea de canale, care să dirijeze apa spre alte râuri, și construirea de sisteme de irigații, care s-o răspândească pe toate ogoarele. În loc să-și atace frontal inamicul, Da Yu a păcălit râul, divizându-l. În următorii treisprezece ani, el a lucrat neobosit, acoperindu-și palmele și tălpile cu bătături. Se spune că în tot acel timp a trecut pe acasă numai de trei ori. Prima dată când auzise că soția lui era în durerile nașterii, dar nu s-a oprit și nici n-a intrat în casă. Când a trecut a doua oară, fiul lui era îndeajuns de mare pentru a-i spune pe nume. Nu s-a oprit nici atunci, deoarece inundațiile erau în toi. A treia oară, fiul lui împlinise deja zece ani. O dată în plus, Da Yu l-a ignorat și și-a continuat munca. În ziua de azi ar fi fost urmărit de Autoritatea Națională pentru Protecția Drepturilor Copilului și condamnat de editorialiști. Lucrurile erau diferite pe atunci.

Regele a fost atât de impresionat de hărnicia lui, încât l-a numit moștenitor la tron. Da Yu a domnit patruzeci și cinci de ani, după care, lăsând tronul fiului său, a întemeiat dinastia Xia.

Poveștii acesteia i-au fost adăugate ulterior absurdități abundente, de la despicarea munților de către Da Yu cu un topor fermecat, până la angajarea unui dragon galben și a unei broaște-țestoase negre care să-l ajute. Esențial însă este că, potrivit celor dintâi istorici chinezi, prima dinastie chineză a început prin încercări de stăvilire a inundațiilor. Iar asta este cel puțin o ipoteză credibilă din partea lor. Acum patru mii de ani pare să se fi petrecut un colaps al așezărilor chinezești, exact când același lucru se întâmpla în Orientul Mijlociu și Egipt. Referindu-se la legendele despre Potop, despre Noe și alții, istoricul Ian Morris a întrebat: „Este posibil ca modificarea climei să fi determinat o criză în Lumea Veche?“ [27] Aceleași anale care îl descriu pe Da Yu vorbesc despre ploi care au căzut întruna timp de nouă ani, cauzând inundații catastrofale.

Aici însă nu există nici Noe, nici Arca; China începe cu un erou funcționar public, un organizator care lucra pentru stat. Ceva din povestea aceasta are un gust foarte non-occidental.

Aproape de la început, cultura chineză a părut și a fost percepută ca fiind distinctiv chineză. Luați o persoană rezonabil de educată de oriunde din lume și puneți-i în față ceramică din Neoliticul târziu sau vase timpurii de bronz sau arătați-i primele simboluri care au fost utilizate pentru scriere… și chiar dacă n-a mai văzut niciodată așa ceva, probabil că va declara instantaneu: „Este chinezească!“ Originile chinezilor sunt învăluite

în incertitudine arheologică și contraziceri politice. Mulți chinezi insistă că ei nu se trag, ca restul populației Pământului, din Africa, ci au evoluat separat dintr-o migrație anterioară a maimuțelor, cea a lui *Homo erectus*, în China. Ca atare, sunt biologic diferiți de străini, ceea ce este satisfăcător pentru imaginea despre lume a chinezilor, deși lumea științifică din afara Chinei afirmă că ei se înșală.

Pe ansamblu, dezvoltarea omenirii în China a urmat linii similare celei din Cornul Abundenței, dar cu vreo două mii de ani mai târziu, deși în unele domenii, ca olăritul, a fost mai avansată. Progresele semnificative în domesticirea animalelor și cultivarea plantelor, apariția satelor, mormintele care sugerează venerarea strămoșilor sunt relativ similare, totuși până când miturile încep să se infiltreze în istorie, obiectele chinezești arată deja diferit. În prezent, arheologii tind să sublinieze variația și complexitatea Chinei Antice – multe culturi, multe tipuri diferite de ceramică și arhitectură, risipite pe o suprafață întinsă. Descoperiri recente au pus sub semnul întrebării vechea teorie potrivit căreia a existat o singură civilizație chinezească centrală, în nord, care s-a răspândit peste tot și a continuat mai mult sau mai puțin intactă. Foarte diferită însă de experiența europeană este forța emoțională a unei continuități cu epocile anterioare asupra imaginației chinezești.

De exemplu, cultura cunoscută ca Longshan a durat aproximativ o mie de ani, cu 5 000 – 4 000 de ani în urmă, cam la fel ca diversele etape ale culturilor neolitice ale Britanniei. Dar în timp ce europenii au pierdut orice consemnări sau amintiri ale oamenilor de la Stonehenge, istoria chineză revendică o legătură cu primii regi și culturi. Au existat cinci împărați legendari, în esență conducători divini, care au dăruit omenirii invențiile esențiale ale civilizației: prepararea mâncării, agricultura, focul, medicina, căsătoria, domesticirea animalelor. Se spune că ultimul dintre acești împărați legendari a introdus scrierea, olăritul și calendarul – aceleași invenții care au diferențiat într-adevăr cultura Longshan de așezări anterioare. [28] (În afirmația că oamenii și-au început existența ca paraziți sau viermi pe corpul creatorului, Pan Gu, poate să existe de asemenea un element de autocritică umană primară.)

După cei cinci împărați au urmat dinastiile care sunt considerate începutul Chinei istorice: Xia, Shang și Zhou. În cei aproape două mii de ani pe care-i acoperă ele, avem nume de regi, tot mai complicate, și artefacte minunate, vestigii ale unor orașe, temple și fortărețe și o scriere care este în mod clar predecesoarea chinezei moderne. Pe scurt, avem China.

Chiar de la bun început însă continuăm să ne aflăm în locul cețos în care legendele sunt

mai numeroase decât dovezile. În jurul anului 300 î.Hr., *Shang-Shu* sau „Carte de istorie" este cel dintâi text scris despre Xia, considerată prima dinastie a Chinei. Aceeași relatare vorbește despre zece mii de state care coexistau simultan, așa încât este limpede că Xia n-a dominat întreaga Chină. Arheologia sugerează numeroase regate rivale. Se spune despre Xia că ar fi fost întemeiată în anul 2205 î.Hr. de remarcabilul îmblânzitor de fluvii și inundații Da Yu. Toată istoria chineză timpurie este istoria dinastiilor, care s-au succedat precum regii și reginele pe care îi memorau cândva școlarii britanici. Chiar dacă a fost preluat din legende orale pe jumătate amintite de autori ulteriori dornici să proclame o singură Chină, Da Yu există de la începuturi. Despre el se afirmă că ar fi împărțit China Centrală în zone regulate, ca niște dreptunghiuri paralele. Centrul celor nouă provincii, sau *zhou*, era provincia regelui, ceea ce a condus până la urmă la o zonă pentru străini și apoi la pustiul sălbatic din exterior – însă toate acestea sună ca o versiune chineză a Regatului Mijlociu și de aceea are un aer suspicios de propagandă.

Așadar au existat regii Xia, ca să nu mai pomenim de Da Yu însuși? Până recent, opinia generală a fost că dinastia aceasta nu-i decât o legendă, pentru că, la urma urmelor, a existat un interval de aproape două mii de ani până ce faptele au fost consemnate în scris. Opinia aceea a fost însă schimbată de descoperirea la Erlitou a unei capitale ce pare să fi aparținut culturii Longshan. Poate că Xia n-a fost o mare dinastie, dar probabil că a existat într-adevăr pe malurile Fluviului Galben și a apărut chiar din cultura Longshan. La Erlitou, descoperit în 1959 în provincia Henan, s-au găsit vase pentru vin din bronz minunat turnate, *jue*, care au delicatețea de păianjen a designului modernist. Orașul avea în centru un complex de palate cu ziduri din pământ bătătorit, o tehnică de construcție care necesita forță de muncă foarte intensă, dar care a produs structuri cu duritatea pietrei, care dăinuie și azi în China. [29]

Arheologia chineză este foarte incitantă în prezent, întrucât sunt încă foarte multe de descoperit; excavări recente de morminte au găsit vase frumoase, ornamente din jad, arme din bronz, scrieri foarte vechi, dovezi ale cultivării mătăsii și venerării strămoșilor. Spre deosebire de Catal-hüyük, aceasta a fost o civilizație de tip ierarhic, condusă de regi sau preoți-regi, capabilă să mobilizeze un număr uriaș de lucrători.

Știm că agricultura chineză se baza intens pe șesurile aluvionare bogate ale Fluviului Galben și ale afluenților săi. În această privință, creșterea timpurie a așezării umane n-a diferit în niciun fel de cele din jurul fluviilor Tigru, Eufrat, Nil sau Ind, care au produs orașe, regi și religii complexe. Fluviile creează soluri bogate, dar aduc de asemenea pericole. După cum am văzut, ele cauzează inundații și apele lor trebuie canalizate și distribuite pentru un succes agricol maxim. La fel ca plantele și animalele sălbatice, ele

trebuie îmblânzite. Însă munca necesară cere leadership și organizare, ceea ce înseamnă ierarhie și conducători. Satele agricole nu trebuie să coopereze în număr mare pentru a crește culturi sau a îngriji animale, totuși o vor face dacă doresc să devieze râuri, să creeze rețele de canale de irigație și sisteme de protecție împotriva inundațiilor. Adesea rolul inginerilor de construcții civile în istoria omenirii este trecut cu vederea.

Povestea lui Da Yu este așadar un fel de explicație pentru creșterea autorității politice. El a devenit rege Xia, fiindcă și-a câștigat poziția aceea prin organizarea oamenilor în vederea propriei lor bunăstări. Faptul că, în general, regii și împărații exercită opresiune nu reprezintă deloc o teorie radicală; poate că ei încep discret, cu echipe de lucrători care construiesc diguri, dar avansează la ziduri de fortărețe, armate și perceptori. Mesajul de la baza poveștii lui Da Yu este că această impunere a autorității este totuși mai bună decât dezordinea – în cazul acesta, haosul dezlănțuit de râuri care își schimbă direcția sau inundații ce răpesc mijloacele de trai pentru milioane de oameni. Cu alte cuvinte, conducătorii sunt mai buni decât alternativa. Este un mesaj înaintea căruia faraonii și preoții babilonieni ar fi încuviințat mulțumiți.

Este însă la fel de important că istoria lui Da Yu și apoi a suișurilor și coborâșurilor dinastiilor ce au urmat lui Xia a fost consemnată în scris și a devenit parte dintr-o cronică națională. Autoritatea, impusă devreme din cauza nevoii de a mobiliza masele pentru controlarea naturii, este după aceea transmisă mai departe, din generație în generație. Și, ca în Occident, conducătorii chinezi își revendică autoritatea nu pur și simplu pentru că sunt buni organizatori sau capabili să-și sperie supușii, ci fiindcă au o legătură specială cu zeii. Ei pot să poarte o discuție discretă și să ajute la încetarea foametei sau la oprirea ploilor. De aceea progresele majore înregistrate în arta și tehnologia chineză sunt strâns asociate ritualurilor religioase. În situri arheologice chinezești sunt descoperite vase din bronz tot mai ingenios turnate și elaborat sculptate, instrumente muzicale și oseminte de animale, uscate, apoi rupte pentru a citi viitorul. Trepiedele mari și scunde și vasele din bronz pentru băut care prezintă la exterior labirinturi la fel de convolute ca ale recifelor de corali pot părea obiecte stranii în care niște culturi timpurii să fi investit atâta energie. De fapt, ele constituie un mesaj nemilos de politic: se referă la putere.

COȘMARURI PE NIL

Egiptul Antic, a treia civilizație dezvoltată în jurul unui fluviu pe care o vom examina, pare adesea o cultură în fața căreia să te minunezi, nu pe care s-o iubești. Abia dacă

atinge lumea modernă. Sfincșii și piramidele au devenit kitschuri vizuale globalizate. Vizitatorii muzeelor stau la coadă în toată lumea pentru a privi relicve din aur sau pictate. Turiști culturali coboară din avioane ca să viziteze templele și complexurile funerare din Valea Regilor. Însă pentru o cultură de asemenea durată și succes, egiptenii au lăsat puține urme asupra modurilor de gândire ulterioare. Religia lui Horus și Osiris s-a bucurat de o scurtă reînviere a interesului în secolul al XX-lea printre diletanții ocultiști și escrocii din circurile ambulante. Misterele faraonilor i-au entuziasmat pentru scurt timp pe realizatorii de filme de aventuri, dar prin comparație cu influența profundă a iudaismului și a variațiunilor sale ulterioare, cu puterea filosofiei grecești ori a politicii romane – sau chiar, de cealaltă parte a Asiei, cu influența continuă a filosofilor chinezi și indieni timpurii –, de la Egiptul Antic nu ne-au rămas prea multe. Cărămizile sfărâmate ale mesopotamienilor sunt jalnice, comparativ cu vestigiile egiptenilor, dar ei au produs mai multe în domeniul științelor, matematicii și tehnologiei pe care le-au transmis mai departe decât creatorii marelui cult al morții de la marginea deșertului.

Egiptologii (ca să nu-i mai amintesc pe egipteni) ar spune că impresia aceasta denotă ignoranță și incorectitudine. Locuitorii Egiptului Antic au fost artiști și constructori formidabili și au dezvoltat o religie complexă, care i-a susținut vreme de milenii. Multe morminte mai modeste decât ale conducătorilor arată dovezi ale unei culturi pitorești care a avut mai mult respect pentru femei decât rivalele ei și arătând că acel popor iubea viața, având bucurii lumești, plăcându-i berea, mâncarea, sexul și bârfele. Obsesia egiptenilor față de viața de apoi a apărut pentru că le plăcea atât de mult viața pe care o trăiau și credeau că, dacă se pregăteau în mod cuvenit, puteau să se bucure în continuare de ceva similar.

Cu toate acestea, de pe urma lor nu ne-au rămas decât zeitățile amenințătoare cu capete de pasăre sau câine și privirile goale ale unor super-regi ale căror monumente vaste continuă să uluiască, și nimic mai mult. De ce oare? Lipsa de portabilitate prin timp și spațiu a culturii pare să fie legată de absența relativă a mișcării sale fizice în propria epocă; a fost pur și simplu remarcabil de autonomă. Egiptul Antic a durat peste trei mii de ani, de la regatele predinastice până la dispariția totală a faraonilor greci din vremurile romane. Arta foarte timpurie din zona Nilului are un caracter direct care o diferențiază; unele statuete simple din argilă reprezentând agricultori și animale sunt similare cu arta timpurie atrăgătoare a populațiilor mesoamericane. Destul de repede însă, stilul egiptean a devenit fixat și rigid și, cu toate că un ochi exersat poate să distingă între dinastii și chiar domnii, abia dacă a evoluat pentru două milenii.

Există o sculptură bine realizată a unui rege (Khasakhemwy) din anul 2675 î.Hr., care n-ar

fi nelalocul ei printre cele ale succesorilor săi de peste o mie cinci sute de ani. [30] În templul măreț de la Luxor există un templu interior mai mic, construit pentru a cinsti ungerea ca faraon a lui Alexandru Macedon în 332 î.Hr. Fresca de pe un perete pune față în față imagini din perioada timpurie a așa-zisului Regat Nou, de acum mai bine de o mie de ani, și cele două par foarte similare, deși a existat o oarecare degradare a subtilității. Un motiv evident este faptul că pentru locuitorii Egiptului Antic n-a existat artă pentru artă. Arta a fost o expresie a religiei și a puterii pe pământ. Țelul ei a fost de a descrie lumea ascunsă a zeilor puternici, de a consemna relațiile oamenilor cu ea și de a-i intimida pe călători sau pe rebeli prin puterea regilor săi. Asta necesita o artă a repetitivității și uneori a gigantismului, nu a umanismului sau realismului.

Vinovatul este în același timp eroul poveștii egiptene: Nilul. Cel mai lung fluviu din lume este neobișnuit prin faptul că curge de la sud spre nord. Întrucât vânturile suflă prevalent de la nord spre sud, deținătorii de ambarcațiuni cu vele simple l-au găsit drept o excelentă bandă rulantă cu două sensuri. În plus, Nilul nu numai că asigura locuitorilor de pe malurile sale o mulțime de pești și păsări sălbatice, ci și (înainte ca Nasser să construiască barajul de la Assuan în timpurile moderne) se revărsa anual din albie, aducând apă dulce și mâl, care producea un sol remarcabil de bogat. Revărsările nu erau însă chiar regulate. Dacă soseau prea târziu sau prea devreme sau dacă erau prea puternice ori prea slabe, ele puteau afecta culturile și astfel cauza foamete.

Istoria Egiptului Antic este marcată de tulburări periodice, răscoale și reculuri, care par să fi avut legătură cu momentele când revărsările Nilului s-au abătut de la regularitate. În același timp însă, prin comparație cu civilizațiile de pe malurile Tigrului, Eufratului, Fluviului Galben și Indului, din Pakistanul actual, egiptenii au fost binecuvântați. Nu numai că se bucurau de o fâșie de teren lungă de șase mii cinci sute de kilometri de o fertilitate remarcabilă, care culmina printr-o uriașă deltă pe țărmul Mării Mediterane, dar în același timp erau bine protejați de deșerturi și munți spre est și vest și de un hinterland african relativ nepopulat în sud. Egiptul a fost invadat de libieni și perși, ca și de misterioasele „popoare ale mării“, dar asta s-a întâmplat relativ rar. Șesurile mai întinse ale Mesopotamiei sau drumurile prin Palestina erau prăzi mult mai ușoare pentru armate din care de luptă și călăreți.

Egiptul a fost o zonă dificil de atacat și aproape imposibil de ocupat mult timp; de aceea, în Antichitate, și-a revenit întotdeauna.

Nilul a avut de asemenea și un efect politic. Deși vorbim despre „Egipt“, de fapt au existat două Egipturi. Sistemul de trafic în ambele sensuri a unit laolaltă populații de pe

distanțe uriașe, aducând împreună într-un singur stat nubieni africani negri și locuitori mediteraneeni. Nu putem înțelege complet felul cum locuitorii Egiptului Antic își vedeau geografia fără să pricepem că în majoritatea timpului Egiptul de Sus, partea africană din sud, a dominat Egiptul de Jos, adică nordul mediteraneean. Diferența se observă și azi la egipteni, mai ales în forma și culoarea corpurilor. Egiptul a început mai târziu prin comparație cu Mesopotamia, pe de o parte din cauza că zona din jurul său a rămas bogată în floră și faună sălbatică atât de mult timp, încât oamenii n-au fost siliți să se stabilească într-un singur loc. După aceea deșertul s-a apropiat și primii regi unificatori au sosit din sud, purtând nume minunate ca Narmer, despre care se spune că ar fi însemnat „regele scorpion“ [31].

Ca și în cazul istoriilor lui Da Yu și Xia, doar puterea regală centralizată ar fi putut uni într-o singură națiune atâtea așezări întinse pe o distanță așa mare. Pentru a utiliza eficient darurile fluviului și cei de aici aveau nevoie de o rețea complexă de canale și sisteme de irigație, care trebuiau curățate, săpate și restaurate anual. De aceea a fost instaurat de timpuriu obiceiul muncii în comun, disponibilitatea oamenilor de a săpa și construi împreună departe de ogoarele lor.

Obiceiul respectiv avea să devină foarte util ulterior, când s-a ajuns la templele faraonice. Egiptenii credeau că Nilul își avea izvoarele în lumea subterană și petreceau mult timp – în mod destul de firesc – făcându-și griji despre revărsările anuale. Zeii Nilului au apărut devreme în sistemul egiptean de credințe, așa că, atunci când s-au asociat cu fluviul, regii Egiptului au dobândit o putere simbolică uriașă. Geografia nu înseamnă totul. Adesea în istoria omenirii puterea unui individ sau a unei idei răstoarnă complet ceea ce ne-am fi putut aștepta din poziția râurilor sau din forma liniei unei coaste. Însă dacă se poate spune că determinismul geografic a acționat undeva, atunci a acționat pentru acest ținut creat de Nil, protejat de Nil, slujind conducătorii Nilului… și finalmente limitat de Nil.

Dintre monumentele Egiptului Antic, puține sunt la fel de mișcătoare ca Deir el-Medina, aflat imediat după colțul muntos din Valea Regilor și de cealaltă parte a fluviului față de Luxor. De jur împrejur există monumente vaste: templul impresionant de la Karnak din Teba, apoi cel intimidant al lui Ramses al III-lea de la Medinet Habu, care omagiază victoriile militare ale acelui faraon la o scară excesivă, care ar fi lăsat cu gura căscată pe orice dictator din secolul al XX-lea. Sunt apoi Coloșii lui Memnon, doi monștri fără chip care-l comemorează pe regele Amenhotep al III-lea, și resturile decorului teatral al templului mortuar al reginei Hatshepsut. Ele întrupează tot ce am ajuns să așteptăm din partea locuitorilor Egiptului Antic, toate sunt locuri intimidante, impresionante într-un mod stalinist sau nazist.

Deir el-Medina este foarte diferit: un labirint cenușiu de pereți din piatră și cărămizi din argilă, înalți acum de numai un metru, care seamănă mai degrabă cu un țarc foarte mare pentru oi sau cu un sat abandonat din Scoția celtică, pierdut în colinele toride ale deșertului. Deasupra sa, pe teren mai înalt și tăiate în fața unei stânci roșcate, se află numeroase deschideri, unele având alături piramide mici din cărămizi. Comparativ cu alte situri din apropiere, Deir el-Medina are foarte puțini vizitatori. Acesta a fost însă locul unde au trăit muncitorii care lucrau pentru faraoni și preoți, împreună cu familiile lor, și care n-au fost sclavi. [32] Ei munceau din greu, adesea în subteran, străduindu-se să termine mormintele înainte de a muri viitorii lor ocupanți, care le comandaseră lucrarea. Erau plătiți în grâne, veșminte și bere aromatizată cu miere. Aveau weekendurile libere (săptămâna dura zece zile la egipteni, așa încât întreruperile erau mai puțin frecvente). Lucrau în două schimburi de câte patru ore și puteau apela la munca agricultorilor mai săraci și a sclavilor pentru a-și ușura viețile. Conduși de doi supraveghetori care locuiau în sat, muncitorii se bucurau de moartea faraonilor, deoarece însemna mai multă muncă în anii următori. Apreciau zilele de sărbătoare, când aveau loc beții și orgii ocazionale, și-și transmiteau cunoștințele de la o generație la alta. Tehnologia egipteană de mumificare a cadavrelor făcea parte de asemenea din domeniul de activitate al acestor meșteșugari și artizani.

Cel mai interesant este că-și găseau timp să-și construiască propriile temple funerare, care să le asigure trecerea în viața de apoi. Munca de zi cu zi însemna clădirea de structuri uriașe și sfredelirea adânc în rocă pentru a pregăti locurile de odihnă veșnică pentru conducătorii din Noua Dinastie. Între timp însă muncitorii construiau propriile lor versiuni complete de piramide mici și încăperi minunat pictate, la șase-nouă metri sub pământ. Suprafețele lor, încă uluitor de viu colorate, glorificau iubirea dintre soț și soție, familiile de lucrători, mediul înconjurător: porumb unduitor, rațe și maimuțe și hrană îmbelșugată. Aici erau îngropați oamenii obișnuiți și, fiind departe de mărețele monumente care parcă semnalizau „veniți și prădați-mă“ și care i-au atras pe jefuitorii de morminte spre faraoni încă din timpuri străvechi, multe dintre ele au rămas neatinse până la începerea excavațiilor în epoca modernă.

Toate acestea ar fi interesante în sine, dar oamenii aceia și-au înregistrat de asemenea multe dintre gândurile lor pe bucăți mici de calcar, adesea resturi provenite din săpături, pe cioburi de ceramică și pe papirus. Consemnate în scriere populară simplificată, apoi azvârlite acum trei mii de ani, multe dintre ele au dăinuit. Pe aceste ostracon se află povești populare, plângeri legale, poezii de dragoste, cărți de vise, bârfe, vrajbe, maxime înțelepte, dezmoștenirea furioasă a copiilor de către o femeie care aprecia că ei n-o

îngrijeau suficient de bine la bătrânețe, liste de spălătorie, probleme cu măgari bolnavi, ba chiar și un tratament pentru hemoroizi (făină, grăsime de gâscă, sare, miere și fasole verde: amestecate într-o pastă și aplicată timp de patru zile).

Un personaj malefic, un șef de echipă pe nume Paneb, pare să-i fi amenințat constant cu moartea pe alți lucrători, să fi furat din morminte regale, să fi hărțuit femei pentru a-i țese haine și să fi avut relații sexuale ilegale cu Tuy, soția altui bărbat, dar și cu alte femei măritate. El a fost până la urmă judecat de vizirul faraonului și îndepărtat din slujba sa, deși nu știm ce i s-a întâmplat finalmente. Poate să fi fost rezultatul unei dușmănii locale, dar dovedește că a existat și a funcționat un sistem de justiție eficient și demn de încredere.

Povestea acestui sat nu este doar un caz înviorător și neobișnuit al vocilor lucrătorilor obișnuiți – oameni talentați și prețuiți, totuși simpli muncitori – și ale familiilor lor care se aud din istoria îndepărtată. Ea arată de asemenea că oamenii aceia împărtășeau convingerile religioase ale conducătorilor lor și că, de îndată ce era posibil, aspirau să împărtășească și lumea lor subterană. Într-adevăr, ideea unei lumi asuprite și semiînrobite de truditori antici dispare când examinăm viețile unor asemenea oameni, mândri de abilitățile lor ca pietrari, zugravi, tâmplari, croitori și bucătari, care mâncau rezonabil de bine, combinând peștele și carnea cu o dietă de bază din legume, pâine și bere, care aveau o viață spirituală bogată ce dădea înțeles lumii lor și care se încredeau într-un sistem de legi corecte. Oare viețile acestor săteni nu erau superioare din multe puncte de vedere vieților milioanelor de oameni mai prost plătiți sau șomeri din blocurile-turn ale prezentului?

ÎNAPOI LA TAURI

Minoicii au fost prima civilizație europeană (aproximativ între anii 3600–1160 î.Hr.), însă termenul „european“ este folosit la limită, întrucât insula pe care s-a dezvoltat, Creta, se află în extremitatea sudică a zimțatei peninsule grecești. Erau negustători și navigatori, a căror ceramică a fost găsită în Egipt și a căror artă a fost influențată de egipteni. Erau alfabetizați, deși forma lor de scriere n-a fost niciodată descifrată și, aparent, pașnici. Arta și arhitectura lor sunt instantaneu atrăgătoare, oferind impresia inițială a unei societăți diafane și senine, dominate de femei, în care pe pereții palatelor unduiau delfini dansatori. Printre coloanele roșii groase și excelentele sisteme de canalizare se întâlnesc imagini ale unui tăuraș care dansează sau ale strângerii recoltei de șofran. Însă utilitatea

aparte a minoicilor este de avertisment, nu din partea istoriei, ci despre istorie și felul cum o romanțăm.

De un secol, marele palat minoic al lui Cnossos este unul dintre siturile turistice cele mai populare din estul bazinului mediteraneean. Excursioniștii, deja îndrăgostiți pe jumătate de acest paradis insular torid și cu arome de rozmarin, află că civilizația minoică a fost distrusă în urma seismului teribil de la Santorini. Sunt șoptite cuvintele „civilizația pierdută a Atlantidei"… Așa le place multor europeni moderni să gândească despre semenii lor din trecut – ca fiind pașnici, artizani, liberi și sortiți unei pieiri romantice –, o poveste pe jumătate Eden și pe jumătate filmul *Titanic*. Dar este aproape în întregime neadevărată.

Cnossos este o clădire veche, cel puțin potrivit standardelor noastre. Datează din perioada 1905–1930 d.Hr. și a fost descrisă de un arheolog ca fiind una dintre primele structuri din beton armat ce au fost ridicate pe Creta, având similitudini tulburătoare cu mausoleul lui Lenin din Piața Roșie și cu arhitectura modernistă a lui Le Corbusier. Cathy Gere l-a găsit potrivit cu aglomerarea urbană care înconjoară azi situl: „Toată Grecia actuală este presărată cu ruine moderniste scheletice, pe jumătate construite, cu puține niveluri și scări ce suie spre niciunde" [33].

Reconstrucția dubioasă a unui palat din Epoca Bronzului, plin de picturi false, a fost realizarea de o viață a arheologului britanic sir Arthur Evans. Cnossos fusese descoperit de un anticar grec local, care începuse să sape în anii 1870. Deținând o educație clasicistă excelentă și averea provenită din fabrica de hârtie a familiei sale, Evans a cumpărat întregul sit când Creta și-a obținut independența față de Imperiul Otoman. Aidoma prietenului său arheologul german Heinrich Schliemann, care descoperise (și, accidental, distrusese parțial) Troia în 1871, Evans s-a considerat pe sine ca un factor de reconectare a lumilor modernă și antică și de curățare a mizeriei industriale a Europei moderne prin reînvierea amintirii vremurilor mai simple și mai nobile. După cum spune Gere, Evans a fost inspirat și animat de setea spirituală și n-a dorit nimic mai puțin decât „reîncântarea păgână" a lumii moderne.

În acest scop, în setea lui, Evans a consolidat mai întâi cu lemn și ghips clădirile ruinate pe care le excava, după care, treptat, a început să le „îmbunătățească" cu invenția recentă, flexibilă și utilă, a betonului armat. Experții continuă să se contrazică dacă reimaginarea de către el a complexului Cnossos este precisă și rezonabilă sau doar o fantezie modernistă. Evans căuta un paradis pașnic și relaxat din punct de vedere sexual și care să evite, în Creta, orice dovezi de fortificații militare; ulterior, el a comandat unor artiști

moderni să „retușeze“ atât de amănunțit frescele străvechi, încât practic au fost realizate altele noi. Echipa franco-elvețiană, alcătuită din tată și fiu, ambii cu numele Émile Gilliéron, a produs reconstrucții ce depășesc cu mult dovezile existente, totuși sunt acum reproduse în toată lumea, și a continuat probabil, realizând falsuri la scară naturală.

Reconstrucțiile au inclus imagini de războinici africani negri folosiți de minoici, potrivit fanteziei lui Evans, pentru a-i invada pe grecii continentali pe care el îi asocia cu militarismul germanic. Observatorii atenți au remarcat ceva anormal. Vizitând Muzeul Heraklion unde erau expuse picturile, romanciera engleză Evelyn Waugh a scris despre suspiciunea sa că „pictorii lor își temperaseră zelul pentru reconstrucția precisă cu o predilecție oarecum nepotrivită pentru copertele revistei *Vogue*“ [34]. Până și numele „minoic“ provenea din convingerea lui Evans că descoperise locul faimosului labirint al regelui Minos, unde, în conformitate cu mitul clasic, eroul Tezeu îl omorâse pe Minotaurul jumătate om, jumătate taur. Mitul respectiv îl plasa pe regele Minos în Creta și mai afirma că Minotaurului îi erau aduși jertfă copii atenieni vii; povestea are așadar accente sadice. Noi însă nu putem ști cum își spuneau de fapt minoicii între ei.

Din toate dărâmăturile acestea, ce putem ști cert despre populația pe care o numim minoică? Civilizația ei a durat în jur de o mie trei sute de ani și a supraviețuit nu doar unui singur cataclism natural, ci unei serii de asemenea dezastre, printre care un seism teribil de distrugător, două erupții vulcanice și un tsunami care a devastat așezări de pe coastă și flota sa atât de importantă. Influențate de uriașa putere distructivă a tsunamiului din 2004 din Asia, teorii arheologice recente sugerează o devastare similară în Creta. „Palatele“ minoice care sunt presărate pe insulă, legate prin drumuri pavate cu pietre, au fost probabil centre urbane, religioase și comerciale. Ele făceau negoț cu cositor, vase din ceramică foarte bine realizate și pictate (și care nu sunt falsuri) și o mulțime de alimente, uleiuri și alte produse. Agricultura minoicilor a fost sofisticată și se pare că religia lor era dominată de preotese și de o formă de venerare a taurilor. Un joc sau ritual care implica salturi peste tauri și prinderea lor de coarne – care trebuie să fi fost mult mai periculos decât coridele moderne – se poate vedea pe imagini autentice. Chiar dacă arta lor n-a avut aceeași exuberanță pasională ca a autorilor reconstituirilor, era grațioasă și cuceritoare.

Cultura aceea a avut însă și o latură întunecată. În prezent se consideră că minoianii se războiau totuși și-și apărau citadelele cu ziduri. În 1979, o echipă condusă de greci a găsit trei schelete la Anemospilia, un templu de lângă Cnossos, o excavație pe atât de austeră și neîmpodobită, pe cât a fost cealaltă de reconstruită și imaginată. Se pare că victimele ar fi murit imediat după cea mai recentă erupție vulcanică. Se crede că unul dintre schelete ar

aparține unei preotese de douăzeci și opt de ani, iar celălalt unui preot; al treilea schelet a aparținut unui băiat de optsprezece ani, legat în poziție fetală și în care era înfipt un cuțit împodobit. Aranjamentul de oase înnegrite și albe sugerează că el se găsea pe moarte, sângerând, când a lovit dezastrul final, iar concluzia evidentă este că a fost o jertfă umană destinată îmblânzirii vulcanului.

Se pare că minoicii n-au format nici pe departe o societate pașnică și iubitoare, purtând straie diafane și admirând delfinii, ci că au fost la fel de sângeroși ca toți ceilalți. Tot așa cum primii oameni de Cro-Magnon au fost capabili să combine arta minunată și canibalismul, prima civilizație din Europa a combinat frumusețea și sacrificiile umane. Vânătorii-culegători se luptaseră cu provocările naturale produse de o climă schimbătoare și dificilă; descendenții lor minoici au continuat să se lupte cu amenințări naturale îndeajuns de mari pentru a le copleși modul de trai. Printre picături, oamenii începuseră să învețe cum să remodeleze natura, dar, cu excepția câtorva văi fluviale favorizate, victoria aceea a rămas precară și nesigură.

Sfârșitul poveștii minoice este haotic; actualmente, majoritatea erudiților consideră că civilizația aceea n-a fost nimicită în urma unui singur cataclism așa cum afirmă ghidurile turistice, dar a fost suficient de slăbită de erupții și cutremure pentru ca să fie pradă relativ ușoară pentru grecii micenieni invadatori de pe continent. Cu certitudine, vorbitorii de greacă au înlocuit elitele minoice târzii nu cu mult înainte ca și civilizația lor să dispară misterios. Așa cum vom vedea mai târziu, sfârșitul unei societăți mediteraneene sofisticate și pline de viață din Epoca Bronzului este una dintre enigmele cele mai frustrante ale istoriei.

La momentul acela, copiii Evei puseseră deja temeliile lumii moderne. Majoritatea muncii preliminare fusese făcută pe o durată de cincizeci de mii de ani de către oameni ale căror nume nu le vom cunoaște niciodată și ale căror graiuri rămân în mare parte un mister. Ei au defrișat păduri, au inventat agricultura, au ridicat primele așezări și orașe și au avansat îndeajuns cu învățătura pentru a utiliza matematica și scrierea, păstrându-și numele și poveștile. Începuseră de asemenea să dezvolte un sistem de clasă și elite de luptă. Inventaseră războiul.

Partea a II-a

PLEDOARIE PENTRU RĂZBOI

Prima mare epocă a imperiilor, de la asirieni la Alexandru Macedon, și cum au produs conflictele civile progrese radicale în religie, scriere și filosofie

Războaie și alte războaie: o cronică dezolantă a unor regi măcelari fuduli, orașe carbonizate și muște bâzâind peste cadavre? Este adevărat că societățile timpurii din bazinul mediteraneean, din India și Asia au avut parte aproape neîncetat de războaie, încleștări de proporții uriașe între imperii și armate care, ați fi putut crede, ar fi împins civilizația înapoi într-un ev întunecat. Și, într-adevăr, acum vreo trei mii de ani *a existat* o epocă întunecată, un colaps misterios în fostul leagăn de civilizație. Peste tot arheologii anunță depopulare, palate abandonate și pierderea generalizată a abilităților, inclusiv a scrierii.

Însă din dezastrul acela s-au ridicat imperii noi, acum cu arme din fier, pregătite să-și scrie propria istorie și cronicile războaielor. Și oricât de teribil poate fi războiul, adevărul neplăcut este că el a însemnat un catalizator uriaș al schimbării în istoria omenirii. Când ne scotocim în portofel sau în buzunar după mărunțiș, când ne contrazicem despre extremismul periculos din democrațiile noastre sau despre amestecurile culturale, când ne scriem gândurile utilizând alfabetul sau citim titluri despre amenințări la adresa familiei tradiționale, folosim instrumente și idei care ne-au fost aduse de această epocă aparent îndepărtată a imperiilor, filosofilor și regilor-războinici.

Iată de aceea, din Grecia, în India și China, pledoaria pentru război.

GLORIA GREACĂ ȘI PRIMELE IMPERII

„Patima crudă ce… mii de amaruri aduse;
suflete multe viteze trimise pe lumea cealaltă,
trupul făcându-le hrană la câni și la feluri de pasări.“ [35]

HOMER, *Iliada*

În istoria scrisă apare cu pas apăsat o poveste pe care o citim și azi. Ea începe în toiul unui război, cu mânia războinicului Ahile, și conține doar două săptămâni de certuri, nisip, arșiță și moarte foarte sângeroasă în fața zidurilor unei cetăți. Acțiunea se petrece spre sfârșitul unui asediu lung de un deceniu, un impas lipsit de sens. Este vorba despre *Iliada* lui Homer. Cu ea și cu cealaltă mare epopee de călătorie și suferințe, *Odiseea*, Homer a început să clădească Grecia. Pentru grecii antici, cărțile acestea au fost Biblia și Shakespeare combinate, un izvor de identitate culturală, un depozit vast de expresii și un tezaur pentru oratori.

Grecii educați din secolul al V-lea î.Hr. se mândreau că știau pe dinafară epopeile acestea uriașe. De atunci, poveștile lui Homer și miturile adiacente – al răpirii Elenei și al calului troian – s-au înrădăcinat în imaginația lumii, influența lor extinzându-se de la generali romani la poeții din Anglia lui Shakespeare și regizori de film moderni. Acesta este un loc în care începe o adevărată cultură mondială și este cea mai veche operă cunoscută de literatură occidentală. *Iliada* este nu numai o poveste de război, ci și una neobișnuit de convingătoare, despre o armată ai cărei conducători sunt meschini și uneori rebeli, în care molima bântuie în tabără, rănile sunt teribile și inamicul trebuie admirat, nu doar detestat. Și în care eroii buni mor. Epopeea aceasta glorifică violența, totuși a fost scrisă de cineva care a considerat patima umană drept prostească și tristă. El a fost sfâșiat de conflicte în privința neînțelegerilor și astfel un poet nemuritor al condiției umane.

Acestea sunt secolele în care civilizațiile centrale ale omenirii au trecut de la armele din bronz la cele din fier și de la poveștile orale la cele scrise. Rolul războiului de catalizator sumbru al schimbării este inevitabil. Progresele în prelucrarea metalelor, roata, creșterea cailor, navigație, matematică, arhitectură și religie sunt impulsionate de confruntare – în China, India și bazinul mediteraneean. Evident, povestea aceasta este ambiguă. Grecia este un loc bun pentru a începe, atât din cauza celor ce vor porni acolo, cât și a celor petrecute imediat înainte de Epoca Fierului, când am întrevăzut o imagine atrăgătoare a unui viitor mai bun, care avea să fie distrus. În scurt timp peste lumea miceniană greacă a eroilor lui Homer avea să cadă o umbră întunecată, împrăștiind oamenii, distrugând palatele și cetățile, până s-a pierdut și abilitatea de a scrie. Grecii care au urmat, folosindu-l pe Homer pentru a-și recâștiga identitatea, au învinuit războiul pentru situația lor grea.

Nu știm cu exactitate ce s-a întâmplat. În jurul anului 1000 î.Hr., un dezastru sau o suită de dezastre au lovit estul bazinului mediteraneean, cauzând o depopulare dramatică. Dacă grecii ulteriori, de la începutul epocii clasice, au crezut că avea o legătură cu conflictul troian, atunci poate că războiul a făcut parte din poveste. Istoricii sunt de

părere că responsabilitatea ar fi putut aparține triburilor doriene din nord, care au atacat micile state grecești slăbite de conflicte locale și le-au nimicit. Ca alternativă, colapsul acesta poate să fi fost cauzat de dezastre naturale – schimbarea climei sau o serie de cutremure teribile, provocând războaie locale pur și simplu pentru supraviețuire. O singură cauză pare improbabilă.

Știm totuși că înaintea acestui război mare și misterios, lumea mediteraneeană a Epocii Bronzului înflorea. Excavațiile și inscripțiile scrise ne completează unele cunoștințe. Puține descoperiri au fost atât de remarcabile precum cea a unei corăbii negustorești, care a navigat lângă coasta Turciei cu un secol înaintea Războiului Troiei. A fost descoperită de un scafandru local și apoi recuperată de arheologi subacvatici în anii 1984–1994. Cunoscută ca epava Uluburun, ambarcațiunea a fost datată (prin analiza lemnelor de foc pe care le transporta) ca provenind din jurul anului 1310 î.Hr. Construită din cedru și stejar din Liban, călătorea probabil din Cipru sau Palestina, poate spre Rodos sau Imperiul Hitit, când a naufragiat în apropiere de țărm. Au fost recuperate oase de la ceea ce mâncau marinarii când a avut loc naufragiul [36].

Încă și mai uimitoare a fost încărcătura navei: o cantitate uriașă de lingouri îngrijite de cupru din minele din Cipru, astfel modelate încât să poată fi ușor transportate în desagii șeilor, și lingouri din cositor, pentru manufacturarea bronzului utilizat în armuri, arme și unelte. Existau de asemenea saci cu sticlă colorată în turcoaz, cobalt și lavandă, multe instrumente muzicale, recipiente cu mărgele, măsline și vopseluri din Canaan, lemn negru de esență tare din Africa, bijuterii superbe din aur din Egipt, colți de elefant și dinți de hipopotam, cochilii de ouă de struț și carapace de broaște-țestoase, săbii din Italia, Palestina și Grecia și alte arme despre care se crede că ar fi provenit din Bulgaria și Alpi. Uneltele numeroase includeau topoare, sfredele, clești și ferestraie. Existau de asemenea și alimente, printre care semințe de pin, smochine, coriandru, migdale și rodii, dar și chihlimbar de la Marea Baltică, sigiliul reginei egiptene Nefertiti și chiar două cărți pentru scris, făcute din lemn de buxus, fildeș și ceară de albine, cu un stilus pentru scris – un soi de carnet de însemnări, descris de Homer.

Acestea au fost descoperiri dintr-o singură corabie, destul de mică și conservată miraculos vreme de 3 300 de ani. Cala ei de mărfuri era ca un nod ale cărui fire se întindeau până în Italia și Balcani, Africa Subsahariană, Marea Baltică, lumea asiriană, Micene și Egipt. Sunt dovezi vii ale culturii relativ bogate, sofisticate și cosmopolite care a dispărut. Descoperirea întâmplătoare a unei singure ambarcațiuni a răsturnat multe idei vechi despre Epoca Bronzului și ne face să ne întrebăm despre civilizațiile care pot să fi apărut în urma secolelor de rivalități comerciale, nu de confruntări militare.

Însă n-a fost să fie așa. În Epoca Fierului, nu comerțul, ci războiul avea să fie declanșatorul repetat al schimbării. Războaiele vag reamintite de ascultătorii lui Homer aveau să lase loc până la urmă unei perioade de conflicte care a adus civilizațiilor umane actuale alfabetul occidental, scrierea sofisticată orientală, marile filosofii ale Greciei clasice și Chinei confucianiste, stiluri arhitecturale pe care le folosim și azi, și idei religioase care inspiră miliarde de contemporani.

Democrația a fost o idee impusă falangelor de luptători, aflați toți la același nivel, care se protejau reciproc împotriva mai bogaților luptători călare. Monoteismul a rezultat din invazia brutală și înrobirea unui popor tribal mic prins între imperii. Ideile chinezești despre ordine și datorie au sosit abia după experiența hidoasă a interminabilei dezordini între state. Spre deosebire de ele, culturile cel mai puțin afectate de presiunile războaielor sau invaziilor, așa cum a fost cea a Egiptului, s-au schimbat într-o măsură mai mică și au avut astfel mai puține de oferit poveștii umane comune. De aceea suntem nevoiți să întrebăm: Oare un bazin mediteraneean pașnic, care făcea comerț cu materii prime și obiecte de lux, dar care se ocupa în principal de creșterea caprelor și pescuit, ar fi produs un Sofocle sau un Pericle? Puține experiențe umane colective sunt la fel de rele ca războiul, cu șirul său de violuri, înfometări, mutilări și distrugeri. Cu toate acestea, războiul aduce schimbare, inclusiv, uneori, schimbarea în bine.

Nesiguranța în privința războiului face parte integrantă din epopeile lui Homer. Eroii săi greci și troieni sunt măreți, animale tinere și magnifice, care clocotesc de viață. Privind retrospectiv epoca eroilor, mulți dintre ascultătorii lui Homer credeau că grecii care debarcaseră pe țărmul nisipos al Troadei fuseseră literalmente giganți. Oseminte de dihănii preistorice au fost decretate ca rămășițe de supereroi morți, ale căror isprăvi întrerupseseră tihna eternă a zeilor de pe Olimp. Homer i-a prezentat totuși pe bărbații aceia ca fiind perfect umani: îmbufnați și lamentându-se, lăudându-se și având dispute meschine legate de statutul personal. În cele din urmă, când mor, ei nu merg într-o glorioasă Valhalla sudică și nici nu sunt răsfățați de cete de virgine, ci dispar într-o semiexistență bicisnică pe un tărâm subteran sumbru. [37]

Pentru a înțelege combinația aceasta sclipitoare de incitare și înțelepciune lovită de durere, trebuie să ne reamintim care era publicul lui Homer și ce se întâmplase cu grecii din epoca sa, care au trăit între faptele eroice din Micene în Epoca Bronzului și începuturile Greciei clasice caracterizate prin orașe-state. Despre Homer însuși nu știm aproape nimic. Se spune că ar fi fost orb. Unii exegeți cred că el nici măcar n-a existat – că „Homer“ este o prescurtare utilă pentru un grup anonim sau tradiție de povestitori –, deși alții îi contrazic, indicând realizarea stilistică iscusită și coerența epopeilor.

Indiferent cine ar fi fost el sau ei (și voi utiliza singularul pentru simplitate), Homer a folosit dialectul ionian al limbii grecești, de pe actuala coastă vestică a Turciei, acolo unde se află și Troia.

Clădind pe aluzii înglobate în epopei, istoricii consideră actualmente că el a trăit în jurul anului 750 î.Hr., adică la vreo cinci sute de ani după războiul pe care și-a propus să-l descrie. În *Iliada* există totuși părți ce par mult mai vechi, în primul rând faimosul „Catalog al corăbiilor", care enumeră orașele-state și populațiile ce alcătuiau oastea grecilor și care descrie o lume politică din Epoca Bronzului, nu pe cea din vremea lui. Homer ar fi putut scrie epopeile, nu să le compună în minte pentru a fi recitate, deoarece cu cincizeci de ani în urmă grecii începuseră să utilizeze un alfabet adaptat pentru a-și nota propriile cuvinte.

Troia a fost reală. Succesiunea de așezări și fortărețe străvechi dezgropate pentru prima dată de amintitul aventurier german Heinrich Schliemann în 1871–1873 corespunde caracteristicilor geografice și decorului asediului pe care l-a descris Homer. Din păcate, fiind un arheolog lipsit de experiență, Schliemann a săpat atât de adânc și atât de repede, încât a distrus probabil mare parte din orașul troian, care forma unul dintre nivelurile de excavații (există și acum controverse care a fost acela). Ziduri construite din blocuri uriașe de calcar au protejat însă „Troia VI" în jurul anului 1350 î.Hr. și cetatea avea turnuri înalte de șapte metri, o citadelă interioară măreață și un puț adânc. Uluitoarele comori din aur ale sitului, inclusiv ceea ce Schliemann a crezut a fi coroana Elenei din Troia, au fost datate mult mai devreme. Acesta a fost totuși cu certitudine un loc important și puternic, perfect situat pentru comerț și pentru obținerea de tribut de la corăbiile aflate în trecere.

Troia, sau Ilion, a fost un oraș al lumii hitite, aflat sub protecția marelui imperiu care stăpânea întreaga Anatolie. Hitiții înșiși, utilizatori timpurii ai fierului și ai carelor de luptă, au reapărut în istorie abia recent, după descoperiri arheologice majore. Pentru ei, Troia era un stat vasal aflat la extremitatea vestică a lumii lor. Erau alfabetizați; tăblițe hitite, în principal diplomatice și alte consemnări, dezgropate în capitala lor Hattușaș au arătat că Troia făcea parte dintr-o rețea complicată și bogată de legături militare și comerciale – hitiții o numeau Wilusa.

Cunoaștem amănunte despre grecii care au asediat Troia, deoarece au lăsat în urma lor orașe; erau de asemenea alfabetizați și utilizau o scriere primitivă numită Linear B. Sunt cunoscuți frecvent ca „micenieni", de la Micene, impresionanta cetate cu porți împodobite cu lei despre care Homer ne-a spus că era capitala regelui Agamemnon. A fost una dintre primele baze fortificate grecești, deși recent exegeții sugerează că Teba

poate să fi fost cel puțin la fel de importantă. Dar grecii? Ei coborâseră în văile și insulele ce au căpătat numele lor cu cinci sute de ani înaintea conflictului troian. Erau războinici, bazați pe un sistem de clanuri, care au construit fortărețe pe culmile dealurilor în toată partea continentală. Au devenit repede corăbieri eficienți și invadatori și aveau să participe la distrugerea minoicilor.

Grecii micenieni îi luau în sclavie pe învinșii lor și au fost probabil unul dintre misterioasele „popoare ale mării" care i-au îngrozit în asemenea măsură pe egipteni. Ei au întemeiat colonii și au făcut comerț – ceramica lor apare în tot estul bazinului mediteraneean. Consemnările hitite îi tratează ca fiind un singur popor și se lamentează în privința comportamentului lor necorespunzător, printre care aducerea a șapte mii de robi din Anatolia la Micene. [38] Și consemnările grecești de acolo se referă la liste de prăzi și sclavi: „Douăzeci și una de femei din Cnidus cu douăsprezece fete și zece băieți ai lor, captivi. Femei din Milet. To-ro-ja – femei din Troia." [39]

Oare în epoca cetății Micene o alianță mare de greci a pornit într-adevăr război împotriva troienilor? Este perfect probabil. Troia se găsea în apropiere și era bogată. Istoricii actuali sugerează că a fost un război legat de taxe comerciale, nu de răpirea unei frumoase regine spartane pe nume Elena. Femeile aveau totuși un statut important și erau adesea luate prizoniere în luptele din Epoca Bronzului, iar în Sparta a existat un cult al Elenei care a ajuns până în vremurile clasice, astfel încât este posibil ca o parte a poveștii să se bizuie pe realități îndepărtate. Din păcate, la numai două generații după războiul descris de Homer, cortina uriașă și întunecată a coborât peste lumea mediteraneeană. Palatele au fost abandonate. Au dispărut superbele abilități de aurari ale grecilor micenieni. Au pierit cuvintele scrise.

Primul public al lui Homer a fost migrator și sărac, format din refugiați care-și aminteau vremurile bune de altădată și întrebau întruna: Unde s-a greșit? *Iliada* a făcut parte dintr-un ciclu mai lung alcătuit din minimum șase poeme epice, acum pierdute, care relatau originile și sfârșitul războiului – inclusiv cucerirea și distrugerea Troiei. [40] Epopeea de 15 700 de versuri a lui Homer nu putea fi recitată sau ascultată într-o singură repriză; poate că era menită pentru festivaluri ce se întindeau pe câteva zile sau poate că se difuza în episoade, ca serialele TV moderne.

Indiferent cum ar fi fost, ea dovedește marea ironie a sorții: războaiele dau, însă în același timp iau. Dacă n-ar fi existat Războiul Troian, n-ar fi existat nici Homer. Dacă n-ar fi existat Homer, n-ar fi existat (sau ar fi existat într-o măsură mult mai redusă) cultura greacă clasică familiară. Pentru că atunci când va reapărea în istorie, recitându-și

poveștile despre Ahile și Hector, Paris și Elena, poporul acesta va fi cea mai impresionantă civilizație a Antichității.

ÎN PRIVINȚA CUNOAȘTERII… FII MODEST

Iar grecii o vor face cu ajutorul unei invenții simple și inteligente, care a modelat lumea occidentală. Nu știm să fi existat un unic inventator, iar invenția apare destul de misterios în rândurile unui popor care n-a mai lăsat omenirii alte lucruri de seamă.

„În privința cunoașterii: aici și acum, fii modest (tu însuți!) în beciul acesta!“ Aceasta este porunca scurtă și aspră aflată la jumătatea unui tunel care ducea spre mormântul unui rege. Sarcofagul său a fost descoperit în 1925 în portul libanez Byblos. Regele Ahiram este reprezentat așezat pe un tron, iar o preoteasă îi oferă o floare de lotus: o zi obișnuită din viața unui rege obișnuit. În jurul lui se află sfincși. O inscripție mai lungă pare să sugereze înhumarea unui tată și a fiului său și-i avertizează în termeni destul de neclari pe jefuitorii de morminte: „Renunțați la vasul de libație al sacrificiului memorial.“ Poate că la momentul când a fost cioplită, amenințarea aceasta era teribilă. Altă traducere sugerează mai direct că fiul îl înmormântase pe tată și avertizează pe oricine l-ar deshuma: „Să-ți fie smuls sceptrul domniei și tronul regatului să-ți fie răsturnat.“

Sarcofagul lui Ahiram nu este remarcabil însă pentru arta cuvintelor sale, ci pentru felul cum sunt redate ele; constituie exemplul cel mai vechi cunoscut de alfabet fenician, utilizat în Byblos acum trei mii de ani. Din acest alfabet de douăzeci și două de litere simple și memorabile, toate consoane, a rezultat scrierea grecilor antici și aramaica, dar și alfabetul etruscilor din Italia, și astfel latina și toate limbile europene. Mulți specialiști sunt de părere că scrierile hindusă și brahmi se trag tot din aramaică, ceea ce ar însemna că invenția fenicienilor acoperise aproape toată lumea, cu excepția Chinei și a Orientului Îndepărtat. Nu este chiar o coincidență faptul că din „Byblos“ a rezultat cuvântul „Biblie“: orașul era un centru comercial al papirusului pe care se scria, iar cuvântul grecesc pentru papirus a devenit numele pentru carte – așadar, Biblia.

Cine au fost fenicienii? Numele lor este tot grecesc și-i denumește pe comercianți de pe tărmul mării care proveneau din Canaan. Originari din Libia, Siria și Israelul de azi, ei fuseseră alungați spre mare, probabil de nemiloasa mașinărie de război a asirienilor, marii agitatori de popoare ai epocii. Canaaniții de pe coastă au fost excelenți corăbieri și constructori de ambarcațiuni, iar porturile lor Tir și Byblos, și ulterior măreața colonie

Cartagina, au fost noduri comerciale din bazinul mediteraneean. Vechiul termen egiptean pentru o ambarcațiune care se putea aventura în largul mării era „barcă Byblos“ și au existat povești că până în anul 600 î.Hr. fenicienii ocoliseră cu navele lor Africa – o laudă a cărei credibilitate a fost sporită de observația lor ciudată că soarele suia spre amiază din partea dreaptă a corăbiilor. Știm câte ceva despre zeii lor și cum arătau ei: purtau acoperăminte conice de cap, haine simple din bumbac, adorau bijuteriile din aur, iar bărbații purtau bărbi pe care le pieptănau și le ungeau cu uleiuri. În conformitate cu sculpturile și inscripțiile, femeile păreau să dețină mai multă putere și libertate decât se obișnuia în lumea antică.

Fenicianul cel mai faimos, deși probabil legendar, a fost o femeie – Didona din Tir, cunoscută și ca Elisa –, care a întemeiat Cartagina în 813 î.Hr., după ce-i păcălise pe băștinașii nord-africani. Aceștia îi spuseseră că putea să ocupe atât teritoriu cât încăpea într-o piele de bou, iar ea a tăiat pielea într-o curelușă foarte îngustă, cu care a înconjurat o suprafață suficientă pentru o așezare. Didona s-a îndrăgostit apoi de Enea, care fugise după căderea Troiei și ajunsese în Italia, iar când a anunțat-o că o va părăsi, Didona s-a sinucis pe un rug funerar. Cel puțin așa au susținut romanii. Este posibil ca povestea cu pielea de bou să fi fost cauzată de faptul că în Epoca Bronzului fenicienii erau percepuți ca mincinoși vicleni, de altfel soarta negustorilor de-a lungul timpului. Ulterior ei aveau să fie folosiți de perși, și chiar de macedoneni pentru a le construi corăbii din care oștile lor puteau lupta. Fenicienii au fost intermediari utili, care aveau nevoie, prin urmare, de căi simple pentru a ține evidența vânzărilor și trocurilor.

Alfabetul lor utiliza versiuni foarte simplificate de hieroglife, desenele ce reprezentau obiecte, transformate apoi în sunete, câte un semn pentru fiecare sunet. Denumirile literelor (de exemplu, *gimel*, *dalet*, *sin*) proveneau de la imaginile originale (cămilă, ușă, dinte). Ele sună vag familiar chiar și în prezent; alfabetul fenicienilor începe: *aleph*, *beth*, *gimel*, *daleth*. Literele ne par mai ciudate, deși aduc cu cele grecești sau ebraice. După ce a fost stabilită corespondența dintre semne și sunetele produse de buze și limbă, semnele au putut fi aranjate astfel încât să imite vorbirea reală. Poate că toate astea par evidente acum, dar la momentul respectiv a însemnat un salt logic uriaș.

După ce știai sunetele literelor, puteai să deduci sunetele cuvintelor și astfel să citești mesaje fără a fi nevoit să cunoști înțelesul a mii de desene minuscule. Mesajele puteau fi cioplite destul de repede, deoarece alfabetul era simplu, și de asemenea puteau fi scrise pe tăbliță de ceară, precum cele descoperite pe corabia naufragiată; în mod cert, erau destinate însemnărilor comerciale și ținerii evidențelor de către negustorii ocupați, care nu aveau timp de irosit. Și, desigur, sunetele puteau fi utilizate pentru limbi diferite, tot

așa cum germana și portugheza, de exemplu, sunt scrise cu aceleași litere. În felul acesta experimentul fenician s-a putut răspândi prin lumea mediteraneeană și a fost repede adoptat. Grecii l-au preluat probabil în jurul anului 800 î.Hr., imediat înainte ca Homer să-și creeze epopeile, și l-au îmbunătățit, adăugând sunete pentru vocale.

Samaritenii au avut propria lor variantă de alfabet, rezultată dintr-o scriere comună chiar mai veche, iar scrierea ebraică a provenit din aceeași sursă. Prin urmare nu doar Homer, ci și Biblia sunt datori poporului fenician atât de puțin cunoscut. Acesta este probabil cazul cel mai celebru din istoria lumii al unei invenții concepute în scopuri banale: însemnările negustorilor pe o piață multilingvă, care și-a depășit originile și a modificat viața oamenilor. În mod similar, transformarea unui sistem de comunicare al armatei americane în World Wide Web reprezintă o paralelă, totuși constituie o realizare *mai mică* decât scrierea alfabetică. Fenicienii înșiși ne-au lăsat însă puține scrieri interesante: câteva versuri religioase banale, liste și hotărâri judecătorești ale unor regi dispăruți de mult.

IDEEA EBRAICĂ

Evreii ar fi jucat un rol destul de marginal în istoria lumii, ar fi fost un alt popor de origine oarecum obscură din Orientul Mijlociu, dacă n-ar fi existat măreața lor idee: monoteismul. Ei au ajuns să creadă într-un singur zeu universal, care are o relație personală cu toți cei care i se închină. Aspectul acesta s-a dezvoltat în texte scrise și a fost transmis astfel, după care și-a depășit într-atât originea, detonând în jurul lumii ca o suită de explozii mintale, încât a ajuns să pară perfect normal. Monoteismul a schimbat lumea mai mult decât orice simplu împărat, tehnologie sau descoperire științifică.

Credința într-un zeu universal care nu locuiește într-un templu anume, lângă un pârâu șopotitor sau pe vârful unui munte cețos și care-i ascultă pe credincioși pare să răspundă unei nevoi umane acute, deși ideea a părut foarte bizară atunci când a fost dezvoltată de evrei. Jonathan Sacks, rabinul-șef al Marii Britanii, susține că mutația a fost de la religii înrădăcinate în lume, la o sursă de înțeles aflată în afara oricărei lumi care poate fi văzută sau atinsă: „În toată agitația lor zumzăitoare și gălăgioasă, zeii politeismului se găseau în interiorul universului. Ei erau supuși naturii, nu o creaseră.“ Pe de altă parte, zeul ebraic conferea înțeles vieții din exterior și îngăduia o politică nouă a Făgăduinței, „a unor oameni care se angajează reciproc, unul față de celălalt și față de binele lor comun, o politică de tipul «noi, poporul».“ [41] Modul acela nou de înțelegere avea să-i lege pe oameni laolaltă cu o intensitate nouă. Din păcate avea să-i și despartă cu o ferocitate

similară.

Istoricii se contrazic înfocat cu privire la felul cum poporul evreu a descoperit divinitatea unică. Nu știm nici măcar locul precis de unde au sosit ei. În conformitate cu legendele ebraice, profetul lor inițial, Avraam, care poate să fi existat cu adevărat, s-ar fi născut în Ur, orașul imperial aflat în decădere, cu terase din cărămizi de argilă și zei mesopotamieni. Religia mesopotamienilor are preecouri de iudaism. Este posibil ca vechii evrei să fi petrecut cu adevărat patru sute de ani de captivitate în Egipt, înainte de a se elibera, conduși de un lider cu nume egiptean, Moise, după care să fi călătorit spre Pământul Făgăduinței, unde au alungat triburile locale și s-au stabilit. Nu există însă consemnări egiptene care să ateste așa ceva, nici dovezi arheologice, iar povestea Vechiului Testament pare să fi fost scrisă după șapte secole.

Știm totuși că un popor numit „Israel" a trăit pe dealurile și în văile actualului stat Israel în jurul anului 1200 î.Hr., grație unei inscripții lăudăroase a faraonului Merneptah, care enumeră popoarele din regiune ce tocmai fuseseră înfrânte. Printre ele, „Israelul este pustiit, dar nu și sămânța sa!" [42] (Asta poate să însemne că fuseseră distruse ogoarele, nu bărbații.) Arheologii au descoperit că oamenii aceia aveau o cultură foarte similară cu cea a locuitorilor de pe coastă, din apropierea regiunii Canaan. Aveau același tip de ustensile, locuințe și scriere și, apropiindu-ne mai mult de subiectul discutat, păreau să aibă și zei similari. Grupul nordic de evrei nu-și numeau zeul „Iahve", ci „El", care era divinitatea principală a canaaniților. În regiune trăiau numeroase asemenea triburi evreiești. Unele poate că sosiseră recent, dar își aveau probabil originea în Arabia, fiind o populație a deșertului care înaintase către terenuri mai fertile. Cuvântul „ebraic" înseamnă „cineva de dincolo de" fluviul Eufrat, adică „imigrant" sau poate doar „rătăcitor", iar evreii s-au deosebit de la bun început de vecinii lor.

În primul rând, zeul ebraic nu era singur în universul său. Zeul El (ca în Isra-el) era tatăl unei familii divine, echivalentul lui Zeus. Soția lui era Așerah și copiii lor erau zeul furtunilor Baal, care aducea de asemenea fertilitatea, și sora lui Anat. Baal a continuat să fie adorat mult timp în vreme ce, treptat, triburile lui Israel au început să se diferențieze de vecinii lor. Iahve l-a înlocuit pe El. Ideea grecească de „zeu" ca ins care pășește pe pământ, vorbește și intervine personal în viața oamenilor – divinitățile certărețe pe care le găsim în Homer urmărind activitățile oamenilor ca spectatorii unui meci de fotbal – s-a destrămat în favoarea unei prezențe transcendente, obscure și alarmante. Aceasta a durat secole și a fost urmărită în trecut de cercetătorii celor mai vechi scrieri ebraice până la ceea ce creștinii numesc în prezent Vechiul Testament.

Fâșia de teren din lungul coastelor pe care se află în prezent Israelul, Palestina și Libanul a fost aprig disputată în Antichitate, de altfel ca și astăzi. A avut de asemenea nenorocul de a se găsi între popoarele celor două mari fluvii, egiptenii și mesopotamienii, incluzându-i pe asirienii de pe Tigru. Am văzut în cazul fenicienilor cum comerțul poate declanșa invenții. Tema mai largă a acestei secțiuni, așa cum aminteam anterior, este că războiul constituie un element declanșator similar, iar israeliții sunt un prim exemplu în această privință. Conflictul i-a împins la pasul următor: monoteismul pe scară largă.

Acum trei mii de ani a fost întemeiat un regat condus de o dinastie din care au făcut parte personaje faimoase ca Saul, David și Solomon. Regatul acela a luptat cu altă populație avansată de pe coastă, filistenii, și este considerat apogeul vechiului Israel independent. O elită de predicatori-dascăli – profeții – a dezvoltat acolo un mod nou de gândire despre religie și morală. Isaia, Ieremia și alții au vorbit despre justiție și despre egalitatea oamenilor supuși legilor imuabile ale unui zeu universal, care erau mai importante decât legile regilor sau ale imperiilor.

Cu toate acestea, până în anul 700 î.Hr., regatul se divizase în două: un stat nordic, Israel, cu capitala la Samaria, și unul sudic, Iudeea, cu centrul la Ierusalim. La momentul respectiv, o consecință favorită a războaielor era deportarea elitelor înfrânte. În loc de a fi pur și simplu măcelăriți, regii, dascălii, meșteșugarii și familiile lor erau duși în cetatea învingătorilor pentru a munci. În felul acesta, teritoriul înfrânt rămânea fără conducători și, într-un sens, era de-civilizat. În anul 722 î.Hr. asta s-a întâmplat cu regatul din nord, care a avut ca urmare nimicirea a zece dintre cele douăsprezece triburi ale regatului Israel și deportarea a douăzeci și cinci de mii de oameni. Imperiul asirian, cu uriașa sa capitală Ninive, a produs o succesiune de regi-războinici încununați de succes, care au transformat mare parte din Orientul Mijlociu în propriul lor fief, printr-o combinație de tactici de intimidare și teroare pură. Armata lor a fost de departe cea mai profesionistă și bine echipată din epocă, iar pedepsele aplicate împotriva tuturor celor care opuneau rezistență includeau decapitarea, jupuirea de viu, tragerea în țeapă și deportarea. Cunoaștem detaliile comportamentului lor brutal, deoarece s-au făli cu el pe tăblițe din argilă și l-au consemnat în basoreliefuri pe lespezi din piatră, care izbutesc să fie simultan minunat realizate, dar și terifiante, propagandă de război menită să-i intimideze pe vizitatorii lui Ninive.

La douăzeci de ani după căderea Israelului, Iudeea s-a răsculat împotriva asirienilor și a înfruntat altă armată numeroasă. Orașul Lachiș a fost ras de pe fața pământului și Ierusalimul a fost salvat numai în urma unor sume uriașe date cuceritorilor și, poate, a începutului unei epidemii printre asediatori. După aceea marele preot Hilchia a anunțat

că descoperise într-un colț al templului un sul de pergament cu legile primite de Moise de la Iahve. Sub regele Iosia a început o perioadă nouă de dezvoltare religioasă, bazată pe documente scrise, întrucât preoților le-a fost trasată sarcina de a spune povestea completă a evreilor. Tonul a fost mai agresiv, mai strident. [43] Idolii vechilor zei canaaniți Baal și Astarte au fost distruși. Prostituații de sex masculin au fost alungați din templu. Iudeea continua să rămână totuși o nucă mică și moale între fălcile cleștilor imperiilor rivale și Iosia a fost învins de egipteni, nu cu mult înainte de sosirea următorului imperiu.

Cuceritorii aceia au fost formidabilii babilonieni conduși de regele Nabucodonosor. Atacul lor a cunoscut două etape. În cea dintâi, regele evreu și zece mii de supuși ai săi au fost luați în captivitate, dar Iudeea n-a abandonat lupta. A urmat o răscoală, condusă parțial de profetul Ieremia. Armata babiloniană a revenit în 586 î.Hr. pentru un asediu înfricoșător al Ierusalimului. După multe luni, în care au fost împinși la foamete și poate chiar la canibalism, locuitorii au fost cuceriți, iar orașul a fost distrus aproape complet. Alte douăzeci de mii de oameni au fost duși în captivitate, dar nu la Ninive, ci la Babilon. Templul în care sălășluia Iahve a fost ca și ras de pe fața pământului. [44] Începuse faimoasa „robie în Babilon“ lângă apa căruia captivii au șezut și au plâns când își aminteau de Sion.

Pentru locuitorii Ierusalimului, care fuseseră duși spre răsărit din micuța lor așezare prăfuită, Babilonul trebuie să fi fost un spectacol impresionant. Era unul dintre cele mai de seamă centre ale lumii, un creuzet în care popoare din Orientul Mijlociu se amestecau sub porțile uriașe, pe lângă zigurate, în temple și grădinile suspendate. Era un spectacol strălucitor de plăci ceramice smălțuite în galben și albastru, statui de tauri, lei și dragoni și artere mărețe, dedicate procesiunilor. Aici, exilații raționali se adaptau și se conformau, dar evreii au refuzat s-o facă. Scribii și preoții lor au consultat pergamente scrise și au decis că Iahve nu fusese totuși distrus odată cu templul său, ci își urmase poporul precum o umbră gigantică și-l însoțea în exil. El nu era însă permanent alături de evrei, ci doar când respectau legile curățeniei, care inițial fuseseră valabile doar pentru preoți. Ei trebuiau să se țină departe de păgâni.

Circumcizia, neconsumarea cărnii de porc, rugăciunile regulate și o rafinare ulterioară a textelor sfinte au ajutat să le confere evreilor exilați un sentiment mai acut al identității de grup. Ei se aflau în creuzetul semințiilor, dar nu s-au amestecat acolo, deși au fost desigur influențați de Babilon. Poveștile biblice, inclusiv Potopul, care este ecoul unui faimos mit mesopotamian, și proiectul de construire multilingv al Turnului Babel sunt cu certitudine ecouri ale istoriilor pe care le-au auzit acolo. Între timp, oroarea celor petrecute cu Ierusalimul a întunecat religia, conferind un sentiment mai acut al mâniei divine și al judecății de apoi.

Toate acestea sunt centrale pentru istoria religiei mondiale. Sub influența războiului și exilului, evreii au creat o noțiune de Dumnezeu bazată pe texte scrise, care-i tratau în mod egal pe toți credincioșii – dar în același timp îi separau de restul omenirii necredincioase –, și era mobilă. Religia implica un text, ideea de egalitate și unitate în credință, și revendica universalitatea. Existaseră și alte culte, ba chiar religii întregi, de natură monoteistă, ca zoroastrismul persan, însă niciodată ceva măcar pe departe similar cu aceasta. Ulterior, iudaismul, creștinismul și islamismul aveau să urmeze același șablon. Pentru evreii post-exil, Iahve își avea templul cu Sfânta Sfintelor, încăperea pustie unde avea să revină pentru a fi venerat din nou. Dar spre deosebire de alte divinități, Iahve nu era înrădăcinat într-un singur loc sau într-o singură țară. Pentru el nu era necesar să comunice prin intermediul unui singur loc sfânt.

Sosise așadar monoteismul modern. Captivitatea babiloniană n-a durat foarte mult. După numai patruzeci și cinci de ani (comparativ cu cei patru sute de ani ai legendarei robii în Egipt), regele persan Cirus i-a trimis pe evrei acasă imediat după ce a cucerit Babilonul. Iar evreii au adus cu ei ceva nou.

CIRUS, TRAVESTITUL

Un om, și numai unul, a fost responsabil pentru revenirea evreilor în Iudeea și astfel pentru dezvoltarea credinței lor și a creștinismului și islamismului care au evoluat din ea. El este unicul ne-evreu căruia i s-a acordat titlul onorific de „Mesia“. Pe un pilastru din rămășițele colbuite ale fostei sale capitale mărețe Pasargadae din actualul Iran se află sculptată o imagine despre care se crede că-l reprezintă. Un bărbat bărbos cu coroană bizară și patru aripi, îmbrăcat într-o rochie lungă. Inscripția aflată cândva deasupra era simplă: „Eu, Cirus regele, un ahemenid“.

În mod clar însă este un travestit cultural. Veșmântul lui este dintre cele purtate de elamiți, poporul care locuia podișurile din sud-vestul Iranului. Coroana lui este egipteană, dar cu accente asiriene și feniciene. Aripile sunt persane [45]. Ce mesaj încearcă el să transmită? Ne poate ajuta un alt mesaj ceva mai bombastic al său de pe „cilindrul Cirus“ din argilă, care a fost găsit la Babilon și se află acum în British Museum din Londra. A fost scris după ce Cirus cucerise Babilonul (pașnic, insistă el) și-i eliberase pe evrei din robie. Ca și basorelieful în care e reprezentat cu aripi, este vorba despre propagandă, felul cum dorea Cirus al II-lea să fie perceput. Mesajul începe cu retorica tipică masculului alfa, de genul „priviți-mă“: „Eu sunt Cirus, regele universului, marele

puternic, regele măreț, rege al Babilonului, rege al tărâmului Sumerului și Akadului… rege peste cele patru colțuri ale pământului…".

Până aici totul pare standard, însă după aceea Cirus dorește ca noi să știm că apărătorul zeului evreilor îl favorizează de asemenea pe zeul Marduk al babilonienilor – „și am căutat zilnic să-l preaslăvesc". Alături de eliberarea sclavilor și reconstruirea caselor, el restaurase sanctuare și nu numai pentru Marduk, ci și pentru mulți alți zei mai mărunți din noul său imperiu, „dincolo de fluviul Tigru, ale căror sanctuare fuseseră multă vreme în ruine; pe zeii al căror sălaș este în mijlocul lor i-am readus în locurile lor și i-am adăpostit în sălașurile ce au dăinuit".

Grecii, care au fost fascinați de Cirus și de descendenții lui, credeau că perșii erau pur și simplu mai deschiși decât alte popoare față de influențele străine. Există sugestii că, întrucât inițial fuseseră barbari nomazi, ei au condus la progresul civilizației lor, preluând și digerând arhitectura, vestimentația, tehnologiile de război și zeii unor popoare stabilite de mai mult timp. Istoria oferă totuși destule exemple de invadatori barbari care au incendiat, au asuprit și au trecut mai departe. Grecii încercau să înțeleagă unul dintre misterele Epocii Fierului: cum era posibil ca un popor tribal obscur să erupă brusc peste Asia, să clădească și să susțină cel mai mare imperiu cunoscut până atunci. Spre deosebire de evrei, ei l-au înțeles însă greșit pe Cirus.

Perfect conștient că perșii săi erau o minoritate mică ce-și impunea autoritatea asupra multor civilizații străvechi și cândva puternice, Cirus a găsit un mod nou de guvernare. Sub conducerea lui te bucurai de libertatea religiei și a tradițiilor, atâta timp cât nu te răsculai. Acela a fost primul imperiu multicultural, ceea ce nu înseamnă însă că ar fi fost mai puțin războinic sau nemilos în reprimarea dușmanilor. Cirus al II-lea s-a războit aproape mereu cu cineva și, deși a construit o capitală faimoasă prin frumusețe, cu grădini uriașe întreținute cu grijă, numite *paradeiza* (de unde derivă cuvântul „paradis"), majoritatea relatărilor afirmă că el a murit așa cum trăise, luptând. Relatarea cea mai pitorească afirmă că lupta cu un trib aprig condus de o femeie pe nume Tomiris, în actualul Kazahstan; Cirus câștigase o singură bătălie, păcălindu-i pe inamici și îmbătându-i cu alcoolul care le era nefamiliar, însă Tomiris s-a răzbunat, conducându-și trupele într-un al doilea atac, în una dintre cele mai feroce bătălii ale Antichității, după care Cirus a fost decapitat. Corpul i-a fost trimis la Pasargadae, unde dăinuie și acum impresionantul lui mausoleu din calcar.

Povestea aceasta provine de la Herodot, „părintele istoriei", poreclit de asemenea și „părintele minciunilor" de către viitori rivali invidioși, care poate să fi vizitat Babilonul în

căutare de informații pentru opera sa capitală, istoria conflictelor dintre greci și perși. Scriitor captivant și mare povestitor, Herodot s-a străduit din răsputeri să obțină informații la prima mână și a călătorit mult prin lumea antică, însă a avut în același timp entuziasmul fatal al jurnaliștilor față de o poveste fascinantă. El nici măcar n-a încercat vreodată să prezinte numai date seci. A trăit într-o lume obsedată de zei, superstițioasă și credulă – chiar într-o măsură mai mare decât lumea noastră –, într-o epocă a oracolelor și divinităților răzbunătoare. Este posibil să nu ne fi spus ce s-a întâmplat în realitate și este faimos de inutil pentru legăturile de cauzalitate, dar ne-a transmis ce credeau oamenii de pe stradă și sate că se întâmpla și de ce.

Herodot a scris că Cirus era nepotul lui Astiage, regele Mediei, ceea ce a fost probabil adevărat. El a mai scris de asemenea că bunicul Astiage avusese un vis în care fiica sa „urinase atât de mult, încât îi umpluse orașul și inundase toată Asia“. [46] Comportamentul acela oarecum indecent a fost interpretat ca însemnând că vor urma necazuri, așa încât Astiage a măritat-o cu Cambise, un bărbat banal și tăcut. Femeia a rămas însărcinată și bătrânul Astiage a avut alt vis; de data aceasta, din vaginul fiicei sale creștea o iederă uriașă care se răspândea peste toată Asia. Sigmund Freud nefiind disponibil, magii au interpretat că asta însemna că nepotul lui Astiage va uzurpa tronul. De aceea s-a poruncit ca pruncul să fie luat din palat și ucis.

Slujitorul care a primit misiunea aceea n-a putut însă comite crima, ci a dat copilul unui păstor sărac și soției sale, care l-au crescut ca și cum ar fi fost al lor. La vârsta de zece ani, Cirus juca un joc numit „regii“ pe ulița satului împreună cu alți băieți, iar comportamentul lui era atât de nobil, încât vicleșugul a fost bănuit. Slujitorul care nu-l omorâse a fost răsplătit prin sfârtecarea propriului său fiu, care i-a fost servit după aceea la prânz. La sfatul magilor, Astiage l-a cruțat pe Cirus, care a condus după aceea o revoltă a soldaților perși împotriva regelui și, deși Astiage i-a tras în țeapă pe magi pentru că greșiseră în asemenea măsură prezicerile (și trebuie recunoscut că pe bună dreptate), el a fost inevitabil detronat.

Cirus și-a tratat cu considerație bunicul ucigaș și i-a îngăduit să rămână la Curte până la moarte. Deși este în mod clar un amestec de bârfe libidinoase și legende tradiționale, relatarea lui Herodot indică un adevăr despre Cirus, sau cel puțin felul cum era acesta perceput în piețele și pe străduțele unde istoricul asculta și-și făcea însemnări. Cirus a fost o combinație stranie de cruzime și toleranță și provenea dintr-o dinastie veche de conducători-războinici, pentru care atât descendența în sine, cât și autoritatea erau problematice. Ca luptător, el a combinat trupe din popoare diferite, a introdus inovații tactice din toată Asia și a repurtat victorii spectaculoase.

Una dintre cele mai faimoase a fost asupra regelui Cresus al Lidiei, în vestul Turciei actuale. Lidienii erau bine-cunoscuți grecilor; Herodot spune că ei ar fi inventat monedele din aur și argint, iar afirmația lui pare demnă de crezare. Râul din Lidia care conținea cantități însemnate de minereuri curge și azi pe lângă vestigiile arheologice ale unei monetării foarte vechi, unde se rafinau metalele și se ștanțau monede. Monedele lidiene, al căror merit principal era că greutatea, puritatea și astfel valoarea lor erau acceptate mult dincolo de hotarele micuțului stat, au oferit un sistem monetar pe care Cirus l-a importat în imperiul său. Grație războaielor sale, banii au început să circule în Asia.

Tot Herodot afirmă că Solon, care a întocmit primul sistem legislativ unificat al Atenei, a vizitat Lidia și l-a avertizat pe Cresus că nu se putea declara fericit până nu murea, deoarece nu putea ști niciodată ce-i va aduce viitorul. Pe când aștepta să fie executat prin ardere pe rug, Cresus i-a spus regelui persan cuvintele lui Solon. Cirus s-a gândit la propria sa persoană și a revocat condamnarea, păstrându-l pe Cresus ca prizonier și sfetnic. Când l-a întrebat pe lidianul înfrânt dacă își dorise războiul, Cresus a replicat prin fraza considerată cea mai faimoasă pe care a scris-o Herodot vreodată: „Nimeni nu-i atât de nesăbuit încât să aleagă războiul în locul păcii; în timp de pace, fiii își îngroapă tații, dar în timp de război, tații își îngroapă fiii.“

Interesul lui Herodot față de cultura persană, împărtășit și de alți autori greci, era pragmatic și imediat. Oare Cirus și regii măreți care-i urmaseră soluționaseră problema conducerii înțelepte? Ei creaseră un imperiu ale cărui colțuri erau legate laolaltă prin drumuri drepte pe care se putea circula rapid și care era guvernat de administratori locali numiți satrapi. Toleranța lor față de obiceiurile religioase locale le îngăduia să conducă fără o forță asupritor de mare și păreau remarcabil de deschiși față de ideile altora. Armatele lor erau uriașe și formate din soldați proveniți din multe popoare diferite; principalele lor orașe erau impresionante.

Herodot a notat că oamenii se sărutau când se întâlneau pe stradă și a admirat obiceiul prin care până și regele se abținea de la a condamna pe cineva la moarte pentru un singur delict. Ei detestau minciunile și datoriile. Nu murdăreau niciodată râurile „cu urină sau scuipat“ și nici măcar nu-și spălau mâinile în apa pe care o foloseau pentru băut. Aveau un mod interesant de luare a deciziilor:

> „Dacă trebuie luată vreo hotărâre importantă, perșii o discută când sunt beți, iar în ziua următoare stăpânul casei… le prezintă decizia la care au

ajuns pentru a o reconsidera la trezie. Dacă își menține părerea, atunci hotărârea este adoptată; în caz contrar, este abandonată. Reciproc, orice decizie pe care o iau când sunt treji este reconsiderată când sunt beți."

Și sistemul acesta s-a păstrat și este practicat pe scară largă în democrația britanică, în Parlament. Este clar că perșii au fost un popor impresionant, de la care se puteau învăța multe și care în același timp era temut.

MIRACOLUL GREC

Ultima dată când am vizitat lumea greacă, locuitorii ei erau împrăștiați și emigranți, coloniști stabiliți printre ruinele primei lor civilizații, care ascultau istoriile homerice despre epoca eroilor. Între anii 800 și 550 î.Hr., grecii au cunoscut o reînviere treptată, bazată pe comunitățile lor numite polisuri (ceea ce am traduce prin „orașe-state"), care variau mult ca mărime. Atena a fost un exemplu rar de supraviețuire din Epoca Bronzului, care și-a pierdut hegemonia asupra regiunii din jur, pentru ca după aceea s-o recâștige și să devină cel mai mare oraș-stat. Majoritatea polisurilor aveau un punct înalt ușor de apărat, acropola, înconjurat de orașul în sine, în jurul căruia se aflau sate și terenuri agricole. Alți greci rurali au rămas în *etnosurile*, clanurile, proprii.

Primele orașe aproape că nu erau apărate; ulterior au apărut ziduri din piatră și porți fortificate, care să le protejeze nu de perși, ci împotriva altor greci. În Grecia Antică, 90% din locuitori erau agricultori, care cultivau un sol relativ sărac și se străduiau să facă față efectelor timpurii ale defrișărilor. Ei se bazau pe lemne și cărbune pentru foc și pe cherestea pentru grinzile locuințelor și ambarcațiuni, dar aproape de la bun început, deoarece tăiaseră pădurile relativ sărăcăcioase de pe munții arhipelagului lor, au trebuit să importe lemn din regiunea Mării Negre și din Asia. Mâncau puțină carne – creșteau capre și oi în principal pentru lână și lapte – și consumau orz, grâu, măsline, struguri și smochine; îi priveau nedumeriți pe băutorii de bere, așa cum erau egiptenii. Dieta mediteraneeană a fost stabilită devreme.

Geografia Greciei a fost esențială pentru dezvoltarea acestei civilizații. Numeroasele lanțuri muntoase cu creste ascuțite care se îndreaptă spre mare au creat orașe-state separate care s-au dezvoltat independent și au experimentat moduri diferite de guvernare. Ele n-au fost egalitariste, ca primele așezări din Anatolia, și majoritatea au evoluat din grupări semitribale conduse de nobili-războinici, care dețineau majoritatea

pământurilor și bogățiilor. Situația a continuat chiar și după ce grecii au devenit mai urbani și au avut o guvernare mai republicană; până și în epoca de aur a Atenei, statul era sfâșiat de conflicte acute de clasă, nobilii bogați fiind detestați de restul.

Cu toate acestea – pentru a simplifica o poveste mult mai complicată –, aristocrații au pierdut continuu teren politic, pe măsură ce viața urbană a devenit mai importantă. Ei au pierdut mai întâi în fața „tiranilor", un cuvânt asiatic care înseamnă de fapt „uzurpatori", care au preluat controlul unic al unui stat. După aceea au început să piardă teren în fața deciziilor de grup luate de cetățenii de rând, care se reuneau adesea ca familii sau triburi. Până în secolele VII–VI î.Hr., grecii aveau un panteon religios complicat, care cuprindea atât „familia" de zei de pe Olimp, care fuseseră probabil doborâți de primii invadatori arieni, cât și culte locale. Aveau o limbă comună, deși înțelegeau cu greutate unele dialecte rivale, și erau divizați de cultură: cei care trăiau pe coasta Asiei erau mai bogați și poate mai molatici decât grecii apuseni din Peloponez.

Cel mai important progres timpuriu a sosit prin intermediul metodei lor de luptă. În secolul al VII-lea î.Hr., grecii stăpâneau arta luptelor cu infanteria grupată în falange perfect organizate de soldați, fiecare având un scut mare cu care își proteja camaradul din stânga, care atacau cu sulițe și treceau la săbii pentru lupta de aproape. De aici au rezultat două aspecte. În primul rând, falanga necesita disciplină generală și încredere reciprocă, virtuți ce erau dezvoltate în polisuri. În al doilea rând, însemna că oricine își putea permite echipamentul de bază – coif din bronz, apărătoare pentru picioare, scut și suliță – era un luptător util și dintre luptătorii aceia au făcut parte agricultorii mărunți, dar și meșteșugarii și negustorii. Vechea superioritate a unei mici cavalerii aristocratice, care avea rolul de a-și proteja peticul, a fost înfrântă de oamenii de rând care luptau laolaltă. Implicațiile politice nu mai trebuie subliniate: un istoric spune că, fără progresul acela, „nimeni n-ar fi cutezat să ucidă principala forță luptătoare a comunității sale, nobilimea" [47].

De ce s-a întâmplat așa? Relieful Greciei, cu văi înguste și defileuri muntoase, nu era tocmai potrivit războaielor între cavalerii și în niciun caz formațiunilor de care de luptă utilizate în Asia. Nici măcar nu puteai începe să lansezi o șarjă peste Attica, pentru că te răsturnai imediat sau îți rupeai roțile. Nu era un peisaj făcut pentru împărați, tot așa cum nu sunt Elveția sau Afganistanul. Ulterior o expansiune similară a puterii poporului avea să apară pe mare, când statele grecești au construit flotile de galere de război, propulsate de vâslași disciplinați și experimentați, care acționau perfect la unison. Recruții proveneau de data aceasta din rândul celor prea săraci pentru a se echipa ca războinici hopliți pe uscat. Prin urmare, sentimentul comun care rezulta dintr-un sediu obștesc și o

geografie familiară a fost consolidat prin actul luptei laolaltă și, în scurt timp, împotriva unui inamic comun. Solidaritatea a început în timpul războaielor.

Pe lângă ideile religioase și limbaje, ca să nu mai amintesc de poveștile homerice, grecii au împărtășit entuziasmul față de sport, pentru care se pregăteau, goi-pușcă, în gimnazii. Jocurile la care participau sportivi din toată Grecia erau concursuri de muzică, lupte și de alergări, care au reprezentat un mod timpuriu de a-i lega pe greci laolaltă. Întrucât fiecare oraș-stat avea propriul său calendar, în care anul începea în zile diferite, jocurile au devenit un mod esențial de măsurare a datelor și duratelor: numele câștigătorilor fiecărei ediții a Jocurilor Olimpice, începând cu (se presupune) 776 î.Hr., au devenit versiunea lor a referințelor noastre temporale de felul „2012“ sau „1945“. Gimnaziile, în care bărbații se antrenau goi și unși cu uleiuri, au produs o cultură intensă de admirație homosexuală și povești de dragoste între băieți și bărbați mai vârstnici.

Acestea sunt semnele timpurii distinctive ale culturii grecești, dar ele nu au dus în niciun caz la dezvoltarea de către orașe-state a vreunui răspuns la problema puterii. Concurența politică i-a transformat pe greci în istorici și filosofi. Unul dintre sistemele politice extreme, și în același timp o provocare pentru alte state, a fost cel spartan. Deși se presupune că Phaidon din Argos ar fi introdus tactica falangei în jurul anului 670 î.Hr., ea n-a devenit o obsesie pentru spartani decât după ce au fost învinși în bătălie de luptătorii din Argos. Spartanii erau deja un popor de războinici, care subjugaseră o regiune semiînrobită de agricultori și iloți (sclavi), și sate adiționale ce produceau hrana care le permitea să se concentreze asupra hobby-ului și interesului lor suprem: războiul.

Spartanii au dezvoltat un stat, cu pre-ecouri ale Japoniei samurailor, sau fascismului, care respingea deliberat cultivarea artelor aflate la loc de cinste în alte state grecești. Pruncii despre care se considera că arătau bicisnici erau abandonați în natură pentru a muri. Băieții și fetele erau separați la vârsta de șapte ani. Băieții erau crescuți în tabere militare, apoi trimiși să fure ori să vâneze pentru ei înșiși. Fetele erau silite să alerge și să se lupte în pielea goală; ulterior, oricare dintre ele putea fi o soție care să fie împărțită de cetățeni spartani frați. Spartanii învinși în luptă obișnuiau adesea să se sinucidă. Sparta a avut permanent doi regi și un sfat al bătrânilor de peste șaizeci de ani, care-și prezentau propunerile în fața unor întruniri cetățenești cu participanți exclusiv bărbați.

Pe lângă această Constituție a „balanței de puteri“, care îngăduia orașului-stat să evite tirania și în același timp le acorda luptătorilor săi drepturi egale de exprimare, spartanii au evitat modernizări de forma banilor sau a înconjurării satelor cu ziduri și s-au bazat pe armata lor semiregulată extraordinar de bine organizată. A rezultat un stat militar

dominant, care a îngrijorat alte state grecești, dar care putea fi angajat de acestea pentru a răsturna tirani sau înfrunta inamici.

Sparta și-a atins apogeul faimei când a condus confederația greacă împotriva perșilor. Când Cirus l-a învins pe Cresus în 546 î.Hr., spartanii i-au trimis un mesaj poruncindu-i să se retragă, iar după patruzeci și șapte de ani i-au raliat pe grecii din vest împotriva Persiei în revolta ioniană. În cei douăzeci și cinci de ani care au urmat, spartanii au fost principalii participanți la luptele epopeice. Alți greci însă, mai ales atenienii, au râs de ei pentru purtările grosolane, considerându-i niște ucigași cu plete lungi, nespălați și necultivați.

Atena, marea rivală a Spartei, a fost de asemenea un stat sclavagist, care a acordat dreptul la vot pe scară largă, ca și alte drepturi, cetățenilor săi de sex masculin. Tirania ei inițială fusese răsturnată în 510 î.Hr. cu ajutorul spartanilor. După doi ani, Clistene, conducătorul Atenei, a propus un sistem nou și radical de votare și reprezentare, bazat pe alegeri locale, la nivelul satelor, și pe „demele" mai largi. Dema era o diviziune teritorială, care putea fi de mărimea unui orășel și care a înlocuit acum numele de familie ca principal însemn al apartenenței. A fost o mutație importantă. Clistene, el însuși nepotul unui tiran atenian, considera că rivalitatea și luptele pentru putere dintre familii duseseră inexorabil la destrămare și tiranie. Ordinea putea fi restaurată doar prin dispariția obsesiei legate de familie sau „genă".

În mod crucial, planul lui complex a dus la o singură adunare mare de cetățeni, bărbați de peste treizeci de ani, care avea să ia deciziile importante. Era însă evident prea mare pentru a fi practică, deoarece existau douăzeci și cinci de mii de asemenea bărbați, dar ei au ales un consiliu de cinci sute, care conducea Atena zi de zi. Adunarea completă se reunea de asemenea și la ea participau în general în jur de șase mii de atenieni care soseau în oraș pentru a asculta discuțiile și a vota. Aceasta era „democrația" în acțiune, unicul lucru pe care aproape toată lumea îl știe despre Atena antică. Din cauza moderației sale relative, s-a dovedit surprinzător de robustă. Cei care amenințau sistemul nu mai erau executați, ci puteau fi „ostracizați", sau exilați pentru zece ani după votarea adunării, care se desfășura cu cioburi de ceramică. După încheierea exilului, mulți ostracizați erau primiți înapoi.

Democrația ca sistem a supraviețuit în Atena aproape două sute de ani, cu întreruperi, dar n-a avut niciodată succes pe scară largă în lumea antică. Funcționarea ei necesita cetățeni educați, deși poate că doar o zecime din ei puteau citi, și oameni care învățaseră cum să vorbească în public, să raționeze și să urmeze argumente complicate. Această

dezvoltare a ceea ce am putea numi „societatea civilă“ a fost la fel de importantă ca și rezultatele votării.

„Democrația“ ateniană n-a inclus însă femeile, tinerii sau sclavii. În timp ce și-a dezvoltat arhitectura și sculptura extraordinare, teatrul, muzica și filosofia, Atena s-a bazat pe sclavi în aceeași măsură ca Sparta cea lipsită de zâmbet. Și întrucât Atena a ajuns să depindă tot mai mult de minele ei de argint pentru a cumpăra cerealele pe care nu le putea crește, a fost importat un număr uriaș de sclavi mineri: o relatare sugerează 150 000 la un moment dat. [48] Sclavii erau folosiți de asemenea intens și pe ogoare – istoricul Xenofon se referă la douăzeci de mii care au fugit din fermele ateniene în timpul unei invazii spartane – și ca meșteșugari plătiți, inclusiv pentru marile clădiri publice. S-a estimat că pentru fiecare bărbat atenian liber existau doi sclavi. Fără sclavii capturați în războaie, agricultorii greci n-ar fi putut dispune de timpul necesar pentru a lua cuvântul și a vota sau de a sluji drept cetățeni activi; de asemenea, aristocrații greci nu s-ar fi putut bucura de bogăție și timp liber pentru a studia filosofia. O dată în plus, războiul a fost cel care a sprijinit „miracolul grec“ și încă mult mai substanțial decât vor să recunoască mulți dintre admiratorii săi.

Luptele împotriva armatelor persane au continuat pe uscat și pe mare. Începuseră prin răscoala ioniană din 499 î.Hr., o rebeliune a grecilor din Asia împotriva stăpânilor lor, care se sfârșise prin victoria perșilor. Apoi însă Darius, succesorul lui Cirus, care a urmat după un interludiu dominat de Regi ai Regilor mai puțin măreți, a decis să pedepsească Atena pentru că-i susținuse pe rebeli. Campania a început bine pentru perși, care au învins micile state insulare grecești, au distrus polisul rebel Eretria și au debarcat în Attica pentru a porni spre Atena. Acolo, la Marathon, în anul 490 î.Hr., atenienii au obținut o victorie surprinzătoare și remarcabilă. Erau copleșiți numeric – până și istoricii moderni acceptă că armata persană era de două până la zece ori mai numeroasă și avea atât cavalerie, cât și arcași, care le lipseau atenienilor. Însă cetățenii aceia soldați au procedat într-un mod foarte surprinzător: s-au năpustit în viteză asupra inamicilor perși, slăbindu-și deliberat centrul, dar păstrând flancuri puternice, și i-au înconjurat, după care i-au măcelărit.

Vigurosul partizan Herodot a spus că grecii

> „au intrat în contact cu inamicul pe tot frontul și s-au luptat într-un chip ce nu va putea fi uitat. Ei au fost primii greci, din câte știu, care au atacat alergând și primii care au cutezat să privească fără să se înfioreze

veșmintele perșilor și pe bărbații care le purtau; pentru că până atunci niciun grec nu putea măcar să audă cuvântul «pers» fără să se îngrozească.“

Perșii au revenit la corăbiile lor și au încercat să navigheze până la Atena pentru alt atac, dar armata ateniană a ajuns acolo înaintea lor. Se crede că povestea acelei alergări extraordinare în armuri până la oraș ar fi produs cursa de maraton de 42 de kilometri din epoca modernă. Altă legendă afirmă că mesagerul atenian Fidipide ar fi alergat cei patruzeci și doi de kilometri înapoi până la orașul său pentru a-i anunța pe cetățeni asupra victoriei și pentru a le întări determinarea să reziste, dar că a murit imediat după aceea. Din păcate se pare că în această privință nu există dovezi istorice.

După decesul lui Darius și un hiat de zece ani, fiul său Xerxes a plănuit o invazie și mai mare, cu intenția de a-i nimici pe greci. De acum federația condusă de Atena și Sparta cuprindea peste șaptezeci de state grecești, deși încă mai multe stăteau pe margine sau susțineau inamicul. Herodot a calculat că armata persană ar fi avut 5,2 milioane de soldați, o cifră absurdă; totuși a fost cu certitudine o forță uriașă, adusă peste Dardanele pe poduri de frânghii și barje, dintre care unele speciale pentru cai. Herodot oferă o relatare plină de viață a faimoasei lupte de la trecătoarea Termopile, unde regele Leonida și cei trei sute de spartani pe care-i alesese personal – „toți bărbați de vârstă mijlocie și tați de fii aflați în viață“ – au ținut în loc perșii pentru câteva zile, până au fost trădați și au murit.

Armata lui Xerxes s-a revărsat după aceea spre Attica și atenienii au fost siliți să evacueze orașul, care a fost incendiat. În cele din urmă, în strâmtoarea îngustă Salamina, flota combinată a grecilor a repurtat o victorie crucială asupra perșilor. Alte două bătălii majore, la Plateea pe uscat și Micale pe mare, s-au încheiat tot prin victoria grecilor și au pus capăt invaziei. De atunci istoricii au afirmat că luptele acelea au fost cruciale pentru civilizația occidentală, întrucât aceasta s-a bazat masiv pentru dezvoltarea sa pe gândirea, arta și politica grecilor, care altfel ar fi fost înăbușite de despotismul persan. Ca și în cazul altor puncte de răscruce militare din istorie, probabil că dezechilibrul de forțe a fost exagerat, dar victoriile acelea grecești au fost prototipul „războiului pentru salvarea civilizației“, o formulare utilizată de ruși înainte de Borodino, de britanici în 1940 și de mulți alții.

Victoria grecilor a dus la o epocă de aur pentru Atena, întrucât, în mod ciudat, Sparta n-a preluat conducerea Greciei pe care victoriile ei în bătălii sugerau că ar fi meritat-o. În cei

optzeci de ani trecuți de la 450 î.Hr. au avut loc ridicarea marelui om de stat Pericle, scrierile primilor istorici – incluzându-l, bineînțeles, pe Herodot – și reconstruirea Partenonului atenian de către sculptorul Fidias. Teatrul atenian apăruse exuberant din începuturile sale prin interpretări de cântece sacre. Și alături de tragediile scrise de Sofocle, Eschil și Euripide a înflorit o tradiție anarhică și foarte vulgară de comedii, pierdute în majoritate, care jucau rolul de critici constante și ironii la adresa vieții atenienilor.

Spectacolele acestea au devenit tot mai impresionante și mai scumpe, întrucât atenienii bogați se întreceau în a le finanța (similar cu împărații romani care s-au străduit să ofere poporului jocurile cele mai bune). Inițial au fost puse în scenă cu acompaniament muzical complet pentru cor, iar actorii principali aveau măști exotice și intonau ritmat replicile; erau celebrări spectaculoase, sub cerul liber, ale vieții urbane în festivaluri la care participau zeci de mii de spectatori, care se bucurau de tarabele cu mâncare, de vin și de bârfe. Cunoașterea doar a replicilor din unele astfel de piese de teatru este cumva echivalent cu încercarea de a înțelege operele lui Händel sau Verdi exclusiv pe baza libretelor lor; similar, vederea statuilor superb sculptate ale eroilor și zeilor atenieni în galerii, în piatră albă și rece, nu reflectă nici pe departe aspectul real pe care l-au avut, vopsite în culori vii. Și deasupra tuturor, desigur, se ridicau filosofii, care se contraziceau despre natura realității, despre definiția vieții bune și despre cea mai bună organizare a societății umane.

Bogăția și încrederea aceasta au provenit din marele război, din victoria militară decisivă asupra supraputerii asiatice a epocii. Abundența de critici și ironii sosea din partea învingătorilor democrați, care erau îndeajuns de siguri pe sine pentru a putea râde de ei înșiși. Strădania intensă de *a înțelege* – de a înțelege constituțiile celor 158 de state grecești studiate de Aristotel și a diferențelor dintre societățile grecești și cele asiatice, așa cum a încercat să facă Herodot, de a înțelege cauzele războiului civil, așa cum a încercat Tucidide, sau natura bunei societăți, cum au încercat Socrate și Platon –, curiozitatea aceasta n-a fost lenevă și în tot cazul n-a fost simplă: a constituit rodul bogat al războiului.

ABORIGENI ȘI ARIENI

Herodot ne spune că în armata persană care mărșăluia condusă de Xerxes spre spartani exista un grup de soldați îmbrăcați în straie de bumbac și înarmați cu arcuri și săgeți din bambus cu vârfuri din fier, care se deplasau în care de luptă trase de cai sau asini sălbatici.

Aceștia erau din India. Istoria timpurie a acelei vaste proeminențe triunghiulare a Eurasiei este unul dintre cele mai animate și actuale subiecte de studiu. Așa cum am spus mai devreme, în prezent se consideră că ieșirea din Africa, fapt care a schimbat cursul lumii, i-a adus pe oameni în India mult mai devreme decât în bazinul mediteraneean, Europa sau China. Locuitorii indigeni ai pădurilor din sudul Indiei continuă să semene mai degrabă cu aborigenii australieni și cu insularii din estul Asiei care au făcut parte din prima migrație spre sud a omenirii, decât cu indienii arieni din nord, care au sosit mult mai târziu.

Aproape imediat după ce istoria timpurie a Indiei a fost deschisă de exploratorii-cărturari britanici din secolul al XIX-lea, s-a presupus că marile civilizații ale subcontinentului acesta au sosit din exterior, nu au fost coapte și modelate acasă. Într-adevăr, valuri de emigranți și cuceritori, de la păstorii tribali asiatici până la greci, perși și mongoli, au pătruns în India prin trecerea din nord-vest dintre Himalaya și mare și fiecare dintre ele a schimbat-o radical. Britanicii au diferit doar prin faptul că, la fel ca portughezii și francezii, au sosit pe mare. S-ar putea totuși ca prima civilizație cunoscută a Indiei, misteriosul centru urban al Văii Indului, sau Mohenjo-Daro, să fi fost într-adevăr proprie subcontinentului. La începutul noii republici indiene în 1947, politicianul Jaipal Singh, un reprezentant al locuitorilor tribali (sau ai pădurilor), a susținut că vorbește în numele străvechii tradiții din Valea Indului, etichetându-i pe alți nou-sosiți indieni: „Întreaga istorie a poporului meu este una de exploatare continuă de către non-băștinași din India.“ [49]

Ce a fost atunci această civilizație, poate băștinașă? Orașele construite din cărămizi de argilă arse la soare de pe Valea Indului aveau sisteme de alimentare cu apă și canalizare excelente, o scriere ce n-a fost descifrată și unele opere de artă interesante. Printre acestea se numără statueta mică a unui practicant de yoga, dar și alta care poate fi o versiune timpurie a zeității hinduse ulterioare Shiva. Există de asemenea multe sigilii frumoase, care prezintă taurii, elefanții și tigrii atât de importanți în religia și arta indiană ulterioară. Mai este apoi o dansatoare nudă foarte sexy, ale cărei postură provocatoare și brățări prefigurează sculptura templelor hinduse mult mai recente, însă care are chip de băștinașă. De aceea este posibil – însă doar posibil – ca primii emigranți din Cornul Africii care s-au stabilit în India să fi creat elementele esențiale ale religiei și artei indiene cu mult înainte ca invadatorii să fi sosit din nord.

La momentul când au fost înrolați sub steagurile persane împotriva grecilor, indienii aceștia erau însă rude etnice ale celor împotriva cărora luptau. Conectați prin extremitățile imperiilor lor, indienii din secolele V–IV î.Hr. știau cu certitudine despre

existența grecilor, pe care-i numeau „Yona“, un termen pentru „ionieni“, derivat prin intermediul perșilor. Ca și perșii, acești indieni nordici vorbeau o limbă care avea aceleași origini ca greaca, latina și toate limbile europene majore din prezent. Știrea aceasta este destul de veche, grație unei descoperiri făcute în 1785 de un iubitor englez al Indiei sclipitor de inteligent, care fusese trimis la Calcutta ca judecător al Tribunalului Suprem: sir William Jones. [50]

Jones, un lingvist desăvârșit, a devenit unul dintre primii europeni care au învățat sanscrita, limbajul academic al cărturarilor hinduși. Sesizând indicii în cuvinte-cheie și în structura gramaticală, el a înțeles că sanscrita era parte din ceea ce avea să fie numită familia de limbi „indo-europene“. Fusese inițial limba arienilor, strămoșii multor triburi ulterioare gălăgioase, un popor pastoral, dependent de vite și cai, care migrase în valuri de pe teritoriile natale aflate probabil în jurul Mării Caspice sau Ucrainei. După Europa naziștilor, „arian“ este un cuvânt a cărui implicație de superioritate rasială îi poate face pe contemporanii noștri să tresară, dar nu este altceva decât o etichetă utilă. La fel de bine am putea spune că indienii, popoarele mediteraneene și europenii sunt „toți caspici“ sau „toți ucraineni“ (deși n-o facem).

Întrucât popoarele antice pot fi urmărite atât prin cuvinte, cât și prin pietrele lăsate în urmă, în general s-a acceptat că arienii au înaintat spre vest, pătrunzând în Turcia, Grecia și Balcani, ca și în actualele state Iran și India. Probabil că au traversat și Pakistanul actual cam în perioada Războiului Troian și după alte două sute de ani au ajuns pe marea câmpie a Gangelui. Este posibil ca dorienii să fi fost altă ramură a migrației arienilor, care i-a alungat pe grecii micenieni cam în aceeași epocă – caz în care, în bătălia de la Marathon, rude îndepărtate s-au confruntat pe câmpul de luptă fără s-o fi știut.

Imnurile antice, sau „vede“, ale arienilor indieni, transmise oral cu multă grijă, arată că au fost războinici și obsedați de cai. Pe de altă parte, nu aveau cuvinte pentru „plug“, „scris“ sau „elefant“ [51], așa că este posibil ca, într-adevăr, să fi fost nevoiți să învețe de la popoarele indigene cu care s-au contopit, pe care le-au înfrânt sau alungat. Nu știm ce s-a întâmplat, deși acești arieni nou-sosiți aveau cultura sacrificiilor de animale și furtului de vite, care se potrivește cu transformarea păstorilor în cotropitori. În mod clar, ei făcuseră parte din mai vasta familie a Orientului Apropiat. Istorii, precum cele incluse în Purana, prezintă similitudini cu cele din Mesopotamia și Biblie, printre care un potop catastrofal în care zeul Vishnu îl previne pe legiuitorul Manu să construiască o corabie, după care îl duce pe un vârf de munte pentru a-l salva.

Arienii urmaseră un făgaș istoric familiar. Ei trecuseră de la cutreieratul cu animale, la

instalarea definitivă în așezări. Vedele, cele mai vechi texte sanscrite, zugrăvesc tabloul unei culturi tribale cu căpetenii, preoți, sacrificii orgiastice și utilizarea vitelor ca monedă comună. Istoricul John Keay i-a comparat în chip memorabil cu sistemul de clanuri din zonele muntoase ale Scoției înainte ca sosirea oilor să fi curățat vâlcelele: „Toți… indiferent dacă erau indieni sau scoțieni, au împărtășit un limbaj (galic/sanscrit), un sistem social în care întâietatea era dictată de naștere și un mod de viață în care atât bogăția, cât și prestigiul erau socotite în vite. În Scoția, ca și în India, furatul cirezilor sau turmelor altor clanuri reprezenta atât un amuzament, cât și un ritual.“ [52]

Dar în India, ca și în Scoția, agricultorii au învins în cele din urmă. Până la vremea clanurilor scoțiene, codrii inițiali ai Scoției dispăruseră de mult, tăiați pentru lemne de foc și defrișați în vederea obținerii de terenuri agricole, ceea ce lăsase în urmă o ecologie firavă care putea susține puțini oameni. Arienii indieni au fost mai norocoși. În epoca respectivă nordul Indiei diferea foarte mult de câmpiile suprapopulate și intens cultivate din prezent. Așa cum subliniază clar textele antice, după ce invadatorii au părăsit Punjab și au migrat spre est, au găsit un teritoriu acoperit de vegetație abundentă, bogat în vânat, care se întindea spre delta Gangelui. Zona era populată de pădureni, vânători-culegători al căror mod de viață era comparabil cu al indienilor de pe Amazon sau de pe podișurile muntoase din Noua Guinee. Până și în India secolului al XX-lea au existat pădureni excluși de cultura urbană și agricolă din jurul lor, pe care o priveau cu suspiciune.

Epoca Fierului a însemnat epoca plugului de fier în aceeași măsură ca și a sabiei de fier. Kilometru după kilometru, pădurile au fost arse, revendicate de agricultură, solul a fost răscolit de arături și au fost semănate culturi de orz. Vânatul s-a retras și satele au devenit orășele. Arienii s-au stabilit definitiv. Finalmente, orezării aveau să fie create pe terenurile inundabile, acolo unde se sfârșiseră pădurile. Aceasta a fost o schimbare stabilă, care a durat mult. În regiuni din India actuală, de exemplu din Bihar, spre granița cu Nepalul, există sate cu case din lemn și stuf împletit, ai căror locuitori ară cu boii și lucrează pe loturi plantate cu orez și legume, ard baligile vitelor drept combustibil și au procedat așa încă din Epoca Fierului. Cu toate acestea, în scurt timp marile fluvii indiene au fost folosite pentru comerț și transport și o rețea de drumuri a început să facă legătura cu nordul. În felul acesta, sub uriașele culmi albe și brațele albastre ale Himalayei, în văi și pe câmpii, a evoluat o civilizație nord-indiană.

Ca și în cazul culturilor greacă antică, semitică, nordică și mesopotamiană, indienii din epoca Vedelor aveau un panteon de zei și zeițe care necesita sacrificii nesfârșite și complicate. Zeii aceia erau responsabilitatea preoților brahmani, care ocupau treapta de vârf a unui sistem de caste aflat în dezvoltare.

Castele reprezintă un subiect complex și mult discutat. Inițial, ele n-au fost decât o clasificare aproximativă a populației în funcție de rolurile jucate în societate, așa cum s-a întâmplat de asemenea în Europa și Rusia. În cazul Indiei, după preoții-dascăli, brahmanii, urmau războinicii și administratorii (*kșatriya*), apoi agricultorii și negustorii (*vaisya*) și în cele din urmă lucrătorii și slujitorii (*sudra*). Nimic surprinzător. Societățile agricole și primele societăți urbane au păstrat abilitățile și cunoștințele, prin transmiterea lor de la o generație la alta. Înainte de apariția educației în masă, *know-how*-ul era prea valoros ca să fie irosit prin îngăduința acordată tuturor de a alege. Era tezaurizat. Olarii creșteau olari, iar vizitiii dădeau frâiele fiilor lor.

Dovezile din primele texte sacre sugerează totuși că unii indivizi puteau migra între aceste grupuri. Pe de altă parte, unele dovezi ADN (mult contestate) sugerează că indienii contemporani din castele superioare au legături genetice mai strânse cu europenii decât cei din castele inferioare. În cazul acesta, brahmanii, *kșatriya* și *vaisya* pot fi copiii invadatorilor indo-europeni, pe când castele inferioare, care efectuează muncile mai grele, mai murdare și mai rutiniere, pot să fi descins din primii locuitorii ai Indiei. Dacă este adevărat, ar fi un exemplu remarcabil de persistență culturală. Trebuie totuși să ne reamintim că, în termeni biologici, „istorie antică“ nu înseamnă nici măcar ziua de ieri; dacă presupunem că durata actuală a vieții este de, să zicem, șaptezeci de ani, atunci grecii de la Marathon și arienii antici din India se află la numai patruzeci de generații depărtare.

Este însă indiscutabil că sistemul vedic al castelor a devenit treptat tot mai încătușat în reguli și mai greu de evadat. Odată cu dezvoltarea orașelor și a comerțului, a apărut specializarea, astfel că funcțiile au fost definite și poziționate într-o structură mai complexă, precum niște sertare adăugate unui dulap gigantic. Ca și în alte societăți, dezvoltarea orașelor și statelor a dus la ierarhii mai complicate și oprimante de putere și bogăție și a îngreunat „mobilitatea socială“, cum se numește azi. Pe treapta cea mai de jos a scării, familiile lucrătorilor cu sarcinile cele mai grele au fost transformate într-o subclasă de iloți exploatați, paria – „cei pe care nu trebuie să-i atingi“. Dar, la urma urmelor, și grecii au avut sclavi.

REBELUL DE LA POALELE COPACULUI

Au existat și alte paralele între nordul Indiei și lumea elenă. După ce clanurile s-au stabilit și s-au instalat, multe dintre ele au ajuns sub conducerea regilor, unii ereditari, iar

alții aleși. Altele au dezvoltat un sistem care a fost tradus ca „organizare de clan“ sau „guvernare prin discuții“, mai simplu spus, o formă de republică în care majoritatea oamenilor își puteau exprima opiniile la întâlniri regulate. Termenul *rajah* putea să însemne ceva apropiat de „cetățean-elector“, dar și „conducător“. În felul acesta, o hartă politică a nordului Indiei în perioada nașterii Greciei clasice prezintă un mozaic de state rivale, nu foarte diferite de cele din lumea greacă, ele având de asemenea guvernare prin discuții și rivalizând cu tiraniile.

În jurul anului 600î.Hr. în nordul Indiei existau șaisprezece *mahajanapada*, sau „marile state“, de la Ind în vest, până la Gange și afluenții săi. Magadha, Licchavi, Kura și Panchala au fost nume care au răsunat cândva precum Atena, Sparta, Corint și Teba din sud-estul Europei. Regatele se înfruntau cu republicile. Cum era cel mai bine să conduci și cum era cel mai bine să trăiești au fost subiecte la fel de actuale în India ca și în Atena. Și aici au existat ligi și alianțe, războaie și dispute, ca și interes față de balanța optimă a puterilor și îndatoririle cetățenilor. Au existat de asemenea și conflicte mai crude. Un război foarte lung s-a purtat între regele Bimbisara al puternicului stat Magadha și „cavalerii“ republicani din Licchavi. Motivul său a fost curtezana Amrapali din Vaishali, capitala lui Licchavi, care a fost sedusă de Bimbisara și i-a născut acestuia un copil – o Elena de pe Gange. Acestea sunt poveștile vechi, relatate și azi în India modernă. Aceeași Amrapali a devenit ulterior discipola unui personaj care cu certitudine a fost mai mult decât o legendă.

Primele biografii ale lui Siddhartha Gautama, Buddha, apar la șase sute de ani după perioada în care a trăit el și oferă nume de locuri, date și o istorie a vieții plauzibilă. Intervalul acela este totuși lung și face din Buddha cel mai puțin vizibil istoric dintre principalii revoluționari etici ai epocii marilor imperii. Prima biografie a lui Confucius a apărut abia la patru sute de ani după moartea filosofului, fiind opera istoricului chinez Sima Qian, dar Mengzi, sau Mencius, care a trăit la un secol după Confucius a scris despre el și lacunele sunt completate de propriile sale conversații consemnate. (Comparativ cu Buddha și Confucius, Hristos este un personaj istoric mult mai clar. Se apreciază că apostolul Marcu și-ar fi scris relatarea la numai patruzeci de ani după moartea lui Iisus, în anul 70, când a căzut Ierusalimul. Există motive întemeiate să credem că el a putut afla evenimentele direct de la apostolul Petru, tovarășul istoric al lui Hristos. În plus, există dovezi din izvoare non-creștine, ca istoricul evreu Iosefus Flavius și scriitori romani mainstream, despre numeroși adepți ai lui „Crestus“ la mai puțin de un secol după moartea sa.)

Arheologia și textele antice explică totuși multe despre societatea din care a apărut

Buddha, ca și despre învățăturile lui. În epoca sa, sistemul brahman cu ierarhia clericală și sacrificii era puternic înrădăcinat, dar în același timp contestat de dascăli rătăcitori dizidenți și secte. Aceasta reflecta probabil tulburările sociale grave din perioada respectivă în nordul Indiei, unde se consemna o creștere majoră a populației și schimbări rapide în viața multor locuitori. Satelor și târgurilor locale li se adăugaseră așezări mai mari, și chiar orașe care aveau până la treizeci și cinci de mii de locuitori, însoțite de o cultură a banilor, prăvăliilor, drumurilor pentru cotigi, șanțurilor cu apă și zidurilor fortificate.

Spre deosebire de Grecia sau Persia, care fuseseră construite din piatră, nu avem aproape deloc vestigii arhitecturale ale unui popor care a construit din pământ bătătorit, cărămizi din lut și lemn. Cuvintele lor, repetate în scripturi și poeme îndeajuns de lungi pentru ca Homer să pară laconic prin comparație, s-au păstrat mai bine decât clădirile sau decât orice au creat și a fost mai mare decât vasele din lut și obiectele din fier. Autoritatea brahmană pare să fi fost pusă într-o măsură mai mare sub semnul întrebării în așa-zisele republici, sau *gana-sangha* [53], decât în regate. Siddhartha Gautama a provenit din mica republică-clan Sakya, aflată în Nepalul actual, care-și alegea propria căpetenie. Disputele academice persistă cu privire la data nașterii sale; recent, exegeții au înaintat cu optzeci de ani data aceea, de la 566 î.Hr., la mijlocul secolului următor. Totuși descrierea frecvent citată a lui Siddhartha, ca fiind un prinț ce a dus o viață de lux regesc, nu se potrivește cu cele știute despre clanul Sakya și pare mai degrabă o înfrumusețare a realității. [54] Este mult mai probabil ca el să fi fost un membru conducător al clanului, cu o situație rezonabil de bună.

Siddhartha s-a însurat cu verișoara sa, a avut un fiu și a dus o viață confortabilă până când, la vârsta de douăzeci și nouă de ani, a pornit să caute iluminarea, abandonând totul și părăsindu-și familia cu doar un scurt rămas-bun și aparent fără remușcări. Unele legende spun că asta s-a întâmplat după refuzul lui de a participa la altă rundă sângeroasă de lupte inter-clanuri. Plecarea de acasă nu reprezenta ceva neobișnuit în India din epoca sa, ba chiar exista o tradiție ca bărbații să-și părăsească satele și familiile în căutarea adevărului spiritual în păduri sau cerșind pe marginea drumurilor. „Căutătorii“ rași în cap și purtând veșminte zdrențuite par să fi fost respectați unanim, chiar dacă părerile lor se deosebeau major. Tradiția poate fi asemănată cu călătoriile în pustie ale profeților israeliți sau cele ulterioare ale sfinților creștini și călugărilor cerșetori care umblau din sat în sat.

Într-o epocă de schimbări sociale și războaie civile, apetitul pentru filosofii noi crește spectaculos. În 1949, filosoful german Karl Jaspers a numit perioada dintre anii 800 și

200 î.Hr. „epoca axială“, deoarece revoluția în gândirea spirituală a fost atât de puternică, încât restul istoriei umane se rotește în jurul ei. Pare un produs esențial al abundenței de timp liber și bogăție create prin ridicarea civilizațiilor bazate pe așezări și orașe și al efectului perturbator al războaielor dintre ele. Sintagma „epoca axială“ nu mai este la modă, dar este clar că o regândire a vechilor credințe a existat din Grecia și până în China. Conflictul dintre micile state indiene din vremea lui Buddha este un exemplu perfect în această privință.

Ni se spune că Siddhartha a încercat unele dintre tehnicile folosite de alți căutători, începând cu renunțarea ascetă și cerșitul într-o așezare din apropiere. Le-a abandonat însă în schimbul cutreierării, studierii cu călugări sihaștri și meditării. El a respins mortificarea extremă, practicarea înfometării până când căutătorul ajungea un schelet ambulant, în favoarea unei „căi de mijloc“ între aceasta și satisfacțiile lumești (în mod interesant, se pare că budinca de orez a fost de ajutor în această privință). După ce a meditat sub un smochin sacru (sau *bodhi*) timp de patruzeci și nouă de zile și nopți într-un sătuc din nordul Indiei, el a atins iluminarea la vârsta de treizeci și cinci de ani, înțelegând finalmente sursa suferințelor omenești. Care sunt concluziile la care a ajuns? Că durerile nașterii, bolii, îmbătrânirii și morții erau cauzate de dorința pasională pentru plăceri senzuale și reînnoirea vieții, care se repetă în ciclul morții și reîncarnării, până este învinsă de puterea voinței mintale și morale. În momentul acela, căutătorul sfărâmă ciclul tragic. El atinge o stare aflată dincolo de lumea fizică, a minții pure și seninătății, sau nirvana.

Buddha sau „iluminatul“, așa cum era cunoscut de acum Siddhartha, a început să strângă adepți, care au devenit călugări. Împreună cu ei, a călătorit pe câmpia Gangelui, predicând oricui dorea să asculte. Fosta curtezană Amrapali, care (așa cum se amintea anterior) provocase un război, a devenit o discipolă devotată; fiul ei a ajuns călugăr budist. Buddha a întemeiat mănăstiri, dintre care unele pentru călugărițe. El a respins atât sacrificiile animalelor, cât și sistemul castelor și a supraviețuit tentativelor de asasinat ale susținătorilor brahmanismului, trăind până la vârsta de optzeci de ani. Cel puțin așa se spune și, o dată în plus, cum putem ști adevărul? Istoriile despre viața și cuvintele lui Buddha au fost răspândite prin incantații publice metodice, nu prin repetare mecanică în săli de clasă tradiționale, și astfel au putut fi transmise de-a lungul generațiilor cu minimum de erori, deși denaturări vor apărea mereu. Însă și istoria mult mai veche a început ca istorie orală și este confirmată surprinzător de frecvent de arheologie, astfel că n-o putem respinge cu indiferență.

În povestea aceasta există similitudini evidente cu Hristos și Mahomed: părăsirea vieții de

familie banale pentru a căuta iluminarea în solitudine naturală (sub un copac, într-o peșteră sau în pustiu), apoi strângerea discipolilor, predicarea prin intermediul parabolelor către toți oamenii, nu doar pentru o elită, și respingerea sistemelor religioase anterioare. Spre deosebire de întemeietorii marilor religii monoteiste, Buddha n-a susținut însă niciodată divinitatea pentru sine sau pentru sistemul său. Mulți ar argumenta că budismul nu este strict vorbind o religie, cât un sistem de autocontrol, care le permite practicanților săi să evadeze din limitările și suferințele vieții zilnice.

Budismul a implicat totuși o atitudine pacifistă și tolerantă, care l-a făcut o chestiune publică, nu doar o practică privată, și a fost deschis tuturor, indiferent de vechea credință, poziția socială sau rasă. În secolele de după moartea lui Buddha, adepții săi au apelat la atitudini deja prezente în gândirea indiană – renunțarea la bogăție și putere, vegetarianism, pacifism – și le-au extins într-o credință de tipul „precum voiți să vă facă vouă oamenii, faceți-le și voi asemenea“. Prin contrast, creștinismul avea să se împletească cu puterea foarte materială și agresivă a Imperiului Roman târziu, iar islamul avea să se înarmeze chiar și mai tulburător.

Budismul a fost într-adevăr diferit. În esență a însemnat o respingere radicală a tot ce formează ceea ce noi numim „istorie“: imperii seculare, dezvoltarea abilităților tehnologice, schimbarea sistemelor politice și ideilor. Buddha spune: „Îndepărtează-te de toate și privește înlăuntrul tău.“ De aceea nu-i deloc surprinzător că budismul apare rareori ca un sistem de credințe modelator al istoriei, cu o excepție la care vom ajunge mai târziu, ceea ce nu înseamnă însă că n-a avut o influență uriașă. S-a răspândit în țările Asiei de Sud-Est, unde aveau să apară temple și palate budiste superbe, sub patronajul unor regi budiști. Influența călugărilor budiști și a artei budiste a fost imensă în China, iar de acolo s-a răspândit în Coreea și Japonia, unde povestea artei sale plastice timpurii pare uneori aproape complet budistă. Budismul avea să fie persecutat în majoritatea acestor locuri, însă n-a produs un sistem politic sau imperial propriu; Buddha ar fi fost îngrozit dacă s-ar fi întâmplat așa ceva.

În India însăși, budismul avea să fie aproape exterminat până în timpurile moderne, iar existența lui Buddha ca personaj istoric real avea să fie recunoscută doar în timpul Indiei Britanice („British Raj“). În același timp a rămas un sistem de credință foarte important. Bodhgaya, locul unde fostul aristocrat palid a meditat spre iluminare sub smochin, este actualmente poate cel mai atrăgător dintre locurile de pelerinaj ale marilor religii ale lumii. Călugări și călugărițe calmi și zâmbitori, în veșminte de culoarea șofranului și prunelor, din Thailanda, Burma și Sri Lanka, psalmodiază în umbra unui templu străvechi. Atmosfera voioasă este înviorătoare, iar suvenirele religioase sunt mai puține,

mai ieftine și nu atât de plictisitoare ca la Roma, Ierusalim sau (suspectez) Mecca.

Ce se întâmpla, între timp, cu civilizația contemporană încă și mai mare aflată la răsărit de India?

CRIZA DE MATURITATE A LUI KONG FU ZI

La vârsta de cincizeci și patru de ani, un birocrat cu rang mediu dintr-un stat aflat în descompunere a ajuns la limita toleranței. A demisionat din funcția de ministru al legii și ordinii, și-a luat rămas-bun de la majoritatea prietenilor și a plecat să hoinărească timp de treisprezece ani. Aceea n-a fost o căutare budistă a solitudinii și iluminării, ci o călătorie politică. După ce a vizitat multe state rivale, în căutarea unui loc de muncă, el a revenit acasă, amuzat și întristat de eșecul lui relativ. Până la moarte, a atras în jurul său un grup mic de prieteni și discipoli. Cariera lui Kong Fu Zi, sau Kong Qiu, sau „Confucius“ (în versiunea latinizată a numelui său făcută accesibilă pentru buzele occidentale de către misionari iezuiți după două mii de ani), n-a fost nici pe departe stelară.

Influența lui a fost însă uriașă. Confucius a fost tratat ca un fel de divinitate de zeci de împărați chinezi și a avut un efect uriaș asupra vieții din China. După ce a fost defăimat de Mao Zedong și de primii comuniști, influența lui a crescut iarăși din 2012, pe măsură ce generații noi de chinezi au căutat valori dincolo de comunism sau materialism. Un film finanțat de stat, și destul de jalnic, a fost realizat despre viața lui. În templul confucianist central din Beijing – unul dintre cele vreo trei mii de temple similare –, unde împărații l-au slăvit cândva pe filosof, copiii trimiși de părinți doritori să împărtășească ceva mai mult decât faptele seci primesc din nou învățăturile lui.

În funcție de opinia personală despre neînțelegerile cu privire la datele lui Buddha, cei doi au trăit aproximativ cam în aceeași epocă. Chinezii au fost mai grijulii cu arhivele lor și credem că Kong Fu Zi a trăit între anii 551 și 479 î.Hr. Ca și Siddhartha, el s-a născut într-un stat periferic și într-o perioadă de tulburări civile și războaie, în care ordinea veche era pusă sub semnul întrebării. Dacă India avea o pădure de „căutători“ în robe galbene, China îi avea pe filosofii peregrini, care, potrivit legendei, au fost de ordinul sutelor. Ca și Buddha, Kong Fu Zi a comunicat cu conducătorii fără să fie sub influența vreunuia; ca și Buddha, el a predicat despre importanța de a face altora așa cum ai dori să-ți facă ei ție; ca și Buddha, nu și-a afirmat niciodată propria divinitate. Și el avea să ajungă însă ulterior punctul focal al unei religii care l-a ridicat la statut mitic.

Precum India lui Buddha și Grecia epocii de aur, China lui Kong Fu Zi era divizată în state rivale. După moartea lui, China avea de asemenea să se prăbușească în războaie locale crâncene. În loc de Atena, Corint, Sparta, Panchala, Magadha, Sakla și celelalte, China a avut statele Wei, Zhou, Song, Han și Chu, dar a fost probabil și mai haotică din punct de vedere politic. Cronicile epocii menționează peste 140 de state, ale căror conducători și preoți se purtau în chipuri pe care grecii, perșii sau indienii contemporani le-ar fi înțeles. Ei încercau să ghicească viitorul, citind în crăpăturile de pe oasele arse ale vacilor sau de pe carapacele broaștelor-țestoase, ceea ce nu era cu nimic mai prostesc decât obiceiul grecilor de a asculta delirul unor femei care inhalaseră vapori toxici sau decât preferința romanilor pentru examinarea măruntaielor de găini.

China diferea totuși prin faptul că fusese unită. Aceea era sursa profundului romantism conservator al lui Kong Fu Zi despre un trecut pierdut. Statele din epoca lui Kong Fu Zi erau ele însele fragmentele unei Chine mult mai mari, cea a dinastiei Zhou care durase peste șapte secole, urmând căderii lui Shang. Istoria Chinei imperiale poate părea de neînțeles pentru cineva din exterior, dar în această etapă povestea este destul de simplă și directă. Shang a fost prima dinastie certificată istoric, urmând povestea nebuloasă a dinastiilor Xia și Da Yu.

China lui Shang a fost, ca India timpurie, un loc mai sălbatic decât a devenit ulterior, cu păduri întinse și mlaștini de netrecut, care încă nu fuseseră asanate pentru cultivarea orezului. În lungul Fluviului Galben, acolo unde a prins probabil pentru prima dată rădăcini civilizația chineză, rătăceau animale ca tigri, urși, elefanți, rinoceri și pantere, clima era extremă, cu ierni reci și veri toride, și inundații regulate. De asemenea, din unele puncte de vedere, societatea Shang a fost similară Indiei ariene timpurii, cu o ierarhie de aristocrați și războinici care credeau în importanța cuceririlor și vânătorilor, trăind pe spinarea unei țărănimi sărăcite.

Precum asirienii și perșii, dinastia Shang purta bătălii cu care de luptă și folosea arcuri puternice. O mulțime de guvernatori, duci, conducători locali și luptători își datorau pozițiile împăratului. Orașele și fortărețele lor erau construite cu ziduri care, când au fost dezgropate în zilele noastre, continuau să fie dure și cu muchii ascuțite. Aveau case din lemn dreptunghiulare și cu streșini lungi, la fel ca arhitectura chineză târzie. (Treptat, lemnul a fost înlocuit de cărămidă, iar acoperișurile din stuf au fost imitate prin olane smălțuite în galben și verde, dar elementele esențiale s-au păstrat remarcabil de mult, China rămânând neatinsă de stilurile importate și hibrizii care au conferit atâta diversitate arhitecturii europene.) După viața petrecută în reședințele rurale pătrate și cu pilaștri, nobilii Shang erau înmormântați în opulență, alături de vase superbe din bronz,

mătăsuri și coșciuge lăcuite. Aveau patima sacrificiilor umane și se pare că un număr uriaș de servitori și prizonieri au fost omorâți și parțial dezmembrați, pentru a le ține tovărășie în drumul spre viața de apoi.

Nu totul era însă întunecat. În timpul dinastiei Shang, terase întinse au fost netezite pentru agricultură, solul a fost curățat și au fost săpate canale. În mod remarcabil, un text de minimum patru mii de caractere, care a fost găsit scris pe oase de animale folosite de proroci, este suficient de apropiat de chineza modernă pentru ca arheologii să poată citi direct o parte din el. Din multe puncte de vedere, cultura Shang seamănă cu lumea aztecilor, cu sacrificii umane și cu artă complexă și noduroasă. La fel ca în America Centrală, „arta populară“ atrăgătoare la scară umană lăsase loc unor tipare rituale tot mai complexe și severe, care par să oglindească societatea mai amenințătoare care se dezvolta în orașe și palate. [55] Bronzurile Shang sunt faimoase, realizări cu adevărat extraordinare de turnare, totuși inspiră doar admirație; nu sunt atrăgătoare.

Dinastia Shang a fost detronată de dinastia Zhou care a durat și mai mult și pe care Kong Fu Zi a privit-o retrospectiv cu admirație uimită. Un istoric a afirmat că Shang merita să dispară: „Beții, incesturi, canibalism, cântece pornografice și pedepse sadice populează catalogul de necuviințe liturgice.“ [56] Liderul dinastiei, ducele de Zhou, a fost cel care, într-o măsură mai importantă decât toți ceilalți, a pus capăt comportamentului aceluia deșănțat. Fratele lui mai mare obținuse o victorie răsunătoare asupra dinastiei Shang la 150 de ani după asediul Troiei, în locul numit Muye, dar după aceea se retrăsese la reședința lui, unde murise. Deoarece fiul său era prea tânăr ca să conducă țara, ducele a preluat conducerea unui consiliu de regență, care a copleșit până la urmă dinastia anterioară și a desemnat dinastia Zhou ca înlocuitoare în „Mandatul Cerului“.

Acesta este un concept important în istoria Chinei. Ca nouă familie conducătoare de la periferia Chinei guvernată de Shang, dinastia Zhou a trebuit să se comporte cu precauție, deoarece avea nevoie de continuitate pentru a păstra loialitatea susținătorilor dinastiei detronate. Și dinastiile ulterioare aveau să se confrunte cu aceeași problemă. De aceea, ducele de Zhou a declarat că familia Zhou nu era decât unealta prin intermediul căreia Cerul drept și echitabil o pedepsea pe Shang. După ce primise sarcina respectivă din partea Cerului, ducele i-a cerut noului rege să fie ascultător și bun. El a spus: „În funcția sa de rege, să nu considere că oamenii obișnuiți trebuie conduși prin pedepse aspre, deoarece ei se abat și comit greșeli… În funcția sa de rege, să fie preocupat de primatul virtuții și atunci oamenii mărunți îi vor urma exemplul în toată lumea.“ [57]

Aceasta a fost o doctrină esențială pentru Kong Fu Zi. Un rege virtuos produce supuși

virtuoși și astfel începe un lanț de obligații și servicii reciproce. Dacă toți acționează potrivit rolurilor lor, încercând să fie cât mai bine ceea ce sunt – mamă, brutar, învățător, soldat –, atunci rezultă viața bună și societatea bună. „Cunoașterea locului tău“ este o virtute socială pozitivă, nu doar simplă supunere. Acesta este un mod de gândire bazat pe familie și profund antiindividualist; dar dacă noi, exponenții unei culturi extrem (și excesiv) de individualiste, nu încercăm să-l înțelegem, nu avem nicio șansă să-i înțelegem pe Kong Fu Zi, istoria Chinei, ba nici chiar China actuală.

După ce a explicat poporului Mandatul Cerului, ducele de Zhou s-a retras și a restituit conducerea regelui legitim, nepotul său – un gest de modestie rar în istoria Chinei. Kong Fu Zi a vorbit mult despre duce. Pentru el și pentru generația lui, apogeul dinastiei Zhou a fost cumva similar cu epoca eroilor Olimpului pentru grecii din aceeași perioadă. Cu toate acestea, până în vremea lui Kong Fu Zi, sistemul conceput de Zhou, care divizase partea centrală a țării în principate subsidiare, se năruise complet. Principatele, cu propriile lor orașe, au devenit efectiv ereditare, apoi au început să se întărească și au devenit state independente rivale. Un istoric a rezumat excelent situația: Dinastia Zhou „ardea acum doar ca izvor spectral de autoritate finală într-o lume în care toate statele și principatele intraseră de bunăvoie în lupta pentru supraviețuire… legăturile de descendență și loialitate își pierdeau tăria“ [58]. Pe scurt, timpul se dezarticulase și Kong Fu Zi a ajuns să considere că el fusese născut pentru a-l repara.

Se pare că a văzut lumina zilei în satul Chanping din regatul Lu, ale cărui legături cu dinastia aflată în decădere erau foarte puternice; ducele de Zhou revenise la conducerea sa după ce restituise stăpânirea asupra Chinei. Prin urmare, Lu era un vasal deosebit, loial, al lui Zhou, sau așa trebuia să fie. Se spune că tatăl lui Kong Fu Zi a fost un războinic faimos și puternic pe nume Zou He, care s-a însurat cu „o femeie din clanul Yan“ și a făcut dragoste cu ea „în sălbăticie“ sau, potrivit altor relatări, pe o movilă sacră din pădure. Băiatul s-a născut cu capul deformat, având fie o proeminență, fie o adâncitură în craniu, și chip supt. [59] El a crescut remarcabil de înalt. În China din epoca respectivă ar fi putut să fie abandonat pentru a muri și faptul că nu s-a petrecut așa poate explica devotamentul pe care l-a avut toată viața pentru mama sa. Tatăl lui a murit timpuriu și, deși ar fi putut revendica un statut similar celui de gentilom, se pare că începuturile vieții lui Kong Fu Zi au fost grele.

În *Analecte*, sau „cugetări“, care oferă însemnările ce par cele mai autentice, Kong Fu Zi spune: „Am fost sărac și cu stare socială umilă; de aceea sunt iscusit în multe lucruri gospodărești.“ Era totuși educat și a izbutit să aibă o carieră în statul Lu divizat și sărac. S-a ocupat de șeptelul și grânele familiei marelui sfetnic din Lu, apoi a devenit ministru

pentru lucrări publice, după care ministru al delictelor (sau legii și ordinii). Kong Fu Zi s-a însurat, dar se cunosc puține despre soția lui și este posibil să fi divorțat de ea. Întrucât i-a ironizat caustic pe scriitorii care inventau faptele pe care nu le știau, ar trebui să procedăm în continuare cu grijă. Istoricul chinez Sima Qian afirmă că Kong Fu Zi ar fi fost de fapt un funcționar civil care s-a bucurat de succes în carieră. În timpul său „vânzătorii de porc și miel au încetat să mai ceară prețuri exagerate, bărbații și femeile mergeau pe părți opuse ale străzii și nimeni nu ridica lucruri lăsate pe drum“ [60].

Ajunși în acest punct, va trebui să abordăm obstacolul cel mai mare în calea unei examinări moderne a lui Kong Fu Zi: obsesia lui legată de ritualuri și de efectuarea lor corectă. Ritualurile guvernau funeraliile, serbările, mesele zilnice și întâlnirile dintre persoane de statuturi diferite; s-a estimat că un bărbat care primise o educație corespunzătoare trebuia să respecte 3 300 de reguli. Cunoștințele pe care le avem despre perioada respectivă provin dintr-o istorie modestă a lui Lu, în principal de natură diplomatică, intitulată *Analele primăverii și toamnei*, scrisă probabil chiar de Kong Fu Zi, și din *Comentariile lui Zuo* despre ele.

„Primăvara și toamna“ nu era decât o modalitate poetică contemporană de a spune „un an“ sau „anual“, dar a devenit acum denumirea pentru acea perioadă din istoria Chinei. Cronica se preocupă îndeosebi de autoritatea cuvenită, statut, proceduri și ritualuri, iar pentru Kong Fu Zi efectuarea corectă a ritualurilor era de cea mai mare importanță, așa cum am menționat deja. Probabil că tocmai o eroare de împărțire corectă a cărnii, în conformitate cu ritualul, după o jertfă l-a făcut să-și părăsească furios slujba și să ia calea peregrinărilor; iar când mama lui a murit, el a insistat pentru setul complet de ritualuri, deși erau de modă veche și scumpe. Kong Fu Zi a purtat doliu după mama sa timp de trei ani.

De ce erau ritualurile atât de importante?

Formulat într-un singur cuvânt, răspunsul este „familia“. Kong Fu Zi a menționat foarte rar divinitatea și este posibil ca el însuși să fi fost agnostic. Efectuarea cu sinceritate și corectitudine a ritualurilor tradiționale reprezenta un mod de atingere a controlului de sine și de păstrare a ordinii sociale într-o rețea de conexiuni de familie și clan. În China tradițională, unitatea fundamentală era familia bine ordonată (spre deosebire de *polisul* grec), care era ținută laolaltă și-și păstra sensul identității prin ritualuri pentru plângerea morților, sărbătorirea festivalurilor, cinstirea memoriei strămoșilor, desfășurarea meselor, cinstirea zeilor locali și așa mai departe. Când un stat sau un clan îl distrugea pe altul, învingătorii încercau să eradicheze ritualurile învinșilor; procedând astfel, le ștergeau

amintirile comune, tradițiile și identitatea. Ritualurile te făceau omul care erai; fără ritualuri, conduse cu seriozitate, nu însemnai nimic.

Legăturile dintre familii extinse s-au răspândit în mini-statele chineze timpurii, care funcționau aproape ca niște triburi oficiale, bine ordonate. Dar într-o societate bună, legăturile (marcate și supravegheate de ritualuri) treceau de asemenea mai departe de relațiile de rudenie. Interdependențele dintre moșier și țăran, cumpărător și vânzător, conducător și condus, stat subsidiar și regat, se întindeau dincolo de familie, însă erau acoperite prin ritualuri tradiționale similare. În epoca lui Kong Fu Zi, acest mod străvechi de existență (de a ști cine erai și cum ar trebui să-ți fie viața) a fost pus însă sub semnul întrebării și răsturnat de o alternativă: statul. Este prea devreme ca să vorbim despre un stat absolutist sau totalitarist, dar aceste state chineze aflate în ascensiune cereau obediență și conduceau prin impunerea fricii, prin intermediul unei birocrații care nu avea nicio legătură cu familia. Nu este ridicol să detectăm ecouri vagi ale impactului ostilității statelor comuniste sau fasciste asupra legăturilor de familie.

În lumea ideală a lui Kong Fu Zi, conducătorul bun trebuia să fie milos, tot așa cum tatăl bun își exercita autoritatea cu blândețe. În *Analecte*, citim: „Maestrul spune: «Dacă poporul va fi cârmuit doar prin porunci și doar prin pedepse va fi oprit, atunci el doar se va feri de greșeli, dar nu va fi în adâncul său de vină pătruns și mâhnit. Dacă însă prin puterea Virtuții lui va fi cârmuit și cu regula Riturilor va fi învățat, va fi adânc pătruns de mustrare și se va purta întotdeauna cu Regula acordat.»“ [61] *Ren* – „virtute“, în traducere aproximativă – duce la „cale“ sau *dao*, care poate fi comparată cu „cărarea neprihăniților“ din Biblie. Ritualul înseamnă tratarea tuturor cu respect, iar varianta „regulii de aur“ a lui Kong Fu Zi sună foarte mult cu cea a lui Hristos: „Când ai de-a face cu oamenii din popor, poartă-te ca și cum ai oficia o importantă ceremonie. Nu face altuia ce ție însuți să ți se facă nu ți-ar plăcea!“

Dacă mesajul acesta este conservator sau chiar reacționar, așa cum se spune adesea, atunci conservatorismul lui Kong Fu Zi este o alternativă blândă la puterea violentă și abuzivă; este conservatorismul unui Shakespeare care consideră că lumea este mai bună când regii se comportă ca regi, tații sunt drepți și așa mai departe. În China, ritualul îngăduie de asemenea individului să se autocontroleze, ba chiar să se autostăpânească. Într-un pasaj din *Analecte*, un discipol căruia îi fusese reamintită importanța ritualului îi citează lui Kong Fu Zi un poem:

„Ca lucrul cioplit, ca lucrul lustruit,

Ca lucrul cizelat, pe toate părțile terminat.“

Autoarea Karen Armstrong dezvoltă ideea: un gentilom „nu se năștea, ci se făcea. El trebuia să lucreze asupra sieși în același fel cum un sculptor modela o piatră grosolană și realiza din ea un obiect minunat.“ [62] Asta arată că „ritualul corect“, care poate părea un ecou bizar și lipsit de sens al unei civilizații străvechi, nu diferă mult de meditație, rugăciune sau orice program de autoîmbunătățire riguroasă. Este vorba despre autocontrol și despre ordinea sinelui și a societății.

Acestea păreau o problemă foarte importantă în China lui Kong Fu Zi cu state aflate în război, unde luxul și dezordinea creșteau întruna, unde până și Lu fusese subminat de uzurpatori, falimentându-l și lipsindu-l de putere pe ducele legitim. La hotare, barbarii așteptau. În China însăși mocnea un război civil mult mai rău, care avea să aducă orori negândite pe atunci. Filosofi chinezi ulteriori aveau să dezvolte interpretări alternative. De exemplu, Monzi a considerat că gândirea confucianistă era elitistă și a susținut un sistem de justiție socială mai puțin elaborat, simplificat. Dar tot așa cum Siddhartha a fost provocat de tulburările din nordul Indiei, iar profeții evrei au fost puși în mișcare de experiența războiului și exilului, Kong Fu Zi n-ar fi fost niciodată împins să devină învățător în absența violențelor și feudelor.

Statul rival Qi era îngrijorat că, educat de Kong Fu Zi, stăpânul său ducele de Lu avea prea mult succes și putea lansa o invazie. De aceea conducătorul lui Qi i-a trimis ducelui daruri și concubine pentru a-l corupe și, potrivit legendei, a izbutit s-o facă. Ducele s-a desfătat în lux și n-a mai desfășurat ritualurile cuvenite. Furios, Kong Fu Zi a decis să găsească un stăpân mai bun pe care să-l slujească. La o primă vedere poate părea un individ destul de respingător. Pe când Buddha a fost transformat într-o figură de zeu aurit, cu chipul ca luna plină, incrustat în scrieri sacre, Kong Fu Zi avea să devină un vrăjitor bătrân cu barbă sinistră, privire intimidantă și veșminte de curtean.

El însă nu poate fi acuzat pentru asta. Și nici adevăratul Kong Fu Zi nu poate fi tras la răspundere pentru doctrina impusă cu rigiditate și lipsită de umor a confucianismului imperial care s-a dezvoltat ulterior și care conducea prin interzicerea oricărei abateri, oricât de mică, de la tradiție. Kong Fu Zi a fost mai întâi ridicat la rangul unei figuri de cult, apoi la al unei religii de stat, ajungând să fie adulat ca zeu. Totuși marii filosofi au frecvent soarta de a fi cunoscuți doar prin traduceri. Îl cunoaștem pe Hristos numai prin intermediul ucenicilor săi. Nu este neobișnuit să folosim din nou paralela cu creștinismul: în templele lui Kong Fu Zi, alți filosofi care i-au preluat gândirea și au testat-o sunt

clasificați precum cei patru evangheliști, pe când următorul nivel de filosofi confucianiști sunt similari celor doisprezece apostoli. Deși Occidentul n-a avut pe nimeni precum Kong Fu Zi – un moralist conservator considerat demn de venerare, totuși nu tocmai întemeietorul unei religii –, ajunge un efort mărunt pentru a-l face să pară familiar.

Este demn de remarcat că cele mai teribile excese din istoria Chinei, marile represiuni și masacre, au sosit din tabăra anticonfucianistă. Ele au provenit din partea împăraților chinezi distrugători de descendenți și clanuri, care au folosit teroarea și pedepsele sălbatice pentru a-și clădi statele, ajungând până la Mao Zedong, a cărui revoluție comunistă de la mijlocul secolului al XX-lea a încercat să destrame și să distrugă tradiția chineză a familiei, puternică și încă dăinuitoare. Maximele confucianiste au fost coborâte de pe zidurile satelor unde îi călăuziseră și îi consolaseră pe țărani de multe secole. Mao a înțeles că dacă oamenii nu-și mai știau strămoșii, și cu atât mai mult dacă nu-i onorau, dacă identitatea le era îndepărtată, atunci ar fi devenit ca lutul moale în mâinile statului. În zilele sale, Kong Fu Zi a înțeles ticăloșia, ca și inutilitatea unei asemenea acțiuni.

În timpul vieții, Kong Fu Zi nu și-a găsit niciodată statul ideal. A cutreierat drumurile și potecile din China Antică, strângând discipoli care-i repetau pildele și argumentele și muncind ocazional pe alocuri, dar fără să mai ocupe vreun post la curtea unui rege. Înaintea morții, el s-a considerat, plin de umor, un ratat vrednic de luat peste picior. *Analectele* și alte dovezi care s-au păstrat zugrăvesc tabloul clar lui ca bărbat dispus să se autoironizeze, iubitor al mâncării (dar care se putea mulțumi și cu merinde simple) și mândru de capacitatea lui de a ține la băutură. Spre deosebire de marele învățător grec Socrate, conversațiile cu discipolii săi aveau rolul de a ajunge la adevăruri utile, nu de a-i prinde pe aceștia în mrejele propriei lor logici sau de a-și dovedi propria lui strălucire în discuțiile contradictorii. Ca și Socrate, Kong Fu Zi a fost bine slujit de acei adepți care i-au răspândit ideile în toată China cu știință de carte, aplecată spre gândire și dezbateri, tocmai în momentul când războiul civil îi silea pe oameni să delibereze ce anume însemna o societate bună și cum putea fi ea atinsă.

O MOARTE BUNĂ

Socrate a ținut de asemenea la băutură, mai ales la ultimul său pahar.

Cea mai măreață scenă tragică din istoria democrației n-a fost scrisă de un dramaturg, ci de un filosof, deși Platon, elevul lui Socrate (un ins urât, cu nas borcănat, iritant și totuși

cumva simpatic), avusese ambiția de a scrie pentru scenă. Relatarea morții maestrului său rămâne zguduitoare. Socrate fusese găsit vinovat, la limită, de coruperea tinerilor Atenei și de nerespectarea zeilor cetății. Majoritatea istoricilor au privit acuzațiile acelea ca fiind născocite, iar procesul în sine ca fiind incorect, ba chiar isteric. Nu este foarte clar ce însemna „coruperea", atât doar că Socrate era un inamic ironic al democrației și nu-și ținea niciodată gura. A fost un personaj faimos, care a fost batjocorit mulți ani de poeții comici ai Atenei și din al cărui cerc au făcut parte unii dintre cei mai ticăloși aristocrați ai epocii.

Când a fost găsit vinovat, Socrate i-a luat în râs cu blândețe pe judecători în privința pedepsei sale, ceea ce poate să-i fi îndârjit să-l condamne la moarte, nu la exil. Însă după condamnare, el a refuzat să se furișeze afară din cetate și să scape, așa cum ar fi putut face cu ușurință. Poate că atenienii se așteptaseră din partea lui să ușureze soarta tuturor, procedând exact așa, însă Socrate a apreciat că o asemenea acțiune l-ar fi acoperit de ridicol. El a acceptat verdictul și le-a spus judecătorilor că era timpul să plece: „Eu ca să mor, voi ca să trăiți. Care dintre noi pășește spre un lucru mai bun, nimeni n-o știe fără de numai Zeul. [63]"

Discipolii au fost împreună cu el în temniță în ziua desemnată pentru execuție, care a constat în ingurgitarea unei băuturi care conținea cucută. Potrivit biologilor moderni, cucuta paralizează sistemul muscular și cauzează finalmente moartea prin asfixie, care nu poate fi plăcută. Socrate a făcut baie, și-a luat rămas-bun de la soție și cei trei fii, apoi le-a cerut să plece (deoarece nu dorea jeluiri isterice). L-a tachinat pe un discipol, Criton, pentru că era tulburat la gândul că-l va îngropa – ceea ce va fi îngropat, i-a explicat el, nu va fi Socrate, ci doar un trup. Socrate a fost un soi de agnostic. El nu știa dacă moartea însemna sfârșitul, aneantizarea, sau dacă era o tranziție în altă lume, Hades din imaginația grecilor, populată cu spiritele morților. Dar dacă era aneantizarea, atunci nu avea de ce să fie speriat, fiindcă n-ar fi știut nimic. Dacă era Hades, a adăugat el, atunci, va întâlni pe unii dintre eroii Antichității și va sta de vorbă cu ei.

În ziua execuției, când s-a apropiat apusul, temnicerul a venit și l-a anunțat că sosise ora. Socrate l-a considerat ca având „frumoase purtări" pe omul acela, care plângea de asemenea, și a cerut să fie adusă otrava. Criton a zis că soarele încă era vizibil deasupra munților, așa că Socrate putea să mai aștepte, așa cum făcuseră mulți alții, și să se mai bucure de clipe de viață alături de prietenii săi. Socrate a refuzat. O dată în plus, a considerat că ar arăta ridicol în propriii lui ochi. Temnicerul a revenit cu otrava și Socrate l-a întrebat dacă putea să verse câteva picături pe pământ, ca jertfă adusă zeilor pentru a-l ajuta în călătoria aceea. Temnicerul i-a interzis s-o facă, întrucât cantitatea de otravă

ajungea numai pentru el.

În *Phaidon*, Platon spune că după aceea Socrate a ridicat cupa la buze și „fără șovăială, fără stângăcie, fără tulburare, goli cupa. Până în această clipă, cea mai mare parte dintre noi izbutiserăm să ne ținem, de bine, de rău, plânsul. Acuma, însă, văzându-l că bea, că a băut, n-a mai fost chip. N-am fost în stare să mă stăpânesc nici eu, au prins să-mi curgă lacrimile valuri pe obraz“. [64] Socrate îl întrebase pe temnicer și i se spusese să se plimbe până va simți o greutate în picioare și atunci să se întindă pe pat. Socrate a făcut astfel și

> „s-a întins pe spate, cum îl sfătuise omul. Iar acesta îi atingea din când în când picioarele, să vadă ce-i cu ele. Apoi i-a strâns cu putere degetele de la un picior, întrebându-l dacă simte. Socrate a răspuns că nu. După aceea l-a strâns ceva mai sus, de pulpe, și după-aceea tot mai sus, arătându-ne astfel cum se răcea mereu mai mult și cum înțepenea. Continuând să îl atingă, ne-a explicat că, atunci când o să fie și inima cuprinsă, va muri.“ [65]

Ultimele lui cuvinte către Criton au fost de a sacrifica un cocoș zeului medicinei – întrucât el vedea moartea ca fiind un soi de tămăduire –, după care și-a acoperit fața, a tăcut și a murit.

Cum ar trebui să citim această istorie? Fundalul este, din nou, cel al războiului. După victoriile eroice ale alianței dintre Atena și Sparta asupra armatelor persane, puterea Atenei crescuse enorm. A fost nevoie însă de mai mult timp, vreo douăzeci de ani, pentru a lichida forțele persane care ocupau orașe grecești în Asia. Atenienii au format Liga de la Delos, pentru a le ajuta flota să termine totul. State grecești mai mici au contribuit cu corăbii și apoi, deoarece era mai simplu, doar cu bani și s-au transformat din aliați ai Atenei în supuși ai Atenei. Din oraș-stat, Atena a ajuns un mini-imperiu. Instituțiile ei democratice s-au păstrat, dar vechiul spirit al cetății s-a schimbat. Bogăția mai mare și numărul crescut al nou-veniților au determinat diferențe mai mari între clase, ca și mai mulți cetățeni tot mai îndepărtați de soldații-agricultori din trecut. Sentimentul apartenenței la o singură comunitate a dispărut.

Vechea ei rivală Sparta a început să se agite neliniștită și în cele din urmă, când puterea și ambiția Atenei au devenit prea mult pentru rivali comerciali precum Corintul, lumea

greacă a început războaiele interne. Sparta și aliații ei dominau luptele pe uscat, iar Atena stăpânea marea. An după an, spartanii invadau, iar atenienii se retrăgeau pur și simplu înapoia zidurilor lor enorm de lungi, care legau orașul de port într-o structură defensivă în formă de os, care le îngăduia să aducă suficiente alimente pe mare, sfidându-i pe asediatori. Tratate de pace au fost încheiate și încălcate în decursul unei îndelungate și brutale perioade de impas. Apoi însă atenienii au comis o greșeală uriașă. Îndemnați de un militar fermecător, Alcibiade, ei au decis să atace Siracuza din actuala Sicilie, o aliată bogată a Corintului, aliatul Spartei. Lăcomia a fost unul dintre factorii deciziei, întrucât capturarea Siciliei și eventual a Italiei ar fi făcut Atena atât de puternică, încât ar fi putut spera să domine toată Grecia.

Însă atacurile s-au dovedit dezastruoase. Ajutați de spartani, cei din Siracuza au respins două flote ateniene și i-au înfrânt pe atenieni pe uscat, până când statul cândva dominant a ajuns practic falit. Războiul a continuat însă mult timp și după aceea. Spartanii au căzut la înțelegere cu vechiul inamic comun Persia, în urma căreia multe state grecești ioniene, eliberate în războaiele anterioare, au revenit acum perșilor. Iar după o bătălie navală în care Atena și-a pierdut sursa principală de alimente și putea fi ușor supusă prin înfometare, Sparta a învins finalmente. Zidurile Atenei au fost demolate și cetatea a trecut sub stăpânirea Spartei. Epoca de aur se scufundase, însângerată, în mare.

Toate acestea au fost destul de rele, însă povestea dezastrului de la Siracuza și a evenimentelor ulterioare este strâns legată de a unuia dintre personajele cele mai atrăgătoare și în același timp cele mai ticăloase din istoria clasică a Greciei: Alcibiade. Aristocrat înrudit cu Pericle și îndeajuns de arătos pentru a câștiga mulți amanți de ambele sexe, Alcibiade a fost unul dintre elevii favoriți ai lui Socrate. Platon afirmă că Socrate îi salvase viața în bătălie și cei doi erau inextricabil legați în mințile atenienilor – deși se pare că Socrate ar fi rezistat înaintea farmecului sexual al lui Alcibiade și ar fi petrecut în chip faimos o noapte castă sub aceeași pătură cu el.

Așa cum am văzut, Alcibiade fusese un factor determinant în atacarea catastrofică a Siracuzei. El convinsese Atena să-și crească flota, sporind dezastruos miza, dar înainte ca navele să fi pornit, a fost acuzat de implicare, poate ca glumă a unui aristocrat beat, în mutilarea unor statui sacre – *Hermai*, care afișau falusuri și erau dispuse la intervale regulate prin cetate. Deși plecase cu flota, sub comandă comună, Alcibiade a fost rechemat ca să fie judecat pentru blasfemie. El s-a refugiat în Sparta și a luptat cu succes împotriva Atenei înainte de a cădea și în dizgrația spartanilor, ceea ce l-a făcut să-și vândă serviciile perșilor.

Ulterior, aliați ai lui din Atena (unde fusese condamnat la moarte în contumacie) au izbutit în mod remarcabil să-l recheme; acuzațiile împotriva sa au fost anulate și a fost readus la conducerea trupelor ateniene. Norocul s-a părut însă că l-a părăsit de data aceasta și, după o serie de înfrângeri în fața spartanilor, a fost destituit iarăși de atenieni. A murit în exil, aparent surprins de asasini spartani în casa amantei sale; Alcibiade s-a repezit spre ei, gol-pușcă, cu câte un pumnal în fiecare mână, dar a căzut sub o salvă de săgeți. Plutarh susține că asasinarea fusese pusă la cale de un alt vechi elev al lui Socrate și cândva prieten al lui Alcibiade – Critias. Jurnalistul american I.F. Stone a comentat pe bună dreptate că povestea a părut făcută la comandă pentru William Shakespeare, cititor de Plutarh și mare iubitor al intrigilor de calitate. [66] Este piesa pe care Shakespeare ar fi trebuit s-o scrie, dar n-a reușit niciodată, și ne reamintește cât de mică era de fapt lumea Greciei Antice.

Cu certitudine, Alcibiade și Critias au fost bărbați periculoși. După înfrângerea de la Siracuza, democrația ateniană fusese înlăturată pentru scurt timp de așa-numitul Conciliu al celor Patru Sute, un grup de aristocrați care în anul 411 î.Hr. a răsturnat guvernul și a preluat puterea, o acțiune care a dus la crime și un climat de frică. S-a crezut că Alcibiade ar fi fost implicat, iar lovitura de stat s-a împotmolit când complotiștii s-au certat între ei. Atenienii din clasele mijlocie și săracă au făcut cauză comună și au restabilit democrația. Apoi în anul 404 î.Hr., când Atena a fost învinsă până la urmă de Sparta, democrația s-a prăbușit iarăși, de data aceasta sub conducerea Celor Treizeci de Tirani, o oligarhie de dreapta condusă de Critias, care a suspendat dreptul la vot sau de a fi judecați de un tribunal pentru toți cetățenii, cu excepția unei minorități minuscule de aristocrați. Acesta a fost alt episod sângeros. Tiranii au condus cu ajutorul unei armate de spartani, în stilul colaboraționiștilor de la Vichy, folosind bande de bătăuși înarmați cu bice care să mențină ordinea [67], exilându-i și executându-i pe liderii populari.

Socrate a rămas în Atena sub conducerea tiranilor, deși mulți cetățeni de vază au părăsit orașul în favoarea unui exil relativ mai confortabil. Ulterior, el s-a scuzat, spunând că Cei Treizeci îi porunciseră să aresteze un bărbat pentru a fi executat, dar că se sustrăsese, lăsând sarcina în seama altora – nici pe departe acțiunea unui eroic partizan al rezistenței. O dată în plus, ostilitatea clasei de mijloc a triumfat, Cei Treizeci au fost alungați și democrația a revenit. Însă la momentul procesului lui Socrate, după numai patru ani, regimul atenian trebuie să fi părut încă nesigur, iar Socrate nu-i era prieten.

Moartea lui Socrate a fost o tragedie, nu pentru că el ar fi avut răspunsurile la întrebări filosofice esențiale ale lumii antice, ci pentru că a dovedit că până și în societatea aceea relativ deschisă, mințile cele mai luminate nu se puteau exprima întotdeauna liber sau

nu-și puteau urma gândurile oriunde ar fi dus ele. Problemele cele mai presante pentru potențialele democrații și societăți deschise – iar Atena era mai degrabă una dintre cele din urmă – nu fuseseră niciodată detaliile sistemelor de vot, și nici măcar balanța corectă a puterilor, deși acestea sunt de asemenea greu de atins. Problemele cele mai presante au fost abordarea criticilor ce păreau realmente amenințătoare, așa cum părea Socrate, deși era bătrân, în anul 399î.Hr. Același lucru avea să se întâmple cu revoluționarii francezi ai Iluminismului, cu SUA în epoca McCarthy, dar și cu democrațiile occidentale actuale care sunt puse la grea încercare de predicatorii islamiști ai urii.

Asta pentru că nu-ți poți menține principiile libertății de exprimare și gândire, fără să cedezi finalmente înaintea fricii.

Ca filosof, Socrate a desființat certitudinile, a fost un sceptic și un persiflator. El a prestat minimumul posibil de servicii în *polisul* Atenei și a fost un cetățean cât mai inactiv. A luptat ca soldat, însă a optat să nu-și folosească abilitățile excepționale în controverse politice deschise în marile adunări, preferând să dea lecții private. Criticii lui l-au etichetat disprețuitor ca „sofist“, termen prin care defineau un dascăl cinic al artelor controversei – un individ care folosește logica pentru a obține câștig de cauză în toate situațiile. Etichetarea respectivă n-a fost corectă. Îndoiala radicală a lui Socrate și interogarea sinelui n-ar fi putut produce niciodată un manual pentru un trai bun, și cu atât mai puțin o Constituție, totuși el a contribuit esențial la maturizarea minții umane.

A învăța să pui întrebări este chiar mai important decât a învăța să crezi. Flexibilitatea lui Socrate este dovedită de căile foarte diverse urmate de discipolii săi și de discipolii lor – republica sumbru autoritaristă a lui Platon se află la mare depărtare de apărarea sofisticată a orașului-stat oferită de Aristotel. Ca și în China, unde susținătorii și inamicii lui Kong Fu Zi aveau să se înfrunte multe secole, moartea lui Socrate a început o dispută care nu s-a încheiat niciodată.

ALEXANDRU CEL… DESTUL DE BUN

Am petrecut mult timp cu grecii, chinezii, indienii, evreii și perșii, observând felul cum, de-a lungul a sute de ani, războaiele au cauzat și au adus în prim-plan schimbări sociale și idei ce au durat până în epoca noastră. S-au petrecut de asemenea și schimbări de natură tehnologică, prin răspândirea prelucrării sofisticate a metalelor, carelor de luptă și scrierii, apărând corăbii capabile de voiaje maritime lungi, deși ritmul schimbării a fost

mai lent aici.

Au existat multe alte populații pentru care secolele acestea au fost importante. Avangarda omenirii a continuat să înainteze prin cele două continente americane, defrișând și asanând terenuri și începând practicarea agriculturii; primele civilizații americane de coastă datează din această perioadă. În Oceanul Pacific, navigatorii descopereau și colonizau ultimele insule majore nepopulate, o odisee de curaj și măiestrie de navigare pe care nimeni n-a consemnat-o în scris. În Europa, celții – care vor apărea în secțiunea următoare – îi alungau pe coloniștii anteriori. În Japonia, Burma, Thailanda și Coreea se instaurau primele dinastii. Pe restul planetei, incluzând aici Rusia și Africa, cunoaștem foarte puține dincolo de probabilele mișcări și stabiliri de triburi nomade.

Toate acestea sunt istorii interesante și foarte studiate, însă mai puțin importante decât dezvoltarea celor patru nuclee esențiale de omenire care avansa: de pe câmpiile Chinei, din nordul Indiei, din Persia și Orientul Apropiat, și din bazinul mediteraneean. Misterul lor consta în faptul că în această etapă războaiele, într-o măsură mai mare decât comerțul, au impulsionat clar schimbarea; totuși războaiele acelea locale fuseseră distrugătoare (așa cum sunt mereu) și cauzaseră colapsul unor culturi și orașe care poate că ar fi înflorit.

Trebuie să revenim pentru ultima dată în lumea greacă, deoarece dacă există un singur ins care să întrupeze ambiguitatea tragică a acestor mesaje, atunci el nu poate fi decât Alexandru al III-lea al Macedoniei, mai bine cunoscut ca Alexandru cel Mare sau Alexandru Macedon.

Sub conducerea sa, grecii au depășit granițele arhipelagului lor și au pornit spre est și sud peste Asia Centrală, mânați de furie războinică. Deși provenea din mai grosolanul stat nordic Macedonia, Alexandru a fost un produs al epocii de aur al Greciei. Instruit în lupte cu hoplițiii, el purta asupra sa un exemplar din operele lui Homer, despre care se afirmă că l-ar fi folosit ca pernă. A fost educat de marele Aristotel, un adept al tradiției socratice, el însuși macedonean prin născare. Filip, tatăl lui Alexandru, îl angajase pe filosof să le predea prințului și tovarășilor săi, cu vârste între treisprezece și șaisprezece ani. În școala lor, o văgăună ascunsă în vegetație pe dealuri, Alexandru a fost învățat despre perși, inclusiv Cirus – informații preluate de la Herodot –, dar și despre multe alte subiecte, printre care istoria naturală, botanica, geografia și matematica. Scrierile ulterioare ale lui Aristotel despre educație sugerează că este posibil ca Alexandru să nu fi fost cel mai bun elev; sau poate că el afirmă doar că adolescenții sunt încăpățânați și nu ascultă. Încă de la început Alexandru a visat să unească Occidentul și Orientul, aducând laolaltă războinicii filosofi ai Greciei și relaxarea, bogăția și tradițiile Asiei. Alexandru avea să fie însă un

mesager fatal pentru adevărații admiratori ai epocii de aur eleniste.

Grecii trimiseseră către lume mesajul că orașul era locul unde omenirea se exprima cel mai bine. În orașe, o egalitate politică aproximativă între cetățeni care se exprimau liber și ascultau atenți, trăind în conformitate cu legi clare și acceptate, putea produce o viață mai bună – mai artistică, mai filosofică, poate chiar proto-științifică. Legislația, un sistem fixat și codificat de imparțialitate, le îngăduia oamenilor să trăiască cu succes în grupuri mai mari decât familiile sau triburile. De aceea orașele-state grecești erau mândre de legile lor și-i onorau pe strămunii care le creaseră. Filosofia greacă dedica multă atenție problemei legilor. Orașele grecești erau locuri unde, lăsându-i deoparte pe sclavi, diferențele dintre bogați și săraci nu erau atât de mari încât să distrugă orice spirit al cooperării și solidarității dintre membrii comunității.

Aceste orașe-state au demonstrat de asemenea puterea concurenței. Legile, constituțiile, sistemele politice, abilitățile meșteșugărești, tehnicile de luptă – toate s-au îmbunătățit pe măsură ce au fost testate constant unele împotriva altora. Concurența greacă a născut întrebări și răspunsuri care continuă să reverbereze în jurul lumii. Este posibil să fii o republică adevărată și în același timp un imperiu? Nu! Poate democrația să supraviețuiască diferențelor uriașe de bogăție? Nu! Succesul produce decadență? Da!

Apoi însă, după ororile Războiului Peloponeziac, această lume viguros de concurențială a colapsat. Democrațiile au devenit într-adevăr imperii. Atena, apoi Sparta, apoi Teba au devenit dominante peste orașele-state mai mici și una peste cealaltă.

Subminate de neîncredere și înfrângeri, armatele formate din cetățeni hopliți au început să lase loc soldaților angajați: mercenarii. Așa cum s-a exprimat un istoric: „Cetățenii săraci, lipsiți de drepturi, oamenii fără pământ, refugiații, străinii și sclavii s-au înmulțit… Orașele autonome și izolate, în care poate că glasurile cetățenilor mai puteau fi încă auzite, pierduseră controlul propriului lor destin.“ [68] Și când, finalmente, cele mai mari orașe-state au fost cucerite de macedoneni în 338 î.Hr., a luat sfârșit epoca orașului-stat. Asta pentru că macedonenii au adus cultul conducătorului, domnia regilor asupra supușilor, în majoritatea lumii elene, iar Alexandru, cu toată iubirea lui pentru Homer, n-a fost altceva decât un tiran încântător.

Istoria oferă multe exemple de popoare aparent marginale care irup brusc peste propriile lor frontiere pentru a copleși sau domina civilizații mai bogate din apropiere. Perșii par să fi apărut practic din senin, pentru a răsturna măreața cultură războinică a Asiriei. În China, statul de la graniță Qin avea în curând să țâșnească și să-și doboare rivalii mai

bogați, dar mai molatici. În lumea greacă, Macedonia era de asemenea un teritoriu de la graniță, dincolo de care se găseau doar barbari. Macedonenii vorbeau greaca, deși suna mai ciudat. Ei trebuiau să se confrunte cu păduri și mlaștini, și cu o climă aspră – în regiunea aceea ninge abundent și frigul poate fi mușcător chiar și primăvara –, astfel că nu erau defel decadenți.

Erau un popor tribal, nu locuitori de orașe. Dificil de condus și loiali nobililor lor, ajunseseră doar relativ recent sub controlul complet al regilor lor, care se stabiliseră în apropierea coastei. Regii aceia, vânători pasionați de urși și lei, importaseră o parte din cultura epocii de aur din Grecia, printre care palatele flamboaiante. Noua lor capitală, Pella, avea o zonă centrală deschisă uriașă, sau Agora, unde se produceau ceramică, obiecte din metal, sticlărie și statui, unde se vindea un vin excelent și erau aduse bunuri din tot bazinul mediteraneean. Palatele erau bogat împodobite cu fresce multicolore și mozaicuri complexe; bijuteriile lor din aur erau delicate și frumoase. Există sugestii ale unui ușor complex de inferioritate – se importau foarte multe din statele mai evoluate din sud. Firi pragmatice, macedonenii dezvoltaseră lupta în falangă ca un ajutor pentru cavaleria regală, totuși grecii din sud nu-i priviseră cu foarte multă seriozitate. Macedonia era locul unde i se sugerase lui Socrate să se refugieze pentru a scăpa de pedeapsa cu moartea. În mod grăitor, el râsese de propunerea respectivă, considerând-o absurdă.

Primul mare rege al Macedoniei a fost Filip al II-lea, tatăl lui Alexandru, care exploatase războaiele dintre orașele-state grecești pentru a-și clădi o poziție militară puternică. Într-o succesiune de campanii, el cucerise rivalele apropiate Iliria și Tracia, conducând personal armata și pierzând atât un ochi, cât și mult sânge în decursul procesului. Călăreții lui, care nu aveau scări, adoptau în luptă o formație de tipul literei „V“, iar infanteriștii foloseau lănci extraordinar de lungi, unele de aproape șase metri, astfel că prezentau aspectul și efectul unui gigantic arici furios care gonea cu viteză neașteptată. Mituind, amenințând, luptând și păcălind, Filip și-a impus stăpânirea asupra orașelor-state (inclusiv Atena), deja dezorganizate. A fost o realizare măreață. Doar Sparta i-a rezistat. Filip îi avertizase pe spartani că dacă își va aduce armata cu succes în teritoriile lor, le va distruge așezările și-i va ucide pe toți locuitorii. Spartanii au replicat, de altfel magnific, printr-un singur cuvânt: „dacă“. După aceea Filip intenționa să invadeze Asia. Dar pe când se pregătea pentru invazie, situația lui pe plan intern s-a înrăutățit.

Filip avusese mai multe neveste și în anul 336 î.Hr. a făcut ceva care a iritat-o pe cea mai vârstnică dintre ele. Nu știm cu exactitate despre ce a fost vorba, deși el se însurase cu o femeie mult mai tânără, dar soția vârstnică nu era dintre cele cu care să te joci. Se numea Olimpia, era prințesă lidiană și mama lui Alexandru. Îl venera pe zeul Dionysos și se

spunea despre ea că obișnuia să doarmă cu șerpi în pat, deși poate fi vorba despre o referire la ritualurile dionisiace care implicau manipularea de șerpi. Ulterior s-a sugerat că de fapt îl concepuse pe Alexandru cu regele persan, care după aceea o trimisese înapoi acasă din cauza respirației neplăcut mirositoare.

Indiferent care ar fi fost motivul, Filip o privea cu ostilitate pe Olimpia și, pentru a o izola, a decis să-și mărite fiica (de la altă nevastă) cu regele Lidiei, care era fratele mai mare al Olimpiei. Din punct de vedere dinastic, căsătoria respectivă îl elimina pe Alexandru din succesiunea la tron. Rareori este inteligent să înfurii soția sau fosta soție a unui grec. Pe când se pregătea pentru nunta fiicei sale, Filip a fost ucis de un membru al propriei lui gărzi. Mulți au considerat că înapoia asasinatului s-a aflat Olimpia, care se răzbunase pe soțul ei și ajutase la asigurarea succesiunii la tron a fiului ei. [69] După conflicte sângeroase în interiorul familiei, Alexandru a ajuns pe tron, moștenind o armată superbă și o dușmănie cu imperiul persan, care era deja zdruncinat de propriile sale probleme dinastice.

Alexandru a fost întronat la numai douăzeci de ani; nu purta barbă sau mustață, avea părul lung și o privire fascinantă, dar se pare că era destul de scund. Încă de la șaisprezece ani, își ajutase tatăl să domnească și să lupte în bătălii. La treisprezece ani căpătase faimosul cal negru Bucefal, după ce-l stăpânise pe acest armăsar aparent de nestrunit. În adolescență se îndrăgostise de amantul său Hefestion, care, ca și Bucefal, avea să-i rămână alături pe toată durata scurtei lui vieți. Anturajul tatălui său a fost util într-un mod heteroclit. Întrucât Grecia era la picioarele lui Filip, Curtea macedoneană atrăgea scriitori și artiști plastici, printre care dramaturgul Euripide și pictorul Apelles, dar și muzicieni și filosofi. Alexandru a crescut de asemenea alături de fiii nobililor macedoneni mai grosolani, care trăiau la Curtea tatălui său ca paji și ostatici.

Obsesia lui față de Orient s-a declanșat atunci, printre perșii exilați și poveștile de călătorii. Herodot l-a învățat, printre altele, despre obiceiurile interesante ale mezilor, perșilor și egiptenilor. De la Homer a deprins cultul duelului individual și al căutării gloriei; Alexandru a împărtășit credința aedului grec că troienii, asiaticii aceia bătrâni și șireți, erau admirabili în felul lor aparte. Așa cum am amintit deja, el a fost educat de Aristotel, care a fost bine plătit pentru a-l instrui în filosofia naturii, politică și guvernare. Toate acestea s-au cumulat, formând cea mai impresionantă educație primită de oricare prinț cunoscut nouă din Antichitate – avea în fața lui inspirația războinică a lui Homer, lumea aspră a Macedoniei, esența gândirii și curiozității grecești și o deschidere către Asia. Toate acestea l-au pregătit pe Alexandru să treacă dintr-o lume în alta, preluând controlul teritoriilor acelora într-un efort măreț de a le unifica.

Armata tatălui său se hrănea cu ceea ce găsea în drum, putea să parcurgă aproape cincizeci de kilometri într-o singură zi și era susținută de mașini de asediu, arcași și sulițași. Aceștia erau soldații care aveau să traverseze Asia și să intre în India, unii dintre ei, duri ca uliii bătrâni, luptând și după vârsta de șaizeci de ani. Cuceririle lui Alexandru ne oferă una dintre epopeile cele mai uluitoare ale Antichității. După ce a înăbușit rebeliunile locale din Grecia – atenienii, cândva atotputernici, nici măcar n-au încercat să lupte, ci au cerut imediat pacea –, regele și-a condus trupele împotriva ultimului Rege al Regilor imperiului persan, Darius al III-lea, care inițial a ignorat invazia flăcăului aceluia nerușinat.

După ce Alexandru a obținut primele victorii în actuala Turcie, lângă Troia, multe orașe i-au trimis reprezentanți și, copiind vechiul obicei persan, el le-a îngăduit să se conducă practic singure, atâta timp cât plăteau tribut. La Issos în 333 î.Hr., Alexandru a învins o oaste persană condusă chiar de Darius, care a fugit, abandonându-și coroana și soția pe câmpul de luptă. A urmat asedierea marilor centre comerciale Tir și Accra, înainte ca Alexandru să fie salutat ca eliberator de către egipteni, care l-au numit faraon și încarnarea zeilor lor Ra și Osiris. El a pătruns după aceea în Mesopotamia, pentru victoria sa cea mai de seamă, în bătălia de la Gaugamela, unde a distrus armata mult mai mare a lui Darius, apoi a pornit în urmărirea împăratului persan, care a fost finalmente asasinat de propriii lui soldați.

Alexandru s-a declarat Rege al Regilor și conducătorul Persiei. A mers mai departe pentru a cuceri Babilonul și, după o rară, pentru el, retragere dinaintea unei ambuscade persane, a cucerit mărețul oraș Persepolis, care a fost distrus în mare parte din cauza incendiilor.

În anul 328, Cleitus, un general care-i salvase viața într-o bătălie anterioară, retezând brațul unui persan aflat pe punctul de a-l ucide pe rege, s-a luat la ceartă cu el, amândoi fiind amețiți de băutură, în timpul unei întâlniri a generalilor de la Samarkand. (Macedonenii își beau vinul simplu, nediluat cu apă, și toți participanții la întâlnire erau beți și probabil frustrați de lentoarea campaniei.) Cleitus i-a spus lui Alexandru că tatăl său Filip fusese un rege mai însemnat și, în încăierarea ce a urmat, Alexandru l-a ucis furios cu o lance. Se spune că după aceea regele ar fi fost copleșit de durere. Autori ulteriori l-au descris pe Cleitus ca pe un om care rostise adevărul în fața autorității, un războinic bătrân și onest, care-și dăduse seama că regele său devenise imposibil de trufaș. Bineînțeles de acum existau indicii clare că Alexandru, care nu fusese niciodată modest, se amețise nu numai de vinul nediluat, ci și de succesiunea uluitoare de victorii. Declarat stăpân al lumii de către egipteni, el ajunsese să susțină că adevăratul lui tată fusese o

combinație divină între zeul grec Zeus și egipteanul Amon.

Alexandru avea însă o problemă: avusese *prea* mult succes. Macedonenii lui reprezentau doar o mică minoritate în armatele combinate pe care le comanda acum și o mică minoritate în popoarele pe care le cucerise. El avea nevoie de respectul noilor săi supuși asiatici, chiar cu riscul ofensării sensibilităților elene. De aceea adoptase veșmintele persane și îngăduise obiceiul de a fi întâmpinat cu o sărutare de supunere, care era considerată un gest de respect de către perși și mezi, dar pe care grecii o considerau o culme a decadenței. Ei murmurau că acum Alexandru susținea că este el însuși un zeu. Regele și-a ales o soție, Roxana, din rândul populației sogdiane, est-iranieni dintr-o regiune din actualele state Afganistan și Uzbekistan, și s-a însurat cu ea în cadrul unei ceremonii impresionante. Poate să fi fost o manevră politică șireată, pasiune carnală sau pur și simplu iubire, totuși Alexandru a încercat să-i amestece pe grecii macedoneni cu asiaticii, în stilul unui împărat cu adevărat universal. El a poruncit ca treizeci de mii de băieți asiatici să fie instruiți ca luptători în stilul grecesc și i-a acordat un titlu și rang persan iubitului său Hefestion.

Potrivit istoricului greco-roman Arrian, autorul celei mai complete biografii a lui Alexandru care ni s-a păstrat, regele a organizat de asemenea o extraordinară căsătorie în masă între greci și perși în vechea capitală Susa. El însuși s-a însurat cu cea mai mare dintre fiicele lui Darius, iar pe sora acesteia a măritat-o cu Hefestion, astfel încât copiii lor să fie veri; pe optzeci dintre „tovarășii“ lui macedoneni cei mai buni i-a însurat cu neveste provenite din rândul nobililor perși și mezi într-o ceremonie de grup care seamănă cu nunțile multiple ce aveau să fie practicate mult mai târziu de secta Moonie Unification Church. Arian a scris:

> „Căsătoriile au fost oficiate după obiceiul persan, cu scaunele plasate într-un șir pentru miri, iar după banchet, miresele au intrat și s-au așezat, fiecare lângă soțul ei. Mirii le-au luat de mâna dreaptă și le-au sărutat… Acesta pare să fie lucrul cel mai popular pe care l-a făcut Alexandru vreodată… Fiecare bărbat și-a luat mireasa și a ieșit și tuturor, fără excepție, Alexandru le-a dăruit zestre.“ [70]

Alexandru a poruncit de asemenea să fie consemnate numele altor zece mii de macedoneni care se însuraseră cu asiatice. A fost un experiment uimitor de amestec cultural – ca și cum regina Victoria ar fi poruncit soldaților ei englezi, irlandezi și scoțieni

să se însoare cu hinduse sau musulmane ori ca și cum generalul Custer în loc să lupte la Big Horn ar fi încercat să-i căsătorească pe cavaleriștii americani cu indience sioux. Din păcate, se pare că puține căsnicii au durat mult, deși succesorii lui Alexandru după destrămarea imperiului său au prins rădăcini în regiuni din Asia, îngăduind ca o formă nouă de elenism să se răspândească mult dincolo de bazinul mediteraneean.

Au urmat alte bătălii, când Alexandru și-a condus armatele în actualele state Pakistan și India, unde au luptat pentru prima dată împotriva elefanților. Calul său Bucefal a fost omorât la est de Ind, iar Hefestion a murit la scurt timp după aceea; supărările, rănile și abuzul de alcool au început să-l uzeze pe Alexandru. Aflați în capătul cel mai îndepărtat al lumii cunoscute pe atunci, soldații lui se săturaseră și, în cele din urmă, s-au răsculat față de ideea de a mai înainta împotriva conducătorilor indieni. Ei au cerut să revină acasă. Nici chiar Alexandru n-a mai rezistat. S-a retras și a revenit în Babilon, unde a ridicat un rug funerar pentru Hefestion. Aflat la conducerea unei porțiuni vaste din suprafața lumii, care se întindea de la Himalaya până la Balcani, el a plănuit campanii noi în Arabia, apoi în lungul coastei Africii și în Italia. Dacă ar mai fi trăit, poate că ar fi cucerit și un oraș obscur, dar belicos și ambițios, numit Roma. Unii spun că ar fi fost otrăvit. Cel mai probabil este că s-a îmbolnăvit, poate de febră tifoidă, și în iunie 323 î.Hr., la vârsta de treizeci și trei de ani, Alexandru a murit în palatul lui Nabucodonosor.

Viața lui uluitoare susține pledoaria pro-război și anti-război. Inspirat de cultura elenă și extrem de curios în privința lumii perșilor și indienilor, Alexandru a acționat ca un gigantic și sângeros mixer cultural. Lumea greacă avea acum influențe importante în Asia Mică, Egipt și în Mesopotamia. Au fost întemeiate multe orașe în stil grecesc, deși imperiul lui Alexandru n-a durat decât bătaia de aripă a unui colibri. Generalii lui și-au împărțit mare parte din lumea antică și a înflorit o nouă perioadă de cultură elenistică. Filosofii au deschis școli noi, sculptorii și pictorii au găsit de lucru în locuri noi și a început să se răspândească ceva de felul unei limbi comune.

Cu toate acestea, masacrele, deportările în masă și incendiile de care Alexandru a fost de asemenea responsabil nu au produs un sistem politic stabil sau atrăgător. El răspândise imaginea Greciei clasice, dar nu și esența ei. N-ar fi putut face asta niciodată, deoarece esența aceea se baza pe independență mintală și simț civic; era o societate care funcționa de jos în sus, nu de sus în jos. Democrația nu poate fi impusă cu sulițe (sau cu arme de foc). Viziunea lui Alexandru a fost una imperială, care îngloba multe culturi, dar uriașele lui succese militare n-au făcut decât să readucă bazinul mediteraneean la o lume de regi și împărați, tirani locali și dinastii de cartier. Este posibil ca un cititor să găsească și alte paralele ulterioare. Alexandru a netezit terenul pentru invadatorii romani – cel puțin, așa

au crezut împărații romani. Inspirat de eroii lui Homer și irezistibil de eroic el însuși, Alexandru a dovedit care sunt limitele reușitelor eroilor. El a fost groparul marelui experiment grec și nici pe departe susținătorul său.

Partea a III-a

SABIA ȘI CUVÂNTUL

De la 300 î.Hr. până 600 d.Hr.: imperii clasice în China, India și Europa și confruntarea lor cu religii noi

La momentul nașterii lui Iisus, aproximativ jumătate din toți locuitorii planetei trăiau în unul dintre cele două mari imperii. Chiar dacă mulți abia conștientizau asta – fiindcă țăranii și fermierii aflați departe de marile orașe auzeau rareori despre lumea din exterior și numai în formă distorsionată –, era ceva nou în istoria lumii și nu avea să se mai întâmple niciodată. Roma și China dinastiei Han au apărut aproximativ în același timp și au domnit peste aproximativ același număr de oameni – 45 de milioane în cazul Romei la apogeul imperiului, respectiv 57,6 de milioane, potrivit unui recensământ Han pentru taxe. Ambele imperii au acoperit aproximativ aceeași suprafață de teritoriu, în jur de patru milioane de kilometri pătrați, deși unul dintre ele se găsea pe laturile unei mări interioare, iar celălalt pe câmpii vaste străbătute de fluvii. Armatele lor, mărșăluind în formații disciplinate cu platoșe și arme asemănătoare, care de luptă și cavalerie, arătau și ele similar.

Romanii îi venerau pe zeii casei și pe propriii lor străbuni și același lucru era valabil pentru chinezi. Însă ambele culturi era pragmatice și se priveau pe sine ca fiind mai serioase, mai disciplinate și mai civilizate decât orice rival posibil. Împărații romani afirmau că ei conduceau *orbis terrarum*, „întreaga lume“. Rivalii lor chinezi conduceau imperiul „a tot ce se găsește sub cer“. Împărații romani susțineau originea divină, pozând ca zei ce răspundeau doar în fața lui Jupiter. Împărații chinezi pretindeau un statut semidivin similar. Romanii au construit ziduri care inspirau respect pentru a-i ține la depărtare pe barbari, iar chinezii au procedat la fel. Romanii aveau drumuri perfect rectilinii, chinezii aveau canale lungi și drepte. Imperiile lor au fost chiar împărțite cam în același număr de unități administrative. Soldații le erau stimulați prin beneficii foarte practice: chinezii câștigau bani și statut suplimentar pentru fiecare cap de inamic pe care-l prezentau după bătălie, iar romanii valoroși puteau căpăta loturi de pământ.

Imperiul Roman a fost făcut posibil de către o putere aflată în ascensiune la marginea lumii mediteraneene, care și-a înfrânt rivalii ce se ciorovăiau între ei; ascendența dinastiei

Han s-a bazat pe rezultatul final al războiului purtat între șapte state, impus de un stat periferic. Atât romanii, cât și chinezii nu se cunoșteau reciproc. Ei erau despărțiți de peste 7 000 de kilometri, de pustiuri arzătoare și lanțuri muntoase; ruta maritimă era cu peste trei mii de kilometri mai lungă. [71] Cu toate acestea, imperiile lor au fost aproape să se atingă. Pare să fi existat o noțiune chinezească confuză despre o Chină alternativă, posibil legendară, undeva în apusul îndepărtat, pe când cuvântul roman *Seres* poate să se refere la China.

În anul 97 d.Hr., generalul chinez Ban Chao a încercat să trimită un mesager la Roma pentru a propune o acțiune comună de clește împotriva parților, care, cu cavaleria lor excepțională, cauzau neplăceri la fel de mari ambelor imperii. Mesagerul, Gan Ying, n-a izbutit să ajungă la împăratul Traian, fiindcă era pur și simplu prea departe. A abandonat drumul și a revenit acasă, iar în felul acesta una dintre marile dileme „ce-ar fi fost dacă?“ a dispărut într-o haltă prăfuită la est de Egipt. [72] El a cules totuși zvonuri despre romani și a raportat la întoarcere că aceștia aveau peste patru sute de orașe înconjurate de ziduri și o capitală lângă vărsarea unui râu, că erau „înalți și cinstiți“ și că-și alegeau regii dintre bărbații cei mai merituoși, care, dacă se întâmplau dezastre, acceptau destituirea fără supărare. [73] Gan Ying a mai spus că „regele“ roman avea treizeci și șase de căpetenii cu care discuta evenimentele zilei și că accepta petiții din partea oamenilor de rând. Era adevărat; informația aceea transmite o imagine vagă despre Senat și în același timp este clar că ideea politicii care să implice învinși și învingători era nefamiliară și interesantă pentru chinezi.

Iar acela nu era unicul amănunt fascinant despre romani. Gan Ying a raportat surescitat că ei erau vrăjitori incredibili, care puteau să scoată flăcări pe gură și să jongleze cu douăsprezece mingi simultan.

Potrivit arhivelor chineze, după șaptezeci de ani o delegație romană a sosit pe mare în Vietnam, care pe atunci făcea parte din Imperiul Chinez, posibil trimisă de marele împărat-filosof Marcus Aurelius. Reprezentanții Romei n-au fost primiți și singurele legături au rămas cele de natură comercială. În timpul lui Hristos, femeile romane purtau veșminte din mătase scandalos de semitransparente, care au cauzat multe dojeni din partea moraliștilor. Mătasea aceea provenea din China, prin intermediul unor lungi voiajuri maritime din Vietnam până la actualul Sri Lanka, de unde porneau spre Egipt. Sticlărie și monede romane au fost găsite în China. Există chiar o vagă posibilitate ca legionari romani și soldați Han să se fi înfruntat în Kîrgîzstan, romanii în „formațiune în solz de pește“, după ce teritoriul fusese capturat de parți în anul 54 î.Hr.

Ambele imperii au durat cam la fel de mult. Romanii, care începuseră ca orășeni lipsiți de importanță în Italia Centrală, au crescut parțial prin atragerea emigranților și parțial prin campaniile militare extrem de încununate de succes și foarte violente. Ajungerea lor la hegemonie a început prin prăbușirea regatelor grecești înființate după moartea lui Alexandru Macedon și prin distrugerea rivalului lor nord-african, Cartagina, în anii 149-146 î.Hr. Cu șaptezeci de ani mai devreme, primul împărat al Chinei unise fostele state care se războiau acolo. Lumea romană avea să se dezagrege în două imperii: Imperiul de Apus, care a dispărut după anul 400 d.Hr., și Imperiul de Răsărit (sau Bizantin), care a durat până la căderea Constantinopolului în 1453, cucerit de otomani. Imperiul Han a dispărut în anul 220 d.Hr., deși China unificată s-a dezintegrat cu adevărat abia în anul 317. (Chiar și atunci, jumătatea sudică, mai puțin afectată de invazii și mai conservatoare din punct de vedere cultural, poate fi comparată cu supraviețuirea îndelungată a Imperiului Roman de Răsărit.)

Prin urmare, ambele mari imperii au durat aproximativ o jumătate de mileniu, ceea ce nu înseamnă foarte mult prin comparație cu civilizațiile anterioare ale Mesopotamiei și Egiptului, totuși este impresionant potrivit standardelor democratice moderne. În lumina ascensiunii contemporane a Chinei, istoricii se întreabă tot mai frecvent dacă lumea noastră, cu o singură Chină unită, dar cu o Europă fragmentată, a rezultat în vreun fel din experiențele inițiale ale romanilor și dinastiei Han? La urma urmelor, China a rămas în general unită din punct de vedere politic cam jumătate de timp după ascensiunea primului ei împărat, pe când bazinul mediteraneean și vestul european nu s-au mai unit niciodată după căderea Romei. De ce?

Unii consideră că motivul are o natură geografică. China este divizată de fluvii și lanțuri muntoase, dar în același timp este înconjurată și izolată de restul lumii prin deșerturi și mări. Dobândirea unității politice n-a fost deloc simplă. S-a calculat că între anii 656 și 221 î.Hr., în China s-au purtat nu mai puțin de 256 de războaie separate. Dar după trecerea fazei respective, a existat o logică topografică pentru această regiune aparte, cu coasta ei prelungă în formă de pântec. De îndată ce șoselele, canalele și zidurile schițaseră liniile de comunicații și apărare, ele au rămas în general neschimbate. Invazii din exterior au continuat să amenințe țara, totuși n-au izbutit să distrugă harta culturală a Chinei Unite.

Lumea mediteraneeană și europeană este foarte diferită. „Marea dintre pământuri“ a ușurat într-adevăr deplasările prin Imperiul Roman clasic, totuși existau mai puține bariere naturale care să-i oprească pe invadatori, în timp ce Europa era divizată de o mulțime de râuri care curgeau în toate direcțiile și de lanțuri muntoase. Din punct de

vedere geografic, era o peninsulă lipsită de eleganță, neregulată și despicată, și ca atare mai puțin probabil să reziste ca entitate politică.

Deși satisfăcătoare pe moment, explicația pare superficială. China a fost divizată timp de secole. Populațiile ei din nord și din sud duceau existențe foarte diferite, vorbeau graiuri diferite și uneori au fost conduse de imperii diferite. China a fost pe punctul de a explora o lume cu flote oceanice mărețe, dar n-a mai făcut-o în urma unei decizii politice. Între timp, în Occident s-a părut pentru o vreme că Imperiul Roman de Răsărit ar putea reuni finalmente bazinul mediteraneean. Mult mai târziu, conducători precum Carol Quintul și aventurierul corsican Napoleon Bonaparte s-au apropiat mult de unirea Europei, în ciuda fluviilor și lanțurilor muntoase.

Ce alte forțe sunt relevante? Rolul jucat de cei sosiți din exterior a fost cu certitudine important. Popoarele nomade și crescătoare de vite din Asia Centrală, înarmate și războinice, au produs valuri de migrații care s-au revărsat peste Europa. Multe s-au stabilit, înainte ca alt val să le silească să se deplaseze din nou. În China, populațiile stepelor au fost ținute la depărtare mai eficient, până când au copleșit complet imperiul prin mongoli. Au făcut-o însă atât de rapid și atât de total, încât și-au putut impune propria conducere imperială și astfel i-au păstrat unitatea.

Deși lumea chineză și cea europeană aveau să fie zguduite de sosirea unor religii concurente, efectul monoteismului – atât creștinismul, cât și islamismul – a fost mai spectaculos în Occident decât impactul budismului asupra Chinei, unde împărații l-au putut reprima. Asta a însemnat existența unei virulențe, a unei disperări în războaiele religioase din Europa, de care China n-a avut parte. În mod repetat, deși urmând tipare diferite, monoteismul avea să-i dividă pe occidentali în credincioși și „ceilalți". Nimic similar nu s-a petrecut în China, unde, așa cum vom vedea, legile și gândirea socială conservatoare au avut un impact mai mare decât religia. Există apoi deosebiri culturale, de exemplu greutatea învățării scrierii chinezești, care au menținut o elită birocrată izolată și puternică în chipuri inexistente în Occident. Toate acestea sunt subiecte asupra cărora vom reveni.

Istoria în ambele lumi, romană și chineză, a fost însă la fel de sângeroasă și brutală, abundând în conducători cinici, teroare exercitată de stat și persecutarea disidenților. În ambele imperii apar filosofi interesanți și clădiri minunat de frumoase (deși China dinastiei Han a fost construită în majoritate din lemn și pământ bătătorit, materiale care, așa cum menționam anterior, n-au supraviețuit). Totuși ambele au fost în același timp structuri de putere ridicate prin forță și frică, capabile să-și exprime frumusețea și

filosofia doar pe spinările asudate ale vastei majorități, care lucra ogoarele. Realizările imperiale romane s-au bazat pe încorporarea elitelor locale și reputația legiunilor; cele ale chinezilor s-au bazat mai mult pe forța pură. Indiferent însă dacă elitele educate au studiat maximele lui Confucius sau Hristos, indiferent dacă s-au ploconit înaintea unui împărat sau au citit proclamațiile unui Senat, armatele care mărșăluiau sub control central i-au măcelărit pe rebeli și și-au proclamat autoritatea prin intermediul unor pedepse publice deliberat repulsive. Dacă puterea avea dreptate, atunci puterea central organizată și mobilizată avea încă și mai multă dreptate.

AȘOKA

Înainte ca Roma sau China dinastiei Han să se ridice spre zenit, a existat un alt imperiu măreț, cu o poveste complet diferită. Al treilea imperiu, care a cuprins poate un sfert din populația mondială, a fost India dinastiei Maurya, care a acoperit aproape toată India modernă, cu excepția sudului îndepărtat, plus actualul stat Pakistan și mare parte din Afganistan. În secolul al II-lea î.Hr. populația sa a fost apreciată la cincizeci de milioane și el își începuse existența în anul 322 î.Hr., când romanii încă se luptau în Italia Centrală, iar chinezii aveau parte de un război violent și aparent nesfârșit între state rivale. Totuși acest al treilea imperiu s-a prăbușit din nou în anul 185 î.Hr., în ciuda strălucirii celui mai mare conducător al său, Ašoka. După dinastia Maurya, care a înfrânt lumea clasică, India n-a mai putut niciodată să se extindă și să mai domine altundeva. Mare parte din forma politică și religioasă a lumii moderne a fost stabilită acum două mii de ani de către personaje istorice ale căror nume le cunoaștem.

Conducătorii Maurya se află însă la marginea istoriei vizibile. Ašoka a fost identificat drept personaj istoric, nu legendar, abia în secolul al XVIII-lea de către filologul amator James Prinsep, șeful monetăriei britanice din Calcutta. Imperiul lui Ašoka este mai puțin cunoscut și mai puțin documentat decât al romanilor și al chinezilor, și va rămâne mereu așa. Există trei surse principale. Una dintre ele a fost istoricul grec Megastene, însoțitorul lui Seleucus Nicator, generalul lui Alexandru Macedon care și-a creat propriul mini-imperiu cu centrul în Persia și actualul Pakistan. Probabil că Megastene a vizitat Pataliputra, măreața capitală Maurya, care se află îngropată sub Patna modernă, fără îndoială una dintre metropolele cele mai haotice și mai poluate din lume. Din păcate, cartea lui a dispărut de mult și este cunoscută doar din ce au preluat din ea istorici ulteriori. A doua sursă este un manual indian despre guvernare, care poate să fi fost scris, cel puțin parțial, de unul dintre sfetnicii de la curtea Maurya. Iar a treia sursă o reprezintă

chiar cuvintele lui Ašoka, săpate în piatră și pe pilaștri în mare parte din India.

Se crede că bunicul lui Ašoka, Chandragupta, a fost același conducător indian identificat de Megastene ca „Sandrokottos“, care l-a întâlnit pe Alexandru Macedon. Chandragupta s-a ridicat împotriva dinastiei anterioare din nordul Indiei, Nanda. A înfrânt-o, ajutat de un sfetnic aparent șiret și nemilos, și și-a întemeiat propria dinastie în anul 321 î.Hr. Strategia lui a fost de a-l slăbi pe inamic, pornind de la periferie și înaintând spre centru, într-un îndelungat război de uzură, pe măsură ce fostul imperiu se diminua treptat. Potrivit legendei, Chandragupta a procedat așa după ce auzise o femeie care-i spusese copilului ei să nu mănânce din mijlocul farfuriei, întrucât centrul era întotdeauna mai fierbinte decât marginile.

Chandragupta s-a întors apoi împotriva grecilor, care până recent fuseseră invincibili, și în jurul anului 303 î.Hr. l-a învins pe Seleucus. Este clar că n-a fost o victorie categorică, deoarece Chandragupta i-a dat lui Seleucus cinci sute de elefanți de război în schimbul noilor teritorii pe care le cucerise. [74] Soldații lui Alexandru Macedon fuseseră primii occidentali care se confruntaseră cu imaginea copleșitoare a elefanților de război indieni și regele adusese câțiva la Bagdad, înglobându-i în garda sa personală. Pentru greci, un asemenea cadou oferit lui Seleucus era similar cu primirea câtorva regimente de tancuri Tiger sau de elicoptere de atac. Elefanții au fost vânduți, împrumutați sau făcuți cadou de regi greci; de exemplu, regii egipteni au folosit elefanții de război indieni împotriva evreilor în timpul răscoalei acestora, iar ulterior aveau să fie folosiți împotriva puterii Romei aflate în ascensiune.

Dacă putem da crezare textelor antice despre guvernare, imperiul lui Chandragupta n-a fost doar războinic, ci și intervenționist, birocratic și paranoic, pe măsură ce s-a extins în majoritatea subcontinentului indian. Cunoaștem totuși puține despre conducătorul descris ca un Iuliu Cezar indian și mai puține despre fiul său, care i-a urmat după ce Chandragupta a abdicat în anul 297 î.Hr. și se spune că s-ar fi înfometat până la moarte, ca act de ascetism pios. Pe noi ne interesează mai mult nepotul său, Ašoka. Acesta a domnit între anii 268 și 233 î.Hr. și a fost cunoscut din scrierile budiste cu mult înainte ca o traducere revoluționară a misterioaselor „edicte“ săpate în stâncă și pe coloane prin toată India să-i fi conferit un glas în lumea modernă. Nu era clar cine fusese el de fapt, dar edictele acestea, descifrate în anul 1837 de șeful monetăriei britanice, au dezvăluit o poveste surprinzătoare.

Ašoka, nume ce s-ar traduce prin „fără milă“, a început să-și transforme numele în renume în lupta sângeroasă pentru succesiune. Poate că n-a ucis chiar nouăzeci și nouă

de frați rivali, așa cum afirmă textele clasice, totuși intervalul dintre decesul tatălui său și întronarea lui sugerează lupte crâncene. După aceea el și-a îndreptat atenția către una dintre puținele părți ale Indiei care nu se găseau sub controlul său direct, Kalinga, pe care a recucerit-o după o bătălie teribilă. În conformitate cu propriile lui inscripții, 100 000 de soldați au fost uciși în luptă și mulți au murit, fie din cauza rănilor, fie după masacru; alți 15 000 au fost deportați.

Cezar s-ar fi fălit cu numărul morților; la fel ar fi procedat conducătorii militari chinezi, ba chiar și Chandragupta. Ašoka însă se pare că a suferit o schimbare de atitudine radicală, incluzând convertirea la budism, poate la îndemnurile soției lui. În una dintre inscripțiile sale, el a spus că a simțit remușcări pentru război, „pentru că atunci când este cucerită o țară independentă, măcelul, morțile și surghiunul oamenilor sunt foarte dureroase… Dacă azi ar suferi similar o sutime sau o miime din cei care au fost uciși sau surghiuniți… suferința lor ar împovăra mintea Celui Iubit de zei [adică el însuși].“ În edictul treisprezece săpat în piatră, Ašoka și-a avertizat urmașii împotriva unor noi cuceriri și le-a cerut să aplice doar „pedepse ușoare“.

Dacă el n-ar fi mers mai departe, acela ar fi fost un moment remarcabil din istoria omenirii: primul și ultimul caz consemnat al unui cuceritor pocăit, care cerea iertare pentru victoriile sale. Ar fi fost ca și cum Napoleon, după bătălia de la Austerlitz, ar fi anunțat că era dezgustat de comportamentul lui politic necontrolat și intenționa să devină quaker. Însă Ašoka a continuat și a încercat să creeze un imperiu bazat pe noțiunea budistă de *dhamma*, care înseamnă ceva similar virtuții, bunei purtări și decenței. Ea implica un comportament blând față de inferiori și rude, evitarea omorurilor – nu numai a oamenilor, dar și a oricăror animale – și toleranță religioasă. În edictele săpate în piatră, care se găseau din munții înghețați din nord până în junglele fierbinți din sud, Ašoka a îndemnat la vegetarianism, interzicerea sacrificiilor, respectul pentru secte religioase diferite și a descris toate popoarele omenirii ca fiind copiii săi.

Cuvintele lui au fost săpate în mai multe limbi, inclusiv forme de aramaică în nord-vest, la periferia lumii elene, și în versiuni de sanscrită și dialecte locale, într-o scriere cunoscută ca brahmi. Primele edicte au fost dăltuite pe fețele stâncilor și bolovanilor unde călătorii se puteau aduna, așeza și asculta pe cei care le citeau cu glas tare. Ulterior, în Pataliputra, Ašoka a înființat un fel de fabrică pentru a produce coloane uriașe, încununate cu lei, care erau trimise pe Gange și alte râuri pentru a fi ridicate în toată India Centrală. A fost pe cât de mult se putea apropia un rege de emiterea în eter, difuzoarele lui fiind din gresie lustruită. În edictele acestea Ašoka, nefiind mai modest decât majoritatea împăraților, se lăuda că a plantat arbori pentru umbră pe marginile

drumurilor, că a construit hanuri la intervale regulate și a săpat fântâni. El mai afirma că a detestat războiul și violența. Ulterior și-a răspândit ideile și mai departe, trimițând călugări budiști să-i poarte mesajul de pace în Burma, Sri Lanka, Egipt și chiar Grecia.

Dacă toate acestea par prea frumoase ca să fie adevărate, așa poate să fi fost: în India existau atât de multe religii rivale și subcontinentul era atât de divizat de deosebiri între caste și limbi, încât orice dinastie care spera să dăinuie mult timp avea nevoie de o idee unificatoare. Este aproape cert că Ašoka a creat premeditat ceea ce conducătorii moderni ar numi o „ideologie“. Chiar dacă a fost o ideologie remarcabil de blândă, administrarea reală a imperiului său poate să fi fost mai puțin liberală. El a păstrat pedeapsa capitală într-un grad limitat, iar în edictele sale s-a încruntat la răstimpuri către locuitorii junglelor, care par să fi fost atât neîmblânziți, cât și neimpresionați de acest liberal budist. Până și vegetarianismul lui nu era absolut; se pare că Ašoka nu se împotrivea consumului de carne de căprioară și păun, pe care o considera delicioasă. Din păcate nu dispunem de altă sursă de informare în afara propriilor lui afirmații. Dacă tot ce am ști despre Stalin ar fi discursurile lui umanitare blânde, ni l-am putea reaminti ca pe un unchiaș binevoitor. Însă deoarece Ašoka se dojenește cu atâta asprime pentru anterioarele lui războaie sângeroase, este probabil ca el să fi fost un autentic convertit la budism, care s-a străduit din răsputeri să înființeze un „imperiu al binelui“.

Aceasta pare cu atât mai plauzibil cu cât el a dat greș foarte repede. Se presupune că înaintea morții ar fi renunțat la toate bunurile sale, încheindu-și viața ca mândru posesor al unei jumătăți de mango. Domeniul uriaș al comunităților indiene n-a rămas loial sau unit mult timp după decesul lui. Puține se cunosc despre succesorii săi din dinastia Maurya, cu excepția faptului că ultimul dintre ei a fost asasinat, iar imperiul s-a dezintegrat și a urmat o jumătate de secol de haos. A venit apoi o epocă de argint, sau chiar de aur, sub dinastia Gupta, care a început să conducă în anul 320 d.Hr. și sub care au înflorit scrierea sanscrită, matematica zecimală și altele. Când au început să se reverse în nordul Indiei, musulmanii i-au alungat pe budiști și, confruntându-se de asemenea cu ostilitate hindusă, crezul lui Ašoka a dispărut practic din India.

El a rămas totuși mai mult decât o simplă notă de subsol a istoriei. India modernă, cu fisurile ei periculoase între diversele religii și grupări etnice, redescoperind an după an cât de grea este toleranța, l-a adoptat pe Ašoka asemenea unui erou intelectual. Leul lui tricefal este unul dintre simbolurile cele mai familiare ale republicii și apare de pildă pe bancnote. Iar în anul 1956 s-a desfășurat un protest elocvent față de intoleranța religioasă, dovedind că budismul politic al lui Ašoka nu murise complet.

B.R. Ambedkar a fost una dintre marile figuri ale democrației indiene timpurii, un avocat strălucitor din casta paria. El a suit în carieră și a ajuns președintele comitetului care a redactat Constituția noii Republici [75], care a abolit statutul de paria și a acordat drepturi speciale de vot acestei caste formate din muncitori, cizmari, măturători și prestatori în munci murdare. Ambedkar a continuat totuși să fie frustrat și furios că India nu făcea mai multe pentru poporul său. Pentru el, indiferent care ar fi fost litera legii, prejudecățile de castă hinduse – prejudecăți de natură religioasă – continuau să rămână o realitate a vieții indiene. De aceea în 1956, cu puțin înainte de moarte, la o ceremonie la care au asistat mulțimi vaste, s-a convertit public la budism. Un milion de oameni au participat la funeraliile lui și mulți adepți din casta lui au devenit de asemenea budiști, contribuind la renașterea sistemului de credințe în India contemporană. În mod clar, mesajul moral al coloanelor lui Ašoka continua să răzbată prin eter.

PRIMUL ÎMPĂRAT

Primul împărat al Chinei a fost o schimbare de 180 de grade față de figura benignă, poate chiar naivă, a lui Ašoka. Qin Wang (sau Qinshi Huangdi), care a domnit aproximativ în aceeași perioadă, a ridicat de asemenea coloane de piatră pe vârfurile dealurilor pentru a-și proclama realizările, dar nu avea să fie reamintit pentru propriile lui cuvinte. Reputația sa pentru paranoia, cruzime și lipsă de milă a provenit dintr-o istorie ulterioară scandaloasă, susținută în timpurile recente de descoperirea unei părți dintr-un uimitor oraș mort pe care-l construise pentru sine, în care există „armata de teracotă“ faimoasă în toată lumea. Dacă Ašoka încerca să anuleze toate poftele și egoismul, Qin Wang dorea să fie protejat de-a pururi de mașina birocrației și armatei realizată din lut și bronz, pictată și pregătită să-i respingă pe demoni.

Viziunea lui a fost una materială, născută din cuceriri și temeri, care ar fi fost mai logică pentru romani, și chiar pentru egipteni, decât retragerea budistă a lui Ašoka. Atât în China contemporană, cât și în lumea contemporană, Qin Wang este mai convingător decât Ašoka. Deși dinastia lui a dispărut repede, ca și cea a conducătorului indian, a fost înlocuită la fel de iute de dinastia Han, care i-a preluat realizările politice, mai puțin o parte din paranoia sălbatică. Poate că a fost un personaj neplăcut, însă a unificat sistemele chineze de scriere, a realizat construcții publice mărețe, a pus capăt secolelor de războaie civile și a extins ideea Chinei în sine. Poate că mesajul lui pentru omenire a provenit de pe un chip încruntat, dar a dăinuit.

Una dintre cele mai mari probleme asociate lui Qin Wang o reprezintă consemnarea scrisă care ni s-a păstrat și care îi aparține lui Sima Qian, pe care l-am întâlnit mai devreme ca prim biograf al lui Confucius. El a fost una dintre marile figuri literare ale istoriei scrise a Chinei, un Plutarh asiatic a cărui viață a fost marcată de tragedie. Precum contemporanii săi istorici latini, el a știut foarte bine că depășirea unor limite în criticarea conducătorilor putea duce la exil sau moarte – sau, în cazul său, la castrare. Tot ca alți istorici, Sima Qian pare să fi înțeles că-și putea critica voalat propriii conducători, atacându-le predecesorii, mai ales dacă aceia fuseseră înfrânți. În felul acesta el a transmis bârfa cea mai răutăcioasă despre Qin Wang. Cronica sa *Shi Ji*, o istorie a dinastiilor chineze, ne spune că Qin Wang a fost probabil fiul unui vânzător ambulant Lu Buwei, imigrant în statul Qin. Lu Buwei avea o amantă frumoasă, care a atras privirea prințului moștenitor și vânzătorul i-a dăruit-o. Amanta era însă deja însărcinată și a declarat copilul ca fiind al prințului. Prințul a devenit rege și curtezana – regina lui, apoi s-a născut fiul.

Copilul a fost Qin Wang, așadar bastard și impostor, care la vârsta de treisprezece ani a suit pe tronul statului Qin după moartea „tatălui" său. Destul de neplăcut, dar povestea devine indecentă abia de acum. Lu Buwei a revenit în brațele amantei sale, rămasă văduvă, dar s-a plictisit de ea, de aceea… În momentul acesta este probabil mai bine să-l citățm direct pe Sima Qian: „De aceea el a căutat în secret, până a găsit un bărbat pe nume Lao Ai, care avea un penis neobișnuit de mare. Când s-a ivit o ocazie prielnică, Lu Buwei a cerut să se cânte o muzică sugestivă și, instruindu-l pe Lao Ai să-și introducă penisul prin centrul unei roți din lemn de paulownia, l-a pus să umble așa și s-a asigurat că episodul respectiv va ajunge la urechile văduvei, pentru a-i incita interesul." [76]

Într-adevăr, ea a fost incitată. Încercând să domolească bârfele, Lu Buwei l-a arestat mai întâi pe dotatul Lao Ai pentru o acuzație măruntă și l-a condamnat la castrare. Operația a fost însă doar simulată și, după ce a fost foarte bine bărbierit, pentru a sugera că devenise eunuc, Lao Ai a fost lăsat să se bucure de o viață fericită cu văduva, ajunsă acum împărătească, care i-a oferit daruri și doi copii. Din păcate pentru amândoi însă, Qin Wang, înconjurat de o mamă cu comportament bizar, de un „sfetnic" suspect – despre care se vorbea că ar fi fost adevăratul lui tată –, un fals eunuc și doi frați vitregi care erau potențiali succesori, a decis că sosise timpul să se afirme. El și-a exilat mama (deși ea a revenit până la urmă) și pe Lu Buwei, care ulterior a decis să se sinucidă înghițind otravă decât să aibă parte de alt surghiun. I-a ucis pe frații vitregi, iar pe Lao Ai, eroticul învârtitor de roți, l-a condamnat prin sfârtecare în patru, după ce membrele îi fuseseră prinse de care de luptă. Susținătorii lor au fost decapitați sau exilați… dar în principal

decapitați. Efectele ar fi putut cu greu să fie mai sângeroase chiar dacă Quentin Tarantino ar fi ecranizat *Hamlet* de Shakespeare.

Dar, bineînțeles, este perfect posibil ca nimic din toate acestea să nu fie adevărat. Noi trebuie să credem pe cuvânt relatarea lui Sima Qian, sau poate pe ale unor ulteriori istorici anonimi defăimători. Toți aceia au fost în slujba dinastiei Han, care înlocuise dinastia Qin, și nu aveau niciun motiv pentru a-i spori reputația lui Qin Wang. Sima Qian pare totuși să fi avut măcar o seriozitate migăloasă, dar a ieșit din grațiile următorului împărat, când a apărat un prieten, un general care-și pierduse armata. Pentru fapta aceea, Sima Qian a ales drept pedeapsă umilința castrării, astfel încât, trăind doar ca jumătate bărbat, să-și poată cel puțin termina cartea.

Între timp, cu prețul multor rude și chicoteli de cronicari, Qin Wang ajunsese la comanda totală a celui mai mare și mai agresiv dintre regatele chineze, tocmai când acesta încheia o suită de cuceriri care aveau să-l facă nucleul unui imperiu unificat. Predecesorii Qin ai lui Wang făcuseră deja majoritatea treburilor, păcălindu-i printre alții pe cei din Shu, care ocupau actualul Sichuan dincolo de munții Qinling, aproape inexpugnabili. Se spune că Hui, primul rege Qin, i-a arătat regelui Shu niște vaci minunat sculptate în piatră, ale căror picioare din spate erau încrustate cu stropi de aur care simulau baligi. Credulul rege vecin ceruse să-i dăruiască minunile acelea care excretau aur și-i îngăduise lui Hui să construiască un drum cu poduri din lemn și tuneluri prin munți, pentru a le aduce în Shu. Pe drumul acela a sosit desigur armata Qin, care și-a surprins și și-a copleșit rivalii, ocupând un teritoriu nou și vast.

Celelalte state rivale din vechea Chină au fost învinse și cotropite succesiv de soldații Qin, până când, spre sfârșitul domniei sale, Primul Împărat a pătruns adânc în sud și a încheiat unificarea tuturor regiunilor principale. Războaiele acelea au fost destul de sângeroase, purtate în principal cu pedestrime și arbalete, dar probabil nu atât de distructive pentru agricultură și orașe pe cât fuseseră pustiirile anterioare cauzate de războaiele interstatale. Nu vom ști niciodată ce au gândit cu adevărat despre Primul lor Împărat „oamenii cu părul negru“ de pe câmpiile chineze, care se străduiau să-și strângă recoltele și să evite să fie recrutați de armatele ce treceau prin ținutul lor.

La momentul respectiv, alte regiuni ale lumii erau modelate de religie, ca și de ascensiunea și prăbușirea regilor, însă China a fost diferită. Așa cum aminteam anterior, în China exista o tradiție îndelungată de venerare a spiritelor străbune și zeilor locali. În

momente diferite, setul complicat de credințe cunoscut ca daoism putea fi folosit fie pentru a susține, fie pentru a contesta puterea imperială. Din India lui Ašoka, budismul avea să se răspândească peste China cu mănăstiri și călugări care, din nou, au fost uneori tolerați sau susținuți, iar alteori au fost persecutați. N-au existat totuși religii noi care să-i înfioare pe oameni sau să cutremure dinastii, de felul celor care aveau să răstoarne lumea mediteraneeană. Chinezii educați aveau filosofia ca factor unificator. În vremea Primului Împărat însă, viziunea socială conservatoare și umanistă a lui Kong Fu Zi – Confucius – a fost contestată de o școală nouă de gândire politică: „legalismul".

Legaliștii puneau mai presus de orice nevoia de ordine și supunere. A fost o credință bazată pe frica de anarhie socială și concepută pentru a fi în primul rând pe placul conducătorilor. Legea, severă, dar imparțială și certă, era bunul social principal. Legaliștii propovăduiau că statul trebuia să-i organizeze pe oameni, să irige terenurile, să standardizeze greutățile și măsurile, și să îngăduie promovarea slujitorilor și soldaților săi pe baze concrete; de exemplu, câți inamici uciseseră. În schimb, statul organiza familii și sate în grupări, care să se spioneze reciproc. Arsenalul respectabil al pedepselor statului includea sfâșierea condamnaților în bucăți, fierberea lor de vii, decapitarea și retezarea în două. Cei norocoși puteau avea parte doar de tăierea degetelor de la mâini sau scoaterea rotulelor. Dovezi recente sugerează că legea era cel puțin aplicată imparțial și cu atenție și este posibil ca, în practică, să nu fi fost pe atât de crudă pe cât sună. [77]

Mulțumită demagogiei sinistrului înțelept legalist Lord Shang, statul Qin a adoptat această doctrină. Situat la extremitatea de nord-vest a șesurilor chineze, Qin era deja privit de rivalele sale ca fiind semibarbar, deoarece se găsea prea aproape de periferia lumii cunoscute pentru a fi cu adevărat civilizat. Legalismul l-a făcut încă și mai nemilos, mai aspru și mai represiv. Filosofia lui războinică implica acum măcelărirea în masă a inamicului atunci când era posibil și tactici de teroare. Qin a fost comparat în mod convingător cu celălalt stat militarizat și nemilos, Sparta, și cu dictaturile moderne. În epoca Primului Împărat, Lord Shang nu mai trăia de mult (mă bucur să spun că fusese el însuși executat, după ce fusese prins de propriul lui sistem de spioni), dar influența lui rămăsese la fel de profundă.

El ar fi aprobat cu entuziasm una dintre acțiunile cele mai notorii ale lui Qin Wang, care, la sugestia marelui sfetnic legalist Li Si, a poruncit strângerea și arderea majorității cărților chinezești de poezie, istorie și filosofie. Potrivit lui Sima Qian, scopul său era de a răspândi ignoranța: distrugând consemnările despre trecut, s-ar fi anulat capacitatea oamenilor de a contesta legile noi prin apelarea la tradiție și istorie. Aceasta face ca acțiunea lui Qin Wang să sune ca o tentativă de tip maoist „Anul Zero" de ștergere a

memoriei. De fapt, așa cum au arătat recent unii istorici, multe lucrări de istorie și majoritatea cărților de instruire practică au fost cruțate; era relativ ușor să ascunzi cărțile din bambus, chiar dacă pedepsele pentru delictul respectiv includeau tatuarea și îngroparea de viu. Legendele chineze insistă că Qin Wang a îngropat de vii mulți cărturari confucianiști. Mao l-a lăudat pentru asta, dar a adăugat că ar fi trebuit să fi omorât mai mulți. Este posibil ca Sima Qian să fi exagerat, pentru ca profesiunea lui să pară chiar mai eroică și mai martirică. În mod cert pasiunea chinezilor pentru cronicile istorice și poezie aproape că nici n-a fost întreruptă.

Războaiele purtate de Qin Wang împotriva ultimelor state rivale n-au însemnat moștenirea lui pentru China. El a supraviețuit unui atentat de asasinare extraordinar: atentatorul izbutise să ajungă în prezența lui, aducându-i hărți ale teritoriului inamic și capul retezat al unui general rebel (generalul făcuse parte din conspirație și, plin de noblețe, își retezase singur beregata, pentru a contribui la planul atentatului). Dar în harta făcută sul se afla un pumnal și, potrivit lui Sima Qian, asasinul și împăratul s-au luptat corp la corp înainte ca Qin Wang să învingă, în vreme ce curtenii priveau înmărmuriți de oroare. Deloc surprinzător, împăratul a devenit și mai paranoic, construind pasarele acoperite între palatele sale, astfel încât nimeni să nu poată ști cu certitudine unde se afla.

Treptat, proiectele grandioase, printre care canale uriașe, au devenit tot mai importante pentru el. Printre acțiunile lui faimoase se numără extinderea și repararea zidurilor din pământ și piatră ce aveau rolul de a-i opri pe barbari – parte din viitorul Mare Zid Chinezesc –, ca și construirea unor drumuri din pământ bătătorit care să lege laolaltă numeroasele părți ale imperiului său. S-a pus capăt în cele din urmă rivalității anarhice dintre state în privința unor probleme ca valoarea monedelor și standardele privind măsurile, lungimile osiilor și sistemele de scriere. S-a afirmat că fără Qin Wang, China nu ar fi avut un sistem de scriere unic și astfel n-ar fi avut nicio identitate culturală coerentă.

Împăratul a călătorit prin noile teritorii, prezentându-se pe sine și armata sa supușilor noului imperiu, și a ridicat coloane triumfale. Importanța de sine l-a condus la „pedepsirea“ unui deal care fusese lovit de fulger, căruia i-a tăiat copacii și l-a vopsit în roșu, și la o căutare lipsită de succes a nemuririi care implica vânarea cu arbaleta de creaturi maritime mari și probabil mitice. Este posibil să fi contribuit la propria sa moarte, înghițind pilule cu mercur pe care un medic le sugerase ca drum mai rapid spre nemurire.

Se poate spune că într-un fel așa a fost, deoarece Qin Wang este cunoscut actualmente în

exteriorul Chinei în primul rând pentru uriașul său monument funerar cu cei opt mii de războinici – „armata de teracotă" –, caii, carele de luptă și magistrații, îngropați sub un gorgan uriaș de lângă Xian. Vom reveni, pentru ultima dată, la istoricul nostru, care ne spune că în centru se află împăratul însuși, înconjurat de un model al lumii chineze, cu râuri din mercur și având deasupra o constelație de stele. Este posibil ca toate astea să fie adevărate. Există într-adevăr dovezi de cantități anormale de mercur sub un deal din apropiere, cu o formă suspicios de regulată și cu dimensiuni adecvate pentru palatul funerar în sine. Poate că în următoarele decenii, cea mai mare excavare arheologică din istorie îl va scoate la lumina zilei pe Qin Wang însuși.

Ca și ceilalți chinezi, Qin Wang credea într-o lume a umbrelor de după moarte, similară cu lumea aceasta și pentru care trebuia să te pregătești cu atenție. În timpul dinastiilor locale anterioare, mulți regi și nobili chinezi fuseseră îngropați alături de servitori care fuseseră omorâți în scopul respectiv și de cópii special realizate ale unor obiecte cotidiene. Credințele lui Qin Wang n-ar fi părut stranii egiptenilor, grecilor, vikingilor și altor popoare antice, care credeau în trimiterea corpurilor muritoare bine pregătite pentru viața de apoi. Ideile religioase despre egalitatea oamenilor înaintea unei divinități sau despre judecata morală care-i așteaptă pe cei vii i s-ar fi părut ridicole – tot așa cum nouă ni se pare ridicolă o armată de lut care să ne apere de demoni.

Qin Wang avea însă și o a doua idee, mai subtilă, despre nemurire. El s-a intitulat „Primul Împărat", fiindcă intenționa să fie urmat de un al doilea împărat, de un al treilea și așa mai departe pentru mii de generații. El nu se aștepta ca dinastia sa să se prăbușească atât de repede, iar numărătoarea aceea s-a oprit aproape imediat. Însă ideea unei succesiuni neîntrerupte de împărați a continuat să fascineze imaginația chinezilor până la insurecțiile naționaliste și comuniste din secolul al XX-lea și a păstrat de-a pururi vie memoria lui Qin Wang ca inițiator al ei, ceea ce poate fi considerată un soi de viață după moarte. Având o scriere comună și un limbaj comun, comunicații sigure și sentimentul că reprezentau un singur popor sub un singur conducător, chinezii aveau să producă cea mai îndelungată și mai unificată dintre civilizațiile lumii antice. Prețul pe care l-au plătit a fost neexpunerea la ideea eliberatoare, tulburătoare și destabilizatoare a monoteismului – religiile personale, universale ce aveau să dezagrege unicul rival adevărat pe care imperiile dinastiilor Qin și Han l-au avut, departe în Vest.

ÎNȚEPĂTURA MACABEILOR

Dintre toate popoarele aflate la vest de chinezi, niciunul nu i-ar fi derutat mai mult decât cel din Iudeea. I-am întâlnit pentru ultima dată pe israeliți după exilul lor în Babilon, pe când își rafinau religia neobișnuită. Iudeea, o țărișoară care are în centru Ierusalimul și Ierihonul, era înghesuită între două state grecești create de Alexandru Macedon, cel al dinastiei Ptolemaice în Egipt și cel al dinastiei Seleucizilor în Siria. În jurul anului 200 î.Hr., Iudeea intrase sub stăpânirea Seleucizilor și începuse un război cultural între greci, cu tradițiile lor filosofice, sofisticate și iubitoare de plăceri, și israeliții pasionali și orientați spre sine conduși de înalții lor preoți.

Cultura greacă, sau elenistă, era de acum proprietatea comună a unei părți însemnate din lumea occidentală, oferind acces la un set unic de istorii, eroi, moduri de gândire, hrănire și comportare. În orașe din tot bazinul estic al Mediteranei, statui, picturi și clădiri – inclusiv teatre și gimnazii – confereau culturii grecești o atracție uriașă, care poate fi comparată în mod corect cu magnetismul filmelor, muzicii și mâncării americane din secolul al XX-lea. Respingerea ei necesita o determinare deosebită. Inevitabil, mulți evrei, mai ales cei bogați, s-au „elenizat", concurând în jocuri sportive, îmbrăcându-se ca grecii și chiar – se pare – izbutind să nu mai fie circumciși. Regii seleucizi greci doreau ca marele preot al Ierusalimului să le slujească în calitate de guvernator colonial. O serie dizgrațioasă de eschivări, mituiri și chiar o crimă au degradat funcția aceea sfântă, când grecii au încercat să transforme Iudeea într-o societate grecească obișnuită. Începând cu anul 167 î.Hr., regele seleucid Antioh al IV-lea a interzis multe rituri evreiești, scoțând în afara legii circumcizia, petrecerile și sacrificiile evreiești. Ba chiar mai rău, Zeus a fost adus, sub formă de statuie, în Templu.

Una dintre cărțile Vechiului Testament cu care creștinii protestanți sunt mai puțin familiarizați, cea a Macabeilor, continuă istoria eroică a rezistenței israeliților față de potențialii modernizatori. Relatările încep cu Alexandru Macedon, pe care israeliții l-au văzut pe bună dreptate drept cauza inițială a necazurilor: „Și a stăpânit țări și neamuri și tirani și i-au fost lui birnici. Și după aceasta a căzut la pat și a înțeles că i se apropie moartea." Este enumerat apoi un lung șir de orori comise de Antioh, printre care uciderea mamelor ce-și circumcideau copiii (copiii au fost de asemenea spânzurați). Apoi însă a apărut preotul Matatia care a refuzat să se plece înaintea grecilor. Când un „bărbat evreu" care devenise pe jumătate grec, a sosit în Templu ca să aducă jertfă unui idol păgân, așa cum poruncise Antioh, Matatia l-a ucis – ca și pe solul regelui – după care a fugit în munți.

Acolo s-a format o armată de rezistență. Inițial religia a învins judecata militară sănătoasă și o mie de evrei au murit pentru că au refuzat să lupte în ziua de sabat. Regula care

interzicea să lupți de sabat a fost iute anulată. Când bătrânul Matatia a murit la frumoasa vârstă de 146 de ani (așa se afirmă), fiul său Iuda Macabeul i-a preluat rolul de comandant. Mare parte din restul narațiunii, scrisă la scurt timp după eveniment, relatează războiul de gherilă dus de evrei împotriva armatelor grecești, care, dotate cu elefanți, păreau terifiant de puternice. Militanți evrei au prins și au circumcis cu forța copii, altare păgâne au fost răsturnate și până la urmă Ierusalimul în sine a fost recucerit de insurgenții evrei. Comparativ cu multe părți ale Bibliei convenționale, acesta este un episod surescitant de război.

Ceilalți fii ai lui Matatia, Ionatan și Simon, au devenit regi în noul lor regat, Hasmonean. Ei au extins teritoriul Iudeeii, distrugându-i pe vecinii ghinioniști și mai slabi, și și-au făcut un prieten puternic, dar periculos, prin alianța cu un oraș aflat în ascensiune despre care nu știau prea multe, Roma. Războiul de independență al Macabeilor fusese o noutate pentru evrei, un triumf politic măreț, dar în același timp implicase o pierdere teribilă de vieți omenești. Se pare că acesta a fost momentul când teologia evreiască a început să abordeze în chip cuvenit conceptul „vieții de apoi", despre care iudaismul anterior spusese prea puține. Este posibil să fi existat sentimentul că martirii aceia trebuie să fi murit pentru ceva. [78] Cartea lui Daniel, scrisă cam în aceeași vreme, spune: „Și mulți dintre cei ce dorm în țărâna pământului se vor trezi: unii la viață veșnică, iar alții la ocară și rușine veșnică". Aceea era o idee nouă, care avea să lase o pecete adâncă pe două mii de ani de învățături creștine… și se pare că a apărut dintr-un război de gherilă.

În mod surprinzător, succesul revoltei n-a alungat influența greacă. Sub regii din dinastia Hasmoneană, limba greacă a fost utilizată pe scară largă, alături de ebraică și aramaică. Comunități evreiești au început să facă negoț și s-au răspândit prin toată lumea elenă, până când s-a spus că numai în Alexandria locuiau în jur de un milion de evrei. Cifra este probabil exagerată, totuși arată cât de mari erau comunitățile respective. Damascul a devenit alt centru evreiesc major. Majoritatea porturilor mari aveau comunități evreiești, ale căror locuri de întâlnire erau cunoscute prin cuvântul grecesc „sinagogă", unde cărțile lor sfinte au fost editate, codificate și predate. Cărțile au fost traduse în greacă și se pare că mulți credincioși vorbeau și alte limbi decât ebraica și aramaica. Non-evreii care au susținut sinagogile și au adoptat religia aveau propriul lor nume special: „cu frica lui Dumnezeu".

Existența scurtă a regatului evreu independent s-a sfârșit în anul 63 î.Hr., grație lui Gnaeus Pompeius Magnus („Magnus" ca omagiu adus lui Alexandru Macedon), un general superstar cu chip de taur, a cărui strălucire a orbit perioada de sfârșit a republicii romane. Pompei, după numele sub care ne este cunoscut, a fost un militar de carieră

charismatic, cu predispoziție spre brutalitate. El putea fi sentimental, nu în ultimul rând față de Iulia, fiica lui Iuliu Cezar, dar a bifat cinci soții și o amantă, care se lăuda că-i plăcea s-o muște, lăsându-i urme, când făceau dragoste. Își obținuse primele victorii importante în Africa de Nord, în tinerețe, și înăbușise o rebeliune în Spania, apoi ucisese pirați în Mediterană. În cea mai recentă campanie, străbătuse Pontul și Asia Mică, fusese aproape să ajungă la Marea Caspică, apoi se abătuse asupra Siriei, unde nimicise regatul lui Antioh al XIII-lea, descendentul celui care provocase răscoala Macabeilor.

Din păcate pentru evrei, aceștia erau angajați într-un război civil purtat între doi frați, fiii reginei Salomeea, fiecare fiind susținut de altă sectă majoră: saducheii și fariseii. Un frate, Aristobul, i-a mituit pe romani pentru a-l ajuta în timp ce era asediat în Templul din Ierusalim, care devenise de acum o structură masiv fortificată. Generalul lui Pompei a sosit și a primit cantități mari de aur și argint. Pompei a devenit însă suspicios în privința noului său aliat, a sosit în Ierusalim, s-a aliat cu celălalt frate, Hircan, și a asediat el însuși Templul. Soldații lui au utilizat catapulte, turnuri de asediu și berbeci, apoi au pătruns în „sfânta sfintelor“, sanctuarul din centrul Templului în care nu avea voie să intre decât marele preot, și l-au jefuit. Unii dintre apărătorii evrei au fost atât de îngroziți de actul acela, încât s-au sinucis. Ca parte din vastul lui convoi de pradă, Pompei a adus mulți prizonieri evrei la Roma, unde au fost eliberați și s-au instalat lângă actuala bazilică Sfântul Petru.

Iudeea era acum o simplă posesiune romană și în scurt timp avea să i se impună un rege-marionetă, Irod. În mod straniu, însă influența evreilor asupra altora a continuat să crească. Lipsiți de regi, alungați din lumea lor micuță, ei au continuat să prospere altundeva prin bazinul mediteraneean. Între istoricii evrei există o controversă intensă cu privire la măsura în care evreii și-au părăsit țara pentru a-i converti pe alții. Părerea generală este că ei nu fac, și n-au făcut niciodată, prozeliți, dar atunci cum se poate explica extinderea uriașă a iudaismului în această perioadă? Marele istoric evreu Salo Baron atrage atenția că, după ce fuseseră un popor de numai 150 000 de oameni în secolul al V-lea î.Hr., ei au reprezentat aproximativ 10% din Imperiul Roman în secolul I d.Hr. Norman Cantor, alt istoric evreu stabilit în SUA, presupune: „La momentul când a trăit și a murit Iisus din Nazaret și când a fost distrus Templul lui Irod, în Imperiul Roman trăiau cam șase milioane de evrei… Dintre aceștia, două treimi se aflau în diasporă.“ [79] Pare totuși un procentaj prea mare care să fi rezultat din rata natalității sau din călătoriile întreprinse de evrei.

Deoarece evreii înșiși au fost ulterior ținte principale ale misiunilor creștine și musulmane, există o șovăială în recunoașterea că iudaismul a fost de asemenea o religie

cu caracter misionar. Cu toate acestea, încă din anul 139 î.Hr., evreii au fost expulzați din Roma pentru încercarea de convertire a unor cetățeni romani. Ceva mai târziu, faimosul avocat și politician Cicero s-a plâns despre evreii care încercau să-i convertească pe romani. Doi împărați, Tiberiu și Claudiu, au exilat evreii din Roma pentru delictul respectiv. [80] Autori romani ca Horațiu, Seneca, Iuvenal și Tacit au discutat de asemenea subiectul. Ulterior, în era creștină, împăratul Teodosiu a publicat decrete feroce împotriva tuturor celor care ar fi încercat să convertească la iudaism.

Iudaismul și apoi creștinismul (văzut inițial de romani ca o variantă a celui dintâi) au fost credințe subminatoare, din cauza accentului pus pe egalitate în fața lui Dumnezeu și a negării divinității împăraților. Ele susțineau existența unei realități aflate dincolo de realitatea vieții cotidiene în imperiu și au devenit populare în rândul claselor mijlocii cu știință de carte din lumea romană, negustorii și micii proprietari de pământ situați departe de puterea reală; evreii (deși inițial nu erau creștini) au servit de asemenea în armată, ca soldați. Ei au reprezentat o forță fără odihnă, în perpetuă mișcare. Istoricul evreu Shlomo Sand subliniază că „toate religiile monoteiste conțin un element potențial al misionarismului. Spre deosebire de religiile politeiste tolerante, care acceptă existența altor zeități, însăși credința în existența unui singur zeu… îi împinge pe credincioși să răspândească ideea singularității divine… Acceptarea de către alții a adorării zeului unic dovedește forța lui și puterea lui asupra lumii.“ [81]

Istoria aceasta este atât de importantă pentru Occident și în același timp atât de complicată, încât merită să încercăm s-o rezumăm.

Evreii s-au separat mai întâi de locul comun din bazinul mediteraneean: adorarea mai multor zei. Foarte lent și după multe controverse disputate, ei și-au îngustat focalizarea asupra unui singur zeu: Iahve. Mulți evrei n-au fost de acord în această privință, dar cu timpul profeții zeului unic au câștigat disputele. Când primele regate le-au fost distruse și conducătorii le-au fost exilați la Babilon, preoții au dus gândirea aceasta cu un pas mai departe. Dumnezeu era atât unicul zeu, cât și zeul potențial universal, nerestricționat la o singură regiune. În loc să umble doar pe tărâmurile sale, el era peste tot și nicăieri. Zeul acesta avea o relație cu fiecare credincios în parte, iar legile lui erau scrise; ele puteau fi purtate dintr-un loc în altul și diseminate.

Regatul ulterior al Iudeii a dus un război brutal de eliberare așa cum am văzut, iar din contemplarea mulților săi martiri a dezvoltat altă idee puternică: existența după moarte a unei vieți individuale, personale. Din cauza politicii militare a Antichității – cuceririle grecești, apoi Imperiul Roman –, deținătorii acestor credințe s-au risipit în jurul bazinului

mediteraneean, ca negustori și comercianți cu propriile lor comunități și clădiri. Considerând că se găseau în posesia unui adevăr esențial, ei au răspândit cuvântul și au încercat să-i convertească pe alții. Evreii convenționali au fost mai târziu îndepărtați din rolul de influență monoteistă principală, de către separatiștii radicali care considerau că toți trebuiau să se convertească la credința lor – discipolii lui Iisus din Nazaret, despre care vom vorbi mai târziu.

Aceasta este o istorie a nesfârșitei căutări umane a înțelesului, apartenenței și consolării, care a fost cauzată de geografia Orientului Mijlociu, de războaiele și rutele comerciale sale antice și, în cele din urmă, de puterea teribilă a Romei. Creștinismul, și apoi islamul, avea să distrugă orice șansă pe care ar fi putut-o avea lumea clasică de a dezvolta o civilizație unică și unificată după modelul chinez. Dar fără cuceritorii săi imperiali, fără generalii aceștia pragmatici, monoteismul n-ar fi avut succes și nici nu s-ar fi răspândit până nu l-ar fi cucerit pe cuceritor.

CREȘTEREA ȘI DECĂDEREA ROMANILOR

Cuceritorii evreilor fuseseră politeiști. Ca și primele regate evreiești, Roma era o cetate obscură de la periferia lumii elene. Fusese de asemenea comparată cu regatul Qin, alt stat auster și nemilos de la periferii, care trebuise să devină mai aspru pentru a supraviețui. Cam în același timp când Iudeea era înfrântă de babilonieni, micul regat al Romei era înfrânt de puterea cu care se învecina, etruscii. Ca și evreii, romanii relatau istorii despre începuturile lor. În locul exilului în Egipt, ei aveau povestea lui Enea, care-i condusese din Troia spre pământul făgăduinței lor: un grup de coline lângă o mlaștină. În altă poveste, cetatea fusese întemeiată de Romulus, care fusese alăptat de o lupoaică și care apoi își ucisese fratele geamăn.

Din capul locului, poveștile romane au implicat lăudăroșenia (Troia era una dintre cele mai bune origini pe care și le putea imagina lumea antică), migrația și violența. Roma s-a dovedit a fi bine amplasată, îndeajuns de departe de centrul lumii elene pentru a fi lăsată în general în pace. Se afla pe un râu, Tibru, pe care corăbii maritime puteau naviga cel puțin pe o porțiune, dar în același timp colinele sale fortificate ofereau protecție împotriva corsarilor. În sfârșit, se găsea în partea de sud a Italiei, dominată pe atunci de etrusci. Etruscii erau comercianți și războinici și aveau un alfabet derivat din cel fenician și legături strânse cu statele grecești. Ei au transmis romanilor multe dintre obiceiurile lor, printre care gruparea cetățenilor în sute („centurii“) și s-au asigurat că așezarea

aceasta micuță a fost conectată de la început cu mai vasta cultură mediteraneeană. Pentru o perioadă, romanii au fost conduși direct de regii etrusci, pe care i-au răsturnat în cele din urmă.

Esența istoriei romanilor este politica și războiul, nu religia. Religia romană tradițională implica o mulțime de zei, pe care aveau să încerce ulterior să-i alinieze cu faimosul panteon grec; romanii au fost întotdeauna încorporatori sau, așa cum s-a exprimat istorica Mary Beard, „bureți intelectuali". Preoții lor încercau să citească viitorul, privind zborul păsărilor sau felul cum se hrăneau găinile sacre. [82] Jertfele de animale, augurii, libațiile turnate pe pământ, bărbații goi care țopăiau și-i biciuiau pe trecători – toate acestea reprezintă manifestări de venerare primitivă, caracterizată prin credulitatea practicanților săi și deloc atrăgătoare în sine. Ofrandele aduse zeilor locali și adorarea sau simpla venerare a strămunilor erau uzuale în China sau Japonia, dar societățile care permit imigrarea ideilor se schimbă mai repede. Și nici chiar vestalele virgine nu erau pe atât de interesante pe cât sună. De aceea nu-i de mirare că ulterior romanii au devenit într-adevăr încorporatorii absoluți a tot ce se putea, de la filosofia greacă la culturile africane, riturile egiptene și iudaism. Religia în stil roman devine cu adevărat interesantă doar când împărații romani se declară zei, iar atunci a fost vorba de fapt despre politică, câtuși de puțin despre religie.

Iar politica a fost mereu interesantă. Unul dintre ultimii regi romani, un războinic etrusc despre care se spunea că ar fi fost fiu de sclav, a introdus un cod de legi și a organizat reuniri regulate ale tuturor cetățenilor. După ce regii au fost îndepărtați, Roma a avut conducători aristocrați, ca majoritatea comunităților grecești, dar plebeii romani, săracii, au reușit să-și impună propriile lor drepturi de bază, apărați de tribuni. De foarte devreme, a existat o balanță aproximativă de putere într-un oraș care – spre deosebire de majoritatea celorlalte – îi saluta pozitiv pe toți nou-sosiții. Istoria lui Romulus sugera că cetatea fusese întemeiată de refugiați: emigranții și sclavii eliberați puteau să devină cetățeni romani și finalmente să muncească și să lupte pentru republică. Aceasta era totuși o societate ierarhică și macho, în care tații dețineau o putere aproape nelimitată asupra familiei, iar femeile erau excluse din viața publică. Și pentru că era înconjurată de rivali ostili, care concurau pentru teritoriu într-o regiune fertilă din Italia, Roma a fost o societate militară.

În vârful societății republicane romane se găseau familiile aristocrate a căror influență provenea din vremurile regilor și care formau Senatul. Această societate de imigranți a dezvoltat de asemenea relativ devreme alegeri pentru posturile-cheie. În anul 367 î.Hr. s-a petrecut o schimbare majoră, când s-a acceptat că în calitate de consuli puteau fi aleși

membri ai tuturor claselor, nu doar patricienii, cu condiția să fie suficient de bogați. Un sistem electoral complicat și de durată, la care se adăuga experiența acumulată în funcție, a dus la evoluția Senatului într-un corp conducător dur și eficient. Cadrele sale executive erau cei doi consuli și anual se alegea un fel de super-magistrat. Urmau după aceea cetățenii obișnuiți organizați în triburi și capabili, în propriile lor adunări, să voteze pentru legile noi prin simpla majoritate.

Poate că sună remarcabil de democratic, dar n-a fost așa. O formă romană de manipulare electorală, care implica votarea în bloc și intimidarea alegătorilor, îi ținea pe aceștia în general sub control. O republică însemna un sistem conducător fără regi, nu un sistem reprezentativ. Senatul putea totuși să atragă permanent talente noi și să echilibreze facțiunile printre cetățenii mai bogați. Sistemul de vot și tensiunile dintre diversele corpuri țineau în șah puterea absolută, amintirea poporului despre regii tirani. În mod impresionant, Senatul reușea să-și echilibreze propria autoritate tradițională cu drepturile pentru imigranți și cetățenii mai săraci, atât pentru cei care locuiau între zidurile Romei, cât și pentru cei care trudeau pe ogoarele din afara lor.

Tensiunile erau permanente și, ulterior, în momente de foamete sau eșecuri militare, a răbufnit un spirit aproape revoluționar. Când se ajungea la discuții contradictorii despre pământ și justiție, cetățenii romani aveau glasuri mai puternice decât omologii lor din majoritatea celorlalte regiuni din bazinul mediteraneean. Este posibil ca romanii să fi fost mai filistini și mai provinciali decât atenienii, dar dezvoltaseră un echilibru politic inteligent, care prevenea în general posibilitatea haosului pe plan intern. Sistemul lor forma cu regularitate administratori și legislatori de calitate și au reușit să absoarbă un număr însemnat de „cetățeni“ noi, proveniți de la mare depărtare de oraș în sine. Nu știm ca romanii din perioada de început a Republicii, care se mândreau cu austeritatea și simplitatea lor, să fi creat o literatură sau sisteme filosofice proprii. Construcțiile lor erau simple imitații. În același timp însă se războiau ca nimeni alții.

Mulți conducători militari știuseră că jumătate din drumul spre victorie era sădirea terorii în inimile dușmanilor. Pe măsură ce regatul și-a extins influența în Italia Centrală, acțiunile romanilor au fost directe: erau teroriste sau cel puțin bazate pe teroare. Dacă o așezare se preda, devenea vasală. Dacă opunea cea mai mică rezistență, era complet nimicită și toate ființele vii care o populau erau măcelărite – inclusiv copiii, animalele domestice, ba chiar și șobolanii. Serviciul militar era obligatoriu pentru cetățenii romani și, ca în cazul hopliților greci liberi, cetățenia și războiul, solidaritatea și atacul au devenit idei întrepătrunse. Luptând în falange strânse, cu sulițe lungi și săbii scurte, străbunii legiunilor imperiale au reprezentat o forță de temut de la începutul anilor 200 î.Hr.

Succesul naște succes. Cetățile care se predau intimidate puteau asigura cetățeni noi și astfel soldați noi; sclavii soseau în valuri pentru a întreprinde alte lucrări. Romanii n-au avut din capul locului uriașa putere militară necesară pentru a distruge și a ocupa rapid restul Italiei. Asta s-a reușit prin propaganda terorismului lor – predați-vă imediat, altfel veți regreta! –, combinată cu abilitatea de a pune brațul în jurul umerilor elitelor locale, liniștindu-le și conducând prin intermediul lor. În felul acesta aproape fiecare victorie a produs mai multe brațe de luptă care s-o alimenteze pe următoarea. După ce i-au învins pe galii invadatori, care reușiseră cândva să devasteze chiar Roma, romanii i-au putut supune pe vechii lor dușmani din nord, apoi coloniile grecești din sud.

În cele din urmă lumea elenă n-a mai putut ignora regatul parvenit și belicos din vest. Ea însă deținea o armă care-i îngrozea până și pe romani. Așa cum am văzut, elefanții de război sosiseră în lumea greacă din India și pentru o vreme păruseră o forță militară transformatoare. Unul dintre grecii care i-au folosit a fost Pirus, regele Epirului, care i-a împrumutat de la conducătorii greci ai Egiptului. Războinic elegant, în armură argintie, Pirus a fost solicitat pentru ajutor împotriva romanilor de către un stat grec din Italia, care era supus atacurilor. El și-a adus elefanții în peninsulă, prima dată când fuseseră văzuți acolo, și a obținut două victorii împotriva Romei.

Extraordinar însă este faptul că romanii, deși uluiți de vederea creaturilor – despre care crezuseră că erau nemuritoare, până când uneia i-a fost retezată trompa –, nu au cedat. Ei au purtat lupte atât de sângeroase cu acești moștenitori ai puterii lui Alexandru Macedon, încât Pirus a declarat faimos: „Încă o victorie ca asta și vom fi pierduți.“ Ulterior romanii au încercat să sperie elefanții, ungând porci cu seu, dându-le foc și mânându-i spre elefanți. Manevra dezgustătoare se pare că a funcționat, pentru că Pirus s-a retras finalmente în Grecia, unde a continuat să folosească elefanții în lupte, până a fost ucis de o femeie furioasă care a aruncat în el cu o țiglă de pe acoperiș. [83]

Pentru romani, luptele acelea s-au dovedit un preambul benefic. Ei se pregăteau să pornească război cu Cartagina și aveau în scurt timp să se confrunte cu aceleași animale, conduse de cel care a devenit sinonim cu războiul elefanților, Hannibal.

CARTAGINA, UN VIITOR PIERDUT?

Printre marile speculații ale istoriei clasice s-a numărat ideea că Războaiele Punice ar fi putut fi câștigate de Cartagina, nu de Roma. Cel mai de seamă general cartaginez,

Hannibal, s-a apropiat foarte mult de succes. După teribila bătălie de la Cannae în 216 î.Hr., care a dus la moartea a 50 000–70 000 de romani, calea spre Roma rămăsese aproape fără apărare. Aliații Romei au dat bir cu fugiții și romanii au intrat în panică. Hannibal a fost îndemnat de comandantul cavaleriei sale să înainteze spre sud și să nimicească orașul. El n-a făcut-o însă, totuși pentru scurt timp a deținut un avantaj imens. Dacă ar fi cucerit Roma, lumea noastră ar fi fost foarte diferită.

Cartagina, care supraviețuise de șase secole pe coasta Africii de Nord, protejată de zidurile uriașe ale portului, era în esență o putere maritimă, a cărei flotă la momentul respectiv avea un tonaj echivalent cu cel al flotelor Marii Britanii, Spaniei sau Franței în anii 1700. Corăbiile ei făceau comerț cu Insulele Canare, navigau în jos pe lângă coasta atlantică a Africii, luau cositor din Britannia și traversau Mediterana înainte și înapoi. Poate că Occidentul cartaginez ar fi navigat spre Americi cu secole înainte s-o fi făcut Europa. Cartagina era de asemenea o uriașă putere manufacturieră, producând vopseaua purpurie fabulos de scumpă care colora distinctiv togile senatorilor romani, la care se adăugau vinuri intense, ceramică și obiecte din metal, ca și multe soiuri de țesături. Corăbiile ei erau produse în masă și apoi asamblate rapid, ca mobilierul modern, o metodă care avea să fie dată uitării până la ascensiunea Veneției și care le-a permis romanilor să aplice ingineria inversă navelor cartagineze și să ajungă ei înșiși navigatori.

Cartagina avea teatre, oratori faimoși și o Constituție, care, deși statul fusese condus inițial de regi și apoi de oligarhi, lăsa un cuvânt important de spus cetățenilor obișnuiți. Mulți dintre aceștia au emigrat și au înființat ei înșiși colonii. În *Politica*, scrisă cu aproape două sute de ani înainte de înfrângerea finală a Cartaginei în fața Romei, Aristotel a lăudat cu căldură instituțiile cartagineze: „Mai cu seamă cartaginezii au instituții foarte bune, iar ceea ce probează toată înțelepciunea Constituției lor este faptul că, cu toată puterea pe care o acordă poporului, nu s-a văzut niciodată în Cartagina o schimbare de Constituție și n-a avut, lucru remarcabil, nici răscoale, nici tirani“ [84]. La momentul distrugerii sale, Cartagina era cu siguranță unul dintre cele mai mărețe orașe de pe planetă; populația ei era mult mai mare decât a Romei la același moment. Și, desigur, se găsea în Africa. O lume clasică mediteraneeană a cărei putere dominantă s-ar fi aflat în Africa de Nord, nu pe Peninsula Italică, ar fi diferit în chipuri pe care cu greu ni le putem imagina.

Viața cartagineză avea însă și umbre. Criticii romani susțineau că în Cartagina se obișnuia sacrificarea copiilor, așa cum fusese practicată de strămoșii fenicieni ai cartaginezilor, totuși istoricii moderni sunt sceptici, iar după Cannae, romanii înșiși au recurs la acest tip de sacrificii. Spre deosebire de Roma, armata cartagineză era formată în principal din

mercenari din Spania, Numidia, Libia și Insulele Baleare [85]. Doar trei mii de cartaginezi luptau ca pedeștri, în așa-numita Legiunea Sacră. Pare să fi fost o societate suspicioasă, ajungând până la paranoia în privința potențialilor tirani. Spre deosebire de generalii romani care se bucurau de triumfurile lor, generalii cartaginezi trebuiau să-și asume riscul de a se complota împotriva lor, ba chiar de a fi executați când reveneau victorioși. Cu toate acestea, distrugerea absolută a Cartaginei, după ce romanii au învins în Al Treilea Război Punic, lasă o lacună teribilă în consemnările istorice din bazinul mediteraneean. Nu știm în detaliu cum arătau clădirile lor – nu s-au păstrat decât unele fundații și coloane pe baza cărora să se speculeze.

Nu avem nimic din scrierile lor, din poezii, piese de teatru, cronici istorice, povești de familie sau speranțe. Este ca și cum după Al Doilea Război Mondial n-ar fi supraviețuit nimic din ceea ce fusese scris în germană – n-ar mai fi existat poezia germană –, dar nici muzica sau clădirile germane. Desigur, dacă sorții războiului ar fi fost doar puțin diferiți, n-ar fi existat nici Roma imperială. Oare elevii din școli ar fi conjugat acum verbe punice, ar fi studiat epopeile voiajurilor maritime ale eroilor cartaginezi spre Caraibe și ar fi ascultat glume făcute despre Hamilcar de oratori cartaginezi? Uneori, căutând cauze profunde, creăm iluzia inevitabilității. Este posibil ca prăbușirea finală a Cartaginei să se fi datorat lipsei unei atitudini flexibile și deschise față de cetățeni și sistemului politic puternic al Republicii romane. Este la fel de posibil să se fi datorat câtorva decizii greșite pe câmpul de luptă. Cauze aparent insignifiante pot declanșa schimbări importante.

Oricum, după mulți ani de vărsări de sânge și lupte în Italia, Sicilia și Africa de Nord, Cartagina a fost până la urmă învinsă. După traversarea epopeică a Alpilor, când cavaleria cartagineză într-o măsură mai mare decât elefanții a jucat rolul decisiv, și după victoriile sângeroase asupra legiunilor, nimicirea Italiei de către Hannibal a luat sfârșit când a fost învins de Scipio „Africanul“ și exilat de propriul lui popor. Cartagina avea să fie anihilată finalmente în anul 146 î.Hr. și rasă de pe fața pământului într-o orgie de măceluri, violuri și distrugeri romane.

După dispariția Cartaginei, Roma s-a putut întoarce către statele grecești care moșteniseră lumea lui Alexandru cel Mare, adică Macedonia și imperiul Seleucizilor, care se întindea din Turcia zilelor noastre până la stepe. Ca sistem de imperii militare puternice, lumea elenă începea să colapseze. Prin ideile ei despre frumusețe, filosofie, arte și matematică, avea să aibă o foarte lungă perioadă de înjumătățire, aproape egală cu conștientizarea lumii romane. Unii dintre cei mai mari gânditori nici nu se născuseră și unele invenții nu apăruseră încă, însă de la căderea Cartaginei și a regatelor grecești înaintea legiunilor romane putem data adevăratul început al lumii romane imperiale.

De ce? Fiindcă Republica romană, cu austeritatea și virtutea autoproclamată, cu patriotismul său de tipul „toți împreună“, n-a putut supraviețui propriului ei succes. Prăzile care au început să curgă și să sosească în cantități tot mai mari i-au corupt sistemul politic. O sursă nouă și masivă de bogăție tinde să corupă toate acordurile politice. Sistemul roman de taxare și cheltuieli era instabil… ca să folosesc un eufemism. Războaiele îngăduiseră acumularea de bogății personale uriașe, asupra cărora statul nu avea practic control. S-a estimat astfel că romanii bogați erau cam de două ori mai avuți decât cei mai bogați nobili chinezi din timpul dinastiei Han. Săracii erau mituiți prin subvenționarea hranei și divertismente publice. În anul 167 î.Hr., taxarea directă a cetățenilor romani a dispărut complet, înlocuită de „tributul pe care-l plăteau“ din Sicilia, Grecia, Spania și Africa.

Magistraților romani trimiși să guverneze echivalentul în suprafață al statului New South Wales [86] li se permitea să se îmbogățească și reveneau suficient de avuți pentru a mitui și a-și organiza drumul spre putere mai mare acasă. Corupția a devenit endemică în politica cetății, totuși săracii, care continuau să plătească taxe indirecte, aveau dificultăți. În vreme ce super-bogații cumpărau domenii agricole și le lucrau cu sclavi, țăranii care fuseseră considerați cândva coloana vertebrală a virtuții romane erau strămutați și trimiși fără slujbe în oraș. În perioada aceasta aflăm despre o boală nouă, *luxuria*, sau decadența, sau mai simplu boala lui „prea mult“. Deceniile de lupte constante și sosirea de tot mai mulți captivi, aliați supuși și sclavi, au făcut ca armatele romane să înceteze să mai fie miliții de cetățeni care-și satisfăceau serviciul militar și au devenit corpuri semiindependente și periculoase.

A început să clocotească războiul de clasă. Pe de o parte, noua decadență îi îngrozea pe moraliștii romani. Homosexualitatea greacă părea să fi devenit mai acceptabilă și prețul băieților amanți a crescut enorm. Luptele între gladiatori fuseseră dintotdeauna populare în Roma – își aveau originea în modelul etrusc –, dar acum „jocurile“ au devenit și mai opulente, prezentând animale exotice și războinici, pe măsură ce bogătașii aflați în căutare de funcții importante încercau să-și cumpere popularitatea. În același timp, străzile erau ticsite de hoarde de țărani strămutați și lucrători din orașe care se străduiau să-și ducă existența, gloate ușor de mobilizat de către politicienii romani. Oratori radicali, dintre care cei mai faimoși au fost frații Tiberius și Gaius Gracchus, cereau reforma proprietății pământului și purificarea scenei politice. Ambii frați au fost uciși într-o frenezie de violență, care a început să mănture Roma. Membrii Senatului aristocratic

fierbeau la gândul înfăptuirii reformei, deși părerile le erau împărțite în această privință; în cele din urmă, un militar dur, Sulla, a dus Roma în pragul războiului civil înainte de a se instaura pe sine ca dictator și a spori puterile senatorilor și armatei.

Este o succesiune familiară în capitalele altor imperii mărețe: inegalitatea extremă creată pe măsură ce curg prăzile din străinătate, corupția sistemelor de vot și a instituțiilor reprezentative, strigătele răgușite pentru schimbare de pe străzi, contracurentul de violență, pumnul de fier al armatei care sosește pentru „a face ordine". Dezechilibrul puterii creat de imperiu dezechilibrează imperiul în sine. Viața romanilor a devenit dezordonată, fiind scăpată de sub orice control. Senatorii au continuat să se comporte ca și cum ar fi trăit în vechea Republică, perorând și complotând. Însă în armată nu se mai putea avea încredere și tulburările sociale s-au întețit. Uriașa răscoală a sclavilor începută de gladiatorul Spartacus în umbra muntelui Vezuviu a scuturat din temelii această societate a sclavilor. Armata lui de 70 000 de foști gladiatori și țărani a învins două armate în anul 71 î.Hr. (În cele din urmă avea să fie zdrobită de forțele combinate ale majorității puterii militare disponibile a Romei.) Exista un consul rebel în Spania și alte tulburări în Asia. Mai rele decât toate acestea însă au fost măsurile ce au trebuit luate pentru a restaura ordinea.

Revenit din Orient, Pompei s-a întors în Roma – mai exact, la porțile ei, unde a așteptat cu legiunile sale. Potrivit vechiului obicei roman, generalilor victorioși li se organiza o „paradă triumfală", adică o procesiune prin oraș. Învingătorul mergea în carul său de luptă, urmat de un sclav pentru a-i reaminti permanent că era muritor. În față erau duși captivii lui în lanțuri și o parte din prăzile câștigate în război. Pe măsură ce întinderea și apetitul Romei au crescut, parăzile acestea au devenit tot mai opulente, transformându-se practic în zile de petreceri civile nestăvilite. Pompei a fost onorat cu trei parăzi triumfale, ceva nemaiauzit până atunci, iar la ultima dintre ele a participat o caravană uimitoare de animale stranii, prăzi sclipitoare, regi înfrânți și preoți, soldați și bani.

După cum s-a dovedit, Pompei n-a fost un politician destul de iscusit pentru a pune mâna pe putere în felul cum se temuseră criticii lui. În joc mai apăruseră acum doi rivali aristocrați, militari și super-bogați. Crassus, un soldat brutal, era un plutocrat, care, într-o hidoasă manifestare de răzbunare după răscoala lui Spartacus, crucificase șase mii de rebeli capturați pe drumul principal care pleca din Roma spre nord. Celălalt era Iuliu Cezar.

Cezar este romanul cel mai faimos care ne-a lăsat calendarul – modul nostru modern de măsurare a timpului – și a cărui asasinare este scena de vârf a vieții politice romane. Deși orice înțelegere retrospectivă orbește și trebuie să ne bazăm pe istorici fascinați de Cezar, se pare că el a fost un individ extraordinar de la o vârstă fragedă. Tânăr aristocrat aliat taberei greșite, Cezar supraviețuise dictaturii ucigașe a lui Sulla, când listele celor care trebuiau executați legal fuseseră afișate în Forum. A îmbrățișat cariera militară din adolescență și a devenit faimos, nu în ultimul rând pentru răzbunarea asupra piraților care-l răpiseră și apoi îl eliberaseră prostește. A suit în ierarhia lumii periculoase a politicii romane prin zigzaguri, înșelătorii și mituiri, ocupând succesiv diverse poziții și plătind pentru jocuri opulente, până a ajuns finalmente în vârf, în funcția de consul, în anul 59 î.Hr. Cezar a plănuit după aceea să ocolească Senatul, folosindu-se de banii și relațiile lui Crassus și Pompei, pentru a-și aranja o numire militară profitabilă. Cel mai mare orator roman, Cicero, care crezuse că-l manipula, a fost complet tras pe sfoară. Cezar a obținut ceea ce voia, a scăpat de numeroșii săi dușmani și a început ani de lupte dincolo de Alpi, măcelărind triburi galice și germane și ajungând în Britannia, unde n-a stat însă mult timp.

Cezar știa că drumul spre putere în Roma însemna o combinație de faimă, din genul celei care putea fi obținută doar pe câmpul de luptă, și bogăție uriașă, de asemenea obținută cel mai bine în urma cuceririlor. Campaniile lui peste hotarele imperiului au fost în același timp campanii pentru ajungerea la putere pe plan intern. Pe măsură ce a luptat – și a fost un general sclipitor –, el a scris relatări rigid propagandiste ale campaniilor sale, pentru a-și lustrui imaginea, dezvăluind gândire militară limpede, abilitatea de a-și reveni din dificultăți, o atenție amănunțită, chiar dacă lipsită de empatie, față de obiceiurile și slăbiciunile triburilor inamice, și simțul acut al propriei sale mitologii. *Războaiele galice* ale lui Cezar nu explică însă de ce el s-a angajat în distrugerea altei civilizații pentru a-și îmbunătăți propria poziție. Nu a fost un genocid, întrucât Cezar era pregătit să negocieze cu triburile care se supuseseră și era interesat să adune și sclavi, nu doar mormane de leșuri, dar *a fost* culturocid.

Celții aveau construcții în principal din lemn și o cultură orală, nu scrisă. Cercetările arheologice de la sfârșitul secolului XX sugerează că ei au avut mult mai mult succes decât se crezuse. Au construit drumuri, ba chiar poate înaintea romanilor; drumurile acelea străbăteau adesea terenuri mlăștinoase și păduri și erau alcătuite din trunchiuri de stejari prinși laolaltă, așa că au dispărut în majoritate, cu excepția unor fragmente descoperite în Irlanda, Țara Galilor și Germania. Cezar avea să se dedice reformei calendarului său, dar există voci care susțin că celții ar fi avut un calendar mult mai

precis; în tot cazul, obiectul din bronz cunoscut drept Calendarul Coligny este foarte sofisticat. Unii istorici ai celților afirmă că ei ar fi avut centre urbane considerabile, pe care tindem să le numim „forturi tribale“, nu „orașe“, deoarece ne-am însușit propaganda romană. Istoricii romanilor nu sunt de acord, considerând că este o exagerare. Unele așezări celtice erau rotunde, pe când altele din sud aveau ziduri lungi din piatră. În tot cazul, locuințele lor nu au fost simple colibe, ci ar fi putut avea etaj, ba chiar și curți interioare. Se pare de asemenea că foloseau un sistem de numărare a populațiilor. [87]

Galii extrăgeau aur și argint și produceau propriile lor ornamente din aur, pe atât de complexe și de minunate pe cât erau cele lucrate de romani. Luptau adoptând tactici sofisticate – carele de luptă și scuturile lor mari i-au impresionat în chip aparte pe romani – și foloseau pluguri din fier și treierătoare mai bune decât cele ale majorității țăranilor romani. Este adevărat, erau organizați în grupări tribale arhaice, dar așa fuseseră și latinii până destul de recent. Romanii au insistat mult asupra obiceiului oribil al druizilor de a arde oameni de vii în cuști din răchită pentru a-i împăca pe zei, ca și despre vânătoarea de capete, iar practicile acestea au fost regretabile, dar romanii care crucificau rebelii și aveau patima arenelor scăldate în sânge nu se găseau nici pe departe într-o poziție de autoritate morală.

Unii gali călătoriseră mult, luptaseră în armate grecești și egiptene și se stabiliseră apoi în regiunile respective. Femeile lor se bucurau de o libertate mai mare decât cele romane, incluzând drepturi complexe de divorț dacă erau maltratate. Spre deosebire de femeile romane, unele pot să fi ajuns chiar conducătoare, iar răscoala reginei Boudica o sugerează în mod clar; în Franța și Germania au fost găsite de asemenea morminte bogat împodobite ale unor femei. Oarecum similar cu nativii americani, ei au dovedit un apetit impresionant pentru băutura care le era vândută de greci și romani, deși era vorba despre vin, nu whisky: pare să fi fost o noutate apreciată de băutorii de bere fermentată din cereale. Despre poeziile și muzica lor nu știm aproape nimic. Totuși spre deosebire de cartaginezi, înfrângerea lor a fost mereu foarte probabilă. Le-a lipsit sistemul civic și dimensiunea organizatorică a lumii romane. Într-o luptă purtată între un stat și triburi, statul va învinge.

Distrugerea culturii galice de către Cezar a implicat nu numai moartea în bătălii a peste un milion de oameni – 1,2 milioane, potrivit propriei sale contabilități seci –, ci și înfometarea sau luarea în sclavie a unui număr aproximativ egal. Asta sugerează dispariția unei treimi din numărul total al galilor, adică o rată a masacrelor pe măsura celor mai teribili măcelari din secolul al XX-lea. Pentru a mă exprima altfel, Cezar a avut,

proporțional vorbind, un efect similar cu cel al Morții Negre, pandemia care a omorât 30% din locuitorii Orientului Mijlociu și între 30 și 60% din europeni. Dar spre deosebire de bacteria *Yersinia pestis*, care a cauzat Moartea Neagră, sau de puricii de șobolani care o purtau, Cezar a fost preocupat în primul rând de propria lui carieră politică. Victoriile și relatările sale despre ele, urmate de alaiurile de sclavi și prăzi, i-au adus o reputație tot mai mare în Roma, în timp ce averea personală i-a sporit constant. Practic el a devenit conducătorul militar al unei porțiuni însemnate din Europa. [88] La momentul reconfirmării postului său, Cezar a încheiat un pact cinic cu Pompei și Crassus, împărțind prăzile în schimbul unei prelungiri a funcției lui ucigașe, dar foarte profitabile. Răspunsul său față de moartea a șaptezeci de romani în urma unui atac al triburilor germane, care a însemnat omorârea a 430 000 de bărbați, femei și copii, i-a dezgustat până și pe unii romani, precum Cato.

Când a fost pregătit să revină la Roma, Cezar dispunea de banii, armata și reputația populară necesare pentru a-i permite să întreprindă aproape orice. Rivalii lui înfricoșați l-au văzut ca pe inamicul Senatului, al vechii ordini, ba chiar și al Constituției republicane. Împotriva acelei Constituții, Cezar a format o alianță de indivizi dispuși să fie mituiți și întreținuți, care-l vedeau ca pe un conducător nou și de succes, și a început să-și pregătească legiunile. Unica lui problemă acum era că dacă revenea la Roma după ce mandatul de comandant al legiunilor se încheia oficial, putea fi condamnat pentru comportamentul său în calitate de consul cu mulți ani în urmă. Cezar nu putea fi sigur că nu va fi găsit vinovat și executat.

De aceea, a trecut Rubiconul, râul mic care despărțea teritoriul comandat de el de teritoriul roman, și a pornit asupra Romei. Constituția îl amenința? Atunci avea să distrugă Constituția. Bănuind cât de primejdios devenise Cezar, Pompei s-a autodeclarat apărător al Senatului, apoi, alături de alți senatori, a părăsit orașul pentru a continua lupta în alte părți. Cezar a intrat în Roma ca să-și revendice moștenirea furată; oamenii erau pregătiți pentru mituirile în masă ce au urmat, iar rudele lui i-au susținut cazul. Situația era totuși nesigură – plata legiunilor a fost mai dificilă decât se așteptase –, însă destui dintre inamicii lui fugiseră în exil cu Pompei, îngăduindu-i astfel să se impună în Roma. Pe cadavrele celților și pe tăcerea satelor pustii, Cezar și-a ridicat acum ca monument politic propriu moartea tradiției republicane, cândva mândre, a Romei.

„Cezarismul“ devenise un termen injurios în politică, și din motive perfect întemeiate.

CLEOPATRA ȘI CEZAR: POVESTEA UNUI EȘEC

Pentru a încerca s-o vedem pe Cleopatra clar, trebuie să mijim ochii și să-i ferim cu palma – să vedem dincolo de afectul poeziilor și de efectul filmelor, dincolo de Shakespeare și de Hollywood, dincolo de zvonurile licențioase ale romanilor și de picturile victoriene erotice. Ea n-a fost o vampă și nici o prostituată cochetă. A fost o politiciană sclipitoare, o conducătoare greacă dură și vicleană, care a încercat să manipuleze puterea în timp ce republica romană colapsa, nu o căutătoare a plăcerilor cu rimel seducător. Viața ei a însemnat o luptă constantă pentru a stopa și inversa prăbușirea uneia dintre marile puteri ale bazinului mediteraneean: Egiptul dinastiei Ptolemeu. În același timp a fost una dintre marile înfrânte ale istoriei clasice. Odată cu moartea ei, un imperiu care data de pe vremea lui Alexandru Macedon a dispărut, ca și conducerea faraonilor.

Aceasta este o poveste de război civil în aceeași măsură în care este o poveste de dragoste. După moartea lui Alexandru în Babilon în 323 î.Hr., la numai treizeci și trei de ani, generalii săi s-au luptat între ei pentru numeroasele resturi rămase din cuceririle lui. Speranța unui mare imperiu grec – mai măreț decât cel roman, care i-a succedat – a murit finalmente odată cu Antigon Monoftalmul („Chiorul"), care slujise sub tatăl lui Alexandru în micul lor stat balcanic Macedonia și a cărui strădanie de a păstra moștenirea fiului acestuia s-a sfârșit când a fost ucis el însuși în luptă la vârsta de optzeci de ani. Printre regatele ce au apărut s-a numărat Egiptul, condus de strămoșul Cleopatrei, Ptolemeu Soter.

Acesta fusese un tovarăș apropiat și general de frunte al lui Alexandru și-l văzuse pe marele rege întemeind în Egipt un oraș nou, Alexandria. El acționase prompt pentru a-i prelua controlul și, ca parte a acelei revendicări, izbutise să ia și trupul lui Alexandru, care era dus în Grecia pentru a fi înmormântat. În Alexandria, defunctul rege a fost depus într-un mausoleu măreț. Ptolemeu a trebuit să lupte cu rivalii pentru a-l păstra acolo, unde avea o putere totemică, așa cum ar fi avut moaștele sfinților ulteriori pentru europeni. (De altfel, osemintele Sfântului Apostol Marcu au fost furate din Egipt de către venețieni, pentru a conferi o legitimitate similară tinerei lor republici.) Ptolemeu I, așa cum se intitula acum, a consolidat Egiptul, ocupând teritoriile actualelor state Israel și Liban, ca și insula Cipru.

Dinastia Ptolemeu avea să conducă trei sute de ani Egiptul, adică mai mult decât dinastia Bourbon în Franța sau Plantagenet în Anglia. Ei n-au fost niciodată o familie convențională. Ptolemeu al II-lea s-a însurat cu propria lui soră Arsinoë; incesturile și reciclarea ametitoare a numelor aveau să fie trăsături specifice ale dinastiei. În prima sa perioadă, mare parte din energia sa a fost ocupată cu respingerea unor succesori rivali

greci, mai ales Seleucizii, a căror capitală era Antiohia din Siria, dar al căror imperiu se întindea mult în Asia. Dinastia Ptolemeu a invadat de asemenea sudul, pătrunzând în actualul Sudan, de unde a luat elefanți pe potriva elefanților de război indieni pe care dinastia Maurya îi predase Seleucizilor. Trimiterea unui ambasador în India îl determinase pe Ašoka să trimită la rândul său misionari budiști la Alexandria.

Victoriile au avut loc sub Ptolemeu al III-lea, dar acești conducători greci ai Egiptului erau o elită minusculă, instalată nesigur în vârful unui popor mult mai mare, cu tradiții complet străine. Aidoma normanzilor după cucerirea Angliei, membrii dinastiei Ptolemeu nu s-au obosit să învețe limba locală. Acesta a fost un cadou minunat pentru istoricii ulteriori, deoarece a cauzat proclamații bilingve și trilingve – cea mai faimoasă dintre ele fiind piatra din Rosetta –, ce au îngăduit descifrarea hieroglifelor egiptene. N-a fost un cadou la fel de minunat pentru Ptolemeici, care s-au confruntat cu revolte locale conduse de pretinși faraoni, care erau de fapt egipteni.

Regatul era așadar o combinație stranie de tradiții egiptene străvechi și grecești moderne. Majoritatea populației respecta credințele și culturile Egiptului Antic, cu preoți și temple, animale sacre și rituri complicate. Mulți sperau la un adevărat rege egiptean mântuitor care să revendice tronul, similar speranței evreilor într-un Mesia. De-a lungul timpului au fost inventați zei noi, parțial greci și parțial egipteni, după cum erau necesari. Zeități egiptene ca Isis au devenit semielenizate, iar grecii i-au încorporat în panteonul lor pe zeii egipteni Osiris și Horus. Înainte de apariția monoteismului, amestecuri mărunte de felul acesta nu reprezentau o problemă, totuși conducătorii Ptolemeici trebuiau să pășească cu precauție; Cleopatra și-a câștigat o parte din foarte necesara susținere populară, însoțind pe drumul său spre templu un taur sacru în culori de bun augur. De asemenea, a fost prima din dinastia ei care a vorbit atât greaca, cât și egipteana.

Teritoriul pe care-l stăpânea continua să fie fabulos de bogat în resurse. Unul dintre primele planuri romane pentru anexarea Egiptului propusese colonizarea țării cu țărani romani și folosirea sa ca sursă nouă de hrană ieftină. Ca și pe timpul faraonilor antici, majoritatea pământului era proprietatea statului și templele aveau domenii uriașe de pe urma cărora se întrețineau. Precum britanicii în India, administrarea țării sub Ptolemeici utiliza străvechiul sistem de scribi și mai-marii satelor pentru a colecta informații și taxe. Unele titulaturi au fost schimbate din egipteană în greacă, dar în esență totul rămăsese așa cum fusese dintotdeauna. Ptolemeicii au încercat totuși să introducă în Egipt ceva din rigoarea greacă: au adus o economie bazată pe monede și registre care-i consemnau pe toți supușii lor, au fixat prețurile mărfurilor și i-au transformat pe preoții templelor în oficialități ale statului, care ajutau dinastia să strângă bani pentru finanțarea armatei și

flotei.

Totuși unele recolte proaste și înfrângeri, urmate de ghinionul ajungerii pe tron a unui copil-rege, i-au făcut să înceapă să piardă teren înaintea rivalilor. Pierderile s-au succedat. La fel ca regatul mai mic al Iudeii, care a avut nevoie de asemenea de aliați, Ptolemeicii au căutat un aliat care să-i protejeze și au ales Roma îndepărtată, dar faimoasă pentru războinicii săi. În felul acesta dinastia cu probleme a mai câștigat timp… însă cu prețul inevitabil. Pe măsură ce Roma și-a sporit puterea, dând la o parte cartaginezi și greci, ea a devenit tot mai mult o amenințare și tot mai puțin o pavăză. Senatul roman a intervenit mai des în viața egiptenilor, începând să considere ca vasal, nu aliat, teritoriul acesta uriaș și bogat, cu populație numeroasă și conducători slabi. Alexandria dinastiei Ptolemeu era stoarsă, cu blândețe, până la moarte.

Poate că finalul acela era inevitabil. Regatul Ptolemeicilor nu avea niciun mod efectiv de dezbatere a politicii sau de promovare a administratorilor capabili. Exegeții actuali cred că statul ptolemeic era mult mai puțin eficient decât sugerează sistemul său grec ordonat. De exemplu, țăranii își abandonau cu regularitate ogoarele ca mod de amenințare a perceptorilor, corupția era în floare și mulți oficiali nu erau instruiți. Până în epoca domniei Cleopatrei, se crede că între o șesime și o șeptime din populație erau greci sau evrei, o migrație uriașă cauzată de faptul că statul se bizuia pe non-egiptenii „de nădejde“ pentru a lupta în războaie, administra și organiza. Similar sentimentelor avute de anglo-indieni pentru Hampshire sau Wales, grecii din Egipt păstrau un simț accentuat al originii lor din Macedonia sau Atena. Spre deosebire de Roma, în Egiptul grecesc nu exista nimic ce am putea recunoaște ca fiind participare politică. Statul rămăsese o autocrație regală. Și spre deosebire de Roma sau chiar de India britanică, principalul lui oraș nici nu făcea parte oficial din teritoriul său.

Povestea Cleopatrei este incomprehensibilă fără o înțelegere a locului aceluia unic și captivant: Alexandria. Orașul în sine era cea mai de seamă realizare a dinastiei. Întemeiat, bineînțeles, de Alexandru Macedon, era un oraș-stat în toată puterea cuvântului – în interiorul Egiptului, sau „lângă“ Egipt, dar nu tocmai parte din Egipt. O dată în plus vin în minte paralele britanice ulterioare ca Hong Kong sau Singapore din prezent. La fel ca ele, Alexandria era un creuzet de imigranți și negustori, care înghițise în scurt timp o jumătate de milion de oameni, având astfel aceeași mărime precum capitala Imperiului Chinez de atunci, iar în Apus putea fi rivalizată doar de Roma. Până și chinezii auziseră de farul său extraordinar de pe insulița Pharos, una dintre cele șapte

minuni ale Lumii Antice, care se ridica la o sută de metri înălțime, cu o statuie a lui Zeus și o lumină strălucitoare care să călăuzească ambarcațiunile în port. Alexandria se fălea cu sistematizarea urbană, cu clădiri mărețe în stil grecesc și, mai presus de orice, cu muzeele și biblioteca ei.

Cuvântul „muzeu" provine din adorarea Muzelor și a fost preluat în toate limbile. Muzeul original din Alexandria a fost însă mai puțin o colecție de obiecte, cât un centru de studii academice, cu dormitoare, restaurante și cercetători cu normă întreagă. Biblioteca, fondată de primul Ptolemeu și adunată poate de unul dintre elevii lui Aristotel, nu era deschisă pentru public. A fost o expresie a mândriei culturale a statului și-și propusese să conțină câte un exemplar din toate cărțile ce fuseseră scrise în greacă, ceea ce în vremurile clasice însemna aproape toate cărțile din exteriorul Chinei. Se presupune că ar fi conținut între o jumătate de milion și șapte sute de mii de suluri de papirus, organizate într-un catalog de 120 de volume. Obsesia bibliotecarilor față de colecția lor i-a determinat să plătească o taxă uriașă Atenei, pentru a le împrumuta operele complete ale lui Eschil, Euripide și Sofocle în vederea copierii (se zvonea că originalele fuseseră păstrate și fuseseră returnate copiile), iar corăbiile care soseau în Alexandria trebuiau să predea orice fel de cărți pentru a fi copiate.

Astfel, în Alexandria s-a acumulat un volum uriaș de literatură, matematică, filosofie și istorie a lumii antice, din care mare parte s-a pierdut definitiv pentru noi. Acolo Vechiul Testament a fost tradus în greacă, ceea ce avea să se dovedească foarte important când a început să se răspândească creștinismul. S-au depus eforturi importante pentru editarea celor două epopei pe care le cunoaștem ca aparținând lui „Homer".

Nu este surprinzător că, ținând seama de patronajul acesta și de concentrarea de cunoștințe, Alexandria a devenit de asemenea un centru de progres literar și științific în sine. Poemele sale au fost mai puțin faimoase decât invențiile și descoperirile practice. Este posibil ca Euclid, care a inventat geometria modernă, realizând descoperiri esențiale în domeniul numerelor prime, secțiunilor conice și perspectivei, să fi studiat la Academia lui Platon, înainte de a se muta în Alexandria. Se spune că printre elevii lui de acolo s-ar fi numărat Arhimede, matematicianul și inginerul care, potrivit legendei, a fost omorât de un legionar roman după asediul Siracuzei, deoarece nu voia să abandoneze o problemă pe care o studia – „Noli tangere circulos meos"/ „Nu-mi atinge cercurile", ar fi strigat el. Acestea sunt nume faimoase astăzi în toată lumea.

Tot acolo a activat Eratostene, primul om despre care știm că a măsurat cu exactitate circumferința Pământului și care a realizat cea dintâi hartă rezonabil de precisă a lumii

antice. La fel și Heron, care se pare că ar fi construit un model al motorului cu abur? (Din păcate, alexandrinii nu dețineau tehnicile și tehnologiile de prelucrare a metalelor care ar fi putut duce la automobile grecești sau romane.) De utilitate mai imediată au fost roata de apă acționată de asini, care se mai folosește și în prezent, și descoperirile lui Herofil despre anatomia umană, inclusiv despre sistemele digestiv și circulator, care nu aveau să mai fie egalate până la Iluminismul european; se pare că Herofil putea măsura pulsul cu ajutorul unui ceas de apă. Alții au lucrat la perfecționarea arbaletelor, la cercetări asupra sistemului solar și la utilizarea aerului comprimat pentru acționarea de mașinării. Portretele mumiilor Fayyu–m, care ne oferă cele mai realiste și mai mișcătoare „fețe reale“ din perioada clasică, au fost executate imediat după domnia Cleopatrei, dar rezultă probabil dintr-o tradiție de pictură care, după cum sugerează și sculpturile păstrate, reflectă niște artiști fabulos de talentați. Dacă aceasta este decadență, atunci lumea are nevoie de mai multă.

Pe scurt, Alexandria dinastiei Ptolemeu a fost un creuzet de creativitate și inventivitate, similar Scoției din Iluminism și comitatelor din centrul Angliei la începutul revoluției industriale, Chinei în timpul dinastiei Song sau Spaniei musulmane timpurii. Doar în primul dintre cazurile acestea, inventivitatea și cercetarea științifică au dus la o revoluție economică transformatoare. Motivul nu are legătură cu inteligența umană, dar este strâns legat de asocierea rară și „la momentul potrivit“ a curiozității, tehnologiilor, legislației, materialelor și motivației. Pe vremea Cleopatrei, Egiptul ptolemeic se găsea în declin militar și economic. Poate să fi fost și în declin intelectual, întrucât majoritatea invențiilor descrise mai sus au apărut la începutul istoriei dinastiei. Pe de altă parte, poate să nu fi fost așa. Nu putem ști unde ar fi putut duce viitorul său.

Pentru Cleopatra trebuie să fi fost totuși clar că trofeul pe care încerca să-l apere împotriva romanilor și altor rivali era de natură intelectuală și culturală, nelimitându-se la teritoriu și putere. De ce am crede așa? Nu există consemnări istorice din primii ei ani de domnie, totuși Ptolemeii au angajat cărturari din muzeu ca dascăli ai copiilor lor, iar despre Cleopatra se spunea că ar fi vorbit opt limbi și că ar fi scris ea însăși cărți, inclusiv despre măsuri și greutăți; propriii ei fii au avut ca profesor un filosof.

Dependența tatălui ei, Ptolemeu al XII-lea, de Roma și tentativa lui naivă de a-i manipula pe liderii rivali ai Republicii implicaseră mite uriașe, plătite în majoritate lui Pompei, ceea ce-l silise să se împrumute masiv. Taxele crescute pentru a achita împrumuturile și pierderea Ciprului, care a devenit colonie romană, au cauzat o răscoală și Ptolemeu a fugit la Roma. Soția lui și fetele cele mai mari au fost numite conducătoare, dar el s-a răzbunat teribil când a fost readus la tron cu ajutorul romanilor. Deoarece soția lui murise

deja, Ptolemeu al XII-lea a decapitat-o pe fiica sa Berenice, i-a numit pe romani la conducerea strângerii veniturilor Egiptului și a îngăduit un regim de teroare în țară. După aceea i-a desemnat pe romani ca protectori ai copiilor săi supraviețuitori, Cleopatra și fratele ei de zece ani, pe care-l chema tot Ptolemeu.

Potrivit obiceiului familiei, frații s-au căsătorit. De asemenea potrivit obiceiului familiei, ei s-au luptat ca niște pisici sacre închise într-un sac. Când Ptolemeu al XII-lea a murit, Cleopatra, în vârstă de optsprezece ani, nu avea de gând să împartă puterea cu fratele ei, deși Egiptul nu avea o tradiție a reginelor care să domnească pe cont propriu. Ea a acționat rapid, a câștigat aliați de partea ei, s-a declarat „o zeiță care-și iubește tatăl" – alt obicei de familie era adoptarea de titulaturi notabil de fățarnice – și a bătut monede care-i purtau chipul. Pentru o vreme s-a părut că învinsese, dar o combinație de conservatorism politic și foamete i-a permis fratelui ei și susținătorilor lui s-o răstoarne. Cleopatra a fugit în exil, sperând să strângă o armată: era curajoasă și hotărâtă din tinerețe.

În acest moment, din fericire pentru ea, fratele Ptolemeu al XIII-lea a făcut o greșeală teribilă. Pompei, pe care l-am întâlnit ultima dată despărțindu-se de Cezar în lupta permanentă pentru putere a acestor doi magnați militari, se dovedise până la urmă atât comandantul mai slab, cât și politicianul mai puțin iscusit. Deși avea de partea lui mare parte din Senatul roman și dispunea de asemenea de o armată considerabil mai numeroasă, Pompei a fost în cele din urmă învins de Cezar (și de generalul lui Marc Antoniu) la Pharsalos în Grecia Centrală, o bătălie pe care Cezar a considerat-o victoria lui cea mai măreață. Pompei avea puține locuri în care să se refugieze, dar Egiptul era unul dintre acelea. La urma urmelor, el acceptase mituirile lui Ptolemeu al XII-lea și fusese protectorul copiilor săi.

Dar Pompei nu-și dăduse seama că vestea umilitoarei lui înfrângeri călătorise chiar mai repede decât flota sa. Pentru a-i câștiga încrederea lui Cezar, tânărul rege și sfetnicii lui au decis să-l ucidă pe Pompei de cum pășea pe țărm. El a fost înjunghiat de un fost ofițer al său, apoi decapitat – totul sub privirile soției și copiilor lui. Capul i-a fost îmbălsămat, pus într-o ladă și trimis în dar lui Cezar.

Dacă Pompei judecase greșit situația, același lucru se poate spune și despre Ptolemeu al XIII-lea și sfetnicii lui. Ei nu înțelegeau pur și simplu regulile războiului civil din Roma, lupta dintre bărbați care se respectau reciproc și erau conectați prin legături de familie. Pompei fusese însurat cu unica fiică a lui Cezar, Iulia (deși ea decedase de mult). Din punctul de vedere al lui Cezar, era un inamic onorabil și puternic și în același timp un ginere, care merita un tratament mai bun decât să fie decapitat pe o plajă din ordinul

unui copil-rege străin. Cezar a pornit spre Alexandria și tronul lui Ptolemeu a început să se clatine din nou, pe neașteptate.

Mare parte din povestea Cleopatrei este semilegendă, repovestită ulterior de istorici romani și greci, însă Plutarh, în biografia lui Cezar, este detaliat și direct. El spune că după ce a sosit în Alexandria (însoțit de periculos de puțini legionari), Cezar nu a apreciat prea mult primirea lui Ptolemeu, ci a trimis după Cleopatra. Ea ar fi fost oprită, sau poate chiar asasinată, dacă oamenii fratelui ei ar fi văzut-o. Să-i dăm cuvântul lui Plutarh:

> „Așa încât Cleopatra, luându-l dintre prietenii ei doar pe Apolodor Sicilianul, s-a îmbarcat într-o luntre mică și a debarcat la palat când se întunecase deja; și, deoarece era imposibil să scape neobservată, s-a întins cât era de lungă într-un covor, iar Apolodor l-a legat cu o frânghie la capete și l-a dus înăuntru lui Cezar. Se spune că această viclenie a Cleopatrei l-a cucerit pe Cezar, deoarece se dovedise o cochetă îndrăzneață."

Cezar „a cedat după aceea farmecului împreunării cu ea", iar când Ptolemeu a sosit în dimineața următoare, a descoperit spre nemulțumirea sa că sora lui de douăzeci și unu de ani îi dăruise lui Cezar ceva ce el n-ar fi putut obține.

Potrivit legendei romantice, soldatul s-a îndrăgostit până peste cap de seducătoarea egipteană, totuși nu știm dacă Cleopatra a avut și alte aventuri anterioare, sau ulterioare, până la cea din urmă și faimoasă cu Marc Antoniu. Regatul ei se găsea în pragul colapsului. Conținea unele dintre cele mai mari comori ale culturii umane, dar era practic falit și la mila eficientei mașinării de ucis a Romei. Pentru Egiptul Ptolemeilor mai exista oare alt viitor decât sub protecția superputerii din epocă? Ținând seama de proza lui propagandistă, de victimele care depășeau un milion și de cinismul absolut față de religia propriului său popor, Iuliu Cezar cu greu putea fi numit un „salvator". Aceasta era o țară care se alăturase inamicului său, care era ispititor de valoroasă și a cărei elită (grecii parfumați, hedoniști și adoratori ai lui Dionysos) fusese privită de romani dintotdeauna ca decadentă și lipsită de valoare.

Trebuia făcut ceva… și Cleopatra a făcut. Acum, după ce-și pregătise patul, s-a întins pe el. Un război local brutal a izbucnit în Alexandria, unde Cezar avea prea puțini soldați ca să poată controla revolta și luptele de stradă. A fost cât pe ce să moară. O parte din faimoasa bibliotecă a fost distrusă. Cleopatra a stat alături de el, până la sosirea legiunilor

romane care i-au eliberat. În schimbul loialității, ea a devenit conducătoarea efectivă a Egiptului și s-a bucurat de un voiaj cu corabia pe Nil, înainte de a-i naște lui Cezar unicul său fiu. Departe de a fi distras de dragoste nebună, el era foarte ocupat cu studierea de mult plănuitei reforme a calendarului. Un locuitor al Alexandriei a fost cel care i-a sugerat soluția anului de 365 de zile, cu câte o zi suplimentară la fiecare patru ani. Între timp, Cleopatra și-a asigurat singură protecția: pentru ca nimeni să nu înțeleagă greșit situația, ea l-a numit pe băiat Cezarion.

Cât de orbit de iubire a fost cuceritorul? Probabil că nu se poate vorbi despre „orbire". Când a plecat, pentru a continua războiul civil împotriva inamicilor săi, dintre care făceau acum parte fiul răzbunător al lui Pompei și dușmani politici vechi precum Cato, Cezar a lăsat trupe în Alexandria, care să aibă grijă de regină.

Cleopatra a construit un templu dedicat venerării lui. În felurile lor diferite, ambii aspirau la statutul de oameni-zei. Cleopatra s-a asociat cu cultul străvechi al zeiței Isis, iar pe Cezarion l-a asociat cu Horus. Cezar a obținut victorie după victorie, iar Roma a capitulat și a votat să-i fie acordate onoruri încă și mai mari. Cetatea, de acum strălucitoare în literatură și arhitectură, l-a tratat ca pe un ins ce trebuia proslăvit și l-a declarat dictator pentru următorul deceniu. A fost anunțată o paradă triumfală încă și mai măreață decât fusese a lui Pompei, și a fost inaugurat alt program grandios de reconstruire, pe măsură ce au început să sosească prăzile din ucigașele războaie civile ale lui Cezar. Înjosirea romanilor înaintea sa n-a cunoscut limite. Cezar a introdus unele reforme, dar n-a făcut nicio încercare de a opri adorarea lui. Locuința îi era împodobită ca un templu. Careta i-a fost construită precum a lui Jupiter. Cleopatra a fost acolo atât pentru a urmări jocurile sângeroase organizate în cinstea lui Cezar și creșterea cultului personalității sale, cât și pentru a se asigura că el nu repudia copilul lor.

Pentru ea apăruse șansa unei politici radical refăcute, în care ea și Cezar, doi oameni-zei, să conducă împreună lumea cunoscută. Poate că și Cezar a avut același vis, deși nu era un individ visător. El a instalat statuia Cleopatrei în templul zeiței pe care o considera străbuna lui, Venus Genetrix, iar gloata a început să murmure că intenționa să se însoare cu Cleopatra și să mute capitala în Alexandria decadentă. Desigur Cezar trebuia să continue să manipuleze și să manevreze prin bulevardele largi și fundăturile strâmte ale politicii Romei, totuși atitudinea lui față de religie pare să fi fost mereu cinică. Era un instrument spre putere, o pârghie utilă, care îmbrăca diverse forme.

În feluri diferite, atât Cezar, cât și Cleopatra reveneau la o lume elenistă veche și familiară în care conducătorii de succes, ca Alexandru Macedon, își revendicau

divinitatea. Religia și puterea laică fuseseră mereu asociate, preoții și regii stătuseră alături, încă de la facerea lumii. Ajuns în culmea triumfului, Cezar și-a vopsit fața în roșu divin, ca statuia lui Jupiter, și a fost declarat din nou dictator, de data aceasta pe viață. În realitate s-a dovedit că trezise ostilitatea unei coaliții letale de aristocrați ofensați și conservatori pro-republicani, care aveau să-l asasineze în 44 î.Hr., poate pentru a se asigura că un alt război plănuit împotriva parților nu-l va face invulnerabil.

A sosit momentul ales. După ce a venit la o întrunire a Senatului, Cezar a fost înconjurat de o jumătate de duzină de complotiști care l-au înjunghiat, omorându-l; pe corpul său au fost găsite douăzeci și trei de răni. Ultimul lui gest a fost de a-și acoperi fața, pentru a nu-i fi văzută agonia morții. Parcă beneficiind de o regie perfectă, a fost lăsat să zacă în sânge lângă statuia marelui său aliat și apoi inamic, Pompei.

Cezar ajutase la încheierea existenței unei republici, care, cu toate lacunele ei, durase peste patru sute de ani. Noțiunile ei despre cetățenie și respingerea monarhiei oferiseră lumii ceva important. Cezar nu găsise o cale de a conduce societatea aceasta eterogenă și sofisticată, însă asasinii lui republicani subestimaseră popularitatea unui conducător puternic și bogat, care juca rolul de zeu. În scurtă vreme au murit și ei, iar asocierea dintre divinitate și conducerea laică a devenit tot mai strânsă în lumea romană. Primul ei împărat adevărat, Octavian Augustus, a fost zeificat la moarte de către Senat. Într-o republică dură, țăranii-soldați curajoși se transformaseră în politicieni imperiali bogați, iar acum în slujitori ai împăraților.

Nu peste mult timp avea să moară și Cleopatra, ultima din șirul faraonilor. Moartea lui Cezar declanșase altă rundă de războaie civile, care, deja, trebuie să fi părut interminabile pentru cetățenii Romei, dar care erau de fapt pe punctul de a înceta. Octavian, care fusese declarat fiul adoptiv al lui Cezar, s-a luptat cu Marc Antoniu, generalul iubit de dictator, pentru trofeul suprem. Cei doi nu se deosebeau prea mult nici în părerile pe care le aveau despre moartea visului republican și nici în setea lor absolută de putere. Dacă Octavian, ulterior Augustus, avea să fie declarat zeu, se pare că Marc Antoniu se considera descendentul lui Hercule. Cleopatra s-a străduit să evite să ia partea vreunuia până era sigură în privința învingătorului, dar în cele din urmă a fost chemată de Marc Antoniu la Tars, pentru a-și lămuri poziția. Adusă odată în plus cu spatele la zid, regina a reinterpretat un rol mai vechi, apărând de data aceasta nu înfășurată într-un covor, ci pe o corabie aurită.

Descrierea extrem de frumoasă a lui Shakespeare – cea mai cunoscută – o urmează, destul de îndeaproape, pe a lui Plutarh, care, altundeva, a subliniat că el cunoscuse oameni care

cunoscuseră oameni din lumea Cleopatrei. Regina, spune el, a navigat

> „în sus pe râul Cydnus într-o corabie cu pupa aurită, cu pânzele purpurii întinse, ai cărei luntrași lopătau cu vâsle din argint, în sunet de flaute, fluiere și lăute. Regina însăși era întinsă sub un baldachin care scânteia aurit, împodobită ca Venus într-un tablou, în vreme ce băieți ca Amorașii din picturi îi stăteau de o parte și cealaltă, cu evantaie… Arome parfumate de la nenumărate ofrande de tămâie se răspândeau în lungul malurilor râului."

Cine ar fi putut s-o refuze? În niciun caz Marc Antoniu, care avea el însuși sânge divin și care la momentul acela părea învingător în lupta pentru supremație din lumea romană.

Cei doi au revenit să ierneze în Egipt, se pare pentru a se deda iubirii și exceselor de tot felul, timp în care Cleopatra a rămas, în mod util, din nou însărcinată, de data aceasta cu gemeni. Ea avea să-i numească după soare și lună, Alexandru-Helios („Alexandru-soare") și Cleopatra-Selene („Cleopatra-lună"), copii-zei care puteau de asemenea conduce lumea. Marc Antoniu a început apoi o reorganizare politică a Orientului Mijlociu, restituindu-i iubitei sale teritorii vechi, dar nu și Iudeea, care a rămas condusă de Irod. După aceea el și-a îndreptat atenția către distrugerea unui alt element enervant pentru romani, parții – intrușii călăreți rapizi și arcași de elită de pe șesurile Asiei, pe care Cezar intenționase de asemenea să-i atace. Parții erau un popor iranian tribal care-și dezvoltase propriul imperiu și făcea comerț atât cu bazinul mediteraneean, cât și cu China dinastiei Han; aveau arcuri mai puternice și trupe de manevră foarte mobile împotriva cărora legiunile romane păreau neputincioase.

Marc Antoniu n-a fost primul mare general care a pornit la luptă și apoi a fost silit să se retragă, lăsând în urmă zeci de mii de pierderi. Însă înfrângerea lui în fața parților l-a slăbit într-un moment în care rivalul său Octavian creștea în Apus. S-a pus astfel capăt visului unui nou și încă mai mare „Imperiu Roman asiatic" și de fapt oricărei posibilități de împărțire clară a bazinului mediteraneean între conducătorii militari rivali. Puține lucruri în istorie se petrec clar. Ulterior Antoniu avea să obțină o victorie importantă împotriva armenilor, pe care a sărbătorit-o cu Cleopatra în Alexandria. Antoniu a fost declarat întruparea zeului Dionysos, iar Cleopatra „Regina Regilor" și „cea mai tânără zeiță".

Octavian n-a întârziat să mobilizeze ostilitatea romanilor față de fanfaronada aceea

amenințătoare; el a citit înaintea Senatului testamentul lui Antoniu, care confirma preferința acestuia pentru Alexandria în locul Romei. A fost declarat război. Senatorii și-au împărțit loialitățile. Legiunile s-au pregătit de marș.

Totul s-a încheiat în anul 31 î.Hr. prin una dintre cele mai puțin spectaculoase bătălii ale Antichității, deși în același timp una dintre cele mai importante: bătălia navală de la Actium, în largul coastei vestice a Greciei. Cleopatra și-a comandat personal flota, dar când ea și Marc Antoniu au încercat să străpungă blocada lui Octavian, regina s-a panicat, și-a întors corăbiile de război în marea deschisă și a pornit spre Egipt. Poate că Antoniu era oricum sortit înfrângerii. Soldații îi fuseseră slăbiți de malarie, corăbiile sale uriașe cu cinci rânduri de vâsle nu puteau câștiga suficientă viteză pentru abordaje eficiente, iar unul dintre generalii săi trecuse de partea lui Octavian cu planurile secrete pentru bătălie. Oricum, această ultimă bătălie navală majoră a epocii clasice s-a terminat aproape înainte să fi început, când Marc Antoniu, văzând-o pe Cleopatra că fuge, a urmat-o cu numai câteva din propriile lui corăbii.

După aceea soarta le-a fost pecetluită. Octavian a pornit împotriva Alexandriei, în timp ce iubiții se bucurau de o ultimă orgie. Marc Antoniu s-a sinucis cu sabia, murind la picioarele Cleopatrei. Regina a încercat să negocieze cu Octavian în numele fiului ei Cezarion, dar când a devenit clar că acesta intenționa s-o poarte ca prizonieră în parada sa triumfală prin Roma, a decis să se sinucidă de asemenea pentru a scăpa de umilință. (Sora ei fusese purtată de Cezar în parada sa triumfală, dar gloatei i se făcuse milă și Cezar o cruțase. Ulterior Cleopatra o asasinase oricum; nu fusese moartea unei martire romantice.) Grație unui tablou care a fost afișat la serbările în cinstea lui Octavian, în care Cleopatra era arătată mușcată de o cobră, a circulat legenda potrivit căreia ea s-ar fi sinucis, așezându-și pe sân o viperă – un șarpe mai mic și mai credibil –, care-i fusese adusă pe furiș într-un coș cu smochine. Sau poate că a utilizat pur și simplu o otravă de încredere. Încă nu împlinise patruzeci de ani. Moartea ei nu l-a salvat pe Cezarion, care a fost prins și executat.

PAX ROMANA

Așa a luat sfârșit nu doar strategia Cleopatrei vizavi de Marc Antoniu, ci și visul ei inițial de unire a lumilor Egiptului, Greciei și Romei sub un rege-zeu suprem. Octavian s-a declarat Cezar Augustus și, întrucât Roma era epuizată după războiul civil, el a putut începe o lungă pace imperială. Marele istoric englez Edward Gibbon a descris-o faimos ca

fiind o perioadă fericită în istoria omenirii, când Imperiul Roman:

> „cuprindea cea mai mare parte a lumii și porțiunea cea mai civilizată a omenirii… Influența blândă, dar puternică, a legilor și obiceiurilor cimentase treptat unitatea provinciilor. Pașnicii lor locuitori se bucurau și abuzau de avantajele bogăției și ale luxului. Imaginea unei constituții libere era păstrată cu respectul cuvenit. Senatul roman lăsa impresia că deține autoritatea suverană.“ [89]

Cartea sa (publicată între 1776 și 1788), care se deschide cu această analiză, a fost preocupată de motivele pentru care s-ar fi putut sfârși o asemenea epocă de fericire omenească; el a intitulat-o *Istoria declinului și a prăbușirii Imperiului Roman*.

Gibbon a propus ca răspuns ascensiunea creștinismului, la care vom ajunge. Majoritatea istoricilor moderni vor ezita să-i acuze pe adepții lui Iisus pentru colapsul lumii romane. Altă parte a răspunsului a fost oferită în cuvintele de deschidere ale lui Gibbon, când a vorbit despre „*Imaginea* unei constituții libere“ și despre Senatul care *lăsa impresia* că deține autoritate. După victoria sa finală în anul 27 î.Hr., Octavian a restabilit forma exterioară de guvernare republicană și a păstrat pentru sine puterile revendicate de Iuliu Cezar, devenind comandant militar, dictator și șef al religiei oficiale. El a fost însă un conducător șiret, nu doar norocos. După o serie de campanii timpurii, spre nord prin Europa Centrală și spre sud către Arabia, el a stopat mai mult sau mai puțin patima romană pentru expansiune, pentru a se concentra asupra unui program de renaștere civică. Mare parte din ceea ce considerăm azi ca fiind gloriile Romei – clădirile mărețe, drumurile păstrate perfect, pacea învingătorilor și materialismul îmbelșugat al vieții în oraș – rezultă din pacea impusă de Octavian Augustus. Conducerea lui a fost de fapt o monarhie cu podoabele republicanismului și avea în scurt timp să se înăsprească într-un imperialism total.

Slăbiciunea unui astfel de sistem o constituie posibilitatea existenței regilor nebuni sau incompetenți. Roma avea să sufere de mulți dintre aceștia, mai ales în familia lui Octavian Augustus, după ce el a transmis puterea unuia dintre soții fiicei sale, Tiberiu. Dintre ei au făcut parte personaje îngrozitoare precum Caligula, care a fost nebun, și Nero, care a fost cu certitudine incompetent. A urmat apoi „anul celor patru împărați“, după care a ajuns la putere fiul unui perceptor, Vespasian. Fiul său a fost ucis și senatorul Nerva a revenit la vechea practică a adoptării ca împărat a candidatului aparent cel mai

bun – un eficient compromis roman între politică și domnie, care a produs o serie de împărați puternici: mai întâi Traian, faimos prin Arcul și Columna sa, ale cărui cuceriri au ajuns până la Golful Persic, apoi Hadrian, care a construit celebrul Zid.

Viața părea atât de sigură, încât următorul împărat, Antoninus Pius, a putut domni aproape un sfert de secol fără să părăsească Italia sau să se apropie la câteva sute de kilometri de legiuni. El a avut totuși parte de problemele cauzate de excese în această societate timpurie de consum, când unul dintre festivalurile de circ în care apăreau girafe, elefanți, rinoceri, crocodili și tigri a costat atât de mult, încât a trebuit să devalorizeze moneda pentru a-l finanța. A urmat apoi Marc Aureliu, alt împărat războinic cunoscut azi mai degrabă pentru meditațiile sale remarcabile asupra vieții și îndatoririlor din punctul de vedere al stoicilor. Fiul lui a fost un personaj slab și nepopular, care a fost ucis de tânăr, deschizând altă perioadă de conflicte și nesiguranță.

Acest experiment de imperiu fusese totuși o realizare politică demnă de luat în seamă. Așa cum s-a întâmplat cu multe regimuri ulterioare, puterea finală aparținea armatei și din acest motiv foarte multe legiuni romane erau staționate permanent departe de Roma, la noile hotare în Germania, Britannia și Africa de Nord. Administratorii romani răspândeau primatul legii prin intermediul elitelor, care poate că fuseseră inițial britane, galice, dace sau evreiești, dar ajunseseră să se considere cel puțin parțial romane.

Între zidurile lungi de putere imperială romană au înflorit moduri noi de trai. În tot bazinul mediteraneean a apărut ceva similar unei clase mijlocii, locuitori ai orașelor care, ca meșteșugari, negustori, proprietari de prăvălii, experți legali, dascăli și constructori, au acumulat destulă bogăție pentru a se bucura de mâncăruri exotice, divertismente publice și locuințe private bine mobilate. Dedesubtul lor, totuși deasupra uriașei clase a sclavilor, se aflau lucrătorii ale căror vieți, deși precare, erau de asemenea însuflețite de tarabele cu fast-food din orașele romane, de vinul ieftin și distracții, printre care loterii, jocuri de noroc și circuri – stiluri de viață nu chiar atât de diferite de cele a milioane de orășeni contemporani. Chiar dacă majoritatea populației, care îngrijea turme sau ara pământul în sate îndepărtate, știa prea puțin despre toate astea, imperialismul roman a adus beneficii materiale evidente.

N-a adus însă un sistem coerent de credințe care să-i lege pe oameni laolaltă sau care să le ofere moduri satisfăcătoare de a-și explica soarta. Dacă ar fi făcut-o, atunci sperietoarea lui Gibbon, creștinismul, n-ar fi putut decola cu asemenea vigoare. Iuliu Cezar și Cleopatra consideraseră că politica și religia însemnau cam același lucru, moduri de a-și camufla puterea pentru a obține loialitatea maselor. Ca și împărații care i-au succedat,

Cezar putea oferi prăzi și favoruri câtorva, ca și cadouri pentru a mulțumi plebea, însă nu putea inspira credință. Lumea în care se născuse Cezar era o republică deja în destrămare, cinică și lacomă, care cunoscuse de acum experiența unui dictator militar, Sulla, totuși se considera ca având un viitor republican virtuos și stabil. De aceea fuseseră posibile rațiunea, ordinea și compromisul politic. După Cezar, așa ceva n-a mai fost posibil.

PARALELA CHINEZĂ

Primul împărat al Chinei și statul lui războinic Qin cuceriseră regiunea centrală a acelei părți a lumii într-o succesiune de războaie teribile. Precum Cezar, Qin Wang avusese o viziune megalomană asupra puterii personale. Și similar cu prăbușirea lui Iuliu Cezar, decesul lui Qin Wang îi catapultase imperiul în război civil, deoarece potențialii succesori se luptaseră pentru preluarea stăpânirii. Războiul civil al Chinei a fost mai teribil chiar decât al Romei, totuși în ambele cazuri din ororile sale a ieșit un imperiu centralizat cu o șansă mai bună de pace. Poate că o parte din explicație ar fi pur și simplu epuizarea, tratamentul luării de sânge de la pacient. Deși niciunul dintre conducătorii dinastiei Han nu a avut faima mondială a lui Octavian Augustus, realizările lor s-au situat la un nivel similar.

Ei au redus serviciul militar, desființându-și parțial armatele uriașe și au eliminat cele mai inumane legi Qin. Au creat prima birocrație cu adevărat meritocratică și eficientă pe care o cunoaștem, bazată pe examene concurențiale – una dintre marile lor invenții, cu mult înaintea oricărei alteia din lumea romană. Același lucru se poate spune și despre arbaletele semimecanizate ale trupelor Han, utilizate de șiruri disciplinate de soldați, care înaintau și apoi încărcau, aidoma armatelor europene ulterioare bazate pe muschete. Dacă s-ar fi ajuns vreodată la o bătălie între legiunile romane și armatele Han, chinezii ar fi învins cu certitudine. Precum romanii, dinastia Han a recrutat soldați din triburi de la granițele imperiului lor în propriile lor armate – așadar, „folosind barbari ca să lupte împotriva barbarilor“ –, ceea ce, finalmente, a ridicat probleme.

Deoarece clădirile din China dinastiei Han au fost în majoritate din lemn sculptat și vopsit, iar tablourile erau pictate pe mătase, a supraviețuit foarte puțin din gloria ei materială – mult mai puțin decât cea a Romei. În general scrierile chinezilor sunt mai degrabă funcționărești, nu abundente în bârfe și scandaluri ca ale autorilor romani de la apogeul epocii imperiale, totuși societatea lor a fost extrem de sofisticată.

Istoricul Ian Morris a conceput scări ingenioase ale consumului energetic uman pentru a trasa creșterea și decăderea societăților, iar pe această bază Imperiile Roman și Han au avut rezultate similare, populația lor utilizând de șapte-opt ori mai multă energie decât strămoșii lor din era glaciară. China dinastiei Han a suferit de epidemii ce au fost transmise prin rutele comerciale cu Mediterana (așa că se poate presupune că lumea romană a fost afectată de microbi chinezești în aceeași perioadă). China a suferit de asemenea de pe urma secetelor și a invaziilor barbarilor, dar a progresat, grație centralizării lui Qin Wang. A beneficiat de pacea și spațiul necesar pentru a construi canale și drumuri noi, a răspândi idei noi despre irigare, a dezvolta măsuri și greutăți, legi și bani, care au fost, toate, înțelese pe plan larg. Cu Imperiul Han, chinezii au ieșit într-o lume care ar fi fost inimaginabilă în timpul măcelurilor prelungite din perioada „statelor războinice".

În mod similar, grandoarea și prosperitatea relativă a Imperiului Roman la apogeul său rămân impresionante și poate că se sperase în instaurarea unei noi și perpetue ordini occidentale. Din sudul Scoției până în Africa de Nord și din Portugalia în Siria, o rețea de șosele superb construite și întreținute le îngăduia cetățenilor romani să circule pe uscat mai repede decât orice popor anterior și la fel de rapid ca orice popor ulterior, până la apariția căilor ferate. Apeducte, sisteme de canalizare, terme și hipocauste au susținut realmente Pax Romana. În administratori se putea avea încredere, chiar dacă n-au fost niciodată la fel de eficienți ca rivalii chinezi. Legiunile au devenit legiuni străine, după aducerea și îmblânzirea triburilor barbare.

Mulți aveau să-l urmeze pe Edward Gibbon, considerând că aceea a fost cea mai măreață perioadă de pace civilizată pe care o cunoscuse lumea până atunci, în ciuda dispariției democrației, a răscoalelor sclavilor și a îndepărtatelor conflicte războinice cu triburile de la hotare. Totuși, așa cum a încercat să explice lucrarea lui Gibbon, lumea aceea disciplinată avea să se fragmenteze și să colapseze. Multe teorii au fost oferite ca explicație. Se poate adăuga una care *n-a fost* discutată în secolul al XVIII-lea: schimbarea climei. Argumentul în favoarea ei este mult mai convingător actualmente printr-o cunoaștere mai bună a istoriei Chinei din perioada respectivă. Între anii 200 d.Hr. și 500, lumea a devenit considerabil mai rece, după așa-numita perioadă caldă romană, care răspândise agricultura spre nord și est prin Europa și crescuse producția de hrană.

Mutația aceasta climatică nu i-a afectat doar pe agricultori și a cauzat periodic foamete, ci a silit triburile din Asia Centrală să se deplaseze, pentru a nu muri. Ele erau extrem de mobile, așa că au pornit, împingându-i pe emigranții anteriori spre vest, până au intrat în imperiu. Așa cum aminteam, migrația și comerțul au răspândit virusuri nefamiliare, iar

epidemii teribile au izbucnit în lumea romană, atacând toate generațiile după anii 180. La apogeul lor, în anii 250, mii de oameni mureau zilnic în Roma. [90] Foamea, bolile și problemele reprezentate de migratorii înarmați și disperați au fost factori cărora Imperiul Roman s-a străduit să le facă față. China dinastiei Han a suferit de aceleași pericole: recolte insuficiente, epidemii și presiuni exercitate de triburile nomade, în cazul lor de Xiongnu. Și cu toate că imperiul Han nu s-a confruntat cu nimic de felul impactului habotnicilor creștini, a fost tulburat de uriașe răscoale țărănești și a început să piardă teren mai repede decât pierduseră împărații romani.

Imperiul avea să se dezintegreze și avea să urmeze o perioadă de semianarhie și dispute feroce între pretendenți rivali la Mandatul Cerului. Atât imperiul occidental, cât și cel chinezesc au suferit o inflație severă și o diminuare a agriculturii și ambele au pătimit de pe urma invaziilor și răscoalelor. În China, statul Han s-a fărâmițat în trei regate: Wei, Wu și Shu Han. Însă acela n-a fost decât începutul; nordul a colapsat și conducerea chineză a fost înlocuită de state invadatoare mici și instabile. Dinastia Jin, care continua să revendice Mandatul Cerului, s-a retras în sud și a continuat, cam tot așa cum bizantinii continuaseră tradiția romană. Promisiunea inițială a Primului Împărat Qin Wang, a unui stat central imuabil, care fusese urmată cu abilitate de dinastia Han, a rămas doar un vis, o aspirație, așa cum s-a întâmplat și cu Sfântul Imperiu Roman. Dar, spre deosebire de Occident, a fost un vis pe care conducătorii chinezi aveau să-l restabilească.

Clima, standardul de viață, dezvoltarea economică și politică nu pot fi finalmente separate între ele. Măsurătorile nivelurilor de poluare istorice (și așadar a activității umane) în carote de gheață și sedimente din lacuri arată un declin pronunțat după anul 200 d.Hr., deoarece atât civilizația mediteraneeană, cât și cea chineză s-au diminuat. Ian Morris scrie că în lumea romană „oasele vitelor, porcilor și oilor devin tot mai mici și mai puține după anul 200, sugerând un declin al standardelor de trai, iar până în anul 220 orășenii bogați ridicau mai puține clădiri importante și lăsau mai puține inscripții". [91]

În Apus, declinul vechilor zei ai epocii clasice i-a făcut pe cetățenii romani să se întoarcă spre cultele egiptene, credințele ajungând până la Zarathustra din Persia și versiuni extreme ale filosofiilor grecești, amestecate cu credințe noi care soseau din Orientul Mijlociu. Stabilitatea din vremea lui Octavian Augustus, drumurile și porturile, au răspândit mai repede aceste sisteme de credințe. Unele par să fi combinat credințe străvechi cu gândire budistă și hinduistă – credințele „New Age" de acum două milenii. Cultura publică devenise rece și neprietenoasă, lipsită de înțeles uman. În China avuseseră loc răscoale ale grupărilor religioase daoiste, ca mișcarea „Cinci măsuri de orez", care declara coruperea profundă a Curții. Ea cerea împărțirea egală a pământurilor

și proclama nevoia pentru reformare morală personală.

Și acestea pot părea familiare. Imboldul găsirii unui înțeles personal a produs un imbold către confruntare și martiriu în China, ca și în Vest. Totuși ideile din Occident și din Orient erau îndeajuns de diferite pentru a le purta în direcții diferite. O idee mai presus de toate celelalte avea să zguduie lumea romană, fără să atingă lumea chineză.

Revenim la monoteism. În drumul ei spre casă, după ce-l vizitase pe Antoniu, Cleopatra se oprise pentru a se întâlni cu un rege local. Ulterior acesta s-a lăudat că regina încercase să-l seducă. Regele era Irod, a cărui domnie avea să devină notorie în toată lumea, grație poveștii unui gânditor care urma să se nască în Iudeea.

AGITATORUL TRIUMFĂTOR

Nici chiar marii cuceritori nu pot prevedea întotdeauna rezultatele acțiunilor lor. Unul dintre orașele grecești aduse de Pompei sub conducerea romană a fost animata așezare asiatică Tars, aflată în Turcia actuală. Acolo o chemase Antoniu pe Cleopatra și fusese uluit de corabia ei aurită. Locuitorii Tarsului căpătaseră cetățenie romană și aveau o industrie înfloritoare de producători de corturi, care includea evrei vorbitori de greacă. În una dintre familiile acelea, care făcea parte din tribul lui Veniamin, s-a născut un băiat pe nume Saul. El avea să devină Sfântul Pavel, declarat de mulți teologi drept adevăratul întemeietor al creștinismului ca religie mondială și transmițătorul acelei religii către popoarele din vestul bazinului mediteraneean, atât evrei, cât și ne-evrei.

Puțini indivizi au avut atâta influență asupra omenirii ca meșterul de corturi din Tars, care a trăit cam în aceeași perioadă cu Hristos, dar pe care nu l-a întâlnit niciodată. Pavel fusese, așa cum recunoaște deschis în una dintre faimoasele lui epistole, un evreu renumit prin cucernicie, care venea frecvent în Ierusalim pentru a studia Legea lui Moise. El le-a spus galatenilor, care tocmai construiseră o biserică, câte necazuri le pricinuise primilor creștini și „spoream în iudaism mai mult decât mulți dintre cei care erau de vârsta mea în neamul meu, fiind mult râvnitor al datinilor mele părintești“. Este posibil ca el să fi asistat la primul martiriu creștin, al lui Ștefan, care a fost lapidat deoarece la câțiva ani după Răstignire declarase că Iisus fusese Mesia.

Membru al sectei populiste a fariseilor, Pavel era habotnic și se străduise din răsputeri să stârpească erezia aceea locală, mică însă iritantă. Pe de o parte fiindcă era cetățean roman, liber să se deplaseze prin lumea imperială, și vorbitor de greacă, putând astfel conversa

ușor cu persoanele educate, el avea să facă mai mult decât oricare altul pentru a transforma mărunta problemă locală într-o credință globală, o mișcare globală care avea să contribuie la sfârșirea vechii lumi romane și la transformarea Vestului.

Scrisorile lui către diverse comunități creștine la întemeierea cărora contribuise personal sunt cele mai vechi scrieri creștine care s-au păstrat; cele șapte epistole considerate cu certitudine scrise de el datează de la numai douăzeci de ani după moartea lui Hristos. Ele ne dezvăluie puține detalii despre Pavel însuși; mare parte din cunoștințele noastre biografice despre el provin de la prietenul său Luca în Faptele Sfinților Apostoli, care a fost compilată după cincizeci de ani. Pavel și Luca erau admiratori ai Romei și au scris în perioada de după răscoala tragică a evreilor împotriva conducerii romane. Deși erau evrei, ei au luat mesajul lui Iisus către compatrioții evrei și l-au transmis restului lumii – grecilor, romanilor, egiptenilor și tuturor celor dispuși să asculte, o lumină care să ușureze sufletele ne-evreilor. Un cercetător biblic afirmă că fără Pavel, nazarinenii – așa cum au fost numiți primii creștini – ar fi rămas „o sectă evreiască ce căuta doar să se păstreze în interiorul iudaismului și care nu intenționa să întemeieze o nouă religie“ [92].

În episodul cel mai faimos, Pavel călătorea de la Ierusalim spre Damasc pentru a-i eradica pe nazarineni, când „o lumină din cer, ca de fulger, l-a învăluit deodată. Și, căzând la pământ, a auzit un glas, zicându-i: Saule, Saule, de ce Mă prigonești? Iar el a zis: Cine ești, Doamne? Și Domnul a zis: Eu sunt Iisus…“ [93] Orbit, el a fost condus în oraș, pentru a aștepta instrucțiuni ulterioare. Mai degrabă fără tragere de inimă, un membru al bisericii nazarinene din Damasc, Anania, i-a redat vederea și l-a botezat în noua credință. Pavel a spus că atunci, după ce fusese ales de Dumnezeu, a fugit în Arabia pentru a reflecta asupra noii lui vieți. Pe de altă parte, Luca afirmă că a rămas în Damasc și a învățat despre creștinism de la credincioșii de acolo.

S-a spus frecvent că Saul a suferit o criză de epilepsie sau halucinație și că extremismul lui moral a schimbat pur și simplu macazul, trecând de la iudaism la Hristos. Desigur credincioșii vor susține că Hristos i-a apărut într-adevăr. Rămâne faptul că fostul meșter de corturi și opresor a fost îndeajuns de zguduit pentru a-și schimba viața și numele – în numele roman Pavel – și pentru a petrece doisprezece-cincisprezece ani străbătând Orientul Mijlociu în toate direcțiile, într-o erupție năvalnică de energie care avea să se sfârșească doar prin executarea sa în Roma, în una dintre represiunile lui Nero asupra zurbagiilor religioși. Potrivit propriilor sale spuse, Pavel a fost, în diverse ocazii, biciuit până aproape de moarte, lapidat, naufragiat cu corabia, înfometat, însetat, înghețat până la oase, amenințat de păgâni și de evrei, de briganzi și animale sălbatice, „așa-ziși frați“ și pericole naturale. Suferea de o boală misterioasă, dar aparent dezgustătoare, și a fost

frecvent întemnițat.

Pavel a încercat întruna să păstreze legături prietenești cu vechea lui credință evreiască și s-a angajat în dispute cu evreii când a încercat să explice de ce mesajul lui Hristos le înlocuia credințele. A botezat greci și romani necircumciși, inclusiv un centurion. Dumnezeul evreilor, unic, mobil și orb la deosebirile de clasă, a cărui venerare fusese deja răspândită, deși încă rarefiat, prin lumea clasică, deținea acum alt atribut: avea să devină Dumnezeul tuturor.

Momentul a fost aproape perfect. La doi ani după incendiile din Roma și moartea lui Pavel, se pare prin decapitare (deoarece era cetățean roman, fusese cruțat de răstignire), a început revolta evreilor împotriva Romei, prin răscoale în Cezareea. Ea fusese declanșată de conflicte religioase și proteste legate de taxe, dar, când legiunile s-au îndreptat spre așezările răsculate, a devenit o rebeliune la scară generală, care avea să fie înăbușită cu sălbăticie romană exemplară. După un asediu îndelungat și eroic, Ierusalimul a căzut înaintea legiunilor în anul 70 și locuitorii săi au fost fie uciși, fie vânduți ca sclavi. Faimosul Al Doilea Templu al lui Irod a fost distrus și evreii aveau să rămână împrăștiați până în timpurile moderne. Dacă la momentul acela nazarinenii ar fi fost doar o sectă evreiască cu centrul în Ierusalim, religia le-ar fi fost probabil desființată și cu excepția cercetătorilor religiilor nimeni n-ar mai fi știut niciodată despre ea. Facțiunea de închinători la Hristos care era exclusiv evreiască, condusă inițial de fratele lui Iisus, Iacov, a fost într-adevăr împrăștiată printre ruinele revoltei și a dispărut în scurtă vreme din istorie.

„Creștinismul“ (termenul a apărut prima dată la Antioh și era folosit de vorbitorii de latină ca o insultă) ne-evreu a fost dus la timp în bazinul mediteraneean mai larg. Pruncia sa a fost cea a unui copil rebel al iudaismului, dar, așa cum arată repetat scrierile lui Pavel, a fost silit să se autodefinească împotriva gândirii evreiești tradiționale. Deși a sfârșit pe un eșafod roman, Pavel admira statul roman. El a ales în chip deliberat centre romane importante, precum Corint, Antiohia și Filipi pentru a-și răspândi mesajul și este posibil să fi sperat că va câștiga sprijin substanțial chiar în Roma, când a fost trimis acolo după arestare. Creștinii aveau să fie persecutați și exilați multă vreme după aceea, dar posibilitatea unei eventuale înțelegeri între puterea romană seculară și noua religie s-a întrezărit de foarte devreme. Spre deosebire de liderii rebeliunii evreiești care se autointitulau zeloți, sau de liderii revoltei din 66-71, Iisus ocolise politica și recomandase să i se dea Cezarului ce este al Cezarului. Ca bun cetățean roman, Pavel era de acord.

Întrucât remodelarea mesajului nazarinean de către Pavel a fost atât de influentă, el a fost

acuzat pentru multe dintre cele ce au urmat: servilismul creștinismului față de puterea seculară, misoginism, teamă de sex, intoleranță. El era capabil de poezie umană măreață: „Dragostea îndelung rabdă; dragostea este binevoitoare, dragostea nu pizmuiește, nu se laudă, nu se trufește. Dragostea nu se poartă cu necuviință, nu caută ale sale, nu se aprinde de mânie, nu gândește răul.“ El încerca să-și transmită mesajul către comunitățile tradiționale într-o epocă de tulburări mari, aproape isterice. Ca și tovarășii lui de credință, Pavel considera că Mesia se va întoarce în glorie foarte curând, aproape cu certitudine în timpul propriei lui vieți, pentru a-i mântui pe credincioși și a-i condamna pe restul. Să crezi și să te concentrezi asupra credinței, ignorând aproape orice altceva, era o necesitate urgentă, care nu putea fi amânată.

În aceeași scrisoare adresată corintenilor care conține și imnul la adresa dragostei discrete, Pavel îi avertizează de asemenea pe creștini că „vremea s-a scurtat de acum, așa încât și cei ce au femei să fie ca și cum n-ar avea… și cei ce se bucură, ca și cum nu s-ar bucura; și cei ce cumpără, ca și cum n-ar stăpâni… Căci chipul acestei lumi trece“. Cuvintele lui arată un om obsedat de control, temperamental și cu porniri autoritare, convins că timpul nu trebuie irosit; el poate fi totuși blând, autocritic și contemplativ. Poate să sune ca un revoluționar din secolul XX, care alternează între celule și fracțiuni, străduindu-se să le păstreze pe linia ideologică „corectă“ și care folosește o combinație de amenințări și măguliri – foc și pucioasă, cu un strop de charismă. Rareori un convertit devine un dogmatic zelos sau un lider revoluționar dovedește o slăbiciune pentru exagerarea propriilor sale calități.

După moartea lui Pavel în Roma, și probabil după execuția Sfântului Petru tot acolo – despre care se spune că a cerut să fie răstignit cu capul în jos, pentru ca moartea lui să nu poată fi comparată cu a lui Iisus –, în capitala imperială a început să se creeze o comunitate creștină. A fost o epocă de mare confuzie religioasă. Iudaismul se reorganiza și diverse versiuni de creștinism se aflau în competiție în lumea clasică. Exegetul Diarmaid MacCulloch a subliniat cât de straniu este că Roma, centrul persecuțiilor anticreștine, a devenit marele oraș creștin și nu, de pildă, Bagdadul. Într-adevăr, creștinismul ar fi putut deveni cu ușurință o religie orientală, nu occidentală. În secolele următoare, comunități creștine au crescut în Egipt, în orașe ca Antiohia, Gaza și Cezareea din Siria și Iudeea, în Anatolia din actuala Turcie și în Roma însăși, unde creștinii erau în mare parte imigranți. Totuși creștinismul nu a prins rădăcini ușor în Africa de Nord sau Grecia; în ciuda ajutorului dat de către Pavel efesenilor, corintenilor și tesalonicenilor, este posibil ca aceste trei comunități creștine să nu fi supraviețuit. [94] Comunitățile evreiești bine înrădăcinate și limba greacă comună au jucat un rol important în

răspândirea noii religii și același lucru se poate spune despre efectul unificator al persecuțiilor. Acesta pare un paradox, însă multe mișcări au fost consolidate de către represiuni în etapele lor timpurii. De la evreii europeni la protestanți și islamiști, experiența represaliilor, așa cum sugerează etimologia cuvântului, a însemnat o presiune spre înapoi, dar și o presiune spre laolaltă; a intensificat sentimentul de apartenență și dedicație.

LINII ȘI SPIRALE: CELĂLALT SFERT

Poveștile acestea s-au referit, în mod foarte aproximativ, la trei sferturi din populația Pământului: sfertul lumii romane, sfertul condus de dinastia chineză Han și sfertul care trăia în India sub dinastia Gupta și succesorii ei. Ce se întâmpla cu restul?

În cele două Americi apăreau civilizații aflate cu câteva mii de ani înapoia Eurasiei în privința dezvoltării, dar care erau impresionante în sine. Orașul Teotihuacán din Mexic avea numeroase piramide și temple pe care egiptenii le-ar fi admirat, iar măreața civilizație maya din Yucatán și Guatemala a produs o scriere sofisticată și un superb sistem calendaristic bazat pe stele, care împărțea lumea în perioade foarte lungi de timp. Echivalentele lui cele mai apropiate fuseseră produse în Mesopotamia, cu peste două milenii în urmă.

Dar în lipsa roții și a multor animale din Eurasia, mesoamericanii aveau să contribuie în general cu puține idei noi la cultura mondială. Ei au avut constructori și sculptori talentați, însă religiile le-au fost mai sumbre, mai îmbibate de sânge și mai pesimiste decât ale culturilor de pe celălalt țărm al Atlanticului. Când spaniolii au ajuns aici, au fost oripilați de cultul aztec al sacrificiilor umane în masă, atât de extins, încât dusese la un nou stil de purtare a războaielor, bazat pe capturarea de inamici cărora să le fie smulse inimile pe altarele aztece. N-a existat echivalentul moral sau spiritual al unui Kong Fu Zi sau Iisus nativ culturilor americane… o absență la care merită reflectat.

O ipoteză a fost deja discutată: distribuirea diferită a animalelor și plantelor, care a încetinit agricultura și a lăsat culturile mesoamericane mult în urma rivalelor europene. Altă deosebire, frecvent citată, se regăsește în forma geografică a celor două zone de uscat. Eurasia, care se curbează în jurul globului de la est spre vest, are mai puține deosebiri climatice decât Americile, care se întind de la nord la sud, ceea ce a permis o transmitere mai ușoară a culturilor. Este totuși clar că aceste motive nu sunt suficiente în

sine. Cu siguranță locuitorii Mesopotamiei și Egiptului au avut o latură întunecată a imaginației, dar n-au ajuns nici pe departe la religiile pesimiste și scăldate în sânge din vestul Atlanticului. Și chiar dacă culturile americane au fost cu unul sau două milenii „în urma" europenilor și chinezilor, până în jurul anilor 1400 ar fi fost de așteptat să apară ceva corespondent epocii de aur grecești sau revoluției religioase evreiești. N-a existat însă nimic nici pe departe similar.

Recent s-a manifestat un val de interes față de alte două deosebiri, care se străduiesc să explice ecartul. Una este de natură geologică, nu doar geografică: plăcile tectonice terestre sunt responsabile pentru o instabilitate mai mare în cele două Americi, inclusiv seisme și vulcani. Este posibil ca acestea să fi declanșat o imaginație umană mai întunecată, întrucât oamenii se străduiau să facă față unui număr mai mare de dezastre naturale (inclusiv ciclurile climaterice ale Pacificului). Este posibil ca acestea să fi părut inexplicabile și echivalate cu lovituri pedepsitoare în masă a unor zei furioși, care trebuiau îmbunați. De-a lungul istoriei omenirii, sacrificiile umane au reprezentat ofranda supremă adusă zeităților cu adevărat înspăimântătoare. Așa cum a argumentat recent și tranșant istoricul Peter Watson de la Cambridge, aceasta poate să se fi adăugat la proporția mai mare de substanțe psihoactive sau halucinogene din Americi, ducând la nașterea unui sumbru și extatic teatru de durere și moarte, în locul religiilor așa acum sunt cele create de europeni sau hinduși. [95]

Principala contribuție pe care culturile americane aveau s-o aducă lumii urma să fie mai cu seamă prin intermediul noilor plante – porumbul, roșiile, boabele de cacao, cartofii și dovleceii –, care aveau să fie adoptate cu atâta entuziasm, schimbând radical populații și gusturi din Europa și Africa. Cultura majoritar pierdută a celților preromani este din unele puncte de vedere tipică pentru popoarele de la marginile imperiilor avansate. Indiferent dacă asta s-a întâmplat în pădurile din sudul Indiei, în Africa, în stepa rusă sau în preriile din America de Nord, puținele dovezi de care dispunem indică grupări tribale ce au păstrat străvechi credințe dezvoltate în jurul șamanilor și naturii, care s-au combinat cu tehnologii agricole sofisticate și au creat, în unele zone, mici centre urbane.

Unele dintre regatele pierdute pot să fi fost mult mai interesante și surprinzătoare decât civilizațiile care au avut norocul să construiască în piatră, să scrie și astfel să fie reamintite. Sute de graiuri, idei, sisteme de artă și credință au pierit pentru totdeauna. Pe alocuri, arheologii continuă să descopere dovezi remarcabile de popoare uitate. Am putea opta să privim mai îndeaproape oricare dintre multele exemple de populații de la periferia istoriei în epoca romanilor și a dinastiei Han, dar una dintre cele mai uimitoare a fost civilizația Nazca, ce s-a dezvoltat pe coasta pacifică a Americii de Sud.

În timp ce chinezii se chinuiau cu ziduri împotriva barbarilor, iar romanii suportau un potop de împărați incompetenți, Nazca ridica un oraș sacru din piramide și piețe numit Cahuachi. În prezent cea mai mare parte a sa apare ca o serie de coline în deșert, o sălbăticie de pietriș și bolovani, cu o piramidă centrală excavată, care a fost „restaurată“ dezagreabil cu benzi de ciment și ghips. Dar pe măsură ce veți cutreiera zona, veți observa peste tot găuri mici, apoi oseminte umane, crâmpeie de țesături minunat realizate și cioburi de ceramică roșie precum cărămida. Acestea sunt resturile lăsate de jefuitorii de morminte. Expuse atmosferei, ele datează aproximativ din perioada în care romanii au părăsit Britannia. Nu departe se găsesc morminte în care nazcani ghemuiți par ca și cum ar fi murit cu numai o săptămână sau două în urmă.

Deșerturile de pe coasta peruviană se numără printre cele mai aride din lume și aproape nimic nu putrezește aici. Dar printre cadavre și țeste au fost găsite unele care abia dacă par umane. În general preoții din toată lumea au favorizat acoperămintele de cap cu aspect bizar, care să-i diferențieze de restul, însă cei nazcani au mers cu un pas mai departe. Din copilărie, capetele le erau strâns înfășurate între scândurele pentru a împinge oasele în sus, producând cranii alungite ca niște ouă. Craniile acestea sunt cu adevărat stranii, părând mai degrabă ale unor extratereștri sau originalele *Țipătului* lui Munch [96]. În timpul vieții inspirau probabil respect, dacă nu chiar teroare. [97]

Ca și alte culturi timpurii, civilizația Nazca a fost creată de avantajele speciale asigurate de un mediu neobișnuit. Chiar dacă deșertul este foarte arid, există văi de râuri, iar pânza freatică este surprinzător de aproape de suprafață. Chiar și în prezent, tranziția de la deșertul cu aspect selenar, perfect uscat, la verdele luxuriant este una dintre cele mai spectaculoase de pe planetă, amintind de Valea Nilului și de părți din sudul Irakului. Într-adevăr, la fel ca Egiptul Antic și Mesopotamia, Nazca a fost o civilizație care s-a dezvoltat în jurul râurilor, al căror debit a învățat să-l controleze și să-l utilizeze cu maximă eficiență pentru irigații. În cazul său, factorul-cheie n-au fost canalele, ca în Egipt, sau ogoarele cu porți de ecluze și margini ridicate, ca în Mesopotamia, ci canalele subterane de apă și galeriile de filtrare, conectate cu suprafața prin găuri spirale superb realizate, cunoscute azi ca *ojo* sau „ochi“. Ele permiteau drenarea canalelor subterane și curgerea apei, pentru băut, îmbăiat, spălat și irigat.

Precum în culturile riverane din alte locuri, sistemul acesta depindea de mulți oameni care să lucreze laolaltă sub o conducere comună, ca și de dezvoltarea unor abilități speciale de prelucrare a pietrei. Ca în Egipt, el a determinat mutația unei culturi de tip agricol spre una mai centralizată și ierarhică. Tot ca în Egipt, a dus la apariția orașelor și conducerea unei caste de preoți, care practica mumificarea și construia piramide. De

aceea este greu să nu-i vedem pe nazcani ca pe niște egipteni ulteriori, și la scară mai mică, din America. Pentru mult timp viața lor a fost bună. În încrețiturile acestea luxuriante ale deșertului, agricultorii moderni cultivă bumbac, avocado, sparanghel și multe altele pentru piața mondială. Nazcanii trăiau din cultura porumbului, cartofilor dulci, arahidelor, fasolei, manioculuí și dovleceilor și creșteau lama și porcușori de Guineea pentru carne.

De asemenea, pescuiau în ocean cu năvoade și bărci din piele și foloseau lama ca animale de povară. Nazcanii au produs țesături minunate din bumbac și lână și-și menținеau ritmul ridicat al muncii mestecând frunze de coca, un stimulent popular și azi în America de Sud. Pentru ocazii mai orgiastice, foloseau halucinogene extrase din cactuși. Din lut, confecționau flaute și trompete sofisticate, bazate pe o frecvență comună și o înălțime standard a sunetului, iar pentru împodobire personală sau comerț prețuiau în chip aparte cochiliile unei stridii spinoase, colorată în roșu strălucitor. Se îmbrăcau în tunici, mantii, turbane și sandale. Potrivit dovezilor oferite de ceramică, poporul acesta a supraviețuit și a prosperat șapte sute de ani – cam tot atât cât trecuse între ridicarea republicii romane, în primele ei confruntări cu Cartagina, și dispariția Imperiului de Apus sub invazia vandalilor. Poate că ei n-au dezvoltat sau n-au avut nevoie de marile abilități inginerești ale romanilor, dar sistemul de apeducte și *ojo* a fost o realizare remarcabilă; unele sunt funcționale și azi.

Din unele puncte de vedere Nazca a fost o cultură atrăgătoare. Ceramica era senzațională, superb colorată și a sporit în complexitate odată cu dezvoltarea societății. O idee asupra zeilor și creaturilor fantastice din panteonul lor poate reieși din numele cu care le-au botezat cercetătorii moderni: Pisica Pătată, Secerătorul Mitic, Pasărea Oribilă și Balena-ucigașă Legendară cu Cap-evantai. (Statuetele din lut sugerează că femeile aveau tatuate balene-ucigașe în jurul organelor genitale – probabil, un formidabil semn de avertisment.) Faimoasele lor desene din deșert arată un nivel ridicat de măiestrie artistică. Unele dintre corpurile mumificate, care pot fi văzute în muzee locale, sunt foarte expresive, aproape strigându-i pe privitori.

În alte moduri însă nazcanii par să inspire spaimă. Aidoma celților și multor popoare antice, ei au practicat sacrificiile umane. În mod clar priveau capetele umane retezate ca pe o sursă de putere. Victimele erau decapitate, apoi craniile le erau perforate și înșiruite pe o frânghie, iar prin buze le erau înfipți spini de cactus. Capetele acestea continuă să abunde în regiune, cu părul împletit și trăsăturile abia atinse de timp. Cercetări recente ale unor echipe universitare americane sugerează că au fost chiar ale nazcanilor, nu trofee de război. Obiceiul retezării capetelor este dezbătut cu ardoare de exegeți, care în

general orbecăie în beznă. Se pare că spre sfârșitul existenței culturii Nazca devenise chiar un fel de manie, ducând la decapitarea a aproape o zecime din numărul locuitorilor, potrivit unor estimări recente. Care ar fi fost motivul?

Cam în aceeași perioadă alte schimbări au apărut în desenele misterioase și liniile care erau create prin îndepărtarea pietrelor roșii din deșert, pentru a dezveli solul de dedesubt, mai alb și strălucitor. Anterior, desenele Nazca fuseseră modele geometrice, iar uneori reprezentări de păsări, maimuțe și pești, colibri și chiar a unui umanoid misterios cu ochi bulbucați. Ulterior, liniile au devenit benzi rectilinii, lungi de kilometri în direcții diferite, atât de asemănătoare pistelor de pe aeroporturile moderne, încât unii au sugerat că fuseseră create de extratereștri pentru a ghida OZN-uri. Când sunt privite de pe vârfurile dealurilor din apropiere, par ca și cum ar fi fost trasate cu rigla și acoperă o suprafață de aproape 500 de kilometri pătrați. Care a fost rolul lor? Cum au fost trasate? Pot fi observate cel mai bine din văzduh și de aceea n-au fost băgate în seamă până în anii 1930. Cu ceva timp în urmă se sugerase că nazcanii ar fi deținut un fel de aerostate umplute cu fum cald, dar teoria aceea a fost dezumflată.

S-a demonstrat că liniile și imaginile ar fi putut fi create prin transpunerea la scară a unor desene, utilizând sfori colorate și bețe, ceea ce pare mult mai probabil. [98] Consensul științific contemporan este că liniile au probabil o legătură cu prezența apei în subteran, cu acviferele foarte importante și cu ritualurile religioase practicate pentru păstrarea lor. Este însă un consens bazat pe niște ipoteze curajoase. Cert este doar că spre sfârșitul existenței lor, nazcanii au crescut numărul sacrificiilor prin retezarea capetelor și au trasat linii tot mai lungi.

Ceva le schimba lumea.

Totul coincide cu modificări masive ale climei. Anul 535–536 d.Hr. a fost cunoscut în toată lumea ca „anul fără soare“, când culturile n-au rodit și cerul a rămas întunecat. Probabil că motivul a fost un vulcan sau un impact meteoritic, însă efectul a fost devastator și a fost urmat de decenii de ploi abundente. În anul 500 existase un eveniment meteorologic El Niño, care înrăutățise dramatic climatul de pe coasta Pacificului și cauzase inundații și distrugerea culturilor. Periodic au loc catastrofe naturale – plăcile tectonice se freacă reciproc și cauzează seisme și tsunami, erupții de super-vulcani sau impacturi de meteoriți – împotriva cărora nicio societate n-a găsit remedii. Istoria oferă prea puține sfaturi pentru abordarea lor.

Cu toate acestea, El Niño, evenimentele din anul 535 și ploile îndelungate, chiar dacă

nefaste, n-ar fi trebuit să distrugă civilizația Nazca. Deși după aceea a urmat o secetă, ploile ar fi trebuit să fi ajutat la reumplerea foarte importantelor rezerve subterane de apă. Cercetările unei echipe de la Universitatea Cambridge sugerează actualmente că motivul dispariției civilizației Nazca a fost, cel puțin parțial, defrișarea unor păduri întregi de arbori huarango. [99] Aceștia ofereau nu doar umbră, combustibil și materiale de construcție, ci și fixau solul inundabil prin uriașele lor sisteme de rădăcini – de departe, cele mai mari din ambele Americi. Arborii aceștia care fixau azotul și ajutau la fertilizarea solului au fost descriși ca „specia ecologică fundamentală" pentru regiune. După ce au fost tăiați, poate pentru a elibera mai mult teren pentru cultura bumbacului și porumbului, văile acestea neobișnuit de luxuriante au fost lăsate la mila inundațiilor aduse de Pacific; inundații atât de teribile, încât n-au măturat doar sate și ogoare, ci și secole de dezvoltare culturală umană asiduă.

Religia Nazca, cu capetele omenești mumificate, preoții cu țeste alungite, păsări colibri, maimuțe și linii perfect drepte trasate în deșert, nu spusese poporului său nimic util despre greșeala sa fatală. Oamenii aceia au fost martiri ai înțelegerii lor limitate – foarte departe de noțiunea confortabilă că „indigenii" înțeleg întotdeauna cel mai bine natura. Au avut informații greșite și au făcut alegeri greșite; în loc să se ocupe cu tăierea de mai multe capete, ar fi trebuit să se îngrijoreze de tăierea copacilor. Ei pot simboliza multe alte civilizații, care, departe de a trăi în armonie cu natura, și-au distrus propriul mediu și n-au mai supraviețuit.

TRIUMFUL CREȘTINILOR

Creștinii preluaseră ideea martiriului din gândirea evreiască, dar o duseseră mult mai departe. Există numeroase relatări despre creștini timpurii care au căutat activ moartea, îndemnând guvernatori romani nesiguri să insiste asupra pedepsei, ceea ce în Imperiul Roman însemna un sfârșit dureros și umilitor. Imagini de creștini rupți în bucăți de către animalele sălbatice pentru divertismentul mulțimilor nu sunt simple produse ale imaginației supraîncinse a pictorilor ulteriori sau a regizorilor de filme; viețile primilor sfinți conțin relatări detaliate ale unor asemenea morți oribile, ca și ale arderilor de vii, jupuirilor și eviscerărilor. Legislația romană a fost mai corectă decât multe altele, dar numeroasele ei pedepse fuseseră concepute să fie publice și să intimideze; nu există niciun motiv pentru a ne îndoi că martirii creștini au cunoscut asemenea sfârșituri teribile, alături de criminali și renegați militari.

O consemnare rară a vorbelor efective rostite de un martir timpuriu apare într-o „pasiune“ găsită în greacă și latină, despre care se presupune că ar fi relatarea unei femei de douăzeci și doi de ani dintr-o familie înstărită din Cartagina, Perpetua,care a fost omorâtă în anul 203 împreună cu sclava ei gravidă, Felicitas. Ele fuseseră arestate pentru că se instruiseră în noua religie și refuzaseră să se dezică, deși Perpetua își alăpta pruncul când au fost întemnițate, alături de câțiva bărbați convertiți. Textul antic degajă un ton de autenticitate, poate pentru că fie a fost scris de Perpetua însăși, fie a fost dictat de ea unuia dintre creștinii liberi care au primit permisiunea s-o viziteze. A fost păstrat în mănăstiri grecești în lumea clasică și este așadar cea mai veche relatare directă a unei creștine.

Târâtă spre temniță, Perpetua a spus: „M-au cuprins fiori de groază, deoarece niciodată nu mai stătusem într-un întuneric atât de mare. Ce zi teribilă! Îngrămădiți unii peste alții, simțeam că ne sufocăm de căldură, pentru că soldaților nu le păsa de noi! Eram extrem de neliniștită din cauza grijii pentru pruncul meu.“ Tatăl ei a încercat în mod repetat s-o convingă să se lepede de credința aceea, dar n-a izbutit. Soțul ei pare s-o fi părăsit cu mult mai devreme. În temniță, Perpetua a avut viziuni ale unui paradis, în care apăreau o scară din aur și fratele ei, care murise de cancer de piele, dar care acum, în viziunea aceea, era vindecat. [100] A visat că se lupta cu un șarpe și cu un egiptean furios, pe care l-a asociat cu diavolul. Slujnica ei, Felicitas, dorea atât de mult să fie martiră, încât s-a rugat să nască înainte de data execuției, deoarece femeile însărcinate nu erau omorâte.

Martiriul lor a fost amânat până la ziua de naștere a împăratului și rugăciunea i-a fost auzită. Felicitas a născut prematur și copilul a fost luat pentru adopție. Slujnica, cu laptele prelingându-se din sâni, și stăpâna au fost dezbrăcate, biciuite, acoperite cu năvoade și duse în arenă. Martirii bărbați au fost atacați de pantere, urși și mistreți, iar femeile de o vacă sălbatică, apoi au fost uciși de gladiatori. Un observator anonim care a asistat la măcel a spus că Perpetua a insistat să simtă durerea loviturii de sabie, după care, ajutându-l pe tânărul agitat care primise misiunea s-o execute, „ea însăși a pus mâna dreaptă tremurătoare a gladiatorului pe gâtul ei“ și astfel a murit. Presupunem că printre cei care au privit din tribune trebuie să fi fost îndureratul ei tată păgân și alte rude, dar și susținători creștini.

Martirii par să se fi oferit voluntari pentru moarte și s-au îngrijit singuri pe măsură ce au trecut prin sistemul legal roman, câștigând faimă în comunitățile creștine și asigurându-se că istoriile lor inspiratoare aveau să fie transmise mai departe de lideri, care ulterior aveau să fie cunoscuți ca episcopi. Persecuțiile romane s-au petrecut în reprize despărțite de intervale lungi și cu variații de severitate în părți diferite ale imperiului. În unele

regiuni populația i-a detestat într-atât pe creștini, încât a cerut executarea lor. Există astfel dovezi, de exemplu de la gali, că adepții creștinismului erau în principal imigranți, meșteșugari care veniseră să caute de muncă și fuseseră respinși, ceea ce contribuise la moartea lor. În alte locuri, ei erau lăsați în general în pace. Când s-a ordonat persecutarea lor în tot imperiul, își puteau pierde slujbele sau li se puteau arde textele sacre, însă nimic mai grav.

Persecuțiile n-au avut efectul scontat. Comunitățile creștine au continuat să crească, deși s-a estimat că până în anul 300 doar zece la sută din populație se convertise. Majoritatea continua să păstreze vechile religii, ceea ce n-a ușurat soarta creștinilor, care nu se încadrau cu ușurință în lumea romană, deoarece erau decișisă n-o facă. Refuzul lor de a recunoaște, fie și numai formal, cultul împăraților și vechile credințe romane a făcut aproape imposibil ca ei să servească în armată ori să ocupe vreo funcție de stat. Au refuzat să frecventeze băile publice, o decizie deloc atractivă pentru cei din jurul lor, și țineau secrete practicile lor, mai ales împărtășania, ceea ce a răspândit zvonuri sinistre despre ce se petrecea de fapt. Îi provocau pe evrei cu mesajul lor, uneori în sinagogi, provocând încăierări și răzmerițe. De aceea nu este deloc surprinzător că au devenit ocazional țapi ispășitori pentru incendii teribile sau proteste.

Creștinismul oferea o lege morală, dar în același timp și mântuire personală, o relație de tip unu-la-unu cu un zeu universal disponibil pentru toți cei care-l doreau, lipsit de bariere etnice, rasiale, tribale sau de clasă. Întrucât lumea antică era familiarizată cu noțiunea sacrificiului, atât al oamenilor, cât și al animalelor, sacrificiul de sine al lui Hristos pe teribilul instrument de execuție al Crucii nu fusese ceva ieșit din comun. Într-o lume năpăstuită de împărați nebuni și belicoși, de perioade de foamete, și cu o diviziune de clasă între plutocrați și mase, ideea unui cataclism iminent și a sfârșitului vieții pe Pământ poate să fi fost atrăgătoare. Epoca în care, în ciuda persecuțiilor, creștinii au început să atragă de partea lor mulți convertiți a fost exact cea de conflicte și foamete amintită deja, când ziduri noi se ridicau în grabă în orașe romane, adesea pentru a-i proteja pe bogați, iar agricultura era abandonată.

Împărații dispuși să-i persecute pe creștini nu au fost doar sadici, ci doreau să reînvie vechile glorii ale epocii lui Octavian Augustus. Ei încercau să dea timpul înapoi. Pentru unii ca Dioclețian, care poate să fi fost el însuși fiu de sclav, abundența de culte și religii disidente, nepatriotice, era un exemplu de vârf al dezordinii care trebuia stopată. Dioclețian a fost un persecutor notoriu, al cărui nume a fost damnat în mod aparte de autori creștini ulteriori, dar a fost în același timp un mare reformator politic: în anul 285 a împărțit conducerea Romei între doi împărați principali numiți „augusti“ și doi împărați

subordonați lor, „cezari“, și a îmbunătățit considerabil sistemul de colectare a taxelor. A respins invazii și a restabilit într-adevăr legea și ordinea. Însă din persecuțiile lui și din divizarea regimului lui imperial a apărut cel mai straniu personaj din istoria timpurie a creștinismului: împăratul care a fost proclamat nu la Roma, ci la York.

Constantin cel Mare este reamintit ca împăratul convertit la creștinism pe care, protejându-l și avansându-l, l-a transformat în religia de stat a Imperiului Roman. Din acel punct de răscruce apare Biserica Creștină ca instituție de putere materialistă, cu sediul în vechea capitală imperială, cu papii săi dându-și mâna cu viitorii „sfinți împărați“. Creștinii au schimbat Roma, iar Roma a schimbat creștinismul și în centrul acelei prefaceri s-a aflat Constantin. Timp de secole, Biserica i-a preamărit numele, ca fiind cel mai de seamă conducător, un simbol al virtuții și, cel puțin în Biserica Ortodoxă, un sfânt. În prezent însă unii creștini îl detractează ca fiind individul care a făcut din credința lor un contrafort al puterii imperiale, a politizat-o și a secătuit-o de mesajul ei revoluționar și mântuitor.

Ce ar fi crezut Perpetua?

Neîndoios, Constantin a fost un specimen foarte straniu de sfânt, ba chiar un specimen straniu de creștin. El a preluat puterea bizuindu-se pe armata sa, cantonată la York, după decesul neașteptat în anul 306 al tatălui său, împăratul-soldat Constanțiu. Declarându-se împărat în acea parte din tetrarhia lui Dioclețian care acoperea Britannia, Galia și Spania, el și-a stabilit curtea la Trier, pe râul Moselle din actuala Germanie, după care a invadat Italia și a cucerit Roma învingându-l pe rivalul său Maxențiu după o bătălie sângeroasă. Ulterior el i-a declarat lui Eusebiu, autor apologet al Bisericii, că-l învinsese pe Maxențiu după ce văzuse Crucea creștinilor pe cer, însoțită de cuvintele „Cu acest semn vei birui“ și poruncise soldaților săi să-și pună pe scuturi și steaguri un semn al lui Hristos – o monogramă greacă. A fost prima dată când Hristos al păcii și al unui regat ceresc se asociase cu rezultatul unei bătălii. Și există motive întemeiate pentru a privi povestea cu suspiciune. Constantin se asociase anterior cu Apollo, „zeul neînvins al soarelui“ (Sol Invictus), pe care-l urmaseră trupele lui; arcul său de triumf din Roma se referă la zeul soarelui, nu la Hristos.

Constantin și co-împăratul lui din Răsărit, Liciniu, au declarat la Milano în anul 313 un Edict al Toleranței, care punea capăt persecuțiilor, dar nici acela nu se referea explicit la creștinism, ci doar la „culte“ în general. El pare să fi crezut în noțiunea generală a unui

singur zeu, dar păstrându-și în același timp opțiunile deschise. În 324-325, după ce s-a întors până la urmă împotriva lui Liciniu și l-a învins în bătălie – când Constantin a folosit din nou simboluri creștine –, a urmat o orgie de omoruri politice. Constantin i-a ucis pe Liciniu și pe fiul lui, care avea doar zece ani și era de asemenea propriul său nepot. După zvonuri sumbre ale unei relații între propriul lui fiu nelegitim Crispus – care ajunsese la rangul de consul – și soția sa Fausta, ambii au murit. Există controverse privind cele petrecute cu exactitate, dar toate sursele originale sunt de acord că Crispus a murit otrăvit, iar Fausta fie sufocată, fie opărită până la moarte în baie.

Un istoric afirmă că de fapt Crispus s-a sinucis și că Fausta, care-i purta pruncul în pântec, a încercat să avorteze în apă fierbinte [101]; alții insistă că au fost execuții politice – rece pentru Crispus, fierbinte pentru Fausta –, ordonate de Constantin. Indiferent cum s-ar fi petrecut lucrurile, evenimentele evocă mai degrabă viața la curtea Qin, decât comportamentul unui conducător creștin model. Iar în anul 330, când a stabilit o capitală nouă pentru imperiul reunit, departe de Roma, Constantin a ales mica așezare păgână Bizanț din Grecia… și a împodobit-o cu statui de zei păgâni.

Constantin a prețuit totuși clar Biserica și în special pe episcopi, care deveniseră personaje cu autoritate în estul bazinului mediteraneean. Ei puteau fi folosiți pentru a impune ordinea în așezări unde birocrația imperială era aproape absentă. Iar în cadrul Bisericii în sine exista o dispută feroce și violentă despre natura lui Hristos, care-i asmuțise pe episcopi unii împotriva celorlalți – așa-numita erezie arianistă – și-l adusese pe Constantin în centrul afacerilor creștine. Pentru a rezolva disputa și a pune capăt tulburărilor, el a convocat în anul 325 taberele rivale la o întrunire, Conciliul de la Niceea, și a impus un compromis care a dus la faimosul crez niceean („Cred într-unul Dumnezeu… Și într-unul Domn Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu… Și în Duhul Sfânt…“).

Ca împărat, Constantin s-a considerat un aducător al ordinii, dacă era necesară, și în Biserica Creștină, care trebuia să fie la fel de unită și solidară ca imperiul. El a început un program uriaș de construcții, care includea ridicarea unor biserici pe locul unde se presupunea că fusese înmormântat Sfântul Petru în Roma și deasupra peșterii în care se credea că fusese înmormântat Iisus în Ierusalim. Drept răsplată, biograful său Eusebiu i-a spus în anul 336 că avea o „suveranitate cerească“ și că guvernarea lui era conformă cu „originalul Divin“ și cu „monarhia lui Dumnezeu“. Mesajul primit de Constantin de la Iisus nu era de modestie și dragoste, ci de putere; el era „unicul Cuceritor dintre toți Împărații din toate timpurile, care a rămas Irezistibil și Necucerit“ [102].

Seamănă foarte bine cu genul de tribut pe care păgânii Iuliu Cezar sau Octavian

Augustus l-ar fi acceptat cu amabilitate. Oare pentru asta muriseră Perpetua și alte sute de creștini? Poate că asta țintise Constantin dintotdeauna. „Zeul neînvins al soarelui“ sau Iisus Hristos? Nu prea conta, atâta timp cât se obținuseră autoritatea imperială și unitatea imperiului. Constantin trebuie să fi simțit că el rezolvase problema prezentată Vestului de împărați și martiri, de Hristos, Pavel, Cezar și Pompei; că găsise soluția finală a luptei dintre dorința spirituală și puterea laică.

Bineînțeles, n-o găsise. Pe măsură ce numărul creștinilor a crescut impresionant, acum când era sigur, ba chiar avantajos să te convertești, iar biserici erau construite în tot bazinul Mediteranei, Biserica în sine a început să se comporte ca o putere laică. Ea avea să se scindeze, să poarte lupte intestine, să le ceară regilor și împăraților să pornească la război și să-și persecute dușmanii cu ferocitate romană. După care avea să se confrunte cu un pericol încă și mai mare – o religie nouă, construită tot pe istoriile evreilor, care a ieșit ca un tunet din deșert în vârful unei săbii.

BLITZKRIEG RELIGIOS

Imaginea este reamintită în toată lumea și este de neuitat: zeci de mii de războinici beduini sălbatici pe cămile ieșeau din pustiurile nelocuite ale deșertului arab, cu iataganele sclipind, și se abăteau asupra așezărilor prospere și nebănuitoare de la sfârșitul epocilor romane și persane. Victoriile răsunau ca strigăte de trâmbițe în vreme ce orașe mândre se prăbușeau: Cairo, Alexandria, Ierusalim, Ctesifon, Acra. Dacă armatele islamului n-ar fi eșuat în anul 717 în cucerirea Constantinopolului, cu extraordinarele sale ziduri fortificate, poate că toată Europa ar fi fost presărată de moschei și minarete, nu de catedrale și clopotnițe. Așa însă, influența musulmană avea să-i cucerească pe perși, să transforme China și, prin izolarea creștinismului apusean de tradițiile creștine mai mistice ale Asiei, să schimbe spectaculos și Occidentul. Și pare într-adevăr aproape miraculos că toate astea pot fi atribuite unui negustor de vârstă mijlocie de la marginea deșertului, care auzise cuvinte divine într-o peșteră.

Mare parte din poveste este totuși inexactă. În primul rând, Arabia din Antichitate, locul unde s-a născut islamul, n-a fost în niciun caz un deșert nelocuit. În vremurile preistorice, între anii 8000 și 4000 î.Hr., fusese o zonă luxuriantă și fertilă, dacă osemintele găsite acolo reprezintă vreo indicație – rinoceri, girafe, mistreți și crocodili –, și un teren de vânătoare minunat pentru triburile africane care au lăsat în urmă picturi rupestre. Perioada de ariditate a creat deșerturile vaste din nord, „Pătrimea goală“ care ajungea până în Siria,

totuși în regiunile de coastă, mai ales în sud, existau zone fertile unde civilizații complexe evoluaseră cu mult înaintea epocii islamice. În est, în regiunea pe care în prezent o cunoaștem ca statele Golfului și Oman, pe atunci ținutul Dilmun, porturi bune legau Mesopotamia și civilizația din Valea Indului de Marea Mediterană, făcând comerț cu lână, aramă și cereale.

Felix („fericita“ sau „norocoasa“) Arabia era cunoscută în Antichitate ca o regiune remarcabil de prosperă, care ulterior a fost cucerită de imperiile asirian, babilonian și persan. Alexandru Macedon a fost ademenit să cucerească ținuturile acestea arabe, atras de poveștile despre bogăția lor și mai ales despre foarte prețioasele mir, tămâie și scorțișoară pe care le ofereau; el a murit prea devreme pentru a beneficia de pe urma lor. În sudul peninsulei uriașe existaseră mai multe regate puternice, dintre care unele se trăgeau de pe timpul lui Set, fiul lui Noe. Dintre ele, cel mai cunoscut (grație Bibliei) a fost Saba („regina din Saba“), cucerit la rândul său de regatul Himiar. Este posibil ca tărâmurile acestea să fi fost marginale din punctul de vedere al unei istorii centrate pe Marea Mediterană, însă au fost bogate și au avut existență îndelungată. Saba a durat în jur de o mie de ani; o forță militară romană trimisă de Octavian Augustus n-a putut-o înfrânge. Cei din Saba fuseseră nevoiți să conceapă sisteme sofisticate de management al apei, incluzând apeducte subterane mari, dintre care unele funcționează și azi. În plus, au construit uriașul baraj Marib, care să oprească apele musonilor și să permită irigarea ogoarelor.

Timp de secole a funcționat bine, până când, sub regatul Himiar, în jurul anului 570, a colapsat și a cauzat o migrație în masă din sudul Peninsulei Arabice spre nord. Anterior, comerțul Saba cu mirodenii și uleiuri fusese faimos, iar agricultura îi fusese descrisă ca un „paradis al grădinilor“. Povestea biblică a reginei din Saba (înainte de islam, zona aceasta avea tradiție în privința femeilor conducătoare) care călătorise la regele Solomon cu o caravană măreață încărcată cu aur, mirodenii și pietre prețioase poate fi o amintire populară a uriașei bogății a locurilor acelora. Se spune că regina biblică din Saba ar fi domnit în jurul anului 950 î.Hr., însă datele concrete sunt neglijabile. Există totuși un vast „templu al zeului Lunii“. În Yemenul contemporan, templul Mahram Bilqis este „Incinta sacră a lui Bilqis“, un nume alternativ al reginei din Saba și are suprafața de 10 000 de metri pătrați. Deși a fost doar parțial excavat, a dezvăluit un fragment foarte interesant dintr-o frescă, capul din alabastru al unei femei și sculpturi minunate în calcar, dar și coloane monumentale și ziduri îngrijite din pietre. A continuat să fie vizitat de pelerini până în jurul anului 600 d.Hr.

Civilizațiile acestea puternice, dar dispărute, au fost cruciale pentru Arabia în care a

crescut Mahomed. Migrațiile cauzate de lipsa apei produseseră orașe-oaze foarte dens populate și așezări comerciale și pescărești pe coastă, unde el avea să trăiască și să înceapă să predice. Arabii urbani, negustori și agricultori de pe coaste și din sud difereau mult de triburile din deșert, care izbuteau să supraviețuiască prin ducerea la păscut mai în nord a cămilelor, caprelor și oilor. Folosirea cămilelor (evoluate din micuțele camelide ce migraseră din America preistorică în Asia) le-a îngăduit să se deplaseze între oaze în feluri imposibile pentru alte popoare. Atât romanii, în perioada Imperiului de Răsărit, cât și perșii fuseseră siliți să încerce să blocheze raidurile arabilor prin state-tampon, locuite de arabi creștini, care ajutau la păstrarea păcii. Beduinii din deșertul adevărat erau faimoși pentru legăturile lor strânse de familie, esențiale pentru supraviețuire. Unele dintre poeziile lor războinice prezintă o asemănare superficială cu pasaje din Homer.

Puține informații directe despre viața lui Mahomed provin din epoca lui. Se pare că n-au fost consemnate în scris, iar exegetul Tom Holland a susținut recent că probabil mare parte din cele scrise au fost cenzurate. După vreo două secole au circulat volume de povestiri despre el și cugetări atribuite lui – *hadith* –, dar practic nimic nu s-a păstrat de la începutul anilor 600 când au avut loc marile evenimente. Holland afirmă:

> „În privința dovezilor scrise înaintea anului 800, singurele pe care le deținem sunt resturi infime de resturi, fie tremurul amăgitor al mirajelor… Glasurile războinicilor arabi care au sfârtecat imperiile antice ale Persiei și Romei, ale fiilor lor și ale fiilor fiilor lor – ca să nu mai pomenesc de cele ale fiicelor și nepoatelor lor – au fost toate reduse la tăcere, complet și pentru totdeauna. Nu au rămas nici scrisori, nici cuvântări, nici jurnale…“ [103]

În scrieri creștine din epoca Profetului există referințe fragmentare la acest conducător arab și puțini se îndoiesc că el ar fi existat cu adevărat, totuși trebuie să pășim grijulii.

Din câte se știe, așadar, în anul 622, după ce se certase cu bătrânii propriului său trib din Mecca, Quraish, care obiectau față de afirmațiile sale că primise mesaje noi din partea unui zeu *unic*, Mahomed și-a condus adepții spre nord, în mai prietenoasa oază Yathrib, redenumită ulterior Medina. Acolo el a continuat să recite cuvinte despre care spunea că i le dictase Dumnezeu, inițial pe când stătea singur într-o peșteră; după ce a fost transcris, discursul acela provenit direct de la Allah avea să devină Coranul. Se pare că în Medina, Mahomed a început de asemenea să decreteze reguli după care trebuiau să trăiască și să

se comporte adepții săi. Acestea se refereau la rolul femeilor, la onestitatea în comerț (Mahomed fusese negustor), atitudinea corectă față de purtarea războaielor și multe altele. Se pare că el a păstrat mare parte din obiceiurile tribale arabe tradiționale, poate pentru a câștiga de partea lui cât mai mulți adepți; dacă așa au stat lucrurile, tocmai această flexibilitate a produs abundența de reguli musulmane privind îmbrăcămintea și comportamentul care sunt atât de controversate în prezent. Din Medina, în etapa aceasta un loc prietenos pentru evrei și creștini (celelalte popoare din Cartea Sfântă), Mahomed a început să-și extindă influența pe rutele de caravane din lumea arabă.

Unul dintre secretele răspândirii explozive a islamului este că, pentru prima dată, Mahomed și cercul lui au putut aduce laolaltă pe arabii mai bogați din zonele de coastă și pe beduini. În epoca aceea pare să fi existat o explozie a natalității și odată ce triburile arabe din deșert, care întreprindeau raiduri și erau implicate în conflicte, acceptaseră autoritatea Profetului, n-a mai existat alternativă decât să fie trimise spre exterior, către necredincioși. În mare parte din Asia Centrală, unde viteza de înaintare a islamului părea aproape miraculoasă, armatele arabe pătrundeau – spre norocul lor – în teritorii slab populate. Orice alt curs decât expansiunea ar fi dus probabil la dezintegrare și război civil în Arabia în sine. [104] Însă acesta n-a fost cazul unui popor nomad pur mărginaș, care s-a transformat brusc, pentru ca după aceea să-și întoarcă atenția asupra lumii civilizate; arabii se consideraseră culți și importanți cu mult înaintea islamului.

A doua concepție greșită este că arabii s-ar fi năpustit asupra unei lumi creștine pașnice și unite. Primele valuri de lupte abia au răspândit islamul peste lumea arabă, iar cea mai dramatică victimă timpurie a fost regatul sasanid din Persia. Sasanizii, care coexistaseră cu romanii vreme de patru sute de ani și al căror imperiu adăpostea atât zoroastrieni, cât și diverse secte de creștini și evrei și care fusese în legătură strânsă cu China și India, reprezentaseră o epocă de aur în cultura persană. Războaiele lor nesfârșite cu bizantinii îi vlăguiseră însă, iar la momentul atacului arabilor, anul 632, erau conduși de un băiat-rege incompetent și se găseau în declin economic sever. Siria și „Țara Sfântă“ abia își reveneau după molime și războaie; suferiseră o epidemie catastrofală care depopulase sate și orașe și lăsase ogoarele necultivate. Împăratul roman bizantin Heraclius tocmai obținuse o victorie zdrobitoare asupra sasanizilor, alungându-i din Palestina și Siria după douăzeci de ani și readucând „crucea adevărată“ la Ierusalim. Încercase după aceea să impună ortodoxia creștină bizantină pe un teritoriu unde existaseră puternice tradiții rivale.

De aceea armatele islamului au atacat teritorii care se străduiau încă să-și revină de pe urma epidemiilor și războiului și care nu dovedeau nimic din încrederea în sine a lumii creștine sau a celei persane din urmă cu câteva decenii. Și cu toate că armatele Profetului

foloseau cămile, caii lor erau mai importanți în bătălii; ei luptau cu săbii drepte standard, adesea importate din India, nu cu iatagane.

Să explice toate acestea succesul militar uluitor al islamului timpuriu? Nu, dar sunt corecții utile ale celei mai simpliste versiuni despre cele petrecute. Chiar și așa, povestea rămâne uimitoare. Pe parcursul unei singure generații după moartea lui Mahomed, arabii au distrus imperiul sasanizilor, au cucerit toată coasta Africii de Nord, inclusiv străvechea civilizație a Egiptului, au ocupat Palestina, Siria și actuala Turcie și au ajuns aproape de porțile Constantinopolului. Datele prezintă istoria mai bine decât o pot face cuvintele: în anul 637, Siria nu mai există; în 638, cade Ierusalimul; în 639, Mesopotamia, iar în 642, Egiptul; în același timp, incursiuni, apoi invazii, se îndreaptă asupra Ciprului și Cartaginei. În est, arabii au cucerit Kabul în 664 și nordul Indiei în jurul anului 710. La momentul acela ei intraseră deja în Spania și puseseră capăt regatului vizigot creștin de acolo. În anul 732 au atins limita posibilului, pătrunzând în Franța Centrală, după care s-au întors. Regiunile mediteraneene, Orientul Mijlociu și Europa n-au mai putut fi niciodată unite după aceea, așa cum speraseră romanii. N-au putut deveni niciodată o versiune apuseană a Chinei, deoarece aveau să fie de-a pururi dezbinate de religie.

Neîndoios, aceasta l-ar fi dezamăgit pe Profet, care considera că mesajul lui se adresa tuturor popoarelor, de toate rasele și credințele anterioare. Puține idei avuseseră un impact fizic similar. Impulsul dinapoia acestor cuceriri uimitoare a fost credința simplă și austeră a supunerii tuturor față de Unicul Dumnezeu și față de învățăturile Profetului său. N-a fost o chestiune de tehnologie militară superioară sau de tactici noi și nici de acces la bogății speciale sau armate copleșitoare numeric. Mărimea „hoardelor“ de cuceritori musulmani era modestă, comparativ cu armatele regulate de la sfârșitul epocii clasice. Acela a fost monoteism despuiat de particularitățile sale evreiești și de smerenia creștină, înarmat de la bun început împotriva necredincioșilor, care conferea un înțeles religios invaziilor și expansiunii. A fost, de data aceasta, un imperiu format din credincioși individuali, nu impunerea credințelor unui împărat – o mișcare de masă direcționată de conducători religioși și generali, dar animată de un sens nou al apartenenței.

Deși poate părea nebulos pentru istorici, Mahomed trebuie să fi fost un mare conducător. Ca în cazul majorității deschizătorilor de drumuri religioși, este greu să ne închipuim în prezent cum a fost el perceput în epoca sa, totuși constituie unul dintre cele mai bune exemple ale rolului hotărâtor pe care-l poate avea un singur om. Schimbarea impusă de el lumii depășește cu ușurință impactul lui Alexandru Macedon sau Iuliu Cezar – este rivalizată deocamdată doar de Qin Wang, Primul Împărat, și de Apostolul Pavel. Ca

personaj religios, Iisus are mai mulți adepți – în prezent, aproximativ o treime din credincioșii lumii sunt creștini, pe când musulmanii sunt undeva între o cincime și un sfert. Pe vremea când popoarele din Asia și din Africa de Nord erau convertite la islam, misionari creștini avansau spre nord în Germania, Franța și Marea Britanie de azi. Dar, așa cum am văzut, creștinismul a fost opera multor conducători. Iar Iisus le-a predicat evreilor, nu Romei sau Apusului.

Ca și creștinismul, islamul avea să sufere dezbinări și avea să fie compromis prin asocierea cu chestiunile laice ale puterii și politicii. Avea să adopte nuanțe diferite în regiuni diferite; ca și creștinismul, avea să aibă epocile sale de progres intelectual și de decădere somnoroasă. A început, declarându-se cu mândrie deschis în mod egal tuturor oamenilor și într-adevăr primul glas care i-a chemat pe musulmani la rugăciune a aparținut fostului sclav negru Bilal. Cu toate acestea, islamul avea să devină în scurt timp o societate care deținea sclavi și care făcea comerț cu sclavi. Deși se proclamase simplă și unită, avea să se scindeze în facțiuni războinice, concentrându-se inițial pe indivizii cu revendicările cele mai îndrituite la moștenirea conducerii. Majoritatea musulmanilor sunniți l-au susținut pe Abu Bakr, unul dintre tovarășii apropiați ai lui Mahomed și tatăl soției sale, pe când șiiții l-au susținut pe Ali, vărul și ginerele său. Nici azi cele două tradiții ale islamului nu se iubesc mult, așa cum știm.

Schimbarea adusă lumii de islam oferă o concluzie potrivită acestei secțiuni a cărții. De la ascensiunea Romei și unificarea statelor chineze, marea problemă a fost cum vor putea coexista puterea laică și religiile de masă? Puterile imperiale, mai bine organizate ca niciodată și întinse pe teritorii vaste, nu puteau oferi decât forță și securitate. Toate au suferit erodările banale cauzate de crize de conducere, modificările climei, recesiuni economice și bătălii pierdute. Niciun conducător, nici chiar Cezar sau Octavian Augustus, n-a fost în stare să se transforme în focarul unei mișcări religioase de succes. Pentru majoritatea maselor, loialitatea și aderarea erau chestiuni pragmatice, nu emoționale.

Pe de altă parte, toate ideile morale și spirituale noi care oferiseră oamenilor ceva ce simțeau că le lipsea proveniseră de la periferie: de la evrei provinciali certăreți, de la idealiștii din nordul Indiei care-l urmaseră pe Buddha, de la creștini aflați la marginile Imperiului Roman, de la arabii din deșertul din sud. Unii conducători au încercat pur și simplu să reprime orice mișcări religioase neconvenabile; așa cum am văzut, acesta a devenit chiar un obicei în China. Alții, precum Constantin, au încercat să le preia la scară completă.

Însă numai în concepția islamului puterea laică și credința religioasă trebuiau să devină

practic totuna. Sabia era puternică – o idee veche. Cuvântul era puternic – o idee nouă. Însă pentru un secol de colapsuri și schimbări dramatice, cuvântul, înarmat cu sabia, s-a dovedit de neoprit.

Partea a IV-a

DINCOLO DE CREUZETUL TULBURE

De la anul 700 d.Hr., la anul 1480: Marea epocă a islamului, nomazii care au clădit imperii și trezirea Europei

În anul 800, lumea era condusă de două mari culturi: chinezii și musulmanii. De atunci și până la Renaștere, timp de șase secole, Europa a fost comparativ stagnantă. În Europa grupări tribale care migraseră din Asia și populații împrăștiate, conduse cândva de romani, s-au contopit treptat, mai întâi în regate feudale conduse de familii, apoi în state naționale cu teritorii și (de obicei) limbi fixate. Ele credeau că existase un Paradis, o epocă a abundenței naturale, dar că păcatul primilor oameni aruncase lumea într-o stare mizerabilă, de „decădere", care urma să se sfârșească doar când va reveni Hristos și va fi judecată purtarea oamenilor. După aceea, timpul n-avea să mai existe. Până atunci, deși erau excelenți constructori în piatră și filosofi tot mai interesanți, civilizația lor a rămas în urma celorlalte.

Ideea aceasta poate să pară grotescă actualilor europeni educați. La urma urmelor, secolele acelea au însemnat ascendența papalității, crearea imperiului lui Carol cel Mare a cărei măreție ne este încețoșată, Cruciadele și apariția multor națiuni care continuă să fie vizibile în lumea contemporană. A fost perioada unificării și ascendenței Angliei, Franței și Spaniei, ca să nu mai amintim de apariția unor state mai mici, ca Scoția și Portugalia. Ea a marcat începuturile Rusiei și Poloniei moderne. Au fost de asemenea secolele primelor catedrale gotice mărețe și a apogeului ascetismului creștin, a înfloririi tradiției galante și a dominației cavalerilor în armuri. Ținând seama de cunoștințele noastre despre explozia de influență europeană care avea să se petreacă în curând în toată lumea, „Evul Mediu" în Europa și chiar „Epoca tenebrelor", cum a fost denumit, a fost o temelie esențială.

Totuși în majoritatea acestei perioade, Europa ar fi părut înapoiată pentru cărturarii islamiști sau pentru administratorii chinezi. Comparativ cu știința și arhitectura sofisticate ale lumii musulmane, care cuprindea Spania contemporană și părți din sudul Franței, pătrunzând în același timp mult în Asia Centrală, triburile europene erau practic analfabete și profund scindate. Ele nu aveau un oraș care să poată rivaliza cu Bagdad sau

Cairo, cu atât mai puțin cu încă și mai mărețele metropole chineze Chang'an și Kaifeng. Europenii nu aveau un sistem de drumuri sau canale care să fie întreținut corespunzător, asigurau prea puțină protecție în orașe sau călătorilor prin regiunile rurale, bibliotecile erau puține, ca și locurile în care legea să fie corectă și sigură, iar granițele erau mai degrabă contestate prin luptă, decât acceptate.

Calendarul și capacitatea de măsurare a timpului erau rudimentare și europenii produceau puține obiecte de lux. Cele mai mari orașe ale lumii mediteraneene nu erau cu adevărat europene, în sensul ulterior al termenului. Constantinopolul se găsea doar la periferia conștiinței europene latine și devenea tot mai mult „răsăritean" în această perioadă, pe când Córdoba, rivalul său cel mai apropiat ca mărime vreme de secole, a fost centrul culturii islamice până la „Reconquista creștină"; Parisul, Londra și Roma nu intrau în competiție. Cultura europeană a început să rivalizeze serios cu cea din marile orașe musulmane, sau din China dinastiilor Tang și Song abia spre sfârșitul perioadei, când orașele-state italienești Florența, Veneția, Milano și Siena și-au atins apogeul dezvoltării.

O parte din explicație este firească: probleme de epidemii și climă. Se crede că populația de aproximativ cincizeci și cinci de milioane din perioada de sfârșit a Imperiului Roman (în jurul anului 400 d.Hr.) a fost înjumătățită de „molima lui Iustinian", care a sosit în anul 541 și a fost urmată de valuri de ciumă bubonică până la începutul anilor 700. Adăugate la reducerea agriculturii, ele ar fi îngreunat oricum revenirea rapidă a Europei după epoca romană clasică.

Iustinian a fost un împărat vizionar, care a domnit în Constantinopol, capitala Imperiului Roman de Răsărit, și ai cărui generali Belizarie și Narses au recâștigat Africa de Nord și Italia, restabilind pentru scurt timp un singur imperiu. Soția lui, Teodora, a fost sclipitor de scandaloasă, ex-artistă de circ și prostituată, care avea pentru bărbați un apetit la fel de insațiabil ca și cel al lui Iustinian pentru teritorii; se spune că ea s-ar fi lamentat cu tristețe că Dumnezeu o înzestrase numai cu trei orificii. În bazilica San Vitale din Ravenna, faimosul lor portret realizat în mozaic îi plasează printre oficiali de vârf, privind superior, cunoscător și aspru. Realizările lui Iustinian au fost uimitoare, totuși el nu deținea nici forțele militare necesare, nici resursele taxabile pentru a reconstrui cu adevărat fosta glorie a Romei. Europa era pur și simplu prea firavă ca să recreeze legiunile, drumurile și apeductele pe care se bazase cândva. Iustinian putea să lupte cu regi barbari, dar nu și cu molimele și foametea.

În bazinul mediteraneean, estul romanilor și vestul grecilor erau divergente. Iustinian s-a

străduit din răsputeri să refacă legăturile rupte dintre papii romani și patriarhii Bisericii Ortodoxe, însă conflictele dintre aceștia erau prea acute. Conducătorii catolici romani – inițial, lideri locali ai sectei – au avut nevoie de secole, în care au continuat să rămână în fosta capitală imperială aflată în decădere, pentru a apărea ca „papi" care revendicau autoritatea asupra tuturor creștinilor. Ei au putut proceda așa deoarece se bucurau de prestigiul conferit de faptul că la Roma se aflau presupusele morminte ale apostolilor Petru, pe care Hristos îl numise „piatra" pe care urma să se clădească Biserica universală, și Pavel. În ciuda năruirii triste a palatelor imperiale, dar și a oilor și vitelor ce rătăceau prin Forum, Roma avea o istorie unică, iar comunitatea creștină timpurie din oraș era destul de numeroasă. Deși printre primii papi s-au numărat unii indivizi slabi și chiar ticăloși, au existat de asemenea și figuri mărețe, care au intrat cu ușurință în dispute cu rivalii bizantini și s-au angajat în politicile de putere violente necesare pentru supraviețuire în Italia sfâșiată de războaie.

În secolele ce au urmat oamenii și-au închipuit ocazional că un papă roman aliat cu un conducător laic puternic ar putea reuni Apusul. Dacă uriașul rege-războinic ostrogot Teodoric, care a condus Italia între anii 493 și 526, n-ar fi fost eretic, asta s-ar fi putut întâmpla chiar înainte de războaiele lui Iustinian. Din cauza acordurilor complexe cu popoarele migratoare ce rescriau treptat harta politică a Europei, papii au trebuit în majoritate să se alieze cu conducători militari franci sau germani. Exemplul cel mai evident este al lui Carol cel Mare, regele franc care a creat pentru scurt timp un imperiu care se întindea din nordul Spaniei și coasta atlantică a Franței, până în vestul Germaniei, Elveția și Bavaria. Tatăl lui, Pepin, protejase deja papalitatea și-i dăruise Papei teritorii ce aveau să dăinuie – anacronic și astfel înfuriindu-i pe naționaliștii italieni – până mult în secolului al XIX-lea sub denumirea de Statele Papale [105].

Carol cel Mare a ajuns la Roma în anul 800, când, printr-o întâmplare, în Bizanț domnea împărăteasa Irina. Romanii și francii aveau un infinit dispreț masculin față de conducerea femeilor și, prin urmare, au considerat tronul de împărat roman ca fiind vacant. De aceea papa Leon al III-lea l-a încoronat ca Sfânt Împărat Roman pe Carol cel Mare, ceea ce l-a luat probabil prin surprindere. Însă după moartea lui Carol cel Mare, imperiul franc s-a dezintegrat destul de repede, iar papalității i s-a reamintit propria sa slăbiciune când arabi musulmani au invadat Italia din Africa de Nord, ajungând la Roma, pe care au prădat-o în anul 846. În toată Europa, din centrul Scoției până în nordul Spaniei, zidurile romane s-au năruit și drumurile romane au fost abandonate în favoarea străvechilor drumeaguri pedestre și potecilor pentru turme de animale.

În Orient însă aceasta n-a fost o „Epocă a tenebrelor“ și în niciun caz în China. Aproximativ în aceeași perioadă în care generalii lui Iustinian încercau să refacă legăturile din bazinul mediteraneean roman, împăratul Wendi din dinastia Sui răsturna cu succes decadenta dinastie Chen din sud, utilizând flote masive de fortărețe plutitoare cu câte cinci rânduri de punți. După invaziile nomazilor nordici, reunificarea chineză sub o singură conducere eficientă a permis economiei bogate și cultivatoare de orez din sud să se integreze iarăși cu nordul mai avansat.

Mai presus de orice, rețeaua de 2 500 de kilometri de canale, râuri și ecluze cunoscută sub denumirea de Marele Canal a legat laolaltă civilizația chineză mai strâns decât și-ar fi putut imagina europenii. Sistemul de canale a fost mai important în istoria chineză decât Marele Zid. Terminat între anii 605 și 611, a legat delta fluviului Yangtze de regiunea nordică animată din jurul actualului Beijing. Pe Marele Canal se transportau cereale, sare, legume și produse de lux. Comercianți, armate și perceptori se deplasau în sus și în jos pe apele lui, iar orașe măreț au răsărit precum ciupercile în lungul său. Un istoric l-a asemănat cu „prima cale ferată transcontinentală din America de Nord. El a făcut fezabilă integrarea economică a Chinei.“ [106] Un altul a spus că „a funcționat ca o Mare Mediterană construită de om, schimbând geografia Orientului prin faptul că a adus finalmente Chinei genul de transport pe apă de care se bucurase Roma antică. Orezul ieftin din sud a alimentat o explozie urbană în nord.“ [107]

Marile imperii musulmane par să fi scăpat dezastrelor epidemiilor cu mai mult succes decât orașele creștine cu densitate mare de locuitori și au putut, în mare parte din perioada respectivă, să folosească un sistem de transport aproape la fel de eficient ca Marele Canal. Caravanele lor cu cămile și cai înaintau pe mari rute prin deșert între fortărețe ca Buhara și Samarkand, producând un sistem militar care a unit într-o singură credință perși, arabi, nord-africani, indieni și triburile de la periferia Chinei. Orașe ca Bagdad și Cairo se găseau pe sisteme fluviale-cheie. Navigatorii care foloseau ambarcațiuni de tip *dhow* și greemente noi, dar și instrumente noi, au răspândit atât comerțul islamic, cât și pe cel mondial mai departe decât ar fi putut visa majoritatea europenilor.

Oricum, „european“ nu era un cuvânt pe care ei l-ar fi recunoscut. Europenii făceau parte din „creștinătate“ și în mare parte din această perioadă orientalii s-au străduit să priceapă ce putea însemna asta. Europa era un spațiu geografic închis, izolat de musulmani prin bazinul Mediteranei și asaltat permanent de migrația triburilor din nord și est, încătușat între oceane, mări și sarazini. (Deși a devenit peiorativ, cuvântul „sarazin“ provine de la „Sara“, soția lui Avraam, din care se considera că descinde Mahomed.)

Practic, lumea creștină n-a existat ca o entitate unică. Pentru ea s-au luptat Bisericile Greacă și Latină rivale, totuși în interiorul Europei constituia o idee esențială, deoarece eroda constant legăturile alternative de identitate etnică, geografică sau tribală. Impulsul de a-i converti pe păgâni și de a-i aduce în familia creștină a creat alianțe între vechi familii romane și conducători militari franci, a trimis călugări irlandezi în Scoția și Anglia și misionari englezi în Germania și a permis foștilor conducători tribali din pădurile și smârcurile Răsăritului să se alăture unei idei mai măreațe. Populații europene rivale, care vorbeau variante degenerate de sub-latină consolidate cu cuvinte din graiuri celtice și germanice, aveau să concureze între ele, iar liderii lor aveau să se războiască, dar, la un anumit nivel (cu excepția cazului în care erau eretici, păgâni sau evrei), ele considerau că erau unite sub Hristos.

Iar unitatea aceea avea un caracter presant. Toate amintirile popoarelor despre lumea clasică pierdută erau adumbrite de speranța că a doua sosire a lui Hristos nu va întârzia mult. Avertismentul lui Pavel nu fusese uitat. După hrană și adăpost, imperativul cel mai important al vieții umane era pregătirea pentru evenimentul acela, care avea să marcheze sfârșitul istoriei oamenilor; clădirea civilizațiilor laice sosea abia pe locul al doilea și la mare distanță.

Cele mai de seamă monumente europene au fost cele religioase, mănăstirile și catedralele clădite de generații care așteptau răbdător sfârșitul lumii. Cel mai mare proiect politic potențial, „Sfântul Imperiu Roman“, nu s-a ridicat niciodată la înălțimea importanței atribuite de nostalgie, nici în timpul francilor, nici, ulterior, sub conducătorii germani. A fost o lungă fantezie gotică, ucisă finalmente de Napoleon, dar la un nivel mai pragmatic a existat o încăpățânată comuniune a vieții religioase europene. Poate că greaca fusese pierdută în majoritate, însă latina vulgară a clericilor exista peste tot. La începutul anilor 500, Sfântul Benedict a adus tradiția monahală din estul Greciei în Italia și „Regula benedictină“ formulată de el, prin care-i obliga pe călugări să fie casti, săraci și să-și asculte starețul, a răspândit un mesaj rar de pace și speranță, atrăgând mulți tineri din familii nobile și îndepărtându-i de cariere dedicate jafului și războiului.

Secretele succesului ulterior al Europei pot fi găsite în trei lucruri, care la momentul respectiv nu păreau nici pe departe ca fiind vești bune.

În primul rând, erau valurile succesive de migrație tribală. Acestea erau cauzate de foametea din uriașele stepe ale Asiei Centrale, unde modificări mici în numărul populațiilor nu puteau fi susținute de cultura crescătorilor de vite, și de presiuni similare în zone sărăcăcioase din punct de vedere agricol, ca Scandinavia. O grupare tribală o

împingea mai spre vest pe cea din fața ei, și tot așa, până s-a traversat Dunărea sau Rinul și s-a pătruns în vechea lume romană. Primele semne ale acestei mișcări au început în anul 376, când ostrogoții au ajuns pe teritoriul actualelor state Serbia și Bulgaria. Ei au fost urmați de alt trib, alanii, apoi de vizigoți, care s-au stabilit în Franța Centrală, înainte de a porni spre Spania. În anul 406 și mai multe triburi au intrat în Galia, trecând Rinul pe gheață. Hunii au sosit în 441. În scurt timp vandalii au ajuns în Spania și Africa de Nord și au cucerit apoi Roma.

În linii mari, triburile germanice au fost clasificate astfel: întâi, scandinavii; apoi popoarele de la Marea Nordului, care-i includeau pe iuți, angli și saxoni, care au migrat în Anglia, Scoția, părți din Franța și Țările de Jos; și în al treilea rând, lombarzii, burgunzii, vandalii, goții și alții care au trecut prin Franța și au intrat în Spania și Italia. [108] Iar în urma germanilor aveau să apară următorii invadatori migratori: slavii.

Toate triburile acestea au însemnat distrugeri de așezări și biserici, raiduri constante și multe suferințe pentru agricultorii stabiliți ai continentului post-roman. Popoarele migratoare au creat regate noi, definite de conducători militari care aveau să dispară repede ei înșiși, un tipar cu evoluție rapidă de tărâmuri parazitare și ocupanți ilegali. Retragerea stăpânirii romane lăsase în urmă orașe înconjurate de ziduri, ogoare cultivate și domenii întinse ce continuau să existe la apariția năvălitorilor. Nici viticultorii din sudul Franței, nici edilii din Toulouse sau Milano și nici latifundiarii din văile râurilor nu aveau habar că lumea lor se sfârșea. În exteriorul insulelor britanice, invadatorii s-au confruntat cu puțină rezistență organizată când și-au însușit teritorii mai fertile și mai tolerante decât orice văzuseră până atunci. Agricultorii s-au pregătit de timpuri grele.

În vremuri periculoase era logic să cauți protecție. Popoarele migratoare i-au împins pe mulți țărani să devină voluntar șerbi, acceptând suzeranitatea unui moșier local înarmat, sau cavaler, în schimbul unui număr de zile de muncă prestată pe domeniile lui și a unei plăți în cereale sau animale. Această nouă tendință a dus la apariția sistemului feudal, care la rândul său avea să producă identități politice noi. Pentru mulți oameni, poate pentru majoritatea, identitățile acelea au fost mai clar definite de moșieri, decât de regi – de dinastii ca Percy, Sforza, Douglas și Brandenburg. Migratorii tribali germani au contribuit însemnat la mixul lingvistic și cultural deja variat al Europei, întrucât celții, latinii, ibericii, evreii și grecii au rămas în număr mare.

În esență, următoarele secole ale istoriei europene au fost povestea digerării și înglobării acestor invadatori. Totuși cum poate fi bună o asemenea știre?

Răspunsul stă în concurență. Poate că au fost necesare câteva secole de sfârtecări și retezări, dar stabilirea și aglomerarea triburilor au produs o Europă de culturi care concurau viguros și care aveau să devină la rândul lor statele dinastice și teritoriale ale epocilor ulterioare. Lombarzi, normanzi, franci din Răsărit și franci din Apus aveau să evolueze în italieni, francezi și germani. Conflictul îndelungat dintre britanici și invadatorii nordici avea să modeleze până la urmă Anglia și Scoția, iar cucerirea normandă din 1066 avea să producă una dintre cele mai ciudate și de succes națiuni bastarde din regiune. În loc să trăiască sub un singur împărat și o singură autoritate teologică, Europa avea să avanseze prin concurență și conflicte, o cultură animată, neobosită și tenace. Secolele de migrație spre interior au făcut inevitabilă această schimbare de direcție.

A doua binecuvântare bine camuflată fusese deja menționată: faptul că nord-europenii erau izolați de restul lumii. Puternicele califate islamice, care se întindeau din nordul Pirineilor prin Africa de Nord până la Orientul Mijlociu și Asia Centrală, au acționat ca un cordon religios și militar, dincolo de care puțini creștini aveau să se aventureze. Invențiile din alte părți ale lumii, de la algebră la hârtie și de la praful de pușcă la porțelan, aveau să ajungă abia după mult timp în Europa. Pierderea puterii în fostul ocean roman, Marea Mediterană, însemna că „lumea creștină“ trebuia să privească spre nord, ceea ce a silit dezvoltarea fostelor provincii romane care aveau să devină Franța, Burgundia și Britannia, aduse acum complet în creștinătate.

Pe câmpiile europene, cu soluri groase de lut și argilă, păduri erau doborâte și pluguri grele erau pregătite pentru peisaje de lanuri de orz și grâu. Papi au căutat protecție din partea conducătorilor franci și germani, deoarece nu aveau unde să se ducă; la rândul lor, francii, lombarzii și goții au fost îmblânziți de influențe sudice. Orașe din nordul Italiei au crescut în importanță. Genova și Veneția s-au transformat în republici comerciale independente. Orașele independente și ghildele din Germania și Olanda au dezvoltat propriile lor tehnologii și abilități. Orașele comerciale din Liga Hanseatică au format o rețea strânsă. Comerțul cu lână englezească s-a răspândit pe tot continentul. Englezii, irlandezii și scoțienii, care fuseseră marginali în Europa după retragerea legiunilor romane, s-au realăturat curentului principal ca misionari, luptători și negustori. Regate dinastice, precum Burgunzii, Habsburgii, Iagełło în Polonia și Plantageneții, au creat domenii feudale de dimensiuni extraordinare, urmând prea puțin logica geografică.

Izolarea aceasta relativă a cunoscut o excepție importantă: măreața civilizație islamică al-

Andalus de pe teritoriile actualelor state Spania și Portugalia, la care vom ajunge în continuare. Însă presați de lumea musulmană, fie în regatele din nordul Spaniei, Aragón, Castilia și León, fie în cele din Balcani, ca Serbia și Valahia, creștinii s-au definit colectiv ca o cultură luptătoare, de prima linie. Exemplul cel mai faimos în această privință, cele patru Cruciade principale care au intenționat să recâștige Ierusalimul și „Țara Sfântă" a Palestinei de la arabii musulmani, a început ca o încercare a papalității de a-i ralia pe europeni și de a spori autoritatea Romei. Deși unele teritorii din Orientul Mijlociu au fost capturate și menținute vreme de generații și deși apelul la luptă împotriva păgânilor a inspirat devoțiune în masă, brutalitatea Cruciadelor și numărul de morți pe care le-a cauzat au făcut să fie considerate un eșec. Ele au otrăvit în chip fatal și semipermanent atmosfera dintre cele două principale religii avraamice și au demonstrat concludent că îmbrățișarea lui Iisus din Nazaret de către Constantin îi distorsionase mesajul: crucea suferinței, milosteniei și iertării pictată pe stindardele cavalerilor invadatori era lipsită de sens.

Cruciadele și-au adus etosul militar în inima Europei în sine. Cavalerii teutoni și-au creat propriul stat în Prusia și Livonia, evoluând de la o frăție de războinici pelerini dedicată alungării popoarelor păgâne din nord, până la un mini-imperiu în sine. Brutalitatea războaielor religioase sălbatice împotriva ereticilor catari din Languedoc francez a fost sporită prin participarea cavalerilor-militanți călițiți în lupte. Nu trebuie de asemenea să-i uităm pe cei care, tot mai neliniștitor, au împărțit continentul și insulele sale fără a-i împărți deloc principalele rădăcini lingvistice sau ideile politice: popoare precum celții irlandezi și adepții șamanilor scandinavi. În Scoția a apărut o idee nouă de rege – nu al unui teritoriu, ci al indivizilor care-l recunoșteau voluntar ca lider. Părți din Germania nu erau conduse de suzerani feudali convenționali, ci de episcopi. Europa nu numai că fierbea de popoare ce concurau între ele, ci avea o varietate de structuri politice mai mare decât orice altă parte a planetei. Precum într-o reacție chimică, elementele erau amestecate și comprimate.

În cele din urmă până și împărțirea creștinătății în cele două jumătăți – latino-romano-papală în Apus și greco-bizantino-ortodoxă în Răsărit – s-a dovedit un avantaj, nu o slăbiciune. Bizanțul, la a cărui istorie vom ajunge mai târziu, s-a opus secole la rând atacatorilor atât germani și slavi din nord-vest, cât și tătari și musulmani din est. După Iustinian, n-a mai reușit să exercite influență reală în Italia și de aceea Roma creștină și-a putut dezvolta propria teologie și sistemul continental de episcopii, mănăstiri și alianțe pe ruinele lumii romane. Prin arta și cultura sa religioasă, ca și prin sistemul feudal de proprietate asupra pământului și orașele sale libere, Europa de Vest și-a urmat propria

cale. Când au fost finalmente îndeajuns de bogați și siguri pentru a reveni către învățăturile și tehnicile pierdute ale lumii clasice – învățături păstrate atât de islam, cât și de Bizanț –, orașele-state și conducătorii locali aveau să le exploateze cu o vigoare proprie.

La momentul respectiv însă, nimeni nu putea să prevadă așa ceva. În timp ce saxonii își scandau poemele războinice, sofisticata japoneză Murasaki Shikibu își scria romanul epopeic *Genji* [109]. Când conducători militari ca Offa de la hotarul galezo-britanic au decis să bată monede, au făcut cópii stângace și grosolane ale dinarilor musulmani. Iar mai târziu, când s-au clădit primele mari catedrale siciliene, germane și franceze, opere în piatră la fel de extraordinare erau realizate în alte părți ale lumii de tolteci și mayași. Înainte ca europenii să fi văzut hârtia, chinezii o foloseau ca bani. În anii 1100, în timp ce englezii se hăcuiau reciproc în conflictul legat de ascensiunea dinastiei Plantagenet, iar germanii și italienii înotau prin sânge în războaiele lor de succesiune, Angkor Vat – care avea să fie cea mai mare clădire religioasă din lume – a fost construită drept centru hindus, ulterior budist, de către civilizația khmerilor din Cambodgia. Pe scurt, Europa nu părea nicăieri foarte incitantă.

EPOCA DE AUR A ISLAMULUI

Anul 711 nu este prea reamintit în prezent, dar invazia musulmană a Spaniei a zguduit creștinătatea și i-a îngrozit pe conducători până hăt departe în nord. În următoarele aproape șapte secole, castelele, moscheile și orașele aflate sub stăpânirea conducătorilor islamici au pus la îndoială ideea că „Europa“ și „creștinătate“ însemnau același lucru. Regatul vizigot al Spaniei, care s-a prăbușit rapid după ce armatele arabe au traversat în Gibraltar, nu era un model atipic de Europă post-romană. Deși se luptau frecvent între ei și aveau o versiune anticatolică a creștinismului, stăpânii lui germani au izbutit totuși să conducă o societate relativ bine organizată, cultivând pământul, trăind simplu în ruinele mărețe ale epocii romane și vorbind o versiune stricată de latină. Vizigoții nu difereau chiar așa mult de carolingienii din Franța, de saxonii din Anglia sau de ostrogoții din Italia, totuși, la numai nouă ani după prima incursiune de explorare a arabilor, ei pierduseră aproape toată peninsula. Armatele arabe au fost oprite abia la Poitiers în Franța, și atunci numai pentru că liniile de aprovizionare le erau deja foarte întinse.

„Arabii“ aceștia care înaintau prin Spania erau de fapt un amestec de popoare. Unii proveneau din Arabia și Yemenul actuale, alții erau sirieni, iar alții berberi din Africa de Nord, recent convertiți la islamism. Europenii speriați i-au numit „mauri“, dar au învățat

destule de la ei. (De exemplu, dansul popular englezesc Morris este de fapt dans „maur", care a fost preluat de la musulmani africani.) Ceea ce europenii spectatori nu știau era că invazia maură în Spania avusese loc doar din cauza unui eveniment dezastruos petrecut în capătul opus al bazinului mediteraneean.

În anul 750, califii Omeiazi, al căror imperiu se întindea pe opt mii de kilometri și care fuseseră succesorii indiscutabili ai Profetului, au fost răsturnați de Abbasizi într-o revoltă sângeroasă. Califatul, expresia fundamentală a islamului politic, devenise enorm de important. Mulți arabi detestau fostele oficialități bizantine și persane care păreau să fi preluat puterea, ca și pe sirienii ce formaseră o falangă în jurul conducătorului, așa că s-au răsculat. Noul califat Abbasid avea să dăinuie sute de ani, mutând capitala lumii musulmane din Damasc mai spre interiorul uscatului, într-un nou oraș măreț, Bagdadul – cu consecințe importante, deoarece islamul a devenit astfel mai răsăritean. Noul califat nu avea să includă totuși al-Andalus. Nepotul unuia dintre califii Omeiazi înfrânți a fugit în Spania, unde el și succesorii lui aveau să conducă un stat independent: Vestul Blând al lumii musulmane.

Spre deosebire de califatul cu centrul în Bagdad, acesta pătrunsese provocator de adânc în foste teritorii creștine. Al-Andalus avea să modifice irevocabil creștinătatea, în primul rând prin realizările intelectuale și comerciale remarcabile ale Bagdadului rival, cu care a păstrat o legătură strânsă. Abbasizii se considerau moștenitori ai învățăturilor grecilor antici, dar și ai perșilor și ai hindușilor. O parte din reproșul pe care-l făceau creștinilor din Bizanț era că aceștia uitaseră sau ocoliseră mărețele moșteniri antice. Aveau perfectă dreptate; în creștinătatea apuseană existase de asemenea o întoarcere deliberată de la cunoștințele epocii clasice, spre o viziune despre lume fervent saturată de Dumnezeu și simbolistică.

Asta făcea ca francii, germanii, englezii și alții să fie evoluați spiritual, dar nu foarte bine informați în privința lumii materiale înconjurătoare. Ei nu puteau preciza ora din zi și se chinuiau cu un calendar imperfect. Matematica le era primitivă, la nivelul școlii elementare, iar geografia doar cu puțin mai bună. Forma lumii din exteriorul Europei și a Orientului Apropiat constituia un mister, dar era probabil plată și, dacă mergeai prea mult, aveai să cazi de pe ea. Spre deosebire de europeni, Abbasizii se mândreau cu curiozitatea lor și stăpânirea științelor exacte într-o lume pe care o cartografiaseră și a cărei circumferință o măsuraseră. Aceasta era o imagine în oglindă aproape perfectă a bazinului Mediteranei în anii 1700, epocă în care creștinătatea se îndrăgostise de știință și tehnologie, iar lumea musulmană avea să devină în mod conservator saturată de Dumnezeu și ostilă față de curiozitatea intelectuală.

Trebuie să fi existat probabil o legătură cu ambițiile teritoriale. La fel cum, ulterior, europenii navigatori au ajuns pe alte continente și s-au străduit să înțeleagă civilizațiile indiană și chineză, Abbasizii s-au întins șase mii de kilometri pe uscat, de la Atlantic până la granițele Indiei. Europenii aveau nevoie de instrumente noi pentru a-și găsi drumul peste oceane; musulmanii Abbasizi aveau nevoie de ele pentru a-și cartografia calea peste pustiuri și lanțuri muntoase, dar și peste mare. Europenii au găsit peisaje, plante și animale noi, care le-au pus la încercare (și ulterior le-au răsturnat) ideile despre alcătuirea lumii. Mult mai devreme, filosofii musulmani se confruntaseră cu idei provenite din multe izvoare diferite, într-un imperiu ticsit de evrei, greci, zoroastrieni, perși și creștini neortodocși, și se străduiseră să confere coerență ideilor respective.

Ei îi priveau cu dispreț pe europenii creștini. Geograful al-Masufi a explicat că din cauza climei lor reci și întunecoase, „corpurile le sunt mari, natura grosolană, manierele vulgare, înțelegerea limitată și limba greoaie“ [110]. Matematica este exemplul cel mai evident al succesului acestor filosofi musulmani. În anul 762, califul al-Mansur își construise noua capitală, Bagdadul, într-un cerc perfect, un compliment elegant la adresa matematicianului grec Euclid. Al-Mansur a fost un conducător care a avut încrederea de a încuraja renașterea învățăturii persane și de a-i ajuta pe chinezi, trimițând mii de mercenari în războaiele locale. Casa Înțelepciunii din Bagdad, un fel de centru de cercetare, combinat cu bibliotecă și colegiu, clocotea de discuții contradictorii despre legi, astrologie, medicină, geografie și multe alte subiecte. Acolo era mai cu seamă apreciată matematica.

De ce s-a întâmplat așa? Unul dintre motive a fost astrologia, cititul în stele, despre care musulmanii, ca și creștinii, credeau că putea prezice viitorul, dar care necesita „precizia cea mai desăvârșită a instrumentelor și notării timpului, pregătirea de tabele stelare care să fie exacte nu numai de ordinul minutelor de grade, ci și al secundelor și mai mult încă.“ [111] Alt motiv a fost că măsurătorile precise puteau sta la baza realizării de hărți corespunzătoare ale unor teritorii întinse. În plus, prin înțelegerea rotației și curburii Pământului, arabii puteau să calculeze direcția exactă în care se afla Mecca pentru a se ruga. Dacă acestor griji de natură mistică, imperială și religioasă îi adăugăm dragostea pentru numere și tipare în sine, atunci fascinația Abbasizilor față de matematică devine perfect logică.

Încercând să stabilească valoarea exactă a circumferinței Pământului, califul al-Mamun și-a trimis topografii în deșert pentru a măsura altitudinea soarelui; i-a împărțit în două grupuri care au pornit în direcții opuse, măsurând pe măsură ce mergeau, până când calculele făcute cu ajutorul soarelui le-au arătat că parcurseseră un grad pe meridian. În

anii 820, europenii n-ar fi înțeles ce făceau, cu atât mai puțin motivul pentru care o făceau… tot așa cum băștinașii din America de Sud n-au înțeles sextantele și lunetele căpitanului Cook. Însă matematicienii musulmani nu lucrau izolați. Cu câțiva ani mai devreme, în 771, un grup de cărturari hinduși sosise în Bagdad din India cu texte științifice, printre care explicarea funcției sinus, care, dezvoltată de gânditorii islamici avea să producă algebra modernă.

Cel mai de seamă matematician al epocii, Muhammad al-Horezmi, s-a născut probabil în Uzbekistanul actual și a perfecționat tabele matematice care să arate pozițiile precise ale soarelui, lunii și a cinci planete majore, indicând astfel ora exactă. Sistemul de numărătoare indian, actualele „numerale arabe", utilizarea cifrei zero și a fracțiilor zecimale au fost esențiale pentru noua lume a lui al-Horezmi. Tratatul lui de algebră, intitulat *Cartea restaurării și balanței*, utilizează tabelele sale ca dovezi în știința mai veche a geometriei. Specialitățile lui au fost ecuațiile pătratice, esențiale pentru știința computerelor moderne.

Dacă vom adăuga la matematica lui al-Horezmi traducerile comprehensive și studierea izvoarelor grecești și sanscrite, descoperirile din astronomie, medicină, științe naturale, inginerie, managementul apei și cartografie, vom începe să căpătăm o idee despre cât de avansat era imperiul Abbasizilor. Acela era tânărul islam, cu ochii larg deschiși, pornit să exploreze lumi noi, evlavios, dar pragmatic și ambițios intelectual. Planurile sale de viitor includeau Africa Subsahariană, coastele Indiei și Marea Roșie, ba chiar și Rusia. Pe măsură ce realizările Abbasizilor au crescut și s-au maturizat, câțiva occidentali, ca regele normand al Siciliei, Roger al II-lea, au fost dispuși să învețe din ele. Însă puterea în ascensiune a papalității, care căuta o cauză unificatoare, a văzut califatul musulman ca pe un păgânism poligam inimaginabil. Este greu să pornești o cruciadă împotriva cuiva și în același timp să înveți ceva de la el. Dacă n-ar fi existat lumea musulmană rivală al-Andalus, este posibil ca mare parte din cunoștințele acestea prețioase să nu fi ajuns decât după multe secole în Europa.

Deși răsturnarea nobililor vizigoți ai Spaniei a fost fulgerătoare, lăsându-i pe conducătorii creștini încercuiți într-un colț minuscul, umed și muntos din nordul peninsulei, cuceritorii musulmani nu s-au simțit niciodată complet în siguranță. Istoria politică a lui al-Andalus, din anii 700 până la înfrângerea finală a Granadei, ultimul cap de pod al Spaniei maure, în 1492, este la fel de presărată de conflicte dinastice, rebeliuni, invazii și răsturnări spectaculoase ca oricare altă parte a Europei. De la bun început, amenințările zeloților religioși din Africa de Nord și ale corsarilor vikingi au fost frecvent mai serioase decât problemele prezentate de creștinii din nord. Iar triburile berbere brutale care

formau mare parte din armata de cucerire condusă de arabi s-au răsculat periodic, cu ceva succes.

Abd er-Rahman, prințul din dinastia Omeiazilor care a întemeiat regatul al-Andalus, sosise din Africa de Nord cu o armată mică și în anul 756, la Córdoba, s-a declarat „emir" sau conducător civil. El s-a ocupat de Abbasizii rebeli, murându-le capetele în saramură și trimițându-le înapoi la Bagdad, ceea ce a fost, se pare, o declarație de independență eficientă. Abd er-Rahman I avea să domnească treizeci și trei de ani, împărțind peninsula în porțiuni administrabile, alcătuind o armată formidabilă formată din sclavi, mulți dintre ei creștini, și stabilind la Córdoba o capitală superbă. Acolo poate fi văzută Marea Moschee ridicată de el, este drept cu o catedrală gotică precum un tort de nuntă catolic inserată în centru. Pădurea ei de arcade zvelte cu dungi crem și roz, faimoasă în toată lumea, este o metaforă în piatră perfectă pentru al-Andalus în sine. Arcadele duble imită construcțiile romane, mai ales apeductele ce pot fi găsite în toată Spania, însă efectul este de amintire de palmieri ce tremură într-un deșert îndepărtat, în stilul clasic al oazelor. Moscheea a fost ridicată peste o biserică, dar creștinii au primit alte locuri pentru biserici și, cu toate că arhitectura este evident „musulmană", decorațiunile în mozaic au fost realizate de meșteri bizantini. Începuse o conversație complicată între credințe rivale.

Regatul acesta pitoresc a fost reversul celui de rasă pură. Mare parte din populație a rămas creștină, deși mulți supuși au trecut la islamism, fiindcă trebuiau să plătească o capitație specială dacă nu erau convertiți. Creștinii care trăiau pașnic sub stăpânirea musulmană erau numiți „mozarabi", iar cei care se converteau erau „muwalladi". Unii dintre aceștia din urmă, simțindu-se tratați cu dispreț de arabi, erau predispuși la rebeliuni și a existat o răscoală muwalladă feroce și foarte îndelungată condusă de carismaticul bandit-rege Ibn Marwan, care ulterior s-a reconvertit la creștinism. În general, evreii erau mai bine tratați decât în orice regat creștini. Sclavii puteau promova prin birocrația regală a Córdobei și femeile creștine erau făcute concubine, astfel încât, pentru a complica și mai mult lucrurile, unii dintre emirii cei mai puternici arătau mai degrabă a europeni decât a arabi, cu păr blond-roșcat și ochi albaștri.

Tărâmul acela a abundat în amalgamuri și trădări. Regatele creștine căutau sprijin de la conducători musulmani în propriile lor feude locale, iar musulmanii se aliau cu creștinii. Până și Cid Campeador, faimosul războinic-erou creștin, a luptat la răstimpuri pentru conducători musulmani, dacă plata era bună. Centrul și sudul Spaniei, presărate de castele creștine și maure, ziduri fortificate și donjoane ruinate, demonstrează că au fost teritorii sălbatice de graniță, însă totul era mai complicat decât simpla luptă a catolicilor împotriva islamului.

În culmea gloriei sale, al-Andalus a reprezentat o mustrare sclipitoare la adresa regatelor sărăcăcioase și noroioase din nordul Europei. Córdoba a devenit unul dintre cele mai mari orașe ale lumii, cu o bibliotecă vastă de peste patru sute de mii de cărți într-un moment în care chiar și mănăstirile creștine bogate se puteau lăuda numai cu câteva zeci. Sub conducătorul ei cel mai de seamă, Abd er-Rahman al III-lea, a avut sute de băi publice și instalații excelente de apă curgătoare, în timp ce până și cei mai măreți regi creștini duhneau. Sub al-Hakam al II-lea, s-a autopropus deschis ca rival intelectual al Bagdadului din epoca Abbasizilor, importând experți, mai ales pentru utilizarea astrolabului, dispozitivul minunat și ingenios folosit pentru citirea unghiurilor formate de soare, lună și stelele vizibile, și astfel pentru determinarea longitudinii locului. Astrolabul inventat de greci a devenit pentru musulmani un fel de computer universal simplu, folosit în toate domeniile, de la astrologie la arhitectură. Când cunoștințele musulmane au ajuns în nordul Europei, astrolabul a devenit de asemenea un simbol pentru noua știință naturală; Chaucer s-a numărat printre cei care l-au preamărit în scris.

Deși al-Andalus era un regat independent, îndatoririle musulmane de Hajj și comerțul etern au păstrat în strânsă legătură cele două extremități ale bazinului Mediteranei și au asigurat faima Córdobei. Palatele uriașe și fortărețele lui er-Rahman au lăsat cu gura căscată ambasadori din lumea creștină – Paris, Roma și Constantinopol –, dar și din Cairo, Bagdad și Damasc. Străzile Córdobei erau curate, pavate cu piatră și iluminate noaptea, iar în bibliotecile orașului lucrau unele dintre mințile cele mai ascuțite ale timpului, care șlefuiau matematica, astrologia, gramatica și astronomia.

Ulterior, când califatul s-a prăbușit și Spania musulmană s-a divizat în numeroase mini-state rivale, sau *taif*e, cunoștințele și expertiza s-au păstrat. Deși vestigiile cele mai evidente azi sunt zidurile fortificate și ruinele spectaculoase de castele care dovedesc secolele de războaie religioase și schimbări ale hotarelor, importurile arabe cele mai importante au inclus înțelegerea acvaculturii, asanării și roților de apă, alături de noi culturi agricole din Orientul Apropiat și India care au făcut în sudul Spaniei să se cultive din plin vinete, piersici, caise, portocale, lămâi, pepeni, pere, bumbac, orez și chiar podgorii. Chiar și mai târziu, în vremea austerei dinastii a Almohazilor, care a pus capăt haoticei perioade *taifa*, după ce a năvălit din munții Spaniei berbere, al-Andalus se putea încă lăuda cu unii dintre cei mai însemnați filosofi din Europa. Printre aceștia s-au numărat judecătorul și avocatul Ibn Roshd, sau Averroes cum i-au spus creștinii, din Córdoba, cel mai important filosof musulman și specialist în Aristotel, și Moise Maimonide, medic evreu, filosof și autorul *Călăuzei rătăciților*.

Marea dispută filosofică a epocii, care a zguduit lumea musulmană, s-a dat între

gânditorii radicali și ortodocșii religioși, avându-l ca vârf de lance pe persanul Ibn Sˆ-nā (Avicenna), care a încercat să reconcilieze credința cu filosofia raționalistă greacă a lui Aristotel. Începând din anii 1020, el a făcut distincție între un Creator etern și distant pe de o parte, și o lume cotidiană complexă a cauzei și efectului pe de altă parte, despre care aprecia că putea fi investigată și înțeleasă în propriii ei termeni. Avicenna a sugerat că Dumnezeu crease pur și simplu lumea, după care o lăsase să-și urmeze cursul, potrivit unor reguli pe care omenirea le putea descoperi.

Aceasta era o invitație pentru cei curioși și determinați, însă depindea de o versiune pasivă și distantă a lui Dumnezeu, care nu corespundea cu cea a gânditorilor musulmani ortodocși; Dumnezeul lor era profund și intens angajat în lume. Cel mai faimos dintre acești gânditori ortodocși, al-Ghazali, care a scris în a doua jumătate a secolului al XI-lea, l-a înfierat pe Avicenna într-o carte splendid intitulată *Incoerența filosofilor*. A fost atacat la rândul său de Averroes, care făcea de asemenea deosebire între lumea eternității, situată în afara timpului, acolo unde ființa Dumnezeu, și lumea de zi cu zi, colorată și mirositoare, a cauzei și efectului explicată de Aristotel. Precum Avicenna, Averroes crea un spațiu pentru raționalitatea și investigarea omenească – o enclavă în care iluminarea putea să prospere în interiorul unui univers creat de Dumnezeu. Cu greu am putea găsi o definiție mai cuprinzătoare pentru lumea epocii aceleia. Doar așa s-a putut ca moștenirea grecilor, gândirea filosofică, din acea primă epocă a rațiunii, să fie reînviată în Asia și Europa de către credințe evreiești, creștine și musulmane. A fost o invitație pentru a gândi din nou, un strigăt de luptă împotriva lăsării pasive a totului în seama voinței lui Dumnezeu. Averroes a perceput asta ca pe o provocare personală și a urmat o dispută încinsă. Una dintre lucrările-cheie, cu care i-a replicat lui al-Ghazali, a avut un titlu încă și mai bun: *Incoerența incoerenței*.

Deși un calif andaluz îi ceruse să gândească radical, Averroes a împins lucrurile atât de departe, încât a fost alungat din Córdoba în anul 1195, iar scrierile i-au fost arse. Dar traduse în latină și descoperite ulterior de creștini, când au cucerit fortărețe musulmane, ele aveau să influențeze profund Occidentul. Istoricul Jonathan Lyons afirmă că Averroes a dăruit Europei „o abordare complet rațională a filosofiei, care a schimbat pentru totdeauna peisajul gândirii occidentale. Averroes îl prefațează astfel cu aproape cinci secole pe Descartes… candidatul tradițional al Apusului ca întemeietor al filosofiei moderne“ [112]. Alături de el au fost așezați Avicenna, dar și Moise Maimonide, andaluzul evreu care a susținut o opinie similar de radicală și provocatoare a enclavei spațiale în care omul putea să raționeze și să argumenteze. Aceștia sunt bărbați care merită să fie la fel de bine cunoscuți ca Voltaire, Hume sau Montesquieu.

Revărsarea filosofiei arabe și andaluze în lumea creștină fusese descătușată de capturarea orașului Toledo de la al-Andalus în 1085, care a dezvăluit un tezaur de cărți și manuscrise din Córdoba și Bagdad. Au urmat călugării și traducătorii. Cărturari, ca Dun Scotus de la Oxford, l-au redat pe Averroes, și astfel pe Aristotel, unui public creștin mai larg. În Paris și Napoli, marele gânditor creștin Toma din Aquino i-a absorbit stilul de argumentare și, deși nu era de acord cu unele aspecte din Aristotel, a găsit în andaluz o inspirație vitală, pe care i-a transmis-o lui Dante în Florența. Acești aristotelicieni creștini timpurii au întâmpinat din partea papilor și episcopilor exact același tip de rezistență pe care o întâmpinaseră Averroes și Maimonide din partea califilor și imamilor. Argumentele islamice despre natura lui Dumnezeu și posibilitatea rațiunii umane de a descuia tainele naturii au fost oglindite îndeaproape în primele universități europene, în dezbateri dintre profesori și studenți la Paris, Bologna și Roma.

Europa se trezea și avea loc un transfer paralel de cunoștințe în astronomie și matematică, transfer care a influențat savanți europeni ulteriori precum Copernic și Fibonacci. Aici a început lungul drum european spre Renaștere, apoi spre Iluminism, care n-ar fi putut începe atât de devreme și atât de hotărât fără al-Andalus. Spania musulmană avea să regreseze și în cele din urmă să colapseze, nu din cauza exoticei decadențe maure – prea multe băi, prea mult șerbet –, ci dintr-un motiv mai prozaic și mai familiar: diviziunea politică. Inițial, arabii fuseseră în stare să-i răstoarne pe vizigoți pentru că un conducător vizigot nu putea vedea un altul fără să nu dea pinteni calului și să șarjeze, iar același lucru se întâmplase cu al-Andalus. Autoritatea religioasă și morală a emirilor era subminată de inconstanța descendențelor și de răscoale. Valuri de noi invadatori, care proclamau viziuni mai austere ale islamului, soseau din Africa de Nord și restabileau ordinea, doar pentru a fi ele însele atacate și făcute șah-mat. Iar la începutul noului mileniu toate divizările musulmane, toate perioadele de instabilitate au reprezentat alte ocazii pentru regatele creștine care se ridicau în nord.

RÂUL VIKING

Istoria politică a Rusiei începe cu o rută comercială și o populație înfricoșată. Slavii au fost agricultori și crescători de vite care trăiau pe teritoriile ce formează sudul actualei Rusii, în părți din Europa de Est și Ucraina, în nordul Mării Negre și la vest de Marea Caspică. Primele lor menționări de către istorici bizantini la mijlocul anilor 500 se refereau la sate sărace și războinici primitivi, care vorbeau o limbă aspră și incomprehensibilă. Totuși slavii n-au fost pur și simplu alt popor nomad care a alunecat

spre vest peste Eurasia. Arheologii au găsit pe dealuri fortărețe, pluguri din fier și ceramică. Slavii lucrau solul negru și mănos, vânau animalele sălbatice aflate din abundență, pescuiau în lacuri și râuri și reușeau să supraviețuiască unor ierni formidabil de aspre. Dar în ciuda eforturilor istoricilor naționaliști moderni, ei au rămas relativ misterioși.

Luptând adesea între ei, slavii au fost vulnerabili înaintea sosirilor regulate a noi popoare nomade, ca hunii și bulgarii, ce traversau Asia spre vest. Cea mai impresionantă dintre culturile regiunii în această perioadă a fost Imperiul Khazar, un stat feudal în care mulți slavi au trăit relativ în siguranță. Khazarii au importanță istorică mondială, deoarece, aliindu-se adesea cu Bizanțul, au înfrânt marșul spre nord al islamului arab prin Caucaz în anii 600 și 700, stopând cucerirea musulmană a Rusiei moderne și a Europei de Est. Dacă n-ar fi existat statul Khazar, probabil că Rusia nu s-ar mai fi dezvoltat ca națiune. Căutând o religie mai progresistă care să le înlocuiască vechile credințe (ce includeau uciderea rituală a conducătorilor lipsiți de succes), conducătorii khazarilor s-au convertit la iudaism. Ei au dăinuit șase secole la periferia lumii civilizate și cel puțin unul dintre marii lor conducători militari a fost o femeie. Neobișnuiți și importanți așa cum au fost, aveau să dispară straniu înainte ca literatura și cultura să le poată fi păstrată corespunzător sau înțeleasă de omenirea modernă, astfel încât rămân una dintre cele mai enigmatice civilizații pierdute.

Învingătorii khazarilor au susținut că fuseseră invitați de slavi pentru a-i proteja, atât de propriile lor războaie tribale, cât și de venetici. Poate că sună ca propagandă antică, dar este posibil să fi fost adevărat. În tot cazul, populația cea înfricoșată, dacă o putem numi așa, s-a trezit sub conducerea unor străini din nord.

Populația aceea dispunea de un activ de o valoare uriașă: un sistem fluvial atât de întins, încât putea lega lumea luxuriantă și bogată a Bizanțului și Orientului Apropiat de popoarele de agricultori și vânători din Scandinavia și nordul Europei. Pe fluviile acelea se transportau spre nord cereale, vin, aur și argint, dar și țesături de lux. Spre sud coborau blănuri, sclavi, chihlimbar, lemn și miere. Comerțul acesta necesita centre urbane, astfel că târguri, așezări fortificate și ulterior orașe au început să apară în lungul Niprului, al Volgăi și afluenților lor, cam în același fel cum așezările din statele centrale ale SUA sunt masate în jurul autostrăzilor și căilor ferate. Rusia a început prin fluviile ei.

Nou-veniții se numeau Rus sau, în bizantină, varegi și sunt mai bine cunoscuți în prezent ca „vikingi", ramura estică a exploziei de războinici-navigatori și agricultori, care a țâșnit din actualele state Norvegia, Suedia și Danemarca începând din anii 700. Exploratorii,

comercianții și corsari vikingi au constituit prima incursiune a europenilor în alte părți ale lumii. Ei au ajuns în zone îndepărtate, unde au încercat să se stabilească, însă au eșuat, printre care „Vinland“ în America de Nord și Groenlanda, dar s-au stabilit cu succes în alte locuri, ca părți din estul Britaniei, Islanda și nordul Franței. Descendenții lor, normanzii, aveau să-și creeze regate în Sicilia și să cucerească Anglia anglo-saxonă. Scandinavii aceștia pot revendica un rol-cheie în crearea națiunii britanice pestrițe și au fost de asemenea esențiali pentru crearea Rusiei pestrițe. Cu toate că și alți năvălitori, mai cu seamă mongolii, vor avea o influență uriașă aici, alții nu aveau să se dovedească făuritori eficienți de state.

Vikingii coborâseră mult timp spre sud cu navele lor comerciale cu chilă plată, până ajunseseră finalmente la Marea Neagră. Aceleași abilități superbe în construirea ambarcațiunilor care fuseseră demonstrate în faimoasele corăbii lungi cu care navigaseră pe ocean și care le îngăduiseră să atace pe neașteptate mănăstiri și așezări de pe țărm le-au permis de asemenea să înainteze pe fluvii mai departe decât putuseră alții.

Principalele sisteme fluviale rusești prezentau obstacole – cascade, cataracte, stânci subacvatice –, care însemnau că ambarcațiunile trebuiau purtate cu brațele sau împinse pe bușteni care erau rostogoliți, de la o secțiune de apă navigabilă la următoarea. Barierele cele mai dificile erau cataractele din sudul Kievului, unde, pe o distanță de șaizeci și cinci de kilometri, curgerea apei era întreruptă de pietre ascuțite ca briciul; vikingii le botezaseră cu nume ca Netrecuta, Fioroasa, Clocotitoarea și Val-puternic. [113] Însă vikingii răsăriteni, din Suedia actuală și insulele ei principale, învățaseră deja în timpul raidurilor și comerțului din Finlanda că navele lor erau îndeajuns de ușoare pentru a fi purtate peste obstacole pe uscat. Ei puteau ajunge acolo unde alții nu reușeau. Începând din anii 850, ei au avansat întruna spre sud și est de la marele Lac Ladoga din nord, coborând pe fluvii și înființând colonii.

În sud-estul îndepărtat, în statul Afganistan de azi, exista o așezare musulmană bogată cu mine uriașe de argint, dispusă să facă negoț; iar pentru vikingi, Bizanțul însuși era simplu Miklagard, „Marele oraș“, izvorul unei mulțimi de lucruri excelente. Povestea sa va fi relatată mai târziu, însă deocamdată este relevant să observăm importanța pentru istoria Rusiei a sosirii timpurii a vikingilor exploratori în orașul acela aurit, în anul 838. Ulterior, ei au încercat în două rânduri să-l atace, dar au fost respinși de flotele bizantine care foloseau misteriosul lor „foc grecesc“, pentru ca finalmente să se mulțumească cu un acord comercial amiabil. Aveau voie să intre în oraș pentru comerț, dar niciodată în grupuri mai mari de cincizeci de persoane și întotdeauna neînarmați. Ulterior, din cauza bravurii vikingilor în luptă, împărații bizantini aveau să-i recruteze ca forță personală de

apărare, faimoasa Gardă Varegă, ale cărei graffiti cu rune pot fi găsite și în prezent risipite în estul bazinului Mediteranei.

Între timp, mult spre nord, vikingii formau încet un fel de clasă conducătoare importată în lungul fluviilor Nipru și Volga. Potrivit propriilor lor legende, în jurul anului 862 slavii au chemat trei frați suedezi să se stabilească aici ca să instituie un tip nou de conducere. *Cronica vremurilor trecute* a poporului Rus, scrisă de călugări în superba și labirintica Mănăstire a Peșterilor din Kiev după două sute de ani, despre care se presupune că s-a bazat pe povești transmise oral, a susținut că, întrucât „nu mai existau legi între ei, ci triburi se ridicau împotriva triburilor“ , poporul locului le-a spus celor din neamul Rus: „Tărâmul nostru este mare și bogat, dar nu există ordine. Veniți pentru a domni peste noi.“ [114]

De ce se aventuraseră totuși vikingii atât de departe de locurile lor natale? Și ce competențe posibile aveau ei ca făuritori de state? La urma urmelor, în ochii europenilor occidentali erau niște jefuitori păgâni teribili, lipsiți de legi sau de milă, fiare nesățioase ale mării; „Apără-ne, Doamne, de furia celor din miazănoapte“, se rugau englezii. Potrivit multor istorici moderni, cheia expansiunii vikingilor a fost suprapopulația. Așa cum am văzut mai devreme, agricultura în părțile nordice mai aspre ale Europei fusese încununată de succes în perioada caldă de la sfârșitul Imperiului Roman. Succesul de felul acela tinde să creeze o viitoare strangulare a populației. Comunitățile de agricultori și pescari care trăiseră încă de la sfârșitul ultimei epoci glaciare pe teritoriul actualelor state Danemarca, Norvegia și Suedia descoperiseră că supraviețuia un număr mai mare de băieți decât puteau lucra ogoarele existente. Cultura vikingilor îi favoriza pe primii născuți, așa încât exista un surplus de tineri care nu aveau un viitor evident acasă.

Secolele de pescuit și comerț local, ca și abundența de lemn din păduri, produseseră deja abilități de navigație ce impulsionaseră inevitabil ideea aventurării pe aparent nesfârșitul „drum al balenelor“. Vikingii erau luptători formidabili, cruzi și nemiloși, dar în anii 700 acestea nu erau nici pe departe însușiri unice, mai ales în bandele de războinici aflați departe de familiile lor. Bărbații aceia nici măcar nu erau toți scandinavi, ci și finlandezi, scoțieni, germani și galezi. [115] Memoria colectivă îi reamintește ca fiind mai răi decât saxonii, francii sau burgunzii, doar pentru că erau jefuitori ceva mai eficienți. În realitate, bandele acelea de războinici se stabileau destul de repede într-un loc, își luau soții localnice și deprindeau obiceiurile, altfel nu s-ar fi putut instala atât de rapid în nordul Angliei, Franței și bazinul Mediteranei. „Berserkerii“ aceștia, cu mituri sângeroase și corăbii cu provele împodobite cu balauri, puteau deveni casnici. Unii dintre ei au ajuns duci de Normandia, apoi regi ai Angliei.

Însă cei din ramura răsăriteană au devenit ruși. Poate că Rurik, cel mai vârstnic dintre cei trei frați care sosiseră să-i conducă pe slavii locali, este un războinic semilegendar, însă a întemeiat o dinastie care a durat cinci sute de ani. Cronologia timpurie nu este tocmai exactă, însă este clar că Igor, fiul lui Rurik, a fost un personaj istoric. Conducând o mie de corăbii, el a atacat fără succes Bizanțul în anul 941, iar soția lui, Olga, a fost prima figură proeminentă din poporul Rus convertită la creștinism. După moartea soțului, i-a urmat la domnie și a venit la Bizanț pentru a fi botezată. Capitala ei, Kiev, s-a transformat încetișor dintr-o așezare rudimentară dedicată comerțului, cu izbe din bușteni, ateliere și magazii, într-o fortăreață regală creștină, amestecând obiceiurile războinicilor suedezi cu idei noi învățate de la khazari și bizantini. [116]

Sclavii au reprezentat o parte însemnată a comerțului cu sudul, alături de blănuri și păsările pentru vânătoare. Monede musulmane din argint au apărut devreme în târgurile din Suedia, îndeosebi pe insula Gotland. Dar secătuirea minelor de argint afgane ale musulmanilor a dus la un colaps economic în Kiev și fiul Olgăi – care refuzase botezul creștin – a pornit împotriva khazarilor și apoi, într-o expediție dezastruoasă, împotriva Bizanțului. Episodul acesta este central pentru istoria timpurie a Rusiei, deoarece unul dintre fiii *lui*, Vladimir, un bastard care fugise în Suedia, a venit acum în ajutorul tatălui său împreună cu un număr uriaș de luptători. După ce s-a instalat în târgul nordic Novgorod, a coborât spre sud pe Nipru, a cucerit Kievul, și-a ucis un frate vitreg și a devenit conducătorul poporului Rus.

Deși a fost sanctificat cu o statuie mândră și uriașă care domină orașul său, Vladimir a fost un păgân care se închina la idoli, cu atitudini necreștine față de căsătorie (un cronicar l-a descris ca *fornicator immensus*). Succesul lui inițial s-a bazat pe incursiuni împotriva triburilor și așezărilor, care au adus Kievului tributuri în bani. După ce n-a izbutit să-i înfrângă pe bulgarii musulmani în anii 980, se pare că Vladimir a decis să se convertească. N-a fost totuși sigur spre ce varietate de monoteism să se îndrepte și de aceea, se spune, a chemat reprezentanți ai creștinismului catolic apusean, ai creștinismului ortodox răsăritean, ai iudaismului și islamului, pentru a-i explica religiile lor și a le susține în fața lui. Legenda potrivit căreia regele-războinic suedez a eliminat islamul pentru că ar fi fost îngrozit de interzicerea alcoolului poate să fie apocrifă, însă decizia lui Vladimir de a opta pentru creștinismul ortodox a fost extrem de importantă. Cronicarii au spus că reprezentanți ortodoxiei l-au influențat, povestindu-i despre măreția Catedralei Sfânta Sofia din Constantinopol: „Nu mai știam dacă eram în ceruri sau pe pământ.“ [117]

Bizanțul era bogat, dar sfâșiat de lupte politice. Împăratul său de atunci Vasile al II-lea, presat de revoltele bulgarilor, avea nevoie de ajutorul vikingilor. O parte din înțelegerea

dintre ei a fost ca sora lui Vasile, Ana Porfirogeneta, în vârstă de douăzeci și unu de ani, să fie trimisă în îndepărtatul Kiev pentru a deveni soția (cea mai recentă) a lui Vladimir. Pare o soartă hidoasă pentru o prințesă sofisticată, totuși a avut succes: șase mii de războinici vikingi au ajutat prompt armata bizantină să-și învingă inamicii. Ana a fost trimisă peste Marea Neagră și în sus pe Nipru până la Kiev, unde s-a măritat cu Vladimir, care a fost botezat și a luat numele Vasile în cinstea noului său prieten și cumnat, împăratul. După aceea, principalul idol din Kievul păgân a fost doborât, legat de coada unui cal, târât prin oraș, bătut simbolic cu bețe și aruncat în râu. Ceilalți idoli au fost distruși, în locul lor au fost instalate picturi de sfinți și au fost construite biserici.

Pe teritoriile poporului Rus trăiseră de mult timp creștini, dar campania de convertire a început abia acum.

Vladimir a adus meșteșugari și pietrari din Bizanț pentru a construi o biserică din piatră cu decorațiuni măreațe, unde el și soția lui aveau să fie înmormântați ulterior; a adus călugări și știința de carte și a construit metereze uriașe în jurul Kievului. S-au clădit mănăstiri și biserici extraordinare din lemn cu multe turle și cupole în formă de bulbi de ceapă, care copiau fanteziile cele mai exuberante ale arhitecturii grecești și bizantine și le împingeau mai departe. Aspectul specific al orașelor rusești, cu structuri din lemn pictat, fortărețele (*kremlin*) cu ziduri și cupole poleite, începe cu Vladimir și Kievul creștin. De acum înainte, așezările poporului Rus au început să se întindă spre exterior pe teritoriile tribale neîmblânzite de după marile fluvii și a început procesul îndelungat al clădirii unei națiuni. Suedezii, care s-au amestecat cu slavii și alte grupuri, au devenit ruși. Păgânii au devenit creștini. Popoarele de pe Nipru și Volga au adoptat creștinismul ortodox, slujbele hipnotizante și înecate în tămâie și icoanele Maicii Domnului cu ochi triști. Sub stăpânirea unei singure familii conducătoare, care într-o bună zi avea să imite fanteziile cezarilor Bizanțului, autointitulându-se „țari“, a început să capete formă sistemul rusesc al aristocrației: boierii.

Toate acestea s-au petrecut cam în același timp cu întemeierea Angliei normande, într-un proces similar de dominație militară urmată de asimilare. Atât saxonii, cât și slavii aveau să-i transforme pe nordici. În ambele tărâmuri, politicile sângeroase ale succesiunii dinastice aveau să continue vreme de secole, dar între timp, lent, așezările și negustorii au devenit tot mai mari și mai bogați, astfel că atât Anglia, cât și Rusia au depășit cu mult teritoriile natale ale vikingilor. Precum zeii lor străvechi, nordicii își schimbaseră forma.

MALI ȘI MUSA

Istoria Africii avea să fie aproape la fel de marcată ca istoria Rusiei de succesele și eșecurile expansiunii musulmane. Negustorii și aventurierii musulmani ne-au oferit mare parte din informațiile despre civilizațiile africane – și pot fi numite ca atare, întrucât au fost bazate pe orașe – din Africa de Vest Subsahariană și litoralul estic.

În perioada în care Bizanțul era supus presiunilor musulmane intense, iar lumea poporului Rus continua să se extindă, Africa de Vest era dominată de fabulos de bogatul Mansa („regele“) Musa. În anul 1324, când a vizitat Cairo în drum spre Mecca pentru Hajj, pelerinajul musulman, el a dăruit atât de mult aur, încât prețul metalului prețios s-a prăbușit. Musa avea să devină cunoscut și în Europa, reprezentat într-un atlas catalan sub chipul unui rege european, așezat pe tron, cu coroană din aur, sceptru și glob. Imperiul său, Mali, a fost faimos într-o epocă în care europenii aveau relativ puțin aur propriu. Deși au existat multe mituri despre Africa, acesta nu s-a numărat printre ele. Un istoric african modern a argumentat că imperiul lui Musa „a fost mai puternic, mai bine organizat și chiar mai cult decât orice putere creștină din Europa“ [118]. Chiar dacă este o exagerare, nu-i foarte mare.

Dar naște întrebări importante. Ce se întâmpla de fapt în Africa, la sud de Sahara, în epoca respectivă? Existau și alte imperii despre care știm încă și mai puține? Și dacă Mansa Musa a fost un monarh pe măsura principilor creștini și califilor arabi, atunci de ce Africa n-a continuat să dezvolte civilizații locale mai puternice și mai sofisticate, care să rivalizeze cu cele europene?

Pentru a răspunde, trebuie să ne întoarcem în timp, întrucât istoria Africii este legată de climă, minerale și noroc. În timpurile preistorice, Sahara nu era un deșert, ci o savană umedă și bogată, prin care curgeau fluvii mari și unde trăiau animale sălbatice. Desenele rupestre arată girafe și crocodili; pentru mii de ani, acesta a fost un teren minunat pentru oamenii vânători. Secarea lui a început serios abia acum cinci mii de ani. Ariditatea aceasta vastă, pe o suprafață de mărimea Statelor Unite moderne, a avut efecte importante pentru multe societăți. A separat popoarele din bazinul Mediteranei și Orientului Apropiat de cele din Africa Subsahariană. Un ocean de nisip arzător s-a dovedit o barieră aproape la fel de eficientă ca și oceanele reci. În nordul Saharei s-a scris istorie, iar în sudul ei a prevalat o tăcere încremenită.

Plantele și animalele ce puteau fi domesticite cu ușurință erau mai puține, dar abundau vânatul și fructele de pădure, ceea ce a întârziat începuturile agriculturii. Arheologia poate ajuta la completarea unor lacune și este clar că societățile umane s-au dezvoltat destul de repede și în Africa. Probabil că în jurul anului 2000 î.Hr., revoluția agricolă

ajunsese în zonele pe atunci umede ale Africii de Vest la marginea Saharei, în jurul lacului Ciad și al fluviilor Senegal și Niger. Din jurul anului 800 î.Hr. au început să fie realizate obiecte din fier și sculpturi, așa că, deși partea aceasta a lumii a trecut mai târziu decât Eurasia de etapa vânătorilor-culegători, etapele de dezvoltare familiare au fost la fel de clare aici ca și în, să zicem, Franța sau Turcia. Noile abilități pot să fi provenit de la nubieni, aflați la marginea teritoriilor egiptene, sau din orașe mediteraneene, precum Cartagina. Deși nu au rămas consemnări scrise, crescătorii de vite au traversat deșertul cu turme și un număr restrâns de negustori au continuat să riște pericolele arșiței și aridității, folosind caravane de cai începând cu anii 1500 î.Hr.

Există relatări antice grecești despre războinici din Africa de Vest care foloseau care de luptă, dar și desene rupestre găsite în deșert ale unor asemenea care trase de cai. Cartaginezul Hannon poate chiar să fi încercat să înființeze porturi pe coastele Africii, pentru înlesnirea comerțului, dar ar fi fost foarte dificil de ajuns prea departe în sud cu galere cu vâsle, nu cu ulterioarele corăbii cu pânze europene. Romanii n-au încercat s-o facă, însă au auzit despre popoarele bogate în aur care trăiau acolo. [119] Cele mai vechi dovezi ale unei vieți citadine africane la sud de Egipt provin de pe cursul superior al Nilului, în actualele state Sudan și Etiopia, unde între Antichitate și mijlocul anilor 900 au înflorit o succesiune de regate și imperii pe jumătate reamintite, printre care Kuș, apoi creștinul Aksum. Utilizarea fierului s-a răspândit în Africa în următoarele două sute de ani după prăbușirea lui Aksum, ajungând peste tot, cu excepția junglelor dese în care pigmeii trăiau fără metale și în savanele mai aride ale boșimanilor din sud-vest.

După aceea majoritatea agriculturii africane n-a avansat foarte departe comparativ cu Europa și Asia. Care a fost motivul? O ipoteză sugerează lipsa de animale puternice, care să tragă plugurile. S-a afirmat că bolile și clima au fost catastrofice pentru cai sau boi, deși în prezent animalele acestea par să supraviețuiască, poate pentru că sunt mai bine protejate de om împotriva microbilor și prădătorilor carnivori. Majoritatea Africii n-a depășit nivelul creșterii turmelor de vite și al cultivării rădăcinoaselor pe scară redusă, ceea ce a produs rareori suficient excedent de bogăție pentru societăți mari. Au existat totuși excepții. Una dintre ele a fost Zimbabwe, o civilizație est-africană care a construit ziduri uriașe din pietre fără mortar pentru palatele și orașele ei și care și-a atins apogeul între anii 1250 și 1450. Poporul de acolo sosise probabil din Mapungubwe, un regat de văcari și negustori de aur și fildeș din actuala Africa de Sud, care trăiau deja în așezări cu ziduri din piatră. Regatul din Zimbabwe a fost clădit la o scară mult mai mare, ba chiar atât de mare, încât exploratori europeni ulteriori au refuzat să creadă că fusese realizarea unor simpli africani.

Zimbabwe a participat la un comerț de coastă înfloritor, dominat de islam, religia și cultura care au influențat cel mai mult Africa precolonială. Există dovezi ale unei rețele în lungul coastei de est a Africii, care provenea încă din lumea clasică: monede grecești, bizantine și persane au fost găsite în Zanzibar și Tasmania. [120] Africanii cu care veneticii făcuseră comerț pot să fi fost cei din Kuș, care se strămutaseră în sud, însă musulmanii au fost cei care au deschis (și au exploatat) cu adevărat bogăția Africii Subsahariene. Odată cu anii 700, arabii au întreprins raiduri și au făcut comerț spre sud prin Sahara și în jos în lungul coastei Oceanului Indian, stabilind enclave și luând cu ei cele trei lucruri după care aveau să vină ulterior și europenii: sclavii, aurul și fildeșul. Istoria scrisă a Africii Subsahariene începe cu consemnările negustorilor arabi și mulțumită lor știm despre celelalte excepții importante: imperiile din vestul Subsaharian.

Acolo progresul semnificativ fusese domesticirea cămilei. Ca și caii, cămilele sosiseră inițial din America, unde au dispărut între timp. În Asia au crescut în mărime și au fost probabil domesticite în Arabia în jurul anului 2000 î.Hr. Dovezi arheologice sugerează că au ajuns în Egipt pe la anul 700 î.Hr. În lumea clasică au fost folosite de armate pentru transport și de către tuaregi pentru traversarea Saharei în anul 200 î.Hr. Animale excelente pentru transportul prin deșert atât al oamenilor, cât și al poverilor, cămilele sunt totuși greu de îmblânzit și condus. Deși se împerechează pe toată durata anului, în sălbăticie se reproduc lent. Un salt esențial pentru primii oameni care le-au folosit a fost însămânțarea lor artificială, în vederea sporirii mărimii turmelor. Ajutate în reproducere, cămilele au devenit sistemul de transport vital care a deschis Sahara. Capabile să umble până la nouă zile fără să bea și să transporte poveri de două ori mai grele decât puteau boii, ele au adus în curând cantități uriașe de metale și îmbrăcăminte la populațiile africane din sud.

Caravanele aduceau de asemenea o substanță banală, însă rară în sud și esențială pentru viață: sarea. Vânătorii-culegători pot obține destulă sare din carnea prăzilor, însă după trecerea la agricultură oamenii au avut nevoie de un supliment de sare, atât pentru ei înșiși, cât și pentru vite. Sarea a fost descoperită în depozite subterane în Sahara, de unde era extrasă în condiții oribile, adesea de către sclavi. Până în anul 700, orașul Timbuktu devenise un centru comercial sezonier, unde sarea era încărcată pe canoe fluviale mari (cu modele folosite și în ziua de azi) și dusă mai adânc în Africa. În schimbul ei, musulmanii din Africa de Nord se întorceau cu aur, sub formă de lingouri sau pulbere. Aurul provenea dintr-un imperiu numit în prezent Ghana (deși este aproape cert că nu acela a fost numele său original) și din alte regate mai mici și mai misterioase din sudul său. Doar mulțumită acelui troc între sare și aur, lumea musulmană a ajuns să observe

Africa de Vest și să consemneze ce se întâmpla acolo.

Ghana a colapsat ca entitate politică atunci când a cutezat să-i înfrunte pe negustorii berberi și crescătorii de vite din Africa de Nord. Berberii au clădit propriul lor imperiu formidabil, condus de dinastia Almoravizilor, pe care am întâlnit-o deja în Spania. În jurul anului 1076, ei au pornit spre sud și au atacat Ghana. Deși n-au putut-o păstra mult timp, și-au adus religia în Africa de Vest și au creat deschiderea pentru un nou imperiu, clădit de africani vorbitori ai limbii mande, care aveau să-și numească regatul „Mali" sau „Mallel". Acesta avea să se dovedească cel mai formidabil regat din Africa Subsahariană de până atunci. Chiar și în prezent, regiunea este binecuvântată din punct de vedere agricol prin comparație cu mare parte din continent. Nu are jungla aproape impenetrabilă din sud, iar fluviul Niger și afluenții săi asigură o centură luxuriantă de sol irigat unde prosperă culturile. Râurile au constituit mereu o resursă excelentă pentru transport și pescuit. La periferia lui Mali se află câmpuri aurifere bogate și trupele ecvestre puteau asigura menținerea ordinii în majoritatea imperiului. Până la sfârșitul anilor 1200, acolo se instaurase ferm un regat african de convertiți musulmani, a cărui influență a ajuns până departe în vest, spre coasta Africii într-o direcție, și adânc în inima continentului, unde se află Nigeria actuală, în direcția opusă.

Fosta oază comercială Timbuktu a crescut, ajungând acum un oraș regal, la fel ca Djenne de pe fluviu, mai la sud, a cărei moschee formidabilă este cea mai mare structură de argilă din lume. În anii 1260, regele Mansa Uli a făcut un pelerinaj la Mecca, iar în 1324 faimosul Mansa Musa a procedat la fel. Împreună cu convoiul lui de bagaje a avut nevoie de un an pentru a traversa deșertul până în Egipt. Din clipa sosirii în Cairo, a atras atenția admirativă a scriitorilor arabi prin stindardele regale, umbrelele de soare, bogăția, darea de mână și minciunile gogonate. Se pare că a adus cu el în Egipt opt mii de servitori, dintre care mulți erau sclavi, și se spune că armata lui ar fi avut 100 000 de soldați. Pe lângă scopul său religios, pelerinajul era o formă de atragere a atenției asupra pelerinului și țării sale, care a funcționat perfect pentru Mansa Musa, a cărui faimă s-a răspândit foarte rapid.

Dintre numeroșii scriitori arabi care l-au descris, al-Umari din Damasc a lăsat un portret uluitor. „Omul acesta", a scris el, „a inundat Cairo cu donațiile lui… Locuitorii orașului s-au ales cu profituri incalculabile de pe urma lui și a suitei lui, care au cumpărat și au vândut, au luat și au dăruit. Au schimbat aur, până i-au depreciat valoarea în Egipt și au cauzat prăbușirea prețului său." Lui Musa îi plăcea să exagereze el însuși și le-a povestit gazdelor din Cairo cum cucerise douăzeci și patru de cetăți și cum conducea o țară bogată în vite, oi, capre, cai, măgari, gâște, porumbei și găini – ceea ce poate să fi fost adevărat. În

același timp însă a mai susținut că aurul lui provenea de la o „plantă de aur“, care înflorea primăvara după ploaie și avea rădăcini de aur. Este posibil ca Musa să fi fost ignorant în privința originii bogăției sale, deoarece a adăugat că rădăcinile altui soi de plantă de aur puteau fi găsite în găuri pe lângă râu, de unde erau adunate ca prundișul. Musa i-a mai destăinuit gazdei sale că toți cei din regatul lui care aveau fete frumoase i le ofereau lui și că „le poseda fără vreo ceremonie de căsătorie, așa cum sunt posedați sclavii“. Gazda a protestat că acela nu era un comportament acceptabil pentru un musulman: „Și el a zis «Nici chiar pentru regi?», iar eu am răspuns «Nu! Nici chiar pentru regi! Întreabă-i pe cărturari!» El a spus «Dumnezeule, n-am știut. De acum încolo voi renunța complet la obiceiul ăsta!»“ [121]

Nu știm dacă s-a reformat sau nu cu adevărat, dar în timpul domniei lui (între anii 1312 și 1337), Mansa Musa s-a întins către restul lumii musulmane în alte moduri, aducând în regatul său cărturari și arhitecți și clădind moschei. După moartea lui, în 1352–1353, cel mai mare scriitor-călător arab, Ibn Battu–ta din Tanger, a vizitat Mali și și-a consemnat impresiile, considerând că țara avea o justiție obiectivă, era sigură și deschisă către călători. Ibn Battu–ta sosise după un drum lung prin deșert, pe care până și el, un experimentat călător prin lume, l-a apreciat ca fiind extrem de greu. Odată, și-a reamintit, au găsit un bărbat care se rătăcise și murise de sete „cu hainele pe el și un bici în mână, sub un copăcel… Apa se găsea la nici doi kilometri mai departe.“ [122] Altă dată se dusese „să-și satisfacă o nevoie“ lângă râu și fusese jignit de un localnic care venise lângă el și-l privise; ulterior a aflat că localnicul se temuse că un crocodil l-ar fi putut ataca pe Ibn Battu–ta și se interpusese grijuliu între ei.

Și în Mali fusese jignit. (Se pare că arabii considerau obiceiurile africane tot atât de barbare pe cât aveau s-o facă exploratorii europeni după câteva secole.) Ibn Battu–ta sperase că va primi bani și un rând de straie frumoase drept cadou de bun-sosit, însă în locul lor noul rege îi dăruise trei pâini, o bucată de friptură și iaurt. În scurt timp însă el s-a înveselit și a holbat ochii uimit la măreția curții „sultanului“, cu gărzi de corp minunat înveșmântate și înarmate, muzicieni, acrobați și dansatoare.

La fel ca misionarii creștini, Ibn Battu–ta n-a putut accepta nuditatea africancelor – „slujnicele lor, sclavele și fetițele apar în pielea goală în fața bărbaților, cu părțile intime dezgolite“ – și nici obiceiul africanilor de a mânca stârvuri, câini și măgari. În același timp însă a fost încântat să descopere o obsesie națională față de Coran și faptul că malinezii se îmbrăcau în haine albe curate pentru rugăciunile de vineri. El a consemnat o lipsă generală a „oprimărilor“ și a considerat că țara era remarcabil de sigură – deși poate că sclavii și femeile n-ar fi fost de acord cu el. Citând un istoric ulterior: „Tabloul general…

este al unui imperiu bogat, prosper, pașnic și bine organizat, în care guvernarea eficientă, comunicațiile și comerțul organizat se întind de la Atlantic în vest până la granițele Nigeriei moderne în est și de la marginea junglei din sud, până la deșertul din nord.“ [123]

În interiorul imperiului aceluia, majoritatea locuitorilor continuau să fie agricultori, care cultivau mei și orez, creșteau vite și pescuiau. Comerțul cu sare, cupru și alte bunuri aducea taxe pentru guvern, iar cochiliile unei specii de scoici erau utilizate ca monede. Ibn Battu–ta a amintit de necazurile cauzate de lăcuste și de pericolul permanent al animalelor sălbatice; el a observat dihănii ca niște cai gigantici care trăiau în râuri – probabil hipopotami. Mali este totuși descris ca un paradis. Dincolo de hotarele sale existau canibali care devorau sclave, mine de cupru și sare în care se muncea în condiții îngrozitoare și multe primejdii. În general prezentarea lui este pozitivă, totuși trebuie s-o privim cu precauție. Este imposibil de verificat relatările călătorilor și istoricilor musulmani, care adesea se plagiau reciproc. [124]

Este posibil ca Ghana să nu fi „căzut“ realmente înaintea lui Mali, tot așa cum Mali poate să nu fi căzut în fața următorului imperiu important: Songhay. Poate că pur și simplu populațiile au crescut dincolo de capacitatea lor de a se hrăni, după care au colapsat. Pare totuși probabil ca printre problemele lui Mali să fi existat una familiară caselor regale de pretutindeni: succesiunea. Potrivit tradiției africane, succesiunea era decisă de un sfat al bătrânilor sau, uneori, de o „matriarhă“, ceea ce poate părea un avantaj față de automatismul descendenței, întrucât îi excludea pe pretendenții cei mai proști și mai slabi. În același timp însă provoca dispute aprinse, care s-au dovedit imposibil de rezolvat pe teritoriul întins al unui imperiu. Potrivit spuselor altui istoric arab, Ibn Khaldu–n, obiceiul nu a dus întotdeauna la regi buni. Unul dintre predecesorii lui Musa a fost „slab de minte și obișnuia să tragă cu săgeți în supușii lui, pe care-i folosea drept ținte. De aceea, s-au răsculat împotriva lui și l-au omorât.“ [125] (Pare o reacție destul de corectă.) După Mansa Musa au urmat uzurpatori, dar și rebeliuni, astfel că Mali a început să piardă teritoriu în favoarea tuaregilor din deșert și a imperiului Songhay de pe fluviul Niger.

În ciuda pelerinajelor și a moscheilor mărețe, conducătorii din Mali nu fuseseră niciodată în stare să creeze genul de societate islamică unită pe care o modelaseră arabii și pe care o exportaseră după aceea în Africa de Nord și Spania, pe de o parte din cauza rolului important jucat de religia nativă în Africa. Venerarea naturii și animismul, foarte popular chiar și în prezent, erau prea puternic înrădăcinate pentru a fi răsturnate, mai ales în exteriorul orașelor principale. Spre marea lui nemulțumire, Ibn Battu–ta a descoperit că, chiar și la curtea regelui, alături de rugăciunile musulmane își aveau locul dansatoare mascate și recitarea de povești tribale (pe care le-a găsit plictisitoare). Femeile continuau

să apară dezbrăcate înaintea regelui și toți supușii trebuiau să-și presare cenușă pe capete când îl întâlneau [126], iar niciunul dintre obiceiurile acestea nu era tocmai musulman. Cei din Songhay au fost animiști declarați și, potrivit cronicarilor arabi, au fost învinși de războinicul musulman Muhammad Toure, care restabilea caracteristici ale imperiului Mali original cam în aceeași perioadă în care Cristofor Columb pornea spre „Indii".

O perioadă îndelungată de disensiuni și divizări a slăbit și acest imperiu, care a fost cucerit în anul 1590 de o armată marocană, completată cu mercenari creștini conduși de un căpitan spaniol, care a transportat tunurile pe cămile prin deșert. Aventura aceea pe uscat a fost comparabilă cu orice voiaj peste Atlantic și, precum spaniolii în America, marocanii au înființat o colonie cu aproape douăzeci de mii de oameni [127], iar influența lor persistă și azi în arhitectura din Mali. Marocanii n-au putut totuși menține mult timp ocupația acestei porțiuni uriașe din Africa de Vest. Invazia lor a contribuit la sporirea dezintegrării politice, în timpul căreia numeroase state mici s-au înfruntat reciproc pentru supremație, inclusiv unele conduse de populații de origini mai misterioase, ca hausa – a căror limbă nu este vest-africană – și fulani, mai înalți, cu pielea mai deschisă la culoare, care se ocupau cu creșterea vitelor. O dată în plus, la fel ca în cele două Americi, invazia a declanșat alte dezmembrări și frământări printre națiunile locale. La momentul acela apăruseră deja numeroase mini-state, iar corăbiile oceanice europene bântuiau coasta africană.

În felul acesta facem un salt înainte spre istoria comerțului european cu sclavi africani. Mai întâi însă este important să ne reamintim cât de mare și viguros a fost comerțul cu sclavi în Africa cu mult înainte de sosirea portughezilor și a celorlalți creștini. Autorii arabi deja citați considerau sclavia de la sine înțeleasă și-și cumpărau propriii sclavi în funcție de nevoile din timpul călătoriilor. Negri africani au fost duși în nord pentru a presta munci umile în lumea musulmană, iar ulterior au fost importați în număr mare ca muncitori agricoli când a început cultivarea zahărului în Maroc și Irak. Un istoric observă că după ce Mansa Musa a revenit din faimosul lui pelerinaj, a existat „o cerere masivă din partea malinezilor pentru turcoaice, etiopiene și alte sclave, dar și pentru eunuci și băieți-sclavi turci. În felul acela, comerțul cu sclavi se desfășura în ambele direcții." [128] Sclavii erau capturați în urma incursiunilor sau în numeroasele războaie mărunte, apoi erau vânduți. Comerțul cu sclavi peste Atlantic n-ar fi putut exista fără o tradiție anterioară puternică a sclaviei în mare parte a istoriei musulmane, tot așa cum corăbiile cu sclavi fac parte din istoria creștinismului.

Deși regatele Ghana, Mali, Songhay și Zimbabwe sunt cele mai frecvent amintite dintre societățile africane pre-coloniale, au existat și altele care n-au lăsat consemnări scrise.

Adeseori de pe urma lor au rămas obiecte superbe de artă, care sugerează culturi bogate, acum uitate. Cultura Ife din Nigeria contemporană datează din anii 700, când a apărut din cultura Nok anterioară, care produsese sculpturi ceramice uluitoare. Ife, locuit de o populație yoruba, este celebru pentru capetele sculptate în bronz; la rândul său a fost înlocuit de imperiul Benin, care a supraviețuit din anii 1100 până la sfârșitul secolului al XIX-lea. În timpul Renașterii europene, panouri superbe din alamă au fost create pentru curtea lui Oba, împăratul Beninului. Dovedind o măiestrie pe care ar fi invidiat-o marii meșteșugari italieni și germani, scenele acelea sculptate erau făcute din alamă importată din Europa în schimbul aurului și fildeșului.

Curtea Beninului a îngăduit ca scene sculptate în fildeș să fie trimise peste hotare, dar și-a păstrat acasă cele mai mărețe comori în alamă. Când sute din acestea au ajuns în lumea exterioară după ocuparea britanică militară a Beninului în 1897, europenii și americanii au fost impresionați de măiestria și frumusețea lor. Custodele de atunci al British Museum a scris că, la prima vedere, „am fost imediat uluiți de o asemenea descoperire neașteptată și nedumeriți să găsim o artă atât de dezvoltată la o rasă cu totul barbară“. [129] Însă oricine ar vedea puținele sculpturi în lemn africane ce au supraviețuit dinaintea epocii colonizării europene poate să vadă că talentul n-a fost limitat la părțile din Africa de Vest în care au crescut și au decăzut imperiile acelea.

În jurul anului 1400, state africane puternice existau pe ambele părți ale continentului, ca și în Etiopia creștină, alături de numeroase regate mai mici în care agricultura și comerțul erau mai puțin dezvoltate. A fost evident un tărâm de migrații, războaie și politică cu mult înainte de sosirea influențelor din exterior. Clima africană mult mai dificilă este o explicație parțială pentru lipsa de progres a civilizațiilor bazate în orașe, iar ghinionul deținerii de aur, fildeș și a tradiției sclavilor a făcut Africa periculos de ispititoare pentru aventurierii musulmani și creștini care aveau o metalurgie superioară și veliere mai bune. Cu toate acestea, dacă europenii n-ar fi învățat cum să se protejeze împotriva bolilor formidabile ale Africii, pentru a o putea invada și împărți, este sigur că ar fi evoluat o Africa diferită, particularizată după tradițiile și istoria continentului. Mansa Musa ar fi putut să fie doar unul dintre numeroșii lideri bine-cunoscuți, un Carol cel Mare african sau un Henric al VIII-lea, nu doar o imagine fugară a unui viitor pierdut, întrezărită ocazional într-o oglindă trecătoare.

GENGHIS-HAN

Un băiat subțirel cu păr roșcat, aproape gol și ținând un arc, se târa încetișor pe burtă spre o ciută. A înstrunat o săgeată care avea o gaură ciudată în vârf și a slobozit-o. Săgeata cu model viclean a țiuit, făcând ciuta să privească în sus, surprinsă… exact în clipa când vârful proiectilului i-a străpuns grumazul. Băiatul, un nomad orfan de tată și alungat din comunitate, trăia în pădure cu mama sa. Neînfricat și brutal, el era de asemenea excepțional de inteligent și avea abilitatea de a descifra intențiile altora. În scurt timp urma să-și ucidă unul dintre frații vitregi într-o ceartă legată de vânătoare. Deși toate acestea se întâmplau în unul dintre cele mai îndepărtate colțuri ale Pământului, pe câmpii verzi nesfârșite, fără clădiri și sub cerul liber, băiatul acela avea să zgâlțâie și să remodeleze jumătate din lume. Numele lui era Temugin. Avea să fie cunoscut ca Genghis-Han.

Rareori putem asocia unui singur individ evenimente care au schimbat cursul istoriei unei țări și este un caz singular cel al lui Genghis-Han, care a avut o putere de influență uriașă asupra atâtor țări. Însă fără băiatul acesta orfan de tată care a crescut în sălbăticie este improbabil ca explozia mongolă să fi avut aceeași forță și direcție. Cunoaștem surprinzător de multe detalii despre originile sale, deoarece la numai un an după moartea lui a fost scrisă prima carte mongolă – într-un limbaj pe care nomazii lui analfabeți îl adoptaseră și adaptaseră – despre ascensiunea sa. Se numea *Istoria secretă a mongolilor* și fusese redactată, afirma chiar ea, „la vremea Marii Adunări [care avusese loc în Mongolia Centrală în 1228], în Anul Șobolanului și Luna Cerbului, când au fost construite palate pe Șapte Dealuri“ [130].

„Pastoralism“ este termenul sec al istoricilor pentru viața deloc banală a crescătorilor de vite și nomazilor care timp de mii de ani se deplasaseră prin vastele oceane verzi și maronii ale stepelor și câmpiilor. Ei trăiau în regiuni întinse ale Pământului care nu erau nici munți, nici deșerturi, dar nu erau nici adecvate agriculturii. Erau mai mult decât vânători-culegători, deși vânau și culegeau deopotrivă; ei se plasează în exteriorul versiunii simple, în linie dreaptă, a dezvoltării omenirii, care trece de la vânători-culegători la agricultori, și astfel la orașe.

Popoarele din stepele Asiei au fost primele, acum șase mii de ani, care au îmblânzit cai, inițial pentru a-i mânca. (Caii apăruseră pe celălalt teritoriu uriaș similar stepei mongole, șesurile din America, și fuseseră vânați până la extincție devreme în istoria omenirii, așa că americanii nativi n-au avut o cultură ca a crescătorilor de animale asiatici.) Acum aproximativ patru mii de ani, locuitorii stepelor din Asia au început să utilizeze caii pentru călărit, ceea ce le-a îngăduit să se deplaseze pe distanțe uriașe cu celelalte animale ale lor, oi, capre, vaci, cămile și iaci, să exploateze pășunile și să-și poarte casele – corturi

din lemn și pâslă – pe căruțe. Nu s-au oprit niciodată într-atât de mult încât să devină fermieri, așa încât n-au construit sate din piatră sau lemn, și n-au ridicat niciodată orașe. Din multe puncte de vedere, ei au pășit ușor pe suprafața Pământului, lăsând foarte puține urme prin comparație cu restul omenirii.

Cu excepția propriei cărți a mongolilor, istoria scrisă le-a atribuit o reputație proastă. Nu este surprinzător: istoria a fost consemnată de cei care se stabiliseră în diverse locuri și care se temeau de nomazi – adesea pe bună dreptate. De câte ori suprapopulația sau foametea din stepe cauza o migrație, indivizii aceia foarte mobili sfârșeau prin a întreprinde incursiuni sau invazii asupra lumii „așezate".

Cel mai faimos exemplu timpuriu îl reprezintă hunii, care, după înfrângerea triburilor germanice, au început „marea migrație", care a distrus Imperiul Roman de Apus. Hunii călare erau temuți ca bestialii „ceilalți", antiteza tuturor realizărilor civilizației stabilite într-un loc. În anii 550, cronicarul got Iordanes spunea că hunii apăruseră în urma împreunării dintre vrăjitoare și duhurile necurate, care „au zămislit rasa aceasta sălbatică ce a trăit la început în smârcuri… un trib de oameni piperniciți, pricăjiți și urât mirositori, care cu greu puteau fi numiți oameni și care nu aveau o limbă, ci numai ceva ce semăna doar pe departe cu graiul uman… ei aveau un soi de grămadă informă, dacă îi pot spune așa, în loc de cap, cu puncte luminoase în locul ochilor". În China, unde atacurile au sosit din partea lui Xiongnu, care poate să fi fost aceeași populație ca hunii, chinezii aveau aceeași părere, numindu-i lupi, stoluri de păsări de pradă și „sclavi furioși".

Este posibil însă ca invadatorii nomazi să fi lăsat în urmă nu doar leșuri și lanuri incendiate. În anul 2003, în revista *American Journal of Human Genetics* a fost publicat articolul unor cercetători care sugerau că materialul genetic al unui singur mascul de acum nouă sute de ani a fost partajat de 0,5% dintre toți bărbații de atunci, adică aproximativ șaisprezece milioane de indivizi risipiți în toată Eurasia. [131] Conducătorii puternici au lăsat în urmă o moștenire genetică substanțială și exemple în această privință pot fi găsite din Irlanda până în Africa, însă de data aceasta scara de mărime diferea enorm. Explicația cea mai probabilă oferită de cercetători a fost că masculul precursor de foarte mare succes a fost Genghis-Han. Grupurile de markeri pentru cromozomi Y coincideau prea bine cu perioada și extinderea imperiului său mongol pentru a lăsa loc altei ipoteze. Marele cotropitor poseda femeile inamicilor săi pe oriunde ajungea, nemaipunând la socoteală copiii lui legitimi și pe ai concubinelor sale. Nu este însă decât una dintre realizările remarcabile ale acelui fiu analfabet al stepelor.

După ce au alungat celelalte triburi nomade din jur, mongolii au condus China ca

dinastia Yuan și au nimicit unele dintre cele mai avansate orașe și societăți musulmane din Asia Centrală. Au subjugat neamul Rus, cucerind aproape toate așezările majore și reducându-i pe cneji la rolul de plătitori de tribut. Au pătruns în Europa până în Ungaria, i-au înfrânt pe Cavalerii Teutoni ai Germaniei și au ajuns la periferiile Vienei, răspândind valuri de panică și teroare ce au reverberat prin timp. În numai douăzeci și cinci de ani, Genghis-Han a cucerit o suprafață mai mare decât au izbutit romanii s-o facă în patru secole, creând (chiar dacă pentru timp foarte scurt) cel mai mare imperiu terestru din istorie. China n-avea să mai fie niciodată aceeași după domnia marelui Kublai-Han, a cărui primă capitală Shangdu (al cărei nume poetul Coleridge l-a scris „Xanadu") l-a fascinat pe Marco Polo. Kublai-Han a mutat după aceea capitala în orașul care avea să devină Beijing, pe care l-a refăcut complet, devenind primul împărat care a condus China de acolo. [132] Ulterior mongolii, sau mogulii, aveau să se întoarcă și spre sud în India.

Chinezii i-au asimilat finalmente pe noii lor conducători mongoli, iar dinastia Yuan n-a durat foarte mult după standardele chineze, deși a reunificat țara. Însă sosirea mongolilor în Rusia a avut un efect uriaș asupra dezvoltării țării aceleia, în privința cuvintelor, numelor, îmbrăcămintei, mâncării, sistemului de taxe și predilecției spre conducători „asiatici". Printre rușii cu descendență mongolă s-au numărat romancierul Turgheniev, poeta Anna Ahmatova și compozitorul Rimski-Korsakov. Printre triburile nomade ale „Hoardei de Aur" s-au numărat calmucii. Lenin a fost calmuc, așa cum arată și forma mongoloidă a feței sale. [133] În India, marele Babur, primul împărat mogul, a descins din Genghis-Han; așadar, fără Genghis-Han n-ar fi existat Marii Moguli, nici Taj Mahal, nici Pakistan.

Despre Genghis-Han se pot spune mai multe ca modelator unic de evenimente mondiale, chiar și dincolo de realizarea unui imperiu militar care a schimbat cursul istoriei chinezilor, perșilor, indienilor și rușilor. În ciuda brutalității lor extreme, hoardele mongole au creat un singur spațiu care a legat estul și vestul, China și bazinul Mediteranei, așa cum nu se mai întâmplase niciodată. După așezarea Imperiului Mongol, Genghis-Han și succesorii lui au oferit o rută sigură și bine condusă pe care mătasea, argintul și alte bunuri treceau între civilizațiile emergente ale Europei și Chinei. Istoricul Ian Morris susține chiar că mongolii au devastat în asemenea măsură marile orașe și culturi musulmane din Bagdad, Merv, Samarkand și Buhara (care înainte de sosirea lor erau centre de cultură și învățătură frumoase, avansate și pline de viață), încât au îngăduit bazinului mediteraneean să facă un salt important înainte: „Pentru că n-au prădat Cairo, acesta a rămas cel mai mare și mai bogat oraș din Occident, și pentru că n-au invadat Europa de Vest, Veneția și Genova au rămas cele mai mari centre comerciale

ale lumii apusene. Dezvoltarea s-a poticnit în vechiul nucleu musulman… dar până în anii 1270, când Marco Polo a pornit spre China, nucleul apusean suferise o mutație decisivă în regiunile mediteraneene pe care mongolii le cruțaseră.“ [134]

Genghis-Han a fost fiul unei căpetenii mongole, dar a primit un nume specific unui trib rival, tătarii, deoarece tatăl lui tocmai revenise acasă cu un tătar captiv. De aceea băiatul a fost numit Temugin. S-a născut probabil în anul 1162 într-o lume de rivalități interminabile între triburi și de războaie frecvente cu chinezii din sud. Se spune că-i era frică de câini; la opt ani a fost logodit și dus, așa cum era tradiția, în clanul fetei. Însă pe când revenea acasă, tatăl i-a fost otrăvit de tătarii ostili. Temugin a încercat plin de îndrăzneală să revendice conducerea, ca succesor al tatălui, dar tribul mongol nu era dispus să fie cârmuit de un băiat de nouă ani și a alungat toată familia. Temugin, mama sa văduvă Hoelun și alți șase copii mici, dintre care doi frați vitregi, au fost lăsați pe drumuri. Au trăit în păduri, culegând ceapă sălbatică, semințe și plante, mâncând stârvuri de animale și vânând animalele mici. Într-o poveste-parabolă se spune că Hoelun ar fi dat fiecăruia dintre frați câte o săgeată și le-ar fi cerut să le rupă. Ei le-au rupt, după care ea a legat într-un mănunchi cele cinci săgeți și le-a cerut să le rupă din nou. Frații n-au mai putut și mama lor i-a povățuit că puterea rezultă din unitate – un mesaj puternic pentru un băiat alungat din trib.

Se spune că la zece ani, Temugin și-a ucis unul dintre frații vitregi. Mai târziu, când a fost capturat de inamici ai tatălui, el a izbutit să evadeze, cu toate că i se pusese un jug uriaș din lemn. Acela era (și este și acum) Estul Sălbatic, iar istoria lui Temugin continuă cu alte episoade de hoții de cai și isprăvi faimoase până când, prin forța personalității lui, s-a ridicat în cadrul clanului, ajungând la o poziție de conducere. S-a însurat cu tânăra cu care fusese logodit inițial, dar ea a fost răpită (și probabil siluită); el și un prieten din copilărie au strâns mii de susținători și au recuperat-o; a fost prima victorie militară a lui Temugin. El și mireasa aceea, Borte, aveau să rămână apropiați toată viața, în ciuda concubinelor lui și a fetelor sclave.

Până aici este povestea pasionantă, totuși minoră, a unui conducător militar local aflat în ascensiune. Însă Temugin abia intrase în acțiune.

Populațiile din stepa mongolă erau divizate în grupări rivale, care includeau tătarii, uigurii și keraiții, dar mongoli; există o paralelă clară cu dezvoltarea grupurilor de descendență printre americanii nativi de pe țărmul de vest al Atlanticului – familii foarte

extinse și interconectate prin legături de sânge, extinse apoi și mai mult prin alianțe. Reușita lui Genghis-Han a constat în faptul că a găsit un mod prin care să unească triburile stepei într-un singur popor, care să trăiască, să călărească și să lupte laolaltă – un mănunchi de săgeți, nu doar una singură. El a început prin încheierea de alianțe șirete. Până în 1190, îi unise pe toți mongolii, ceea ce nu era nici pe departe simplu, după care și-a întors atenția către triburile rivale, oferindu-le învinșilor o parte din viitoarele prăzi de război; le-a oferit de asemenea frăție, nu surghiun sau dizgrație, convertindu-i astfel pe inamicii tradiționali în recruți noi.

Chiar și așa a urmat un lung și complicat război prin stepă, în timpul căruia Temugin a fost aproape învins, a fost cât pe ce să moară din cauza unei răni de săgeată și a avut și greutăți, nu doar victorii. Puterea i-a crescut totuși constant. Spre mâhnirea lui, un prieten din copilărie cu care făcuse legământ de frăție de sânge până la moarte i-a devenit un rival important. Înfrânt, prietenul a refuzat să i se alăture și, potrivit *Istoriei secrete*, ar fi spus: „Aș fi păduchele din gulerul tău, aș deveni așchia din căptușeala hainei tale.“ Temugin, care era pe punctul de a deveni Genghis-Han, marele conducător, i-a acceptat cu tristețe rugămintea și i-a acordat moartea prin strangulare. Până în anul 1206, Genghis-Han cucerise și unise popoarele stepei și era pregătit să uimească lumea.

Ca lider militar, el nu s-a bizuit pur și simplu pe violența brutală față de cei care refuzau să se predea, ci a introdus un sistem nou de legi (și ulterior o scriere nouă) și a învățat rapid de la alții. A utilizat rețele de spioni, mașini de asediu chinezești și arcuri mecanice uriașe, ba chiar și bombe cu praf de pușcă în feluri în care nomazii nu mai procedaseră niciodată. Primele lui victime au fost tanguții, sau Xi Xia apuseni (numiți uneori „mongolii albi“), un popor al cărui imperiu era de două ori mai mare decât Franța și se afla pe granița de nord a Chinei propriu-zise, o societate avansată și sofisticată, care deținea tehnologia tiparului și o tradiție minunată în pictură. Genghis-Han aproape că a șters-o de pe fața pământului în „primul exemplu consemnat vreodată de tentativă de genocid“ [135], cum sugerează unul dintre biografii lui moderni.

A continuat și a distrus puterea militară a dinastiei chineze Jin mult mai mare, cucerind actualul Beijing și silindu-i pe Jin să se retragă spre sud, unde succesorii lui Genghis-Han aveau să-i vâneze până la urmă și să pună capăt definitiv descendenței lor. Următoarea sa victimă a fost un hanat din vestul Chinei, urmat de uriașul imperiu Horezm, cu superbele orașe comerciale fortificate Samarkand, Buhara, Urgench și Merv, deja menționate. Acestea au devenit scenele unora dintre cele mai oribile masacre din istorie. Cu o armată de peste o sută de mii de călăreți, fiecare ducând alți doi-trei cai, și urmat acum de un convoi lung de mașinării de asediu chinezești și sclavi, Genghis-Han și generalii lui au

trecut peste munți spre citadelele acestea din oaze, care se făleau cu canale subterane și domuri sclipitoare și care se îmbogățiseră din comerțul cu mătase și sclavi. Acolo s-a dezlănțuit infernul.

S-a estimat că armatele lui Genghis-Han au ucis în doi ani 1,25 milioane de oameni din populația totală de trei milioane a lui Horezm. Așa cum spune istoricul John Man este probabil cea mai mare ucidere în masă din istorie, „echivalent [proporțional vorbind] cu cele 25-30% din populație care au murit în urma celei mai mari catastrofe europene, Moartea Neagră". Omorurile au fost comise pe loturi, după ce orașele fuseseră cucerite, de către soldați care au acționat metodic cu săbii și topoare, ucigând bătrâni și tineri, luptători și neluptători. Piramide de țeste și lagune de sânge au rămas pe nisipuri, iar cruzimi speciale au fost rezervate celor care se împotriviseră cu bravură. Samarkand, care s-a predat destul de prompt, tot a pierdut trei sferturi din populație.

Armatele lui Genghis-Han s-au divizat după aceea. El a pornit spre sud, pătrunzând în Afganistan și nordul Indiei, iar generalii lui au urcat spre nord, în regatul creștin al Georgiei, distrugând în 1221 epoca de aur de care se bucurase sub celebra regină Tamara, apoi și mai spre nord, către Rusia și Bulgaria Mare. Au urmat bătălii majore și o înfrângere notabilă a cnejilor ruși, care au fost după aceea uciși prin strivire sub o platformă pe care benchetuiau generalii mongoli. Atacul acela le-a dezvăluit mongolilor că existau suficiente pășuni bogate care să le îngăduie să înainteze și mai mult în Europa. Ei aveau să revină sub conducerea fiului lui Genghis-Han.

La întoarcere au nimicit prima mare civilizație creștină rusă cu capitala în Kiev, distrugându-i așezările și risipindu-i populația; de aceea când Rusia a reînceput să reapară ca stat slav, a fost situată mult mai în nord, în Moscova și Novgorod, conferindu-i până azi un caracter diferit. Peste tot mongolii au propagat teroare și măceluri, și în curând au fost descriși din China până în Europa în chipuri ce reverberează reacțiile îngrozite și dezgustate față de huni din urmă cu șapte sute de ani. Cronicarul englez Matthew Paris a scris că mongolii erau „inumani și aveau natura bestiilor; puteau fi numiți mai degrabă monștri decât oameni, însetați să bea sânge, și sfâșiau și devorau carnea câinilor și oamenilor".

Spre sfârșitul vieții, Genghis-Han a arătat un interes tot mai mare față de spiritualitate și a chemat un înțelept taoist din China Centrală, care să-l educe în arta longevității și vieții bune. Pare improbabil și poate să fi fost interesat mai degrabă de prelungirea propriei lui vieți decât de etică; dacă așa au stat lucrurile, atunci înțeleptul n-a reușit să-i ofere un mare ajutor, fiindcă Genghis-Han a murit la scurt timp după împlinirea a șaizeci de ani,

după ce-i învinsese din nou pe Xi Xia, care nu-l susținuseră în campania din Asia Centrală… și plătiseră prețul. El a murit cu ochii ațintiți spre noi victorii în China.

Există numeroase istorii despre moartea lui, care a fost pusă pe seama bolii, a unei căderi de pe cal sau chiar a asasinării de către o concubină care-și ascunsese o pereche de clești în zona intimă și care l-a castrat parțial. A fost înmormântat în secret, iar relatarea potrivit căreia toți cei implicați au fost uciși după aceea pentru a-i proteja sanctitatea locului de veci este probabil la fel de apocrifă ca și povestea cu cleștele. În prezent arheologii cred că au identificat văi posibile în care să fi fost înhumat și s-ar putea ca Mongolia modernă să fie în câțiva ani locul unei descoperiri spectaculoase.

Succesorii lui Genghis-Han au extins imperiul mongol până la dimensiunile lui maxime, cucerind China și Coreea și învingându-i în Apus pe polonezi și unguri, în ale căror armate luptau francezi și germani. Aceleași metode de măcel atât de bine cunoscute în Asia au fost repetate în Europa. Mongolii foloseau de acum praful de pușcă și bombele lansate de catapulte, care i-au îngrozit și i-au stupefiat pe europenii înapoiați. În mod aproape cert, ei ar fi putut cuceri Germania, Franța și Italia dacă ar fi dorit, dar fisuri interne începuseră să le afecteze imperiul și armatele mongole s-au retras. De acum însă dețineau stăpânirea efectivă a Rusiei și cereau tribut regulat din partea cnejilor și orașelor care supraviețuiseră.

Este adevărat că puterea mongolă a adus o perioadă de pace în Asia Centrală, îngăduind negustorilor și exploratorilor să călătorească în siguranță din Mediterană până la Pacific. Genghis-Han, el însuși analfabet, a supravegheat punerea bazelor științei de carte mongole. A dat dovadă de toleranță religioasă totală, permițându-le creștinilor, musulmanilor, budiștilor și altora să venereze după cum doreau, totuși pacea lui a fost cea care urmează devastării, iar toleranța era specifică atotcuceritorului și ateului. Calea lină pregătită pentru Marco Polo și alții fusese realizată cu prețul distrugerii marii civilizații islamice din Asia Centrală, ca și a multor centre chineze și europene. Deși aveau acum propria lor capitală – Karakorum, un loc sărăcăcios, potrivit tuturor relatărilor –, mongolii nu erau interesați să construiască altceva decât piramide de țeste (iar la așa ceva erau cu certitudine pricepuți). Nu au lăsat nicio idee filosofică interesantă sau literatură, cu excepția propriei lor istorii, au creat puține lucruri frumoase, iar în majoritatea lumii pe care au cucerit-o nu și-au exploatat fructuos câștigurile.

Totuși Genghis-Han a schimbat lumea. Fără intenție, el a ajutat Europa creștină să se ridice deasupra imperiului musulman și a pus capăt divizărilor Chinei. Unii au încercat să facă din el un apostol timpuriu al globalismului și comerțului liber. În propria lui țară,

Mongolia, este un erou național formidabil; statuia lui ecvestră, cea mai mare din lume, strălucește deasupra stepelor, iar chipul lui radiază de pe bancnote, coaste de dealuri și panouri de afișaj. Însă adevărul este că, deși lumea ar fi fost foarte diferită fără ascensiunea băiatului surghiunit de trib, probabil că ar fi dus-o și mult mai bine.

MARCO GURALIVUL

În jurul unor indivizi, poveștile se strâng ca mușchii. Se spune că atunci când călătorul și povestitorul Marco Polo a revenit în cele din urmă la Veneția după o călătorie de douăzeci și patru de ani în China și Orientul Îndepărtat, el și tovarășii lui erau îmbrăcați în veșminte din mătase lucioasă, blănuri lățoase și straie tătare. Își puteau aminti cu greu venețiana – de altfel, cu greu mai puteau fi considerați italieni –, dar când au spintecat căptușelile hainelor, s-a revărsat o cascadă de rubine și smaralde. Povestea aceasta apare pentru prima dată în 1295, la aproape două sute de ani după întoarcerea lui Polo. Cu mult timp înainte însă el însuși era luat peste picior pentru exagerările sale. La bătrânețe, era cunoscut de către venețieni ca Marco il Milion, sau Marco Milion, o referire probabil nu la bogăția lui, ci la entuziasmul pentru denaturări: „milioane“ din asta, „milioane“ din alta. S-a spus de asemenea că, pe patul de moarte, prietenii l-au îndemnat să-și recunoască exagerările, pentru a nu-și întâlni Creatorul cu minciuni pe limbă. El a replicat: „N-am spus nici măcar jumătate din ce am văzut.“ [136] Ar fi fost un excelent jurnalist britanic de tabloid.

Sau măcar un jurnalist de succes, pentru că relatările lui despre călătoria sa în Mongolia și China, faimoase în toată lumea și care au transfigurat Europa medievală, nu sunt nici pe departe un model de reportaje. Ele includ nonsensuri evidente despre legendarul rege creștin Părintele Ioan, povești despre minuni și zvonuri fantastice auzite în timpul unei călătorii despre care nimeni dintre cei care au încercat să-i calce pe urme n-a izbutit s-o reproducă. Niciuna dintre laudele sale delirante despre rolul important pe care l-ar fi jucat la Curtea chinezo-mongolă nu este confirmată de consemnările chinezești detaliate din epocă. Marco nici măcar nu menționează multe aspecte din China pe care majoritatea călătorilor străini le-ar fi notat ca demne de amintit: Marele Zid, bețișoarele pentru mâncare, ceaiul, legăturile picioarelor femeilor, scrierea chineză. Un studiu minuțios întocmit de un savant britanic care a studiat în Beijing și a scotocit izvoarele epocii a concluzionat că probabil Marco nici n-a ajuns vreodată în China, ci s-a mulțumit să combine zvonurile cu fragmente reproduse din alte relatări. [137]

Cu toate acestea, cartea lui, dictată într-o închisoare genoveză unui scriitor de cronici romanțate vorbitor de franceză, a devenit un succes uriaș și și-a păstrat popularitatea tocmai fiindcă Marco Polo se pricepea să povestească. Ea ne oferă până și azi imagini pline de viață ale lumii lăsate în urma erupției mongole. Multe dintre lucrurile stranii relatate de el, ca utilizarea de către chinezi a unor bucăți de hârtie ștampilată drept bani și obiceiul lor de a arde bucăți de piatră neagră pentru încălzire, s-au dovedit adevărate. Dincolo de China, Polo a relatat obiceiuri din India care ar fi părut foarte bizare, ca adorarea vacilor sacre și autosacrificarea soțiilor pe ruguri funerare, ca și descrierile locurilor unde o bizară substanță vâscoasă mustea din sol și putea fi arsă pentru a produce căldură. El a adus europenilor primele știri despre Java, Insulele Mirodeniilor și Burma – o lume de minuni aflată undeva dincolo de orizont. De aceea nu este de mirare că *Descrierea lumii*, scrisă în 1298, probabil în franceză, și tradusă apoi prompt în dialecte italiene, latină, spaniolă, portugheză, engleză, irlandeză și multe alte limbi, a pus pe jar imaginația europenilor.

Invaziile mongolilor trasaseră de acum drumuri de transport sigure între bazinul Mediteranei și China, reconectând rute ce fuseseră mult timp dominate de negustori musulmani. Începând cu secolul al VII-lea, corăbieri și negustori din Persia, Egipt și Mesopotamia învățaseră să folosească musonii pentru a ajunge în India. Până în anii 720, navigatori musulmani ajunseseră pe coastele Chinei, îngrijorându-i pe budiștii locali. Legăturile acestea comerciale au devenit mai intense după 750, când Abbasizii au mutat capitala lumii islamice la Bagdad, care era legat de Golf prin fluviul Tigru. În timpul uneia dintre cele mai mari dinastii ale ei, Tang, China a fost neobișnuit de deschisă față de exterior. Influențe persane și arabe au devenit notabile în arta chineză și astfel și în cea japoneză. Tradiționalul Drum al Mătăsii pe uscat a continuat să fie folosit, în ciuda recentei rivalități dintre islam și China dinastiei Tang în Asia Centrală.

Așa cum se întâmplă frecvent, războiul și comerțul au mers braț la braț. După înfrângerea chinezilor de către arabi în bătălia de la râul Talas din actualul Kîrgîzstan în 751, prizonieri chinezi i-au învățat pe musulmani arta producerii hârtiei în Samarkand, iar tehnologia a ajuns finalmente și în Europa. (Foarte lent însă: prima fabrică de hârtie de acolo s-a deschis în Franța în 1189 [138].) Dinastia Tang avea să se prăbușească în 907 și haosul politic a subminat sistemul comercial în următorii cincizeci de ani, dar dinastia Song care i-a succedat a continuat să participe pe piața musulmană. Bumbacul și vopselurile indiene mergeau în China, iar mătasea, mirodeniile și porțelanul se îndreptau și mai spre est. Chinezii doreau de la negustorii arabi aur, sclavi și cai, dar și fildeș și tămâie. Așa cum descrie pitoresc o istorie a lumii: „În numai câteva secole după moartea

Profetului, adepții lui împletiseră aproape toată lumea cunoscută într-un vast centru comercial în care aurul, fildeșul și penele de struț din Africa puteau fi schimbate pentru blănuri scandinave, chihlimbar baltic, mătăsuri chinezești, piper indian și obiecte persane făurite din metale.“ [139]

În timpul dinastiei Song, care a durat din anul 960 până la victoria finală a dinastiei mongole Yuan asupra sudului în 1279, „chinezismul“ Chinei a devenit mult mai clar: o cultură consumatoare de mei și vin a devenit una care mânca orez și bea ceai. Realizările cele mai de seamă ale dinastiei – porțelanul, picturile și producerea de cărți – au coincis cu un export maritim animat. A fost o epocă de aur pentru cultura chineză, o epocă a curiozității intelectuale și scrierilor superbe. Bombele cu praf de pușcă, aruncătoarele de flăcări și catapultele gigantice achiziționate de Genghis-Han fuseseră inventate în această perioadă. Epoca aceasta a cunoscut unii dintre cei mai superbi cărturari-poeți, dar și inventivitate tehnologică galopantă, în timp ce apreciata birocrație chineză lucra preocupată în culise. Dinastia Song s-a confruntat însă cu o serie de invadatori mai războinici din nord și în 1127 s-a retras pentru a-și stabili capitala în sud, unde a prosperat timp de un secol și jumătate, respingând armate, până a cedat finalmente înaintea lui Kublai-Han, protectorul lui Marco Polo. Pentru europeni, această bătălie titanică între civilizații fusese bine ascunsă îndărătul barierei puternice și ostile a islamului, împotriva căreia cruciații au continuat să-și poarte războiul sfânt lipsit de succes. De aceea, când au oferit Asiei Centrale un secol de pace, hanatele mongole au deschis o fereastră într-un zid de secole de ignoranță reciprocă între China și bazinul Mediteranei. Pentru italienii din vremea lui Marco Polo, chinezii erau la fel de misterioși precum fuseseră pentru romani. Lumea aceea străină aducea veșminte moi și mătăsoase făcute prin tehnici necunoscute, ca și farfurii subțiri și vase, mult mai fine decât orice puteau face europenii, alături de povești bizare despre regi măreți. Dar cine erau oamenii aceia? Trebuie să fi fost cumva ca descoperirea vieții pe Lună, iar europenii educați au devenit tot mai curioși și nerăbdători. Povestitorul Marco căpătase o piață lacomă după informații.

Indiferent care ar fi adevărul despre itinerarul lui Marco, nimeni nu se îndoiește că, cu ani în urmă, tatăl și unchiul său călătoriseră până la Karakorum, capitala acum dispărută a mongolilor. Ei făcuseră negoț în Crimeea, dar fuseseră siliți să plece spre est din cauza războiului dintre doi nepoți ai lui Genghis-Han, și au fost printre primii occidentali care au ajuns benevol în cartierul general mongol. Venețienii fuseseră atrași acolo de alt nepot al lui Genghis-Han, cel mai faimos dintre toți: Kublai-Han. Acesta învinsese într-un război pentru succesiune și conducea acum ceea ce putem numi filiala chineză a afacerii de familie. Din anii 1250, el avansase tot mai mult în teritoriul chinez, ridicându-și prima

capitală la Shangdu, pentru ca din 1266 să creeze un gigantic complex nou al Curții la Beijing.

Din multe puncte de vedere, Kublai-Han este chiar mai interesant decât bunicul său Genghis-Han, deoarece el a întors spatele tradiției politice și militare a vieții nomade și a preluat în locul ei tradițiile chineze mai impresionante ale guvernării. Ca și Genghis-Han, Kublai-Han era înviorător de deschis la minte în privința religiilor altor popoare și era interesat de lumea din exterior mai mult decât anteriorii conducători chinezi mulțumiți de sine. Alături de musulmani persani, în Karakorum trăiau clerici creștini nestorieni și catolici, un medic grec, o franțuzoaică, un aurar parizian, fiul unui englez pe nume Basil și mulți alții. [140] În Shangdu și Beijing, Kublai-Han a folosit mulți tehnicieni și sfetnici musulmani, dar și chinezi nativi. În scurt timp Beijing avea până și o catedrală catolică. Când armatele lui au înaintat spre sud pentru a termina cu dinastia Song, Kublai-Han s-a folosit cu certitudine de străini care să proiecteze și să manevreze mașinării de asalt și catapulte gigantice; revendicarea lui Marco Polo că el însuși îl ajutase pe Kublai-Han în calitate de sfetnic militar nu este în general crezută, nu în ultimul rând pentru că datele nu coincid. Victoria lui Kublai-Han asupra lui Song a fost ajutată de asemenea de atitudinea sa generoasă față de trădători și prizonieri.

Se spune că Kublai-Han fusese îndeajuns de interesat de religiile străine pentru a cere tatălui și unchiului lui Marco să ducă o scrisoare Papei, în care îi solicita să trimită la Curtea mongolă până la o sută de creștini învățați pentru a susține cazul convertirii și ulei sfânt de la Ierusalim. Negustorilor li s-a asigurat salvconduct, cu tăblițe speciale din aur care jucau rolul de pașapoarte imperiale mongole. Când au ajuns însă acasă, după o călătorie de trei ani, au descoperit un vid de putere papal. Clement al IV-lea tocmai murise și avea să mai dureze mult până la alegerea ca succesor a lui Grigore al X-lea în 1271. Revenit în Veneția, tatăl lui Marco Polo s-a reîntâlnit cu fiul său, care avea pe atunci șaptesprezece ani și au plecat împreună spre China fără cei o sută de teologi, dar cu expresii de bunăvoință și cadouri de la papa Grigore. Marco avea să lipsească practic un sfert de secol. Potrivit relatării sale, după călătorii extraordinare, a trăit la Curtea lui Kublai-Han ca sfetnic favorit și a călătorit pe cheltuiala împăratului mongol prin China și dincolo de hotarele țării, revenind pe mare din India, unde fusese însărcinat cu escortarea unei prințese la un conducător mongol local. El a călătorit cu o flotă de corăbii chineze uriașe și a adus în Europa, printre alte vești, primele istorii despre bogăția Japoniei și despre Buddha, despre care Marco Polo credea că ar fi fost considerat un mare sfânt creștin dacă ar fi trăit în Europa.

Revenirea finală a lui Marco Polo a fost urmată de izbucnirea altui război între republica

Veneția și marea ei rivală Genova. El a fost capturat în timpul unei bătălii maritime și a fost întemnițat împreună cu scriitorul Rustichello da Pisa, căruia i-a povestit întâmplările sale extraordinare. Rustichello le-a transpus pe hârtie și restul este… ei bine, nu tocmai istorie, dar cu certitudine o lectură bună care să-i țină pe cititori pe marginea scaunului. Cartea a fost tradusă destul de repede, a mai suferit adăugiri, modificări, a fost tradusă greșit, apoi a evoluat în versiuni diferite pentru mai mult de două secole; au fost identificate 143 de versiuni. [141] A avut o influență uriașă, fiind un bestseller al epocii sale înainte de inventarea tiparului. În ciuda războaielor ei dinastice și clădirii de catedrale mărețe, Europa se percepea ca fiind în pragul unor civilizații alternative, iar cartea aceasta oferea o ușă spre un viitor diferit.

Rămâne sâcâitoare întrebarea: A fost cu adevărat Marco Polo în China? Dovezile contrarii sunt destul de puternice, totuși dacă *nu a fost*, unde stătuse cei douăzeci și patru de ani? Și cum acumulase atâtea informații, dintre care unele corecte? Ar fi putut auzi poveștile altor călători sau să fi citit cărți pierdute acum, scrise de negustori musulmani. Pe de altă parte, este posibil ca și mulți dintre noi să nu remarcăm lucruri pe care istoricii ulteriori le-ar putea considera importante. Memoria ne joacă feste. Împodobim evenimentele până nu mai ne putem reaminti ce este real și ce este născocire.

Cartea lui Polo abundă în genul de detalii comerciale și materiale care l-ar fi interesat pe un negustor venețian lacom – el a fost o întrupare perfectă a orașului său. Veneția, care începuse ca un ansamblu de insule noroioase folosite ca sanctuar al refugiaților în perioada ultimelor războaie romane, se dezvoltase într-o republică agresivă și viguroasă, ale cărei galere și corăbii cu pânze erau strâns legate de lumea comercială dominată de musulmani, transportând mirodenii, sclavi, sare, blănuri, fier și cherestea între regatele creștine și califate. Întrucât provenea dintr-o familie de negustori care se baza pe optimismul și naivitatea investitorilor de acasă, nu-i de mirare că Marco Milion avea predilecția de a-și exagera importanța și a se lăuda și nici că n-a sesizat amănunte ce aveau să-i fascineze ulterior pe istoricii sociali. În esență, vestea adusă de el era foarte simplă: dincolo de Europa există o lume bogată, cu oportunități pentru cei îndeajuns de curajoși să profite. Acela era mesajul pe care europenii aveau să-l devoreze cu atâta lăcomie prin intermediul tuturor traducerilor și edițiilor, iar cartea lui Polo avea să fie urmată de alte relatări ale unor călători, cu amestecuri similare de reportaje aparente și născociri nebunești. Un exemplar din povestea lui Polo a fost purtat de Cristofor Columb în epopeica lui expediție spre Americi; Columb era mai cu seamă incitat de posibilitățile din „Chipangu“, adică Japonia.

A existat totuși o ultimă ironie a sorții legată de relatarea lui Marco Polo. China bogată și

sofisticată pe care a descris-o el, cu orașe superbe (la momentul respectiv, în orașele din China trăiau șase milioane de oameni, mult peste Europa), invenții, lux și organizare desăvârșită era de fapt în declin. Dinastia Song, care realizase atâtea, dispărea deja după ani de măceluri teribile și distrugeri, înaintea aceluiași Kublai-Han pe care familia Polo îl admira atât de mult.

De ce n-au pornit mai rapid europenii pe urmele lui Marco Polo? Nu era aceasta prima mare oportunitate de a se extinde din nou dincolo de bazinul Mediteranei, peste uscat spre China? Ei speraseră mult timp că lumea mongolă va fi un aliat util împotriva dușmanului musulman comun; de aceea și entuziasmul Papei pentru convertirea lui Kublai-Han (un obiectiv neîndeplinit pe de o parte fiindcă italienii n-au izbutit să demonstreze nicio minune incitantă chinezilor sceptici).

Oportunitatea n-a fost totuși fructificată. Europenii au continuat să se bucure de obiectele de lux și de mirodeniile – esențiale pentru o mâncare gustoasă – care soseau pe Drumul Mătăsii, dar la numai doi ani după moartea lui Marco Polo, în 1329, în stepele prin care călătorise el și în valea lui Yangtze s-a întâmplat ceva care a schimbat totul.

O epidemie ciudată ucidea enorm de mulți oameni. În 1345 afecta coasta Chinei. În 1346, ajunsese în Crimeea, unde făcuseră comerț tatăl și unchiul lui Marco și-și începuseră călătoria epopeică. În anul următor, Moartea Neagră, adusă de corăbii și probabil de șobolani, s-a răspândit în bazinul mediteraneean. În martie 1348, zilnic mureau câte șase sute de venețieni. Bărci pline cu cadavre erau remorcate pe insulele din lagună pentru a fi înhumate. Majoritatea medicilor decedaseră deja. Același schimb de bunuri, oameni și povești care îngăduise ascensiunea nemiloasei republici maritime își abătea acum răzbunarea. S-a estimat că au murit trei cincimi din toți venețienii, iar cincizeci de familii nobile au dispărut cu desăvârșire. [142]

Se apreciază că Moartea Neagră a ucis între o treime și jumătate din toți europenii și a avut un impact similar asupra Chinei. Pentru ambele civilizații a însemnat sfârșitul brusc și sălbatic al unei perioade de creștere și progres, exacerbat de o schimbare a climei care a adus multe ierni aspre și a devastat culturi. [143] În Europa a avut unele efecte surprinzătoare. În primul rând, pentru că au murit atât de mulți țărani esențiali în agricultură din țări occidentale ca Franța și Anglia, supraviețuitorii au putut negocia condiții mai bune și s-au mai putut elibera într-o oarecare măsură de cerințele latifundiarilor; din masacrul bacteriologic au apărut începuturile unei societăți mai

mobile, nu atât de strict legată de moșiile familiilor nobile.

În mod straniu în Europa de Est efectul a fost aproape invers. Moșierii și-au sporit puterea și domeniile, și, treptat, i-au silit pe țăranii supraviețuitori la o dependență și mai strânsă, cunoscută de istorici ca „a doua șerbie". Fenomenul a fost posibil, pentru că marii latifundiari din Europa de Est, care avea să ajungă mai târziu la feudalism, fuseseră mai puternici și mai bine înrădăcinați înainte de sosirea epidemiei. Orașele din actualele state Polonia, Ungaria și estul Germaniei erau mai puțin populate și puternice decât orașele mercantile din nordul Italiei și Anglia, care făceau comerț cu lână și vinuri. Este posibil ca progresele în drepturi legale și putere a ghildelor din Europa de Vest să nu fi fost spectaculoase potrivit standardelor moderne, totuși au fost suficiente ca să încline avantajul împotriva nobilimii când forța de muncă a fost insuficientă. În Est, aristocrația a fost mai nemiloasă și s-a confruntat cu mai puțină rezistență din partea țărănimii risipite. În felul acesta o diferență modestă în balanța puterii, amplificată pe neașteptate de perturbarea socială a Morții Negre, a cauzat modificări extrem de divergente în urma cărora Europa de Vest avea să fie pentru multe secole mai avansată și mai complicată din punct de vedere social decât Europa de Est [144].

Franța și Olanda aveau să influențeze întreaga lume, pe când Polonia și Cehia aveau să influențeze doar lumea din imediata lor vecinătate.

Desigur efectele acestea au fost invizibile pentru supraviețuitorii devastărilor produse de molimă, care avea să revină la intervale neregulate în secolele următoare. În prima dintre acele întoarceri, care a fost absolut oribilă, unele orașe au devenit simple spectre ale anterioarelor întrupări. Sate întregi s-au golit și ogoarele lor au fost năpădite de buruieni și păduri. Au înflorit mania religioasă și extremismul, iar în mintea creștinilor s-a înrădăcinat adânc o viziune sumbră a sfârșitului lumii. Autoritățile s-au clătinat. Meșteșugurile și îndemânările au cunoscut un declin. Papalitatea s-a cutremurat. De cealaltă parte a Eurasiei, gloria Chinei dinastiei Song s-a fărâmițat și țăranii s-au răsculat și acolo. Mesajul de speranță al lui Marco a răsunat în van printre oameni care nu erau încă îndeajuns de puternici pentru a se întinde și a-și uni mâinile.

NAVIGÂND DIN BIZANȚ

Iată cum s-a terminat totul. Aproape douăzeci și trei de kilometri de ziduri apărau Constantinopolul, despre care s-a spus că era cel mai mare oraș al creștinătății. Dar între

ziduri, printre bisericile multicolore, monumentele antice romane și piețele spațioase trăiau acum atât de puțini oameni, încât părți din oraș fuseseră redate agriculturii. În anii 500, fusese cel mai mare oraș al lumii apusene, cu o jumătate de milion de locuitori. Până în anii 1200, aici mai locuiau patru sute de mii, dar averea sa i-a uluit pe vizitatori. Cruciatul francez Geoffroi de Villehardouin a vorbit despre „meterezele înalte și turnurile puternice… palatele splendide și bisericile care suiau spre cer". Cruciații, a mai spus el, „nu crezuseră niciodată că pe pământ putea să existe un loc atât de bogat și de puternic". Nu mult după aceea, un negustor musulman pe nume Abdullah a spus că avusese nevoie de o dimineață întreagă pentru a traversa Constantinopolul dintr-o parte în cealaltă și că orașul avea aproape o sută de mii de biserici. [145] Cu toate acestea, până în 1453, la ultima luptă a Constantinopolului, cel din urmă împărat, Constantin al XI-lea Paleologul, a fost nevoit să apere zidurile acelea cu numai șapte mii de bărbați în putere.

În fața lui se afla o armată vastă sub comanda unui tânăr sultan turc, Mehmet al II-lea, cu nas coroiat, crud și cu minte sclipitoare. El îi îngrozise deja pe apărători pentru că-și trăsese corăbiile pe uscat pe tăvălugi, astfel că orașul, înconjurat din două părți de apă și dintr-o parte de uscat – acolo unde faimoasele lui ziduri erau cele mai puternice – era practic sugrumat. Mehmet avea o sută de mii de soldați călîți în lupte și tunuri excelente, proiectate de un inginer german. Cucerise deja toate așezările și fortărețele din jur și-i trăsese pe toți supraviețuitorii în țeapă sub ochii apărătorilor Constantinopolului. Toate cererile disperate după ajutor ale acestora adresate conducătorilor creștini ai Europei rămăseseră fără răspuns. O eclipsă de lună, căderea celei mai prețioase icoane pe când era purtată pe străzi, o furtună violentă, o ceață deasă și o lumină roșie ciudată pe cer îi convinseseră deja pe mulți că Dumnezeu părăsise orașul creștin care fusese cândva cel mai de seamă din lume. Dangătul clopotelor și procesiunile cu icoane au continuat totuși, în timp ce bizantinii disperați solicitau ajutor.

Acum, al unsprezecelea împărat Constantin le-a spus comandanților săi că trebuie să fie pregătiți să moară pentru credință, țară, suveran și familie. El le-a reamintit că erau urmașii eroilor greci și romani. În uriașa catedrală Sfânta Înțelepciune, sau Hagia Sophia, sute de preoți și călugări, călugărițe și oameni simpli s-au adunat pentru ultima slujbă.

În primele ore ale zilei de marți 29 mai 1453, trâmbițele și tobele turcești au răsunat și a început asaltul. Val după val de soldați s-au repezit către zidurile avariate de tunuri. În cele din urmă, mișcându-se în formație perfectă, sclavii născuți creștini care fuseseră transformați în ieniceri, trupele de elită credincioase ale lui Mehmet, au început să-i copleșească pe apărătorii disperați. Turcii s-au revărsat prin spărturi, ucigând nestingheriți tot ce întâlneau. În Sfânta Sofia, preoții au continuat să țină slujba, chiar în

vreme ce atacatorii au deschis cu forța ușile mari ale bisericii, înjunghiindu-i și spintecându-i pe cei dinăuntru până au ajuns la altar, unde preoții înșiși au murit în timp ce oficiau serviciul divin. Se spune că împăratul Constantin, care era decis să nu fie luat prizonier, și-a scos toate însemnele imperiale, purpura și acvilele și s-a năpustit cu sabia în mijlocul încleștării celei mai crâncene, unde a fost repede omorât.

Imperiul Bizantin, sau Imperiul Roman de Răsărit, a fost una dintre poveștile de cel mai mare succes din lumea mediteraneeană, dar a rămas în amintire în primul rând pentru sfârșitul său. Mult timp a fost considerat un eșec impresionant și de proporții, secundar direcției principale de înaintare a istoriei europene.

Despre Bizanț cei mai mulți dintre noi avem o impresie vagă de strălucire și decadență; așa cum a spus W.B. Yeats, poetul irlandez din secolul al XX-lea:

> „Bătut-n aur smălțuit
> Spre-a ține treaz pe Împăratul adormit…“

Putem vedea zidurile titanice, dintre care unele părți încă mai subzistă în jurul centrului actualului Istanbul, și arta ciudată produsă de bizantini. A fost o cultură a mozaicurilor și fildeșurilor sculptate, a împăraților cu pleoape grele, sfinților și îngerilor solemni. Istoricii artelor ne spun că de la ea au provenit iconostasele mai bine cunoscute ale Renașterii, iar legătura cu icoanele creștin ortodoxe ale Rusiei și Bulgariei este clară: prima icoană pictată din istoria Rusiei, care este venerată și azi la Moscova, a fost de fapt executată în Constantinopol. Arta bizantină pare totuși cumva în afara curentului principal al artei europene, un personaj spectral pe jumătate ascuns în desișuri teologice și hățișuri istorice. Iar același lucru este valabil și pentru Bizanț în sine.

Până și numele este evaziv. „Byzantion“ a fost numele vechiului oraș grecesc pe care Constantin l-a cucerit și din care a intenționat să facă noul centru al Imperiului Roman. Urmând tradiția greco-romană a conducătorilor care au denumit orașe cu propriul lor nume (de exemplu, Alexandria), el l-a botezat Constantinopol. Cetățenii săi își spuneau bizantini, pentru a se deosebi de romanii din Vest, dar uneori și *romani* (din latină), deoarece pretindeau că moșteneau tot ce avusese mai bun vechea Romă. Noi obișnuim să vorbim despre Imperiul Bizantin. Așa cum aminteam mai devreme, nordicii copleșiți de măreția sa i-au spus Miklagard, „Marele Oraș“; în greacă era cunoscut ca Orașul

Domnului. În prezent este Istanbul. Indiferent însă cum i-am spune, a fost, așa cum ne reamintește cronicarul său modern John Julius Norwich, o societate umană cu o existență remarcabil de îndelungată. Întemeiat de Constantin în mai 330, Constantinopolul a fost cucerit de otomani în mai 1453 și astfel a dăinuit 1 123 de ani și optsprezece zile. Este aproximativ aceeași durată care separă Marea Britanie de azi de Anglia lui Alfred cel Mare, saxoni și danezi. Dacă Bizanțul a fost un „eșec" sau „secundar direcției principale", atunci a fost un eșec remarcabil de durabil.

Disprețul istoricilor victorieni față de el proiectează o umbră lungă. Norwich citează lucrarea lui W.E.H. Lecky din 1869, care a considerat Imperiul Bizantin: „fără excepție, forma cea mai sordidă și demnă de dispreț pe care a cunoscut-o până acum civilizația… o istorie monotonă de intrigi ale preoților, eunucilor și femeilor, de otrăviri și comploturi, de nerecunoștință uniformă și fratricide perpetue." [146] De unde provenea furia aceea față de Bizanț? Poate că înapoia ei se află dragostea istoricilor pentru ordine. Bizanțul nu se potrivește în narațiunea unui marș occidental constant spre Iluminism. El n-a adus omenirii moderne invenții științifice utile sau multă literatură originală – deși a avut câțiva istorici minunat de scandaloși și plini de viață în descrieri. Și, desigur, a avut un sfârșit tragic.

Însă motivul principal pentru acoperirea Bizanțului sub straturi de condescendență și neglijare este rolul central al religiei pentru civilizația sa. Cultura aceea a fost mai saturată în fervoare religioasă și dispute teologice decât oricare alta din istoria lumii mediteraneene. Deși a fost întemeiată de un împărat roman care a dorit să impună creștinismul supușilor săi, abia treptat a devenit un nod real al creștinătății. Chiar în timp ce împăratul Iustinian construia uimitor de frumoasa și radicala catedrală Sfânta Înțelepciune, sau Sfânta Sofia – a fost târnosită în 537 și sub cupola ei faimoasă în toată lumea se află acum o moschee –, orașul găzduia numeroase altare păgâne și statui de zei romani. În domeniile legislației, militar și know-how-ului ingineresc, al divertismentelor, învățăturii și finanțelor, Bizanțul a fost pivotul dintre lumea clasică și cea medievală creștină. Însă a fost un pivot care se mișca încet și scârțâia.

Bizantinii au fost aproape mereu implicați în lupte – cu valurile de nomazi ce soseau din est, apoi împotriva cuceritorilor musulmani care presau prin flancurile lor estice bogate și, adesea, cu regate creștine rivale din vest și nord. În epoca sa de maximă întindere, imperiul cuprindea sudul Italiei, Balcanii, majoritatea Bulgariei actuale, Grecia, Turcia și Crimeea, de pe latura nordică a Mării Negre. La apogeul său, atrăgea imigranți din toată Europa și Asia care munceau și luptau în numele său, printre care italieni, vikingii care au devenit Garda Varegă și anglo-saxonii care-și pierduseră căminele după cucerirea

normandă din 1066. Cu mult înainte de prăbușirea marilor sale ziduri, Constantinopolul se redusese la ceva mai mult de un oraș-stat micuț, cu petice de pământ arabil în exterior.

Însă conflictul real al Bizanțului, care n-a încetat aproape niciodată, a fost în privința adevăratei naturi a lui Dumnezeu, a lui Hristos și a Sfântului Duh, dar și a modurilor corecte de venerare. Credințe diferite despre natura lui Hristos, autoritatea Papei și episcopilor și multe chestiuni minore i-au divizat radical și tragic pe bizantini și pe inamicii lor creștini.

Adesea ne vine greu să privim cu seriozitate asemenea argumente, însă vina poate fi a noastră; pentru creștinii epocii aceleia, acestea erau întrebări importante și personale. Când Constantin i-a convocat pe toți episcopii creștini la marele Conciliu de la Niceea în anul 325 pentru a discuta opiniile preotului Arie, dezbaterea a fost dacă Hristos avea aceeași substanță divină ca Dumnezeu sau dacă (așa cum considerau adepții lui Arie) era o entitate mai mică decât Dumnezeu. Aceasta nu era o simplă ciorovăială, deoarece dacă arienii aveau dreptate, atunci mesajul lui Hristos de mântuire prin intermediul său era pus serios sub semnul întrebării. Era nici mai mult, nici mai puțin o chestiune de viață și de moarte. Arianismul a fost condamnat, deși a supraviețuit și și-a sporit popularitatea printre multe popoare din nord. Au urmat apoi alte dispute înverșunate. Multe se refereau la ritualuri și cuvintele folosite în slujbele din biserică, iar ulterior dacă Papa de la Roma sau Patriarhul de la Constantinopol era adevăratul conducător al întregii creștinătăți. În tot acel timp, teologi sclipitori, călugări care trăiau în mănăstiri sau ca sihaștri și episcopi intimidanți din biserici periferice aveau să se testeze reciproc și să-și atragă mase însemnate de adepți.

Spiritualitatea Bizanțului a fost transmisă prin slujbele lungi acompaniate de muzică, aerul încărcat cu arome de tămâie, în splendide biserici aurite care trebuie să-i fi uluit pe credincioși. Bisericile occidentale au învățat de la ele cum să încânte simțurile, ba chiar să le copleșească. În prezent modul cel mai bun de a vă face o idee despre ele este să participați la o slujbă rusească într-o biserică ortodoxă din Moscova sau Kiev. Spiritualitatea bizantină a adus în același timp o consecință politică fatală, deoarece a retezat centrul acesta creștin răsăritean, vorbitor de greacă, de lumea europeană latină și apuseană condusă de Roma. Ascensiunea și extinderea rapidă a islamului au cucerit provinciile răsăritene ale Bizanțului – Turcia de azi – și au transformat orașul într-un avanpost al creștinătății. Italienii, francezii, germanii și spaniolii au considerat stranie și eretică versiunea de creștinism a Bizanțului și, atâta timp cât bizantinii au respins autoritatea papală, „creștinismul“ n-a existat cu adevărat acolo.

La răstimpuri asta a dus la atacuri directe ale creștinilor apuseni asupra rivalilor lor răsăriteni, iar cel mai infam dintre ele a fost, în anii 1202–1204, așa-zisa Cruciadă a IV-a care s-a abătut complet de la curs și, sub conducerea venețienilor, a jefuit Constantinopolul.

Papa poruncise altă încercare de recucerire a Ierusalimului de la sarazini, iar cruciații, conduși de francezi, au decis un plan nou. Influențați de ideile ambițioase ale lui Richard Inimă-de-Leu, care murise recent, în 1199, ei au decis să atace prin Egipt. În acest scop aveau nevoie de o flotă mare care să-i transporte și doar Veneția, cu șantierul maritim de la Arsenale, le-o putea pune la dispoziție. Venețienii erau conduși pe atunci de un doge orb trecut de optzeci de ani, Enrico Dandolo, care s-a lăsat greu convins, însă apoi a anunțat că se va alătura și el cruciadei. Când a sosit momentul plecării, s-au alăturat mult mai puțini cruciați decât era de așteptat și fără bani pentru a plăti corăbiile venețiene. Dandolo a pus atunci altă condiție: să se oprească pe drum și să recucerească o cetate din Balcani, care fusese pierdută de venețieni. Au recucerit-o, dar acolo au găsit un tânăr împărat bizantin detronat, care le-a cerut ajutorul, în schimbul unei recompense, pentru a-și recăpăta tronul de la unchiul său. Din momentul acela povestea devine nebuloasă. Venețienii nu doriseră oricum să atace Egiptul cu care aveau relații comerciale bune, însă ca rivali în comerț și creștini latini îi detestau pe bizantini. (Este posibil ca Dandolo să-și fi pierdut vederea după o bătălie în Constantinopol cu mulți ani în urmă.) Așa că, o dată în plus, ei au amânat lupta cu sarazinii și s-au îndreptat către Bizanț. Avea să se dovedească o decizie teribilă.

Trupelor combinate ale venețienilor și francezilor nu le-a fost foarte greu să-l înfrângă pe uzurpatorul bizantin și să-l înscăuneze pe nepot în locul său, deși a implicat un atac îndrăzneț asupra zidurilor faimoase, efectuat în mod cu totul neașteptat din direcția mării. Mai greu a fost să obțină banii pe care-i făgăduise tânărul împărat, care se oferise de asemenea să aducă Biserica Bizantină sub autoritatea Papei. Promisiunea aceea pripită, comportamentul agresiv al cruciaților, prețul uriaș cerut de venețieni și o suită dezastruoasă de incendii l-au făcut pe împărat foarte nepopular în orașul său. El a fost asasinat de alt uzurpator, iar unicul fel prin care francezii și venețienii și-au putut recupera banii a fost prin intermediul unui alt atac. În cel dintâi asalt, Dandolo, care de acum trebuie să fi ajuns la vârsta de nouăzeci de ani, își condusese eroic trupele din prima linie, iar acum după ce venețienii și-au legat laolaltă catargele corăbiilor pentru a crea platforme de pe care să atace zidurile, el a decis să riște totul. În loc să jefuiască pur și simplu Constantinopolul, avea să-i răstoarne complet pe conducătorii bizantini și să transforme orașul într-un stat-marionetă aflat sub stăpânirea Veneției.

Atacul a fost încununat de succes, însă a continuat prin trei zile de incendii, violuri și jafuri, care au distrus mare parte din moștenirea clasică a Constantinopolului. Un observator bizantin a descris jefuirea măreței catedrale ca pe o siluire fizică și în același timp spirituală: „O târfă de rând a fost întronată pe jilțul patriarhului, pentru a-l împroșca cu insulte pe Iisus Hristos; iar ea a cântat cântece deșănțate și a dansat necuviincios în locul sfânt… de asemenea, nu s-a arătat niciun fel de milostenie față de femei virtuoase, tinere nevinovate sau chiar fecioare dedicate lui Dumnezeu.“ John Julius Norwich susține că prădarea Constantinopolului, în urma căreia toate învățăturile acumulate acolo au pierit în flăcări, iar comorile i-au fost duse în Europa, poate să fi fost cea mai mare pierdere de felul acesta din istorie: „Civilizația occidentală a suferit o pierdere mai mare decât jefuirea Romei de către barbari în secolul al V-lea sau decât incendierea Bibliotecii din Alexandria de către soldații Profetului în secolul al VII-lea.“ [147]

Istoria cinică și brutală a Cruciadei a IV-a a avut consecințe lente și decisive. Bizantinii mai trecuseră prin momente grele și înainte. În bătălia de la Manzikert din 1071, ei fuseseră umiliți de turci, populație nomadă din Orientul Îndepărtat, totuși nimic nu fusese atât de îngrozitor. Deși statul latin marionetă din Constantinopol n-a durat foarte mult și cu toate că Bizanțul și-a recăpătat o parte din putere și încredere sub împărați ulteriori, nu avea să mai fie niciodată la fel. Sistemul său uluitor de ziduri, creat în anul 412, îi respinsese pe toți invadatorii vreme de aproape opt sute de ani, dar acum se dovedise vulnerabil. Jefuit de mare parte din bogății, de mare parte din moștenirea clasică și de onoarea sa, cu vechiul teritoriu divizat în mini-imperii, regate subsidiare, sultanate și ducate, Bizanțul nu mai era pumnul puternic al creștinilor, înarmat împotriva tuturor nou-veniților. La momentul cuvenit avea să cadă înaintea invadatorilor musulmani. Venețienii, care au luat cu ei statui de lei, cai și îngeri, și cantități vaste de obiecte prețioase, au ajutat accidental la ascensiunea islamului în interiorul Europei. Iar puterea Veneției avea să crească în mod constant.

De aceea ar fi complet nedrept să trecem cu vederea Bizanțul, cu credința sa creștină pasională și ideile moștenite de la romani și greci, ca fiind doar o simplă succesiune de tiranii neplăcute, deși pentru ochii moderni poate să pară o civilizație extraterestră. Cu siguranță, a fost foarte conservator, lent și nici pe departe democratic.

Pentru europenii educați să venereze lumea greacă clasică, cu luciditatea ei, cu credința în rațiune și experimentele politice, ierarhia impozantă și misticismul Bizanțului pot fi greu acceptabile. Un mod mai bun de a-l înțelege poate fi să-l comparăm cu alte imperii dinastice, precum cel otoman sau cel chinez. Ca și împărații Song, Tang sau Ming, bizantinii s-au bazat pe servicii civile foarte eficiente și culte, care se ocupau de taxe și

administrarea corectă a multor popoare diferite. Și tot precum chinezii, bizantinii au folosit o clasă numeroasă de eunuci, castrați fie în copilărie, fie ca adulți, ca o precondiție pentru a sluji la Curte. Chiar dacă practica ni se poate părea barbară, eunucii au fost foarte utili în multe imperii timpurii. Întrucât nu puteau avea copii și erau lipsiți de baza independentă a familiei, ei erau mai demni de încredere și puteau sluji cu mai multă siguranță în apartamentele femeilor, unde puteau auzi secretele cele mai ascunse. În China, Bizanț și sub otomani, eunucii au ajuns în ranguri de mare putere și bogăție, comandând uneori armate și flote.

Procedurile și ritualurile detaliate de la curtea Bizanțului, desfășurate în complexuri uriașe, nu difereau prea mult de viața din Orașul Interzis din Beijing. Tot așa cum aceia care intrau în prezența unui împărat chinez trebuiau să se ploconească, lovind podeaua cu fruntea, cei aflați în prezența unui împărat bizantin trebuiau să efectueze *proskinesis* – o prosternare similară, dar care înlocuia lovirea prin atingere. În Bizanț, rangurile de putere, sfetnici și consilieri, deținute de liderii religioși erau analoge celor ale mandarinilor din epoca lui Confucius. Mandatul Cerului chinezesc, potrivit căruia împărații aveau autoritate divină, însă trebuiau să acționeze moral pentru a o păstra, ar fi fost recunoscut în Constantinopol, unde orice împărat găsit vinovat de ofensarea lui Dumnezeu era omorât sau detronat. Uneori, ca în China, dezastrele naturale erau considerate semne ale nemulțumirii divine. Mai mult, ambele imperii au fost obsedate de originea lor străveche, chinezii revenind întruna la timpurile legendare, iar bizantinii insistând asupra continuității lor cu cultura greacă și romană antică.

Ambele imperii și-au păstrat puterea grație unor tehnologii și inginerii foarte avansate, secrete pe care au încercat să le păstreze. Marele Zid Chinezesc rămâne una dintre cele mai impresionante lucrări de construcții, conceput pentru a-i ține la depărtare pe nomazii „barbari". Meterezele gigantice ale Constantinopolului, ridicate similar împotriva sălbaticilor din stepe, au fost în felul lor Marele Zid European.

Alt element important a fost praful de pușcă. După ce descoperiseră că prin amestecarea de salpetru, sulf și cărbune se obținea acest adaos util la arsenalul lor, chinezilor le-a fost mult mai ușor să-și țină inamicii la depărtare. Ei făcuseră descoperirea aceasta în timpul dinastiei Tang (618–907), iar până în anul 1132 în timpul dinastiei Song produseseră un model timpuriu de bombă, urmat în 1259 de „sulița scuipătoare de foc" care era o țeavă din bambus, o combinație dintre un aruncător de flăcări și o pușcă primitivă. [148] Între timp bizantinii puseseră la punct „focul grecesc", o combinație terifiantă de sulf, păcură, țiței brut și azotat de potasiu, inventată în anii 660 de chimistul Callinicus. Acesta era împroșcat prin pompe, cu efecte devastatoare, asupra corăbiilor și soldaților inamici. În

anii 940 a fost declarat secret de stat oficial al Bizanțului de către Constantin al VII-lea [149] și a continuat să fie una dintre armele secrete ale Constantinopolului la momentul căderii sale în 1453 [150].

Există și alte paralele, incluzând abilități similare în privința hidraulicii și a ceasurilor cu apă, accentul pus pe procesiunile publice în vederea impunerii autorității regale și credința fermă potrivit căreia capitala lor era centrul (sau „buricul“) lumii. Este interesant că imperii conservatoare, întemeiate cu o percepere puternică a propriului lor trecut, au funcționat în chipuri asemănătoare, dezvoltând ierarhii similare de slujitori civili. Bizanțul n-a fost o cultură de un cinism aparte, însă despotismul dinastic duce întotdeauna la dispute între generații și între frați, sfârșind uneori prin trădări, asasinate și lovituri de palat. Celebrele intrigante din Constantinopol și eunucii lor au fost rude apropiate ale împărăteselor văduve din China. Dinastiile au supraviețuit atâta timp cât au deținut superioritate tehnică asupra inamicilor, o bază solidă de țărani de la care să perceapă taxe și o birocrație eficientă. Pentru un timp, Bizanțul le-a avut pe toate trei.

A colapsat, așa cum am văzut, pe de o parte fiindcă Apusul creștin nu era pregătit să-i vină în ajutor; ba chiar, sub conducerea venețienilor, a făcut tot ce a putut pentru a-l slăbi fatal. Nu trebuie uitat că unii venețieni și genovezi, ca și spanioli (și poate un singur scoțian) s-au aliat cauzei Bizanțului în lupta sa finală și au murit în Constantinopol. O corabie venețiană reușise să se strecoare pe lângă blocada turcă și să ajungă în Marea Egee, unde a căutat ajutoare, dar n-a găsit nimic. Căpitanul a cerut atunci echipajului să voteze: dacă să navigheze spre casă, renunțând la Constantinopol, care era sortit pieirii, ori să revină și să dea împăratului vestea proastă, după care să moară alături de el. Un singur corăbier a votat să meargă la Veneția și i s-a închis gura: s-au întors la Constantinopol și au murit toți. [151]

În mod ciudat însă, căderea Constantinopolului, deși a fost un eveniment cu simbolism enorm pentru civilizațiile creștină și musulmană deopotrivă, n-a avut în sine consecințe zguduitoare pentru restul lumii. La scurt timp după ce au aflat vestea, venețienii și genovezii au revenit la negocierea altor contracte comerciale. Banii nu dorm niciodată.

Otomanii au ocupat Peninsula Balcanică și au ajuns până la Viena, dar n-au izbutit să cucerească Europa de Vest și să impună islamul creștinătății, așa cum speraseră. Destul de curând, cu populația sa variată și curtea măreață, cu eunucii și ritualurile grandioase, Constantinopolul otoman n-a mai părut chiar așa diferit de ceea ce-l precedase. Chiar și transformată în moschee, catedrala magnifică a rămas bizar de familiară. Influența artistică și literară a Bizanțului, care a sosit în Italia, Franța și Germania ca pradă, a sporit

odată cu renașterea interesului față de Grecia clasică, care la rândul său avea să joace un rol în Renaștere.

LEONARDO

Îi spuneau „Maurul“, poate din cauza tenului său oacheș: Lodovico Sforza, duce de Milano. Într-o zi ducele a primit o scrisoare incredibil de lăudăroasă din partea unui pretins inginer militar. Acest tânăr aventurier se oferea să-i construiască poduri portabile ușoare care să le îngăduie soldaților să-i urmărească pe inamici ori să fugă din fața lor, așa cum explica el. „Voi construi de asemenea care acoperite, sigure și invulnerabile, care vor pătrunde în rândul inamicilor cu artileria lor și nu există companie de soldați atât de mare pe care să n-o poată destrăma“; de asemenea, putea construi tunuri, mortiere, catapulte, corăbii ignifuge, explozii subterane – orice v-ați putea imagina. Autorul scrisorii, care era din sud, dintr-un atelier din Florența, a adăugat că „în vreme de pace“ putea proiecta clădiri și apeducte. „Pot să sculptez în marmură, bronz sau lut și pot de asemenea să pictez orice, la fel de bine ca oricare altul.“

Lodovico se pricepea la artă și dorea un cal gigantic din bronz în memoria tatălui său; el se pricepea și la arta războiului și trebuie să fi fost intrigat de ideile autorului scrisorii. Lodovico nu făcea parte din vechea aristocrație. Tatăl lui, Francesco, fusese mercenar și schimbase taberele de atâtea ori, încât era probabil permanent amețit. Trebuia luptat împotriva următorului oraș de pe râu? Francesco era dispus. Să-i atace pe francezi? Pe Papă? Imediat!

Pe lângă faptul că a fost o epocă măreață a picturilor religioase și a arhitecturii bisericești (ca să nu mai amintesc de sclavie, răscoale și asasinate), Renașterea italiană a însemnat o epocă a conducătorilor militari. Locuitorii pașnici și cu mentalitate civică ai orașelor din Lombardia și Toscana nu erau luptători înnăscuți, totuși intrau adesea în conflicte și de aceea angajau căpetenii de mercenari, așa-numiții condotieri. Francesco Sforza fusese un reprezentant tipic al speciei respective. Războinicul cu grumaz gros și pleoape grele, fiu nelegitim al unui mercenar și faimos pentru că putea să îndoaie drugi de metal cu mâinile goale, avea iscusința de a sfârși mereu în tabăra victorioasă. El luptase aproape cu toți, inclusiv împotriva propriului lui frate, a unui fiu, a unui ginere și a majorității inamicilor posibili ce puteau fi găsiți în nordul Italiei.

Când ducele de Milano a murit fără urmaș, orașul a revenit pentru scurt timp la o formă

de republică, însă luptele dintre facțiuni și foametea au determinat o altă criză; militarul voinic și bătrân a intervenit atunci și a preluat conducerea. Spre surprinderea generală s-a dovedit un conducător șiret și popular, dar când a murit și frâiele au fost preluate de fiul lui cel mai mare, Galeazzo Maria Sforza, acesta s-a dovedit un ins cu totul diferit. Era afemeiat și sadic și s-a spus despre el că ar fi executat un braconier vârându-i cu sila un iepure pe gât, cu blană cu tot, că ar fi băgat alt om de viu într-un coșciug al cărui capac a fost apoi bătut în cuie și că-și petrecea timpul liber născocind torturi pentru inamicii săi. Din fericire, a fost asasinat. I-a urmat la conducere fiul său, în vârstă de șapte ani, dar unchiul Lodovico a devenit regent, fiul a murit misterios și Lodovico a ajuns duce de Milano.

Povestea lui Lodovico n-a fost atât de surprinzătoare în Italia acelor vremuri. În scurt timp dramaturgii englezi aveau să cerceteze istoriile familiilor italiene conducătoare, căutând intrigi pentru tragediile lor însetate de sânge. De asemenea, Lodovico nu era incult. Îl avusese ca dascăl pe unul dintre marii cărturari umaniști ai vremurilor; „umaniștii“ erau cei care studiau literatura și filosofia greacă sosite din al-Andalus și din alte părți, aducând adevăruri vechi în orașe noi. El trebuia să fie înconjurat de oameni inteligenți, iar pentru a transforma Milano într-o Curte cu adevărat strălucitoare, avea nevoie de cultură: sculptură, muzică și pictură.

Așa se face că în octombrie 1481, un tânăr puternic și arătos de treizeci de ani, purtând o tunică trandafirie scurtă și barbă creață aranjată în zulufi, s-a prezentat la curtea ducelui. Avea cu el o liră special construită, deoarece conducătorul Florenței, Lorenzo Magnificul, îl trimisese în primul rând ca muzician și cântăreț, un fel de cadou pentru aliatul său milanez. [152] Îl însoțea un adolescent de șaisprezece ani care ulterior avea să devină muzicant și actor. Poate că s-au auzit șoapte, întrucât florentinii erau faimoși în toată Italia ca sodomiți. Iar în cazul acesta șoaptele aveau aproape sigur dreptate, deoarece cântărețul și inginerul militar lăudăros, care putea de asemenea să picteze, a fost faimosul artist homosexual al istoriei: Leonardo da Vinci.

Ca și tatăl lui Sforza, Leonardo era copil nelegitim, fiul unui conțopist florentin însurat de multe ori și al unei țărănci tinere, care se născuse într-un sătuc. Tatăl său observase însă talentele precoce ale băiatului și-l dăduse ca ucenic în atelierul unuia dintre cei mai renumiți sculptori și meșteri în metal din Florența: Andrea del Verrocchio. În anii 1460, zilele de aur ale micuțelor republici-orașe italiene independente erau deja apuse, dar se păstrase tradiția ghildelor și atelierelor care le susținuseră. Comunitățile pe care le formaseră după aceea, în orașe faimoase ca Pisa, Lucca, Mantua, Siena, Bologna, Verona, Padova, Genova și Perugia, începuseră să apară la sfârșitul secolului al XI-lea, pe când

vechile puteri imperiale își pierdeau autoritatea. [153] Concurând între ele și specializându-se în competențe și produse speciale, orașele acestea aveau sisteme electorale și justițiare complexe, care în general partajau puterea între latifundiarii locali, pe de o parte, și negustori și meșteșugari, pe de altă parte. [154]

Pentru o vreme, mai ales în Toscana și Lombardia, sistemul păruse să aibă foarte mult succes, fiind mai viguros decât enclavele mai largi din sud, ca Statele Papale și Napoli. Însă existența facțiunilor, răscoalele săracilor, cetățenii excluși și luptele dintre familiile bogate le-au redus influența, până ce, una câte una, majoritatea republicilor orașe-state au sucombat înaintea conducerii nobililor locali: ducii și principii. Veneția a reușit în general să-și păstreze sistemul republican vechi și complicat, dar Florența puternică și lăudăroasă a fost mai tipică pentru tendința contemporană. După dispute înverșunate între partide și facțiuni rivale, ea a căzut finalmente sub influența unei familii de bancheri enorm de bogați: Medici. În același an în care Leonardo a intrat ca ucenic în atelierul lui Verrocchio, la putere tocmai ajunsese Lorenzo de Medici, „Magnificul“, nepotul lui Cosimo, primul conducător Medici.

Leonardo avea să-și facă ucenicia în lumile animate, colective și relativ democratice ale ghildei și atelierului, două pietre de temelie ale orașului-stat italian. Pentru negustori și specialiști – medicii și sculptorii, pielarii și aurarii –, ghildele erau instituții esențiale care le îngăduiau să joace un rol important în viața orașului. Ele stabileau și urmăreau implementarea standardelor, organizau procesiunile religioase, finanțau spitalele și acționau ca rețele politice și de ajutor reciproc. Atelierele erau mini-fabrici și în același timp reprezentau un sistem de educație superioară, care le oferea tinerilor șansa de a învăța direct de la maeștri, până se calificau pentru a-și începe ei înșiși afacerea.

În anii 1470, atelierul artistic al lui Verrocchio se număra printre cele de frunte din Florența. Potrivit biografului și istoricului artelor Giorgio Vasari, Verrocchio studiase științele, mai cu seamă geometria, și lucrase ca aurar. După aceea vizitase Roma, unde văzuse pasiunea maniacă pentru sculpturile bazate pe lucrări din vremurile clasice, care „erau dezgropate zilnic“ acolo. [155] Începuse să sculpteze, apoi să picteze. Sclipitor, radical și foarte curios, a fost dascălul perfect pentru Leonardo. În studiourile acelea aveau loc o mulțime de colaborări; Vasari ne povestește că atunci când Leonardo a pictat într-o zi un înger într-un tablou de Verrocchio și a făcut-o mai bine decât maestrul său, acesta i-a înmânat simplu pensula și a încetat să mai picteze. El fusese deja depășit.

În cele din urmă, Leonardo a trebuit să părăsească lumea de camaraderie a atelierului și să pornească în căutare de protectori bogați. Se terminase cu lucrul pentru comunitate,

pentru mândria orașului. Pentru a supraviețui, artiștii și inginerii aveau nevoie de duci, bancheri și episcopi bogați.

Leonardo s-a descurcat destul de bine în Florența sub patronajul lui Lorenzo de Medici, dar este clar că el n-a fost considerat esențial acolo, ținând seama că a fost trimis la Milano, unde s-a prezentat ca fiind priceput la toate. În biografia lui Vasari există deja o notă vagă de avertisment. Deși genial, sclipitor cu pana și cu pensula, interesat de toate și un excepțional constructor de machete, „Leonardo a început foarte multe fără să le termine, întrucât era perfect convins că mâinile lui, în ciuda iscusinței lor, nu puteau exprima niciodată ideile subtile și minunate ale imaginației sale".

În Milano, Leonardo avea să dovedească adevărul acelei observații. El a pictat câteva tablouri minunate, a decorat o sală a palatului și l-a bombardat pe duce cu desene și planuri pentru mașinării ingenioase de război. A conceput procesiuni complexe și a dat o mână de ajutor la reconstrucții arhitecturale [156], totuși planul lui măreț pentru un monument ecvestru uriaș dedicat primului duce Sforza nu s-a concretizat. Era prea ambițios. Bronzul strâns pentru statuie a fost utilizat în cele din urmă pentru tunuri împotriva unei armate franceze invadatoare. Apoi însă, când s-a ajuns la cea mai faimoasă comandă primită de Leonardo în anii petrecuți în Milano, unul dintre cele mai faimoase tablouri din toate timpurile, artistul-inventator fenomenal de ingenios s-a depășit pe sine.

Cina cea de taină, pictată între anii 1495 și 1497 în refectoriul mănăstirii Santa Maria delle Grazie din Milano, a fost din multe puncte de vedere provocarea perfectă pentru un student ambițios al lui Verrocchio, fascinat mai ales de lumini și perspectivă. Lui Leonardo i se ceruse să realizeze o frescă masivă, care să se ridice mult deasupra nivelului capetelor oamenilor, care să le îngăduie privitorilor să-i vadă clar pe Hristos și pe ucenicii lui și să pară în același timp ca o parte naturală a sălii respective, nu un tablou atașat pur și simplu de un perete. Leonardo a rezolvat strălucitor problemele de lumini și perspectivă, producând efecte atât de puternice, încât capul lui Hristos pare să-l atragă pe privitor spre el.

Leonardo a hoinărit pe străzi și și-a cercetat carnetele de schițe ca să găsească modele pentru ucenici. Când starețul mănăstirii s-a plâns de obiceiul lui ca în unele zile să vină și doar să se uite la ceea ce pictase cu o zi în urmă, Leonardo a fost chemat înaintea ducelui. El i-a explicat că trebuia să privească și să gândească înainte de a ști ce să facă cu mâinile și a sugerat că, întrucât nu găsise deocamdată un chip cu răutatea și cruzimea lui Iuda, l-ar fi putut folosi pe al starețului. Se pare că ducele a hohotit încântat.

Din păcate, Leonardo experimenta de asemenea și cu vopselurile. Metoda tradițională de pictură pe zid era *a fresco*, adică se aplica tencuială umedă pe secțiunea care trebuia pictată, apoi se foloseau culori dizolvate în apă, rapid, înainte să se usuce. Metoda aceea obținea culori vii și strălucitoare, dar nu îngăduia răzgândiri, ceea ce nu se potrivea cu tehnica lentă și calculată de aplicare a tușelor folosită de Leonardo. Așa încât el a încercat ceva nou. A acoperit peretele refectoriului cu un amestec de catran, rășină și cretă, peste care, după ce s-a uscat, a pictat cu tempera, vopselele cu lianți pe bază de ou care rezistă foarte bine în condiții normale. Ele n-au rezistat însă pe peretele pregătit de Leonardo; după nici douăzeci de ani au început să se cojească și după alți patruzeci de ani fresca a fost descrisă ca „ruinată". Arivistul duce cult n-avea să știe însă niciodată asta, deoarece a fost făcut prizonier de francezi cu mult înainte ca fresca să fi început să se deterioreze și a murit în 1508 într-o temniță subterană.

Poate că Leonardo a fost rușinat… sau poate că nu; îi plăcea să experimenteze compulsiv și, din cauza minții lui clocotitoare, care sărea întruna de la un subiect la altul, se plictisea cu ușurință. Ulterior a utilizat alte tehnici noi (și lipsite de succes) de pictură, a înfuriat un papă care a afirmat despre el că nu putea termina niciodată nimic și a produs sute de schițe pentru sute de obiecte – care, ținând seama de tehnologia relativ primitivă a epocii sale, n-ar fi zburat niciodată, n-ar fi atacat soldații, n-ar fi inundat orașe inamice și nici n-ar fi aruncat castele în aer… lista este cu adevărat foarte lungă. El a produs desene minunat de frumoase și câteva dintre cele mai enigmatice și desăvârșite picturi executate vreodată.

Totuși în centrul căutării sale de o viață s-a aflat visul de a descoperi un număr mic de principii și tipare de bază, care să explice toată natura. Carnetele lui de însemnări sunt ticsite cu desene și speculații despre structura vârtejurilor, valvelor cardiace, formelor norilor; schițe de frunze, vene umane și pârghii; felul cum caracterul uman este exprimat de forma chipului. Leonardo căuta corespondențe peste tot. Cârlionții de păr ai omului sunt oare precum pâraiele de apă? Brațele omului sunt ca aripile păsărilor? Există proporții perfecte pentru corpul uman și, dacă da, sunt ele asociate cu proporțiile picioarelor și mușchilor calului? Care sunt simetriile din formele plantelor și care sunt regulile ce le călăuzesc? În lumea lui Leonardo încă nu exista o delimitare clară între „știință" și „artă", ci noțiunile respective se suprapuneau. Artistul analiza obiectiv forma, perspectiva și efectul distanței asupra culorilor, care aveau să confere impact tablourilor sale. Artistul utiliza lentile, învăța să toarne metale și rezolva ecuații, pentru a ști cum să sprijine cupola unei biserici.

Pentru Verrocchio și Leonardo, „știința" însemna pur și simplu învățare și înțelegere;

pregătirea practică era cea care permitea realizarea corectă a clădirilor, sculpturilor și picturilor.

Setea aceea de cunoaștere, și nu în cele din urmă interesul lui față de forțe și inginerie, de pildă față de pârghii, a făcut ca Leonardo să fie numit „adevăratul om al Renașterii". Imaginea care se confundă în mintea noastră cu Leonardo este cea a nudului său perfect proporționat, înscris într-un pătrat și un cerc, *Omul vitruvian*, omul perfect, desenat în jurul anului 1487.

Dar ce legătură are asta cu Renașterea, definită strict ca fiind reînvierea învățăturii clasice, așa cum afirmau umaniștii? Leonardo n-a studiat autorii greci și romani și se pare că nici n-a fost interesat de ei. El căuta în jur tipare și simetrie, într-un fel mai apropiat de preocupările biologilor și fizicienilor moderni, decât de Aristotel sau Cicero. Este adevărat, Renașterea a fost inspirată de statuile care au fost dezgropate în Roma, ca și de traducerile textelor vechi. Acelea au fost podoabele, garniturile epocii. În același timp, cardinali robuști savurau istoriile violente și explicit sexuale din vechea Romă și-și decorau palatele de familie cu semipornografii acoperite sub vălul clasicismului. Leonardo însă, precum cei mai de seamă artiști, rămâne actual, deoarece a fost preocupat să privească… să privească mai insistent, să privească cu mentalitate proaspătă… să privească înainte… și nu înapoi.

Leonardo a beneficiat de pe urma învățăturilor transmise prin intermediul lumii musulmane – de exemplu, în optică – și de pe urma bogăției aduse în sudul Europei de noile rute comerciale. Europa creștină avansase nu numai prin propriile ei eforturi, ci și grație schimbărilor ce se petrecuseră în afara granițelor ei, de la anihilarea de către Genghis-Han a nucleului islamului asiatic, până la invențiile realizate în China în timpul dinastiei Song și la gândirea nouă despre Dumnezeu și lume ce apărea în al-Andalus. Leonardo a devenit nu doar arhetipul omului Renașterii, ci și al spiritului european în forma sa cea mai cutezătoare și mai optimistă. Însă Occidentul avansase dincolo de vechiul său statut de creuzet tulbure cu mult înainte ca el să fi luat pentru prima dată o pensulă în mână. Lumea aceea era pregătită acum să explodeze spre exterior.

Partea a V-a

DETONAREA LUMII

1492–1640: Europa erupe în toate direcțiile, în timp ce restul lumii se căznește

Se spune – și pe bună dreptate – că cele mai importante două schimbări din istoria omenirii au fost inventarea agriculturii, de care a depins totul, și revoluția industrială, care a dat forma lumii contemporane. Cele mai recente progrese înregistrate în tehnologia digitală și științele creierului, consideră unii, ar reprezenta un al treilea salt; alții nu împărtășesc părerea aceasta. Dar dacă agricultura și capitalismul au reprezentat primul și al doilea salt, poate că trebuie să mai adăugăm o etapă, un fel de jumătate de salt înainte, sau doar un pas energic și deliberat.

Este vorba despre comerțul global, care a apărut din epoca descoperirilor geografice. Ea a fost impulsionată de distribuirea inegală a plantelor, mineralelor și animalelor în lume și a creat fluxuri de zahăr, tutun, mirodenii și bani. Fără ea n-am mai fi avut niciodată capitalism și astfel n-am mai fi avut niciodată revoluția industrială – sau cel puțin nu așa cum s-a desfășurat ea.

Am văzut multe exemple de sisteme de comerț locale care s-au întins pe distanțe uriașe. Realizările corăbierilor arabi în privința creării unei legături între India și Marea Mediterană, și astfel a inițierii relațiilor cu corăbierii negustori din Orientul Îndepărtat, a reprezentat unul dintre ele. Traficul de caravane peste Sahara a fost altul, iar sistemul hidrografic exploatat de vikingi, care a dus la crearea Rusiei, al treilea. Dar adevăratul sistem global de comerț a început abia când corăbierii vest-europeni, folosind nave nou-construite pentru oceane, au stabilit legătura între continente. Navele acelea au demonstrat un exemplu clasic de tehnologie incrementală. Găleți din lemn legate cu sfoară, progresele realizate la chilă și cârmă, greementele noi au dus brusc la apariția unui galion care naviga utilizând busola și instrumente pentru citirea stelelor și care în scurt timp avea să fie înarmat cu tunuri. Corăbiile acelea evoluaseră de-a lungul secolelor, de la galerele din Antichitate și de la vechile ambarcațiuni de transport maritim.

Efectul lor a fost zguduitor. Experții se contrazic în privința aceasta, dar la momentul sosirii noilor corăbii, cele două Americi ar fi putut avea o populație de cincizeci de milioane de oameni, aproximativ egală cu a Europei, concentrați majoritar în actualele

Brazilia, Mexic și Peru, ca și în lungul fluviului Mississippi. La scurtă vreme după aceea, numărul băștinașilor s-a redus dramatic. În regiunile mai avansate din centrul și sudul Americilor, coloniști spanioli și portughezi au reimpus o formă de muncă silnică și sclavie, care a dus la secole de dezvoltare lentă și stagnare politică. În nordul mai pustiu s-au stabilit alte tipuri de coloniști, care au învățat să cultive pământul și au clădit o cultură democratică.

Schimbările acelea și-au pus pecetea pe balanța de putere și prosperitate din lumea modernă. Fluxul de aur și argint către Europa, apoi către China, a cauzat tulburări politice în ambele regiuni. În Europa, vechea ierarhie religioasă a fost pusă sub semnul întrebării și continentul s-a divizat radical: nevoile comercianților globali au determinat inventarea sistemelor financiare care, o dată în plus, definesc lumea contemporană. În Orient, societăți ca Japonia și China s-au străduit să găsească un mod prin care să le răspundă nou-sosiților pe oceane, care începuseră să construiască imperii oriunde puteau.

Secțiunea aceasta a cărții va examina felul cum unele dintre cărămizile esențiale ale modernității au început să-și ocupe locurile când Europa s-a năpustit în jurul restului lumii, utilizând tehnologie relativ primitivă, preluată în majoritate de la alții. Etapa aceasta a fost cândva relatată ca o istorie eroică și plină de admirație despre exploratori și cuceritori, care au adus băștinașilor religie și iluminare, despre obiecte exotice care au sosit în orașe europene, despre fermieri admirabil de încrezători în propriile lor puteri, care au arat soluri virgine. Ea se citește acum ca o poveste mult mai brutală, cu europeni care au călcat în picioare mare parte din planetă mai degrabă precum cei Patru Călăreți ai Apocalipsei. Când întrebăm de ce unele părți ale planetei sunt mult mai bogate decât altele – ce anume a funcționat și ce n-a funcționat –, înțelegem că aceasta este o perioadă-cheie.

Și vom vedea de asemenea că adevărata istorie a fost mai neobișnuită decât ar putea-o prezenta orice sinteză; ea cuprinde teroarea corsarilor din Europa, admirația pentru apărători ai naționalismului așa cum a fost Vlad Țepeș, importanța de a menține prietenia cu măreția Rusiei, ca și rolul campaniilor antifumat din Anglia și Japonia.

NECAZURI ÎN PARADIS

Dacă spaniolii au „descoperit“ America în anii 1490, atunci Napoleon a „descoperit“ Rusia în 1812. A fost o invazie. Invazia europeană a Americilor a fost una în care corăbii

din lemn, ce foloseau invențiile chinezești ale busolei și prafului de pușcă, matematica pentru navigație a musulmanilor și abilitățile europenilor de a naviga pe Atlantic, au jucat rolul pe care caii și carele de luptă îl jucaseră pe uscat. Este reamintită de europeni și de rudele lor moderne, americanii, ca fiind „descoperire", doar pentru că popoarele invadate au fost atât de slabe din punct de vedere militar și au cedat atât de repede în fața bolilor. De asemenea, după secole de defrișare și asanare, vânare și pescuit în exces, Europa era atât de relativ pustiită în resurse naturale, încât Americile păreau multor europeni ca o sălbăticie bogată, coaptă și neculeasă, un alt paradis. Predicatori, marinari, întreprinzători și scriitori au anunțat descoperirea unui tărâm de păduri pustii și păgâni prietenoși, care abia așteptau să fie încătușați prin agricultura după litera manualului, drepturile asupra proprietății și Biblie.

De fapt, în pădurile și pe preriile Americii se vânase intens timp de milenii, după ce grupuri de asiatici ajunseseră acolo pe o punte de uscat, probabil cu douăzeci de mii de ani în urmă. Istoria americanilor nativi între momentul respectiv și sosirea europenilor este povestea complexă a multor civilizații diferite și a unui continent care, departe de a fi nepopulat, a întreținut probabil mai mulți oameni decât a făcut-o Europa în vremea lui Columb. În anii 1490, în America de Nord existau poate șapte-opt milioane de „indieni", mulți dintre ei fiind agricultori foarte eficienți, care, adăugați teritoriului mexican și celui din sud foarte populat, sugerează 75–100 de milioane locuitori, comparativ cu cei 70 de milioane de europeni. [157]

Societățile americane s-au întins de la vânători eschimoși la locuitori de pueblo, de la culturi agricole sofisticate și triburi unite în federații, la imperii. Primele descrieri europene ale sălbaticilor de pe coasta nord-americană a Atlanticului și legendele populare despre vânători aprigi care locuiau în corturi și se războiau constant între ei nu sunt decât simplă propagandă. Majoritatea lor au fost fermieri, care au trăit în sate și orășele, sau pueblo, care creșteau diverse culturi, chiar dacă mare parte din agricultura lor era de tipul „cultură pe mirișteˮ, cu fermierii abandonând ogoarele la fiecare câțiva ani și îngăduind solului să se regenereze – foarte similar cu agricultura timpurie din Britannia, Franța și Germania. Sistemele lor tribale erau caracterizate frecvent printr-o balanță a puterii care accepta femeile conducătoare, care alegeau căpeteniile bărbați, ca și aranjamente și alianțe complexe ce aveau scopul de a evita conflictele. Continentul acesta a fost în primul rând foarte variat din punct de vedere social. S-a estimat că numai în America de Nord existau peste șase sute de culturi diferite și în jur de o duzină de grupuri de limbi neasociate reciproc, „în unele cazuri fiind chiar mai diferite între ele decât engleza și chineza" [158].

Deși Columb este creditat ca „descoperitor“ de europeni, vikingii ajunseseră deja pe țărmul atlantic al Americii de Nord și se stabiliseră pentru scurt timp, iar corăbierii basci știau de mult zonele excelente pentru pescuitul codului de lângă Terranova. După ce Columb a ajuns în sud, primele conexiuni nordice au fost negustorii de blănuri francezi, spanioli, olandezi și, ulterior, englezi, urmați de coloniști, dintre care mulți au supraviețuit doar mulțumită hranei oferite de americanii nativi. Însă impactul europenilor a dus la o catastrofă multifațetată, care abia recent a fost înțeleasă la adevărata ei dimensiune. De la prima lor sosire în anii 1520 și până în 1900, s-a estimat că au existat aproape o sută de epidemii americane, care au nimicit populații întregi. Pe lângă cei care au murit în urma bolilor, mulți au pierit de foame, rezultatul ogoarelor rămase neîngrijite și a recoltelor neculese. Paradisul „virgin“ și pustiu proclamat de coloniștii europeni a fost de fapt, în multe regiuni, o zonă calamitată.

Efectul asupra băștinașilor nu s-a oprit bineînțeles la boală. Dorința disperată a europenilor pentru blănuri, mai ales cele de castor pentru pălării, a determinat conflicte între triburi, care au vânat animalele în asemenea măsură, încât au cauzat extincție locală și și-au modificat radical modurile tradiționale de trai. Introducerea armelor de foc și a alcoolului a avut un impact similar. Mai la sud, spaniolii reintroduseseră caii, care fuseseră vânați de primii americani. La începutul anilor 1700, caii scăpați și sălbăticiți, ca și alții care fuseseră schimbați în trocuri sau furați, au constituit baza unei transformări uriașe în stilul de viață al indienilor din prerii, care vânaseră întotdeauna bizonii pe jos. Acum, mergând călare, ei au devenit un popor nomad mult mai eficient… și mai războinic.

Actele invazive de colonizare în sine au distrus până la urmă imperiile native din Mesoamerica și culturile de coastă din America de Nord, cauzând valuri de migrații. Departe de a fi „eternă“ și „neîmblânzită“, așa cum se afirma, America fusese un continent bine populat. Din punctul de vedere al locuitorilor ei inițiali, sosirea europenilor a însemnat unul dintre cele mai mari dezastre din istorie.

CRISTOFOR SE RĂTĂCEȘTE

Cristofor Columb, sau Cristóbal Colón (în spaniolă), sau Cristoforo Colombo (în italiană), sau Christopher Columbus (în engleză), sau Christofferus de Colombo, sau Colom, sau oricare dintre numele pe care l-ați alege din noianul sub care era cunoscut acest lup de mare cu chipul roșcovan și părul alb, poate fi considerat un cercetaș, un membru al

avangardei. În toate invaziile au existat oameni care mergeau călare înaintea grosului trupelor, pentru ca după aceea să se întoarcă și să anunțe ce văzuseră; în cazul acesta, ei au mers cu trei corăbii mici, cunoscute de echipajele lor după cuvinte de argou pentru „prostituată". Nava-amiral a lui Columb, *Santa Maria*, era numită de mateloții ei „Târfa Maria". Când au plecat dintr-un mic port spaniol în 1492, bărbații aceștia nu se temeau că vor cădea dincolo de marginea lumii. Ei credeau că vor găsi tărâmuri din Orientul Îndepărtat, poate Japonia, India, sau China cu „Marele Han" (deși imperiul acela dispăruse cu o sută de ani în urmă, dar veștile călătoreau lent). Columb a murit convins că găsise „Indiile", totuși comportamentul lui sugerează că a fost derutat: revendicase Caraibele pentru Coroana spaniolă, ceea ce n-ar fi putut face dacă crezuse cu adevărat că erau parte din puternicul imperiu chinez.

Rămâne un mister ce a crezut el că făcea. În prima călătorie n-a luat multe mărfuri pentru troc, ci doar câteva flecuștețe, și nici soldați sau preoți, de asemenea pe nimeni care să poată desena ce urma să găsească. Desigur nu putea să știe că mica lui expediție va fi avangarda mediatizată dinaintea roiului uriaș de corăbii europene care a pornit spre vest… sau primele picături de apă dinaintea furtunii. Explicațiile lui ulterioare sunt atât de variate și de contradictorii, încât este posibil ca el să nu fi știut prea bine ce căuta, deși a scris obsesiv despre aur. Columb a căpătat titluri impresionante – Amiral al Oceanului și Viceregе – și dreptul la o zecime din tot ce va descoperi. Toate acestea i-au fost acordate de monarhii spanioli Ferdinand și Isabella, care tocmai distruseseră ultimul cap de pod musulman din Europa: micuțul regat Granada.

Columb a fost un marinar curajos, deși poate un șarlatan și mai bun. În tot cazul a fost responsabil pentru cea mai importantă eroare din istoria omenirii.

Poate că ar trebui să spunem „autoșarlatan", fiindcă a avut o credință formidabilă în propriul lui destin. A dus o luptă îndelungată ca să strângă fonduri pentru ceea ce era în esență o speculație financiară. Așa cum am văzut, era o epocă a concurenței intense în vestul bazinului Mediteranei. Portughezii, adevărații pionieri ai navigației, ajunseseră la extremitatea sudică a Africii și erau decișі să stabilească rute sigure spre India. Ei sperau să ajungă la câmpurile aurifere africane deținute de Mali și Songhay și să atace dinspre sud blocul musulman. Spaniolii concuraseră cu ei și cu aventurieri francezi pentru primele colonii atlantice ale Europei – insulele din largul coastei africane. Dintre acelea, portughezii aveau Madeira și Insulele Capului Verde, în timp ce între anii 1404 și 1493 spaniolii își asiguraseră Insulele Canare.

Cele întâmplate în Canare au însemnat o repetiție generală la scară mică pentru

colonizarea Americii. Locuitorii Canarelor, posibil de origine berberă, erau înalți și nu aveau pielea foarte închisă la culoare. Trăiau în grupări tribale și, cu toate că s-au luptat cu spaniolii, erau lipsiți de avantajele cailor și armelor de foc, pe care nu le cunoșteau. Erau de asemenea vulnerabili în fața bolilor europene. Mulți au fost duși în Europa ca sclavi și cultura lor a dispărut complet. Spaniolii au acoperit insulele cu plantații de zahăr și au visat la aur, în cazul acela aurul african aflat dincolo de ocean spre est.

Dar ce exista dincolo de Canare *spre vest*? Columb nu era singurul care credea că în numai patru săptămâni de navigație spre vest putea ajunge la Japonia și China. Europenii educați acceptau acum că Pământul era rotund. Așa cum aminteam anterior, corăbierii creștini aveau astrolabi musulmani și busole chinezești, ca și hărți din lumea clasică. Printre cei care i-au spus lui Columb că putea ajunge în China s-a numărat Paolo Toscanelli, un înțelept florentin care-l cunoștea pe Leonardo da Vinci și probabil pe Amerigo Vespucci, al cărui nume avea să-l primească ulterior continentul. [159] Alți geografi eminenți nu erau însă de aceeași părere. Ei considerau că voiajul trebuia să fie mult mai lung decât spera Columb și prea departe pentru ca navele epocii, care transportau cantități limitate de apă potabilă, să poată supraviețui. Columb n-a reușit să obțină finanțare portugheză pentru această aventură, deoarece matematicienii regelui, Junta dos Matematicos, nu erau de acord cu calcularea distanței de către el; de fapt, avusese exact același necaz și în Spania.

Însă Ferdinand și Isabella, trufași în urma victoriei asupra maurilor, l-au ajutat în cele din urmă. Motivele lor amestecau lăcomia, mândria, pietatea și frica. Erau lacomi după aur, dar și după mirodeniile orientale ce îmbogățiseră atâția negustori și orașe pe lunga rută pe uscat. Cucerirea Granadei fusese glorioasă, însă costisitoare pentru ei. Erau totuși mândri pentru marele lor triumf creștin, care reverberase prin Europa, și aveau în mod clar un simț al destinului care era atras de riscul presupus de Columb. Ca și alți creștini contemporani, ei credeau că Hristos va reveni nu peste mult timp pe pământ și că datoria lor includea găsirea de cât mai multe suflete pe care să le aducă în sânul creștinătății. Mai presus de orice, se temeau ca alții să nu facă noile descoperiri înaintea lor. Columb încercase deja în Portugalia și-și trimisese un frate (care a fost întârziat, fiind capturat de pirați) să discute cu englezii. Iar când spaniolii au acceptat în cele din urmă să-l finanțeze, Columb tocmai se pregătea să le propună ideea francezilor.

Columb n-a fost spaniol, ci genovez. Aristocrația, Biserica și negustorii din Spania aveau să fie cei care să achite costurile, și aveau s-o facă din nou când el s-a întors cu băștinași luați în sclavie, câteva legume interesante, papagali și doar o tavă sărăcăcioasă cu pepite din aur – sugerând, practic, ca ei să joace „dublu sau nimic“. A declarat că putea ajunge în

Japonia după patru săptămâni de navigație din Insulele Canare, o călătorie despre care a susținut că avea în jur de 3 800 de kilometri. Matematicienii portughezi avuseseră însă dreptate: distanța reală era de aproape 20 000 de kilometri și astfel imposibil de parcurs de o corabie a epocii fără escală pe uscat și fără realimentare cu apă potabilă pe traseu.

Probabil că el a știut că exagera, ceea ce face cu atât mai remarcabil curajul de a porni pur și simplu în necunoscut. Cel puțin încă o altă flotă de explorare bine organizată plecase spre vest și dispăruse fără urme. N-ar trebui să uităm, totuși, euforia și incitarea reală pur și simplu prin plecarea cu aceste noi „mașinării", corăbiile destinate navigării pe ocean, pentru a vedea cât de departe puteau ajunge. Ferdinand și Isabella oferiseră o recompensă uriașă primului marinar care va zări pământul – o alocație anuală de zece mii de arginți pentru tot restul vieții. Deoarece toți marinarii de la bordul celor trei corăbii micuțe visau probabil răsplata aceea, lăcomia și optimismul au continuat săptămâni după ce părăsiseră escala finală, Insulele Canare. Dispoziția generală s-a schimbat însă după multe semnalări false și având proviziile împuținate.

Columb, căpitanul italian, i-a implorat și i-a lingușit pe marinarii lui spanioli să continue. Unii au spus că era un străin nebun și că ei își riscau viețile pentru a-l îmbogăți – ceea ce era o acuzație perfect adevărată. Alții au propus să-l arunce peste bord, dacă mai insista. După cinci săptămâni pe mare, Columb a convocat o întâlnire cu căpitanii celorlalte două corăbii, *Pinta* și *Niña*, care au acceptat, fără chef, să mai continue doar patru zile. După două zile, pe 12 octombrie 1492, marinarul Rodrigo de Triana a zărit în cele din urmă pământ – o parte din lanțul de insule numit acum Bahamas. Dacă și-a închipuit atunci cu încântare o viață de huzur, Rodrigo își judecase greșit căpitanul. Columb a afirmat că el zărise deja uscatul și și-a însușit recompensa. Rămâne alt mister cum a scăpat să fie aruncat peste bord în timpul voiajului de întoarcere de către marinarul dezamăgit. După ce au debarcat, Columb a revendicat insula pentru Coroana spaniolă sub denumirea San Salvador (numele ei nativ original era Guanahani).

Locuitorii de acolo erau înrudiți cu taíno din Caraibe, ai căror dușmani de moarte erau caribii, vânătorii-canibali. Probabil că la momentul acela în Caraibe nu trăiau mai mult de două sute de mii de oameni, care se ocupau cu agricultura de bază, pescuitul și țesutul… și cărora le plăcea să fumeze frunzele uscate de tutun, pe care le răsuceau în țigări. Columb i-a descris pe taíno (el le-a spus „indieni") ca fiind un popor blând și iubitor de pace, și i-a spus regelui Ferdinand că puteau fi siliți să muncească, să lucreze pământul, să construiască și să poarte haine. A plecat mai departe, pentru a revendica insule mai mari, și a răpit de asemenea câțiva băștinași pentru a-i duce în Spania. La optsprezece ani după sosirea primilor colonizatori spanioli – veniți în a doua călătorie a lui Columb, mult mai

lungă, la un an după prima –, 99% din localnici muriseră. Majoritatea deceselor fuseseră cauzate de boli.

În prima călătorie, deoarece corabia lui cea mai mare fusese avariată, Columb a trebuit să debarce treizeci și nouă de marinari pentru a întemeia o așezare și a stoarce aur de la localnici, dar setea de aur și de cuceriri a spaniolilor i-a determinat până și pe taíno să răspundă prin luptă. Când Columb s-a întors, toți cei treizeci și nouă erau morți. Coloniștii au sosit însă întruna, iar taíno și alte populații din regiune au fost sortite pieirii. Ele au transmis sifilis mateloților lui Columb și astfel, treptat, tuturor europenilor angajați în activități sexuale; dar practic au dispărut din istorie, lăsând în urmă doar câteva dintre cuvintele lor, printre care „hamac“, „canoe“ și „barbecue“ [160]. A doua călătorie a adus o mie două sute de oameni, inclusiv femei, și unii dintre înspăimântătorii nou-veniți, caii, călăriți de soldați înarmați. Pentru americanii nativi, combinația stranie a unei jumătăți strălucitoare de om cu patru picioare lungi, capabil să scuipe foc, trebuie să fi părut precum un dragon monstruos. A doua călătorie a adus de asemenea catâri, găini și porci: acela a fost momentul în care explorarea s-a transformat în preluare.

„Indienii“, etichetați adesea (autojustificativ) drept „canibali“ când urma să le fie aplicat un tratament foarte dur, au fost considerați proprietatea noului imperiu spaniol. Pământurile lor deveneau ale Spaniei. Oare tendința catolică a spaniolilor de a-i considera eretici pe toți non-catolicii, care fie puteau fi convertiți, fie aveau să ardă de-a pururi, i-a împins spre ignorarea oricăror noțiuni de drepturi pentru băștinași? Protestanții din nord s-ar fi comportat foarte similar; probabil că religia n-a fost decât o scuză. Pentru noua monarhie spaniolă, adevărata amenințare nu se afla oricum în Lumea Nouă, ci în cea Veche.

Amenințarea aceea era reprezentată de rivalii portughezi, cu care spaniolii se aflau în competiție pe tot oceanul din vest. În 1494, cele două națiuni ajunseseră la un acord extraordinar, ratificat ca Tratatul de la Tordesillas, care diviza jumătate din lume longitudinal între ele. Linia despărțitoare trecea prin cei doi poli și la vest de Insulele Capului Verde din largul Africii, care erau deja ale portughezilor, astfel că atribuia spaniolilor insulele Cuba și Hispaniola, revendicate de Columb. O revizuire a acordului inițial avea să dea portughezilor majoritatea Braziliei; ulterior, în 1529, proprietățile iberice au fost extinse pe cealaltă parte a lumii, cu altă linie trasată prin Orientul Îndepărtat în Tratatul de la Zaragoza.

A treia și a patra călătorie ale lui Columb au culminat prin debarcarea în America de Sud propriu-zisă și prin descoperirea perlelor. Coloniștii începuseră deja să se certe între ei și

aveau neplăceri majore cu toleranții taíno. Ferdinand și Isabella aveau să reteze din cota prea generoasă pe care și-o atribuise Columb și să înceapă îndelungatul proces de transformare al unui risc inițial privat într-un imperiu sponsorizat de stat și de Biserică.

FRONTIERA CREȘTINĂ

Pentru a înțelege motivele lui Columb și aparenta absurditate ca două țări să împartă între ele mare parte din lume (cu binecuvântarea papală), va trebui să privim cu atenție politica iberică din epoca lui. Dacă Europa creștină a fost ținută la depărtare de Orient prin lungul și costisitorul Drum al Mătăsii, atunci Spania și Portugalia trebuie să se fi simțit încă și mai izolate. Ele erau state aflate la marginea Europei, abia scăpate de musulmani, presărate de castele, linii defensive și campamente. Ferdinand și Isabella erau monarhi de frontieră, care credeau cu pasiune în creștinătatea catolică. Din experiența supușilor lor, înțeleseseră că, pentru a se simți în siguranță, trebuiau să continue înaintarea, extinzându-și teritoriile. Aceasta era o frontieră agitată, patrulată de corăbii, o graniță familiarizată cu războiul.

În secolele lui al-Andalus, rămăsese creștină doar o fâșie îngustă din nordul muntos al Spaniei: regatul Asturia. Așa cum am văzut, regii creștini exploataseră diviziunea musulmanilor pentru a lupta treptat către sud. Sub austera dinastie a Almoravizilor care sosise din Africa de Nord și impusese o formă mai represivă a islamului, mulți evrei și alții descoperiseră că statele creștine îi primeau cu brațele deschise și urmase o migrație majoră spre nord. Mare parte din „Recucerire“ fusese realizată cu secole înainte de domnia lui Ferdinand și Isabella. Victoria crucială avusese loc în Las Navas de Tolosa în 1212, când regii Castiliei, Navarrei, Aragónului și Portugaliei renunțaseră la obiceiul lor de o viață și luptaseră în aceeași tabără, zdrobindu-i pe Almohazi, o dinastie berberă ale cărei trupe veneau atât din adâncul Africii, tocmai din Senegal, cât și din Africa de Nord actuală.

Până în anii 1490, mai rămăsese neînvins doar micul regat Granada. Forțele musulmane au opus o rezistență îndelungată și curajoasă, dar au fost în cele din urmă înfometate și s-au predat, momite de un tratat care părea generos. Creștinii au promis că toți cei care doreau puteau să revină în Africa, dar că legea musulmană va fi păstrată pentru musulmanii care rămâneau. Sute de mii au ales să rămână și să trăiască sub conducerea creștinilor. Unii aveau să găsească conducerea aceea intolerabilă, deoarece tratatul inițial a fost în scurt timp anulat, însă mulți s-au convertit la creștinism. Evreilor, care erau vreo

200 000, li s-a oferit de asemenea să aleagă între a se converti la catolicism și a părăsi Spania. Actualmente se apreciază că doar patruzeci de mii ar fi plecat, inițial în Portugalia, apoi spre Amsterdam, Constantinopol, Veneția și chiar Roma. [161]

Averile celor care nu s-au convertit au fost confiscate de stat și au ajutat chiar la finanțarea călătoriilor lui Columb, însă au reprezentat probabil o minoritate. Episcopul de Burgos era un fost rabin, Sf. Tereza de Avila, una dintre marile mistice ale Contrareformei, a provenit dintr-o familie de evrei convertiți, la fel, probabil, s-a întâmplat și în cazul lui Bartolomé de Las Casas, călugărul și istoricul care a dezvăluit dedesubturile întunecate ale colonialismului spaniol în America. Deși inchiziția spaniolă a fost pe atât de brutală și nemiloasă pe cât o sugerează imaginea ei populară, testând constant sinceritatea maranilor, cripto-evreii, și executând patru mii, evreii și musulmanii au ucis de asemenea apostați. Pentru Ferdinand și Isabella, inchiziția și creștinarea cu forța a întregii Spanii au fost esențiale pentru unirea politică a regatelor lor, Castilia și Aragón: o stâncă ideologică absolută pe care să fie clădită noua țară, cu poporul ei unic.

Monarhii aceia catolici, atât de admirați la Roma, au fost o pereche stranie. Isabella, din casa regală de Castilia, avusese o copilărie nesigură, incluzând perioade de sărăcie reală, pe când a trăit cu mama ei care era bolnavă psihic. A fost probabil ceva genetic, deoarece fiica Isabellei a rămas în istorie ca Ioana cea Nebună. Ambițiosul ei tată o prezentase la Curțile a jumătate dintre capetele încoronate ale Europei, însă ei nu-i plăcuse niciunul și învățase să evite cu eleganță bărbați mult mai vârstnici. Odată se rugase lui Dumnezeu s-o ajute să scape de logodna cu un nobil de patruzeci și trei de ani, iar acesta murise în urma unei crize de peritonită, în drum spre ea. (Episodul respectiv poate să explice faimoasa pietate ulterioară a Isabellei.) Apoi, cu acceptul special al Papei – care era necesar fiindcă bunicii lor erau veri –, ea fugise în 1469 pentru a se mărita cu Ferdinand din Casa Regală de Aragón, se pare împotriva dorințelor tuturor.

Din portretele păstrate, Ferdinand pare un bărbat palid, cu aspect melancolic. A devenit un conducător formidabil de ambițios, angajat în nesfârșitele războaie și tratate ale epocii și a extins întruna puterea celor două regate. Era de asemenea feroce de muncitor și se spune că uneori își lega un bandaj peste față pentru a se concentra mai bine. În privința maurilor, ereticilor și evreilor, era mai dur chiar decât Isabella, căreia îi plăcea să fie alături de soldații ei când ucideau. A fost cu adevărat egalitarist în atitudinea față de soția sa (deși nu și față de alte femei). „*Tanto monta, monta tanto, Isabel como Fernando*“ [„Ce mi-e una, ce mi-e altul, Isabella și Ferdinand“] a fost deviza lor comună – o rețetă pentru fericirea în căsnicie pe cât de bună poate oferi istoria. Din păcate pentru amândoi, el i-a supraviețuit Isabellei cu o duzină de ani.

Toate astea sunt importante, deoarece Ferdinand și Isabella au înființat dinastia cea mai puternică din Apus, și probabil din lume, la momentul acela. Ioana cea Nebună s-a măritat cu Filip cel Frumos, care era un Habsburg și fiul Sfântului Împărat Roman; sub titlul Carol Quintul, fiul lor avea să lege monarhia spaniolă de cea austriacă și în același timp să moștenească părți din Burgundia și Țările de Jos, sudul Germaniei, Napoli, Sicilia și Sardinia. Prin alegerea lui în 1519 ca Sfânt Împărat Roman (sprijinită de faptul că fratele său conducea Boemia și Ungaria), Carol avea să devină primul conducător de după vremurile clasice care să aibă șansa de a uni Europa. A fost o șansă care a părut cu atât mai mare grație cantității uriașe de argint care avea să curgă în curând în cuferele sale, sosită din noul imperiu american… la care vom reveni acum.

SUFOCAT DE ARGINT

A fost una dintre ambuscadele cele mai dezechilibrate și mai importante din toate timpurile, dar nu păruse deloc așa pentru spaniolii care așteptau tremurând, ascunși înapoia zidurilor văruite în alb. „Mulți dintre noi au urinat fără să-și dea seama, pur și simplu de groază“, a mărturisit ulterior unul dintre ei. Conducătorul lor, un bătăuș analfabet, nelegitim și grizonant, pe nume Francisco Pizzaro, provenit dintr-o așezare săracă din Spania, avea doar 168 de soldați, dintre care șaizeci și doi călare. În dimineața de sâmbătă, 16 noiembrie 1532, el îl înfrunta pe conducătorul din Tahuantinsuyo – noi îi spunem Peru – și armata lui de optzeci de mii de soldați. Este adevărat că spaniolii aveau puști, pe când armata incasă avea arme mai potrivite pentru o bătălie din Epoca Bronzului, praștii, arcuri cu săgeți, bâte și ciomege și coifuri din lemn, însă archebuzele spaniole erau lente și stângace, iar Pizzaro nu avea decât zece-douăsprezece.

Șansele păreau complet dezechilibrate în defavoarea invadatorilor impertinenți, care-l invitaseră pe împăratul incas Atahualpa să se întâlnească cu ei în piața uriașă a orașului Cajamarca din luxuriantul podiș peruan. Cajamarca avea temple și clădiri militare, construite cu o tehnică megalitică de dispunere a pietrelor ca într-un joc Lego, care și în prezent pare mult mai inteligentă decât orice metodă europeană. În centrul său se găsea un spațiu mare deschis, înconjurat de clădiri scunde folosite pentru găzduirea călătorilor și a adoratorilor. În acestea se ascunseseră spaniolii.

Atahualpa nu avea habar de ambuscadă. El se îndrepta către capitala incasă Cuzco pentru a fi încoronat, după ce învinsese armata fratelui său vitreg într-un război civil. Deși spaniolii cauzaseră de câțiva ani dezastre în nord, el nu auzise niciodată de conchistadori.

Sosirea lui Pizzaro pe coastă îi fusese anunțată de mesageri și existau știri îngrijorătoare despre jafuri, dar probabil că păreau evenimente minore prin comparație cu epopeicul război civil incas. Un mesager îi spusese lui Atahualpa că erau inși neînsemnați – creaturi ce nu semănau deloc cu războinicii, dezorganizați, cu piele albă, care purtau carapace strălucitoare din metal și stăteau pe lame mari. „Caii" aceia nu reprezentau o problemă, deoarece nu mâncau oameni. Unul dintre nou-sosiți, călugărul Vicente de Valaverde, purta „bețe încrucișate", adăugase mesagerul. De aceea Atahualpa era doar curios. Ulterior el i-a spus lui Pizzaro că fusese interesat de cai, despre care credea că pot fi utili, iar pe spanioli se gândise să-i ia ca pe niște ciudățenii interesante care să-i păzească haremul. Când a sosit în lectica sa, împodobită cu pene de papagal, argint și aur, și purtată de optzeci de nobili îmbrăcați în veșminte albastru-strălucitor, șase mii de soldați de elită alergau de o parte și cealaltă, cântând imnuri, iar alții măturau drumul înaintea împăratului. Erau în general neînarmați și purtau costume ceremoniale.

Deoarece avea să cedeze atât de ușor înaintea armelor spaniole, s-a presupus uneori că armata incasă ar fi fost slabă. Nu era așa. Soldații aceia erau instruiți cu severitate și înfrânseseră toate armatele rivale, fiind războinici care se așteptau să lupte corp la corp până la moarte. Când au sosit în piață, aceasta era pustie. În cele din urmă, preotul a ieșit și i-a spus împăratului că fusese trimis să-i aducă credința creștină. Vicente i-a întins apoi o Biblie, un obiect pe care Atahualpa nu-l mai văzuse niciodată. Incasul a luat-o și s-a străduit s-o deschidă. Călugărul a încercat să-l ajute, dar Atahualpa l-a îmbrâncit, îndepărtându-l. A deschis cartea, a privit liniile de mâzgăleli negre și a aruncat-o pe jos, dezamăgit. Ce plictiseală! Ce cadou inutil!

Revoltat de blasfemie, preotul a dat semnalul pentru atac.

– Ieșiți, creștinilor! a răcnit el. Ieșiți la câinii aceștia dușmani!

În conformitate cu un semnal prestabilit, Pizzaro a dat drumul unei batiste pe care o ținea. Două dintre cele patru tunuri mici ale lui au tras (celelalte două n-au funcționat). Uitând de frica lor și de cizmele inconfortabil de ude, spaniolii s-au năpustit la atac, călare și pe jos. Zgomotul și surpriza au cauzat panică totală printre incași, care nu se mai confruntaseră niciodată cu pușți, arme din oțel sau cai. Soldații au fugit în toate direcțiile. În cele două ore rămase până la apus, cel puțin șapte mii de incași au fost omorâți, fie încercând să-și protejeze împăratul zeu-soare în lectică, fie sărind peste zidurile din pământ și fugind pe câmp. Spaniolii au străpuns, au hăcuit și au înjunghiat până i-au durut brațele. Lectica lui Atahualpa a fost răsturnată în cele din urmă de călăreți și Pizzaro l-a capturat pe împărat, târându-l înăuntru.

Conchistadorul i-a oferit apoi un târg lui Atahualpa, încă stupefiat de cele petrecute. Spaniolii erau deja uluiți de numărul de vase, căni, cupe și bijuterii din aur și argint pe care le luaseră de la inamici și Atahualpa i-a mărturisit lui Pizzaro că în locul de unde proveniseră existau încă și mai multe. Incașii asociau aurul cu soarele și astfel cu zeul-soare, iar adevărata valoare a obiectelor stătea în eleganța și măiestria cu care fuseseră realizate; pentru spanioli însă valoarea o reprezenta doar metalul, ca marfă. În scurt timp au început să topească obiectele minunat meșteșugite, transformându-le în lingouri. Cunoscându-le de acum obsesia ciudată, Atahualpa s-a oferit ca preț al eliberării sale să umple cu aur camera în care era ținut prizonier. Aceasta era lungă de peste șase metri și jumătate și lată de cinci metri – există și actualmente – și urma să fie umplută până la înălțimea de doi metri și jumătate. După aceea, a mai promis el, va fi umplută în același fel cu de două ori mai multe obiecte din argint, iar totul avea să se realizeze în două luni. Uluit, Pizzaro a acceptat și i-a promis că-l va elibera – o promisiune pe care nu intenționa s-o respecte.

La sfârșitul căutării și colectării metalului, care a durat de fapt până în luna iunie a anului următor, cele mai de seamă podoabe făurite de aurarii și argintarii incași au fost topite și s-au obținut aproape 6 000 de kilograme de lingouri de aur și 26 000 de lingouri de argint.

De acum spaniolii avansau mai mult în imperiul incas, luptând, înșelând și dezbinându-și inamicii. Atahualpa fusese util în tot acest timp datorită autorității absolute pe care o avea asupra poporului său, chiar și în captivitate, ceea ce le-a permis spaniolilor să se deplaseze aproape nestânjeniți, în timp incasul plănuia recâștigarea finală a libertății și a imperiului său.

Nu avea să se întâmple așa. Acuzat că încercase să mobilizeze o armată care să-l elibereze, lui Atahualpa i s-a oferit să aleagă între a fi ars de viu sau a se converti la creștinism și a fi strangulat. Întrucât incașii credeau în păstrarea corpurilor prin mumificare, el a ales convertirea și a fost sugrumat prompt. Pizzaro a ordonat oricum ca trupul să-i fie ars.

Este lesne să vedem toate evenimentele acelea ca pe o confruntare clasică între imperialiștii timpurii ticăloși și localnicii nobili. Este lesne, dar ar fi greșit: dacă existau conducători conștienți de imperialismul lor, atunci aceștia nu puteau fi decât incașii, al căror imperiu irupsese din centrul său aflat la Cuzco, mult în sud, după care se extinsese serios cu numai nouăzeci de ani în urmă. Cajamarca ajunsese sub stăpânirea lor cu șaizeci de ani înainte de Pizzaro, iar apogeul avansării incase fusese cu numai trei decenii înainte de invazia spaniolă. Incașii erau ingineri militari iscusiți, cumva asemănători romanilor,

și construiseră cincisprezece mii de kilometri de drumuri, cucerind culturi din Anzi și de pe câmpiile de pe coasta Pacificului printr-o combinație de iscusință militară, mituire și intimidare a elitelor rivale.

Incașii nu cunoșteau roata, nici scrierea și nu aveau aproape deloc arme din metal; comunicațiile și birocrația funcționau prin intermediul unui sistem ingenios de fire colorate, cu noduri, numite *quipu*, pe care alergători le duceau dintr-un loc în altul. Stăpânirea incasă era dură. Toate pământurile aparțineau imperiului și oamenii erau organizați în unități de familii care munceau pentru împărat și nu aveau voie să se strămute. Atahualpa n-a fost nici pe departe un sfânt: el aștepta obediență slugarnică față de orice capriciu personal, ordona nepăsător execuții și-i plăcea să bea din capul mumificat al unui general inamic.

Slăbiciunea imperiului incas, care a fost mult mai importantă decât lipsa cailor și a armelor de foc, era centralismul său extrem, care avea să-i ajute enorm pe spanioli. Sistemul acela le-a asigurat comanda centrului nervos al întregii administrații incase, atâta timp cât îl aveau în mâinile lor pe Atahualpa. După ce l-au omorât pe Atahualpa, l-au numit împărat pe fratele lui, Yupanqui, și au continuat să exercite control prin intermediul său și în același timp să poarte război împotriva rezistenței incase – un război care avea să dureze alți patruzeci de ani. Acesta era deja șablonul spaniol. Așa cum se întâmplase și în înfrângerea imperiului aztec, mai la nord, de către Hernán Cortés în 1519–1521, invadatorii descoperiseră că multe dintre populațiile cucerite de imperiul acela recent ajuns la putere erau încântate să se alieze împotriva opresorului local, neștiind prea bine ce înțelegere acceptau. Și în cazul acela, după ce-l capturaseră pe conducătorul aztec Montezuma, spaniolii i-au putut folosi restul de autoritate pentru a-i controla poporul și a-i jefui aurul.

După ce în Mexic și Peru au fost instalați comandanți spanioli locali, aceștia au utilizat modalitățile de stăpânire băștinașe, ca și altele importate din Spania – îndeosebi, *encomienda*, un sistem de subvenții acordate nobililor spanioli, care impunea indigenilor condiții apropiate de sclavie și care fusese folosit prima dată împotriva musulmanilor în Spania. În Peru, s-a împrumutat pur și simplu obiceiul incas de muncă silnică, care a fost aplicat nevoilor spaniolilor, mai ales în extragerea argintului de la Potosí. La urma urmelor, un sistem imperial înlocuia altele două, așa încât n-a existat nicio transformare a relațiilor dintre țărani și conducători cum avea să se petreacă puțin mai târziu în America de Nord.

Spaniolii nu începuseră să construiască o lume nouă în sensul unui start social nou, a unei

reînceperi. Nici pe departe! Erau aventurieri loiali Curții spaniole, care porniseră în căutarea unor prăzi transportabile. S-au ridicat multe construcții – școli, spitale, cazărmi și biserici –, însă reformele sugerate de la Madrid au fost lente sau nu s-au aplicat. Antonio de Mendoza, un important viceregе timpuriu și marchiz spaniol în Noua Spanie, și-a sfătuit succesorul să facă puține și să le facă încet. Multe dintre personajele-cheie ale cuceririi și ale deceniilor ulterioare au optat să-și sfârșească zilele acasă, în Spania; printre ei s-a numărat și Cortés.

În mod repetat scrierile celor care i-au urmat lui Pizzaro s-au concentrat asupra aurului și argintului, pe care le-au cântărit obsesiv, nu asupra oamenilor sau a locurilor. În ciuda frumuseții arhitecturii lor și a muzicii excepționale, spaniolii din Lumea Nouă nu aveau să se dovedească făuritori de imperii creativi sau luminați. Ei ocupaseră o lume frământată deja de războaie interne și ale cărei ofrande culturale către Eurasia aveau să fie limitate. Se poate ca Tenochtitlán, capitala aztecă, să fi fost la momentul acela orașul cel mai mare de pe planetă cu excepția Constantinopolului, iar prin canalele sale, palatele și arta religioasă (ca să nu mai amintim de dominația nemiloasă asupra supușilor și de obsesia sumbră a morții și vieții de apoi) are o asemănare izbitoare cu Veneția; însă religia aztecă i-a oripilat pe europeni și arta aztecă a fost ignorată. Mayașii, a căror cucerire a durat mai mult în Yucatán, își depășiseră deja apogeul, totuși arhitectura și astrologia lor complexă au fost la fel de neinteresante pentru europenii anilor 1500.

În foarte scurt timp, alte colonii europene aveau să atragă în America de Nord un tip diferit de aventurieri – disidenții religioși, fermierii aspri care doreau cu adevărat o lume nouă, o societate care să ia totul de la început. Acolo, în ciuda încercărilor de a recrea o aristocrație în stil european în Virginia și Carolina, cererea pentru o democrație rudimentară s-a dovedit irezistibilă (cel puțin pentru masculii europeni).

Spaniolii au adus în Mesoamerica aristocrați, soldați și preoți. Imensul lor teritoriu prăfuit, plin de biserici, mănăstiri, haciende, țărani și sclavi a produs puține idei noi sau exporturi și s-a dovedit finalmente vulnerabil pentru nord-americani și rebeliunile influențate de Iluminism din Spania. Și odată ce monarhia spaniolă și-a pierdut autoritatea înaintea regimentelor lui Napoleon și a colapsat efectiv, Mexicul și-a declarat independența – nu pentru a crea o societate nouă, mai democratică, ci exact din motivul opus: pentru a menține poziția aristocraților locali înaintea mișcărilor îngrijorător de radicale din Spania. [162] Carierele lui José de San Martín din Argentina și Simón Bolivar din Venezuela sunt epopei locale mișcătoare, dar ei n-au putut să întemeieze națiuni care să poată constitui provocări pentru Statele Unite, britanici sau imperiile europene.

Viteza cu care Spania a avansat în etapele de început ale Cuceririi fusese posibilă atât din cauza bolilor pe care le adusese, cât și a armelor din mâinile spaniolilor, care erau curajoși și dispuși să-și asume riscuri. Microbii spanioli ajunseseră în capitala incasă Cuzco cu mult înaintea lui Pizzaro. Variola a avut un efect devastator în Anzi, ca și peste tot în America de Sud. De altfel, ea provocase războiul civil, care era în plină desfășurare când a debarcat Pizzaro, deoarece îl omorâse pe împăratul incas și astfel îi asmuțise între ei pe fiii rivali. Din Mexic până în insulele Pacificului, epidemiile au avut același efect.

Lungimea de minimum treisprezece mii de ani a carantinei care a distrus imunitatea americanilor față de microbii din Eurasia a făcut ca impactul să fie teribil, mai ales în centrul dens populat al continentului american. S-a estimat că 95% din populația care trăia acolo înainte de sosirea europenilor a fost omorâtă de boli aduse de peste Atlantic: pojar, variolă, malarie, difterie, tifos și tuberculoză. Acuratețea procentajelor detaliate poate fi pusă sub semnul îndoielii, însă pare o scară a deceselor fără rival în istoria Europei.

Cu ce s-au ales în schimb spaniolii și restul Europei? În mod neașteptat, doar cu puține boli: sifilisul, care n-a fost de fapt certificat ca provenind din contactul mesoamerican. Principalul câștig al Spaniei a fost influxul brusc și uriaș de metale nobile. Febra aurului i-a molipsit pe spanioli odată cu colapsul imperiului incas. Pedro Sancho, secretarul lui Pizzaro, și-a început relatarea autojustificatoare prin cuvintele: „Cu privire la uriașa cantitate de argint și aur care a fost adusă de la Cuzco…“ Acele prime grămezi de lingouri au reprezentat doar începutul. După ce cultura incasă a fost jefuită, tehnici noi de minerit și extracție au permis exploatarea pe scară largă în următorii douăzeci de ani a legendarului munte de argint de la Potosí, acum în Bolivia. Cu prețul, se spune, a câte zece vieți de nativi americani pentru fiecare *peso* bătut acolo, Potosí avea să asigure două treimi din primele cincizeci de mii de tone de argint care au trecut din America în Europa în următorii o sută cincizeci de ani.

Jaful însă diferă foarte mult de prosperitate. Aurul și argintul au fost transportate cu galioane spaniole la Curtea Spaniei, dar au sfârșit aproape în totalitate altundeva. O cantitate însemnată a fost dedicată împodobirii bisericilor. Carol Quintul a cheltuit atât de mult în războaiele lui disperate pentru menținerea stăpânirii Habsburgilor asupra Olandei și împotriva rivalilor francezi în Italia, încât i-a îmbogățit pe cârciumarii flamanzi, pe armurierii germani și pe diverșii mercenari. A cheltuit și mai mult din prăzi pentru a-și achita datoriile la creditorii genovezi și venețieni care, la rândul lor, au trimis banii aceia mai departe spre est, în China, pentru a cumpăra mătase, porțelan și alte bunuri de lux. Dinastia Ming înlocuise de acum conducătorii mongoli Yuan și inaugurase

altă epocă de aur. Atât doar că uneori era prea aurie sau, mai degrabă, prea dependentă de argint, fiindcă jafurile din America, după ce trecuseră prin Spania și estul bazinului mediteraneean, cauzaseră după aceea o criză monetară pentru Dinastia Ming.

Ca și cum acest vârtej global de metale nobile incașe n-ar fi fost suficient, trebuie să amintim și de pirați. Lipsiți de acces la această sursă de bogăție macabră, francezii și englezii și-au folosit corăbiile pentru a intercepta galioanele și a le deturna încărcăturile spre țările lor. Regina Elisabeta a Angliei a închis ochii în privința corsarilor, iar când Francis Drake, eroul-pungaș din comitatul Devon, a călătorit în jurul Americii de Sud și a pătruns în apele peruviene pentru a fura aur și argint de la spanioli (care, la urma urmelor, îl furaseră de la incași), partea care i-a revenit Elisabetei a fost suficientă pentru a plăti toată datoria externă a Angliei. [163] Pirații au avut o importanță care depășește cu mult romanțările poveștilor individuale: prin atragerea de mai mulți englezi și francezi peste Atlantic în căutare de pradă, pirateria a îmbunătățit tehnicile de navigație ale nordicilor și a stabilit capete de pod în Caraibe, care aveau să ușureze ulterior extinderea imperiului.

Cât despre țara natală a cuceritorilor spanioli, citându-l pe istoricul economic David Landes, Spania „a devenit (sau a rămas) săracă, deoarece a avut prea mulți bani“ [164]. Spaniolii au cumpărat tot felul de țesături, alimente și bunuri exotice de la rivalii lor, exultând înaintea norocului care le-a permis să se bucure de o economie de consum, sau de consumare, fără creșterea productivității – tot așa cum Occidentul s-a desfătat în boom-ul de consum alimentat de credite la începutul secolului al XXI-lea. Aspectul acesta a fost observat la momentul respectiv. Landes îl citează pe ambasadorul marocan la Madrid, care în 1690, spre sfârșitul acestei îndelungate perioade de cheltuieli extravagante, notase că spaniolii aveau cel mai mare venit dintre toți creștinii:

> „Dar dragostea pentru lux și conforturile civilizației i-au copleșit și arareori veți găsi pe careva din această nație care să se angajeze în negustorie sau călătorii peste hotare pentru negoț, așa cum fac alte națiuni creștine, ca olandezii, englezii, genovezii și alții aidoma lor. Similar, meșteșugurile practicate de clasele inferioare și oamenii de rând sunt disprețuite de această națiune.“

Este greu de imaginat un program mai complet pentru declinul național. În Lumea Nouă, Spania avea să clădească un imperiu adormit, deja decadent, de aristocrați, preoți și mari

latifundiari și n-avea să cunoască niciodată saltul brusc spre modernitate care i-a animat rivalii. Atahualpa n-a fost singurul împărat care n-a izbutit să prevadă ce se va întâmpla.

OMUL ÎN NEGRU

Aspectul lucrurilor, stilul exterior, poate fi profund, câtuși de puțin banal. În timpul Reformei, o modalitate de venerare creștină, prestată de bărbați superb îmbrăcați care psalmodiau latinește în bisericile lor bogate și multicolore, a fost atacată de altă modalitate. Germania lui Martin Luther era o țară în numai două culori: alb și negru. Proza germană neagră și sobră a predicilor lui Luther, cu urgența alegerilor cerute de el, mărșăluiește energic peste albul ca zăpada al hârtiei. Literele negre și ascuțite, întipărite cu amestecul de funingine și ou al tușului primelor tiparnițe, au adus zeci de mii de predici, cândva rostite de vocea lui, în mâinile oamenilor din nordul Europei. Pentru cei care nu puteau citi, xilogravuri grosolane în alb-negru – complet diferite de operele de artă viu colorate din altare ce le precedaseră – aveau să transmită mesajele reformatorilor. Veșmintele lor erau albe cu negru intens. Graiul lor era cel gutural al germanilor de rând. Din portretele vechi, chipurile lor privesc severe și nedispuse la compromis.

Nordul se revolta împotriva sudului. În sud, toate sclipirile și paietele italienești ale papalității, cu biserici policrome și Madone poleite, reprezentau o Biserică ce devenise materialistă. Nu-i de mirare că Martin Luther, robust, intimidant și prezentându-se plin de importanță, a devenit eroul german care a înfruntat papi și împărați, stând, după cum a spus chiar el, „în botul uriașului Behemot, între colții lui imenși“. Istoria germană dinaintea lui Luther este istoria conducătorilor și cavalerilor, a împăraților, arhiepiscopilor și alegoriilor. Din multe puncte de vedere, el pare primul german modern, cu mâinile în șolduri, neînfricat, privindu-ne sfredelitor în portretul bine-cunoscut. A fost un om simplu, dar nu un țăran. Tatăl lui muncise în minele de cărbuni ale Saxoniei și se descurcase destul de bine pentru a ajunge târgoveț, cu o soție bogată și o casă impresionantă din piatră. Îl trimisese pe Martin la o școală bună, chiar dacă brutală, și, ca mulți părinți aflați în ascensiune, dorea ca fiul lui să devină avocat. Dar încă din capul locului Martin Luther a dovedit o latură iscoditoare a personalității sale, o febrilitate însetată.

Trebuie să ne imaginăm o lume în care Iadul este real și foarte aproape, în care pădurile și potecile sunt bântuite de diavoli și vrăjitoare și în care unica posibilitate de ieșire este prin asigurarea ajutorului lui Hristos. În vremea lui Luther, Germania nu era nici

confortabilă, nici sigură. Pe lângă suferințele cauzate de epidemii și amenințarea foametei în anii răi, era slabă din punct de vedere politic. În est, Cavalerii Teutoni se înclinaseră înaintea polonezilor. În nord, danezii cuceriseră Holstein. În vest, confederația helvetă își câștiga independența. Mai important încă – și asta a fost valabil pe toată durata vieții lui Luther –, armatele musulmane ale otomanilor amenințau întreaga Europă. Acești primi ani ai Reformei coincid cu reușite otomane, precum cucerirea Belgradului în 1521, capturarea Rodosului în 1522, zdrobirea maghiarilor în 1526, asediul Vienei după trei ani, apoi alte incursiuni în Polonia, peste Marea Mediterană spre Malta și îndelungatul război cu Veneția. Deși puterile catolice din sud aveau să înfrângă până la urmă flota otomană în Bătălia de la Lepanto în 1571 și cu toate că atât Malta, cât și Viena rezistaseră, mulți creștini credeau că trăiau sfârșitul creștinismului, ultimii reprezentanți ai unei civilizații sortite pieirii.

Germania a existat ca teritoriu și regiune de limbaj comun revendicată de „mitul religios și pseudo-clasic" al Sfântului Imperiu Roman [165]. Ea n-a existat ca națiune. În ghiveciul politic de ducate, principate, episcopate și orașe libere existau vreo trei sute de principate semiautonome, multe cu propriile lor legi, monede și feude de familie. Războiul și molima reduseseră populația Germaniei. O boală nouă și teribilă, sifilisul, se răspândea în Europa. „Satele fantomă", care fuseseră abandonate pur și simplu, erau o imagine comună. În sudul și vestul Germaniei izbucniseră o serie de răscoale țărănești extrem de violente, deși niciuna la dimensiunile „Războiului Țărănesc" din vremea lui Luther, în urma căruia s-au pierdut minimum o sută de mii de vieți.

În felul acesta, lumea lui Luther se simțea fragilă și efemeră. Moartea pândea dinapoia tuturor copacilor. Luther a povestit că în 1505, când avea douăzeci de ani și era student, avusese o revelație în timp ce mergea pe un drum de țară și se pornise o furtună. Când trăsnetele au început să lovească în jurul lui, Luther a făgăduit că dacă va supraviețui, va intra la mănăstire. Imediat după aceea, a abandonat facultatea și a devenit călugăr într-un ordin faimos prin severitate, fără a fi totuși extrem. Pentru mai bine de doisprezece ani el a fost un călugăr model, încurajat și îndemnat în studii și sarcini de superiori ambițioși, care a analizat textele clasice ale catolicismului până aproape de o cădere nervoasă. S-a descurcat destul de bine pentru ca mănăstirea lui să-l trimită la Roma în misiune diplomatică, dar n-a avut succes. După aceea a fost trimis să predea la noua universitate din Wittenberg.

În anii aceia universitățile începuseră să se înmulțească în Germania, oferind o cale prin care principatele și orașele ambițioase puteau să iasă în evidență și să atragă talente noi. Wittenberg era una din cele vreo douăzeci de universități de felul acela, fiind cunoscută

ca progresistă și dispusă să experimenteze. Așezarea micuță, cu puțin mai mult decât un sat înconjurat de ziduri, se găsea sub stăpânirea lui Frederic cel Înțelept, principele-elector al Saxoniei. Un bărbat șiret și cu opinii independente, el era unul dintre cei șapte „electori" germani al căror statut le îngăduia să-l aleagă pe Sfântul Împărat Roman (care la momentul respectiv nu era un titlu ereditar) și avea o influență politică considerabilă în nordul Germaniei. În timpul marii sale rebeliuni religioase, Luther avea să depindă de Frederic pentru însăși supraviețuirea sa.

La Wittenberg, opiniile lui Luther despre păcat și mântuire au pus sub semnul întrebării mare parte din învățătura tradițională. Exegeții nu au convenit nici acum cât de radicală a fost de fapt teologia sa – în tot cazul nu era unică. Esența problemei era următoarea. Potrivit tradiției scolastice medievale timpurii, Dumnezeul iubirii condamna omenirea păcătoasă la Infern pe baza unor legi atât de stricte și de aprige, încât nu puteau fi urmate ad litteram. Luther considera că omenirea era în totalitate păcătoasă, coruptă, decăzută și nu putea să merite Paradisul doar prin simpla repetare de rugăciuni sau prin săvârșirea de fapte bune.

Atunci cum puteai fi mântuit? Într-o lume atât de intens religioasă, întrebarea aceasta era vitală.

Luther a soluționat-o prin concluzia că Dumnezeu invalida pur și simplu păcatele celor care aveau credință adevărată – cei care erau mântuiți, aleșii. Păcatul era prea puternic pentru a fi învins de acțiuni umane și doar minunea iubirii divine îl putea înfrânge. Sacrificiul lui Hristos, care luase asupra sa păcatele omenirii, era modul prin care se petrecea minunea aceea. Pentru a fi mântuit, era îndeajuns să crezi cu adevărat în mântuire. Problema evidentă a acestei dogme era implicația că păcatul devenea lipsit de importanță. Era inutil să încerci să-l învingi printr-un comportament zilnic neprihănit, întrucât conta doar credința. Răspunsul lui Luther față de obiecția respectivă a fost că mântuiții aveau să fie atât de recunoscători, încât *n-ar fi dorit* să păcătuiască. (Așa cum multe generații ulterioare de protestanți aveau să-și dea seama că era cam prea ușor: satira *Confessions of a Justified Sinner* a scriitorului scoțian James Hogg a criticat ușurința cu care ipocriții își puteau obține și mânca prăjitura păcatului.)

Gândirea lui Luther era cea a unui intelectual creștin care ajunsese să deteste gândirea clasică greacă, cerebrală și sofisticată a lui Platon și Aristotel pe care se fundamenta teologia tradițională a Bisericii. Impulsul lui principal când a ajuns la concluzia despre păcat a fost emoțional și personal, un sentiment imperativ de eliberare și bucurie care cerea să fie împărtășit… și care nu avea nicio legătură cu ierarhia sau slujbele Bisericii. El

s-a descris ca simțindu-se „renăscut“, o experiență care continuă să se afle în centrul protestantismului evanghelic modern.

Ea avea să-l stimuleze permanent pe Luther, o combinație stranie de bătăuș și visător, în lupta cu autoritățile Bisericii, dar picătura care a umplut paharul a fost vânzarea indulgențelor. În modul cel mai literal, indulgența însemna transferul unei frânturi din bunătatea lui Hristos și a sfinților („comoara de merit“) către un păcătos. Primitorul indulgenței trebuia după aceea să petreacă mai puțin timp în Purgatoriu – văzut uneori în prezent ca terminalul de așteptare plictisitor al unui aeroport, minus magazinele duty-free, dar care pe atunci era reprezentat ca un loc cu focuri purificatoare și agonizatoare, ba chiar și cu torturi –, înainte de a ajunge în Rai. Nu era tocmai un permis de eliberare din închisoare, dar în tot cazul era un permis pentru a ajunge mai repede în Rai.

Cum obțineai o indulgență? Prin rugăciuni și fapte bune sau prin pelerinaje pentru a vedea și atinge moaștele unui sfânt, care aduceau de asemenea venituri utile bisericilor sau orașelor în care se aflau moaștele respective (Wittenberg însuși avea o colecție de clasă mondială de fragmente de lemn, oase, spini și păr). Dar pe lângă rugăciuni, fapte bune și moaște mai exista o modalitate demnă de încredere: banii peșin. Preoții sugeraseră de mult că primitorii de indulgențe puteau face „donații caritabile“, care cu timpul se transformaseră în tranzacții financiare fățișe. Ca vicar al lui Hristos pe pământ, Papa putea să vândă pur și simplu indulgențe, care au devenit încasările lui, hârtii cu diverse valori. El le putea vinde nu doar pentru a-i reduce cumpărătorului timpul petrecut în Purgatoriu, ci le putea vinde și pentru părinții deja decedați ai cumpărătorului, care poate că țipau către copiii lor să plătească sumele necesare. Clerici cu minți reformatoare din Italia și Olanda, Franța și Elveția se pronunțaseră deja împotriva comercializării grosolane de indulgențe, dar izbucnirea lui Luther avea să fie mult mai mânioasă.

Papalitatea oferise istoriei un număr impresionant de ticăloși decadenți, iar Leon al X-lea, adversarul lui Luther, era unul dintre aceștia. El făcea parte din familia Medici, era fiul marelui conducător florentin Lorenzo Magnificul și fusese crescut într-o atmosferă de războaie, exhibiționism artistic și intrigi politice. Fusese numit cardinal la vârsta de treisprezece ani, însă nu era aproape deloc interesat de religie. Se spune că atunci când politica italiană îi atribuise rolul de papă la vârsta de treizeci și șapte de ani, Leon ar fi zis „deoarece Dumnezeu mi-a acordat papalitatea, atunci să ne bucurăm de ea!“ Era un bărbat gras, mereu asudat și ospitalier, care transformase viața din Vatican într-un permanent carnaval roman de piese de teatru indecente, lupte de tauri, dansuri, banchete și curse. Aurul se revărsa din mâinile lui într-un șuvoi sclipitor de favoruri, protecții și

terapie personală cu amănuntul.

Problema cea mai costisitoare a lui Leon era Bazilica San Pietro. Biserica originală fusese construită în timpul Sfântului Constantin în anii 330, peste presupusul mormânt al Apostolului Petru. Se degradase însă și era înlocuită de un așezământ nou și gargantuesc, care intenționa să uimească întreaga lume prin dimensiuni și frumusețe. Dar în anul 1517, biserica era un impediment gigantic, doar cu puțin mai mult decât un șantier noroios. Cheltuielile uriașe măcinau papalitatea și soluția lui Leon a fost să anunțe o colectă de bani prin vânzarea de și mai multe, și mai scumpe, indulgențe. În Germania, un arhiepiscop super-ambițios, care strângea fonduri pentru propriile lui scopuri, avea să acționeze ca agent al lui Leon. Poporul german trebuia stors, apoi stors din nou.

În Saxonia lui Luther, „storcătorul-șef" era un remarcabil agent de vânzări pe nume Johann Tetzel, un teleevanghelist gălăgios din epoca oratoriei de la amvon. El sosea în așezări urmat de un lung alai de preoți solemni în odăjdii și adepți, purtând însemnele papale și Bula lui Leon al X-lea (o declarație papală, de pe care atârna sigiliul rotund, *bulla*, care-i dovedea autenticitatea). Se deschideau sipete din lemn de stejar ferecate în fier, în care să se depună banii, se monta un stand impresionant și Tetzel își începea recitalul. Mesajul lui era cât se poate de direct. Vrei să scapi de sute de ani, sau poate chiar de mii de ani, de suferințe în Purgatoriu? Plătește! Vrei să-ți eliberezi iubita mamă sau tată din chinuri? Plătește! În funcție de bogăție și competență – plătește! Dacă pare o satiră despre stilul său, refrenul pentru care este reamintit oferă stilul Tetzel autentic:

> „Când moneda răsună în sipet
> Din Purgatoriu scapă un suflet."

Pentru Luther asta însemna mai mult decât jefuirea germanilor onești în scopul ridicării unei noi biserici pline de ifose în Italia. Era un păcat teribil, care avea să-i condamne la focurile gheenei pe nevinovații cumpărători de indulgențe, deoarece ei nu aveau să se căiască în chip cuvenit, să-și recunoască păcatele sau să caute iertarea lui Hristos. Subiectele profunde ale credinței și pedepsei se transformaseră într-o tranzacție financiară, care i-a epuizat până la urmă răbdarea. Creștinii protestanți din toată lumea știu că pe 31 octombrie 1517, Martin Luther a țintuit pe ușile din stejar ale bisericii castelului Wittenberg o listă cu nouăzeci și cinci de „teze" sau argumente pentru dezbătut – un act de sfidare îndreptat către Papă. Ușile originale nu mai există de mult și au fost înlocuite cu cópii din metal.

Luther, care n-a fost o persoană excesiv de modestă, n-a menționat niciodată personal țintuirea tezelor pe ușile bisericii și probabil că istoria respectivă a apărut ulterior. În vremea lui, ușile bisericilor erau într-adevăr utilizate ca aviziere pentru știri și tot felul de anunțuri, așa că ar fi fost posibil, deși nu neapărat necesar, ca acest călugăr cărturar, faimos pe plan local, să fi afișat niște argumente religioase. De asemenea, Luther n-a intenționat să stârnească o revoluție și nici măcar să conteste direct instituția papalității. Erau subiecte pentru discuție, exprimate în latina Bisericii, dar într-adevăr expuse în stilul lui uzual, concis și în forță. Studenții lui de la Universitatea Wittenberg probabil că le auziseră deja pe toate. Luther continua să fie catolic și mare parte din spusele lui erau încă doctrină oficială.

Pentru a înțelege de ce argumentele lui s-au răspândit atât de rapid, trebuie să ne întoarcem către alt orășel din Germania, dar din nord-vest: Mainz. Cu cincisprezece ani înainte de nașterea lui Luther, aici murise Johannes Guttenberg, inventatorul primei prese tipografice reale europene. Chinezii și coreenii foloseau de mult tiparul cu blocuri din lemn, ba chiar și tiparul pe ceramică. Xilogravuri fuseseră produse și în Europa, cu mult înainte de Guttenberg, însă el a inventat un sistem de turnare în metal a literelor individuale și grupurilor de litere, astfel încât să poată fi aranjate în rânduri de cuvinte, care după aceea erau date cu tuș și presate pe hârtie umezită sau pergament din piei de animale.

Despre Guttenberg însuși cunoaștem relativ puține, atât doar că era iscusit în prelucrarea metalului – l-am putea descrie ca pe un mecanic – și tăierea pietrelor prețioase; de asemenea, era un întreprinzător ambițios, dispus să împrumute bani pentru a-și dezvolta afacerea. Nu se poate spune că Germania urbană, cu mine de cărbune și zăcăminte de fier, adăugate vechilor tradiții de făurire a armurilor, armelor și ceasurilor, ar fi trecut printr-o revoluție industrială, totuși cunoștea un avânt de hărnicie, o creștere a statutului și ambiției meșteșugarilor, care-și transmiteau mai departe abilitățile.

Guttenberg a cumpărat hârtie din Italia, a experimentat cu aliaje din metal și amestecuri de cerneluri și a angajat cel puțin optsprezece ajutoare pentru cele șase prese tipografice ale sale. El intenționa să producă o Biblie tipărită și dorea să arate cât mai asemănătoare cu cea scrisă de mână – cumva în felul în care serialele TV au imitat inițial teatrul sau în care primii bloggeri au încercat să imite on-line paginile de ziare. Primul lui tiraj de 180 de Biblii, având fiecare câte 1 282 de pagini, a însemnat un risc important și în 1454 a trebuit să strângă bani din toată Europa. Au fost necesare șase luni pentru turnarea literelor din metal pentru Biblie, apoi doi ani pentru culegerea și tipărirea paginilor. După aceea, Bibliile au fost colorate manual și ilustrate, pentru a arăta cât mai „reale“.

Efectul a fost similar cu caligrafia contemporană și a fost comparat pe atunci cu țesăturile alb-negru, sau textile – de acolo se pare că provine termenul „text“. Întregul proces a durat patru ani, tot atât cât i-ar fi trebuit unui scrib să copieze manual o Biblie. [166] Scribul însă producea doar una, pe când Guttenberg a produs 180.

Tiparul a fost o modă cu succes aproape instantaneu. Bibliile au fost admirate în toată Germania, în Țările de Jos, Italia și Spania. Presele lui Guttenberg au început apoi să tipărească alte lucrări, printre care gramatici pentru școlari, broșuri ce-i atacau cu violență pe turci, calendare și, mai presus de orice, indulgențe, care erau tipărite sub forma unor cecuri uriașe, pe care urma să se completeze manual ora, data și semnătura.

În scurt timp, Germania a fost inundată de tipărituri. Unele dintre zecile de mii de opuscule erau medicale și științifice, altele erau de-a dreptul vulgare. Într-o predică despre căsătorie, Luther s-a plâns că librarii vindeau materiale „care nu tratează decât despre depravarea femeilor“.

Ca atare, și tezele lui, țintuite sau nu pe ușa bisericii, au fost repede tipărite și distribuite. Luther le-a combinat într-o singură predică, retipărită de douăzeci și cinci de ori în doi ani. (În același timp și-a schimbat pseudonimul din Eleuteriu, „cel liber“ în greacă, în mai familiarul Luter german, iar apoi Luther.) Argumentațiile lui au trezit interes în rândul clericilor și mirenilor care dezbăteau deja problema indulgențelor, noțiunea corectă a păcatului și autoritatea papală. Se spune că la apogeul său, Luther ar fi scris în medie un pamflet la fiecare două săptămâni; adepții lui, ca simplul cizmar-scriitor „Hans Sachs“, și inamicii catolici au fost încă și mai prolifici. Veniturile lui Wittenberg depinseseră cândva de colecția interesantă de fragmente din corpuri de sfinți strânsă de conducătorul său. Acum a devenit un oraș înfloritor, pentru că foarte multe lucrări pentru tipărit soseau din simplul motiv că aici locuia Luther [167].

N-a trecut mult până ca argumentele lui să fie auzite la Roma și au fost organizate dispute oficiale. Mai întâi Luther s-a confruntat, destul de eficient, cu colegii călugări augustini din Heidelberg; apoi, la Augsburg, cu unul dintre cei mai sclipitori cardinali ai lui Leon al X-lea; după aceea în Leipzig cu un strălucitor teolog rival, care l-a păcălit să-l susțină pe reformatorul ceh Jan Hus, ars pe rug pentru erezie. Luther însuși a fost condamnat ca eretic într-o bulă papală, pe care a ars-o prompt în Wittenberg. După care plăcerea lui pentru luptă s-a declanșat realmente. În trei diatribe faimoase, *Către nobilimea creștină de națiune germană* (care se adresa exact membrilor respectivi ai societății), *Despre captivitatea babiloniană*, care se adresa clerului, și *Despre libertatea unui creștin*, adresată tuturor cititorilor, Luther a demolat multe dintre argumentele pe care se fundamentase

autoritatea Bisericii. Acestea includeau funcțiile speciale ale preoților, organizarea lor în cler și supremația Papei.

El înfruntase direct și curajos Bula. O dată în plus, așa ceva ar fi fost imposibil fără invenția tiparului; ultima dintre aceste trei lucrări a cunoscut treizeci și șase de ediții în doi ani și a fost tradusă în olandeză, engleză, spaniolă, cehă și latină. Toată Europa scăpăra de dispute. În Anglia îndepărtată, Henric al VIII-lea le-a cerut episcopilor săi să se gândească la argumente cu care să le respingă pe cele ale lui Luther. În aprilie 1521, proaspăt unsul Sfânt Împărat Roman, adolescentul Carol al V-lea de Habsburg, l-a înfruntat personal pe Luther la Worms, unde se reunea „Dieta", consiliul de conducere al imperiului. Pus în fața propriilor sale cărți și somat să se dezică de ele, Luther a refuzat în chip faimos să se conformeze. Nu există nicio dovadă că el ar fi spus cu adevărat: „Aceasta este poziția mea și nu pot face altceva". Cuvintele au fost introduse în discursul lui Luther după moartea sa de către un editor, dar sunt prea bune și prea corecte la modul răsunător pentru a fi șterse. Este posibil ca Luther să se fi așteptat să fie ars pe rug, în ciuda ofertei de salvconduct spre Worms.

După Dieta de la Worms, Frederic l-a salvat pe Luther, luându-l și găzduindu-l în fabulosul castel german Wartburg, unde, deghizat cu o barbă și purtând un nume fals, Luther a făcut din nou ceva uimitor – a început să traducă Biblia în germana populară. El a tradus repede Noul Testament, pentru ca apoi, în decursul câtorva ani, să producă o Biblie completă. S-a lăudat că n-a împrumutat stilul din latină, ci de pe stradă: „Întrebați despre ea pe gospodina de acasă, pe copilul de pe uliță, pe omul de rând din piață și ascultați ce iese din gurile lor." Multe dintre invențiile lui lingvistice, ca *Herzenslust* pentru „pofta inimii" și *Morgenland* pentru „Răsărit", s-au păstrat în germana modernă. Luther a spus că dorea să-l facă „pe Moise atât de german, încât nimeni să nu suspecteze că a fost evreu", iar traducerea lui a fost numită „documentul central al evoluției limbii germane". [168]

În scurt timp, Bibliile au fost puse în vânzare la deja faimosul târg de carte de la Leipzig cu prețul aproximativ al unui vițel, sau echivalentul salariului unui director de școală pe două săptămâni, și s-a estimat că până la moartea lui Luther existau o jumătate de milion de exemplare din traducerea lui. Și alte Biblii în limbi europene locale au avut de asemenea un efect important – Biblia regelui Iacob din Anglia este un exemplu evident –, dar din unele puncte de vedere impactul lui Luther asupra limbii germane poate fi comparat mai degrabă cu cel al lui Shakespeare asupra limbii engleze. C.V. Wedgwood a apreciat corect că formulările în germană îi veneau incredibil de ușor, „răbufnind în imagini perfect familiare, vulgare, pământești, plastice… Biblia lui a fost poate cea mai

uimitoare și mai personală traducere realizată vreodată."

Prin urmare, Luther a avut nu numai un efect religios, ci și unul naționalist. Treptat, aristocrații și orașele libere din nordul Germaniei au trecut de partea lui. Ceva similar se întâmpla și în Elveția, Olanda și Danemarca, unde acționau alți reformatori. Însă destul de repede a devenit clar că reforma religioasă a lui Luther și începuturile unei noi Biserici nu puteau fi perfect separate de problemele sociale și chiar de revoluție. Gloate pro-Luther au început să distrugă opere de artă religioase. Grevele minerilor și țăranilor împotriva perceptorilor foloseau argumentările lui Luther. Clerici rebeli au început să-i ironizeze pe vechii lor conducători și vechile ordine călugărești. Luther, care depindea de protecția unui aristocrat și provenea el însuși dintr-o familie prosperă, a început să fie cuprins de neliniște, insistând asupra importanței autorității laice.

Apoi, în 1524–1525, o uriașă răscoală țărănească s-a pornit în Europa, de pe domeniile Cavalerilor Teutoni și Ungariei și întinzându-se până în Elveția și chiar Germania centrală. A fost necoordonată și disperată, dar pentru ordinea stabilită a Europei medievale târzii a însemnat ceva îngrozitor. Charismaticul preot Thomas Müntzer, unul dintre primii adepți ai lui Luther, a condus mișcarea cea mai extremistă, prezicând nimicirea întregii autorități laice într-o apocalipsă iminentă. El și adepții lui au creat pentru scurt timp o „Ligă a lui Dumnezeu", semicomunistă, în orașul Mülhausen, care a fost însă nimicită de puterea militară a principilor, ca și celelalte rebeliuni. În toată Germania, trupele călite în bătălii ale împăratului, abia revenite de la victorii împotriva Franței în Italia, au zdrobit armatele țăranilor și au recurs la represalii teribile, iar Luther le-a încurajat. În pamfletul său din aprilie 1522, intitulat inițial *O admonestare a păcii* (cu certitudine, titlul cel mai neinspirat din jurnalismul german), el a scris: „De aceea, lăsați-i pe toți cei care pot să lovească, să înjunghie și să ucidă, în taină sau pe față, amintindu-vă că nimic nu poate fi mai veninos, mai dăunător sau mai diavolesc decât un rebel." [169]

„Rebelul" inițial trecuse acum ferm de partea principilor germani care, la rândul lor, aveau să-și schimbe loialitatea către creștinismul luteran, așa cum s-a întâmplat în Saxonia, Hesse, Schleswig, Brunswick și Brandenburg, și în majoritatea orașelor și așezărilor din nord. Deși Carol Quintul s-a străduit din răsputeri pentru conciliere și a pus la punct planuri de reunificare a imperiului său, așa ceva nu mai era posibil, fiindcă prea mulți conducători și militari influenți trecuseră de partea cauzei luterane. Luther i-a spus aliatului și tovarășului său reformator Philipp Melanchthon că „acordul în doctrină este realmente imposibil, dacă Papa nu-și va aboli papalitatea". Teologia lui devenise mai conservatoare în efectele ei sociale; Luther era un susținător înfocat al drepturilor bărbaților asupra nevestelor și ostil față de căsătoriile ușoare. El a scris împotriva

peţitorilor: „Dacă am crescut o fiică cu atâtea cheltuieli şi eforturi, griji şi necazuri, răbdare şi trudă şi mi-am pus atâţia ani zălog pentru ea viaţa, trupul şi proprietatea, atunci n-ar trebui ea să fie mai bine protejată decât o viţeluşă care s-a rătăcit în pădure?“ În acelaşi timp el a ajuns un antisemit făţiş.

În anul 1531, ruptura politică a devenit irevocabilă după tratatul încheiat între principii luterani sub numele Liga de la Schmalkalden. A urmat după aceea o pauză de aur. Pacea de la Augsburg din 1555 a îngăduit un răgaz de reconstruire şi creştere economică, în timpul căruia cultura germană a înflorit şi universităţile germane au devenit faimoase – o perioadă în care până şi piesele de teatru şi actorii din Anglia elisabetană au călătorit în Germania în căutarea faimei. Totuşi sciziunea importantă deschisă de Luther avea să învenineze viitorul Europei. Războiul de Treizeci de Ani se apropia ameninţător. Avea să fie o catastrofă declanşată de lănci şi flinte, violuri şi foamete, care avea să abată asupra teritoriului german un infern la fel de teribil ca pedeapsa de care se temuse toată viaţa Luther şi împotriva căreia călugării veseli vânduseră indulgenţe.

PĂGÂNI ŞI PIRAŢI

Revoluţia lui Luther, amplificată şi consolidată de Jean Calvin în Geneva şi de alţi reformatori, ca ameninţătorul John Knox din Scoţia, se declanşase parţial din cauza impresiei generale că istoria *trebuia* să se sfârşească în curând. Cu siguranţă a doua pogorâre a lui Hristos avea să sosească, nu în ultimul rând deoarece creştinătatea era într-atât de ameninţată. Europa creştină, care în scurt timp avea să domine mare parte din restul lumii, continua să se simtă încorsetată, divizată, în retragere. Nu putem înţelege ferocitatea reformatorilor cu avertismentele lor sumbre, sau excesele paranoice ale Contrareformei catolice, condusă de iezuiţi fanatici şi de Inchiziţie, decât dacă înţelegem cât de speriaţi erau creştinii. Imperiul Otoman controla acum o porţiune mai întinsă din apele şi coastele Mediteranei decât creştinii. Teama de „turci“ obseda visele copiilor creştini, care înainte de culcare erau ameninţaţi cu apariţia lor. A fost nevoie de Shakespeare, care să-l portretizeze pe „Maur“ ca un om ca toţi oamenii.

De asemenea, pericolul reprezentat de mauri sau turci nu se limita la cucerirea insulelor din Mediterană, la înfrângerea flotelor creştine sau la cucerirea teritoriilor şi oraşelor înconjurate de ziduri ale creştinilor. Pentru mulţi creştini a devenit periculoasă călătoria pe mare sau chiar simpla locuire în preajma mării. Unele incursiuni au fost spectaculoase. În 1544, corsari musulmani au atacat golful Napoli şi au luat în captivitate şapte mii de

bărbați, femei și copii; după zece ani, au capturat șase mii din „vârful cizmei“ Italiei, apoi, în 1456, patru mii din Granada, în sudul Spaniei, după care s-a spus că „ploua cu creștini“ în Alger [170]. Viața a devenit mult mai primejdioasă pe lângă majoritatea coastelor mediteraneene populate de creștini. În Corsica și Sardinia, ca și în mare parte din Italia, satele de lângă țărmuri au fost abandonate și reconstruite mai spre interiorul uscatului. Pe mare, rata de distrugere a navelor creștine era extraordinară. Într-o perioadă scurtă, între anii 1609 și 1616, Marina Regală engleză a recunoscut că 466 de ambarcațiuni engleze și scoțiene – deși multe relativ mici – fuseseră capturate de corsari algerieni. O rată similară de distrugere au suferit-o navele olandeze, franceze, germane și spaniole, toate alimentând nevoia de sclavi resimțită de conducătorii musulmani din Africa de Nord, care-i foloseau pe bărbați ca muncitori și pe femei ca servitoare casnice sau sexuale.

Pe măsură ce sătenii creștini s-au retras din preajma țărmurilor și ambarcațiunile creștine au devenit mai precaute, pirații și-au extins raza de acțiune. Ei au apărut în chip repetat în estuarul Tamisei și au luat în captivitate pescari englezi tocmai din largul comitatelor Essex și Kent. Cu ajutorul unui marinar olandez renegat, Jan Janszoon din Haarlem, care s-a convertit la islam și a adoptat numele Murat Reis, pirații au atacat Islanda în 1627, incendiind biserica de pe insula Heimaey, de unde au luat 242 de captivi, dar și alții din partea principală a țării de lângă Reykjavik. Janszoon a apărut de asemenea în prim-plan în 1631, când 327 de ostatici au fost luați din satul Baltimore din West Cork. (Mai târziu, el însuși avea să fie capturat de cavalerii de Malta, dar ulterior a evadat și a trăit până la adânci bătrâneți. Presupușii lui descendenți îi includ pe John F. Kennedy, Humphrey Bogart și mulți Spencer și Churchill, printre care și o doamnă de onoare a reginei Elisabeta a II-a.)

Deși apogeul luării de sclavi de pe coaste de către musulmani a fost între 1530 și 1640, acțiunile au continuat până în anii 1780 și se crede că pentru fiecare raid major au existat zeci de incursiuni mai mici, când corăbii apăreau pe neașteptate în golfuri – sătenii fugeau de pe ogoare, iar corsarii capturau pe cine puteau. Se estimează că în total au fost luați în sclavie 1 250 000 de creștini, cu mult mai mult decât negrii pe care albii i-au dus peste Atlantic în majoritatea acelei perioade. Mulți aveau să moară de boli sau netratați corespunzător, în condiții îngrozitoare în Africa. Câțiva s-au convertit, iar unii au fost salvați sau răscumpărați de preoți și familii bogate.

Toate acestea au însemnat o sursă majoră de teroare pentru europeni și în același timp un tip specific de narațiuni, reflectat vag în timpurile moderne prin pantomime de Crăciun și povești de groază. Până recent, includerea lor în istoria tradițională a fost în general evitată, reflectând pe de o parte sentimentul de vinovăție al albilor față de comerțul cu

sclavi peste Atlantic, care ulterior a devenit de nouă sau de zece ori mai mare; pe de altă parte reflectă cu certitudine stânjeneală reală. Însă pentru europenii din vremea lui Luther, raidurile de pe coaste au cauzat multă spaimă și nesiguranță.

Atacurile cele mai spectaculoase au sosit însă dinspre marginea răsăriteană a lumii europene, deoarece puternicul Imperiu Otoman s-a extins încă și mai mult. După domnia primului sultan cuceritor (care ocupase Constantinopolul), succesorii lui au dus islamul adânc în lumea creștină. Ei s-au confruntat cu o rezistență dârză. Bătălia de la Kosovo sau, mai poetic, Bătălia de la Câmpia Mierlei, din 1389, a însemnat un măcel devastator al sârbilor de către otomani. Aveau să treacă însă decenii până ce otomanii să cucerească finalmente Bosnia și Serbia. În Valahia, un bărbat care se iscălea Wladislaus Dragwyla a fost încurajat și omagiat de Papă și de jumătate din creștinătate pentru victoriile împotriva lui Mehmet al II-lea în 1459 și 1462. Conducătorul acela creștin trăise în copilărie la Curtea otomană, ca ostatic trimis de tatăl lui alături de fratele său mezin. Mezinul s-a convertit la islam și i-a slujit pe otomani; fratele mai mare a învățat Coranul și limba turcă, dar a luptat împotriva islamului.

Mai bine cunoscut în zilele noastre ca Dracula sau Vlad Țepeș, el s-a dovedit un formidabil luptător de gherilă și a raliat Transilvania împotriva invadatorilor, supraviețuind întemnițării în Ungaria, înainte de a cădea în bătălie în Țara Românească în 1476. Pasiunea lui pentru executarea prizonierilor, criminalilor și rivalilor prin tragerea în țeapă i-a subminat însă popularitatea. La un moment dat, în capitala lui Vlad Țepeș existau douăzeci de mii de inamici morți sau pe moarte atârnând din prăjini ascuțite care le fuseseră introduse prin anus. Boierii, nobilimea locală, au început să considere că ocupația musulmană relativ omenoasă putea fi preferabilă libertății creștine paranoice și sadice.

Una dintre marile perdante din această epocă a fost extraordinara dinastie Iagełło din Lituania-Polonia.

La sfârșitul anilor 1300, Lituania era mult mai mare decât micuțul stat din prezent. Mai exact, era cel mai mare stat național din Europa, care se întindea pe teritoriile actualelor Ucraina și Belarus, ca și peste părți din Rusia. Oficial a rămas un stat păgân, respingând sângeroasele incursiuni cruciate ale Cavalerilor Teutoni, în favoarea unei familii de zei și zeițe străvechi. În general erau divinități tradiționale (ale focului, lunii, destinului, morții, Luceafărului), deși, în mod interesant, exista de asemenea un zeu al ferchezuirii

personale. Panteonul acela a luat sfârșit abia în 1386, când conducătorul Jogaila s-a însurat cu regina Jadwiga a Poloniei și s-a convertit la creștinism. Văzând din ce parte bătea vântul, cavalerii și curtenii săi s-au botezat în masă în râurile țării.

Uniunii dintre Lituania și Polonia i s-a adăugat ulterior Ungaria, făcând dinastia Iagełło una dintre cele mai puternice din Europa. Împreună cu Habsburgii din sud, ei au reprezentat apărătorii efectivi ai lumii creștine împotriva atacurilor Răsăritului și ulterior ale otomanilor. Bătălia de la Mohács, reamintită și în prezent în Ungaria ca un moment de catastrofă națională, a pus de asemenea capăt dinastiei Iagełło. În 1541, otomanii au cucerit Buda, pe atunci capitala Ungariei și locul unde fusese întemnițat Vlad Țepeș.

Am văzut până acum un tablou destul de clar de cuceriri musulmane agresive, pe de o parte, și apărări creștine neliniștite, de cealaltă parte. Realitatea n-a fost chiar atât de precis definită. Aceasta deoarece în centrul Europei se afla marele conducător catolic și Sfânt Împărat Roman Carol Quintul, care, pentru mulți creștini, discipolii lui Luther și alți reformatori, era văzut ca o amenințare mai mare decât orice otoman. Domnia lui a fost mai puțin tolerantă în privința deosebirilor religioase decât autoritatea musulmană. Planurile lui măreațe pentru un gigantic imperiu renăscut, bazat ferm pe autoritatea familiei sale, i-au speriat pe venețieni, olandezi și francezi, chiar mai mult decât armatele ienicerilor otomani care înaintau. De aceea poate că nu-i atât de surprinzător că portretul cel mai cunoscut (și cel mai bine realizat) al lui Mehmet al II-lea, cuceritorul Constantinopolului, îi aparține lui Gentile Bellini, care fusese trimis acolo de către dogele Veneției la numai douăzeci și cinci de ani după căderea orașului, pentru a-l zugrăvi pe „biciul“ tuturor creștinilor. Sau că în anii 1460, în Galata, orașul aflat de cealaltă parte a apei față de Constantinopol, florentinii formaseră deja o colonie mare și activau în cincizeci de domenii diferite. În Galata existau biserici – le fusese interzis doar trasul clopotelor, ale căror dangăte zgomotoase puteau tulbura seninătatea islamică –, taverne și carnavaluri în timpul Postului Paștelui.

N-ar trebui, de asemenea, să fim surprinși că evrei, protestanți francezi, luterani și creștini ortodocși au trăit împreună în siguranță sub conducerea musulmanilor pe țărmurile Bosforului. Sau că Francisc I al Franței, luptând împotriva Habsburgilor, a solicitat ajutor în 1525 din partea lui Suleiman Magnificul. Sau nici chiar de faptul că se purtau dialoguri constante între conducătorii protestanți și musulmani, de la scrisori schimbate între regina Elisabeta I și sultanul Murad al III-lea care au discutat posibilitatea unui pact militar anglo-otoman, până la o ofertă a lui Suleiman de a le împrumuta trupe luteranilor pentru a-i ajuta în Flandra. Mulți protestanți și otomani considerau că simplitatea devoțiunii lor și neplăcerea comună față de statui și icoane îi transforma în

aliați firești împotriva catolicilor – o separare care nu se baza pe opoziția dintre Hristos și Mahomed, ci pe cea dintre „oamenii de credință“ și „idolatri“. Așa se explică destul de bine motivul pentru care lui Carol Quintul și papilor le era imposibil să ralieze „creștinătatea“ ca unică forță împotriva inamicilor ei.

IVAN, ERMAK ȘI CLĂDIREA RUSIEI

De ce este Rusia atât de mare? De ce are forma pe care o are? Întrebările acestea pot părea naive, totuși n-a existat niciun motiv evident pentru care vasta întindere de pădure, tundră și munți ai Siberiei să fie condusă de slavii riverani care trăiau în vest, și nu de chinezii sau mongolii din est. O hartă a lumii post-Genghis-Han ne-ar făcea să ne așteptăm la o Rusie mai mică. Iar Rusia lui Vladimir Putin din prezent a devenit una dintre cele mai mari țări din lume, cu uriașele zăcăminte de petrol, gaze naturale și minereuri, cu hinterlandul vast și revendicarea Arcticii, în urma bătăliilor și explorărilor din anii 1580.

Mai presus de orice, Rusia este atât de mare din cauza ambiției personale a unui țar moscovit, Ivan al IV-lea, cunoscut istoriei ca Ivan cel Groaznic (deși nevorbitorii de rusă ar trebui să afle că porecla poate fi tradusă la fel de bine prin „Ivan cel Puternic“).

Rușii n-au început totuși prin a dori să creeze un imperiu, tot așa cum nici englezii n-au intenționat să creeze Canada sau Statele Unite. În toate cazurile similare, europenii au exploatat pur și simplu un mic avantaj tehnologic pentru a câștiga bunuri care li se păreau (sau care erau) esențiale. Printre ele găsim unele care au apărut deja în istoria aceasta, și care vor mai apărea, ca sarea, cheresteaua, fierul și (înaintea materialelor plastice) fildeșul, însă și unul nou: blănurile. Înainte de epoca modernă a materialelor sintetice, pieile și blănurile de animale se numărau printre puținele feluri în care oamenii își puteau asigura căldura propriilor lor corpuri, ceea ce a fost mai cu seamă important în decursul perioadei de răcire a climei, „mica eră glaciară“, care a început din anii 1550 și a ținut până la începutul secolului al XIX-lea, cu înghețuri accentuate în anii 1650 și sfârșitul anilor 1700.

Din epoca respectivă am moștenit unele dintre cele mai frumoase peisaje olandeze de canale înghețate și petreceri țărănești, marile serbări de gheață ale Londrei pe Tamisa înghețată bocnă și consemnări de ninsori teribile în Spania și Portugalia. La răstimpuri Islanda a fost complet izolată de ghețurile maritime, iar foametea a făcut ravagii în

America de Nord, Franța și Scandinavia. Pentru oricine și le putea permite, blănurile de urși, vulpi, jderi, castori și nurci reprezentau protecții esențiale. De exemplu, hainele ceremoniale tivite cu blănuri ale unor judecători, primari și oficialități ale ghildelor actuale datează din perioada respectivă, când cei care își puteau permite să le cumpere doreau să poată sta pe bănci, tronuri sau oriunde ar fi dorit, înfofoliți în blănuri bogate. Cei mai sărmani trebuiau să se mulțumească cu blănuri de iepuri sau vulpi, dar adevărata căldură provenea de la cele groase și strălucitoare ale animalelor din uriașele păduri nordice, din Alaska în Terranova într-o direcție, și în Rusia europeană în cealaltă direcție.

Aceea a fost o epocă în care vânătorii de blănuri au fost la fel de importanți ca și minerii de cărbune, iar ascensiunea Moscovei ca bogat centru de comerț a depins în mare măsură de negoțul cu blănuri. Încă din 1486 diplomatul grec George Trakhaniot care activa în Moscova a consemnat: „Mulți negustori din Germania și Polonia se adună în oraș în timpul iernii și cumpără exclusiv blănuri: de samur, vulpe, hermină, jder și uneori de lup. Și cu toate că blănurile sunt procurate din locuri aflate la multe zile depărtare de Moscova… toate sunt aduse în locul acesta, iar neguțătorii le cumpără de aici.“ [171]

La nord de Moscova, orașul Novgorod (adică „Noul Oraș“) întemeiat de vikingi fusese un deschizător de drumuri în comerțul cu blănuri, împingându-și influența în pădurile dese din nord-est și stabilind după aceea legături cu orașele germane negustorești din Liga Hanseatică, iar prin intermediul lor cu olandezii. Timp de aproape trei secole – din 1136, când cetățenii din Novgorod și-au alungat cneazul –, fusese o republică civilă, al cărui guvern aducea mai degrabă cu al Veneției republicane, Florenței sau ulteriorului stat olandez decât altceva din lumea rusă. Teoretic, Novgorod era condus de *vece*, adunări publice, deși mare parte din putere se afla în mâinile familiilor de negustori bogați sau nobili și a unei succesiuni de arhiepiscopi. Comerțul cu blănuri, miere, ceară și colți de morsă i-a îngăduit Novgorodului să creeze propriul său stat, întins spre Urali și Marea Albă, iar în nord spre Marea Baltică. Aflat la o extremitate a Drumului Mătăsii, care mergea până în China, avea o poziție destul de nordică pentru a evita ravagiile hoardei de mongoli, deși, pentru a-și păstra independența, armata Novgorodului a trebuit să lupte împotriva locuitorilor nativi ai pădurilor, suedezilor invadatori și cavalerilor cruciați germani.

Faimos în calitate de centru al religiei și culturii, Novgorod a început să piardă înaintea puterii în ascensiune a Moscovei cu tradiția ei mai sumbră a rivalității între autocrați, apăruți ei înșiși din certurile familiale. Precum republica romană târzie, Novgorodul produsese o clasă conducătoare bogată ale cărei abuzuri evidente au cauzat resentimente printre cetățenii de rând. Un istoric timpuriu a descris astfel viața în locuința unuia

dintre finanțatorii săi cosmopoliți: „Conversația a continuat în germană, presărată cu înfloriturі în latină, la fel cum aristocrații ruși ulteriori foloseau franceza. S-a băut vin scump din Burgundia, turnat din carafe de Boemia în cupe venețiene, pentru a ajuta la înghițirea turtei dulci din Nürnberg.“ [172]

Am discutat ultima dată despre Rusia după ce cnejii din Kiev se convertiseră la creștinismul ortodox, pentru ca apoi să se prăbușească înaintea hoardelor mongole care au distrus prima civilizație slavă. Moscova n-a fost decât unul dintre orașele ruse care plătiseră tribut mongolilor și începuse să-și revină lent în anii 1300. După un război brutal între pretendenți rivali în 1443–1445, familia sa conducătoare a stabilit un sistem clar de „succesiune verticală“ singulară, care a permis consolidarea puterii. Sub marii săi cneji, Moscova era gata să se extindă. Lipsiți totuși de agricultura statelor vest-europene (exista un singur anotimp fertil, scurt, iar pătura de sol era subțire) sau de surse evidente de bogății naturale, conducătorii Moscovei au privit spre nord, către rețeaua de comerț fluvial dominată de Novgorod, și spre vest, către nesfârșitele păduri abundând în blănuri ale Siberiei. Aceasta nu putea să însemne decât expansiune prin război. După ce n-a primit ajutor din partea regatelor vecine ale Lituaniei și Poloniei, Novgorod a fost cucerit de cneazul moscovit Holmski în 1471–1472. Dacă puterea dominantă ar fi revenit Novgorodului republican și burghez, nu Moscovei autocrate, poate că istoria politică a Rusiei ar fi fost în chip interesant diferită… și mai fericită.

De acum vânătorii de blănuri ruși uciseseră atât de multe animale sălbatice din jurul Moscovei și Novgorodului, încât atracția Siberiei era irezistibilă. Însă o familie de negustori bogați din Novgorod avea să-i ofere marelui cneaz moscovit Ivan al III-lea ocazia de a pătrunde adânc în Orient. Familia Stroganov ajutase la întemeierea cnezatului Moscovei în timp ce-și clădise averea din extragerea sării. La fel ca Africa Subsahariană, Rusia centrală avea puțină sare proprie și o importase din Europa de Vest. Acum Stroganovii găsiseră depozite în apropiere, în păduri și lacuri, ceea ce îi adusese în conflict cu conducătorii militari musulmani. Se afirmă chiar că numele familiei, care înseamnă „fâșii de carne“, provine din neplăcuta pedeapsă ce a fost aplicată unuia dintre primii săi membri, care a fost tăiat în bucăți (de aici, bucățelele de carne din „beef Stroganoff“).

Dârji, Stroganovii au extins afacerea familiei cu pește, ceară, piei de animale și cherestea. Cel mai influent patriarh al lor, Anikei Stroganov, s-a mutat în sud, la Moscova, și a devenit atât furnizorul favorit de blănuri și alte obiecte de lux al țarului, cât și o sursă regulată de lichidități. Ivan al III-lea și Ivan al IV-lea, „cel Groaznic“, acordaseră domenii întinse unor familii de boieri favorite, însă Stroganovii doreau să meargă mult mai

departe. În 1558, Ivan cel Groaznic le-a acordat acestor întreprinzători privați suveranitatea pe timp de douăzeci de ani asupra unor vaste teritorii sălbatice, fiind scutiți de taxe și legi, ca și de intervenția altor autorități. Stroganovii au fost pentru Rusia ceea ce avea să fie Hudson's Bay Company pentru Canada.

Marii cneji se autointitulaseră „stăpâni ai întregii Siberii", dar aceea fusese mai degrabă exprimarea unei speranțe, deoarece nu însemna cucerirea și colonizarea unor tărâmuri locuite de băștinași; aceeași stăpânire fusese revendicată și de conducătorii mongoli. Lucrurile aveau să se schimbe odată cu Ivan cel Groaznic. Tatăl lui a murit pe când el avea trei ani, iar mama (posibil otrăvită) pe când avea opt ani. Ivan cel Groaznic a fost primul mare cneaz al Moscovei (la vârsta de șaisprezece ani) care s-a încoronat Țar al tuturor Rusiilor în 1547, printr-o ceremonie în stil bizantin în superb pictata Catedrală a Adormirii Maicii Domnului din Kremlin, și s-a dovedit din capul locului un conducător periculos. Este posibil să fi avut o personalitate bipolară; cu siguranță, avea accese teribile de furie. Mulți dintre oponenții lui au dispărut pur și simplu sau au murit, iar mai târziu în decursul vieții și-a omorât accidental propriul fiu și moștenitor într-o încăierare la beție. Însă Ivan a fost în același timp șiret și mai ambițios decât oricare alt conducător anterior de la Moscova. El a încercat să-și găsească o mireasă străină cultivată, trimițând ambasadori la Curțile apusene. I-a primit cu brațele deschise pe negustorii englezi și a dorit să încheie o uniune politică, ba chiar și una personală, cu regina Elisabeta a Angliei. A construit o bibliotecă mare, a adus meșteșugari din Germania și a fost responsabil pentru unele dintre cele mai mărețe biserici și palate ce continuă să împodobească Moscova.

Înconjurat de un ocean de necazuri familiare pentru majoritatea conducătorilor epocii – insurecții, războaie îndelungate cu puterile vecine și intrigi la Curte –, Ivan a extins totuși enorm puterea Moscovei. El a cucerit hanatele musulmane Kazan și Astrahan în anii 1550, punând capăt finalmente îndelungatei eclipsări a Rusiei de umbra aruncată de urmașii Hoardei de Aur mongole. N-a putut totuși să înainteze către vest, în ciuda unor conflicte aparent interminabile cu danezii, suedezii și cavalerii germani în regiunile baltice. Mai important încă, Ivan a creat un stat totalitarist timpuriu, un tărâm personal cunoscut ca *opricinina*, care, printr-o ironie crudă a sorții, ocupa mare parte din teritoriul Novgorodului cândva republican. *Opricinicii*, poliția personală a lui Ivan transformată treptat în armată, au fost folosiți pentru represalii sălbatice, iar în 1570 au prădat Novgorodul, reducându-l la nivelul unei fantome triste și servile a fostului oraș. Teritoriile stăpânite de Novgorod dincolo de Urali, întinzându-se spre Siberia, au fost preluate de Moscova.

Acesta era așadar conducătorul nestăpânit, periculos și ambițios pe care Stroganovii l-au convins să le acorde hegemonie privată în teritorii uriașe de ambele părți ale Uralilor, inclusiv permisiunea de a construi fortărețe în lungul râurilor. Ei au devenit primii oligarhi ruși, fabulos de bogați, care au exploatat resurse naturale, protejați de monopoluri, dependenți de conducătorul totalitarist al Moscovei, fiind în același timp vitali pentru el. Cu propriile lor fortărețe, un uriaș palat de familie, construit din lemn, departe de Moscova și o armată privată de negustori și vânători de blănuri care explorau mereu mai departe, Stroganovii au însemnat ceva nou pentru istorie, o uriașă întreprindere capitalistă combinată cu o dinastie de familie. Ar putea fi comparați cu marile familii italiene ca Medici și Borgia, care au ajuns principi din negustori, atât doar că italienii n-au avut aproape niciodată zelul aproape imperial al Stroganovilor pentru expansiune.

De ce oare un conducător atât de obsedat de puterea personală ca Ivan cel Groaznic a tolerat, ba chiar a încurajat, un asemenea rival potențial în interiorul regatului său? Pentru că Rusia lui, cu granițe vaste și permeabile, și înconjurată de inamici, avea nevoie de bogăția pe care o aducea în Moscova afluxul continuu de blănuri al Stroganovilor, ca să nu mai amintim de sare și cherestea. Ivan știa de asemenea că proprietatea lor pe termen limitat asupra unor teritorii pe care moscoviții înșiși nu le vizitaseră niciodată putea fi revocată oricând. Puține lucruri s-au schimbat de atunci. Oligarhii și magnații depind de conducătorii politici – atâta timp cât aceștia sunt decisivi – într-o măsură mai mare decât au nevoie politicienii de ei.

Punctul slab al acordului reciproc era că exploratorii și vânători de blănuri ai Stroganovilor pătrundeau în teritorii pe care alții le considerau ca aparținându-le lor. Încă din Epoca de Bronz, poate și dinainte, multe triburi native vânau și pescuiau în taiga, regiunea mlăștinoasă acoperită de vastele păduri de conifere. Populațiile acelea nu reprezentau o amenințare militară importantă, dar existau de asemenea și hanii musulmani, descendenți ai invaziei mongole, care revendicau teritoriile; ei erau mai aprigi și au intrat în conflicte regulate cu rușii. Cel mai amenințător dintre ele era hanatul Sibir aflat în plină ascensiune, condus de Kucium-Han și întinzându-se între râurile Tobol și Irtîș. În 1571, Kucium a încetat să mai plătească tribut Moscovei, iar Ivan, aflat în război cu Polonia, cavalerii livonieni și scandinavi, și amenințat ca întotdeauna de tătarii din Caucaz, nu-și putea permite să trimită altă armată care să-i ajute pe baronii blănurilor. Disperați, aceștia au apelat la războinicul cazac Ermak Timofeevici.

În cultura rusă, Ermak are ceva din statutul unui Daniel Boone american sau chiar al unui Robin Hood englez: un erou romantic ale cărui isprăvi au fost repovestite și înflorite de-a

lungul secolelor. El luptase probabil în războaiele neîncununate de succes ale lui Ivan din vest, împotriva cavalerilor livonieni germanici călițiți în bătălii, și era un lider militar talentat, capabil să conducă cinci sute de mercenari – cazaci, ruși, germani și suedezi – în hanatul siberian. Aceștia nu au fost cavaleriștii cazaci din epocile ulterioare, deoarece, în primul rând, terenul împădurit, muntos și brăzdat de ape nu era practic pentru cai. N-au adus cu ei nici tunuri, ci doar muschete și praf de pușcă. Trupa puțin numeroasă a lui Ermak călătorea pe jos și cu plutele pe râuri.

Potrivit legendei tradiționale, inamicii tătari ai lui Ermak nu cunoșteau praful de pușcă și au fost uluiți de armele de foc, la fel cum se întâmplase cu băștinașii americani cam tot în aceeași perioadă. Istoricii recenți au contestat versiunea respectivă – tătarii erau mult mai conectați cu restul lumii [173] –, însă invadatorii i-au depășit cu certitudine din punctul de vedere al armamentului pe apărătorii musulmani, care se bazau pe arcuri cu săgeți. În 1581–1582, Ermak a sosit pe teritoriile lui Kucium și la scurt timp după aceea i-a ocupat capitala Isker. A fost un risc punitiv și cu caracter de tatonare, menit să le dea musulmanilor o lecție; era de fapt prima pătrundere a Rusiei pe un teritoriu vast pe care avea până la urmă să-l cotropească. Forța cazacilor a reușit să învingă o armată se pare de cinci până la de zece ori mai numeroasă și Ermak a izbutit să mențină doi-trei ani o garnizoană în adâncul teritoriului siberian, dar a trimis Moscovei mesaje tot mai disperate pentru întăriri.

Ivan, care până atunci îl privise pe Ermak ca pe un bandit, a fost impresionat și i-a trimis grațierea și daruri, printre care făcea parte și o platoșă. Dacă legenda este adevărată, cadoul a fost nefericit. Ermak a început să sufere de pe urma lipsei de muniții și de oameni, poziția i s-a înrăutățit și a murit până la urmă într-o încăierare de lângă râul Irtîș: a încercat să scape înot, dar platoșa țarului l-a tras la fund. Chiar dacă adevărul a fost altul, metafora este potrivită pentru soarta agenților succesivi ai autocrației ruse, care au sfârșit în moduri nefericite, în vreme ce statul pe care-l slujiseră s-a întărit.

La scurt timp după moartea lui Ermak, rușii și-au reluat înaintarea spre est și în decursul a două generații au ajuns pe coasta îndepărtată, acolo unde Siberia atinge Alaska, și la Marea Ohotsk din nordul Japoniei.

Dacă neamul Rus a stat la originea Rusiei, Ivan cel Groaznic a fost adevăratul părinte întemeietor al Rusiei moderne. După moartea sa, puterea și coerența Moscovei aveau să aibă probleme, începând cu o haotică „epocă de necazuri“, totuși extinderea de către el a influenței Rusiei spre sud, est și nord a creat forma esențială a țării, care avea să se păstreze. Rușii au continuat să fie înghiontiți de polonezi, germani și scandinavi dinspre

nord și vest, dar s-au putut întinde spre est pe o suprafață imensă. După înfrângerea conducătorilor musulmani ai Kazanului și Astrahanului, trupele rusești aveau să coboare și spre sud, ajungând finalmente la Marea Neagră și Marea Caspică în epoca Ecaterinei cea Mare și a extraordinarului ei amant și general, prințul Potemkin. Precum valurile succesive ale unei maree, expedițiile rusești au trecut neîncetat peste Siberia, aducând statului nu doar blănuri, sare și lemn, ci și o perpetuă colonie penală pentru inamicii săi.

Vânătoarea inițială pentru blănuri le-a adus rușilor o suprafață de uscat o dată și jumătate mai mare decât SUA și o regiune care conține până la 80% din rezervele de petrol ale Rusiei moderne și 90% din gazele naturale și cărbunele ei – zăcăminte vaste de care depind în chip important bogăția ei modernă și puterea globală. Siberia este de asemenea bogată în fier, staniu, aur și alte metale și are cel mai adânc lac din lume: Baikal. Fără Siberia, noțiunea noastră despre Rusia se destramă. În întinderile acelea gigantice dinapoia Moscovei și vestului Rusiei s-a putut retrage și regrupa țara când a fost atacată mai întâi de Napoleon, apoi de Hitler. În combinația aceea de „frigider și Eldorado“ au pierit inamicii țarului și victimele gulagului comunist și tot acela a fost locul centrelor spațiale și al misterioaselor baze militare.

Fără Siberia, Rusia n-ar fi decât un stat est-european mare, însă banal. Dar dacă Ivan cel Groaznic poate fi creditat parțial pentru importanța ulterioară a Rusiei pe scena mondială, tot el trebuie de asemenea învinuit pentru tradiția mânată de frică și personalizată a puterii politice a Rusiei de atunci și până în prezent. Poate că Ermak a fost un aventurier romantic și îndrăzneț, însă el a însemnat de asemenea avangarda autocrației.

DOI CONDUCĂTORI, O SINGURĂ PROBLEMĂ

În anul 1604, regele Iacob avea multe probleme. În primul rând, care Iacob era el? Ca rege al Scoției, era Iacob al VI-lea, „Jamie Saxt“, ultimul dintr-o lungă linie de descendență a familiei Stuart. Însă acum el se afla la Londra, în Anglia, unde era Iacob I. Atunci care era – exact – regatul său?

Iacob a propus denumirea Marea Britanie, care n-a fost pe placul englezilor, și plănuia un steag nou, o combinație de linii și culori care rănea ochii și care, din capul locului, n-a plăcut nimănui. El dorea pace cu Spania, tradiționalul dușman catolic al Angliei. Ca atâția alți monarhi, el ducea de asemenea lipsa lichidităților. Însă Iacob, sigur pe sine din

punct de vedere intelectual, era iritat mai cu seamă de o problemă socială, o manie care bântuia noul lui regat și pe care o considera complet dezgustătoare. El a pus pana pe hârtie și a scris un pamflet pe care l-a intitulat simplu: „O critică la adresa tabacului“.

Pe toată întinderea țării sale, bărbații îi imitau pe „indienii sălbatici, fără Dumnezeu și înrobiți“, fumând frunze, iar „fumul acesta urât-mirositor este absorbit pe nas și întemnițat în creierul rece și umed“. Regele era mai cu seamă scandalizat de cei care fumau în timpul meselor: „Cât despre deșertăciunile comise prin obiceiul acesta murdar, nu este oare atât înfumurare nemăsurată, cât și necurățenie ca bărbații aceștia să șadă fără rușine la masă, scuturând din Pipele cu Tabac și pufăind fumul de tabac de la unul la altul, astfel încât fumul spurcat și puturos este suflat peste mâncăruri?“ De acum monarhul cu barbă roșie și cu spume la gură își dăduse frâu liber diatribei. Iacob a concluzionat printr-o erupție magnifică: tabacul era un „obicei dăunător ochiului, detestabil pentru Nas, vătămător pentru creier, primejdios pentru plămâni, iar prin fumul negru și duhnitor este asemănător întru totul cu oribilul Fum al Styxului din adâncul fără fund“ [174].

În cealaltă parte a lumii, alt conducător avea exact aceeași problemă, întrucât tutunul ajunsese și în Japonia, probabil prin intermediul influenței iezuiților portughezi. Conducătorul teoretic al țării, împăratul, era o marionetă, însă adevăratul conducător, generalisimul, sau shogunul, detesta tutunul la fel de mult ca Iacob. Și el a decis eradicarea lui. În Anglia îndepărtată, consumul de tutun era privit ca un obicei destrăbălat, asociat cu întrunirile desfrânate din taverne și cu publicul pieselor de teatru. În Japonia, tutunul fusese adoptat de bandele Kabukimono de bărbați recalcitranți, niște punkiști ai secolului al XVII-lea.

Kabukimono erau bande de cartier care se îmbrăcau în veșminte extravagante, folosind ca mantii chimonouri femeiești, aveau tunsori extravagante și se comportau agresiv pe stradă, atacând trecători, încăierându-se și dansând și fluturând pipele lor lungi și fumegătoare. De aceea în 1612, apoi din nou în 1615, tribunalul japonez a mers mai departe decât Iacob și a interzis fumatul. Decizia aceea a cauzat frământări. Din biroul său din Osaka, negustorul englez William Eaton i-a scris pe 1 martie 1613 colegului său Richard Wickham aflat în capitala japoneză Edo (actualmente Tokyo), pentru a-l informa că cel puțin 150 de persoane fuseseră arestate „pentru cumpărarea și vânzarea de tabac în ciuda poruncii Împăratului și sunt în pericol să-și piardă viețile, iar depozite mari de tabac au fost arse“ [175].

La începutul secolului al XVII-lea, similitudinile dintre Britannia și Japonia s-au extins

dincolo de amenințarea socială a drogului nou-apărut. Cele două țări erau arhipelaguri cam de aceeași mărime, aflate în largul unui continent mult mai mare, cu care aveau o relație încordată. Ca și scoțienii și englezii, japonezii importaseră idei religioase, tehnologii și produse de lux peste marea îngustă, dar izbutiseră să se țină ceva mai retrași. Ca și Britannia, Japonia fusese doar recent unită sub un singur conducător. În 1582, după o perioadă îndelungată de conflicte, soldatul de origine modestă, Hideyoshi, din clanul Tokugawa, se declarase shogun. În scurt timp cele două țări aveau să pornească în direcții diametral opuse în unul dintre cele mai fascinante experimente pe care le poate oferi istoria modernă timpurie. Inițial totuși similitudinile au fost izbitoare.

Anii petrecuți de Hideyoshi la putere l-au arătat ca fiind un conducător cu energia reginei Elisabeta a Angliei. Ca și ea, shogunul a fost instinctiv tolerant în privința religiei și pentru o vreme le-a îngăduit iezuiților portughezi să-i convertească la creștinism pe cetățenii doritori. Armatele Elisabetei luptaseră în Olanda și Franța împotriva spaniolilor influențați de iezuiți și suferiseră înfrângeri notabile. Hideyoshi organizase un atac împotriva imperiului chinez, prin Coreea, pe care soldații lui au devastat-o, dar fără succes important pe termen lung. Hideyoshi n-a avut un Shakespeare japonez cu care să se fălească, însă domnia lui a fost notabilă prin castele și picturi superbe. [176] El a fost de asemenea decis să restabilească ordinea și în 1588, pe când Elisabeta aștepta Armada spaniolă, a organizat o „vânătoare a săbiilor" – o confiscare în masă a pumnalelor, săbiilor și sulițelor de la toți japonezii, cu excepția clasei militare a samurailor.

Pirații oceanici japonezi au fost echivalentul asiatic al lui Drake, Hawkins și Raleigh. Englezii atacau porturile și corăbiile spaniole în căutare de aur, bunuri de lux și (în cazul lui Hawkins) sclavi, iar din porturile japoneze, personaje faimoase precum căpitanul Wu-Feng îi supuneau pe chinezi exact aceluiași tratament. Ambele națiuni aflate în ascensiune s-au comportat cu brutalitate față de oricine le-a stat în cale. Englezii Elisabetei i-au oprimat pe irlandezii indigeni, în timp ce compatrioții lui Hideyoshi au procedat la fel cu populația ainu de pe insulele de nord. În termeni economici, atât Marea Britanie, cât și Japonia se străduiau să facă față consecințelor defrișărilor masive și creșterii societății urbane; în scurtă vreme, atât Londra, cât și Edo aveau să miroasă foarte similar, sufocate de fumurile focurilor de cărbuni. [177]

Au existat desigur și multe deosebiri – în structura politică, în religie și în rezultatele războaielor. Formidabila flotă coreeană de corăbii înarmate cu tunuri s-a descurcat mai bine împotriva Japoniei decât au făcut-o spaniolii împotriva englezilor. Exista de asemenea o deosebire importantă în privința populației. Japonia, cu o populație de aproximativ optsprezece milioane, avea poate de trei ori mai mulți locuitori decât Marea

Britanie și se simțea mai autonomă din punct de vedere economic. Negustorul Eaton care scrisese despre interzicerea tutunului era membru al așa-numitei Fabrici Engleze (în realitate, o bază comercială) din Hirado, pe insula Kyushu, lângă Nagasaki. În Occident nu existau negustori japonezi, iar avanposturile europene din Japonia aveau să dispară în scurt timp. Iezuiții și olandezii au rezistat cel mai mult. Englezii, care sosiseră în 1613, plecaseră în mai puțin de un deceniu, nereușind să câștige suficient de pe urma comerțului.

Asta l-a nedumerit pe regele Iacob, care i-a scris împăratului japonez, oferind „bune relații și prietenie". El nu dorea decât „instaurarea și stabilirea unui schimb reciproc de mărfuri pentru binele mutual al supușilor amândurora". Deși jignit că nu primise niciun răspuns la prima sa scrisoare, Iacob era pregătit chiar să se ploconească puțin: „Nu am primit niciun răspuns de la Maiestatea Voastră, ceea ce punem pe seama depărtării dintre locurile pe care le stăpânim, iar nu vreunei rele voințe" [178]. A fost un exemplu rar și reconfortant al unui european din epoca modernă timpurie care încerca să vadă o situație și din alt punct de vedere.

Marea Britanie a lui Iacob și shogunul Japoniei, acum Tokugawa Ieyasu, succesorul lui Hideyoshi, se confruntau cu aceeași întrebare strategică esențială: cum poate prospera o națiune insulară mică într-o lume cu imperii tot mai mari?

Marea Britanie a răspuns prin extindere, prin construirea de flote, pe care le-a trimis peste oceane, spre America și Orientul Îndepărtat. Englezii și scoțienii erau mânați de fervoare religioasă, dar și de speranța câștigului. Prima companie pe acțiuni a Angliei a fost un sindicat negustoresc, Muscovy Company, înființat în 1555. Compania Indiilor Orientale engleză și-a căpătat statutul de la Elisabeta în 1600. După șapte ani, „London Company" a întemeiat colonia americană Virginia. Exploratorii au devenit eroi populari, iar apetitul de a auzi cât mai multe despre restul lumii, care poate fi urmărit prin piese de teatru, broșuri și cărți, pare să fi fost insațiabil. Flota Elisabetei fusese comparativ micuță, dar reorganizarea amiralității și șantierele navale la scară industrială – mai întâi la Deptford, apoi la Chatham și Portsmouth – au produs în curând corăbii mai multe și mai mari. În 1637, când *Sovereign of the Seas*, cu 102 tunuri, a fost lansată la apă pentru Carol, fiul lui Iacob, Marea Britanie a putut afirma că era posesoarea celei mai formidabile nave din lume.

Japonezii ar fi putut urma același drum și aproape că au făcut-o. Începând cu anii 1580, ei făcuseră negoț în corăbiile lor „cu peceți roșii" înarmate în jurul Thailandei, Vietnamului și Filipinelor. În 1600, în Japonia a sosit marinarul englez William Adams, care servise sub

Drake și luptase împotriva Armadei spaniole. Corabia olandeză pe care se afla, plutind în derivă și cu echipajul înfometat, aruncase ancora, iar Adams fusese salvat de pescari japonezi și dus la cea mai apropiată autoritate – viitorul shogun Ieyasu. Iezuiții portughezi, care erau pe cale de a converti la romano-catolicism incredibilul număr de jumătate de milion de japonezi, n-au salutat sosirea unui eretic englez murdar și, cu adevărată înțelepciune creștină, i-au sugerat lui Ieyasu să-l răstignească.

Însă conducătorul acela cu minte descuiată n-a procedat așa, ci l-a descusut pe Adams despre corăbii, Dumnezeu și matematică, și l-a numit sfătuitor al său. Ieyasu era interesat de ideea de a-și construi o flotă oceanică puternică și în 1605 Adams a supravegheat, într-un șantier naval nou de la Ito, construirea a două nave excelente, în stil european, care puteau naviga pe ocean. Will Adams din Gillingham, comitatul Kent, a devenit Anjin-Sama un personaj respectat în Japonia și amintit până în prezent, în același timp ajutor apropiat al lui Ieyasu, conducătorul militar care, în felul lui, a fost tot atât de influent în crearea Japoniei ca stat unic, pe cât a fost Iacob în crearea Marii Britanii. Nu există niciun motiv pentru care japonezii navigatori și avansați din punct de vedere tehnic să nu fi putut construi în scurt timp flote de galioane, tot așa cum copiaseră și îmbunătățiseră deja muschetele și tunurile europene.

În Japonia se dezbătea intens direcția în care să îndrepte țara. Străinii aduseseră unele obiecte interesante pe care să le comercializeze – praful lor de pușcă era considerat bun, dar țesăturile erau îngrozitoare – și cu siguranță aveau unele abilități fascinante. În același timp însă erau o sursă de instabilitate, iar o parte importantă a problemei o reprezenta succesul misionarilor creștini, care se răspândea cu repeziciune. Se estimează că la începutul secolului al XVII-lea ei au convertit aproximativ cinci sute de mii de japonezi, inclusiv țărani de rând, samurai și latifundiari, majoritatea în sud. Inițial shogunii au privit lucrurile relaxați, însă dispoziția s-a schimbat când japonezii creștini au început să provoace necazuri. Asediul castelului Osaka în 1614-1615 a fost o adevărată epopee, care a pecetluit victoria dinastiei Tokugawa, devenită conducătoarea întregii țări. Dar îndărătul zidurilor masive ale fortăreței, alături de stăpânul ei, se aflaseră mii de samurai determinați – și mulți fuseseră creștini și fluturaseră stindardele sfinților creștini.

Mulțumită lui Adams, Ieyasu putuse distinge între europenii protestanți și romano-catolicii rebeli. Răspunzându-i cu amabilitate lui Iacob, el i-a trimis chiar o armură minunată de samurai. Însă Ieyasu a murit pe neașteptate la scurt timp după asediu, posibil de sifilis sau cancer, iar noul shogun, fiul său Hidetada, era mai nemilos. A început o epurare a străinilor, concentrată inițial asupra iezuiților, dar care a paralizat tot comerțul european. După douăzeci de ani, în 1637, pe insula Kyushu a avut loc o răscoală

a treizeci de mii de țărani, în majoritate creștini. Cauzele ei fuseseră atât taxele și foametea, cât și religia, iar răscoala s-a încheiat după alt asediu epopeic, în decursul căruia țăranii și samuraii rebeli au ținut în loc o armată mult mai numeroasă. Tokugawa a putut pune capăt răscoalei doar cu ajutorul corăbiilor care aparțineau altor creștini (este drept, protestanți) – olandezii.

Toate evenimentele acestea au fost mai mult decât umilitoare și i-au determinat pe japonezi să se gândească la modul cel mai bun în care să echilibreze oportunitățile și riscurile în privința influențelor sosite din exterior. După doi ani s-au anunțat măsurile spectaculoase cunoscute ca *sakoku*, sau politica „țării închise". Dimensiunile corăbiilor japoneze urmau să fie restricționate prin lege, putând fi suficient de mari doar pentru pescuitul de coastă. Navele oceanice au fost dezasamblate și construirea lor a devenit un delict capital. Pentru și mai multă siguranță, de acum înainte corăbiile trebuiau construite cu o gaură mare în copastie, care era letală în largul mării, unde valurile mari ar fi însemnat scufundarea lor – un caz unic de ambarcațiuni concepute special pentru a naufragia. Cetățenilor japonezi li s-a interzis să mai părăsească țara sub amenințarea pedepsei capitale, iar străinii nu mai aveau voie să intre. Creștinismul a fost proscris, deși mulți creștini japonezi au preferat să moară decât să renunțe la noua lor credință.

În cele din urmă, au fost expulzați străinii. Când portughezii au revenit în 1640 pentru a protesta, sediul misiunii lor a fost distrus. Deși au mai rămas legături comerciale, foarte puține și strict reglementate, cu Coreea și Olanda, Japonia a fost într-adevăr efectiv închisă. Restricțiile acelea s-au menținut mai mult de două secole și sunt văzute în general ca un caz clasic de inepție politică. Ce s-ar fi întâmplat dacă regele Iacob, poate înfuriat dincolo de limitele răbdării de alt incident de fumat pasiv în Palatul Westminster, ar fi ordonat distrugerea flotei britanice și interzicerea oricăror contacte cu continentul? Japonezii au renunțat de asemenea la armele moderne, astfel că la sosirea Marinei americane (o instituție inimaginabilă în momentul aplicării *sakoku*) în 1853, n-au avut niciun răspuns împotriva amenințării oferite de tunurile ei.

Povestea are totuși și alt aspect. Cele peste două secole de izolare au creat o Japonie mai intens japoneză decât ar fi fost altfel posibil. Clădirile distinctive, tradițiile unice ale artei și teatrului, ritualurile bazate pe ceai, muzică, curtezane și anotimpuri, ca și bucătăria neobișnuită și originală, ar fi fost pur și simplu „mai puțin așa" fără ușile încuiate de Tokugawa. Chiar și azi Japonia este într-o măsură mai mare ea însăși, mai distinctivă, decât alte culturi – cu certitudine decât cultura globală omogenizată a britanicilor moderni. Izolată de epidemiile mondiale răspândite de navigație și bucurându-se de pace internă, populația Japoniei a crescut rapid, astfel că la începutul anilor 1700 Edo era cel

mai mare oraș din lume (bineînțeles, fără ca lumea s-o fi știut). Armele au dispărut aproape complet. Unitatea internă a adus înflorirea comerțului intern.

Japonezii epocii Tokugawa au fost chiar în stare să rezolve unele dintre problemele lor de mediu cele mai presante. Ei se bazaseră la fel de mult ca englezii pe cherestea pentru clădiri; capitala Edo, construită majoritar din lemn, a fost pe jumătate distrusă de un „incendiu mare" în 1657, la nouă ani înainte ca același lucru să se întâmple în Londra. Lemnul necesar pentru castele, ambarcațiuni și combustibil și cererea de mai multe terenuri agricole cauzată de creșterea populației duseseră la defrișări uriașe și eroziuni. Dezastrul părea iminent.

Așa însă cum a arătat Jared Diamond, japonezii au reușit după aceea să-și limiteze populația, atingând o stare de echilibru. Ei au găsit surse alternative de hrană, în primul rând în ocean, care sunt esențiale și azi pentru regimul lor alimentar. Și au reîmpădurit. Pădurile japoneze s-au refăcut grație unui sistem complicat de reguli, care preciza ce esențe lemnoase puteau fi utilizate în ce scopuri, taxelor aplicate pentru tăierea copacilor și înțelegerii sporite a silviculturii. Lemnul a devenit un produs valoros și subiect de dezbateri pentru cunoscători; țăranii mai înstăriți știau că arborii cu viață lungă vor fi utili pentru nepoții lor, iar guvernarea centrală aspră a impus peste tot noile reguli. Comparativ cu distrugerea pădurilor petrecută în mare parte din Marea Britanie și apoi în mare parte din America, ne putem cel puțin întreba care dintre decizii – de extindere sau de limitare pe plan local – a fost mai înțeleaptă?

Și totuși aceasta nu-i decât jumătate din poveste. Celălalt aspect al Japoniei dinastiei Tokugawa, la care vom reveni mai târziu, este că a fost o societate intens ierarhică și conservatoare, care n-a dezvoltat niciodată cultura semidemocratică și mai deschisă a Occidentului modern timpuriu. Conservatorismul și izolarea merg probabil mână în mână. Atunci când s-a realăturat lumii, Japonia continua să fie condusă de o ierarhie de aristocrați cu vederi medievale, iar cetățenii ei erau instruiți, poate chiar prea bine, să asculte ordine. Aceasta avea să aibă implicații pentru istoria secolului XX. Japonia continuă să aibă punkiștii ei, bineînțeles, și, în ciuda edictelor din 1612, japonezii rămân fumători formidabili.

ÎNTR-O COAJĂ DE NUCĂ SPRE NEW YORK

Apropiata dominare mondială a britanicilor nu era încă evidentă. Eșecul pătrunderii pe

piața japoneză a fost urmat de altele. Ascensiunea britanicilor ca forță navală și comercială este în prezent atât de înrădăcinată în istoria lumii, încât poate fi șocant să aflăm că în competiția cea mai lucrativă dintre toate, ei au fost învinși fără drept de apel de rivalii care apăruseră în evenimentele din Japonia – olandezii.

În linii foarte mari, istoria expansiunii comerțului european poate fi împărțită în trei etape. Mai întâi, începând cu sfârșitul anilor 1400, au fost portughezii, ale căror corăbii au explorat coastele Africii. După aceea, descoperind că puteau depăși Capul Bunei Speranțe printr-un ocol larg spre vest, care îngăduia vânturilor să-i poarte dincolo de extremitatea continentului african, ei au ajuns în India și Orientul Îndepărtat. Portughezii n-au acționat ca făuritori de imperii, ci ca negustori violent monopoliști, ridicând fortificații care să le protejeze rutele maritime și respingându-i pe rivali. Următorii au fost spaniolii, care n-au încercat de fapt să-i alunge pe portughezi de pe rutele „lor", ci s-au concentrat, așa cum am văzut, asupra Americilor. Cel mai faimos navigator al Portugaliei, Fernando de Magellan, era în slujba spaniolilor când a descoperit ruta în jurul Capului Horn din America de Sud; el a murit la scurt timp după aceea. Una dintre corăbiile cu care pornise la drum a devenit prima ambarcațiune care a făcut ocolul Pământului.

În a doua etapă a aventurii s-au adăugat două state mai nordice, Marea Britanie și Olanda, care inițial au fost la fel de lipsite de intenții imperialiste ca și portughezii, fiind împinse de aceleași speranțe de câștig comercial. Europa nutrise de mult o dorință aproape disperată pentru mirodeniile existente doar în Orient, iar cele mai delicioase și mai sănătoase (așa se credea) dintre ele se aflau în Insulele Mirodeniilor, în mările periculoase dintre Borneo și Noua Guinee. Nucșoara, cuișoarele, piperul și scorțișoara erau cumpărate de la insularii de acolo de către corăbieri musulmani, apoi duse în India și mai departe prin lumea islamică până la Constantinopol, pentru ca, via Veneția, să ajungă în Europa. Fiecare etapă intermediară adăuga un profit, astfel încât semințele și fructele aromate deveneau bunuri de lux enorm de scumpe când ajungeau la Paris sau Londra; totuși înainte de inventarea refrigerării, într-o epocă a cărnii râncede și a mâncărurilor insipide, apetitul pentru ele era tot atât de insațiabil pe cât fusese cel pentru blănuri. Despre majoritatea mirodeniilor se credea de asemenea că oferă protecție împotriva bolilor; nucșoara era considerată că ar vindeca sifilisul, ba chiar și ciuma.

Între timp navigatorii portughezi găsiseră o cale mai scurtă spre Insulele Mirodeniilor. Călătoria putea dura totuși luni, sau chiar ani, și putea ucide până la o treime din marinarii porniți la drum, însă acum corăbiile europene puteau avea acces direct la mirodenii. Într-un singur voiaj, proprietarii lor puteau reuși profiturile fabuloase care anterior fuseseră împărțite de negustori din jumătate de lume. Perdanții erau negustorii

arabi și indieni, care fuseseră îndepărtați brusc și brutal din lanțul de distribuție; piețele din Constantinopol au devenit mai tăcute, iar avarii negustători din *palazzi* de pe Gran Canal al Veneției au bodogănit iritați. Următorii perdanți aveau să fie portughezii înșiși, concurați de nave mai bine construite și de aventurieri mai îndrăzneți, proveniți de data aceasta din Țările de Jos ale nordului Europei. Îndeosebi olandezii aveau să combine artele navigației și comerțului pe care le deprinseseră în Italia, producând o formulă care avea să schimbe lumea.

Noi, oamenii, rămânem până la un punct animale destul de simple: ne plac gusturile noi, obiecte frumoase și strălucitoare pe care să le privim, țesături moi pe care să le simțim pe piele, parfumurile înmiresmate și aromele interesante. Așa au stat lucrurile dintotdeauna, dar situația a fost și mai accentuată în Europa, după secolele ei de izolare relativă. Olandezii au putut impune practic un monopol pe ceea ce ei au denumit, printr-o expresie admirabil de directă, „mărfurile scumpe" – nu numai mirodeniile, ci și mătăsurile și porțelanurile japoneze fine. Profiturile au fost uriașe, dar și riscurile erau pe măsură. Furtunile, pirații și mărfurile stricate însemnau că mulți investitori pierdeau totul. Împărțirea, partajarea și vânzarea riscului, ca și garantarea sistemului de împărțire a profitului, i-au condus pe olandezi spre crearea primei burse reale de valori.

Cumpărarea și vânzarea de acțiuni nu era *tocmai* o noutate. Pentru a strânge bani pentru bătăliile din Olanda, Carol Quintul produsese un sistem de anuități, care erau transferabile și comercializabile. În Antwerp, cambii străine erau cumpărate și vândute în modalități tot mai complexe, iar când protestanții au fost expulzați de acolo în 1585, și-au continuat activitatea în Amsterdam. În orașul acela, Wisselbank, considerată adesea prima bancă centrală din lume, a fost cea dintâi care a garantat în 1609 valoarea diverselor monede în schimbul unui mic onorariu. Într-o lume a valutelor reduse și devalorizate, se oferea astfel o securitate de bază pe care se putea clădi un comerț mai aventuros. [179]

Înainte să se deschidă *beurs*, bursa, din Amsterdam la numai un an după Wisselbank, speculanții din oraș se târguiau pe Podul Nou sau în bisericile din apropierea sa. Clădirea nouă oficializa tranzacțiile, iar programul ei scurt de lucru a adăugat un aer de frenezie afaceristă foarte familiară pentru comercianții ulteriori; în scurt timp, sute de bunuri diferite erau cumpărate și vândute acolo. Ca și prima bancă centrală, prima societate pe acțiuni a fost înființată în Amsterdam, iar în timp remarcabil de scurt olandezii dezvoltaseră toate elementele esențiale ale unei surse de finanțare sigure și flexibile pe care aristocrații englezi individuali, monarhii britanici sau Curțile Spaniei și Portugaliei pur și simplu nu o puteau asigura.

„Mărfurile scumpe“ au implicat isprăvi aproape miraculoase de navigație și curaj. Europeni rivali au încercat să răzbată prin ghețurile arctice ori să pătrundă în sălbăticia Canadei, continuând să caute un drum mai scurt către insulele aromelor. În Londra, ei au încercat să-i copieze pe olandezi și au fondat propria lor Companie a Indiilor Orientale, dar britanicii au descoperit, nu pentru ultima dată, că este greu să fii al doilea pe o piață nouă. Olandezii aveau rădăcini bine înfipte, erau decișI și complet nemiloși. Într-o serie de bătălii brutale, asedii eroice, înțelegeri sordide și trădări barbare, ei aveau să captureze până la urmă Insulele Mirodeniilor și mare parte din restul comerțului din Orientul Îndepărtat. Afaceriștii olandezi au înțeles că pentru a-i respinge pe rivali aveau nevoie de fortărețe, depozite protejate, locuri de ancorare sigure și un aranjament permanent cu conducătorii locali ale căror produse le doreau. Asta însemna că olandezii – deși erau republicani cu frica lui Dumnezeu – se transformau ei înșiși în imperialiști. Sosise a treia etapă. Actuala Indonezie a devenit baza lor din Orientul Îndepărtat, cu o capitală nouă, olandeză – „Batavia“.

Inferiori ca număr de tunuri, corăbii și capital, britanicii constataseră până atunci că era imposibil să desclești strânsoarea olandeză. În anii recenți, povestea eroică a matelotului britanic Nathaniel Courthope, care a apărat micuța insulă cu condimente Run, prima colonie asiatică a Marii Britanii, în fața unui prelungit asediu olandez, s-a transformat într-un bestseller. Mulțumită curajului său, Marea Britanie a fost până la urmă în stare să facă troc cu titlul legal pentru Run în schimbul altei insulițe deținute pe atunci de olandezi, pe care băștinașii o numeau „Manhattan“. New Amsterdam avea să devină New York, iar povestea imperiului britanic avea să înceapă de fapt în America de Nord, unde stabilise deja capetele de pod Virginia și Carolina.

Dorința pentru libertate religioasă, într-o măsură mai mare decât condimentele sau simplul profit, avea să ducă la o colonizare mai importantă decât orice lupte din Oceanul Indian. Puterea navală britanică a crescut într-atât încât, în timpul războaielor napoleoniene, englezii aveau să fie în stare pentru scurt timp să revină la Insulele Mirodeniilor și pur și simplu să scoată arborii prețioși, să-i planteze în ghivece și să-i transplanteze în alte colonii, de exemplu Granada, sfârșind astfel monopolul olandez. Dar asta s-a întâmplat abia după două sute de ani de profituri ușoare care curseseră în Olanda. În general, olandezii aveau să-și folosească rațional bogățiile, producând prima clasă mijlocie consumatoare stabilă. Dar înainte să se întâmple asta, așa cum vom vedea în curând, nord-europenii aceia sobri, cu minți analitice și dedicate afacerilor, aveau să facă jumătate din lume să rămână cu gurile căscate… și să hohotească de râs pe seama lor.

O POVESTE FOARTE MODERNĂ

În sensul ei convențional, istoria este creată în principal în exteriorul locuințelor. Sub cerul liber, generalii încalecă armăsarii și marinarii ridică velele. În ateliere, inventatorii modifică și improvizează, își mușcă buzele și mâzgălesc în carnețele. Pe străzi, predicatorii răcnesc, iar negustorii apar întruna cu ceva nou. Dar istoria nu este creată cu adevărat până nu este percepută *înăuntrul* locuințelor. Marile schimbări sunt cele simțite în jurul mesei de cină sau pe patul de boală. Uneori locuința este într-un continent nou sau este arsă ori abandonată. Marile discontinuități ale vieții umane pe care le numim global „istorie" sunt acelea care au un impact direct asupra felului cum trăiesc majoritatea oamenilor, iar noi trăim în general în locuințe.

Pieter Wynants a fost un negustor olandez de textile, care fabrica de asemenea olandă (pânză de in) și ață. Avea o casă frumoasă în Haarlem, iar pe 1 februarie 1637 a invitat câțiva prieteni la o cină în familie. Servitorii au așezat mâncăruri bune pe fața de masă scrobită înaintea mesenilor politicoși, îmbrăcați sobru. Aceea era o lume pe care credem că o cunoaștem prin intermediul marilor pictori olandezi ai epocii de aur – Rembrandt, Rubens, de Hooch și Vermeer –, o lume liniștitoare populată de oameni verticali și iscoditori, care purtau gulere încrețite alb-strălucitoare și erau înconjurați de o abundență iluminată discret. Dincolo de rama tabloului exista însă și o lume de molime, amenințarea constantă a războiului, dispute religioase aprige și isterie financiară. Dacă olandezii perioadei aceleia constituie primul model al societății de consum burgheze actuale, la momentul respectiv situația nu părea nici stabilă, nici liniștitoare.

La masa lui Pieter Wynants, toți se cunoșteau bine între ei și toți erau în floarea vârstei, având treizeci-patruzeci de ani. Erau cu dare de mână și legați prin credința lor menonită, o grupare protestantă care era (și este) pacifistă, ostilă față de interferența statului în religie și se împotrivea botezării pruncilor. Printre ei se numărau nu mai puțin de trei femei, rămase recent văduve după cea mai recentă epidemie de ciumă bubonică; molima răpusese viețile unei optimi din populația Haarlemului, care nu mai avusese cimitire unde să-și îngroape morții. Fratele mai tânăr al gazdei, Hendrick, avea o idee bună, chiar dacă lipsită de originalitate, despre cum ar fi trebuit să investească văduvele banii moșteniți. El a sugerat ca una dintre ele, Geertruyt Schoudt, al cărei soț fusese negustor de lână, să cumpere bulbi de lalele Switzer; prețul acestora continua să crească și ea ar fi obținut un profit frumușel. Switzer erau niște flori relativ banale, nici pe departe din clasa rarităților cu modele subtile care erau căutate de cunoscătorii sofisticați de lalele. Însă mania lalelelor olandeze era la apogeu. Până și Switzer se vindeau cu

1 350 de guldeni livra, adică prețul a două case excelente sau a două corăbii complet echipate. [180]

Cunoaștem cele petrecute în continuare din înregistrările detaliate ale tribunalului. Văduva a șovăit să cumpere bulbi și a acceptat finalmente doar când alt participant la cină, Jacob de Block, s-a oferit să-i garanteze vânzarea timp de opt zile, până când ea făcea rost de bani. Atmosfera încordată și competitivă de la cină este subliniată de faptul că îndată ce văduva Schoudt a acceptat propunerea, i s-a oferit un profit de 100 de guldeni dacă revindea imediat bulbii. Îndemnată de Jacob, ea a refuzat oferta și a decis să-i mai păstreze pentru un profit mai mare. Aceea avea să fie o eroare, deoarece „balonul de săpun" al bulbilor de lalele, ca toate „baloanele de săpun" financiare, era pe punctul să se spargă. În câteva zile, bulbii aveau să fie practic lipsiți de valoare.

Mania lalelelor a fost considerată cazul clasic de isterie financiară, precursoarea „balonului de săpun" South Sea, al marii crize economice din 1929, al „balonului de săpun dot-com" din 1995-2000 și al „balonului de săpun" imobiliar dinaintea celui mai recent crah bancar. Adevărul său este incontestabil. Afaceriștii aceia din Haarlem erau, ca atât de mulți investitori ulteriori, oameni muncitori – menoniții se autointitulează frecvent „oamenii simpli" –, care credeau că înțelegeau piața în care acționau. Ei făceau ceea ce devenise normal, ba chiar „logic" în domeniul lor. „Nu puteai pierde" cu bulbii de lalele, tot așa cum „nu puteai pierde" cu companiile de pe internet sau cu matematica dinapoia fondurilor de investiții cu factor mare de risc. Deși poate dezgustător, motto-ul „lăcomia este bună" a unui investitor ulterior pătrunsese deja în Olanda protestantă.

„Olanda" era de fapt doar unul dintre teritoriile dintr-o țară care pe atunci se autointitula Republica celor Șapte Provincii Unite ale Țărilor de Jos – o denumire de altfel mult mai potrivită. În mare parte Europa era formată din provincii care aparțineau cuiva, iar aceste provincii specifice se asociaseră ca rezultat al impactului Reformei lui Luther. Ca și vecinii lor germani din nord, olandezii se convertiseră în mare parte la protestantism. La un moment dat ar fi devenit absurd ca teritoriile agricole și piscicole de pe coasta de nord a Europei să mai fie conduse de la Madrid de către Habsburgi, însă schisma religioasă conferise o urgență și o virulență specială războaielor de independență ale olandezilor. După ce Filip al Spaniei a intensificat persecutarea „ereticilor", protestele care fuseseră îndreptate inițial împotriva taxelor mari și staționării trupelor s-au transformat în revoltă pe scară largă.

Când Europa s-a fragmentat în triburi religioase rivale, refugiați protestanți s-au revărsat în Olanda și, după o apărare eroică a orașului Leiden, au respins prima încercare spaniolă

de recucerire. Politica de teroare a spaniolilor a anulat posibilitatea compromisului și a început o luptă complicată, care a implicat foamete, persecuții și bătălii pe uscat și pe mare. În momente diferite, olandezii disperați le-au oferit monarhilor Franței și Spaniei coroana Olandei în schimbul sprijinului, dar în 1609 provinciile din nord s-au separat efectiv, lăsând sudul țării catolicilor și Habsburgilor. În 1628 s-a consemnat altă invazie spaniolă, iar oaspeții din locuința lui Pieter Wynants de peste nouă ani nu puteau fi siguri că nu vor urma mai multe atacuri; pacea finală a fost semnată abia la un deceniu după sfârșitul maniei lalelelor.

Până atunci, așa cum am văzut, Republica Olanda se impusese ca principală putere maritimă mondială. Poporul care pescuise și apoi făcuse comerț în Marea Nordului și în preajma coastelor Europei dezvoltase o tradiție maritimă incomparabilă – neegalată nici chiar de vecinii lor apropiați și protestanți rivali, englezii. Negustori olandezi puteau fi găsiți în India, China și Japonia. Lipsiți de multe bogății naturale și neavând nici sol mănos, nici rezerve minerale, olandezii s-au îmbogățit prin intermediul unei rețele globale, dar aceleași inovații care le-au permis să-și depășească financiar rivalii prezentau un pericol. Cumpărarea și vânzarea de acțiuni a introdus fiorul riscului competitiv, pe mize mari, într-o societate cândva conservatoare. Ideea de contracte „futures“, care nu vindeau bunurile în sine, ci prețul lor viitor, ca speculație pură, a devenit banală printre oameni care deveneau deja notorii pentru loterii și pasiunea față de jocurile de noroc.

Fără uriașul aflux de bogăție adus de „mărfurile scumpe“ în Provinciile Unite și faptul că majoritatea cetățenilor de vază continuau să se îmbogățească prin comerțul cu pariuri, mania lalelelor n-ar fi putut exista niciodată. Acum nu mai trebuia decât o schimbare a mentalității pentru vasta majoritate de artizani, hangii, manufacturieri mărunți și fermieri care în mod normal n-ar fi avut niciodată capitalul necesar pentru a urma exemplul burghezilor bogați. Pentru prima dată în istorie, oamenii de rând puteau visa la o investiție unică, care le-ar fi putut schimba viața.

Olandezii au fost ridiculizați permanent de atunci, fiindcă boom-ul lor speculativ fusese focalizat pe ceva atât de ridicol și de efemer ca bulbii de flori. Pentru contemporani, ideea unei lalele care să coste cât o casă sau un tablou de Rembrandt este cu siguranță absurdă. Așa ar trebui să fie? La urma urmelor, noi acordăm valori disproporționate obiectelor a căror raritate (reală sau creată artificial) aduce proprietarului statut. Un tablou de Monet este (în general) mai bun decât o capodoperă a unuia dintre adepții săi pictată la douăzeci de ani după perioada de vârf a impresionismului. Dar este de o sută sau de o mie de ori mai bun? O poșetă Chanel este la fel de utilă ca oricare altă poșetă dintr-un magazin de lux, iar pentru un ochi necunoscător nu arată neapărat de o sută de ori mai frumoasă.

Este justificată diferența de preț dintre caviarul Beluga și icrele obișnuite prin diferența dintre globulele onctuoase?

Același lucru se poate spune despre vinuri, diamante, automobile sport sau haine de firmă, ba chiar obsesia olandezilor față de lalele era mai rezonabilă decât acestea. Lalelele, care crescuseră inițial în sălbăticie în munții dintre China și Persia, fuseseră prețuite acolo ca fiind îndeajuns de frumoase pentru a reprezenta dragostea sau chiar perfecțiunea lui Dumnezeu. Ele fuseseră cultivate și apreciate de turci și așa ajunseseră în Europa. Greu de hibridat pentru a obține forme și culori diferite, lalelele îi fascinaseră pe primii botaniști și fuseseră dăruite și schimbate între grădinarii care căutau flori cu culori luminoase. Este oare de mirare că atrăseseră cea mai mare încântare sub cerurile plumburii ale nordului Franței, Olandei și Germaniei?

Mania începuse printre cunoscătorii specialiști care se concentraseră mai cu seamă asupra unui număr mic de bulbi, care produceau flori cu modele delicate pe petale, volburi complicate și picuri de roșu, galben sau violet pe fond alb. De fapt acestea erau lalele care sufereau de un virus răspândit de afide. Erau bolnave și practic au dispărut în ziua de azi. Dar în anii 1630, când căpătaseră denumiri spectaculoase ca „Semper Augustus“ și „Admirael van der Eijck“, erau cumpărate de cei foarte bogați. Un singur bulb putea să coste de șase-șapte ori mai mult decât câștigul anual al unui dulgher. (Am putea gândi în termenii competiției frenetice dintre colecționarii bogați de timbre rare din societatea contemporană.)

Rețeaua de cultivatori, comercianți, specialiști și companii care s-a dezvoltat din noul produs de lux și-a transmis după aceea entuziasmul către mai larga societate olandeză. Oamenii obișnuiți nu-și puteau permite să cumpere super-bulbii, dar existau destule specii mai modeste pe care să le achiziționeze. Întrucât lalelele înfloresc o singură dată pe an, pentru câteva săptămâni, primăvara, ei au constatat că cumpărau un produs ale cărui performanțe puteau fi bănuite, dar nu complet garantate. Asta însemna că negoțul se desfășura cu lalele latente sau lalele „futures“/„viitoare“, înainte de anotimpul înfloririi. Ponturi, trădări, furturi de bulbi și pura ignoranță – de exemplu, mult repetata poveste a unui bulb de o valoare fabuloasă pe care un marinar l-a confundat cu o ceapă și l-a mâncat – au alimentat atmosfera generală similară celei din timpul goanei după aur.

Un sistem de cumpărare și vânzare a apărut acum în localurile din Republica Olanda, însă mai cu seamă în Amsterdam și Haarlem, care imita bursa din Amsterdam, dar într-o atmosferă anarhică, plină de bere, vin și vălătuci de fum. Unul dintre istoricii maniei lalelelor a subliniat că atât bursa, cât și noile bănci continuau să depășească posibilitățile

clienților tavernelor, chiar dacă izbutiseră să economisească ceva bănișori: „În secolul al XVII-lea nu existau societăți de credit imobiliar, nici fonduri de investiții, nici planuri pentru capital privat, nici *penny shares* [acțiuni cotate sub 1 liră sterlină], nici relaxări fiscale, nici paradisuri fiscale.“ [181] Sistemul tavernei, care implica prețuri scrise cu creta pe tablă și apoi negociate de „prieteni“ ai potențialilor cumpărători și vânzători, era aranjat pentru a încuraja vânzările. Existau penalități financiare ce se aplicau cumpărătorilor care refuzau prețul final oferit, dar și penalități similare pentru vânzătorii care se retrăgeau. Încheierea tranzacțiilor era sărbătorită prin rânduri de băutură, mâncare și cântece.

În perioada de vârf a maniei, 1633–1637, valoarea nominală a comerțului cu bulbi de lalele a fost estimată ca fiind de zece ori mai mare decât a puternicei Companii a Indiilor Orientale olandeze, pe care se fundamenta o parte atât de importantă din bogăția reală a Olandei. Știm exact când s-a spart „balonul de săpun“. În prima marți din februarie 1637, într-o tavernă din Haarlem, o livră de lalele Switzer a fost oferită la suma de 1250 de guldeni și nimeni nu le-a cumpărat. Conducătorul licitației a redus întruna prețul, totuși lalelele n-au fost cumpărate. Trebuie să fi fost niște minute teribile. Panica a pus stăpânire pe cei prezenți, apoi s-a răspândit. În trei luni, prețurile scăzuseră de o sută de ori. Cel puțin pe hârtie sute de mii de oameni se confruntau cu ruina, falimentul ba chiar foametea. Ei nu investiseră doar numerarul care le prisosea, ci, așa cum s-a întâmplat și în cazul ulterioarelor „baloane de săpun“, împrumutaseră masiv, bazându-se pe viitoarele profituri. Alții își ipotecaseră casele, pământurile sau uneltele meseriei lor. Și totul pentru niște bulbi zbârciți și asemănători celor de ceapă, care prețuiau la fel de mult într-o cratiță, ca și într-o vază.

Interesant însă este că „balonul de săpun“ al lalelelor nu s-a sfârșit prin dezastru universal și nici chiar prin falimentul pe scară largă al speculanților olandezi. Adunarea Stărilor Generale care conducea republica a refuzat să întreprindă măsuri speciale și a trimis cazul autorităților civile. La rândul lor, multe orașe au refuzat să audieze ori să dea curs oricăror acțiuni judecătorești privind comerțul cu lalele, continuând ca și cum nu s-ar fi întâmplat nimic și îngăduind ca pierderile pe hârtie și câștigurile pe hârtie să se anuleze reciproc. Dacă visurile de îmbogățire rapidă au dispărut, același lucru s-a întâmplat și cu coșmarul sărăciei.

Chiar și așa olandezii s-au făli cu judecata lor rațională și abilitatea de a rezolva problemele prin discuții. Era o soluție tipic olandeză și economia a continuat fără griji. Cultivatorii de lalele au fost serios afectați și au existat destule tragedii individuale, însă republica și noul ei sistem financiar n-au fost aproape deloc zguduite.

Ba chiar olandezii au continuat să exporte lalele (care cresc bine în solurile nisipoase ale Olandei, la fel ca în platourile nisipoase ale Asiei), un alt obiect de lux, mai modest, care să fie pus pe mesele din Bristol, Düsseldorf sau Lille. În prezent ei domină afacerile mondiale cu flori și sistemul de burse, futures și tranzacții internaționale pe care l-au conceput la începutul anilor 1600 domină economia planetei. Ei au oferit un răspuns potrivit la ideea mai simplistă de bogăție a spaniolilor din epoca lui Columb și Pizzaro – lingouri de aur, care să fie topite pentru decorarea de biserici și purtarea de războaie, și pământuri care să fie ocupate în numele lui Dumnezeu și a gloriei. Metoda olandeză, exploatarea la maximum a unui teritoriu sărăcăcios și utilizarea banilor ca instrument, a devenit metoda modernă. Noi o numim „capitalism“.

Partea a VI-a

VISURI DE LIBERTATE

1609–1796: Iluminism și revoluție, din India în Caraibe

Capitalismul a funcționat. Dar a funcționat numai pentru câțiva indivizi norocoși în câteva orașe europene. Pentru majoritatea oamenilor, chiar a europenilor, n-a existat percepția unei revoluții. Viața a continuat, dominată de limitările tradiționale privind terenurile agricole ce puteau fi cultivate și energia care putea fi obținută prin arderea lemnului și a cărbunelui, prin exploatarea forței de tracțiune a animalelor, folosirea pe scară redusă a vântului și apei și, mai presus de orice, prin truda oamenilor înșiși. Apăruseră câteva articole de lux noi, totuși viața rămăsese rurală și restricționată de povești vechi și de credințe vechi.

Iar pentru cei din Australia, insulele Pacificului, Imperiul Otoman, Coreea, Japonia, majoritatea Siberiei, India, America de Nord, Indonezia și China n-a existat absolut nicio percepție de schimbare. Obiceiurile lor se întindeau de la vânătoarea din Epoca de Piatră la sofisticatul management imperial, totuși nu puteau percepe că se petrecea ceva important, cu atât mai puțin o accelerare. Majoritatea locuitorilor Pământului erau agricultori, țărani a căror lume se întindea doar până la satul vecin și care auziseră puține despre evenimentele la scară largă, decât poate la un an după ce avuseseră loc. În Europa de Est, agricultorii aceia erau adesea șerbi, legați legal de pământ și tratați ca proprietate de către latifundiari. În Scoția celtică, Irlanda, mare parte din Scandinavia și nordul Rusiei, oamenii trăiau în clanuri sau grupuri organizate pe principiul descendenței, practic fără legături cu lumea exterioară. Majoritatea europenilor fie că nu vorbeau limba națiunii care susținea că-i conduce, fie că vorbeau dialecte ce ar fi fost de neînțeles în capitalele lor.

La fel cum făcuseră în cele două Americi, în Insulele Mirodeniilor și în câteva regiuni limitate din Africa de Vest, câțiva europeni erau pe punctul de a tulbura și perturba mare parte din restul lumii. Mulți indigeni erau deja sortiți pieirii, neavând imunitatea, armele sau nivelul de organizare necesare pentru a rezista. Dar în anul 1600 nu exista niciun motiv evident pentru ca alte părți ale lumii să nu-i poată ajunge în curând din urmă pe britanici, olandezi și francezi. Ba chiar Marii Moguli din India și dinastia Qing din China

păreau mult mai avansați: erau mai bogați, conduceau eficient teritorii vaste și erau relativ independenți. Victoria europenilor nu părea nici pe departe inevitabilă. Atunci ce a înclinat balanța?

Am văzut deja că schimbări locale aparent mărunte pot avea rezultate globale. În perioada aceea schimbările locale cele mai importante aveau să fie în politică și au început în Marea Britanie, dar fără vreun plan premeditat. Dacă n-ar fi fost conduși la momentul acela cu incompetență și încăpățânare de una dintre cele mai slabe dinastii, Stuart, poate că britanicii ar fi răzbătut prin anii 1700, continuând să asculte de monarhi monopoliști, dar conducerea proastă a regilor, războaiele și conflictele religioase au dus la o revoluție din două etape care i-a adus Marii Britanii un tip nou de guvernare. În primul rând, parlamentarii săi rebeli au detronat și omorât un rege. După aceea, când unul dintre succesorii lui s-a dovedit atât incompetent, cât și nestatornic religios, l-au speriat îndeajuns de tare pentru a-l face să fugă și au instaurat o monarhie soț-soție, care a fost în mod clar și deschis sub influența Parlamentului.

Aceea nu era democrație, ci o distribuire radicală a puterii printre oameni mai bogați din toată țara. Ea sugera că poporul nu trebuia să-i accepte pe cei care-l conduceau și ridica posibilitatea unui gen nou de națiune, în care oamenii să aibă drepturi, să nu se teamă de conducătorii lor și să poată gândi și acționa mai liber. Ceva similar se petrecuse deja în Olanda, dar experimentul britanic a avut un efect mai profund, făcând din Marea Britanie un magnet pentru minorități persecutate din toată Europa, inclusiv pentru protestanții francezi, și arătând că exista o țară majoră în care oamenii puteau să publice mai mult sau mai puțin ceea ce doreau. I-a inspirat în mod deosebit pe filosofii din Franța.

Experimentul a fost însă preluat cel mai spectaculos de coloniști din cele treisprezece așezări britanice de pe țărmul atlantic al Americii de Nord, care au dus gândirea reformatorilor britanici la concluzia ei logică prin crearea unui stat bazat pe alegeri, drepturi și o Constituție consemnată în scris. N-a fost doar o schimbare de direcție, ci o schimbare dinamică de reguli, ale cărei consecințe nu le-a înțeles nimeni cu adevărat.

Ba chiar a declanșat o controversă care continuă și azi între Beijing și Washington, Moscova și Bruxelles: care este balanța corectă între autoritatea statului și libertatea individuală? Niciun stat de succes nu este neclintit. Toate statele de succes au parte de o dispută permanentă între conservatorism, înțelepciunea tribului și radicalism sau noua gândire. Înțelepciunea tribului contează în mod real, deoarece reprezintă lecțiile de istorie învățate, greșelile, ca și răspunsurile, pe care un stat le-a acumulat de-a lungul

existenței sale. Însă înțelepciunea aceea se osifică, dacă nu este contestată. Revoluțiile politice ale britanicilor și apoi ale americanilor au încurajat indivizii să modifice balanța puterilor, fără a-și distruge statele. În Franța, unde a colapsat o monarhie conservatoare, revoluționarii au încercat să șteargă complet trecutul și să creeze un prezent nou bazat doar pe interogarea radicală sau „rațiune"; a fost un eșec îndrăzneț, dar sângeros, care a fost copiat în repetate rânduri.

Experimentul britanico-american a încurajat noi filosofi să-și exprime ideile într-un mod mai liber decât era posibil în majoritatea Europei; la rândul ei, exprimarea aceea liberă le-a îngăduit experimentatorilor și speculanților financiari să realizeze un progres semnificativ în utilizarea energiei și manufacturare, pe care-l numim „revoluție industrială" și care la rândul său a oferit „Occidentului" un avantaj asupra restului lumii pe care avea să-l păstreze aproape până în prezent. Toate acestea vor sosi însă mai târziu. Important în perioada aceea a fost că experiența britanico-americană n-a părut singurul răspuns rațional, sau chiar cel mai rațional, la întrebarea despre atingerea balanței corecte între înțelepciune și contestare, între vechi și nou. Cealaltă idee populară a fost absolutismul, noțiunea că un conducător înțelept, atent și energic poate călăuzi protector o țară între turbioanele de declin și haos. În deghizări diferite și despuiată de gătelile ei bizare, ideea aceea continuă să fie excesiv de populară printre conducători nealeși în mare parte din lume.

E PUR SI MUOVE

August 1609: în una dintre cele mai frumos decorate încăperi din lume, Sala Colegiului din palatul dogelui Veneției, un bărbat cu barbă roșcată și volubil a stârnit senzație. El i-a înmânat dogelui, conducătorul Republicii Serenisime, înconjurat de consilierii și comandanții săi maritimi, un tub învelit în piele. După un vacarm de întrebări și răspunsuri, toți bărbații aceia s-au repezit apoi afară din palat, au traversat piața spre măreața biserică a Veneției, Bazilica San Marco, și au suit în vârful turnului. Dogele a mijit ochii și a privit prin tub. Pe rând, toți cei din turn aveau să-i urmeze exemplul. Spre interiorul uscatului, la kilometri depărtare, clădiri scânteietoare le-au apărut înaintea ochilor. Dogele și suita lui au văzut oameni intrând în biserici de pe insulele din apropiere; galere aflate pe mare la mai bine de două ore de vâslit de Veneția puteau fi clar distinse. Ei aveau în mâini un instrument militar și practic minunat. Bărbatul care-l adusese avea să fie răsplătit împărătește.

Bărbatul acela se numea Galileo Galilei și era un matematician din Pisa, care acum ținea prelegeri pe teritoriile Veneției. Galileo furase ideea de la un olandez sărman, care sosise din Flandra, unde creatorii ochelarilor inventaseră telescopul, și care sperase să câștige o avere în Italia. Galileo s-a aplecat cu abnegație asupra îmbunătățirii lentilelor și a obținut un instrument net superior. Șiret, a dăruit luneta dogelui, după care a revenit în atelierul lui din Padova și a construit altele încă și mai bune. În scurt timp el a orientat una dintre lunetele acelea spre cerul nopții.

Galileo era deja cunoscut ca un personaj guraliv, exuberant și lacom, căruia îi plăcea să pună sub semnul întrebării ideile convenționale. Activitatea lui avea o natură majoritar practică: sfătuia conducătorii în probleme balistice, legate de fortărețe și de pomparea apei. Inventase și o busolă militară. În același timp însă era cunoscut pentru contestarea gândirii despre natură acceptată în lumea creștină, dominată pe atunci de explicațiile lui Aristotel, formulate cu aproape două mii de ani în urmă. În una dintre cărțile sale, Galileo l-a pus pe un fictiv adept al lui Aristotel să întrebe cine putea fi călăuza omenirii, dacă l-ar fi abandonat pe înțeleptul grec. Interlocutorul lui replica: „Doar orbilor le trebuie o călăuză. Cei care au ochi și minte trebuie să-și folosească facultățile acestea pentru a discerne singuri.“ [182] Cele două fraze exprimă perfect entuziasmul lui Galileo pentru știința practică, experimentală.

Marele salt în contestarea vechii ortodoxii referitoare la locul Pământului în Geneză se petrecuse cu șaizeci de ani mai devreme, când polimatul germano-polonez Nicolaus Copernic publicase lucrarea *Despre mișcările de revoluție ale corpurilor cerești*. Mulți oameni ai Bisericii, protestanți, dar și catolici, fuseseră șocați. Totuși ipoteza că Pământul se mișcă în jurul soarelui n-a fost respinsă imediat de Biserica Catolică, deși contrazicea ideea acceptată că Dumnezeu plasase soarele, Luna și planetele pe sfere concentrice separate, pentru a călăuzi și ajuta omenirea. În primul rând a fost dezbătută posibilitatea acceptării noii ipoteze în acord cu Biblia. Dar nu pentru mult timp. După o viață de speculații rebele, călugărul pelerin radical Giordano Bruno a fost condamnat, fiind acuzat de erezie pentru mai multe delicte, printre care afirmația că soarele era o stea, iar universul era infinit. În 1600 a fost ars pe rug la Roma, după ce limba îi fusese străpunsă cu un cui din fier pentru a-l împiedica să mai vorbească.

Decalajul dintre optimismul lui Galileo față de inteligența umană și ceea ce i s-a întâmplat lui Bruno ajută la explicarea motivului pentru care renașterea cunoașterii n-a dus la un progres important în tehnologie și la o revoluție industrială în Spania și Italia în anii 1600, ci tocmai în Marea Britanie în anii 1700. Deoarece suntem atât de obișnuiți cu ordinea în care evenimentele s-au petrecut *realmente*, ni se pare firesc că marele salt

capitalist nu s-a petrecut mai devreme. A fost însă straniu, fiindcă Italia și alte părți din sudul Europei fuseseră pătrunse de ideile Renașterii și aveau deja specialiști în contabilitate, bănci și inginerie la scară redusă, care ar fi putut declanșa un impuls în dezvoltare.

„Renaștere“ nu este un termen complet util. Deși de la sfârșitul anilor 1200 până în anii 1500 a existat într-adevăr o redescoperire și un interes proaspăt față de civilizațiile clasice, progresele cele mai interesante au fost cele noi, așa că se poate vorbi mai degrabă de o naștere, decât de o renaștere. În anii 1400, nordul Italiei și părți din nordul Europei dețineau majoritatea cerințelor pentru avântul Iluminismului. Primele universități din Europa ofereau o educație bogată celor care-și puteau permite s-o folosească. De îndată ce tiparul a devenit și mai răspândit, ideile și argumentațiile au călătorit iute. Latina era o *lingua franca*. Exista concurență între state puternice ca Florența, Genova și Veneția. La răstimpuri concurența aceea deborda în război, iar științele matematicii, balisticii, opticii și medicinei progresau rapid, în timp ce conducători și armate rivale se luptau pentru avantaje. Entuziasmul lui Leonardo da Vinci pentru fortificații și arme noi este doar exemplul cel mai faimos.

Sub nivelul inventatorilor celebri exista o bază solidă de meșteșugari și designeri dotați cu abilități tehnice, capabili să producă piesele pentru arme, ceasuri, ochelari și mașini pentru dragare, ridicare și pompare. Ghildele au stabilit standarde profesionale și unitățile de măsură comune s-au răspândit. O rețea comercială viguroasă i-a adus pe italieni în contact cu ideile cele mai recente și a purtat vești din lumea arabă și din restul Europei. Iar comerțul a adus cu el un sistem financiar relativ sofisticat, care făcea acum posibile tranzacțiile la distanțe mari. Filosofii și inventatorii italieni, ca și artiștii, dispuneau de mai multe opțiuni ca oricând. Galileo a fost unul dintre numeroșii locuitori care se mutau permanent dintr-un oraș în altul în căutare de contracte mai bune, precum universitarii moderni. Găsim chiar și un exemplu timpuriu de manufacturare industrială. În faimosul Arsenal din Veneția, riguros organizat și cu o forță de muncă de șaisprezece mii de oameni, republica putea produce zilnic o corabie prefabricată, complet echipată pentru război sau pentru comerț (ceva ce dura luni de zile în alte părți din Europa). Chiar dacă exemplul este izolat, asta arată că italienii din secolul al XVI-lea dețineau ceva din capacitatea organizatorică a industriașilor din secolul XX.

Privind Europa în ansamblu, s-ar fi putut prezice rezonabil că marele progres de la civilizațiile agricole și aristocratice la cele complet urbane și industriale va începe în jurul fluviului Po, nu în Trent sau Aire, și cu un secol și jumătate mai devreme decât s-a întâmplat de fapt. Italienii educați deveniseră viguroși, competitivi și curioși, dar și

bogați. Curiozitatea lor se îndrepta către lumea naturală și tehnologiile pentru stăpânirea ei; deși acum, când ne gândim la Renaștere, ne gândim în primul rând la „arte", nu la știință sau comerț, așa cum am văzut în cazul lui Leonardo, aceea n-a fost o diferențiere care să fi fost înțeleasă la momentul respectiv. În descoperirile lor despre perspectivă, culoare și distanță, iluminat și anatomie, alți pictori italieni și olandezi s-au dovedit observatori intenși, fermi și analitici. Ei trebuiau de asemenea să fie meșteșugari talentați și chimiști amatori, care colectau ingredientele, apoi le pisau, amestecau, diluau și îngroșau culorile, asigurându-se că în urma procesului vor rămâne proaspete și clare. Mulți utilizau lentile șlefuite care să-i ajute în examinare.

Și atunci ce altceva făcea Galileo decât să-și folosească lentilele și puterea de raționare pentru a privi mai intens decât o făcuse oricine… este adevărat spre obiecte mult mai îndepărtate decât se obișnuia pe atunci? El a fost numit părintele „științei", dar n-ar fi înțeles termenul acela. Tatăl lui era muzician și experimentator timpuriu în operă, iar Galileo a fost fascinat de aspectele fizice ale muzicii, tot așa cum a fost fascinat de proporțiile Infernului lui Dante. Lumea lui era una care se simte foarte apropiată de cea a Iluminismului și a revoluției industriale timpurii.

Deosebirea a fost că Italia Renașterii și majoritatea Europei Renașterii au existat nu doar sub autoritatea conducătorilor locali autocrați, ci și a unei puteri mai mari, care în epoca lui Galileo se impunea cu și mai multă rigoare. Renașterea învățăturilor clasice fusese utilizată pentru consolidarea lumii creștine catolice. Platon fusese transformat într-un soi de profet creștin timpuriu involuntar, Aristotel a devenit un stâlp al ortodoxiei creștine, iar Ptolemeu un susținător al versiunii biblice a cosmosului. Până și miturile grecești și romane au fost reinterpretate ca alegorii creștine. Dante, expert în opera păgânului Cicero, l-a folosit pe păgânul Vergiliu drept călăuză într-o lume subterană creștină. Polimatul genovez Leon Battista Alberti l-a studiat pe arhitectul roman Vitruviu și ruine romane străvechi (ca și optica arabă), dar a fost în același timp un preot creștin devotat care și-a utilizat cunoștințele pentru a clădi biserici creștine, precum superba Santa Maria Novella din Florența.

Michelangelo a fost specialist în operele clasice. În 1506, când celebra sculptură a lui Laocoon – numai șerpi și funii de mușchi – a fost dezgropată de sub o podgorie de pe Colina Esquilina unde stătuse din Antichitate, el a fost chemat imediat s-o vadă. (Ba chiar a fost acuzat că ar fi fost un fals realizat de el.) *David* al lui Michelangelo este un gigant grec mătăhălos și contemplativ, atât doar că este de asemenea un erou evreu-creștin. O dată în plus, marele șiretlic al Renașterii a fost de a învești cultura creștină într-o togă imperială și de a face din filosofia clasică sluga papilor. În felul acesta omenirea a

căpătat unele dintre cele mai măreţe opere de artă realizate vreodată, dar în acelaşi timp i-au fost impuse limitări progreselor ştiinţifice.

Galileo şi-a folosit telescopul pentru a studia mai întâi Luna, apoi sateliţii lui Jupiter, după care nenumăratele stele nevăzute până atunci. Imposibilitatea sistemului lui Ptolemeu i s-a părut atât de clară, încât a crezut că va putea convinge Vaticanul. El a purtat conversaţii lungi şi serioase cu cărturari şi teoreticieni de seamă din Vatican, printre care cardinalul (ulterior sanctificat) Robert Bellarmine, care a fost principala forţă intelectuală dinapoia Contrareformei. Însă prudenţa lui Galileo trebuia să fi fost trezită nu numai de soarta lui Bruno, ale cărui delicte împotriva ortodoxiei nu se limitaseră exclusiv la astronomie.

Unul dintre cei mai buni prieteni ai săi din Veneţia era călugărul Paolo Sarpi, un eminent cărturar şi om politic care condusese bătălia împotriva Vaticanului privind autoritatea supremă a Papei în interiorul republicii aceleia cinice şi materialiste. Sarpi luptase de asemenea cu tărie pentru independenţa Veneţiei în chestiunile seculare. Papa Paul al V-lea replicase prin excomunicarea dogelui şi a tuturor oficialilor veneţieni, ceea ce fusese o măsură drastică pentru cei afectaţi. Citând un biograf al lui Galileo: „Toată Republica Veneţia a fost îndepărtată de la trupul lui Hristos până când avea să fie recunoscută autoritatea Papei… Botezurile şi înmormântările aveau să înceteze. Căsătorii au fost anulate şi copii au fost declaraţi nelegitimi. Soţii îşi puteau părăsi soţiile, iar copiii nu trebuiau să-şi asculte părinţii.“ [183] Sarpi a reacţionat prin expulzarea iezuiţilor din Veneţia şi, cu toate că în cele din urmă s-a ajuns la un compromis, a plătit un preţ greu. Asasini l-au atacat într-o noapte şi l-au înjunghiat de cincisprezece ori, înfigându-i un stilet în cap.

În mod incredibil, Sarpi a supravieţuit, iar atacatorii lui s-au refugiat în Statele Papale. A fost însă o declaraţie elocventă privind determinarea Vaticanului de a impune obedienţa cu sila. Ameninţate de Reforma protestantă şi de nenumărate idei noi, acestea au fost deceniile militantului papă Paul al V-lea, papalitatea luptătoare care a insistat asupra supunerii absolute şi, într-o măsură tot mai mare, asupra ortodoxiei absolute.

Mânat se pare în principal de lăcomie, Galileo a părăsit după aceea limanul relativ sigur al Veneţiei şi a revenit să lucreze pentru Florenţa. Deşi era provocator şi agresiv, iar riposta religioasă împotriva sa a căpătat amploare, el a presupus mereu că va putea scăpa de necazuri, folosindu-şi abilităţile argumentative. Când cardinalul Bellarmine l-a convocat pe 26 februarie 1616 şi l-a anunţat că trebuia să abandoneze teoria că soarele era nemişcat şi Pământul se rotea în jurul său – şi, în plus, să promită că nu va susţine, preda

sau apăra teoria respectivă nici în scris, nici verbal–, Galileo a acceptat, dar se pare că a decis pripit că acela nu era un „adevărat“ ultim avertisment. Între timp, toate lucrările lui Copernic au fost trecute pe lista de cărți interzise a Vaticanului.

Bolnav și bătrân, Galileo a rămas mai mult sau mai puțin tăcut pentru o vreme, dar apoi a revenit la atac; îndărătnicia lui și pasiunea pentru o dispută de calitate cu preoții ignoranți au făcut aproape inevitabil procesul final. În 1632, după ce cartea sa *Dialog despre cele două sisteme principale ale lumii* ironizase argumentele noului Papă (care-i fusese cândva prieten), Galileo a fost amenințat cu tortura și arderea de viu. După interogatorii îndelungate și dure, el și-a dezavuat finalmente propriile afirmații, declarând că Pământul nu se rotea în jurul soarelui. A fost totuși condamnat ca „suspectat vehement de erezie“ și, potrivit legendei, ar fi murmurat sfidător „Și totuși se mișcă“, după ce renegase în public sistemul lui Copernic. A fost pedepsit cu închisoarea, mai întâi în Roma, apoi cu arest la domiciliu în Toscana, unde a continuat să scrie.

Niciun fel de Iluminism sau revoluție științifică nu s-ar fi putut ivi dintr-un loc în care gânditorii erau siliți „să abjure, să blesteme și să deteste“ idei la care ajunseseră în urma examinării lumii fizice. Italia Renașterii a avut creatorii, gânditorii, bancherii și concurența necesare succesului, dar a avut de asemenea și Inchiziția. Tragedia a fost că, deși avea un climat mai libertin, nordul Europei nu deținea în epoca aceea energia din nordul Italiei. În nord, Galileo a fost foarte repede comparat cu Cristofor Columb ca descoperitor de unor lumi noi… însă ca un explorator care nu vărsase sânge și făcuse descoperiri chiar mai importante. La bătrânețe, a fost arestat la domiciliu și, în pragul orbirii și morții, olandezii au încercat să-l plătească să-i ajute să descopere secretul măsurării longitudinii pe mare, care era vital pentru navigația sigură pe oceane. El a fost măgulit și ispitit, dar Biserica Catolică, stânjenită, i-a interzis să ia aurul Amsterdamului. La câțiva ani după aceea problema a fost rezolvată de olandezul Christiaan Huygens, iar ulterior, și mai eficient, de englezul John Harrison.

Între timp scrierile ce susțineau sistemul lui Copernic au rămas pe lista de cărți interzise a Vaticanului până în 1835 [184]. Puterea Iluminismului și efectul său revoluționar asupra istoriei omenirii se deplasase către nord.

ABSOLUTISMUL ȘI INAMICII SĂI

Următoarea idee majoră care a dominat Europa a fost versiunea centralizată și

modernizată a monarhiei – „absolutismul" – care ar putea fi descrisă destul de corect ca o noțiune banală, împodobită exuberant cu piatră și scandal. Jumătate din capitalele Europei au și acum palate, arcade sau alte monumente rămase din timpul domniei unei familii de absolutiști. Unele dintre personajele cele mai spectaculoase din istoria Apusului – Ecaterina cea Mare și Petru cel Mare ai Rusiei, Frederic cel Mare al Prusiei – au fost monarhi absoluți din perioada aceea. Ambiția principală a ideii respective era demolarea hățișului de privilegii locale, drepturi civile, taxe, tradiții și carte moștenite din secolele medievale, în numele regelui, care substituia o autoritate centrală unică, eficientă și bine organizată. Autoritatea aceea urma să îmbunătățească drumurile, să excaveze canale, să strângă taxe pentru o armată regulată și să stabilească legi solide pentru toți supușii. „Statul sunt eu", a spus Ludovic al XIV-lea, Regele Soare al Franței, și n-a vorbit deloc în glumă.

Ludovic și conducătorii care l-au copiat s-au străduit din răsputeri să submineze vechea putere semiautonomă a latifundiarilor aristocrați provinciali și a clericilor, creând Curți fascinante, care să înmărmurească, să intimideze și să atragă. Din multe puncte de vedere, ele au reprezentat baza statelor naționale ce au urmat. În exteriorul Franței, absolutiștii cei mai plini de sine au fost Romanovii ruși, care au creat o capitală nouă, Sankt Petersburg, și care s-au modelat pe ei înșiși după conducători occidentali și mai ales după casa regală a Prusiei, dinastia Hohenzollern, pe care o vom întâlni mai târziu. Dar în această epocă, rivalii cei mai importanți ai familiei lui Ludovic, Bourbonii, erau Habsburgii, ale căror teritorii erau încă și mai mari și pe care i-am întâlnit deja în Spania.

Familia aceea nobilă era mai degrabă produsul unor căsătorii entuziaste, decât al unei coerențe teritoriale. Originari din Elveția, ei își extinseseră puterea în timpurile medievale peste Germania Centrală și deveniseră conducătorii Austriei. Vreme de secole, Habsburgii au fost alta dintre numeroasele dinastii europene care se concurau reciproc, alături de Luxemburg, Iagełło și multe altele. Însă prin noroc, războaie și multe căsătorii, ei au cuprins finalmente Burgundia, Țările de Jos și o suprafață destul de întinsă din Europa Centrală. Mai mult ca orice, timp de aproape trei sute de ani începând cu 1438, din rândul Habsburgilor au sosit toți Sfinții Împărați Romani – pretinșii Cezari germanici. În numai câțiva ani, spre sfârșitul secolului al XV-lea, ei și-au dobândit teritoriile din Spania și Ungaria și s-au extins apoi în Italia, devenind cea mai importantă sursă de putere din Europa cu excepția papalității.

Conducerea Habsburgilor n-a însemnat însă absolutism matur, ci a crescut din politicile de familie sinuoase ale Evului Mediu și n-a dezvoltat niciodată o teorie a puterii statului în vreun sens modern al definiției. Sediului său imperial, vastele întinderi din piatră ale

palatului Escorial din Madrid și ulterior palatele grandioase din Viena, îi lipsea fascinația asupra pungilor sau imaginațiilor germanilor, spaniolilor sau olandezilor pe care Bourbonii o exercitau asupra francezilor. Habsburgii luptau pe prea multe fronturi și în prea multe teritorii pentru a impune o idee imperială unică. În secolul al XVI-lea, dinastia Habsburgilor s-a despărțit în monarhia spaniolă, care era mai importantă, cu imperiul american și stăpânirea asupra Țărilor de Jos, și linia austro-ungară, care se întindea peste Europa de Est.

De aceea conducerea Habsburgilor n-a fost niciodată uniformă: în Noua Spanie, puterea imperială era cu totul diferită de cea din Olanda. Rolul împăratului în Ungaria amenințată de turci a fost mai direct decât în orașele și statele germane, unde era ales de „electori" și principi. Conducerea Habsburgilor a însemnat un amestec de putere politică și militară, rareori stabilă financiar, și a plătit un preț genetic teribil. Principiul permanentelor căsătorii între membrii familiei în vederea menținerii proprietăților lor a demonstrat logica tabuului privitor la incest: mortalitate infantilă și adulți diformi și incapabili. Stranietatea fizică a ultimilor Habsburgi, cu ochi bulbucați, maxilare inferioare uriașe și buze răsfrânte, este consemnată de pictorii mai curajoși de la Curțile lor.

Cel mai jalnic a fost poate nefericitul Carol al II-lea de Spania, căruia îi curgeau balele din gură, se credea posedat de diavol, era incapabil să mestece, îi plăcea să privească trupurile exhumate ale rudelor sale și a fost – poate din fericire – și impotent. Decesul lui în 1700, care a pus capăt unei ramuri a familiei, a cauzat Războiul Succesiunii Spaniole, urmat în 1740 de Războiul Succesiunii Austriece, când și ramura aceea a luat sfârșit. Asta dovedește cât de fragilă a rămas politica dinastică până la sfârșitul secolul al XVIII-lea, deși ambele războaie se refereau de fapt mai puțin la Spania și Austria și mai mult la restricționarea celui mai viguros și expansiv exemplu de absolutism european: monarhia Bourbon din Franța.

Bourbonii apăruseră ca linie tânără a străvechii dinastii Capețiene, care își documenta începuturile în Parisul anilor 800. Ei apăruseră din Navarra (aproximativ actuala Țară a Bascilor, pe granița franco-spaniolă) și fuseseră de partea protestanților – hughenoți – în timpul războaielor religioase franceze, care s-au sfârșit în 1598. Primul rege Bourbon al Franței, Henric al IV-lea, a fost cel dintâi care s-a convertit la catolicism, afirmând, se zice, că Parisul merita o liturghie, dar a fost asasinat ulterior. Adevăratul întemeietor al absolutismului Bourbonilor a fost cardinalul Richelieu, prim-ministrul Franței timp de două decenii, începând cu 1624. Richelieu fusese militar înainte de a se alătura Bisericii, pe de o parte pentru a proteja interesele familiei, și urcase pe treptele puterii prin coridoarele periculoase ale unei Curți aflate pe atunci în mâinile Mariei de Medici, mama

tânărului rege Ludovic al XIII-lea, înainte de a deveni un sfetnic esențial și ministru al monarhului propriu-zis.

Strategia lui Richelieu a fost de a crea în Franța o unică autoritate puternică, prin înfrângerea oricăror forme de opoziție internă – a demolat castelele aristocraților și i-a zdrobit pe hughenoți – dublată de extinderea poziției externe a Franței împotriva Habsburgilor.

Sub Richelieu, Războiul de 30 de Ani, care a fost în esență religios, devastând Germania în timp ce protestanții luptau împotriva catolicilor, a suferit o mutație subtilă într-un război despre rolul Franței în Europa. În Spania și Germania, Habsburgii păreau să fi încercuit Franța și intenționau să obțină aprobarea papală ca monarhie europeană universală. De aceea, respingerea Habsburgilor până au ajuns practic ruinați a adus Franța nou unificată în poziția-cheie de putere majoră în Europa. Drept urmare, după moartea lui Richelieu, când cardinalul Mazarin de origine italiană i-a succedat ca prim-ministru, drumul era curățat pentru ca Ludovic al XIV-lea, „Regele Soare", să se ridice deasupra orizontului cu o strălucire specială.

Ludovic a domnit între 1643 și 1715, o incredibilă perioadă de șaptezeci și doi de ani, deși conducerea sa personală a început abia în 1661, după decesul lui Mazarin. La momentul acela, Franța se întinsese spre sud, est și nord. Richelieu înființase un sistem nou de colectare a taxelor, centralizase puterea la Curte și promovase începuturi ale industriei, de la canale, la tapiserii. Sub Richelieu și Mazarin au fost construite fortărețe care să protejeze noua Franță și au fost întocmite planuri ambițioase pentru un imperiu francez în America de Nord. După ce a ajuns el însuși la putere, Ludovic a continuat politica de ostilitate permanentă față de Habsburgi, decis să se impună ca principe dominant în Europa. Curtea lui, cu complexe ritualuri publice, divertismente luxoase și bârfe scandaloase, a fascinat oameni educați din toată Europa.

În scurt timp s-a părut că monarhii absoluți puteau avea aproape orice nuanță religioasă: luterani și calviniști în Germania și Scandinavia, ortodocși în Rusia, catolici în Spania și Portugalia. În ciuda reputației ulterioare a Scandinaviei ca pionieră a gândirii democratice, Danemarca-Norvegia (sub Frederick al III-lea în anii 1660) și Suedia (sub conducerea personală a lui Carol al XI-lea din 1672) au cunoscut forme timpurii și agresive de absolutism. Ele avuseseră tradiții îndelungate de regi puternici și consilii statale incompetente sau divizate, și au fost frecvent angajate în războaie sângeroase, care tindeau să concentreze puterea în mâinile conducătorilor, care erau de asemenea comandanți militari eficienți. Aceea a fost o epocă în care, după ieșirile violente ale celui

mai cunoscut conducător al său, Gustav Adolf, Suedia era pe cale să devină principala putere din nordul Europei, înaintea Prusiei sau Rusiei. În cele din urmă, Petru cel Mare, care a ajuns la putere în 1682 și a domnit aproape patruzeci și trei de ani, avea să-și bazeze propriile schimbări radicale pe aceeași combinație de centralizare, modernizare antifeudală și raționalism care apăruse inițial în Franța.

Pentru Ludovic al XIV-lea, prețul fortărețelor suplimentare și al armatelor a însemnat taxe mai mari și în 1649 Parisul s-a apropiat mult de o primă revoluție franceză după un al doilea val de revolte cunoscute ca Fronda (denumirea se referea la catapultele folosite de copii pentru a azvârli bolovani spre casele bogătașilor). Sistemul de luptă bazat pe unități de soldați perfect instruiți în utilizarea muschetelor, folosirea de tunuri și fortărețe, constituia un motiv puternic în favoarea unei autorități centralizate de taxare, dar aceasta, la rândul ei, depindea de stoarcerea eficientă a orașelor și mediului rural fără a provoca în același timp revolte constante. Metodele de bază ale taxării, impunerii legilor și păstrării ordinii cu pana și curierii călare erau dificil de administrat. Monarhii absoluți manifestau tendința de a-și clădi visurile în piatră – la Versailles, Sankt Petersburg sau Potsdam – și în același timp își imaginau că ordinele lor scrise zburau peste sute de kilometri de gospodării țărănești, păduri și drumuri noroioase, până hăt departe. Pentru că, desigur, mare parte din Europa continua să fie un mozaic complicat de teritorii aflate mult în afara conducerii efective a marilor monarhi, care-și secătuiau autoritatea în războaie nesfârșite purtate unul împotriva celuilalt.

Puterea monarhică n-a fost niciodată complet protejată, un mesaj care avea în curând să fie auzit neplăcut de intens din direcția Marii Britanii. Deoarece în secolul acela a fost zguduită de război civil și regicid, țara este privită uneori destul de separat de epoca europeană a absolutismului; în realitate, insulele din nord au fost strâns legate de tensiunile și dilemele continentului. Ele căzuseră sub stăpânirea altei dinastii îndelungate, de data aceasta o casă regală scoțiană, care, prin Iacob dușmanul tabacului, succedase la tronul englez. Ca și Bourbonii și Habsburgii, regii dinastiei Stuart se ridicaseră din obscuritate medievală relativă – în cazul lor, în anii 1300 –, asigurând nouă monarhi, unii înțelepți, alții ridicoli pentru mica lor națiune. Odată ajunși în Londra, au fost absorbiți în vârtejul rivalităților dinastice europene, încercând să încheie căsătorii și alianțe atât cu Habsburgii, cât și cu Bourbonii, și intervenind militar – deși ineficient – în războaiele continentale.

În scurt timp regii dinastiei Stuart au demonstrat ce se putea întâmpla când un potențial absolutist nu putea face rost de bani pentru război. Carol I n-a avut un Richelieu. Favoriții lui au fost în general mai puțin eficienți și vizionari. Spre deosebire de Stările Generale

ale lui Ludovic al XIV-lea, principalul Parlament al lui Carol, cel englez, refuza cu încăpățânare să fie ignorat. Sistemul său de strângere personală a taxelor nu se baza pe o rețea de perceptori profesioniști, ci pe legi medievale care fuseseră pe jumătate uitate și erau detestate peste tot. În Franța s-a putut pune capăt războaielor religioase interne prin reprimarea protestanților; în Scoția și Anglia așa ceva a fost imposibil. Consecințele neintenționate ale acelui eșec dinastic britanic aveau să fie imense, nu numai pentru Marea Britanie, ci și pentru istoria Europei și Americii, deoarece au arătat calea spre un nou tip de guvernare.

În Scoția natală a lui Carol, o revoluție prezbiteriană găsea în plină desfășurare, înlocuind o Biserică de episcopi prin alta de congregații autonome sub „bătrânii" bisericii. În Anglia, vechiul Parlament se dovedise tot mai militant în timpul domniei lui Iacob, tatăl lui Carol, și era dificil de încăpățânat în privința autorizării taxelor sau a susținerii inconstantei politici externe a regelui. O lungă, chiar dacă semilegendară, tradiție a străvechilor „drepturi" engleze, care se întorcea în timp până la amintirea populară despre epoca anglo-saxonă, a fost invocată împotriva tiraniei monarhice. În 1629, Carol a suspendat Parlamentul și a domnit unsprezece ani prin intermediul propriilor lui miniștri. Din nou însă, întrucât nu dispunea de un sistem de taxare directă, a avut probleme cu banii și în a-și impune voința în chestiunile religioase; ceea ce, pentru orice rege, însemna o umilire gravă.

În anii 1638–1639, când Scoția s-a răsculat împotriva politicii lui în conformitate cu Liga și Pactul ei Solemn, Carol n-a reușit să-și țină sub control supușii furioși. În 1640 el a convocat din nou Parlamentul englez, pentru că avea nevoie de bani, dar parlamentarii s-au dovedit încăpățânat de ostili și au insistat pentru a-și restabili drepturile. Carol i-a concediat, însă apoi s-a confruntat cu altă rebeliune scoțiană, de succes, care a ajuns până în nordul Angliei. Învins de propriii lui supuși și având de înfruntat altă răscoală în Irlanda, Carol a fost silit să mai încerce o dată cu Parlamentul englez.

Însă de acum Parlamentul avea în vedere reforme politice. Camera Comunelor a insistat ca pe viitor doar parlamentarii, nu regele, să o poată suspenda. Carol, care pierdea teren – practic până și ultima fărâmă de autoritate –, n-a izbutit să-i aresteze pe liderii parlamentarilor și s-a retras din capitală, care devenise teritoriu dușman. Din Nottingham, el și-a ridicat stindardul împotriva Parlamentului și războiul civil a izbucnit până la urmă în vara anului 1642.

În următorii trei ani, armatele lui Carol au fost înfrânte complet de soldații mai disciplinați și mai bine conduși din Armata Noului Model a lui Oliver Cromwell. A

urmat o pauză, apoi luptele s-au reluat. O suită complexă de campanii, care i-au implicat pe scoțienii protestanți, irlandezii catolici, nobilii englezi, armate de orășeni și regimentele tot mai profesioniste ale lui Cromwell, alături de trupele orășenești de voluntari englezi, s-a încheiat prin victoria totală a armatelor Parlamentului. În ciuda protestelor celorlalți monarhi europeni, Carol a fost judecat și decapitat în 1649 – același an în care Ludovic al XIV-lea s-a confruntat cu Fronda în Paris. Carol crezuse la fel de intens în Dreptul Divin al Regilor, ca orice Bourbon sau Habsburg. Nu așa ar fi trebuit să funcționeze Dreptul Divin sau absolutismul modern.

A fost declarat un Commonwealth britanic, care a izbutit să guverneze destul de bine pentru câțiva ani, reconstruind o flotă puternică și restaurând ordinea, înainte de a degenera în cvasimonarhia personală a lui Cromwell. Armata „capetelor rotunde" a Lordului-protector s-a afundat în dispute privind democrația și reforma agrară mult mai radicale decât orice închipuise Cromwell însuși sau latifundiarii și generalii care formau nucleul republicii. Libertarieni revoluționari, care au ocupat și au arat domenii private, înființând comunități idealiste și autointitulându-se „Diggers"/„Săpători", au sugerat că revoluția politică ar putea fi urmată de una socială. Asta a însemnat prea mult pentru noua juntă militară a Marii Britanii – așa cum poate fi numită destul de corect, după ce Cromwell a desființat la rândul său Parlamentul – și radicalii au fost suprimați.

Nu avea să fie nici pe departe ultima dată când o revoluție optimistă, clocotind de speranțe și radicalism, a sfârșit sub forma unei dictaturi militare. Guvernarea lui Cromwell a pierdut atât simpatia radicalilor, cât și a multora dintre oamenii de rând, care simțeau că libertățile le erau încă și mai limitate decât fuseseră în timpul dinastiei Stuart. Edictele puritane care au interzis sărbători tradiționale, printre care Crăciunul, precum și divertismente populare, ca teatrul, i-au încântat pe cucernici și i-au dezgustat pe ceilalți. După moartea lui Cromwell și după o perioadă foarte scurtă în care fiul lui a încercat să-i moștenească autoritatea, Commonwealthul a luat sfârșit când regimentele au asediat Londra și l-au invitat pe fiul lui Carol, Carol al II-lea, să revină din exilul în Olanda. În chip inteligent, noul rege nu i-a pedepsit decât pe cei vinovați evident de regicid și în scurt timp viața britanică a părut să revină la o versiune a modelului politic european. Însă lucrurile nu stăteau întocmai. Parlamentul nu avea să mai fie niciodată cu adevărat pasiv, iar Carol a înțeles că va trebui să caute popularitatea și aprobarea publică într-un fel pe care monarhii francezi și Habsburgii l-ar fi disprețuit. Palatul lui de dimensiuni modeste se afla pe malul Tamisei și era ticsit de petiționari și pierde-vară, iar regele se arăta cu regularitate poporului – o deosebire evidentă față de glorioasa izolare a lui Ludovic în exteriorul Parisului, la Versailles.

Revoluția britanică fusese privită pe continent ca o aberație bizară, cauzată de circumstanțele stranii ale combinării dintre o religie hibridă și o dinastie incompetentă. Mazarin și Ludovic al XIV-lea, care de acum era tot mai stăpân pe sine în rolul său, îi considerau vrednici de milă pe regii din dinastia Stuart din Londra. Ei se pregătiseră să încheie tratate cu republica lui Cromwell și renunțaseră la susținerea restaurării lui Carol al II-lea, când pentru Franța fuseseră mai convenabile alte acorduri. Extrem de dezamăgiți de junta lui Cromwell și apoi de restaurarea dinastiei Stuart, mulți radicali britanici au emigrat în coloniile americane, unde sperau să formeze comunități exclusiviste și „pure" de fermieri liberi și cu frica lui Dumnezeu.

Însă revoluția britanică nu se sfârșise. Avea să mai fie necesar un Stuart incompetent, pentru a termina pentru totdeauna monarhia nestingherită de acolo.

INVADAREA MARII BRITANII

Era sau nu era însărcinată? Bârfele despre regină, o italiancă cu ochi negri care suferise multe avorturi, erau veninoase. Până și fiica regelui, prințesa Anna, a scris surorii ei mai mari din Olanda: „Nu pot să nu privesc cu suspiciune pântecul mare al soției, mai ales pentru că ea arată mai bine ca oricând, ceea ce nu se întâmplă de obicei". După o săptămână, a scris din nou că din cauza bârfelor și glumelor despre o falsă sarcină, regina „ar trebui, pentru a convinge lumea, să mă lase pe mine sau pe unele dintre prietenele mele să-i pipăie pântecul; dar dimpotrivă, când cineva vorbește despre sarcina ei, îl privește ca și cum s-ar teme ca nu cumva s-o atingă. Iar de câte ori s-a întâmplat să intru în încăpere pe când se dezbrăca, a trecut în odaia vecină pentru a-și pune cămașa." [185] Aceea era bârfa care avea să ducă Marea Britanie pe un curs cu totul diferit.

Regina însărcinată era Maria de Modena, soția lui Iacob al II-lea al Marii Britanii, un Stuart catolic care dorea ca în țara lui protestantă să fie tolerați catolicii… și poate chiar mai mult decât tolerați. Fiicele lui din prima căsătorie cu o englezoaică, prințesa Anna și sora ei mai mare Maria, erau protestante. A doua soție, italiancă, nu reușise să dea naștere unui fiu… până acum. Pe 10 iunie 1688, regina a născut un băiat: James Francis Edward Stuart. S-au aprins artificii și ruguri uriașe. Au fost comandate cupe și platouri comemorative și au fost pictate tablouri, așa cum se întâmplă și azi la nașterile regale britanice. Atât doar că de data aceea bârfele la nivel național au continuat și s-au extins. Se spunea că așa-zisul moștenitor n-ar fi fost copilul reginei, ci alt prunc, adus pe furiș în odaia de naștere într-un coșuleț pentru încălzit patul, pentru a se asigura că un catolic va

moșteni tronul. De fapt la naștere asistase o hoardă de martori, care ticsise camera și coridoarele din jur, ceea ce nu domolise cu nimic zvonurile.

După numai șase luni, unuia dintre cele mai mândre regimente ale Marii Britanii, Coldstream Guards, care îl păzea pe rege în palatul din Whitehall, i s-a poruncit să-și părăsească posturile. Mai mult chiar, li s-a cerut să plece tuturor soldaților englezi din Londra; Cei din *Life Guards* aveau să fie relocați la St. Albans, iar alții în Sussex. În locul lor a sosit o armată invadatoare, infanteria Dutch Blue Guard, în uniforme albastru și galben-portocaliu. Pedeștrii aceia reprezentau vârful de lance al unei uriașe forțe invadatoare, de două ori mai mare decât Armada spaniolă. Flota olandeză formată din cincizeci și trei de nave de război și aproximativ patru sute de ambarcațiuni de susținere păcălise Marina Regală, navigând inițial spre coasta de est a Angliei, după care, folosind o schimbare a vântului – „vântul protestant" spuseseră oamenii –, navigase spre vest și debarcase la Torbay în Devon.

Olandezii prinseseră adormite flotele britanică și franceză. La mulți kilometri depărtare de cei mai apropiați apărători englezi, aproape patruzeci de mii de soldați debarcaseră împreună cu cincizeci de tunuri, voluntari și cai suplimentari. Erau echipați cu tot ce-i trebuia unei armate moderne, de la muschete și pistoale nou-nouțe, până la căruțe pentru transportul proviziilor, bombe și chiar roabe. Era o forță invadatoare cu adevărat internațională. Monarhul olandez Wilhelm al III-lea de Orania conducea, alături de câțiva renegați scoțieni și englezi, trupe alcătuite din germani, elvețieni, suedezi și chiar laponi. Ele includeau, pe de o parte numai pentru a dovedi că Wilhelm cucerise întreaga lume, două sute de negri cu turbane și pene de pe plantațiile de zahăr din America. Armata mărșăluise întâi până la Exeter, apoi spre Tamisa, ajungând la Henley și după aceea la Windsor, locul străvechiului castel regal; pe 17 decembrie la ora 23, sosise în parcul St. James din centrul Londrei pe când Iacob se așeza în pat. Regelui nu-i venise să-și creadă ochilor.

Deși avea o armată mai mare și beneficia de sprijinul majorității latifundiarilor din sud, Iacob a fost multe săptămâni într-o stare de melancolie abjectă. Fiica sa, vorbăreața prințesă Anna, s-a numărat printre cei care l-au abandonat în favoarea lui Wilhelm și a surorii ei, Maria. La fel a procedat și prietena ei cea mai bună Sarah Churchill, soția ducelui de Marlborough (cele două erau atât de apropiate, încât se porecliseră doamna Morley, respectiv doamna Freeman). Regimul se năruia pe dinăuntru. Iacob făcuse deja o încercare de a fugi în Franța cu șase zile în urmă și aruncase deliberat Marele Sigiliu în Tamisa din barca lui; procedase așa deoarece Parlamentul nu era legal fără Sigiliu și spera astfel să creeze o criză constituțională. Pragmatici ca întotdeauna, lorzii au format oricum

un guvern provizoriu, până când Iacob a fost trimis finalmente de olandezi la Rochester. După câteva zile a plecat spre Franța, paznicii lui fiind discret instruiți să întoarcă ochii în altă parte. În următoarele luni toate regimentele britanice au primit ordin să nu se apropie la mai puțin de treizeci de kilometri de Londra, iar olandezii și germanii și-au instalat taberele în capitală, la Kensington, Chelsea și Paddington.

În general britanicii nu dau mare atenție acestei invazii. Chiar și persoane bine educate cred că Anglia n-a mai fost invadată după sosirea normanzilor în 1066. A rămas impresia că Wilhelm ar fi fost cumva invitat pentru a soluționa unele chestiuni mărunte de natură constituțională, dar n-a fost deloc așa. Wilhelm își asumase un risc militar și personal important, deoarece protestanții olandezi erau disperați. Dacă Iacob n-ar fi intrat în panică și n-ar fi fugit sau dacă vântul ar fi bătut în altă direcție, este posibil ca Wilhelm să fi pierdut totul. Așa însă, împreună cu soția sa Maria, confidenta și sora mai mare a prințesei Anna, el a format singura coregență din istoria britanică modernă. Domnia celor doi soți nu era totuși sigură. O tentativă majoră de recâștigare a coroanei pentru dinastia Stuart și catolicism a avut loc în Irlanda (și într-o măsură mai mică în Scoția) și a fost înăbușită doar prin luptă, prin urmare n-a fost tocmai o „revoluție fără vărsare de sânge". În tot cazul anul 1688 a însemnat un punct de cotitură în istoria europeană, deoarece a stabilit un mod diferit de domnie.

Wilhelm de Orania își adunase armata și flota, și-și asumase riscul acesta, fiindcă simțea că nu avea alternativă. Când cumnata lui îi transmisese bârfa despre sarcina reginei Maria, păruse evident că succesiunea britanică fusese stabilită, iar Curtea londoneză va rămâne catolică. Aceasta era o veste teribilă pentru Olanda protestantă și aliații ei nordici germani, deoarece îi lăsa expuși inamicului lor cel mai periculos: Ludovic al XIV-lea. Regele Soare îi secătuia – crescuse enorm taxele pe exporturile olandeze în Franța și interzisese importul de heringi marinați, de pe urma căruia își duceau traiul atâția pescari și negustori olandezi. Confiscase trei sute de ambarcațiuni comerciale olandeze, iar armatele lui păreau imbatabile.

Cu ani în urmă, olandezii își pierduseră speranța deoarece Carol al II-lea nu le venise în ajutor, însă succesiunea lui Iacob al II-lea, catolic ca și Ludovic, le înrăutățea mai mult soarta. Nașterea fiului său, indiferent dacă pruncul fusese sau nu strecurat pe furiș, însemnase lovitura finală. Wilhelm de Orania trebuia fie să invadeze Marea Britanie și să neutralizeze amenințarea unei alianțe britanico-franceze, fie să privească cum națiunea lui protestantă de comercianți, clocotind de întreprinzători, știință și prosperitatea clasei de mijloc, avea să fie strangulată până murea. De aceea el a lansat o invazie, care a fost descrisă ca „sfidând orice rațiune și experiență profesională" [186]. Așa cum a demonstrat

concludent istorica Lisa Jardine, evenimentele din 1688 au avut loc fiindcă deciseseră olandezii, nu fiindcă fusese dorința britanicilor.

Consecințele evenimentului aceluia au depășit însă cu mult orice și-ar fi putut închipui Wilhelm. După plecarea lui Iacob și în pofida protecției asigurate de Dutch Blue Guard, poziția sa în Londra nu era complet garantată. Teoretic vorbind, Wilhelm era abia al patrulea în descendența la tron. Majoritatea marilor latifundiari stătuseră deoparte și așteptaseră să vadă cine va învinge, înainte de a se alătura unei tabere. Infanteria și marina erau nemulțumite, ca să nu spunem mai multe. Cum avea Wilhelm să-și impună realmente autoritatea după ce ocupase Londra cu armata?

Reunindu-se ca o Convenție, deoarece în absența Marelui Sigiliu nu puteau forma Parlamentul, Camera Comunelor și Camera Lorzilor au ajuns la concluzia că vor declara pur și simplu noi principii constituționale pe măsura desfășurării evenimentelor. Iacob nu fusese alungat, ci-și părăsise țara și astfel încălcase contractul cu regatul. („Contract? Care contract?“ ar fi întrebat un tradiționalist.) După aceea Iacob și fiul lui au fost înlăturați de la succesiune, pe principiul nou potrivit căruia erau catolici și că „din experiență“ se constatase că erau conducători intolerabili. [187] Nobilii și parlamentarii i-au oferit apoi coroana doar Mariei, care avea sânge de Stuart. Wilhelm a replicat că așa ceva nu era acceptabil și mai bine revenea acasă cu soția lui și-i lăsa să se certe între ei. Parlamentarii au bătut în retragere și au anunțat o monarhie comună în care Wilhelm, devenit acum William al III-lea, avea să exercite autoritatea reală.

A fost o victorie măreață pentru olandez… sau ar fi trebuit să fie, dar Camera Comunelor a insistat pentru ceva în schimb și a redactat o Declarație a Drepturilor. Acceptarea ei însemna că William consimțea că pe viitor niciun monarh britanic nu mai putea să colecteze taxe și să aibă o armată regulată fără acceptul Parlamentului, că trebuia să fie de acord cu alegeri libere și frecvente și că nu putea fi romano-catolic. Comparativ cu pretențiile absolutiste ale monarhiilor continentale, aceasta a fost revoluția britanică reală și permanentă. Un monarh care nu controla nici banii, nici armata și al cărui popor îi dicta opiniile religioase nu era nici pe departe un adevărat monarh.

Parlamentarii britanici respinseseră tirania monarhică a lui Carol I și dictatura lui Oliver Cromwell. Ei nu avuseseră timp pentru visele de absolutism catolic ale lui Iacob, dar nici nu doreau să se lase striviți sub călcâiul unui olandez protestant. Erau de acord să aibă monarhie, însă numai potrivit condițiilor lor, iar pentru o putere majoră asta însemna ceva cu totul nou. „Revoluția glorioasă“ avea să fie piatra de temelie a politicii și puterii britanice pentru mai bine de trei secole. Drepturile și libertățile asigurate de Parlament

ofereau posibilitatea nestânjenită de a publica, argumenta, testa și experimenta. Acesta a fost răspunsul lipsit de echivoc și care avea să schimbe lumea, adresat Romei.

Iată contextul propice apariției marilor filosofi ai Iluminismului britanic și dezvoltarea investigării naturii – care ulterior avea să fie numită „știință". Isaac Newton, care a publicat *Principiile matematice* cu un an înainte ca flota lui William să pornească spre Devon, s-a bucurat de anii săi cei mai buni ca personaj public sub noua monarhie. Precum Galileo, el era ferm convins că principiul heliocentric era corect și tot precum Galileo a combinat matematica și experimentele practice într-un spectru larg de domenii. A construit, de exemplu, primul telescop reflector, pentru care și-a șlefuit singur lentilele. Aidoma colegilor lui, chimistul Robert Boyle, polimatul Robert Hooke – care a inventat termenul „celulă" pentru cărămida de bază a vieții – și Christopher Wren, Newton n-a trebuit niciodată să-și facă griji în privința ortodoxiei religioase sau atenției Inchiziției.

Sub conducerea Societății Regale, înființată în timpul domniei lui Carol al II-lea, savanții aceia au dezbătut și s-au contrazis constant, dar subiectele disputelor lor au fost înțelesul descoperirilor sau patente și întâietăți în invenții – nu autoritatea divină. Ei au făcut parte dintr-un mediu care, pentru o vreme, a fost mai degrabă anglo-olandez decât pur britanic. Printre olandezii care au ajuns în scurt timp la Londra s-a numărat același Christiaan Huygens, care abordase și rezolvase parțial problema măsurării longitudinii cu un ceas de mare precizie, cel cu care Biserica Catolică îi interzisese lui Galileo să se întâlnească.

Galileo fusese fascinat și de microscoape, nu doar de telescoape, iar în Roma, în 1624, prezentase numeroasele insecte pe care propriul său microscop compus le arăta gigantice.[188] În Londra și Leiden a făcut și mai multă senzație descoperirea unor minuscule lumi noi, când Hooke, Huygens și renumitul Antonie van Leeuwenhoek au privit prin lentilele lor și au publicat imagini extraordinare de păduchi, mucegai și alte lucruri mărunte, mișcătoare și de coșmar. Dacă, în ciuda neliniștilor Inchiziției, Galileo a sosit totuși într-un Paradis creștin, el trebuie să fi privit din înalturi și să fi clătinat din cap frustrat, fiindcă se născuse mult prea în sud și puțin cam devreme.

Ce se întâmplase însă între timp cu teribila bârfitoare prințesa Anna, ale cărei scrisori declanșaseră mai mult decât intenționase ea? Cu timpul, a ajuns durdulia și impunătoarea regină Anna. Precum Habsburgii, această ultimă reprezentantă a monarhiei Stuart a devenit un simbol nefericit al slăbiciunilor dinastice: din cele

optsprezece-nouăsprezece sarcini ale ei, numai trei copii au supraviețuit – restul s-au născut morți, au fost avorturi sau au murit la foarte scurt timp după naștere. Nenorocirile acestea, la care s-au adăugat tragediile personale ale morții în copilărie a celor trei supraviețuitori (doi de variolă) sugerează o problemă genetică profundă. Însă chiar dacă Anna n-a născut un succesor, domnia ei marchează adevărata naștere a unei națiuni moderne. În 1707 ea a devenit primul monarh care a domnit peste tărâmurile unite constituțional ale Angliei, Țării Galilor și Scoției – adică Marea Britanie. După o tentativă secătuitoare de a crea un imperiu în America Centrală, Parlamentul scoțian falimentase țara. Acceptase după aceea termenii de ajutor oferiți de Londra și se autodizolvase, creându-se astfel un singur Parlament britanic. Sara Churchill, prietena reginei Anna, a devenit una dintre cele mai influente femei din țară, iar soțul ei, ducele de Marlborough, avea să conducă armatele britanice în Europa, eliberând finalmente Olanda de francezi și respingând amenințarea catolică.

După aceea Marea Britanie a început procesul de clădire a celui mai mare imperiu din lume și, pe baza contribuției sale originale la politică – „moderația" politică, nu „absolutismul" – să realizeze și prima revoluție industrială.

BOURBONII DIN INDIA: DE LA BABUR LA BUST

Istoria Indiei poate părea o pâclă încâlcită de nume romantice și derutante, ascunse în hățișuri de izvoare nesigure. Am lăsat-o în confuzia politică de după imperiile dinastiei budiste Maurya și apoi a dinastiei hinduse Gupta, care a însemnat o epocă de aur pentru arta, arhitectura și scrierile indiene. Însă India hindusă nu avea să fie în stare să-și mențină dominația politică. Aceleași tulburări violente care au zguduit Europa de Est, Asia Centrală, Rusia și China au avut loc și în India. Invadatorii mongoli, care au sosit după armatele turcilor musulmani, aveau să impună islamul în teritoriile nordice și să domine subcontinentul până la sosirea britanicilor.

Toate acestea nu trebuie să ne deruteze. Între istoria Europei dintre anii 1200 și 1600 și cea a Indiei din aceeași perioadă există paralele utile. La urma urmelor, uriașa peninsulă a Europei și triunghiul gigantic al Indiei sunt două limbi de pământ de dimensiuni similare, care se extind din masa continentală a Eurasiei. În decursul acelei jumătăți de mileniu, ambele au suferit un conflict prelungit între un așa-zis centru și identități locale sau regionale, după care o luptă îndelungată între religii rivale le-au împiedicat pe ambele să dobândească unitate politică.

Pretinsul centru al Europei a fost papalitatea de la Roma, care acționa alături de Sfântul Imperiu Roman și de alte monarhii catolice. În India, așa-zisul centru a fost Delhi, sub dinastiile musulmane turce ale Haldjiților și Tughlukizilor, a căror dominare a fost contestată la fel de energic precum cea a Romei. Roma s-a confruntat cu eretici și revolta protestanților, pe când dinastiile musulmane din Delhi au avut de-a face cu regi hinduși și populații rebele din vest, centru și sud. Musulmanii au distrus multe dintre gloriile civilizației hinduse, nimicind temple vechi și obiecte de artă, tot așa cum protestanții au distrus mănăstiri și obiecte de artă religioasă catolice. Dacă Europa a conținut țări atât de diverse ca Scoția, Lituania, Anglia, Polonia și Ungaria, India a avut statele Malwa, Orissa, Vijayanagara, Jaunpur și Rajput.

Din unele puncte de vedere, ele au părut chiar destul de asemănătoare; cu certitudine, arhitectura elaborat sculptată în piatră a Indiei din perioada aceea poate fi comparată cu catedralele și castelele conducătorilor europeni. Iar India a putut oferi și indivizi la fel de excentrici precum Henric al VIII-lea al Angliei sau papa Borgia și la fel de bine reamintiți. A existat astfel mărețul Ala ad-Din, conducător musulman din Delhi, cu regimente de soldați călare pe elefanți și cavalerie turcă, ce a pătruns adânc în sud, obținând tributuri valoroase – aproape o comoară a lui Aladin – și care i-a respins până și pe mongoli. A fost apoi poetul, intelectualul, protectorul artelor și matematicianul Muhammad ibn Tughluk, sultanul din Delhi, devenit legendar prin tratamentele feroce aplicate rebelilor și celor care-l nemulțumeau. Un asemenea individ a fost jupuit de viu, apoi pielea i-a fost umplută cu orez amestecat cu propria sa carne tocată și servită familiei lui – un comportament pe măsura voievodului creștin și războinic Vlad Țepeș.

Istoria Indiei din Evul Mediu și până în perioada timpurie a epocii moderne nu este așadar cu nimic mai neobișnuită decât a Europei. Găsim o succesiune comparabilă de asedii, marșuri, lupte înverșunate în sânul dinastiilor și rebeliuni regionale, dedesubtul căreia se străduia să-și ducă existența țărănimea săracă și negustorii orășeni supuși unor taxe apăsătoare. Nu găsim însă nicio variantă populară de la conducerea regilor și prinților; filosofia și științele naturale au fost înfloritoare, dar nu au existat un Iluminism indian și nici (în perioada amintită) multe experimente politice. Cel puțin așa credem. Din păcate, istoria hindusă din exteriorul tribunalelor musulmane este relativ sărac consemnată. Un istoric modern se lamentează: „Neanimată de relatările abundente în bârfe atât de iubite de autorii musulmani, istoria contemporană a Indiei urmează să fie extrapolată laborios din formulele sterile și enumerările optimiste favorizate de panegiricele regale.“ [189]

Totuși hinduismul n-a putut fi curmat nici de imamii musulmani, nici, ulterior, de

misionarii creștini. Conducătorii musulmani i-au învins pe cei hinduși, dar rareori au încercat să oprime hinduismul în sine sau oricare altă religie. Atrocitățile individuale au fost numeroase, totuși n-au existat arderile în masă, convertirile silite, torturările ereticilor sau războaiele de exterminare pe care le-a cunoscut Europa. Și, spre deosebire de echivalentul ei european, navigația indiană a fost în general de coastă și s-a bazat pe comerț, nu pe război sau explorare. Flote de război existaseră, mai ales în timpul dinastiei Chola din sudul Indiei în perioada medievală, dar de atunci trecuseră multe secole. Pe uscat, conducătorii indieni au mobilizat ocazional armate pentru a înainta spre nord prin Afganistan către Persia, sau spre est către China, dar n-au ajuns niciodată la ambițiile globale ale Portugaliei, Franței sau Marii Britanii, care stabiliseră capete de pod timpurii în India.

Istoria indiană este legată realmente de ascensiunea imperiului Marilor Moguli, cam în aceeași perioadă cu Reforma luterană din Europa și cu sosirea spaniolilor în Peru. Ea a început ca o poveste uluitoare în regiunile sălbatice ale Asiei Centrale și a sfârșit ca o lecție despre pericolele monarhiei absolute.

Zahir ad-Din Muhammad, potrivit numelui său oficial, dar cunoscut în general după porecla „Tigrul“ sau Babur, întemeietorul dinastiei Marilor Moguli a descins atât din Genghis-Han, cât și din Timur Lenk. Babur se născuse în Uzbekistan în 1483, în același an cu Rafael și Martin Luther. Fiu al unui conducător local modest, el a obținut prima victorie militară majoră, capturarea Samarkandului, la vârsta de numai paisprezece ani. Înfruntându-se cu dezertări, revolte și amenințarea reprezentată de inamici mult mai puternici, Babur și-a clădit treptat o bază solidă în Afganistan, pentru ca apoi să coboare asupra nordului Indiei cu noua armă a epocii: muscheta. Armatele lui au învins dinastia musulmană Lodi, capturând Delhi în 1526, după care i-au înfrânt și pe mândrii conducători independenți hinduși Rajput. După moartea sa în 1531, a lăsat în urmă grădini minunate (nu cea din urmă fiind în Kabul, unde este înmormântat), prima autobiografie a unui conducător musulman, reputația pentru construirea de coloane din capetele inamicilor decapitați și o dinastie remarcabilă.

Problema dinastiilor însă este că produc atât reprezentanți puternici, cât și slabi. Fiul lui Babur a pierdut imperiul și apoi l-a recâștigat, dar nepotul lui, Akbar cel Mare, a extins cu adevărat conducerea Marilor Moguli. Akbar, care a fost aproximativ contemporan cu Elisabeta I, primii Tokugawa și Ivan cel Groaznic, avea să conducă vreme de jumătate de secol. Victoriile lui militare, bazate pe atacuri în masă ale elefanților și tunuri, i-au sporit

imperiul la o sută de milioane de suflete, comparativ cu cele cinci milioane de englezi și cele patruzeci de milioane de europeni ale epocii.

Victoriile acelea au fost adesea hidos de sângeroase, la fel de groaznice ca ale lui Ašoka. În 1567–1568, la asediul Chittorului, o fortăreață hindusă Rajput, soldații au ales moartea tradițională prin atac sinucigaș, în timp ce femeile și copiii lor și-au dat foc, pentru a nu fi capturați de vii. Totuși treizeci de mii de civili au supraviețuit îndeajuns pentru a fi masacrați de trupele lui Akbar. El însă, ca și Ašoka, este reamintit mai degrabă pentru calitățile pașnice, decât pentru sălbăticiile militare.

Akbar a fost un caz mai puțin extrem decât Ašoka. A întreținut o armată vastă, susținută prin taxe împovărătoare pentru țărani, dar a creat de asemenea o birocrație imperială eficientă și relativ obiectivă și a fost remarcabil de deschis față de religie. După ce a întemeiat o capitală nouă, Fatehpur Sikri, care combina superbe stiluri arhitecturale islamice, indiene și persane, Akbar i-a pus pe rivalii religioși să participe la dezbateri deschise, pe care le-a urmărit cu multă atenție. Combinația de coloane și arcade de stiluri diferite a fost oglindită de o combinație de păreri despre lume, în care sunniți și șiiți musulmani, sufiști și hinduși, jainiști și sikhi, ba chiar și creștini portughezi își exprimau ideile cu privire la natura lui Dumnezeu. Akbar n-ar fi intenționat să se convertească la o credință nouă, ci mai degrabă să unească laolaltă credințele în ceva nou și potrivit pentru imperiul lui. Până la urmă, acel „ceva“ n-a fost decât admirație loială și pioasă pentru Akbar însuși. La fel ca noua lui capitală – care avea probleme cu alimentarea cu apă și se găsea prea aproape de regatele rebele –, n-a supraviețuit, decât ca posibilitatea mult timp reamintită a unei politici indiene mai tolerante.

Akbar a fost succedat de fiul său, Jahangir. Propoziția aceasta simplă trebuie urmată de o recunoaștere: obiceiul Marilor Moguli ca fiii să se revolte împotriva taților și să lupte între ei creează o istorie prea complicată pentru a fi relatată aici. Marii Moguli au fost la fel de mârșavi ca Plantageneții sau otomanii. Ajunge să spunem că Jahangir, alt tolerant religios și protector de seamă al artelor și arhitecturii, a fost de asemenea alcoolic și a domnit împreună cu soția lui mult mai ageră, care a bătut monede cu numele ei. La momentul cuvenit, Jahangir a fost detronat de unul dintre fiii săi, care și-a lichidat de asemenea frații, după care a domnit între anii 1628 și 1658 ca Șah Jahan.

Șah Jahan va fi veșnic reamintit, pentru că a lăsat în urmă cea mai măreață emblemă arhitectonică din istoria lumii. Soția lui, Mumtaz Mahal, a murit dând naștere celui de-al paisprezecelea copil al lor. Moartea ei l-a împins pe bărbat să ordone ridicarea celei mai mari clădiri pe care o văzuse India vreodată: Taj Mahal. Frumusețea ei luminoasă, care

plutește și în zori și în amurg în exteriorul orașului Agra, învinge fără drept de apel reproducerile-clișee din restaurante și reclame din toată lumea, învingând până și întinsul oraș industrial fumegos care o înconjoară actualmente. Acest monument în esență simplu al iubirii în căsnicie este de asemenea dovada scării incredibile de care era capabilă pe atunci dinastia Marilor Moguli. Pasiunea pentru marmură a lui Șah Jahan s-a materializat sub formă de clădiri minunate în Delhi, Agra și alte orașe, uluindu-i pe observatorii contemporani.

Iată altul dintre lucrurile la care a fost bun absolutismul din secolul al XVIII-lea. Poate fi însă rezonabil să grupăm laolaltă Marii Moguli din India și conducătorii europeni contemporani lor sub termenul „absolutism"? Conducerea Marilor Moguli a avut rădăcini religioase și filosofice foarte diferite de monarhiile europene sau rusă; de asemenea, în ciuda experimentelor religioase ale lui Akbar, n-a existat un Iluminism indian paralel. Totuși Marii Moguli s-au văzut pe sine drept centralizatori și modernizatori, care au adus subcontinentului o nouă coerență. Primii Mari Moguli au fost deschiși din punct de vedere intelectual și mânați de curiozitate. În plus, europeni educați ai epocii, îndeosebi observatorii francezi, au fost extrem de conștienți de existența lor ca dinastie paralelă de la care puteau fi desprinse lecții utile. La fel ca la Sankt Petersburg sau Versailles, puterea Marilor Moguli a mobilizat uriașe forțe de muncă și resurse pentru a crea epopei în piatră, concepute pentru a stârni admirația.

Marii Moguli au fost însă simboluri – chiar și în Europa – ale extravaganței monarhice. Și în ciuda extinderii constante a domeniilor lor imperiale, a puterii armatelor și a opulenței Curții lor, ei au început să arate că și dinastiile trebuie să îmbătrânească. Exuberanța insolentă a lui Babur fusese urmată de curiozitatea intelectuală tinerească a lui Akbar, apoi de declinul lui Jahangir și în cele din urmă de dependența costisitoare a lui Șah Jahan de gigantice proiecte de construcție. Oare Taj Mahal n-a fost, în ciuda frumuseții sale, începutul unui declin, la fel cum despre corporațiile moderne care construiesc sedii generale noi și spectaculoase cu fântâni și statui la exterior se spune frecvent că se îndreaptă spre eșec? Și oare în structura absolutismului n-a existat încorporat ceva care să facă inevitabil declinul respectiv?

Oamenii și-au pus întrebările acestea chiar și atunci. Comparații au apărut prompt în minte, întrucât dinastia Marilor Moguli și-a atins apogeul la începutul epocii absolutismului în Europa. Taj Mahal a fost terminat în 1648. Arhitecții lui Ludovic al XIV-lea au început marea extindere a Versailles-ului după treisprezece ani. Petru cel Mare a devenit unicul conducător al Rusiei în momentul în care imperiul Marilor Moguli și-a atins expansiunea maximă. Iar domnia ultimului Mare Mogul cu adevărat important,

Aurangzeb, a coincis cu urcarea lui Frederic I pe tronul Prusiei și cu începutul dinastiei Bourbon în Spania. François Bernier, care a devenit medicul personal al lui Aurangzeb, i-a scris ministrului Jean-Baptiste Colbert al lui Ludovic despre uimitoarea bogăție și luxul de la Curtea Marelui Mogul, dar a avertizat că sistemul de taxe și impozite interminabile asupra țăranilor indieni îi redusese pe aceștia la sclavie efectivă și îngreunase îmbunătățirea agriculturii: cei care nu aveau miză pentru viitor nu aveau nici motivație pentru a repara sistemele de irigație sau de a munci cu mai mult spor. [190]

Urcarea pe tron a lui Aurangzeb n-a fost una ieșită din comun: și-a ucis fratele în urma unui război de succesiune și și-a încarcerat propriul tată. Europenii au arătat interes acestui subiect: în 1675, poetul englez John Dryden a scris o piesă de teatru despre „Aureng-zebe", făcând un erou din musulmanul cucernic. Însă adevăratul Aurangzeb avea să-i ruineze pe Marii Moguli. Imperiul lui avea să acopere aproape tot subcontinentul indian. Deținea unele dintre virtuțile stăpânirii absolutiste – un sistem legal unic, drumuri bine întreținute și fortărețe puternice, măsuri și greutăți standard, colectare relativ eficientă a taxelor, comerț în creștere (nu în ultimul rând cu europenii), o armată regulată mare și arhive –, dar în același timp a devenit tot mai opresiv.

Aurangzeb întorsese spatele atitudinii tolerante a Marilor Moguli anteriori, inclusiv a tatălui și fratelui asasinat. El a instituit interdicții islamice privind alcoolul, dansul și scrierea istoriei, și i-a îndepărtat pe artiștii de la Curte, ale căror miniaturi delicate reprezentau una dintre gloriile culturii indiene. A creat un sistem de cenzori și a îngăduit soldaților săi să profaneze ori să distrugă temple hinduiste. Într-un episod faimos, deși contestat, muzicienii Curții sale, plângând și bocind, au ținut o uriașă slujbă de înmormântare cu douăzeci de catafalcuri; când Aurangzeb a întrebat ce se întâmpla, i-au răspuns că, întrucât ucisese muzica, ei o „îngropau". Aurangzeb a replicat că spera că o îngropau adânc.

Ca alți autocrați, el a avut nevoie de resurse tot mai mari pentru a-și plăti armatele și birocrații, dar n-a izbutit să atingă creșterea economică a statelor mai deschise și mai orientate spre exterior. A început să ocupe teritorii noi pe podișul Deccan și în sudul Indiei; cucerirea cea mai faimoasă a fost Golkonda, cea mai mare mină de diamante din lume, care a produs diamantele Koh-i-Noor, „Bleu de France" pe care l-a purtat chiar Ludovic al XIV-lea (în epoca modernă a reapărut ca „diamantul Hope") și multe altele. Mina era protejată de un zid lung de doisprezece kilometri în jurul unei coline din granit. Asaltul desfășurat în 1687 a fost îndelungat și sângeros, dar până la urmă a făcut din Aurangzeb conducătorul cel mai bogat din lume. El a fost de asemenea unul dintre cei mai sănătoși conducători din lume, poate grație vieții lui austere, dusă în conformitate cu

principiile religioase. Avea să domnească până în 1707, murind la optzeci și opt de ani, în timp ce își conducea campania aparent perenă de subjugare a întregii Indii.

A domnit peste aproape un sfert din populația lumii, totuși războiul acela lung pare acum o nebunie, întrucât a costat mai mult decât mania constructoare a lui Șah Jahan. Secătuirea statului Marilor Moguli avea să ducă la ascensiunea Indiei britanice, o consecință pe care Aurangzeb nu și-ar fi putut-o imagina. Inamicul lui cel mai important a fost statul hindus Maratha din Munții Ghats de Vest și de pe coastă, care la momentul respectiv era condus cu ferocitate de geniul militar Shivaji; acesta a devenit un erou pentru hinduși și subiectul multor povești exagerate în care își condusese trupele neregulate în raiduri îndrăznețe. Între 1681 și 1707, Maratha și Marii Moguli au purtat un război al cărui unic echivalent în Europa l-au reprezentat războaiele îndelungate ale diverselor succesiuni. Pe durata campaniei de douăzeci și șase de ani, bătrânul Aurangzeb a călătorit cu o capitală mobilă, un oraș din corturi despre care se spune că ar fi avut circumferința de cincizeci de kilometri, cu jumătate de milion de oameni și treizeci de mii de elefanți, secătuind recoltele pământurilor peste care trecea și contribuind la răspândirea molimelor.

Precum generali ulteriori, el a descoperit că armatele convenționale aveau dificultăți în înfrângerea forțelor de gherilă, așa că luptele cu Maratha au devenit practic un război interminabil. Ele răspândeau ura, nu iubirea față de islam. Conflictul i-a adus imperiul aproape de colaps financiar și, pe măsură ce taxele au crescut, revoltele s-au întins mult în sud.

Aceasta este una dintre ilustrările cele mai elocvente despre pericolele absolutismului. Un imperiu îmboldit de obsesia unui singur individ, religios în cazul acesta, care se bazează pe represalii și expansiune teritorială, nu poate dura mult. Paralelele cu Europa sunt ilustrative: și acolo războaiele au fost cauzate de succesiune și deosebiri religioase și aveau să continue aproape la fel de mult, totuși, grație flotelor oceanice, aveau să se întindă mult mai departe, inclusiv în India însăși. Cât despre Aurangzeb, se pare că pe patul morții i-ar fi spus fiului său: „Am sosit pe lume ca un străin și o părăsesc ca un străin. Nu știu nici cine sunt și nici ce am făcut.“

Marii Moguli aveau să păsească și în secolul al XIX-lea, dar de acum erau secătuiți. Când primii aventurieri din Compania Indiilor Orientale britanică au început să construiască forturi pe coastă și să înfrângă armate locale – alături de rivalii francezi –, aveau să descopere că India Marilor Moguli avea o ușă putredă, ușor de doborât. Conduși de arivistul Robert Clive, britanicii nu numai că au năvălit înăuntru cu baionete și tunuri, ci

au și izbutit să se infiltreze în sistemul Marilor Moguli ca perceptori pentru Curtea din Agra. Asta le-a oferit o autoritate instantanee într-un tărâm nou, permițându-le să fure hegemonia Marilor Moguli, până au reușit să-i înlăture complet. Sub mantia Marilor Moguli, Compania Indiilor Orientale a crescut, devenind un substituent al guvernului. Și ascunsă sub activitățile antreprenoriale ale Companiei – și aproape la fel de surprinsă de întorsătura de evenimente – se afla Coroana Britanică.

Imperiul Britanic trebuia s-o ia de la început, pentru că de cealaltă parte a lumii, primul său imperiu, câștigat în pădurile Americii, era pe punctul de a se destrăma. De asemenea, n-avea să mai dureze mult până să se dezintegreze și absolutismul din Europa.

ZOZO ȘI FRED

Pe 20 iunie 1753, străzile din Frankfurt erau cuprinse de agitație. Un francez scheletic, faimos în lumea europenizată, încerca să scape de agenții prusaci, care îi percheziționaseră bagajele și aveau ordin să-l împuște dacă va încerca să fugă.

Evadarea lui a fost ratată, deoarece trăsura i s-a blocat într-un ambuteiaj de căruțe ce transportau fân. La poarta orașului, a fost recunoscut, oprit și dus de soldați pentru a fi percheziționat. Percheziția la piele este rareori demnă. Dependentul de nicotină François-Marie Arouet, cunoscut părinților săi ca Zozo, dar cunoscut lumii întregi după pseudonimul său Voltaire, a declarat că nu putea trăi fără tutun, totuși tabachera i-a fost confiscată. A fost escortat la hanul local „Cornul țapului“, unde nepoata lui, care-i era și amantă, a fost aproape violată de un soldat prusac, în timp ce i-au fost furate hainele, banii, cataramele din argint și foarfecii din aur.

Voltaire fusese deja deposedat de prețuitele lui Ordin de Merit și cheia de aur, însemnul său de șambelan al Curții lui Frederic cel Mare al Prusiei. Cei ce-l reținuseră pe filosof acționaseră în numele regelui, care dorea neapărat să recupereze un volum cu poezii și alte scrieri personale, din care Voltaire deținea un exemplar rar; scrierile erau prea radicale, prea compromițătoare pentru un monarh militar. După ce fusese zguduit și umilit, lui Voltaire i s-a îngăduit să plece în exil în Elveția. Unul dintre cele mai de seamă experimente în despotism iluminat – idealuri de libertate și căutări desfășurate sub protecția unui rege-filosof – nu evoluase potrivit planului.

Voltaire căzuse de multe ori în dizgrația conducătorilor Franței natale. În tinerețe fusese închis la Bastilia pentru scrierile lui insolente, dar îl cunoscuse pe Frederic ca pe un om

dedicat scrisului și-l considerase un far de speranță. Ademenit în cele din urmă să vină la Berlin pentru a oficia la Curtea conducătorului Prusiei, el rămăsese dezamăgit și se plânsese că în ciuda conversațiilor de calitate, a petrecerilor și muzicii, „există un număr prodigios de baionete, dar foarte puține cărți“ [191]. Frederic replicase similar, spunându-i unui curtean care se plânsese de tratamentul generos pe care i-l acordase lui Voltaire: „Voi avea nevoie de el încă un an, nu mai mult. După ce ai stors portocala, arunci coaja.“ [192]

Frederic se înfuriase când Voltaire îi atacase în scris ministrul francez al științelor, Pierre-Louis Maupertuis, un matematician care avea probleme cu alcoolul și care sedusese cândva una dintre amantele filosofului francez. Diatriba lui Voltaire a fost sclipitor de amuzantă, inteligentă și populară, demascându-l pe Maupertuis ca pe un impostor. Când își ațintea atenția asupra unui inamic, Voltaire mânuia una dintre penele cele mai letale din Europa. Frederic însă era de asemenea un maestru al armamentului și al baionetelor acelora. El a ordonat ca satira să fie confiscată, ruptă și arsă de călăul public și i-a spus lui Voltaire că ar fi meritat să fie pus în lanțuri pentru comportamentul său. Voltaire a fugit.

Fără doar și poate, Voltaire a fost unul dintre cei mai importanți europeni din secolul al XVIII-lea. Campaniile lui împotriva intoleranței catolice au aprins continentul, tot așa cum tragediile și comediile lui au încântat Parisul. *Scrisorile filosofice*, o combinație de eseuri despre englezi și un atac sălbatic la adresa filosofului catolic Pascal, fuseseră numite pe bună dreptate prima bombă aruncată împotriva *ancien régime* al monarhilor absoluți. Originar dintr-o bogată familie pariziană de avocați și oficiali la curtea regală, el devenise faimos ca poet, dramaturg, filosof, polemist, dar și un fel de om de știință – mereu periculos și întotdeauna, din punctul de vedere al celor aflați la putere, scânteind nestatornic.

Marea Britanie care ieșise din Glorioasa Revoluție era foarte importantă pentru el. Voltaire se refugiase acolo după ce fusese bătut de ciomăgarii unui nobil pe care-l ofensase și descoperise că speranțele lui în justiție erau îngrădite de Curte și de nobilime. Marea Britanie părea diferită – la fel ca Olanda, altă țară de relativă libertate și prosperitate a clasei mijlocii. Voltaire a pus asta parțial pe seama politicilor Parlamentului și parțial pe seama deprinderii toleranței: „Dacă în Anglia n-ar exista decât o singură religie, atunci ar putea apărea riscul despotismului; dacă ar fi două religii, s-ar sfâșia reciproc; dar sunt treizeci și toate trăiesc laolaltă în pace și fericire.“

Voltaire a studiat lucrările lui Newton, iar când a vizitat Anglia și-a adus omagiile poeților, dramaturgilor și politicienilor englezi, ca și elitei societății de la Hanovra. Acolo

i-a cunoscut pe Sarah, ducesă de Marlborough, care fusese tovarășa din adolescență, cu mulți ani în urmă, a prințesei Anna, pe actuala regină Carolina, pe Swift (care tocmai scrisese *Călătoriile lui Gulliver*), pe Pope, al cărui *Eseu despre om* îl adora, și pe John Gay autorul *Operei cerșetorilor*. A întâlnit-o de asemenea pe lady Mary Wortley Montagu, care fusese în Turcia de unde revenise cu ideea vaccinării împotriva variolei.

Voltaire admira libertatea vieții publice britanice și felul cum englezii îi onorau pe artiști: Newton fusese înmormântat în Westminster Abbey alături de monarhi, ceea ce nu s-ar fi întâmplat niciodată în Franța, în timp ce faimoasa actriță engleză, doamna Oldfield, a fost de asemenea înmormântată cu onoruri. Pe de altă parte, în Paris, celei mai mari actrițe a vremurilor ei, Adrienne Lecouvreur, care murise tânără, i se refuzase o înmormântare creștină, deoarece actorii erau „excomunicați"; fusese aruncată într-o groapă a săracilor de la marginea orașului și stropită cu var nestins. Și ea se numărase printre amantele lui Voltaire, iar deosebirea aceea de tratament l-a zguduit pe filosof [193].

În mare parte din viața lui, Voltaire izbutise să ocolească restricțiile puse gândirii libere de către monarhia franceză, apărând sub luminile scenei publice cu o nouă și sclipitoare piesă de teatru sau cu o poezie scurtă și servilă și publicându-și lucrările cele mai provocatoare sub protecția anonimatului sau în străinătate. Pentru perioade îndelungate, el se retrăsese în exil intern într-un minunat castel provincial, unde scria, juca teatru la nivel de amator și întreprindea experimente newtoniene cu amanta lui aproape la fel de sclipitoare, Émilie du Châtelet; ulterior a trebuit să se îndepărteze și mai mult de brațul lung al Curții franceze, plecând în Elveția. Se putea bizui pe susținerea publicului parizian și avea câțiva apărători puternici. Era un investitor șiret, ba chiar dădea dovadă de iscusință, făcând comerț cu provizii militare și cereale și se spune că ar fi fost silit să părăsească Anglia la scurt timp după ce falsificase bancnote. În conflicte era neînfricat, dar nu știuse niciodată când era momentul să se oprească și nu era nici pe departe un sfânt.

Situația lui pare izbitor de similară cu cea a marilor compozitori și scriitori din Rusia sovietică, foarte populari în rândul publicului, dar jucând cu regimul un periculos joc de-a șoarecele și pisica. Desigur, în lumea lui Voltaire forma normală de guvernare era un fel de absolutism. Privind marile puteri continentale, un parior ar fi presupus că viitorul va continua să graviteze în jurul Curților și al conducătorilor atotputernici. O revoluție reală, politică, era inimaginabilă. Așa că atunci când principele Frederic de Prusia începuse să-i scrie lui Voltaire scrisori admirative, viitorul monarh păruse să ofere un fel de răspuns. După cum a spus doamna de Châtelet: „Întrucât se pare că trebuie să avem principi, deși nimeni nu știe motivul exact, atunci ar fi cel puțin util dacă ar fi toți ca el".

Și Frederic tânjise după libertatea din Anglia. În tinerețe, el suferise teribil din cauza tiranicului său tată Frederic Wilhelm, cel care instituise Prusia ca stat absolutist centralizat. Tatăl credea în datoria și disciplina absolute, în stil militar, și în rutina de fier. Fiul, ca mulți băieți și adolescenți, era leneș, visător, romantic și iubitor de cărți. El s-a refugiat în muzică și a devenit flautist virtuoz și pasionat de cărțile franceze. La exterior și-a ascultat tatăl, a participat la parade și defilări și a acceptat bătăile și umilințele publice la care a fost supus, dar a dovedit o formă de insolență nătângă care l-a înfuriat și mai mult pe tatăl său. Frederic era probabil homosexual și cu certitudine nu dovedea interes față de femei, incluzând-o aici și pe ulterioara lui soție, pe care a alungat-o de la Curte.

La vârsta de optsprezece ani, a plănuit să fugă din Prusia împreună cu prietenul lui cel mai bun, ofițerul de gardă Hans Hermann von Katte, în vârstă de douăzeci și șase de ani, despre care se spune că se purta cu prințul „ca un amant cu iubita sa“ [194]. La doi ani după ce Voltaire plecase la Londra, cuplul a decis să se refugieze tot în limanul acela de libertate relativă. Însă regele fusese probabil informat, iar cei doi și-au înfăptuit planul într-o manieră destul de neglijentă, astfel că atunci când Frederic s-a strecurat din tabăra militară a fost aproape imediat capturat și adus înapoi. Tatăl lui a dispus să fie întemnițat într-o fortăreață militară severă, unde a fost îmbrăcat în haine de deținut, interogat cu duritate și anunțat că exista posibilitatea de a fi executat în urma ordinului tatălui său. Între timp, von Katte a fost condamnat la închisoare pe viață de un tribunal militar, însă Frederic Wilhelm a decis că pedeapsa nu era cuvenită și a sugerat ca tânărului să-i fie smulse membrele cu clești încinși în foc înainte de a fi spânzurat. Plin de mărinimie, a comutat pedeapsa aceea la moarte prin decapitare, dar a insistat ca sentința să fie dusă la îndeplinire sub ochii fiului său.

Pe 6 noiembrie 1730, von Katte a fost luat dintr-o celulă din aceeași închisoare în care era ținut Frederic și dus la o movilă de nisip din curtea interioară a fortăreței. Capul prințului a fost apăsat de zăbrelele ferestrei celulei sale de către doi temniceri, pentru a-l sili să privească. Într-o relatare scrisă ulterior de preot, Katte a privit în jur, l-a văzut pe Frederic la fereastră și și-a luat rămas-bun de la el prin „câteva cuvinte curtenitoare și prietenoase rostite în franceză“. După aceea și-a scos peruca, jiletca și eșarfa, a îngenuncheat pe nisip, l-a invocat pe Hristos și a fost decapitat printr-o singură lovitură de sabie. Frederic însă a ratat momentul final, deoarece leșinase.

Citind lucrările lui Voltaire și ale altor scriitori francezi radicali, Frederic a început să-și imagineze un tip diferit de conducere. Am putea considera că a fost reacția traumatizată față de cruzimea tatălui său, combinată cu idealismul radical al tinereții, dar Frederic era

serios în dorința lui de a fi un monarh iluminat. El însuși a fost un scriitor prolific și, ca Voltaire, un istoric compulsiv al propriei sale epoci. Considera că germana era o limbă barbară și a preferat întotdeauna franceza, tot așa cum îi plăcea muzica franceză; a botezat de altfel Sans-Souci („Fără griji“) palatul plăcerilor sale de la Potsdam, în afara Berlinului. După ce a devenit rege, a construit potrivit tradiției prusace a școlilor și universităților de calitate, atrăgând filosofi și savanți la Curtea sa, și a început să-și renoveze orașele.

Prusia lui Frederic cel Mare n-a fost pur și simplu statul militarist și războinic din legendă, cu latifundiari iuncheri obtuzi care-și biciuiau țăranii și cu toți tinerii îmbrăcați în uniforme. Țara a cunoscut experimente progresiste în agricultură, proiecte industriale timpurii (mai ales în industriile fierului și oțelului), cercuri de lectură, librării, ziare, cluburi de filosofie și dezvoltarea unei societăți civile relativ sofisticate. Pe tot parcursul vieții, Frederic a rămas interesat de promovarea noutăților în agricultură, construirea de șosele, asanare, clădirea de fabrici și educarea tinerilor, așa cum trebuiau să procedeze autocrații iluminați. A practicat toleranța religioasă; întrebat dacă aceasta se extindea și la romano-catolici, Frederic a răspuns că va construi moschei și temple, dacă turcii și păgânii vor dori să vină în Prusia. A interzis tortura. Vizitatorii Berlinului erau uimiți de libertatea relativă de expresie de care se puteau bucura în cafenelele și librăriile de acolo.

Problema a fost că aceea nu era însă decât jumătate din personalitatea sa. Poate că Frederic a fost dezgustat de trăsăturile germanice simple ale tatălui său, dar a idolatrizat armata pe care acesta i-o lăsase moștenire. Resentimentul lui față de obligația de a se însura cu o femeie pe care n-o iubea a fost îndreptat nu numai spre tată, ci și spre puterea arogantă din lumea germanică ce făcuse lobby căsătoriei respective – Imperiul Austriac al Habsburgilor. De aceea, când a devenit rege, la zece ani după decapitarea dramatică a prietenului său, primul act al lui Frederic a fost de a cotropi și ocupa Silezia vecină stăpânită de austrieci, un teritoriu uriaș cu un mare potențial economic în domeniul manufacturilor. Armata sa aproape că n-a ținut seama de austrieci, dar procedând astfel a dereglat balanța politicilor de putere din Europa și a declanșat alte războaie.

În a doua lui acțiune importantă ca rege, Frederic a reluat rolul agresorului, cotropind Saxonia. Drept urmare, în al treilea și cel mai mare conflict în care a fost implicat, ca parte din Războiul de 7 Ani, s-a confruntat cu o coaliție impresionantă formată din Franța, Austria, Rusia și Suedia, care l-a încercuit, amenințând să sfârtece Prusia pentru totdeauna. Frederic avea de partea sa o forță britanico-hanovrană, totuși era surclasat din punct de vedere numeric. În momentul respectiv regele-filosof s-a gândit cu seriozitate la comiterea unei „morți de soldat“ sinucigașe pe câmpul de bătălie. Frederic a devenit însă

„cel Mare“ nu numai pentru că-i cultivase pe gânditorii Iluminismului sau fiindcă ar fi cântat bine la flaut, ci pentru că s-a dovedit un militar sclipitor. Expert în izolarea și derutarea inamicilor, el a învins în majoritatea bătăliilor pe care le-a purtat, adesea în condiții extreme de inegalitate.

Tot așa cum Alexandru Macedon nu ar fi avut succese sclipitoare fără armata creată de tatăl său, Filip al II-lea, Frederic n-ar fi putut realiza nimic fără armata formidabilă făurită de tatăl său. Armata prusacă se putea deplasa mai rapid și mai eficient în formație de paradă decât oricare altă armată. În secolul al XVIII-lea instrucțiile și disciplina erau esențiale. Capacitatea de reorientare a trupelor și de deschidere a unei ploi de foc din unghiuri neașteptate, ca și păstrarea unei formații perfecte sub tirul inamic au transformat soldații și muschetele în arme de masă. Armata lui Frederic era compusă din tineri instruiți cu duritate de nobili aristocrați, ei înșiși școliți în noile academii militare care vedeau războiul ca pe o știință. Familiile acestea de iuncheri aristocrați au pierdut foarte mulți din fiii lor în războaiele lui Frederic, dar și-au câștigat în același timp în statul prusac care creștea rapid o poziție pe care n-au pierdut-o decât în epoca naziștilor.

Războaiele acelea n-au fost poate la fel de distructive social precum cele din conflictul anterior dintre protestanți și catolici, dar au fost îndeajuns de sângeroase, deoarece la carnajul din bătăliile „oficiale“ s-au adăugat violuri, jafuri, incendieri de așezări și ucideri în masă. S-a estimat că Prusia singură a pierdut în jur de 10% din populație, adică vreo patru sute de mii de oameni. (Comparativ, în Primul Război Mondial, Germania a pierdut 2,47 milioane de oameni, care însă n-au însemnat nici 4% din populația totală; așadar, proporțional vorbind, războaiele lui Frederic au fost de peste două ori mai sângeroase.)

Consecințele au fost importante. În Prusia, Frederic a fost nevoit să repare pagubele prin strămutarea de populații în zone subexploatate, un fel de colonizare internă, și prin introducerea de mâncare ieftină și politici de asistență socială. La rândul lor, acestea au dus la un stat și mai puternic și agresiv. Pe neașteptate, Austria s-a trezit că-și pierduse poziția tradițională de dominare a mozaicului de stătulețe cunoscut ca Sfântul Imperiu Roman. Distrasă de propriul ei conflict strategic cu puterea în ascensiune a Marii Britanii, Franța a devenit parte a unei alianțe strânse cu Austria habsburgică, care părea nefirească și greșită pentru mulți francezi, obișnuiți ca Bourbonii să lupte împotriva Habsburgilor. Sosirea prințesei Maria Antoaneta de Habsburg, pentru a se mărita cu viitorul rege Ludovic al XVI-lea, n-a fost decât un singur aspect al politicii nepopulare, care avea să coste din plin monarhia franceză.

În toate acestea Frederic a rămas o enigmă. Cine era el, de fapt? Un istoric al statului prusac a afirmat: „Față de porunca tatălui său «să fii onest, doar atât – onest», adolescentul Frederic a răspuns printr-o politețe vicleană, afectată, asumând poza falsă a unui venetic agnostic moral“. Individul acesta șiret, prefăcut și nemilos fusese clădit, și în același timp ruinat, de tatăl său. El a fost lăsat să recitească clasicii, să dispere față de soarta omenirii și să exerseze la flaut, până când aveau să-i cadă dinții, „devorând cele mai recente lucrări de filosofie și recrutând noi parteneri de conversație care să umple locurile lăsate vacante de prieteni care muriseră, sau care-l trădaseră, însurându-se“ [195].

Voltaire învățase de acum să nu se încreadă în principi, oricât de mult ar fi pretins că le plăceau cărțile sale. În timp ce războiul făcea ravagii prin Europa, răspunsul lui la problema vieții sub monarhi absoluți a fost să devină el însuși un asemenea monarh, este drept în chip modest. Voltaire și-a cumpărat un domeniu în satul Ferney, de la frontiera dintre Elveția și Franța, care avea să-i permită să scape încercărilor francezilor de a-l aresta. Dacă se dădea alarma, putea fugi cu trăsura sau cu barca în mai multe direcții. În 1758 a cumpărat o casă mare și teren suficient, înconjurate de ziduri, după care și-a asumat responsabilitatea pentru fermierii care trăiau acolo. În regatul lui minuscul și-a putut scrie capodopera, romanul satiric *Candide* care ataca aproape toate aspectele vechii Europe, și a contribuit la marea enciclopedie – *Encyclopédie* – a noii generații de filosofi iluminiști, stârnind cuiburi de viespi, dar fără să fie el însuși înțepat.

Voltaire n-a fost un ateu, ci un deist – credea într-o ființă supremă. Însă după catastroficul cutremur de la Lisabona de pe 1 noiembrie 1755, a devenit tot mai ostil față de gândirea Iluminismului timpuriu de tipul „totul este pentru binele“ sau „indiferent ce ar fi, este bine“. Cutremurul nu numai că omorâse treizeci de mii de oameni în Lisabona, ci lovise Cadiz cu un tsunami și zguduise țările vecine. Se petrecuse în timpul unei sărbători religioase și printre cei uciși se număraseră iezuiți care erau pe punctul de a arde evrei portughezi pentru erezie. În toată Europa a început o dezbatere importantă despre ce însemna dezastrul acela pentru ideea unui Dumnezeu milos. Din Ferney, Voltaire a șfichiuit în toate direcțiile – spre iezuiți, spre militarismul lui Frederic și spre intoleranță sub toate formele ei.

Acasă, Voltaire s-a întors către agricultură și cultivarea parcelei sale din Franța de graniță, modificându-și locuința într-o versiune miniaturală a lui Sans-Souci, reconstruind biserica (toleranță, chiar acolo), transformând hambarul într-o sală de teatru și primindu-i în micuța lui fortăreață de libertate pe vizitatorii curioși intelectual din toată Europa.

Aceștia au sosit și din America, dar mai ales din Anglia – și Scoția, unde era în plin avânt următoarea etapă a Iluminismului. Printre ei s-au numărat părintele economiei moderne, Adam Smith, și nestăpânitul James Boswell, prietenul lui Samuel Johnson și David Hume. La momentul decesului lui Voltaire, Ferney avea o industrie de fabricare a ceasurilor pe care o promovase filosoful, optzeci de case și o mie de locuitori, al căror monarh absolut se intitula „hangiul întregii Europe" și care serile dădea reprezentații pentru oaspeții săi.

Voltaire continua să aibă suficientă energie. După torturarea și hidoasa execuție publică a unui protestant vârstnic, care fusese condamnat pe nedrept pentru o crimă din Toulouse, el a lansat o campanie furioasă, care a sfârșit prin invalidarea condamnării la Paris. „*Écrasez l'infâme!*" – „Striviți infamia!" – a fost strigătul lui de luptă, pe care-l născocise pe când conversase cu Frederic în vechile zile din Prusia. Voltaire a trăit mult, a dus alte campanii pentru justiție – modele ce aveau să fie imitate de jurnaliști și politicieni, de la cazul Dreyfus, până în zilele noastre. El s-a autopropulsat ca apărător al protestanților, un rol periculos în Franța, și de asemenea s-a acoperit de ridicol, acuzând de incompetență o serie de traduceri ale pieselor lui Shakespeare. A revenit până la urmă la Paris, unde a fost tratat practic ca o divinitate, a fost ovaționat, sărbătorit și încoronat cu cununi de lauri în teatre. A murit pe 30 mai 1778, după ce a refuzat împărtășania și le-a spus la doi preoți: „Lăsați-mă-n pace".

Și Franța absolutistă, care păruse un inamic atât de formidabil, își număra ultimele zile. Fusese slăbită atât de Zozo și Frederic, cât și de noua gândire internă și de costurile devastatoare ale războaielor, nu în ultimul rând împotriva Marii Britanii. Vechile certitudini se clătinau. Cum altfel ar fi putut batjocoritorul Voltaire să devină un erou pentru Parisul catolic? Descompunerea începuse însă pe câmpurile de bătălie din Germania. Războaiele sunt meseria monarhilor absoluți, ceea ce înseamnă că ei nu pot fi niciodată cu adevărat iluminați – pentru că ce sens are să interzici tortura, dacă îngădui ca sute de mii de oameni să moară lent și în agonie pe câmpul de luptă?

De acum dilemele ce-i uniseră pentru scurt timp pe Voltaire și Frederic când erau mai tineri – Cum este posibil să combini autoritatea și libertatea? Cum poți să legiferezi cu adevărat pentru fericirea umană? – căpătau răspunsuri de tip nou. Printre cei care veniseră să-l omagieze pe Voltaire în ultimele lui săptămâni de viață se aflase un bărbat sosit dintr-o țară liberă cu mult mai mare ca Ferney. Era Benjamin Franklin și fusese trimis în Franța de noul Congres american.

CEAI RECE ȘI MOHICANI

A rămas în istorie drept cel mai faimos protest la adresa unei taxe. Noaptea de 16 decembrie 1773 a fost rece și cețoasă în ticsitul port Boston din Massachusetts. Peste două sute de bărbați, unii deghizați ca războinici mohicani, au suit la bordul a trei corăbii andocate la cheiul Griffin: *Dartmouth*, *Eleanor* și *Beaver*. Toate transportau lăzi grele, căptușite cu plumb, care conțineau cel mai căutat produs de lux al zilei: ceaiul. Cele 340 de lăzi au fost aduse din cale pe punți, capacele le-au fost sparte cu topoare, după care conținutul a fost deșertat în apa întunecată și rece. A fost o muncă grea și îndelungată. În trei ore, s-au aruncat patruzeci de mii de kilograme de ceai, recoltat din China și distribuit în toată lumea de Compania Indiilor Orientale din Marea Britanie.

Acela a fost un protest față de taxa pe ceai impusă de îndepărtatul guvern de la Londra, dar, mai esențial, față de principiului conducerii Londrei peste colonii care nu aveau reprezentanți în Parlamentul de la Westminster. Așa cum afirma sloganul: „Nicio taxare fără reprezentare!“ Au existat multe aspecte ciudate în legătură cu „Boston Tea Party“ [Petrecerea cu ceai din Boston] (deși n-a fost cunoscută sub numele acela decât mult mai târziu în secolul următor). Unul dintre ele a fost faptul că la momentul respectiv americanii își impuneau de fapt punctul de vedere împotriva miniștrilor britanici, care erau mult mai flexibili și mai puțin determinați decât și-i reamintește istoria. În 1756, Legea Timbrului, o încercare de a taxa ziarele, revistele și documentele legale americane fusese abrogată după numai un an, în urma boicoturilor și demonstrațiilor.

Ceaiul fierbinte și tipăriturile reci se refereau de fapt la aceeași problemă: reprezentarea. Legea Timbrului le amintise americanilor de statutul lor secundar în cadrul Imperiului Britanic. Majoritatea americanilor din cele treisprezece colonii de pe țărmul Atlanticului se considerau englezi, cu dreptul înnăscut la libertate câștigat în războaiele civile din secolul anterior, însă nu putuseră să obțină funcțiile cele mai înalte și nici să-și negocieze propriile reguli comerciale, cu atât mai puțin să voteze pentru Parlament. Avocatul autodidact Patrick Henry din Virginia a cerut drepturile englezilor născuți liberi, iar statul lui a aprobat o moțiune prin care taxele puteau fi aplicate numai de coloniști înșiși sau de aceia aleși pentru a-i reprezenta. Benjamin Franklin a fost unul dintre cei care au fost luați prin surprindere de revolta violentă ce a urmat. După o lungă carieră ca geniu din Philadelphia și polimat clasic al Iluminismului, Franklin a plecat la Londra pentru a susține cazul Pennsylvaniei care dorea să devină colonie regală, poate cu el însuși ca reprezentant al regelui George acolo. Franklin, care era suspectat în America de favorizarea Legii Timbrului, a auzit că locuința îi fusese vizată de gloată și avusese noroc

că nu-i fusese incendiată.

După ce revocase Legea Timbrului, guvernul încercase să recâștige unele venituri prin introducerea altor taxe, aplicate unor bunuri banale însă esențiale, ca vopseaua, hârtia, plumbul, sticla… și ceaiul. În Londra, Franklin a fost de acord cu toate, dar, o dată în plus, coloniștii au reacționat prin marșuri, boicoturi și proteste. Boicoturile nu i-au oprit pe americani să bea ceai: unii s-au îndreptat către cele din plante locale, iar mulți alți către ceaiul mai ieftin adus prin contrabandă de corăbii olandeze. Și din nou, după unele șovăieli, „tiranicul" guvern britanic cedase, anulându-le, mai puțin taxa pe ceai, care a fost păstrată doar pentru a afirma principiul distrugător al suveranității Coroanei.

A urmat o pauză în criza mocnită, care s-a sfârșit apoi în circumstanțe bizare. În Londra, guvernul prim-ministrului lord North suprataxa în general ceaiul și împingea astfel către faliment Compania Indiilor Orientale. Miniștrii au reacționat, permițând Companiei să vândă direct coloniștilor, în loc să aducă ceaiul în Marea Britanie și să-l taxeze întâi prin Londra. În felul acela prețul ceaiului american urma să scadă spectaculos și în același timp să ajute Compania. A fost o măsură liberală, totuși lordul North a menținut taxa inițială modestă pe ceaiul american, fiindcă din ea se plăteau guvernatorii și judecătorii coloniali, păstrându-le loialitatea față de regele George. Chiar și așa bostonienilor și altora li se oferea acum ceai care costa mai puțin decât cel introdus prin contrabandă pe care-l băuseră. În felul acela, „Boston Tea Party" a fost o revoltă față de taxa pusă pe un produs care se ieftinea, nu se scumpea. Cum a putut fi posibil asta?

Este posibil ca miniștrii să-și fi spus că singurul lucru mai rău decât pierderea unui război este câștigarea lui. Asta pentru că în 1763, la un deceniu înainte de infuzarea brutală a ceaiului în apa rece și sărată a Atlanticului, Marea Britanie sfârșise în triumf Războiul de Șapte Ani împotriva Franței și Spaniei, iar clopotele bisericilor răsunaseră în toată țara. Războiul se întinsese peste mare parte din Europa, unde englezii îl ajutaseră pe Frederic. Dincolo de Europa, Marea Britanie câștigase Bengalul în India, insule din Caraibe și Menorca din Marea Mediterană. Însă mutația cea mai spectaculoasă se petrecuse în America. În 1759, „anul victoriilor", trupele britanice (din care făcea parte tânărul George Washington) și aliații lor băștinași americani îi zdrobiseră pe francezi, ocupând Canada și Florida. „Noua Franță" dispăruse de pe hartă. Drept urmare, Marea Britanie controla tot țărmul estic al Americii și avea în plus „dreptul" putativ de a înainta spre vest dincolo de Munții Apalași. Era o victorie faimoasă, care părea s-o stabilească în mod sigur drept conducătoare a Americii. Când a fost proclamat noul rege, George al III-lea, americanii s-au bucurat loial.

S-a dovedit însă a fi exemplul clasic de consecințe neintenționate, care transformă învingătorii în învinși. În primul rând, în urma înlăturării amenințării franceze, coloniștii nu mai aveau nevoie de trupe britanice care să-i apere. În al doilea rând, coloniștii americani își pierduseră dreptul de a se extinde așa cum speraseră, deoarece, pentru a-i împăca pe noii supuși vorbitori de franceză ai Imperiului Britanic, stăpânirea unor teritorii ale americanilor nativi (în actualele state Ontario, Illinois, Michigan, Ohio și Wisconsin) a fost acordată Canadei. Pionierilor din cele treisprezece colonii nord-americane ale Marii Britanii li s-a interzis să mai înainteze spre vest. În Massachusetts și Virginia, teama de invazia francezilor a fost înlocuită de furia legată de noua împărțire. Toate acestea erau destul de neplăcute, dar, în al treilea rând, costul uriaș al războiului global dublase datoria națională a Marii Britanii, care reprezenta acum jumătate din veniturile guvernului provenite din taxe. [196] Taxe noi erau inevitabile.

Pentru a putea continua războiul împotriva lui Napoleon, un prim-ministru britanic ulterior, fiul faimosului William Pitt care prezidase peste prima serie de victorii imperiale a Marii Britanii, avea să fie nevoit finalmente să introducă un impozit pe venit. Anterior, taxele noi erau în majoritate vămuiri ale mărfurilor, iar mărfurile cele mai dorite și mai valoroase (precum ceaiul) erau ținte evidente. Pentru a rezuma: în deceniul de după victoria Londrei, coloniștii ei americani aveau nevoie mai mică de Marea Britanie, erau restricționați de diplomația britanică, dar în același timp trebuiau să plătească mai mult guvernului de la Londra. Motivul pentru care nu doreau să plătească nici măcar taxa mai mică pe ceai era că suspectau că în felul acela se renunța la un principiu. Dacă erau de acord cu dreptul guvernului de a-i taxa, atunci taxele acelea aveau să ajungă mai devreme sau mai târziu la niveluri intolerante. Aveau dreptate: întotdeauna avea să fie mai ușor să-i taxeze pe coloniștii îndepărtați, decât pe latifundiarii gălăgioși și pe marii negustori reprezentați în Parlament și activi acasă.

Unii credeau că o ruptură era inevitabilă, deși la începutul anilor 1770 reprezentau o minoritate. Aflat într-o călătorie care-l distanța de loialitatea față de Coroană, Benjamin Franklin a indicat problema care se acutiza: într-o bună zi populația Americii britanice avea să fie mai numeroasă și mai bogată decât cea de pe insulele natale. Ce avea să se întâmple atunci? Oare capitala Imperiului britanic trebuia să se mute de la Londra la Philadelphia? Alții doreau să rămână loiali Coroanei, dar în același timp să se bucure de libertatea totală de a face comerț fără taxe, de a accepta legile locale fără referire la Londra și de a lua în posesie domenii native fără a-și face griji despre tratate globale.

Este aproape cert că rebeliunea putea să fi fost amânată mult timp, dacă miniștrii regelui ar fi acționat mai precaut, nu numai prin respingerea taxelor nepopulare, ci și prin

acceptarea de limite ale puterilor lor în noile colonii.

Între timp au fost comise o sumedenie de mici greșeli. Dacă soldații britanici n-ar fi răspuns la tachinările umilitoare și la împunsături, deschizând focul și ucigând protestatari în „masacrul de la Boston“, atunci orașul acela n-ar fi devenit un cazan de sentimente anti-britanice. Dacă guvernul lordului North n-ar fi reacționat prin promulgarea așa-ziselor Legi Intolerabile pentru a reprima vociferările din Massachusetts în general și din Boston în special, coloniile n-ar fi replicat prin propriul lor congres sau nu s-ar fi aliat în primul Congres Continental. Dacă Marea Britanie n-ar fi trimis tot mai multe trupe, stârnind crearea milițiilor și dacă regele George n-ar fi respins cu aroganță „petiția ramurii de măslin“ a Congresului Continental în 1775, care afirma loialitatea americană, este posibil să fi fost ocolit un război pe scară extinsă. Și dacă comandanții britanici din Războiul de Independență din 1776-1781 ar fi avut soldați mai capabili și mai norocoși, atunci Marea Britanie ar fi putut câștiga, cel puțin pentru o vreme.

Însă toate aceste „dacă“ nu sunt convingătoare. Pentru a reveni la ideea lui Franklin, până în anii 1770 cele treisprezece colonii aveau aproximativ 2,4 milioane de locuitori, în majoritate britanici, dar și olandezi și germani. Asta însemna cu patru milioane mai puțin decât Marea Britanie în sine, dar populația creștea rapid și era prea substanțială pentru a fi ținută permanent în afara politicii imperiale. Iar „substanțială“ însemna mai mult decât simplul număr al coloniștilor. Acestea erau populații cu nivel ridicat de cultură generală, rețele de societăți politice, propriii lor avocați, ziare și broșuri și propriul lor nivel colonial de politică. Pentru numeroșii susținători britanici ai cauzei americane, ei erau britanici care nu difereau de ceilalți și ca atare beneficiau de aceleași drepturi. Filosofia politică britanică se baza pe trecutul de rezistență față de puterea tiranică, a cărui vechime data din vremuri medievale. Disputa privind modul de reprezentare, care zumzăia prin cafenelele și saloanele din Philadelphia, Boston și New York era înțeleasă la fel de clar de mulți observatori din Cheapside londonez, Bristol sau Edinburgh.

Cum puteau fi reprezentate corect coloniile într-un Parlament care se afla la o depărtare de șase-opt săptămâni de navigare periculoasă pe ocean? Era imposibil, totuși ele își cunoșteau drepturile și le doreau. Care era alternativa la independență? Chiar dacă coloniștilor li s-ar fi atribuit locuri de parlamentari în Westminster, creșterea numărului lor în țara aceea mult mai vastă ar fi făcut ca până la urmă numărul parlamentarilor americani să-l depășească pe al parlamentarilor britanici, astfel încât Essex sau Hampshire ar fi fost guvernate de voturile din Pennsylvania și New York. Ar fi fost așa ceva mai acceptabil pentru George al III-lea și succesorii lui? Cealaltă posibilitate, ca americanii să fie încurajați pentru a-și forma propriul lor parlament, păstrând loialitate

doar față de rege – practic opțiunea canadiană sau australiană –, este mult mai plauzibilă. Dar nu în mare măsură.

În loc de așa ceva, izbucnirea rebeliunii și războiului în 1775–1776 a fost lucrul cel mai bun care s-ar fi putut întâmpla, atât pentru coloniști, cât și pentru inamicii lor. A fost un conflict relativ scurt, decisiv și umilitor (pentru Marea Britanie), nu unul prelungit și foarte sângeros, așa cum poate că ar fi fost un război ulterior. A devenit un conflict pe scară mai largă, când Spania, Franța și Olanda s-au aliat americanilor împotriva Marii Britanii, trezind temerea invaziei din Londra până în Scoția. Dar asta nu s-a întâmplat niciodată. Determinând unirea coloniștilor, începând să scuture statele individuale și să le aranjeze într-o națiune, războiul a conferit inspirație și energie unui sistem politic care avea să devină cel mai de succes din lume. Silind Marea Britanie să-și întoarcă în alte direcții ambițiile imperiale, pierderea „primului Imperiu Britanic" a dus la întemeierea celui de-al doilea, mult mai mare, cu centrul în India. Aceasta, plus falimentul monarhiei franceze, cauzat parțial de susținerea financiară acordată rebelilor americani, a făcut ca Marea Britanie să devină o putere imperială și navală mondială și să-și păstreze poziția aceea în următorii 150 de ani.

Au existat însă și perdanți evidenți, dincolo de cei aproximativ 20% din americani care susținuseră Coroana, dintre care mulți și-au pierdut proprietățile și unii chiar viețile. De exemplu, afroamericanii care au luptat alături de britanici împotriva coloniștilor, deoarece se temeau că independența americană va înrădăcina pur și simplu sclavia și sperau că britanicii ar putea s-o abolească. Când Parlamentul britanic a abolit într-adevăr comerțul cu sclavi pe teritoriile sale, la peste treizeci de ani după Declarația de Independență americană, speranțele li s-au împlinit. Observatorii britanici au atras atenția pe bună dreptate asupra bizareriei unor americani ca Thomas Jefferson, care au luptat pentru libertate, dar în același timp aveau ei înșiși sclavi. Marele scriitor englez Samuel Johnson a întrebat: „Cum se face că auzim cele mai răsunătoare *schelălăituri* pentru libertate din mijlocul exploatatorilor de negri?"

În 1750, în colonii existau 236 000 de negri; până în 1810, numărul sclavilor din SUA depășise un milion. [197] Printr-o altă bizară întorsătură a istoriei, revolta franceză în favoarea libertății a extins însă sclavia în America; „Vânzarea Louisianei", în urma căreia o regiune întinsă de hinterland american a trecut din mâinile Franței în ale Statelor Unite, a fost acceptată de Napoleon ca o necesitate în timpul războiului – așa cum vom vedea ulterior, sclavia avea să înflorească exact în zona respectivă.

Injustiția istorică imediată ne readuce însă la bărbații care au deșertat lăzi cu ceai în apele

portului Boston; mai degrabă, nu la bărbații aceia în sine, cât la „deghizările" pe care le aleseseră. Așa cum am menționat mai devreme, unii dintre ei erau îmbrăcați ca „mohicanii", probabil cu fețele vopsite și pene. Nu știm cu certitudine dacă au făcut-o pentru a se camufla sau pentru a-i intimida pe marinari, dar știm că adevărații mohicani s-au aliat în general britanicilor împotriva coloniștilor… și s-au numărat printre cei mai mari perdanți ai războiului. Ca și negrii americani pro-britanici, ei s-au alăturat puterii imperiale din interes personal disperat. La urma urmelor, tratatul britanico-canadian fusese cel care-i oprise pe coloniști să pătrundă în mai multe dintre teritoriile lor.

Așadar, cine erau ei?

Mohicanii, care-și spuneau *kanien'keha:ka*, sau „oamenii din locul cremenii", deoarece erau mari specialiști în silex, pe care îl utilizau pentru vârfurile săgeților și sulițelor, au fost una dintre cele mai importante populații de irochezi de pe coasta Americii. Teritoriul lor se întindea din nordul actualului stat New York, prin Vermont până în sudul Canadei, și făcuseră comerț cu blănuri cu olandezii de la începutul anilor 1600. Spre sfârșitul secolului, erau aliații britanicilor împotriva francezilor, iar când izbucnise războiul se alăturaseră aproape toți Coroanei. Aceasta nu se datora vreunei afecțiuni speciale pentru George al III-lea, ci faptului că știau perfect ce voiau coloniștii: teritoriile lor tradiționale de vânătoare.

Povestea era veche. Primii coloniști englezi abia supraviețuiseră iernii în noul lor teritoriu, Virginia. Măcinați de boli și foamete și împinși ocazional la canibalism, ei fuseseră salvați de ajutorul dat de băștinași. Dar îndată ce numărul coloniștilor crescuse și ei se înrădăcinaseră mai bine, atacurile împotriva băștinașilor se înmulțiseră. S-a argumentat convingător că războiul sălbatic purtat de soldații englezi elisabetani împotriva irlandezilor îi pregătise să-i vadă pe americanii nativi ca fiind la fel de barbari, ba chiar subumani. În ochii englezilor nu exista mare deosebire între clanurile de irlandezi ce purtau mantii și locuiau în colibe și satele din lemn ale americanilor [198]. Aceștia nu păreau să practice agricultura (deși băștinașii din Massachusetts chiar cultivau pământul), așa că meritau pe bună dreptate să-și piardă teritoriile. În 1608, la numai un an după sosirea primilor coloniști, conducătorii „indieni" protestau: „Am auzit că ați sosit de sub Lume, ca să ne luați Lumea."

Până în anii 1620, izbucnise război deschis; dar coloniștii beneficiau de puterea armelor de foc pentru a distruge satele băștinașilor. Rând pe rând, triburile au fost împinse de pe domeniile lor, ucise de boli noi, înfometate și atacate.

Succesul celor treisprezece colonii s-a clădit pe seama distrugerii populației locale, care era complet nepregătită cultural pentru o economie bazată pe proprietate privată și agricultură staționară. La începutul cărții, am văzut cât de contraintuitivă și dificilă fusese mutația de la vânători-culegători la agricultori în Eurasia. Acolo fuseseră necesare multe mii de ani. În America, s-a așteptat ca băștinașii să realizeze mutația respectivă în ani sau chiar luni. În 1789, într-o petiție sfâșietoare către conducerea din Connecticut, tribul Mohegan a afirmat că în trecut strămoșii lor cunoscuseră abundența: „Când doreau Carne, ei intrau doar puțin în Tufișuri cu Armele lor și în Curând aduceau acasă vânat bun, Raton, Urs și Păsări… și nu cultivau decât puțin Porumb și Fasole și nu creșteau Vite sau Cai, fiindcă nu aveau nevoie". Acum însă erau siliți să lucreze pământul, să crească animale și să ridice garduri, fiindcă teritoriile de vânătoare dispăruseră. Doar cei mai puternici prosperau „și sărmanele Văduve și Orfani Trebuie împinși la o parte, unde Plâng, Flămânzesc și mor." [199]

În alianțele lor schimbătoare și în războaiele lor, mohicanii, ca mulți alți americani nativi, încercau doar să păstreze suficiente pământuri pentru vânătoare și pescuit pentru a-și menține modul tradițional de viață. Ei știau că cedau teren, chiar dacă tratatul de la Quebec le câștigase timp. După ce făcuseră parte din tabăra învinsă în Războiul de Independență, fuseseră siliți să se refugieze mai departe spre vest și nord în Canada. În noile State Unite, un personaj de seamă ca Thomas Jefferson avea să scrie în anul culminant 1776 că el era în favoarea purtării războiului în inima teritoriilor indiene: „Dar nu m-aș opri acolo. N-aș înceta niciodată să-i urmăresc, câtă vreme va mai rămâne măcar unul de partea aceasta a fluviului Mississippi. Nu vom înceta niciodată să-i urmărim cu război, cât timp va mai rămâne unul pe fața pământului." [200]

Acesta era adevăratul glas al tinerei republici însetate după pământ. În câteva decenii după obținerea independenței de la britanici, triburile Creek, Choctaw, Chickasaw și Cherokee au fost atacate, amenințate, masacrate, alungate și puse în fața unor tratate lipsite de sens de către coloniști și liderii lor, care-i demonizau ca pe sălbatici. Aceeași soartă avea să se abată asupra triburilor de pe șesurile de dincolo de Mississippi, așa cum prevăzuse Jefferson: Cheyenne, Arapho, Sioux și Pawnee. Pentru o scurtă perioadă, băștinașii americani fuseseră prezentați sub o aură romantică sau duși în capitalele europene, unde să se holbeze spectatorii la ei. Dar după ce începuse să acționeze rațiunea colonizării și a confiscării pământurilor, ei au trebuit înlăturați.

Falșii mohicani din Boston se revoltaseră dintr-o combinație de motive. Ei aveau motive întemeiate să deteste taxele fără a fi reprezentați în Londra și „libertatea" nu era doar un termen fățarnic. Însă pe măsură ce priveau înainte spre o lume mai spațioasă și mai

bogată numai a lor, eliberată de ierarhiile și bigotismele religioase ale Europei, ei știau că aceea va fi disponibilă numai pentru că altă populație liberă, băștinașii americani, era sortită pieirii. Și nu erau singurii.

SĂLBATICI NOBILI

Răpirea fusese încununată de succes și îndeplinită fără remușcări. Un tânăr locotenent din Marina Regală Britanică aflat la comanda a două ambarcațiuni cu marinari, soldați și deținuți zărise niște băștinași pe plajă. Britanicii ridicaseră un pește proaspăt și gras, ademenindu-i pe băștinași să intre în apa puțin adâncă. Doi aborigeni luaseră peștele cu încântare și începuseră să danseze, moment în care fuseseră înhățați și încătușați. Alții sosiseră în fugă să privească. Ulterior, locotenentul a scris că hărmălaia bărbaților, țipetele femeilor și copiilor de pe plajă și starea „amărâților" pe care-i capturase transformase totul într-o scenă tulburătoare, „misiunea cea mai neplăcută pe care am primit vreodată ordin s-o execut" [201].

Unul dintre aborigenii capturați avea să evadeze relativ repede. Celălalt, Woolawarre Bennelong, avea să învețe engleza, să deprindă să se îmbrace în haine din țesături groase și piele, cu nasturi și catarame, ba chiar să viziteze stațiuni climaterice din Anglia și Londra, participând la spectacole de teatru și concerte și la o ședință a Camerei Comunelor înainte de a reveni acasă. El rămâne până azi un personaj faimos, chiar dacă ambiguu, din Australia.

Răpirea lui Bennelong a făcut parte din una dintre cele mai bizare coliziuni de popoare cauzate de epoca imperiilor. De o parte se aflau englezii, scoțienii și irlandezii, un melanj de marinari, soldați și delincvenți – bărbați, femei și copii – care supraviețuiseră unui voiaj de coșmar pe oceane, pentru a putea fi aruncați cât mai departe de Marea Britanie. Cu excepția câtorva ofițeri, toți erau, în felul lor, victimele unei revoluții în economia micii insule din nord. În Anglia și Scoția rurală, existența tradițională a țăranilor, care cultivau pământurile comune și strângeau lemne de foc, vânau în păduri și-și hrăneau animalele de lângă case, se apropia finalmente de sfârșit. O agricultură mai eficientă avea să ajute la hrănirea noilor comunități din jurul fabricilor, dar simultan acestea au împins hoarde numeroase de sărmani spre orașele aglomerate, unde mulți au fost siliți să recurgă la delicte mărunte pentru a supraviețui. Unii au fost spânzurați, unii au fost aruncați în temnițe mici și murdare, iar alții au fost expulzați, „transportați" într-o lume nouă.

În lumea aceea nouă de la celălalt capăt al lumii, se aflau între 750 000 și un milion de oameni, ce sosiseră în Australia în una dintre primele migrații din Africa, poate cu vreo cincizeci de mii de ani în urmă, poate chiar mai devreme. Ei înaintaseră spre sud în lungul coastelor Asiei, folosindu-se de poduri de pământ ce nu mai există acum, și reușiseră de asemenea traversări formidabile ale mării. Găsiseră un continent cu propriile lui plante și animale unice, printre care lei marsupiali, animale similare ursilor marsupiali, dar de mărimea hipopotamilor și canguri carnivori gigantici (care au dispărut în scurt timp).

Înainte de sosirea corăbiilor europene, aborigenii trăiau în vreo două sute cincizeci de triburi, fiecare cu limbajul lui propriu subtil diferit și compus din triburi subsidiare; ele aveau un sistem politic similar cu al băștinașilor americani și, se presupune, cu al europenilor și chinezilor în etapa de vânători-culegători. Vânătorii-culegători australieni nu practicaseră agricultura clasică, deoarece pătura de sol era în majoritate subțire și nu existau ierburile și vegetalele necesare dezvoltării, ci practicaseră agricultura prin foc: ardeau plantele, pentru a permite creșterea altora noi; în plus, începuseră să dezvolte sisteme de canale, capcane pentru pescuit și sate de locuit în timpul iernii – iar toate astea înainte de invazia britanică.

Jared Diamond afirmă că, dacă nu s-ar fi petrecut în 1788 colonizarea europeană, aborigenii „ar fi putut în câteva mii de ani să devină producători de hrană, îngrijind iazuri cu pești domesticiți și crescând cartofi-dulci australieni și plante cu semințe mici“ [202]. Cu alte cuvinte, peste câteva mii de ani, ei ar fi putut ajunge la nivelul celor din Catal-hüyük din urmă cu 7 500 de ani. Deosebirile acelea aparent mărunte de floră, faună și climă produseseră un tip uimitor de divergențe omenești. Izolați de restul istoriei umane, australienii aveau propriile lor moduri de înțelegere a lumii, propriile lor povești, ritualuri, arte și hărți mintale complet diferite.

Când primele corăbii europene au apărut în largul coastei Australiei, ei le-au crezut insule mișcătoare populate de spectrele cu piei albe ale strămoșilor lor. Perucile și părul lung al marinarilor i-au făcut să creadă că erau femei. Când marinarii britanici și-au dat pantalonii jos pentru a-și dovedi bărbăția, aborigenii le-au oferit femei cu speranța că, satisfăcuți, vor pleca. Neînțelegerea reciprocă era mai vastă decât oceanele ce separau popoarele acelea.

Așa se face că Bennelong a devenit un călător temporal, care s-a deplasat între epoca preistorică și lumea industrială. El fusese răpit, deoarece colonia britanică din actualul Sydney se străduia să înțeleagă lumea cea nouă. Guvernatorul ei, Arthur Phillip, spera să

comunice cu băștinașii, să învețe cum să-i oprească de a-i ataca pe oamenii lui și de a fura. El trebuia să explice că britanicii sosiseră în pace, dar pentru totdeauna, iar pentru asta trebuia să existe un translator. „Baneelon“, cum l-a numit unul dintre soldați, urma să fie intermediarul. Când a ajuns la palisada britanică, a raportat același soldat, era „de statură potrivită și bine făcut“ [203]. Era de asemenea acoperit cu un număr incredibil de cicatrice. Avusese variolă, o molimă adusă în Australia de condamnați și marinari anteriori, dar cicatricele se vedeau și pe cap, ca și urmele unei sulițe ce-i străpunsese brațul și un picior. Jumătate din degetul mare îi lipsea și avea o cicatrice ciudată pe dosul mâinii. „Iubirea și războiul păreau să fie ocupațiile lui favorite; și în ambele suferise serios.“ Bennelong cânta, dansa și se amuza, totuși nu dorea, în chip straniu, să-și explice rana de pe mână. În cele din urmă a mărturisit: fusese făcută de dinții unei femei din alt trib, pe care o răpise fără voia ei.

Povestea lui Bennelong arată de asemenea cum atitudinile europene față de „sălbatici“ aveau să se deplaseze de la o extremă la alta în timp remarcabil de scurt. La nici douăzeci de ani înainte de începerea colonizării Australiei de către condamnați și gardienii lor, băștinașii fuseseră admirați de căpitanul Cook și faimosul lui naturalist-asistent, sir Joseph Banks, când Cook „descoperise“ coasta New South Wales. Aceea a fost epoca „sălbaticului nobil“, un termen utilizat prima dată în anii 1670, dar o idee esențială în Iluminismul târziu. „Sălbatic“ însemna pur și simplu „nedomesticit“, iar filosofi precum contele de Shaftesbury susținuseră că omenirea era înnăscut morală – oamenii primitivi care erau descoperiți de exploratori puteau să arate altfel și să nu poarte haine, însă puteau să fie la fel de buni sau mai buni decât orice creștin civilizat. Patima lui Bennelong pentru femeile din triburi rivale și promptitudinea cu care folosea violența împotriva lor reprezentau un avertisment împotriva idealizării unor asemenea oameni; totuși în scurt timp, departe ca acela să fi fost pericolul, europenii aveau să-i vadă pe băștinași ca subumani, ba chiar să-i vâneze pentru distracție.

Să înțelegi alți oameni și alte locuri… sau să-i posezi?

La exploratorii europeni din secolul al XVIII-lea, instinctul nobil și lăcomia s-au combinat inextricabil. Animale noi, plante noi și societăți noi au înflăcărat imaginația. Naturaliști, botaniști și geografi porneau la bordul corăbiilor înarmate ale căror drapele aveau după aceea să fie înfipte pe plaje și promontorii, iar teritorii să fie revendicate ca proprietăți ale unor regi îndepărtați – un George sau un Ludovic. Este totuși bine de precizat că mulți dintre exploratorii aceia aveau mințile mai deschise decât ne-ar putea lăsa să credem

istoria ulterioară a imperiului. Astfel, căpitanul Cook, când i-a întâlnit pentru prima dată pe aborigenii din Australia în 1770, fusese avertizat de președintele Societății Regale din Londra să fie răbdător cu toți băștinașii și să nu uite că „vărsarea unui singur strop de sânge al oamenilor acelora este o crimă de cel mai înalt grad… ei sunt deținătorii naturali și, în sensul cel mai strict al cuvântului, legali ai regiunilor pe care le locuiesc". Asemenea oameni aveau dreptul să respingă invadatorii. [204] În același timp însă Cook primise și ordine secrete de a revendica teritorii noi în numele regelui George – o contradicție flagrantă.

Prima impresie a lui Cook despre australieni i-ar fi încântat pe cei mai idealiști filosofi europeni. El a fost foarte surprins de vigoarea și sănătatea lor, de părul curat și fără păduchi, ca și de lipsa lor de interes față de obiectele materiale, nu doar față de haine: „Aceeași indiferență care i-a împiedicat să cumpere bunuri de la noi i-a împiedicat de asemenea să încerce să le fure." [205] Căpitanul a considerat că erau fericiți fiindcă nu cunoșteau confortul „de prisos, dar necesar" al Europei. Lui Cook, care provenea dintr-o familie săracă din Yorkshire și se străduise din greu pentru a sui scara ierarhică, i-a plăcut de asemenea egalitatea societății lor: „Ei nu râvnesc case mărețe, servitori și mobile etc., trăiesc într-o climă caldă și senină și se bucură de un aer foarte sănătos, așa că au puțină nevoie de îmbrăcăminte." [206] Părea un fel de paradis.

Cook și marinarii lui traversaseră Pacificul din Tahiti, unde corabia sa *Endeavour* oprise pentru trei luni și unde găsiseră un paradis încă și mai uluitor, un tărâm care li s-a părut un loc al libertății sexuale și inocenței. Cook era însoțit de aristocratul Banks, pe atunci în vârstă de douăzeci și șase de ani. Banks s-a culcat cu localnice și a învățat câte ceva din limbajul tahitian, le-a studiat obiceiurile și a sfârșit prin a se identifica atât de mult cu viața insularilor, încât a dansat dansuri rituale de bocire, gol-pușcă, cu corpul mânjit cu cărbune și cenușă albă de frasin, alături de un șaman, două femei goale și un băiat. Pentru exploratorii britanici și pentru cei francezi care-i precedaseră, tahitienii au părut un popor aproape ideal de sălbatic – sălbatic într-un sens bun al termenului.

Banks era un produs al Iluminismului, deschis către nou, dispus să se bucure de câinele la proțap gătit de tahitieni, să admire ciudatul lor sport acvatic, surful, și să admită că trupurile le erau curate și îngrijite, ba chiar și că gustul uleiului lor de cocos favorit părea tot mai acceptabil după ce începeai să te familiarizezi cu el: „Deși rânced, uleiul lor este preferabil mirosului neplăcut al picioarelor și subsuorilor atâtor europeni." [207]

Prin urmare, primul contact britanic cu aborigenii de pe coasta de est a Australiei a fost prietenos în chip precaut. Cook, Banks și ofițerii corabiei au descoperit că le venea greu să

se facă înțeleși și că era imposibil de făcut comerț cu bărbații arătoși și băieții de pe plaje, care erau acoperiți cu cicatrice de luptă, dar păreau neatinși de vreo boală. Uscatul părea plăcut de cald, înmiresmat și relativ pustiu, dar în același timp abunda în plante necunoscute și animale stranii, dintre care multe se deplasau țopăind. Pe atunci n-a fost utilizat numele „Australia" – el provine din termenul latinesc pentru „sud" – *australis* – și apăruse pe hărți timpurii ca un posibil tărâm necunoscut, sau poate își avea originea de la un explorator spaniol, care l-a botezat după monarhul său de atunci, Filip al III-lea, a cărui familie era austriacă.

Însă coasta pe care Cook a numit-o New Wales și New South Wales avea să se întipărească limpede în mintea lui Banks când a revenit acasă. El era fermier și botanist, și credea că zonele de pe țărmurile Australiei, unde existau și surse de apă, puteau fi ușor cultivabile de fermierii europeni, pentru a crește vite, oi și grâu. Și ca proprietar bogat de terenuri și savant, Banks a devenit un personaj influent în Londra georgiană. El a fost membru al Consiliului Privat al regelui, al Societății Regale și al multor altor instituții academice. Dansatorul gol din Tahiti a devenit un potentat dolofan de pe Piccadilly, aventurierul și colecționarul ciufulit a devenit păianjenul din centrul unei plase de dezbateri botanice și academice și a fost numit consilierul lui George al III-lea pentru Grădina Botanică Regală din Kew. De aceea n-a fost deloc o surpriză ca Parlamentul să-l consulte când s-a căutat un loc pentru trimiterea condamnaților.

Problema aceea devenise acută. Cu o populație urbană care creștea rapid și un Cod Penal „sângeros", care la un moment dat enumera 220 de delicte ce puteau fi pedepsite prin spânzurătoare, Marea Britanie avea nevoie de o modalitate alternativă pentru a-și trata condamnații. Opinia publică devenea tot mai dezgustată de practica uciderii celor mai săraci, inclusiv spânzurarea copiilor, chiar și pentru furtișaguri mărunte. Pe durata a șaizeci de ani începând din 1770, aproximativ 35 000 de persoane au fost condamnate la moarte, însă numai 7 000 au fost spânzurate. [208] Închisorile britanice erau puține și respingătoare. Pentru mulți, transportarea condamnaților cu corăbiile altundeva părea alternativa umanitară. Înainte ca britanicii să-și piardă coloniile americane, aproximativ șaizeci de mii de condamnați fuseseră trimiși acolo să muncească pământul câțiva ani, până își câștigaseră libertatea. După ce independența Statelor Unite anulase opțiunea respectivă, condamnații fuseseră ținuți în corăbii vechi și jalnice, fără catarge, amarate la malurile Tamisei. Pe termen lung, soluția aceea era însă periculoasă și nepractică, iar miniștrii au fost siliți să caute altă colonie penală.

Banks a sugerat Australia, unde, ca și pe continentul american, condamnații britanici puteau dezvolta o țară nouă, pentru ca apoi să se bucure de libertate. Golful Botany,

botezat de Cook în cinstea entuziasmului lui Banks față de vânătoarea de plante, a fost ales ca loc potrivit. În mai 1787, „Prima Flotă“ de unsprezece corăbii, care purtau 775 de condamnați – dintre care 192 femei – plus 645 de soldați, oficiali și membri ai familiilor acestora, a pornit într-un teribil voiaj de treizeci și șase de săptămâni. Deținuții fuseseră condamnați pentru diverse delicte mărunte, aproape toate implicând furtul – de la haine, ceasuri și mâncare până la jafuri repetate. (Deportarea pentru delicte politice, mai ales după rebeliunea Feniană, avea să apară mai târziu.) Primii dintre cei 165 000 de condamnați au sosit în Australia pe 20 ianuarie 1788, iar practica a fost abolită abia în anii 1850, cu puțin înainte de migrația mult mai însemnată cauzată de goana după aur din Australia.

La conducerea Primei Flote se afla Arthur Phillip, marinar de carieră, admirator și corespondent al lui Banks. El a înțeles repede că Golful Botany nu era nici pe departe atât de primitor pe cât o sugera denumirea și a transferat noua colonie în apropiatul Port Jackson (numind golful în care ancoraseră prima dată „Sydney“, după lordul Sydney, secretarul de Interne în conformitate cu ale cărui ordine acționa.) Băștinașii însă nu au fost prietenoși, ci i-au întâmpinat pe primii coloniști cu strigăte de „*Warra, warra, warra!*“, care înseamnă „Plecați, plecați, plecați!“ [209] Când coloniștii n-au plecat, ci au început să ridice colibe, ei s-au confruntat cu atacuri și incursiuni periodice din partea celor aproximativ o mie cinci sute de oameni care locuiau deja în zonă, clanuri ale populației Eora.

Phillip era un marinar ambițios și poliglot provenit dintr-o familie sărmană și se considera un iluminist modern. Corespondase cu Banks și nu intenționa să conducă doar o închisoare vastă. El a insistat pentru primatul legii și emanciparea finală a coloniștilor condamnați, promițând că în New South Wales nu va exista „sclavie“. Începutul a fost totuși dur, aducând uneori noua colonie aproape de moartea prin înfometare. Biciuiți și mustrați, și cu totul ocazional spânzurați, fermierii lipsiți de entuziasm au supraviețuit cu rațiile pe care le aduseseră, completate uneori de corăbiile britanice de aprovizionare, până au învățat să cultive pământul și să îngrijească cirezile celorlalți emigranți de la bordul navelor: vacile.

Mai îngrijorată de războaiele cu francezii, Londra a părut să fi uitat de ei, dar în cele din urmă au sosit alte flote și mai mulți condamnați, iar colonia a crescut.

Phillip dorea ca aborigenii, furioși și derutați de invadatori, să fie bine tratați și le-a spus soldaților și coloniștilor că vor sfârși în streang dacă îi vor omorî. Regele îi poruncise să stabilească legături cu băștinașii – „să se străduiască prin toate mijloacele posibile să

întemeieze o relație cu băștinașii și să le câștige afecțiunea, impunându-le tuturor supușilor să trăiască în amiciție și înțelegere cu ei“ [210].

Totul ar fi fost perfect, dacă clanurile din regiune ar fi fost pur și simplu de acord să renunțe la portul lor și la zona excelentă de pescuit, ceea ce nu s-a întâmplat. Unul dintre ofițerii lui Phillip, căpitanul de marină Watkin Tench, a scris că „păreau dornici să ne evite, de frică, gelozie sau ură. Când se întâlneau cu albi singuri și neînarmați, uneori îi omorau, alteori îi răneau“. Tench a ajuns la concluzia că aborigenii erau de fapt „omenoși și generoși“ și răspundeau doar la „ultragii neprovocate“ ale albilor. [211] Trebuia deschisă un soi de comunicație și așa s-a ajuns la capturarea lui Bennelong, un bărbat însurat în vârstă de vreo douăzeci și cinci de ani din clanul Wangal.

Bennelong a rămas cu Phillip timp de șase luni și a dezvoltat cu el o relație strânsă, numindu-l „tată“ și acordându-i un nume nativ, înainte de a dispărea din nou în tufișuri.

După ce a redevenit liber, l-a convins pe Phillip să vină și să se întâlnească cu el în timp ce poporul său sărbătorea găsirea unei balene eșuate pe uscat. Probabil ca o chestiune de onoare, el a cerut după aceea ca umărul guvernatorului să fie străpuns cu sulița de un „înțelept“. Istoricul australian Thomas Keneally susține că a fost consecința naturală a obiceiului aborigen de pedepsire prin împungerea cu sulița, iar Bennelong l-ar fi pedepsit astfel pe Phillip „pentru toate: pentru peștele și vânatul furat, pentru îngâmfarea britanicilor de a campa permanent fără permisiune, pentru armele și năvoadele furate… strigătele aleatorii ale băștinașilor, blestemul variolei, misterioasele infecții genitale ale femeilor și apoi ale bărbaților“. Dovedind însă o înțelegere remarcabilă, Phillip a poruncit să nu aibă loc niciun fel de represalii, iar când s-a vindecat de pe urma rănii serioase, a reînnodat prietenia cu Bennelong, după care a urmat o perioadă de relații mai bune între coloniști și băștinași. N-avea să dureze însă prea mult.

În 1792 când Phillip a revenit acasă, a fost însoțit de Bennelong și un tânăr aborigen, cumva ca nativii americani de felul prințesei Pocahontas care fuseseră aduși mai înainte. Când a fost purtat prin Londra și dus la teatru, la curtea regală și în orașe provinciale, Bennelong n-a părut să atragă atenția pe care o stârniseră „sălbaticii“ anteriori, poate din cauza faptului că valoarea de noutate se diminuase. Sau poate pentru că New South Wales era deja văzut ca o groapă de gunoi sinistru de practică pentru britanicii nedoriți, nu ca un paradis exotic.

S-a considerat în general că Bennelong a revenit acasă, unde a dus o viață tristă, respins de semenii lui, și a murit din cauza alcoolului în Sydney; respins în același timp și de

coloniști, care abandonaseră ideea sălbaticului nobil în detrimentul disprețului rasist. Povestea adevărată pare să fie mai puțin extremă, deși nu mai puțin dureroasă. Bennelong a continuat în calitate de consilier pentru britanici și a învățat engleza suficient de bine pentru a coresponda cu familia Phillip din Marea Britanie. El a menținut de asemenea o poziție influentă printre aborigeni și a devenit liderul unui clan de o sută de persoane. „Luptele de onoare“, ce implicau aruncarea de sulițe către bărbați care trebuiau să se apere cu scuturi, reprezentau o parte importantă din viața aborigenilor și Bennelong a participat frecvent la ele. S-a recăsătorit și a avut un fiu și a sfârșit prin a ajunge un bătrân respectat. Însă pe măsură ce coloniștii au ocupat mai mult teritoriu și relațiile cu băștinașii s-au deteriorat, noțiunea unui tip de coexistență pașnică sau prietenie s-a prăbușit.

Bennelong a murit la vârsta de cincizeci de ani, poate, parțial, din cauza abuzului de alcool, dar admirat de propriul său popor. *Sydney Gazette* însă, vorbind în numele coloniștilor, l-a numit în ferparul ei nu un „sălbatic nobil“, așa cum ar fi putut spune căpitanul Phillip sau tânărul Joseph Banks, ci mai degrabă „un adevărat sălbatic, care n-a fost cizelat din forma și caracterul pe care i le-au dat natura“. N-a durat mult până ce admirația Iluminismului pentru vânătorii-culegători ce trăiau fără haine sau ipocrizie s-a denaturat ea însăși în dispreț colonialist.

În cele din urmă, colonizarea a însemnat forță, nu prietenie. Oamenii goi atât de admirați de Cook pentru onestitatea lor fuseseră alungați de pe pământurile lor pentru că Marea Britanie avea nevoie de un loc unde să-și trimită pungașii, oameni ale căror familii fuseseră de asemenea alungate de pe pământurile pe care trăiseră generații. Industrializarea și colonizarea au implicat numeroase migrații și expulzări. În Australia, unii aborigeni au recurs la revoltă directă. Unul dintre ei, Pemulwuy, a întreprins o ultimă acțiune în 1797: a fost împușcat de șapte ori și capturat. A evadat, cu o cătușă de fier la un picior, și a fost omorât în 1802. Capul lui retezat a fost trimis colecției marelui iubitor al Australiei, sir Joseph Banks.

Australia nu este decât unul dintre episoadele mai dramatice ale unei povești care s-a repetat în Americi, în Africa și în Orientul Îndepărtat. Printre victimele ei avea să se numere optimismul Iluminismului.

REVOLUȚIA

S-au strâns laolaltă, alcătuind o armată de cetățeni patrioți care se declarau pentru libertate – „un drept inalienabil… provenit cu adevărat de la popor" – și foloseau un cuvânt nou în politica europeană. Amintindu-și de Atena, ei s-au numit „democrați" și au anunțat că pământul nu aparținea aristocraților detestați sau monarhului, ci poporului.

Purtând panglici și muschete, le-au cerut oamenilor de rând: „Înarmați-vă, adunați-vă și preluați stăpânirea pământurilor". Mai întâi un oraș, apoi altul au căzut înaintea acelei mișcări revoluționare. Scena nu era însă Parisul în 1789, ci Olanda cu patru ani mai devreme, unde rebelii declaraseră o nouă Constituție, iar „Corpurile Libere" ocupaseră Utrechtul și apoi Amsterdamul. La fel cum avea să se întâmple în curând în Franța, simbolurile au devenit atotimportante: conducătoare pe atunci era dinastia de Orania, așa că a fost interzisă culoarea oranj; până și morcovii trebuiau vânduți cu frunzele verzi… sau deloc. Olandezii însă erau un popor mic și când l-au iritat pe regele prusac, arestându-i o rudă, armata acestuia a invadat și a înăbușit cu ușurință dovada aceea neliniștitoare de idealism democratic.

Înăbușirea Revoluției Franceze avea să fie ceva mai dificilă. Când monarhia Bourbon s-a prăbușit până la urmă, prinsă în datorii și paralizată politic, Franța era națiunea cea mai măreață din Europa, centrul ideilor și al modei. Franceza era limba internațională a diplomației și societății rafinate. Armatele ei erau imense și flota, care deocamdată nu fusese umilită de Nelson, părea copleșitoare. Parisul susținea că este capitala civilizației și pentru mulți, care abia dacă știau de existența Chinei sau Japoniei, aceasta părea o afirmație de la sine înțeleasă. De aceea impactul Revoluției Franceze – cel mai important eveniment din politica europeană după căderea Imperiului Roman de Apus – avea să fie resimțit de restul continentului și s-a dovedit chiar mai importantă. Alături de revoluția industrială, a fost una dintre două schimbări concurente de pe scena europeană care au alterat fără îndoială istoria omenirii.

Revoluția din Paris a lăsat o moștenire și mai greu de cântărit. A oferit lumii noțiunile de „stânga" și „dreapta". A introdus în discursul politic „drepturile omului" în sensul modern și a influențat constituțiile țărilor de pe tot globul. Chiar în timpul desfășurării ei, atât cei fascinați, cât și cei îngroziți de ea, au înțeles-o ca pe un punct de cotitură al istoriei, începutul unei epoci noi. A demonstrat de asemenea cât de scurt este drumul de la idealuri abstracte la represiune sângeroasă, deoarece a fost prima revoluție care și-a devorat pruncii – cu lăcomie, în public și rapid. Impactul ei inițial asupra Europei n-a adus libertatea la care sperau unii ca Beethoven și Wordsworth, ci a aruncat din nou continentul în război, foamete și represalii. Se spune că diplomatul american Henry

Kissinger îl întrebase în 1972 pe liderul chinez comunist Zhou Enlai care considera că fusese impactul Revoluției Franceze, la care primise răspunsul: „E prea devreme de spus.“ Poate că după patruzeci de ani afirmația aceea nu mai este chiar adevărată.

Aproape totul despre Revoluția Franceză este controversat, mai puțin momentul declanșării ei. Totul a început când Ludovic al XVI-lea a convocat o instituție străveche, numită „Stările Generale“ în ziua de duminică 5 mai 1789. Organismul acela intenționa să reprezinte cele trei grupări de interese diferite din Franța – nobilimea, clerul și „starea a treia“, care-i reprezenta pe toți ceilalți, de la negustori avuți la țărani. Așa cum am văzut, Bourbonii absolutiști se descurcaseră fără Stările Generale, dar acum Ludovic spera că acel proto-Parlament îl va ajuta să strângă taxe, mai ales de la aristocrați. Franța suferea deja de o criză familiară în care datoriile care creșteau și baza de taxare prea restrânsă însemnau că modul vechi de conducere nu mai putea fi susținut – ceva ce se întâmplase cu dinastiile chineze Ming și Qing și de asemenea cu dinastia britanică Stuart.

În Franța, în ciuda teoriei absolutismului regal, marii latifundiari, clerul și cele mai puternice concerne comerciale se bucurau de imunitate înaintea majorității taxelor, ba chiar și față de alte restricționări legale. Exista o rețea deasă de acorduri sacrosancte pe care cineva, cumva, trebuia să o reteze, pentru a nu se ajunge la falimentul Coroanei franceze. Poziția fusese dramatic înrăutățită de decizia de a-i ajuta și a-i finanța pe rebelii americani împotriva regelui britanic George al III-lea, care ajutase la alinarea mândriei rănite a Franței pentru pierderea teritoriilor ei din India și Canada în fața britanicilor, dar transformase problema datoriei pe termen lung din maladie într-o criză letală. În același timp, o succesiune de veri dezastruoase și creșterea inflației făceau aproape intolerabilă viața pentru sărmanii din mediul rural, care nu avuseseră nici așa un trai ușor. Ludovic și miniștrii săi trebuiau să găsească un răspuns spectaculos, dar convocarea Stărilor Generale, care fuseseră inactive vreme de 175 de ani, avea să se dovedească puțin prea spectaculoasă. Ludovic trebuia să-și fi amintit istoria Angliei și miza riscantă similară încercată de Carol I când avusese nevoie de bani de la Parlamentul londonez.

Pe 17 iunie, „a treia stare“ formată din reprezentanți (în principal avocați, oficialități, negustori și jurnaliști) a surclasat celelalte două stări, insistând pentru lucrări comune și s-a declarat Adunare Națională. Incapabil sau nedoritor să suprime noua instituție insurgentă, Ludovic a constatat că ordinea publică începea să se destrame în capitală. Pe 13 iulie, revoluționarii au distrus posturile de vamă din jurul Parisului, care reprezentau autoritatea regală, iar în ziua următoare, 14 iulie, au devastat alt simbol (deși în majoritate pustiu) al *ancien régime*: fortăreața și închisoarea Bastilia. Un talaz de violență a străbătut apoi Franța – abațiile au fost atacate, aristocrați bogați au fost asaltați, iar călugări și

călugărițe au fost uciși. Unele orașe s-au declarat autonome.

Însă puterea suferise o mutație decisivă. Convenția, care promulga legi noi pe măsura desfășurării evenimentelor, a rescris Constituția Franței. Inițial s-a părut că regele putea fi inclus în noua ordine. Revoluționarii au distrus vechiul sistem al provinciilor franceze și le-au transformat în departamente moderne, au preluat domeniile Bisericii pentru stat, i-au declarat pe toți oamenii egali înaintea legii, au pus sfârșit cenzurii și torturilor, au anulat privilegiile nobililor și aparatul șerbiei și au început să clădească un sistem guvernamental cu adevărat reprezentativ. A fost o cascadă de schimbări nemaiîntâlnite până atunci în istorie. Pe 26 august, Adunarea Națională a emis „Declarația drepturilor omului", ale cărei promisiuni de libertate, fraternitate și egalitate au răsunat în toată Europa, încântându-i pe tineri și pe optimiști și stârnind neliniștea curtenilor de pretutindeni. Speriat, Ludovic al XVI-lea a fost silit să participe la o slujbă cu conducătorii revoluției, pentru a-i celebra realizările remarcabile. Lumea s-a minunat.

În fiecare etapă succesivă însă, presiunile războiului, foametea și frica au împins spre poziții tot mai extreme diversele organisme care au condus revoluția. Adunarea Legislativă, care a înlocuit Adunarea Constituantă după alegerile din septembrie 1791, a fost și mai de stânga, după care a fost înghițită în urma declarării unei Convenții Naționale republicane. În anii 1792–1795, aceasta a intrat sub controlul unei grupări extremiste ai cărei membri se autointitulau „iacobini". Revoluția a părut în pericol, înconjurată de inamici prusaci și austrieci și ducând război cu britanicii peste hotare. Gloata din Paris, sanculoții – săracii cu pantaloni zdrențăroși –, a fost intimidată și în același timp manipulată de un fenomen nou: demagogii populari, înrudiți cu liderii radicali din etapa finală a Republicii romane.

Amenințările germane cu răzbunări sângeroase dacă regele va fi pus în pericol au avut exact efectul opus celui intenționat, declanșând alte violențe extreme. În septembrie 1792, preoți, aristocrați și alții doar suspectați că s-ar fi împotrivit revoluției au fost omorâți în temnițele Parisului, iar Ludovic a fost finalmente detronat. El era deja prizonier în vechiul palat Tuileries din centrul capitalei, după ce fusese cât pe ce să evadeze din Franța în luna iunie. Fusese însă observat și arestat la Varennes, nu departe de granița de răsărit. Procesul lui din iarna anului 1792 a fost un eveniment public și pledat cu pasiune. Având 33 de capete de acuzare, deputații au votat cu o majoritate copleșitoare pentru vinovăția lui, cu numai câteva zeci de abțineri și niciun vot împotrivă. Pe de altă parte însă, votul care l-a trimis la moarte a fost foarte strâns. Dar „strâns" a fost suficient: pe 21 ianuarie 1793, Ludovic a fost executat, după ce-și iertase inamicii, dar cu glasul acoperit de răpăitul tobelor. Soția lui, Maria Antoaneta, austriacă din familia Habsburgilor, care

fusese detestată de gloata pariziană, a fost ghilotinată în octombrie, iar copilul lor, în vârstă de zece ani, pentru scurt timp și doar teoretic Ludovic al XVII-lea, a murit în mâinile unor părinți vitregi nepăsători.

Deși soarta familiei regale i-a șocat pe observatorii străini, drama mai mare a fost soarta sângeroasă a revoluției înseși. Convenția, care-i grupase pe iacobini în stânga și pe girondinii moderați în dreapta, a continuat să fie o arenă de teatru pentru discursuri, însă puterea reală a trecut în mâinile Comitetului Salvării Publice, condus mai întâi de Georges Danton, iar ulterior de Maximilien de Robespierre. La rândul său, Comitetul a căzut după aceea sub dominația Clubului Iacobinilor, care la apogeul puterii sale n-a avut probabil mai mult de 3 000 de membri, dintre care puțini dețineau putere reală. Un grup interior controla un comitet doar ceva mai mare, care dirija Clubul în sine. Genul acela de organizare semăna foarte mult cu felul cum revoluționarii comuniști din secolul XX, înapoia fațadei de Congrese ale partidului și parlamente, aveau să înființeze mici grupuri interne în cadrul „birourilor politice" – păpuși în interiorul altor păpuși în interiorul altor păpuși. Și așa cum s-a întâmplat cu revoluțiile ulterioare din Rusia, China, Vietnam și Cambodgia, clica de la conducere a devenit obsedată de securitate, trădare și nevoia „purității" ideologice – cea din urmă fiind o obsesie aparte a fostului avocat cu ochii verzi, rece și hipnotizant: Robespierre.

O dată în plus, ca în cazul revoluțiilor ulterioare, o încredere uriașă s-a acordat puterii simbolurilor. Revoluționarii francezi au declarat o religie nouă, adorarea unei Ființe Supreme, și au ridicat altare în cinstea „Rațiunii" în bisericile vandalizate. Au desființat de asemenea sistemul vechi de numărare a banilor în douăzeci, zece și duzini (care a supraviețuit în Marea Britanie până în anii 1970), înlocuindu-l cu un sistem zecimal. Aceeași reformă „rațională" a fost introdusă pentru măsurătorile distanțelor și, mai radical, pentru un calendar schimbat. Acesta avea douăsprezece luni de câte treizeci de zile fiecare, denumite după culesul strugurilor, ceață, brumă, ploaie, vânt, semințe, flori, producerea fânului, recoltare, arșiță și fructe și reîncepea numărătoarea anilor: anul unu era 1792. Dispăruse nu numai lumea familiară a regilor, preoților și latifundiarilor, ci și toate punctele de referință familiare în privința banilor, timpului și spațiului. Nici chiar Lenin nu avea să meargă atât de departe.

După ce a despărțit trecutul de prezent, lama aceea de ghilotină s-a asigurat că nu mai putea exista nicio reconciliere. Iacobinii n-au omorât nici pe departe atâția oameni pe cât au făcut-o revoluționarii ulteriori. S-a estimat că patruzeci și cinci de mii de persoane au murit în „Teroare", fie executate public, fie în urma violențelor gloatei; luptele regionale dinafara Parisului au dus la execuții pe marginea drumurilor, spânzurări fără judecată și

înecări în masă. Cifra pierderilor se ridică la sute de mii, dacă includem războiul civil și foametea din Franța; dar aceea n-a fost lichidarea unei clase întregi, cel puțin fizic. La momentul respectiv, în Franța existau 250 000 de aristocrați bărbați; carnajul nu se compară nici pe departe cu milioanele omorâte de bolșevici și de comuniștii chinezi.

Teroarea a fost însă suficient de înfricoșătoare în lumea mai mică a Franței din secolul al XVIII-lea. Cifrele nu prezintă niciodată toată povestea, ci contează și detaliile care se fixează în imaginație. Potrivit standardelor moderne, Parisul era un loc mic și noua mașinărie de ucis stătea în mod foarte public în centrul său. Poate că a fost mai umană decât spânzurările ratate și reluate sau decât hăcuirile cu securea, însă a oferit o spectaculoasă formă sângeroasă și publică de răzbunare populară. Doctorul Joseph-Ignace Guillotin, cunoscut datorită dispozitivului retezător de capete, n-a fost de fapt inventatorul său, ba chiar s-a opus pedepsei capitale și mai ales a utilizării sale ca spectacol public. (El n-a murit ghilotinat, așa cum presupun mulți, ci a decedat din cauze naturale în anul 1814, la mulți ani după revoluție.)

Guillotin dorise ca dispozitivul, ale cărui versiuni fuseseră folosite anterior în Scoția, Anglia și Germania, să fie văzut ca o modalitate modernă și egalitaristă de lichidare a criminalilor periculoși și a inamicilor ireconciliabili ai schimbării. În timpul Terorii, ghilotina a devenit simbolul dictaturii paranoice înclinate către uciderea posibililor inamici cu minimum de proceduri legale și a oferit o răfuială convenabilă împotriva celor care fuseseră cândva bogați și puternici. Se vindeau broșuri cu listele celor programați pentru execuție și gloatele se adunau pentru a-i huidui și a-i batjocori. În cele din urmă, măcelul a devenit suficient de rutinier pentru a părea plictisitor și se pare că publicul se rarefiase. (Trebuie să fi fost mai cu seamă frustrant să fii dus cu o cotigă pe ultimul tău drum, doar pentru a descoperi că nimeni nu era foarte interesat.)

Dintre toate poveștile Terorii, cea care îi relevă poate cel mai bine ironiile sorții este a lui Jean-Paul Marat, care a fost asasinat în cada de baie de către Charlotte Corday în 1793. Marat a fost un ins sclipitor în unele momente, care a ajuns să fie privit drept un savant serios, pornind de la originea relativ modestă. A lucrat în cartierul Soho din Londra – unde se pare că devenise dependent de cafea –, Newcastle și Elveția, înainte de a fi medic faimos în Paris, unde a tratat curteni și aristocrați, cerând onorarii mari și etalând el însuși un statut semiaristocratic. A scris de asemenea tratate politice, printre care o analiză subtilă a neajunsurilor Constituției britanice, pe care, cu toate acestea, o admira. A susținut un sistem justițiar mai uman și mai onest și, în timp ce protestase la adresa tiraniei în etapele timpurii ale revoluției, insistase că Ludovic era în esență un rege bun, ajutat de miniștri buni.

Marat pare să fi fost totuși vanitos și era foarte sensibil, trăsături ce l-au împins spre paranoia. Scrierile lui despre electricitate, căldură și optică au fost bine primite și el era admirat de Goethe și de Benjamin Franklin, totuși n-a fost admis în Academia (Regală) Franceză… și clocotea de ranchiună. Era un individ care declanșa dispute și avea puțini prieteni. După ce revoluția a început, și-a dedicat tot timpul jurnalismului și politicii și a constatat că adevăratul lui talent stătea în proza agresivă și provocatoare. Criticându-i pe moderați ca Lafayette, Marat și-a intitulat ziarul *L'Ami du Peuple* și s-a văzut într-o măsură tot mai mare pe sine ca fiind adevăratul Prieten al Poporului, individul necorupt care nu făcea parte din niciun partid, grosolan îmbrăcat și inspirându-i pe săraci să-și solicite atât drepturile economice, cât și glasul politic. Ales în Adunarea Națională, el a devenit purtătorul de cuvânt al extremiștilor și chiar a fost adus în fața tribunalului pentru incitările lui la violență; a fost un proces-spectacol, în care actorul principal a fost chiar acuzatul, care a fost achitat într-o manieră triumfătoare. Cu toate acestea, Marat a fost silit să se refugieze pentru o vreme la Londra, iar când a revenit la Paris, a fost mereu urmărit, fiind nevoit uneori să se ascundă prin sistemul de canalizare al capitalei franceze.

Marat a insistat mereu asupra sensibilității sale și a dezgustului față de violență; afirma că detesta să vadă agresiuni săvârșite până și asupra insectelor. Cu toate acestea, când a ridicat pana în numele revoluției asediate de rebeliunea regaliștilor rurali și de armatele străine, demonul extremismului a pus stăpânire pe el. În decembrie 1790, înainte ca Teroarea să fi început cu adevărat, a scris în *L'Ami du Peuple* că inamicul nu trebuia atacat pe câmpurile de bătălie, ci în capitală. Prin execuții publice: „Acum șase luni, cinci sau șase sute de capete ar fi fost îndeajuns să vă smulgă din abis. Azi, pentru că le-ați permis în chip prostesc inamicilor voștri implacabili să conspire între ei… poate că va trebui să retezăm cinci sau șase mii, dar chiar dacă va trebui să decapităm 20 000 de oameni, timpul nu ne îngăduie nicio ezitare."

Ulterior el a crescut nepăsător cifra aceea de zece ori, ajungând apoi la o jumătate de milion – gândirea unui Stalin sau Mao embrionari. Vitriolul s-a revărsat din pana lui Marat, când a condus atacurile asupra facțiunii girondine mai moderate, care în scurtă vreme avea să fie învinsă de iacobini. De unde provenea furia sa? Un bărbat urât, care suferea de o boală de piele dureroasă și cu aspect oribil și care provenea dintr-o familie de exilați religioși și politici, el trebuie să fi nutrit sentimente de răzbunare personală. În același timp pare să fi fost realmente îngrozit de o întoarcere a regaliștilor, care, așa cum i-a avertizat întruna pe revoluționari, aveau să le reteze capetele, să le violeze soțiile și să le eviscereze copiii în fața ochilor lor.

Marat a fost omorât mult mai rapid de Charlotte Corday, o simpatizantă a girondinilor din Normandia, care avea unele asemănări cu el. Dusese de asemenea o viață aspră – mama îi murise din fragedă copilărie și fusese trimisă la o mănăstire de maici – și fusese influențată de gândirea iluministă, îndeosebi de Rousseau și Voltaire. (Povestea femeilor-filosof și agitatori ai revoluției a început să fie abordată de istorici abia în ultimele două decenii.) Și pe ea o îngrozea posibilitatea ca Franța să fie cuprinsă de război civil și fusese mai cu seamă oripilată de masacrele din temnițe ce fuseseră comise în luna septembrie.

În iulie 1793, Corday a sosit la Paris, a cumpărat un cuțit de bucătărie și a izbutit să convingă gărzile s-o lase să intre în locuința lui Marat. La momentul acela puterea lui politică era în descreștere, totuși continua să lucreze în timp ce stătea într-o cadă căptușită cu aramă și plină cu apă, care-i alina boala de piele. Corday i-a povestit despre refugiații girondini și Marat i-a spus că aceștia își vor pierde în curând capetele. Îndată ce soția lui a ieșit din odaie, Corday l-a înjunghiat în piept, retezându-i artera carotidă, ucigându-l iute pe când el striga după ajutor. A fost desigur ghilotinată, dar înainte de a muri a explicat că-l învinovățea pe Marat pentru valul de omoruri și că ucisese un individ pentru a salva o sută de mii – aceeași justificare oferită de Robespierre pentru executarea regelui.

Marat a continuat să fie considerat ca simbol al revoluției, un martir al cărui bust a fost amplasat în biserici și școli și a cărui moarte a fost evocată de cel mai mare artist plastic revoluționar francez, Jacques Louis David. Pictura sa îl prezintă pe Marat prăbușit pe o parte, cu pielea impecabilă, cu o scrisoare încă strânsă în mână. Postura amintește puternic de tablouri ale depunerii lui Hristos în mormânt, mai puțin îngerii sau Mariile îndurerate, și într-adevăr Marat a fost comparat cu Hristos pentru puritatea iubirii sale față de omul de rând. Cel care a făcut comparația aceea, în panegiricul său, a fost prietenul lui, marchizul de Sade. Ceva similar s-a întâmplat și cu ceilalți extremiști mânjiți de sânge, Lenin și Troțki, după moartea lor. Furia și cruzimea s-au transformat în iubire și milă și li s-a clădit un cult. Între timp revoluția a degenerat într-o avalanșă de acuzații și contraacuzații; grupările s-au atacat reciproc și străzile au fost scăldate în sânge. Până și Robespierre a căzut victimă ghilotinei, urlând de durere și frică pe eșafod și grav rănit după ce încercase să se împuște în față.

La numai un an după moartea lui Marat, frenezia uciderilor revoluționare și a extremismului idealist a părut să se stingă de la sine. Războaiele din străinătate ocupau tot mai mult din timpul și energia conducătorilor din următoarea etapă, cei din așa-

numita Reacțiune Termidoriană. Ei au fost nevoiți să ceară ajutor militar împotriva rebeliunii regaliste și astfel între anii 1799 și 1802 tânărul general corsican Napoleon Bonaparte a preluat stăpânirea Franței mai întâi în calitate de consul și apoi, în 1804, ca împărat. El avea să cimenteze unele dintre reformele-cheie ale revoluției, cel puțin în principiu, instituind în același timp o dictatură militară care a înecat în sânge jumătate din Europa și a sufocat cealaltă jumătate în fum de praf de pușcă. Ura lui Marat față de tirani ajutase la ridicarea unuia nou.

„Bolșevicii" revoluției lăsaseră locul unui cult al personalității cu poliție secretă și războaie. Totuși principiile originale ale etapelor inițiale ale revoluției – libertate, egalitate și fraternitate sau, mai prozaic, imparțialitatea legii și eliminarea tuturor privilegiilor speciale ale monarhilor și aristocraților – au influențat imens mișcări de reformă, din Olanda până în Germania, și din Anglia până în Italia.

În primul rând, armatele aparent imbatabile ale lui Napoleon păreau să poarte cu ele libertate revoluționară. Cea mai mare realizare civilă a lui Napoleon a fost Codul Civil sau Codul Napoleonian, o simplificare și raționalizare radicală a vechilor legi, care a produs un unic sistem coerent; Codul a remodelat Franța și a fost influent pe tot continentul. La apogeul său, Imperiul Napoleonian avea să ajungă până la Ducatul Varșoviei, vârful cizmei Italiei și Balcani, desființând vechi drepturi aristocratice, punând capăt discriminărilor religioase – inclusiv împotriva evreilor – și răspândindu-și legile noi și sistemul metric. Inițial, Ludwig van Beethoven își denumise a treia simfonie *Bonaparte*.

Se spune că apoi ar fi rupt pagina de titlu în semn de protest când Napoleon se încoronase împărat și reintitulase simfonia *Eroica*, dedicând-o „în amintirea unui om măreț" – cu accent pe „amintire". Pentru că, deși armatele napoleoniene înlăturaseră vechii conducători din Italia, Spania, Germania și Olanda, înlocuindu-i cu alții noi, aceștia au făcut adesea parte din familia lui Napoleon sau dintre susținătorii lui cei mai apropiați. Iar sub privirile îngrozite ale Habsburgilor și Hohenzollernilor care se clătinau, Napoleon părea să clădească ceva mai apropiat de un nou imperiu de familie, decât de o nouă ordine politică, mai apropiat de viziunea Regelui Soare despre o Europă dominată de regalitatea franceză decât de republicanismul lui Robespierre sau Danton. Până la urmă Napoleon avea să cadă victimă asumării unor obiective care l-au depășit, cea mai faimoasă fiind încercarea sa de a subjuga Rusia, care a sfârșit printr-un marș al morții la retragerea prin zăpadă, dar și lunga și ineficienta campanie împotriva partizanilor spanioli, ajutați de britanicii conduși de Wellington.

După bătălia de la Trafalgar din 1805, când flota lui Nelson a distrus flotele franceză și

spaniolă după o manevră spectaculos de periculoasă, care a costat viața faimosului amiral alături de mulți alții, Napoleon n-a mai avut niciodată speranța de a invada Marea Britanie. Aceasta a dus la o prelungită situație de impas între puterea maritimă și cea terestră, în timpul căreia britanicii au blocat porturi continentale, dar n-au putut lupta eficient cu „tiranul corsican" însuși, a cărui victorie cea mai mare a sosit la sfârșitul aceluiași an, la Austerlitz, unde a zdrobit armatele reunite ale Austriei și Rusiei.

Până la eșecul său în Rusia, geniul militar al lui Napoleon uluise și stupefiase toate celelalte armate europene majore; abia în 1813, în bătălia de la Leipzig – sau „Bătălia Națiunilor" –, ele s-au combinat în număr suficient de mare pentru a-l învinge finalmente. Laolaltă, rușii, prusacii, austriecii și suedezii i-au întrecut cu mult numeric pe francezi, cărora li se adăugaseră trupe ale italienilor și polonezilor, și au dat cea mai mare bătălie europeană terestră de până atunci, în care au fost implicați șase sute de mii de soldați. Înfrângerea lui Napoleon a dus la ocuparea Parisului de către coaliția de armate și la o revoltă a propriilor săi generali, apoi la abdicarea sa, urmată de exilul pe insula Elba.

Întoarcerea lui Napoleon de pe Elba și ralierea imediată a foștilor lui soldați reprezintă una dintre cele mai măreațe aventuri din istoria secolului al XIX-lea. Cele „o sută de zile" al ultimei sale conduceri, când rotofeiul Ludovic al XVIII-lea de Bourbon a fugit din Paris, s-au sfârșit în bătălia de la Waterloo, unde armata combinată a ducelui de Wellington, ajutată de prusacii care au sosit în ultimul minut, i-a învins pe francezi. Ultimul exil al lui Napoleon l-a dus departe de Europa, pe insula Sfânta Elena din Atlanticul de Sud, unde a și murit în 1821.

Napoleon silise celelalte puteri europene să-și mobilizeze trupele și să învețe să lupte la o scară ce n-avea să se mai repete până la Primul Război Mondial. Și, pentru o vreme, el a amenințat conducerea monarhiilor care dominaseră Europa o mie de ani. Însă războaiele de cucerire și republicanismul sunt reciproc ostile și moștenirea lui politică a fost surprinzător de mică.

Nu același lucru se poate spune și despre revoluție, a cărei dezorganizare finală îi îngăduise de altfel ascensiunea. Europa avea să revină pentru o vreme la vechea ordine, la un sistem de alianțe reacționare dominate de Imperiul Austro-ungar, scânteierea finală a Franței Bourbonilor și umbra încruntată a autorității țariste ruse, ca „jandarm al Europei". Totuși Franța nu s-a vindecat niciodată pe deplin, ci a rămas radical divizată între vechea ei identitate catolică, regalistă, și cea nouă radicală, revoluționară, o diviziune care avea să irupă în alte două revoluții, să sfâșie societatea franceză prin afacerea Dreyfus și să continue s-o zguduie în anii 1930, culminând prin colaborarea

regimului de la Vichy cu Germania nazistă. În restul Europei, amintirea „Drepturilor omului", a guvernării republicane și a legislației moderne și juste avea să-i anime pe radicali în tot secolul al XIX-lea. Revoluțiile din 1848 care s-au întins pe tot continentul au arătat că noua gândire, trăgându-și originea la Paris cu două generații în urmă, nu putea fi ignorată.

Întrebarea este dacă va fi vreodată posibil ca o mișcare revoluționară la scară totală să nu progreseze spre crimele în masă, pentru a ajunge finalmente la dictatura militară. Are sens oare să-i comparăm pe levellerii englezi cu iacobinii francezi, să zicem, sau cu bolșevicii ruși? Este complet lipsit de rațiune istorică să-i comparăm pe Cromwell, Napoleon și Stalin? Situațiile au fost foarte diferite și jucătorii principali își vedeau propriile persoane în termeni foarte diferiți. Se poate spune totuși atât: odată ce vechea autoritate – oricât de intolerabilă ar fi fost ea, oricât de surdă față de schimbare, sclerozată și vrednică de dispreț – a fost răsturnată, rareori există o nouă ordine care să aștepte politicos în culise și care să fie mai rațională, mai omenoasă și mai prevăzătoare.

Puterea duce la nebunie. *Inamicii ne dau târcoale. Trădătorii ne înconjoară. Sunt necesare împuterniciri pentru situații speciale. Severitatea aplicată acum va duce ulterior la blândețe. Nu este momentul pentru sensibilități*. Iar surparea autorității continuă, până când s-a cauzat atâta durere, încât apare acceptarea vlăguită a pumnului de fier înmănușat și a primei promisiuni a dictatorului: legea și ordinea. Toți afirmă că ei vorbesc în numele poporului, dar, desigur, poporul – majoritatea adulților – nu are o voce prin care să se exprime. Așa cum am văzut, monarhiile și imperiile au problemele lor de succesiune, dintre care fac parte loviturile de palat, copiii idioți, războaiele între frați și răsturnarea reciprocă a familiilor. Însă problemele trecerii de la un sistem de guvernare la altul complet diferit par încă și mai sângeroase.

IACOBINUL NEGRU

Haiti este actualmente unul dintre locurile cele mai sărace, mai disperate, mai năpăstuite, mai corupt conduse și mai degradate ecologic de pe Pământ. Acum trei sute cincizeci de ani, era unul dintre locurile cele mai bogate. Pe atunci se numea Saint-Domingue și era jumătatea vestică luxuriantă, cu sol mănos, a uneia dintre cele mai mari insule din Caraibe, ai cărei munți erau împăduriți cu foioase, ale cărei dealuri erau plantate cu arbori de cafea, cacao, mango și portocali și ale cărei câmpii sclipeau de plantații de banane, tutun și zahăr. Era o colonie franceză, a cărei bogăție permisese construirea

unora dintre cele mai măreţe pieţe şi reşedinţe din Bordeaux, Nantes şi Marsilia. Era considerată insula-colonie cea mai importantă din lume. Până la momentul Revoluţiei Franceze, porturile ei primeau anual peste 1 500 de corăbii; Franţa alocase 750 de nave uriaşe şi 24 000 de marinari numai pentru comerţul insulei Saint-Domingue.

De ce atunci locul acela bogat şi plin de succes a devenit demonstraţia de coşmar a tot ce poate merge mai prost în viaţa publică a oamenilor? Răspunsul este sclavia şi tot ce s-a petrecut când sclavia s-a ciocnit de înaltele idealuri ale democraţiei franceze. Saint-Domingue a avut parte de prima şi unica răscoală încununată de succes a sclavilor negri împotriva opresorilor albi. Şi cu toate că finalul a fost sumbru pentru haitieni, daţi iute uitării când naţiunile albe din nord au renunţat la plantaţiile de zahăr şi la corăbiile cu sclavi, răscoala aceea a avut în centrul ei pe unul dintre liderii cei mai inspiraţi ai secolului al XVIII-lea.

Toussaint L'Ouverture a fost fiul unei căpetenii africane, care fusese capturată în război, vândută în sclavie şi cumpărată de un plantator francez. Unul dintre cei opt copii ai fostei căpetenii şi a soţiei sale catolice, Toussaint a avut parte de o educaţie privilegiată prin comparaţie cu majoritatea sclavilor, învăţând puţină franceză şi latină şi avansând până în poziţia de supraveghetor al şeptelului de pe domeniul stăpânului său. Deşi n-a suferit niciodată torturile şi biciuirile regulate la care erau supuşi majoritatea lucrătorilor nefericiţi de pe plantaţiile de zahăr, a fost totuşi sclav până la vârsta de treizeci şi trei de ani când a fost eliberat. La declanşarea Revoluţiei Franceze, el împlinise deja patruzeci de ani, avea părul sur şi era cunoscut ca „Bătrânul Toussaint". Porecla sa „L'Ouverture" („deschiderea") se referea fie la abilitatea sa ulterioară în calitate de comandant militar de a găsi „deschideri" în rândurile inamicilor, fie posibil la strungăreaţa sa [212]. Era micuţ, un călăreţ desăvârşit şi un bărbat plin de charismă.

Lumea lui Toussaint făcea parte din negoţul de sclavi peste Atlantic, care a durat aproape patru secole, până s-a încheiat la sfârşitul veacului al XIX-lea. Se estimează că 12,4 milioane de oameni au fost capturaţi în Africa, urcaţi pe corăbiile pentru sclavi şi duşi în Caraibe, America de Sud şi America de Nord; aproape două milioane dintre ei au murit în timpul voiajului, chiar înainte să fi ajuns pe plantaţii. [213] La numărul acela trebuie adăugată rata uriaşă a deceselor cauzate de războaiele africane, după ce Aşanti, Dahomey, Kongo şi alţi regi, înţelegând cât de lucrativi puteau fi captivii, i-au măcelărit pe bătrâni şi pe copii, apoi i-au dus în marşuri ucigătoare pe adulţii sănătoşi, până pe coastă. Trebuie adăugat de asemenea numărul celor care au murit în ţarcurile pentru sclavi de pe coastă şi al morţilor în primii doi ani de „acomodare" pe plantaţii, şi probabil că cifra totală a deceselor a depăşit numărul de sclavi care traversau Atlanticul – în jur de

șaisprezece milioane. [214]

Capturarea sistematică a sclavilor africani pentru a lucra pe plantațiile de zahăr îi avusese ca deschizători de drum pe musulmanii arabi, care s-au confruntat ei înșiși cu răscoale ale sclavilor în Mesopotamia. Situația respectivă a fost însă împinsă până la logica extremă de către combinația de navigare pe Atlantic, cucerire de teritorii noi și fertile, și dorință insațiabilă a Europei pentru zahăr, tutun și bumbac mai ieftine. La sfârșitul anilor 1400, portughezii au fost cei care au început afacerea pe insulele Capului Verde și Madeira, primele lor cuceriri. Colonia lor numeroasă din Brazilia explică motivul pentru care proprietarii de sclavi portughezi aveau să reprezinte până la urmă 40% din comerț, dar în scurt timp aveau să fie implicate majoritatea celorlalte țări navigatoare europene, de la Spania și Franța la Olanda și Danemarca. În secolul al XVIII-lea însă, britanicii au devenit dominanți.

Puține episoade ale istoriei sunt mai întunecate (sau mai bine cunoscute) decât cel al „Laturii mijlocii“, etapa din comerțul triunghiular în care corăbiile ticsite cu sclavi duceau forța de muncă omenească din Africa în Americi. Zahărul și alte materii prime produse de munca lor erau duse apoi în Europa și europenii manufacturau bunurile ce fuseseră expediate în colonii în prima etapă a acestui trafic. De fapt, înainte de fluxul total al revoluției industriale, economiile europene cele mai avansate utilizau forța de muncă umană a străinilor ca mașini pentru a-și impulsiona propria prosperitate. În prezent sunt mult admirate poveștile despre mișcarea antisclavie a reformatorilor creștini scandalizați, însă, deși au fost într-adevăr plini de curaj, ei nu pot șterge două secole de comerț cu sclavi.

Totul este simplu și nu tocmai îndepărtat. Gustul ceaiului îndulcit cu zahăr, aroma satisfăcătoare a romului pe buze, atingerea moale a unei cămăși din bumbac curată, exhalarea liniștitoare a fumului de tutun bun – toate acestea erau plăceri fizice intense care au îngăduit ca generații de europeni să-și ferească ochii de la economia pe bază de sclavi de care depindeau. Chiar și cu televiziunea și celelalte medii moderne de comunicare, tot este foarte ușor să te bucuri de o tabletă-computer elegant proiectată, de o liniuță de cocaină sau de haine strălucitoare de unică folosință, fără să te gândești prea mult la motivele pentru care au ajuns să fie așa ieftine. Începând cu anii 1600, averi uriașe au fost făcute din Glasgow până la Lisabona, terase superbe au fost construite în Bristol și Nantes, politicieni puternici au fost finanțați în Londra, Paris și Amsterdam în urma comerțului cu sclavi. Cruzimea negoțului aceluia, de la însemnarea cu fierul roșu și biciuirea pe plantații, până la aruncarea sclavilor la rechini și folosirea canibalismului ca pedeapsă, era atât de dezgustătoare, încât ridiculizează pur și simplu stilul și fanfaronada

intelectuală a Europei Iluminismului. Corăbiile cu sclavi, ticsite cu bărbați și femei în lanțuri, duhneau atât de rău, încât sosirea le putea fi simțită olfactiv încă de când se aflau în largul coastelor. Rechinii le urmau peste Atlantic, pentru cadavrele care erau aruncate cu regularitate peste bord.

La apogeul comerțului cu sclavi britanic și francez, Saint-Domingue a fost una dintre piețele cele mai însetate de sclavi, deoarece clima tropicală abundentă în boli și dificultatea tăierii și fierberii trestiei de zahăr îi ucideau atât de repede, încât proprietarii de plantații doreau mereu mai mulți. În secolul premergător Revoluției Franceze, aproximativ 850 000 de sclavi au fost aduși aici, totuși populația de negri nu a crescut, așa cum ar fi fost de așteptat, la momentul izbucnirii răscoalei în colonie existând doar 435 000 de negri. Nu se poate spune că aceea ar fi fost o trăsătură specific franceză. Cifrele pentru Jamaica, sub conducerea britanicilor, au fost similare. Pierderile de vieți au fost atât de numeroase, încât explică cele întâmplate când sclavii aceia s-au răsculat finalmente.

Colonia, condusă în conformitate cu Codul Sclavilor de la 1685 al lui Ludovic al XIV-lea, dezvoltase o populație complexă și impulsivă. Existau mai întâi plantatorii albi bogați, adesea fii mezini sau dizgrațiați ai aristocraților francezi. Era apoi o clasă mai mare de albi mai săraci – mici proprietari de prăvălii, meșteșugari, supraveghetori de plantații și fermieri. Urma după aceea o clasă încă și mai mare formată din mulatri, roadele abundente ale unui secol sau mai bine de relații sexuale între albi și negrese. Mulatrii aveau la rândul lor o ierarhie, în funcție de cât de neagră sau albă le era descendența. Unii deveniseră relativ bogați și erau profund detestați de albii săraci, deși nu beneficiau de drepturi politice. În cele din urmă, majoritatea uriașă era alcătuită din negri – care erau în general, dar nu toți, sclavi. Grupuri de fugari negri își găsiseră refugiu pe platourile muntoase din Saint-Domingue, unde practicau culte voodoo și ocazional plănuiau atacuri asupra plantațiilor.

În melanjul acela exploziv, vestea Revoluției Franceze a izbucnit ca un foc de artificii. Albii bogați erau, deloc surprinzător, în majoritate regaliști, la fel ca oficialitățile locale și ofițerii. Totuși mulți dintre ceilalți albi erau republicani entuziaști, ca și mulți mulatri. În plus, dincolo de frontieră și sperând să profite de pe urma haosului, se găseau spaniolii din colonia care ocupa cealaltă jumătate a insulei, Santo Domingo, iar nu departe, dincolo de mare, se afla colonia britanică Jamaica și flota ei care inspira respect.

Povestea răscoalei haitiene a fost așadar menită să fie complicată. Uneori sclavii răsculați s-au alăturat spaniolilor împotriva revoluționarilor francezi; francezii au luptat de ambele

părți; mulatrii puteau trece de partea taberei regaliste sau chiar de cea a britanicilor invadatori. Toți se luptau să obțină poziții mai bune, în timp ce veștile de la Paris se schimbau întruna. În etapa inițială a revoluției, democrații parizieni din clasa de mijloc, dintre care mulți câștigaseră bani frumoși de pe urma comerțului cu zahăr, au fost doritori să păstreze sclavia. Cei care susțineau campanii antisclavie, inclusiv englezii, sperau că revoluția va însemna un punct de cotitură, dar în privința aceasta au fost frustrați. Dezbaterile din Convenție despre Saint-Domingue se desfășurau într-un cod murmurat și stânjenit, evitându-se cuvântul „sclav".

Ulterior, pe măsură ce revoluția a devenit mai democrată, au fost proclamate drepturile negrilor. În ianuarie 1794, fostul sclav Jean-Baptiste Belley a luat cuvântul în Convenție și a cerut abolirea sclaviei, fiind aclamat cu multă emoție. În secolul XX, istoricul marxist C.L.R. James a scris în prima relatare a răscoalei din Haiti: „Se cuvenea ca un negru și fost sclav să țină discursul care a introdus una dintre cele mai importante legi ce a fost vreodată promulgată de o adunare politică". [215] Foarte curând însă, când s-a instaurat reacția antiiacobină, atmosfera din Paris s-a schimbat complet împotriva sclavilor și în favoarea ordinii vechi.

Toussaint L'Ouverture a fost cel care a încercat să păstreze cursul spre eliberarea completă a tuturor negrilor de pe Saint-Domingue. Revoluția Franceză cauzase din capul locului conflict între francezii regaliști și republicani, ca și între albii săraci și mulatri, care-și doreau de asemenea drepturile. Răscoale ale sclavilor au avut loc și pe alte insule franceze, ca Martinica și Guadelupa.

Toussaint, care era catolic și vraci pe deasupra, a început ca lider precaut și moderat al sclavilor răsculați, căutând compromisuri și fiind dispus la înțelegeri pentru o amnistie a conducătorilor – care, în mod trădător, i-ar fi lăsat pe majoritatea răsculaților să revină în sclavie. Pentru o vreme, el a luptat alături de regaliștii spanioli împotriva revoluției, într-atât era de suspicios în privința radicalilor albi săraci. Dar pe măsură ce a devenit un lider militar mai experimentat și cu mai mult succes – studiase cu atenție *Războaiele galice* de Iuliu Cezar și pare să fi avut la fel de multe aptitudini naturale pentru război ca și Napoleon însuși –, Toussaint a adoptat abordarea Drepturilor Omului de tipul totul sau nimic a liderilor iacobini din Paris. El a transformat o gloată pestriță de sclavi furioși într-o armată disciplinată, inteligentă și determinată, care a obținut victorie după victorie.

Cea mai importantă dintre ele s-a consemnat împotriva britanicilor, care încercaseră să preia colonia, pretextând că se alătură negrilor și mulatrilor și cauzei libertății, dar care intenționau de fapt să exploateze slăbiciunea Franței. Miniștrii britanici știau prea bine că

și sclavii de pe insula lor, Jamaica, se răsculaseră în 1760. Toussaint a examinat ofertele britanicilor, dar devenea tot mai entuziast în privința idealurilor Revoluției Franceze… nu însă și a agenților trimiși de Franța pentru a-l ține sub control. El a pricinuit armatei britanice una dintre cele mai stânjenitoare înfrângeri din istoria ei, care a fost discret ignorată de istoricii patrioți, dar care a cauzat atât de multe pierderi britanice, încât a rivalizat cu cele din Războiul Peninsular împotriva lui Napoleon.

Toussaint a fost un conducător complicat. El pare să fi venerat cu adevărat Franța, dar a decis că ar fi fost mai bine ca această colonie să fie independentă, condusă de el însuși, pur și simplu pentru a se asigura că nu vor exista tentative de readucere a sclaviei. Pe măsură ce revoluția s-a poticnit și lideri mai conservatori au preluat puterea în Paris, el i-a avertizat că vor friza imposibilul dacă vor încerca reinstaurarea sclaviei: „Am învățat cum să înfruntăm pericolele pentru a ne obține libertatea – vom ști cum să înfruntăm moartea pentru a o păstra.“ [216] La momentul respectiv, în ciuda vărsărilor de sânge și a suspiciunilor, răscoala sclavilor schimbase radical atitudinile rasiale de pe insulă. Când un mulatru rival al lui Toussaint, pe nume Rigaud, a fost acuzat că refuzase să-i dea ascultare pentru că liderul lui era negru pursânge, el a izbucnit: „Oare o nuanță de culoare, mai mult sau mai puțin întunecată, este cea care insuflă principii filosofice sau acordă merite unui individ?“ Și a continuat: „Cred prea mult în Drepturile Omului pentru a considera că în natură există o culoare care să fie superioară alteia. Pentru mine toți oamenii sunt egali între ei.“

După ce i-a alungat pe britanici și a preluat stăpânirea lui Santo Domingo, Toussaint a devenit pentru câțiva ani dictatorul virtual al coloniei. El pare să fi făcut o treabă excelentă în restaurarea teritoriului devastat de război, determinându-i pe lucrători să revină pe plantații pentru a împiedica foametea, înființând școli și un sistem de guvernare locală, creând tribunale, construind un hotel elegant, introducând taxe simple și stopându-i pe contrabandiști. Înconjurat de foști sclavi și de albi cu vederi liberale, el ținea serate deschise la care primea petiții și traversa insula în lung și în lat, călare, pentru a verifica toate detaliile administrative. A introdus o Constituție tipărită, cu o adunare generală care-i era subordonată în calitate de guvernator. În Caraibe strălucea șansa unui Commonwealth cu adevărat multirasial, condus de negri.

Strălucirea aceea era însă prea puternică pentru a-i fi pe plac altui conducător autodesemnat, Napoleon Bonaparte, care nu avea timp pentru negri și care înțelegea perfect că pierderea permanentă a lui Saint-Domingue, care reprezentase cândva două treimi din bogăția Franței de peste mări, ar fi fost o lovitură teribilă. El s-a jucat cu Toussaint de-a șoarecele și pisica, până când un scurt interludiu de pace cu Marea

Britanie și ceilalți inamici ai săi i-au îngăduit să trimită douăzeci de mii de soldați – cea mai mare armată care părăsise vreodată Franța pe nave – pentru a zdrobi revoluția neagră.

Toussaint intrase de acum în conflict cu câțiva dintre cei mai capabili locotenenți ai săi și cu susținătorii negri mai radicali, care-l considerau prea tolerant cu albii și prea dur cu semenii lui. El a ezitat în privința unei ruperi complete a legăturilor cu Franța, ca și în privința radicalismului pe care ar fi trebuit să-l manifeste noua insulă liberă. Când generalii lui Napoleon au debarcat, au constatat însă, la fel ca britanicii, cât de dificil era de învins. A început un nou război violent, iar regimentele de negri, care le cântau francezilor propriile lor cântece revoluționare, au fost cât pe ce să învingă. Dacă unii dintre comandanții lui Toussaint n-ar fi trecut în tabăra adversă, el ar fi putut rezista până la sosirea anotimpului ploilor și bolilor, care i-ar fi terminat pe invadatori. Așa însă a negociat un armistițiu, a fost trădat, arestat și trimis în Franța, unde Napoleon l-a ținut închis într-o temniță geroasă până a murit.

Acela n-a însemnat însă sfârșitul poveștii. Capturarea lui Toussaint n-a strivit spiritul sclavilor eliberați. Comandanții francezi au început o tentativă brutală de exterminare a mulatrilor și de ucidere a negrilor, pentru a-i îngrozi și a-i readuce în sclavie. Dar înecările în masă, arderile și atacurile cu câini special dresați au avut efectul opus și a început un nou război de gherilă. Pentru prima dată, s-a apropiat extrem de mult de un război complet rasial, cu trupele negre conduse acum de Jean-Jacques Dessalines, un fost sclav acoperit de cicatricele loviturilor de bici, general sclipitor sub Toussaint, dar care nu avea nimic din moderația sau modestia acestuia. Atrocități teribile au fost comise de ambele părți. Odată cu întețirea revoltelor locale în jurul francezilor, voința acestora a cedat și rămășițele marii forțe de invazie a lui Napoleon au fugit de pe insulă și au fost capturate de corăbiile britanice.

În alt ecou al lui Napoleon, Dessalines s-a încoronat împărat în 1804 și umbla prin oraș într-o trăsură de ceremonii construită de britanici și purtând o coroană americană. În anul următor, poate impulsionat de inamicii tradiționali ai Franței care doreau distrugerea definitivă a coloniei, Dessalines a ordonat masacrarea albilor rămași pe ceea ce acum se numea „Haiti“. După alți doi ani, Parlamentul britanic a scos în afara legii comerțul cu sclavi peste Atlantic și Marina Regală a început să intercepteze corăbiile cu sclavi și a eliberat aproximativ 150 000 de captivi. Sistemul plantațiilor începea să se prăbușească. Aceasta, plus devastarea insulei Haiti cauzată de anii de război și izolarea internațională pricinuită de masacrul albilor ordonat de Dessalines au condamnat insula la statutul de paria.

Bogățiile ei naturale fuseseră mult amplificate prin plantarea de către coloniști de culturi de trestie de zahăr, cafea, tutun și alte bunuri care au adus-o în centrul unui sistem de comerț internațional, însă toate depindeau de brutalitatea sistematizată. Până atunci lumea își ferise privirile, dar până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, Marea Britanie, cel puțin, era capabilă să prospere enorm acasă, cu industriile ei bazate pe forța aburului, și nu avea nevoie de alte activități dezgustătoare. Dacă n-ar fi existat totuși sclavii de pe Saint-Domingue care luaseră de bună-credință promisiunile Revoluției Franceze și dovediseră că negrii puteau lupta la fel de bine (sau mai bine) ca presupușii lor stăpâni, atunci aboliționiștii ar fi putut avea probleme mai mari. Cel mai trist însă este că dacă Toussaint ar fi supraviețuit și și-ar fi clădit micuța lui republică, moștenirea sa ar fi putut fi mai substanțială, iar Haiti din prezent și-ar fi putut evita soarta de țară a dictatorilor și sărăciei.

VARIOLA BOVINELOR

În anii 1720, reverendul vânător de vrăjitoare Cotton Mather din Boston se străduia să descopere mâna Domnului în numărul uriaș de copii pe care el și soția lui îi pierduseră din cauza marii calamități a epocii: variola. „Un copil mort“, a reflectat el, „nu este decât un semn, cu nimic mai surprinzător decât o carafă spartă sau o floare ofilită“. În același timp însă, Mather a observat un amănunt ciudat la sclavul său Onesimus, care se născuse în Libia îndepărtată. Onesimus, care nu se îmbolnăvise de variolă, avea pe brațe cicatrice căpătate în copilărie în Africa. Asemenea celorlalți sclavi africani, el fusese imunizat potrivit obiceiurilor tribale. Mânat de curiozitate, Mather a început să-și pună întrebări. N-a fost totuși chiar atât de curios pentru a-și cruța sclavul când acesta a comis un delict mărunt și de aceea a trebuit să fie vândut, dar microbul – de data aceasta, al unei idei – fusese implantat. [217]

În același timp, de cealaltă parte a Atlanticului, o lady sclipitoare și cu relații suspuse pornise pe același drum. Mary Wortley Montagu suferise teribil de variolă în 1715, când boala îi distrusese chipul și aproape o omorâse. Când și-a însoțit soțul în Turcia, unde acesta fusese numit ambasador, ea a aflat despre obiceiul otoman de imunizare, sau „variolizare“ cum era numit – o zgârietură mică în piele în care se introducea o fărâmă de materie bolnavă, după care urma o formă foarte ușoară a bolii. Turcii foloseau metoda pentru a proteja frumusețea femeilor ce aveau să intre în harem. Lady Mary a utilizat-o pentru a-și proteja fiul de șase ani. Revenită în Anglia după doi ani, ea a procedat la fel cu fiica ei, apoi și-a convins prietena, prințesa Carolina, s-o încerce pe copiii regali.

În Anglia, ca și în America, a izbucnit atunci o dispută de proporții. Variola era o boală hidoasă și mortală. Fusese cunoscută în China, India și Africa antică și este posibil să fi ajuns în Grecia și Roma în lumea clasică. În tot cazul, i-a afectat pe cruciați, care au adus-o în Europa în anii 1100, unde a devenit endemică. Producea mâncărimi, urmate de pustule oribile și purulente pe față și pe corp, crampe teribile, orbire și adesea moarte. Supraviețuitorii erau în general cicatrizați, frecvent mutilați și orbiți. Mai ales copiii erau afectați, iar variola s-a răspândit preponderent în condițiile aglomerate din satele și orașele europene. S-a estimat că până în secolul al XVIII-lea, zece la sută din decesele din Anglia s-au datorat variolei. Între 1783 și 1802, variola a cauzat o treime din toate morțile infantile din Glasgow. Situația a fost cel puțin la fel de rea în Rusia, iar de-a lungul secolului poate să fi cauzat numai în Europa șaizeci de milioane de morți. [218]

Când recreează satele din Anglia lui Jane Austen ori Edinburgh din timpul Iluminismului, sau orașele americane din epoca Revoluției, regizorii omit de obicei un aspect care ar fi sărit evident în ochi: mulțimile de oameni acoperiți de pustule și cicatrice, cu ochii aproape închiși de mutilările variolei, jalnici mai presus de orice descrieri. Un studiu a concluzionat că „din punctul de vedere al numărului celor omorâți, orbiți, schilodiți, ciuruiți și cicatrizați de variolă pe durata a două mii de ani de istorie orală și scrisă, probabil că este boala care a afectat cel mai grav omenirea din toate timpurile“ [219].

Oamenii știuseră totuși din timpuri străvechi că inocularea cu o doză mică de variolă putea cauza o criză ușoară, care să-i împiedice să se îmbolnăvească grav mai târziu. Medici chinezi antici adunau crustele de pe cicatricele bolnavilor de variolă, le uscau, le pisau, apoi le suflau în nările pacienților, utilizând tuburi speciale din os. De asemenea, introduceau deliberat puroiul în scutecele pruncilor. În India și părți din Africa, oamenii își vârâseră același puroi în vene, folosindu-se de spini, îl înghițiseră sau îl aplicaseră pe răni deschise. Acela era obiceiul pe care reverendul Mather îl descoperise printre sclavii din Boston și pe care lady Mary îl văzuse în casele din lemn din Constantinopol. Nu era un secret.

Totuși nu era nici un răspuns. Din motive întemeiate, medicii europeni tindeau să ocolească practica respectivă. Un individ infectat cu o doză mică de variolă putea totuși să sufere efectele complete ale bolii și să moară ori să rămână schilod. Era de așteptat o rată a deceselor în jur de 3–5%, ceea ce făcea „variolizarea“ un risc real. Alții rămâneau cu cicatrice desfiguratoare sau orbiți. Unul dintre prietenii londonezi distinși ai lui lady Mary, contele de Sutherland, și-a pierdut fiul după ce-l inoculase. În condiții de aglomerare, introducerea „variolizării“ putea de fapt să răspândească boala mai rapid

decât ar fi fost natural. În sfârșit, cuțitele murdare utilizate de apotecarii europeni răspândeau adesea și alte infecții. Medicii englezi, urmați prompt de caricaturiști, o ironizaseră pe lady Mary, ba chiar sugeraseră că inocularea făcea parte dintr-un complot străin pentru a ucide pruncii englezi.

Calamitatea variolei era totuși atât de mare, încât „variolizarea“ a devenit treptat tot mai populară. Sub forma în care era practicată în Anglia reprezenta o experiență oribilă. Copilul care urma să fie inoculat era supus flămânzirii pentru câteva săptămâni, pentru a-i slăbi constituția, apoi i se lua sânge pentru „a-i subția sângele“ și era hrănit cu o dietă sărăcăcioasă pe bază de legume. După aceea pielea îi era crestată și variola era introdusă prin intermediul bandajelor cu coji uscate ce-i erau pansate peste rană. Pentru a împiedica răspândirea bolii, copilul era după aceea legat și ținut într-o „casă a molimei“, sau hambar, alături de alți suferinzi, timp de zece zile până îi cădeau noile coji de pe rană. Condițiile erau oribile și experiența respectivă lăsa cicatrice nu doar pe pielea, ci și în mintea multora. Un copil de opt ani care a fost inoculat în felul acesta în Gloucestershire s-a plâns ulterior că fusese redus la dimensiunile unui schelet și că nu mai dormise niciodată cu adevărat odihnitor. Numele lui era Edward Jenner.

Jenner își pierduse de mic majoritatea familiei și fusese crescut de un frate mult mai mare, plin de bunătate și blândețe, care era vicar și avea o situație moderat de prosperă. De la o vârstă fragedă Jenner a fost fascinat de botanică și în scurt timp a decis să devină medic, o meserie care pe atunci nu însemna frecventarea unei universități, ci ucenicia pe lângă un doctor. În Londra, el a devenit un favorit al celui mai de seamă chirurg al epocii, John Hunter, și i s-a oferit șansa de a participa la al doilea voiaj al căpitanului Cook spre Australia. Jenner a preferat să revină însă în Gloucestershire, pentru plăcerile mai liniștite pe care i le oferea practicarea medicinei în regiuni rurale și acolo a întâlnit cu regularitate devastările cauzate de variolă. Între practicarea medicinei, cultivarea castraveților, experimentele cu baloane și îngrijirea soției bolnave, el a rămas atent la tot ce se întâmpla în jur și s-a pomenit reflectând la o poveste tradițională locală.

Se părea că uneori mulgătoarele se îmbolnăveau de o versiune bovină a variolei, numită „vaccinia“, iar după ce se vindecau de boala aceea, mult mai blândă, rămâneau imune pe viață înaintea molimei teribile. Ba chiar se sugerase că tradiția îndelungată a cântecelor și poeziilor ce descriau frumusețea imaculată a mulgătoarelor începuse fiindcă aveau tenul neafectat de variolă. Cel puțin un fermier, Benjamin Jesty, fusese îndeajuns de convins de adevărul poveștii pentru a-și infecta soția cu puroi de vaccinia, în 1756. În zonele rurale se petreceau cu adevărat tot soiul de lucruri ciudate.

Însă medicul avea să-și întreprindă faimosul experiment abia peste patruzeci de ani, când ajunsese de vârstă mijlocie. Auzind că fiica unui fermier, o mulgătoare pe nume Sarah Nelmes, se îmbolnăvise de vaccinia în satul Berkeley din Gloucestershire, Jenner a convins-o pe 14 mai 1796 să-i îngăduie să preleve puroi din pustulele ei. După aceea a crestat brațul unui băiat pe nume James Phipps, fiul unui lucrător local, și l-a infectat. Micul Phipps s-a îmbolnăvit desigur de vaccinia mai ușoară. După ce s-a vindecat, pe 1 iulie, Jenner l-a crestat din nou și a încercat să-l infecteze cu material de variolă. (Etica utilizării animalelor în experimente medicale este aprig dezbătută în prezent; în Anglia din secolul al XVIII-lea, folosirea unui băiat din clasa muncitoare se pare că n-a stârnit prea multe comentarii.) James nu s-a îmbolnăvit. Jenner, care deținea deja o experiență de medic de douăzeci și patru de ani, a fost îndeajuns de sigur în privința rezultatului ca să nu-și mai bată capul cu alte analize și a publicat iute o broșură cu concluziile sale. Aceasta a devenit aproape instantaneu bestseller.

Povestea felul cum s-a răspândit atât de iute vestea și a motivelor pentru iuțeala aceea este aproape la fel de interesantă ca și descoperirea în sine. În primul rând, Jenner era membru al clubului local de dezbateri științifice și și-a prezentat descoperirea ca fiind un fapt științific dovedit, nu un simplu remediu rural. Deși mare parte din argumentația lui era greșită, ea a prins, întrucât exista un public larg și deschis la minte, care era pregătit pentru ea și o aștepta. În al doilea rând, deși era un simplu medic de țară, Jenner avea relații importante. Grație stațiunii climaterice la modă Cheltenham – una dintre cele care se dezvoltaseră după ce britanicii nu mai putuseră călători în străinătate din cauza războaielor cu Franța –, el era în contact cu aristocrați și scriitori importanți, care au răspândit vestea.

În scurt timp tratamentul cu variola bovinelor a fost îmbrățișat cu entuziasm în Marea Britanie, după care a călătorit rapid în străinătate. În 1799, prințesa Louisa de Prusia i-a scris lui Jenner, solicitându-i material pentru vaccină (cuvântul provine din latinescul „vacă“) și în același an noul star al medicinei i-a fost prezentat regelui George al III-lea. Clasele de mijloc au urmat drumul deschis de regalitate și aristocrație. În anul 1800, gazdele unui dineu la care participa Jane Austen au insistat să citească celor prezenți broșura lui Jenner. Din 1801, Marina Regală a început să-și inoculeze marinarii, iar în reședința sa rurală, Monticello din Virginia, președintele american Thomas Jefferson a inoculat el însuși treizeci de persoane. În același an, împărăteasa Rusiei l-a rebotezat cu numele „Vaccinof“ pe primul copil vaccinat în țara ei și s-a estimat că au fost tratați o sută de mii de oameni din Europa. Descoperirea importantă a trecut chiar și peste barierele ridicate de interminabilul război european: în 1804, Napoleon a ordonat baterea

unei medalii în cinstea lui Jenner, apoi a cerut ca soldații lui să fie inoculați. Napoleon l-a stimat de altfel într-atât pe Jenner, încât atunci când medicul de țară i-a scris în legătură cu subiectul, împăratul francez a fost de acord să elibereze câțiva prizonieri de război britanici. Unul dintre cei mai mari susținători ai lui Jenner din Paris a fost faimosul nostru doctor Guillotin.

Însă și descoperirea aceasta a fost atacată. Caricaturiști ignoranți au ironizat ideea de a-i infecta pe oameni cu materiale provenite de la vaci. Doctori au avertizat că nimic bun nu va ieși de acolo. Alt intelectual faimos al vremii, Thomas Malthus, a inclus un atac serios la adresa lui Jenner în a doua ediție (1806) a faimoasei sale cărți-avertisment despre suprapopulare. În opinia sa, numărul mare al deceselor cauzate de variolă era ceva bun, fiindcă reducea populațiile în mod natural. Dacă vaccinul funcționa, atunci ar fi apărut pur și simplu alte boli care să ia locul variolei pentru a realiza trierea atât de necesară. „Natura nu va fi și nici nu poate fi înfrântă în scopurile ei“, a scris Malthus. „Mortalitatea necesară trebuie să apară, într-o formă sau alta.“

Grație sistemului vaccinării însă, variola avea să fie prima boală infecțioasă gravă eradicată. Disputele au amânat legislația necesară în multe țări, inclusiv Marea Britanie, până spre sfârșitul secolului al XIX-lea și variola a continuat să ucidă, să orbească și să schilodească oameni din toată lumea și în secolul XX, dar mulțumită descoperirii lui Jenner, ONU a putut anunța în 1980 că boala fusese complet eradicată. Medicul de țară, care folosise noua credință în experimentare și puterea publicității, făcuse infinit mai multe pentru fericirea omenirii decât oricare dintre revoluționarii politici ai epocii sale, care declaraseră atât de răsunător drepturile omului.

Partea a VII-a

CAPITALISMUL ȘI ADVERSARII ACESTUIA

1800–1918: Revoluția industrială schimbă radical viața pe planetă – după care își îndreaptă atacul asupra ei înseși

REVOLUȚIA INDUSTRIALĂ

Între mijlocul secolului al XVIII-lea și sfârșitul secolului XX lumea urma să sufere o schimbare mai profundă decât oricând, de la inventarea cultivării pământului încoace. Din punct de vedere tehnic, termenul de „revoluție industrială“ nu are sens, întrucât „revoluția“ presupune o revenire la ceva ce a existat anterior, pe când în acest caz totul era nou. Cu toate acestea, denumirea a prins. Această schimbare extraordinară, adusă de mașinile ce foloseau energia înmagazinată în pământ (sub formă de cărbune și de petrol) pentru a produce orice, de la îmbrăcăminte ieftină până la conserve alimentare și, nu în ultimul rând, pentru a făuri alte mașini, a remodelat relația dintre omenire și natură. Le-a permis oamenilor să călătorească mult mai rapid pe mare, construind vapoare, și pe uscat, folosind trenul. Le-a permis să aducă ieftin și eficient lumină în casele lor și în locurile unde lucrau, prelungind cu mult intervalul orelor de muncă, în special în regiunile nordice ale planetei. Le-a adus îmbrăcăminte bine confecționată, bunuri de uz casnic și distracții multor milioane de oameni din America și Europa, care nu ar fi visat vreodată să se bucure de asemenea lucruri.

Pentru revoluția industrială s-a plătit însă un preț atât de mare, încât mulți gânditori au detestat-o și s-au întrebat dacă a meritat sacrificiul pentru că în consecință a forțat milioane de oameni să-și ia slujbe grele, repetitive, de uzură și să se îngrămădească în locuințe urbane insalubre. În orașele și văile dens populate, efectele acesteia asupra mediului erau uneori cumplite. Englezii epocii victoriene mureau în număr copleșitor din cauza bolilor de plămâni provocate de poluarea aerului. Aproximativ un sfert din decese se datorau aerului viciat. [220] În 1866, inspectorii guvernamentali au descoperit că râul Calder era atât de poluat, încât apa sa putea fi folosită pe post de cerneală, iar Canalul Bradford, în care se amestecau produse chimice industriale derivate, era aprins cu regularitate de puștii din zonă, flăcările ridicându-se la peste doi metri de-a lungul

acestuia. [221]

Pe măsură ce revoluția industrială s-a răspândit în Statele Unite, Europa continentală și Japonia, poluarea a apărut și în uriașele lor bazine hidrografice. Revoluția a făcut de asemenea războaiele să fie mult mai distructive. A ajutat țările mai avansate din punct de vedere industrial să facă presiuni asupra celor mai puțin avansate, să le ocupe și să le exploateze, distrugând într-o clipă culturi care existau de secole. Într-adevăr, aceasta a fost cea mai însemnată perioadă de ,,distrugere creatoare" prin care a trecut vreodată societatea umană. Deși printre țările care au condus-o se numără câteva care aveau să domine istoria secolului XX, în primul rând Statele Unite și Germania (Franța și Rusia urmându-le îndeaproape), transformarea a pornit din insulele cu climă umedă ale Regatului Marii Britanii [222].

Acolo, controlul și utilizarea cărbunelui, substanțelor chimice, minereurilor și electricității s-au desfășurat lent, dacă facem comparația cu orice revoluție politică. Schimbarea a avut loc în Regatul Marii Britanii pe parcursul unui secol, începând de la mijlocul veacului al XVIII-lea și până în jurul anului 1850, debutând în zone relativ îndepărtate, cum ar fi Coalbrookdale din defileul Ironbridge, Shropshire, unde cărbunele și oțelul se găseau în mod tradițional aproape de suprafață, în zonele din Cornwall unde existau mine pentru exploatarea zăcămintelor de minereu de staniu, precum și în jurul pe atunci modestului orășel Birmingham. Deschizătorii de drum erau mai degrabă oameni de afaceri și savanți-gentilomi, nu inițiatori vizionari ai schimbării; vesela și podoabele lor de metal imitau în mod deliberat obiectele artizanale familiare, iar utilizarea mașinilor se făcea doar cu scopul obținerii profitului imediat. Nu a existat niciun plan concertat, nicio celulă revoluționară. Profiturile erau suficient de mari pentru a-i stimula pe alții să înceapă rapid să copieze și să concureze cu primii întreprinzători, uneori chiar cu disperare. Când revoluția industrială s-a răspândit în Germania și Statele Unite, precum și în țări mai mici, cum ar fi Belgia, cascada schimbărilor a pornit din ce în ce mai rapid, profitând de progresele timpurii făcute de britanici.

De ce Regatul Marii Britanii? De ce atunci?

Industrializarea era legată mai degrabă de politică decât de avantajele geografice, deși Regatul Marii Britanii dispunea de mari depozite de cărbune și fier. Industrializarea nu s-ar fi produs dacă nu exista capitalismul, sistemul creator/distructiv al finanțării, cumpărării și vânzării de piață, sistem de revoluționare implacabilă, bazat pe mari investiții de capital, funcțional până în prezent. Pe de altă parte, industrializarea poate avea loc și fără capitalism. Uniunea Sovietică și China comunistă au demonstrat acest

lucru. În ambele cazuri au fost însă necesare violența extremă, risipa de proporții și, mai presus de orice, furtul sau cumpărarea tehnologiei create de capitaliști. Nu putem efectua experimente controlate în privința istoriei, dar se pare că industrializarea nu ar fi putut fi înfăptuită și susținută în afara unui sistem de piață. Acesta, la rândul său, avea nevoie, pentru a funcționa corect, de un set de împrejurări speciale.

Aceste împrejurări au existat mai întâi în Regatul Marii Britanii, în secolul al XVIII-lea, nu pentru că britanicii erau deosebit de înzestrați din fire – gândiți-vă la inventatorii chinezi și greci, la exploratorii francezi și spanioli, la meșteșugarii italieni și germani –, ci deoarece au existat câteva coincidențe fericite care au dus la ceva cu totul nou, la fel cum un amestec de substanțe chimice poate produce o reacție în lanț.

Coincidențele s-au produs în ceea ce părea o țară relativ săracă. Regatul Marii Britanii nu avea bogăția în aur și argint a coloniilor spaniole, nici armata uriașă și curtea strălucitoare a Franței. Decapitase un monarh, fusese nevoită să-i implore fiul exilat să se întoarcă, după care importase o dinastie străină. Toate teritoriile cucerite pe care le deținea la începutul perioadei capitaliste erau în continuare neimportante și, cu excepțiile notabile ale plantațiilor de tutun și a câtorva plantații de zahăr, neprofitabile. Nici nu erau vremuri de pace, când britanicii s-ar fi putut concentra asupra problemelor interne. După ce tocmai depășiseră cu greu războaie civile distructive, britanicii intrau între 1689 și 1815 într-o perioadă în care aproape fiecare an din doi urmau să-l petreacă în război cu rivalii ei europeni. Țara era în continuare slab populată, însă deja aproape complet defrișată. În 1696, un funcționar numit Gregory King a evaluat populația din Anglia și Țara Galilor la cinci milioane și jumătate de locuitori, dintre care aproximativ o zecime trăiau în Londra. Mulți dintre cei care erau mai ambițioși și aveau o gândire independentă, în special cei aflați în dezacord cu Biserica Anglicană, își doreau cu disperare să emigreze și să o ia de la capăt altundeva.

Totuși, în spatele acestui tablou oarecum dezolant, erau pe cale să se petreacă schimbări uriașe. Prima dintre acestea avea loc departe de orașe, în zonele agricole de câmpie sau de deal, unde, arendând pământul pe termen mai scurt și folosind noi fermieri profesioniști pe câmpurile lor, moșierii progresiști obțineau recolte mult mai mari. Efectul-cheie al acestui fenomen a fost asupra populației, atât în ce privește numărul de locuitori, cât și în ce privește locul unde trăiau. S-a estimat că înainte de secolul al XVII-lea nicio țară dezvoltată nu era capabilă să-și hrănească populația fără ca patru cincimi din aceasta să lucreze la câmp. [223] Astfel, din China și până în Franța, din nou-apărutele State Unite ale Americii și până în Rusia, cel mult o cincime din populație avea alte ocupații: de pildă, soldați, marinari, preoți, cârmuitori, birocrați, meșteșugari și

comercianți. Aceștia erau mai bogați, dar nu însumau nici pe departe suficienți consumatori pentru ca sistemul capitalist să ia avânt.

În Anglia, însă, îngrădirea terenului comun, irigațiile și noile sisteme de asolament au schimbat în mod radical această împărțire a populației. Producțiile agricole nu pot fi cu mult îmbunătățite dacă agricultura se desfășoară pe fâșii înguste de teren; fapt care nu stimulează investițiile în tehnici noi, împrejmuiri sau irigații, în cazul în care contractele de arendă sunt pe termen scurt. Începând de la sfârșitul secolului al XVI-lea și din ce în ce mai rapid în decursul următorului secol ocuparea și îngrădirea terenului care fusese anterior comun au schimbat forma Angliei rurale. S-au creat astfel loturi mai întinse, a căror recoltă era mai bogată, fiind împrejmuite și având contracte de arendă pe perioade mai îndelungate. Aceasta a fost o operațiune controversată, care a spulberat vechile obiceiuri de posesie și de economie rurală. Pentru ochii omului modern, zonele rurale ale Angliei par în prezent confortabile, sau chiar de-a dreptul somnolente, dar pentru oamenii de la țară ai secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea zonele rurale le-ar fi părut în mare măsură de o noutate deprimantă, neprimitoare și nefamiliare, cu pătrate de arătură mari și rigide. Biserica și mai mulți scriitori au protestat la adresa efectului devastator al tuturor acestor schimbări asupra noii pături sărace din zonele rurale. Durerea provocată Vechii Anglii își găsește ecou în piesele lui Shakespeare și în poeziile lui John Clare, care descriu cu revoltă lumea rurală a acelor vremuri.

În consecință, agricultura de la 1700 a Angliei era cea mai productivă din Europa, probabil de două ori mai productivă decât a celor mai apropiați rivali. Un an mai târziu, Jethro Tull a inventat renumita sa semănătoare trasă de cai. La scurt timp după aceea, din Flandra a fost adoptată ideea asolamentului cu patru loturi, utilizând trifoi și napi pentru a păstra solul bogat și spornic. În pofida lipsei oricăror cunoștințe științifice, fermierii au crescut cu succes rase noi și numeroase de oi și vite: în decursul unui secol, în piața Smithfield din Londra greutatea medie a unei oi a crescut de la 13 la 36 kg. [224] Schimbările s-au produs aleatoriu pe teritoriul Regatului Marii Britanii, Essex, Herfordshire, Norkolk, Suffolk și Leicestershire deschizând drumul, dar în jurul anilor 1750 transformarea ajungea și în mai multe regiuni din centrul și din nordul țării, stimulate de propaganda reformatoare entuziastă din ziarele care erau la rândul lor produsul preselor de tipărit mai noi și mai rapide. Mult mai puțini oameni produceau mult mai multă hrană, ceea ce le permitea celorlalți să se ocupe de altceva. În curând forța de muncă de pe câmpurile englezești nu a mai fost de 80% din populație, ci aproximativ 32–33%, schimbarea fiind uluitoare. [225] Alte țări învățau de asemenea să se hrănească folosind mai puțini fermieri, dar nu în aceeași măsură ca în Regatul Marii Britanii.

Pentru Regatul Marii Britanii asta însemna două lucruri, ambele importante pentru saltul către capitalism. În primul rând, scădea vechea teamă în fața foametei. Perioadele de foamete se succedau în continuare după primăverile umede și reci, dar în depozite exista un surplus de cereale și erau importate alimente noi. Când oamenii se tem să nu flămânzească sunt mai puțin doritori să-și asume riscuri, așa că în situația dată spiritul de aventură a înflorit. În al doilea rând, acum mult mai mulți oameni erau liberi să devină negustori, artizani, comercianți și alte asemenea, fiind plătiți cu monede, nu cu alimente ca pe vremuri. Noii locuitori ai orașelor deveneau noii consumatori. Mulțumită comerțului internațional accelerat descris anterior, prin care pe țărmurile englezești ajungeau mirodenii, țesături din India, vinuri, tutun, zahăr, mătase și ceramică, oamenii aveau acum la dispoziție obiecte pe care să le consume – stârnind astfel dorințe noi, nemaiîntâlnite până atunci. Aprovizionat și protejat de flotele ei maritime, comercială și militară, Regatul Marii Britanii a devenit o economie de piață cu mult înainte să fie o țară industrială.

O economie de piață mai bine aprovizionată înseamnă mai mulți locuitori. În jurul anilor 1700, în Anglia speranța de viață era de aproximativ 36 de ani, vârstă care pare foarte fragedă, dar mai înaintată decât 28 de ani, aceasta fiind pe atunci speranța de viață în Franța. Sunt necesare doar ușoare creșteri ale natalității și ratei de supraviețuire pentru a urma o explozie a populației. În jurul anului 1850, la zenitul revoluției industriale britanice, populația se triplase. [226] Dacă nu ar fi existat schimbările din zonele rurale și din cele urbane, nu s-ar fi întâmplat acest lucru. Pe de altă parte, dacă nu ar fi existat sistemul politic adecvat, ar fi fost aceleași consecințe. După cum am văzut, războaiele și revoluția politică a secolului trecut au ciuntit foarte mult din puterea independentă a monarhiei britanice, care este în prezent limitată de Parlament. Această schemă de organizare nu reprezenta „poporul“, ci pe oamenii bine situați, cum ar fi proprietarii de terenuri (inclusiv proprietarii de mine), comercianții bogați și investitorii în comerț, precum și clanurile conducătoare ale orașelor și târgurilor.

Astfel pusă problema, ar părea că Regatul Marii Britanii înlocuise pur și simplu o monarhie cu o oligarhie. Războaiele religioase zguduiseră însă Regatul Marii Britanii mult mai mult decât trecerea la capitalism. Răsturnarea supremației regale a avut drept urmare înființarea unei justiții cu adevărat independente, pe când singura autoritate a Parlamentului era cea de a stabili taxele și impozitele. Regatul Marii Britanii continua să aibă mari moșieri, dar tradiția primogeniturii a limitat numărul de aristocrați, iar trauma Războiului Civil i-a determinat pe conți, baroni și viconți să „păsească mai atent“. Franța deținea, dimpotrivă, o aristocrație din ce în ce mai numeroasă, care avea dreptul la multe

avantaje și câștiguri suplimentare, pătură socială care reprezenta o povară mult mai grea pentru țăranii care produceau hrana.

În Regatul Marii Britanii, una dintre consecințele slăbiciunii relative a vechii ordini era faptul că începea să dispară prostul obicei al obținerii banilor prin vânzarea drepturilor de a beneficia de câștiguri speciale și drepturilor de monopol. Se spunea că sub cârmuirea lui Iacob I al Angliei, un englez din clasa de mijloc avea o casă construită din cărămidă de monopol și încălzită cu cărbune de monopol. „Îmbrăcămintea era prinsă cu curele de monopol, butoni de monopol, bolduri de monopol“ și mânca „unt de monopol, coacăze de monopol, hering roșu de monopol, somon de monopol, homar de monopol“. [227] Nenumăratele tarife și bariere comerciale au continuat să existe pe teritoriul Franței, Germaniei și Italiei, dar erau în curs de dispariție în Regatul Marii Britanii. Englezii au pus bazele unei bănci naționale, care folosea autoritatea guvernului de a-i gira împrumuturile, astfel fiind stabilizată datoria națională și creându-se senzația de securitate pe piețele de capital. Londra nu era un centru financiar care să se compare ca importanță cu Amsterdamul, dar se apropia din ce în ce mai mult de acesta. După ce a fost înființată Banca Angliei, în 1694, au început să apară bănci locale pe tot cuprinsul țării.

Dacă este dificil pentru noi în prezent să înțelegem cu exactitate schimbările care au loc în jurul nostru, la fel de greu era pentru britanicii acelei epoci a piețelor supuse unor schimbări rapide. Mulți nu au simțit însă neapărat libertatea. Paznicii terenurilor de vânătoare care puneau capcane în care cădeau oameni, magistrații locali represivi, amenințarea cu recrutarea forțată în rândurile marinei militare, restricțiile stricte de ordin religios, care-i încorsetau pe tinerii ambițioși – opresiunea măruntă era pretutindeni. Cu toate acestea tirania absolută dispăruse. Legea avea la bază pedepse barbare, dar puteau beneficia de ea mulți oameni care nu erau înstăriți, pentru a-și proteja interesele. Parlamentul putea fi influențat ca răspuns la interesul crescând pentru schimbarea legilor ce împiedicau progresul. Când inventatorii și primii capitaliști au lansat o provocare vechii ordini, pietrele de temelie ale succesului lor aveau să fie legea patentelor și dezbaterile parlamentare.

Mai exista o diferență-cheie între Regatul Marii Britanii și restul continentului european. Pe lângă un sistem agricol mai bun, legi mai sigure și o conducere mai puțin opresivă, britanicii aveau o presă mai liberă ca oricare alta. Fenomenul a început cu proliferarea pamfletelor și a foilor volante pline de calomnii și de argumente vituperante pe tema

religiei, prezente pe tot parcursul secolului al XVII-lea, dar s-a transformat în ceva asemănător pieței libere a ideilor. Oamenii de știință sau ,,filosofii naturaliști", după cum se autointitulau în continuare, își puteau publica speculațiile fără teama de a fi cenzurați. Ziarele transmiteau o mulțime de informații referitoare la noi sisteme de cultivare a pământului și fleacuri originale, isprăvile prințișorilor și generalilor, precum și prețurile articolelor de consum. În Regatul Marii Britanii, diferendele în privința politicii comerciale și finanțelor se puteau purta deschis.

Important este faptul că deși Regatului Marii Britanii i se puneau numeroase piedici prin restricții comerciale și din cauza transportului deficitar, industria exista deja, doar că nu era încă organizată în fabrici. Oamenii bogați finanțau familii care lucrau cu mașini de filat și de țesut în căsuțele lor sărăcăcioase din Yorkshire; în orașele și târgurile aflate în plină dezvoltare în zona de mijloc a țării, producătorii de cuie, catarame, șuruburi și nasturi lucrau în atelierele lor de familie. În regiunile unde tradițională era extracția cărbunelui, în primul rând în împrejurimile orașului Newcastle, proprietarii experimentau utilizarea unor mașini care să-i ajute în lupta cu vechea problemă a eliberării apei din minele cu adâncime mare. Ca în cazul industriei exploatării staniului, folosiseră de când se știau roți hidraulice și scripeți, dar acum testau primele motoare cu abur.

În 1679, inventatorul francez Denis Papin a prezentat „mașina termică" în fața Societății Regale Franceze de Științe și opt ani mai târziu a realizat o pompă cu abur și o oală sub presiune mai bune. Doi ingineri din Devon i-au preluat ideea și i-au adus îmbunătățiri. Thomas Savery a creat câteva dispozitive primitive, dar ingenioase, printre care se numără un motor cu abur, folosit de minerii din Cornwall în perioada 1708–1714; apoi, pe la 1712, un inginer și pastor baptist numit Thomas Newcomen a realizat varianta proprie, mai eficientă. Aceasta a fost adoptată târziu în minele de staniu din vestul țării, dar după ce Newcomen i-a convins pe proprietarii zăcămintelor de cărbuni din Warwickshire și Newcastle să-i încerce invenția, utilizarea ei s-a răspândit rapid și în zonele miniere din Yorkshire, Lancashire și Staffordshire. Motoarele păreau destinate unui singur scop, după cum sugera și descrierea dată de Newcomen companiei sale: ,,Proprietari ai invenției de ridicare a apei cu ajutorul focului". Motoarele erau menite scoaterii apei din mine, dar foloseau atât de mult cărbune, încât puteau fi situate doar în proximitatea minelor de cărbuni.

Chiar și în acest moment, Regatul Marii Britanii avea lucruri pe care alte țări nu le dețineau: inventatori, materii prime din belșug, surplus de alimente și mici pusee locale de creativitate. Nimeni nu ar fi putut anticipa însă erupția aproape vulcanică de

inventivitate care era pe cale să se producă aici, într-o proporție care nu a existat în Italia, Germania, China, Franța sau Japonia.

Pentru a studia mai îndeaproape această succesiune de evenimente, este probabil util să urmărim cariera celui care a preluat invenția lui Newcomen și a transformat-o în ceva ce urma să aducă energia din minele de cărbuni în mii de fabrici, pe calea ferată și la bordul vapoarelor.

JAMES WATT

Cariera inginerului și inventatorului de motoare James Watt este un exemplu clasic de bariere ale epocii care au fost depășite brusc și spectaculos. Tatăl lui Watt era meseriaș, comerciant și capitalist de mică anvergură. Avea un atelier în portul scoțian Greenock, calea de acces către Glasgow, unde soseau vasele încărcate cu tutun, cherestea, heringi, țesături și zahăr. Watt-tatăl vindea piese de bază necesare construcției navale, proiectase o macara care urma să fie folosită pe docuri, investise în ambarcațiuni și repara uneltele marinarilor. Fiul său, James, avea o minte strălucită, deși era bolnăvicios. Era îndemânatic și deosebit de bun la matematică.

Scoția în care crescuse era deja cunoscută pentru nivelul înalt de pregătire din universități și pentru fervoarea cu care era îmbrățișată latura practică în cadrul acestora. A devenit oficial legată de Anglia abia după înființarea Marii Britanii, cu trei decenii înainte de nașterea lui James Watt, și era încă un partener oarecum tânăr, stângaci și nesigur în cadrul noii națiuni. Când James avea 9 ani, atât britonii din nord (după cum se numeau uneori scoțienii), cât și englezii, au trăit rebeliunea iacobită din 1745, ultima lovitură dată de clanul catolic Stuart, care a prilejuit unirea clanurilor galice, a aventurierilor francezi și irlandezi și a catolicilor scoțieni și englezi deopotrivă. Deși „Tânărul Pretendent“ [228] și susținătorii săi vorbeau de repunerea pe tron a familiei Stuart, în culisele acestei manevre se ascundea ceva mult mai radical: revenirea la ordinea ante-capitalistă, aristocratică, feudală, o adevărată revoluție împotriva Noilor Vremuri. Rebeliunea s-a întins până în Derby, înainte ca oamenii clanului, îngrijorați de recoltă și de familiile lor, să se îndrepte din nou spre nord. Fiind înfrânți în 1746 de disciplina unei armate moderne, întărite (bătălia din regiunea mlăștinoasă Culloden a fost mai degrabă o confruntare a secolului al XIX-lea în colonii decât o luptă între doi adversari cu puteri comparabile), revolta a fost înăbușită. Rebeliunea nu a cutremurat din temelii Noile Vremuri, ci pe cele Vechi, lumea galică a clanurilor din nordul și vestul țării.

Vreme îndelungată, cel puțin printre autorii de romane și poeții romantici, cruzimea învingătorilor și asprimea unui mod de viață anterior epocii moderne, care se pierdeau în negurile istoriei, au pus în umbră adevărul, și anume faptul că întâmplările de la Culloden reprezentau vești bune nu doar pentru Anglia, ci și pentru Scoția. După cum a afirmat un istoric scoțian, unirea din 1707 a două țări ,,implica o Scoție cu orizonturi deschise și posibilități vaste; comerț și negoț mai intense; lucrurile bune în viață"; [229] dacă ar fi învins prințul Carol, toate acestea ar fi fost imposibile. Viața lui Watt va cuprinde tot ce e mai bun din Scoția și tot ce e mai bun din Anglia, fiind un exemplu al noii Britanii cu orizonturi deschise și posibilități vaste.

După răscoală, politica scoțiană a fost practic desființată. Țara era guvernată de la Londra, prin reprezentanți. În Edinburgh nu exista nicio curte regală care să permită eșaparea ambițiilor locale, așa cum era în restul Europei. În consecință, două sau trei generații de scoțieni au fost nevoite să caute în altă parte de lucru, dar și partea plăcută a vieții. Datorită Bisericii sale Presbiteriene, care respecta strict textul Bibliei, Scoția era neobișnuit de instruită, iar cele patru universități ale sale erau neatinse de ,,mâna moartă" a Bisericii Anglicane. La Edinburgh, Glasgow și Aberdeen studenții erau încurajați să gândească pornind de la principii și să verifice valabilitatea cunoștințelor dobândite. Rezultatul a fost o remarcabilă înflorire a noii gândiri – renumitul Iluminism Scoțian.

Lipsindu-i educația bazată pe limbile latină și greacă ale gentilomilor englezi, Watt era materia brută ideală pentru acest proces de dezvoltare, absorbind cu nesaț noile idei, promovate de bărbați cu care urma să devină prieten, cum ar fi chimistul inovator Joseph Black și filosoful capitalismului, Adam Smith. Înainte de aceasta însă, trebuia să-și găsească un mijloc de supraviețuire. Nu era un salt mare pentru el faptul că dorea să învețe cum se produc instrumentele matematice, auxiliare esențiale ale noului sistem de învățare științifică. În 1755 nu era ceva neobișnuit ca el să facă lunga călătorie spre sud, prin hârtoape, din Scoția până la Londra, marea metropolă plină de duhori, pentru a se instrui. Watt s-a lovit imediat de o veche barieră ridicată rapid în calea băieților străluciți. Ghildele medievale, care continuau să conducă negustorii (pe bresle) din Londra, încercau să-i excludă pe venetici și insistau ca toți ucenicii să servească șapte ani la un meșter. Watt era un nou-venit, nerăbdător să avanseze rapid. Dorea să-și încheie pregătirea într-un an și într-un final a plătit pentru asta, dar această șmecherie l-a expus recrutării forțate în marina de război. Scriindu-i tatălui său, se plângea că ,,recrutează forțat pe oricine prind… dacă nu ești ucenic sau comerciant onorabil, sunt puține șanse să scapi". [230] Dacă Watt ar fi fost înrolat în marină, nu ar fi putut apela la Primarul Londrei

pentru o amânare, deoarece evadase deja din sistemul uceniciei.

A avut norocul să se întoarcă în siguranță la Glasgow, dornic să-și deschidă propriul atelier. Glasgow era, însă, la fel ca Londra, un vechi oraș condus prin Cartă regală, ale cărui ghilde încercau să-și protejeze monopolul. Întrucât Watt nu era cetățean al Glasgow-ului, ghilda din branșa lui, „Hammermen", i-a refuzat permisiunea de a-și deschide magazinul, chiar dacă în Scoția la acea vreme nu existau alți meșteșugari care să producă instrumente matematice. Dacă imaginea reprezentativă a Regatul Marii Britanii ar fi fost cea a unei țări unde bărbații sunt luați cu arcanul de pe stradă pentru a fi recrutați în Marina de război engleză și unde ghildele care conduceau negustorii țineau cu dinții de privilegiile lor străvechi, permițând doar câtorva aleși să intre în branșă, excluzându-i pe ceilalți, atunci Watt ar fi fost nevoit să se resemneze o viață întreagă să lucreze la bucată și nimeni nu ar mai fi știut de el în prezent. Pe de altă parte, dacă iacobiții ar fi învins, Watt și-ar fi încheiat zilele frustrat, într-un atelier de pe o străduță dosnică din Glasgow.

În schimb, a fost salvat de Iluminismul scoțian. Mai exact, i s-a dat o slujbă de reparator de instrumente folosite în astronomie, care tocmai sosiseră din Jamaica și erau destinate Universității din Glasgow. Acolo și-a construit un atelier, realizând propriile lui instrumente și devenind indispensabil profesorilor. Fiind un om cu orientare practică și pentru că nu beneficiase de o instruire tradițională, la Oxford sau Cambridge ar fi fost angajat cel mult pe post de mână de lucru. În Glasgow a fost considerat în scurt timp de către oamenii de știință drept egalul lor din punct de vedere social. Și-a deschis atelierul propriu în oraș și a început să studieze cele mai moderne invenții de atunci, de exemplu motoarele cu abur. În 1763, la vârsta de 27 de ani, a fost solicitat să repare un model de motor Newcomen, care aparținea universității. Watt l-a dres, dar a descoperit că este revoltător de prost realizat și ineficient.

Principiul pe care se baza era destul de simplu: aburul intra în cilindru, împingând un piston. Apoi, avea loc condensarea aburului, acesta transformându-se în apă și producând un vid, care trăgea pistonul la loc în jos. Era mișcarea sus-jos care acționa pompa destinată minelor de cărbuni. Problema era că pierderile de abur erau foarte mari. Cum ar fi putut face motorul să meargă mai bine? Întorcând doi ani la rând pe toate fețele conceptul de „căldură latentă", expresie născocită de prietenul său, Black, pentru a desemna căldura absorbită, respectiv cedată, la trecerea directă dintr-o stare în alta, ca în cazul apei care fierbe sau gheții care se topește, a descoperit soluția printr-o revelație. După cum își amintea Watt, fusese un moment clasic de tipul celui când Arhimede a strigat „Evrika!"

Într-o dimineață însorită de duminică, Watt trecea prin fața unei vechi spălătorii (probabil un loc plin cu aburi) din Glasgow, când i-a trecut brusc prin minte că, întrucât aburul năvălește în orice spațiu vidat, ar putea adăuga un tub sau cilindru separat, alături de cilindrul principal, care să preia aburul și să-l condenseze, transformându-l la loc în apă. Astfel principalul cilindru ar fi rămas fierbinte și s-ar fi irosit mult mai puțină energie. Motorul ar fi folosit mai puțin cărbune și ar fi produs mai multă putere. Această dublare, prin adăugarea condensatorului, poate părea o idee simplă. I-ar fi venit însă această idee cuiva care nu ar fi fost atât interesat de teoriile științifice (după cum au explicat prietenii lui Watt de la universitate), cât și un realizator de instrumente, cu orientare spre practică, plăcerea de a gândi și spațiul necesar pentru a meșteri? Watt avea însă o cale lungă de străbătut și urma să treacă prin multe clipe de frustrare, eșecuri, schimbări nefaste și experimente eronate, dar rezultatele muncii lui aveau să aducă o transformare pe scena industrială, mai întâi în Regatul Marii Britanii, iar apoi în întreaga lume. A luat o simplă pompă pentru o mină de cărbuni și a transformat-o într-un motor cu aplicabilitate universală. Watt își amintea: „Nu ajunsesem mai departe de casa din golf când aveam deja imaginea de ansamblu clară în minte.“ [231]

Fără bani, susținere și ajutorul altor ingineri nu ar fi putut însă face progrese. Avea în continuare nevoie de capital, ca să-și permită să producă mai întâi prototipuri, iar mai târziu motoare pe care să le vândă. Deși numărul de bănci private din țară era în creștere, încă era prea devreme ca un inventator să se adreseze unui director de bancă și să spere că acesta îi va împrumuta bani suficienți. Majoritatea întreprinzătorilor împrumutau bani de la prieteni, soții sau alte rude. Primii susținători financiari ai lui Watt au fost prietenul lui, fizicianul Joseph Black, și John Roebuck, un întreprinzător englez pasionat, care l-a sprijinit cu sume mai substanțiale.

La fel ca Watt, Roebuck era un produs al noului Regat al Marii Britanii. Era un chimist care studiase la Sheffield și Birmingham și care înființase o uzină metalurgică de succes în Carron, Stirlingshire. Tunul său cu rază mică de acțiune, cunoscut și sub denumirea de „carronadă [232]“, urma să fie folosit de toți, de la ducele de Wellington până la armata Imperiului Țarist, iar mai târziu de nou înființatele State Unite ale Americii. În trecut, fabricarea unui lucru se realiza pur și simplu acolo unde apăruse ideea, fără niciun criteriu de alegere a locului. Roebuck procedase altfel. Pornise de la principiile de bază, întrebându-se unde găsește apă cu debit bun, rezerve de minereu, calcar, cărbune și legături de transport bune, iar după ce a găsit locul, a construit fabrica pornind de la zero. Întâmplător, locul ales se afla în Scoția, dar cei mai importanți lucrători erau aduși din Anglia. Modul în care a acționat a fost denumit o ,,schimbare decisivă în structura

industriei“. [233] Roebuck avea nevoie de cărbune pentru uzina sa metalurgică, așa că a cumpărat un zăcământ de cărbuni din împrejurimi, dar a descoperit că acesta avea veșnica problemă întâlnită înainte ca Watt să inventeze motorul său cu abur – excesul de apă din subteran. Auzind de proiectul lui Watt, a ajutat la finanțarea unei variante incipiente a motorului, care însă nu a fost suficient de puternic.

Deși s-a asociat cu tânărul inginer, Roebuck a ajuns la ruină – fapt datorat într-o oarecare măsură unui crah bancar timpuriu – după care a vândut cota pe care o deținea din invenția lui Watt unui alt englez pasionat, Matthew Boulton din Birmingham. Începând din acest moment, orașul Birmingham va juca un rol crucial în derularea ulterioară a evenimentelor.

Birmingham era de multă vreme un centru important al fierarilor și al celor care se îndeletniceau cu prelucrarea metalelor. Orașul furnizase un număr impresionant de săbii pentru armatele lui Cromwell în timpul Războiului Civil, arme destinate ambelor tabere în timpul rebeliunii iacobite, catarame și butoni pentru jumătate din mapamond. Era însă un oraș care se dezvoltase târziu și se bucura de minunatul avantaj de a *nu* i se fi conferit o Cartă regală, prin urmare aici ghildele și asociațiile meșteșugărești nu puneau opreliști, ceea ce-l făcea un loc deschis întreprinzătorilor și aventurierilor care vânau ocazii de afaceri. Disidenții se adunaseră aici, iar orașul avea deja o viață intelectuală înfloritoare. În scurt timp, membrii faimoasei Lunar Society („Societatea Fanteziștilor“), inventatori cum ar fi Erasmus Darwin, bunicul extraordinarului Charles, și chimistul disident, cu opinii radicale, Joseph Priestley se adunau în cea mai apropiată duminică de noaptea cu lună plină (astfel asigurându-se că ajung acasă în siguranță) pentru a dezbate probleme de chimie, fizică, evoluție, legate de noile canale de navigație, fabrici și multe altele. [234] Birmingham era departe de Londra ceea ce era cu atât mai bine.

Printre membrii acestei Lunar Society se număra și Boulton. Era una dintre acele personalități ale secolului al XVIII-lea ale cărui energie și vastitate a orizontului de preocupări îl făceau comparabil cu un spirit renascentist. Tatăl său, care se numea tot Matthew, fusese un faimos meșter al metalului din Birmingham. Matthew junior inventase noi tipuri de catarame de oțel, care au avut un succes atât de răsunător încât în curând le-a exportat în Franța, după care le-a reimportat în Anglia, deoarece un obiect atât de cochet nu putea proveni din Birmingham. Câștigase capital căsătorindu-se cu o moștenitoare bogată, după care în 1759 moștenise afacerea familiei și o dezvoltase enorm în Soho, la nord de Birmingham, unde mizase totul pe un nou centru de fabricație pus în funcțiune de forța căderii apei. Acolo și-a organizat lucrătorii în încăperi împărțite în funcție de obiectele care erau produse în fiecare: catarame, lanțuri de ceas, mânere de

săbii sau cutii de metal. Aceste articole urmau să fie vândute în curând în toată Europa, dar fabrica, datorită profilului ei, se baza în continuare pe îndemânarea muncii specializate, dar desfășurate manual, cu puțin ajutor din partea apei curgătoare. Însă Boulton avea nevoie de o sursă de energie mai fiabilă.

Boulton și Watt locuiau la o oarecare distanță unul față de celălalt, dar se învârteau în aceleași cercuri; amândoi promovau noile canale de navigație, extraordinarele progrese în domeniul transporturilor care au avut loc în perioada dinaintea epocii căii ferate și amândoi erau în legătură cu aceiași filosofi naturaliști și cu alți entuziaști. Boulton îl întâlnise pe Watt în 1767 și-i prezentase suburbia Soho, în încercarea de a-l determina pe scoțian să se mute la Birmingham. Watt, care-și rezerva însă în mod constant motorul altor proiecte, întârzia să răspundă favorabil invitației. Abia șapte ani mai târziu, după traumatizantul deces al soției, Watt a decis să părăsească Scoția și să se mute mai la sud. Dacă ea ar mai fi trăit și dacă proiectele inginerești ale lui Watt din Scoția ar fi avut succes, acum ar fi rămas în memoria noastră ca proiectantul unor canale din regiunea deluroasă a Scoției.

În schimb, în 1774 s-a mutat la Birmingham și unul dintre motoarele sale destinate minelor de cărbuni – numit de el „fire-engine“ (motor cu abur) – a fost instalat în Soho. Nu funcționa extraordinar, dar își făcea treaba. După puțină vreme, Watt și cu Boulton au devenit parteneri în adevăratul sens al cuvântului, principala afacere a lui Boulton rămânând în continuare prelucrarea metalelor. Watt urma să-și împartă timpul între două activități la fel de importante. Meșterea și făcea tot felul de experimente, lucrând fără odihnă pentru a-și îmbunătăți mașinăria, efectuând o serie de mici modificări care erau însă cruciale. Faptul că avea la dispoziția sa forța de muncă uriașă și îndemânatică din Soho l-a ajutat considerabil, dar ne-am putea imagina la fel de bine aceeași scenă desfășurându-se în suburbiile Parisului sau ale Hamburgului.

În același timp, Watt și Boulton purtau o luptă lungă și acerbă în tribunalele britanice și chiar în Parlament, pentru a-și apăra drepturile de autor în fața hoților de idei, care se puseseră deja pe treabă. Ideea că inventatorul merită o parte însemnată a profiturilor aduse de invenția sa și faptul că dispozitivele mecanice îi pot îmbogăți pe oameni erau concepte noi. Primii inventatori acționaseră adesea în spirit filantropic, răspândindu-și ideile cu generozitate în presă, sperând să obțină, în principal, faimă. Patentele și, implicit, profiturile erau însă esențiale pentru a stimula mulțimea de minți strălucite și ambițioase care aveau să transforme Regatul industrial al Marii Britanii într-o pepinieră de invenții. Lupta lui Watt cu politica și cu justiția era epuizantă și uneori i-a părut poate lipsită de succes, dar a fost la fel de importantă pentru istoria industrializării ca și

motorul său. La acea vreme, în alte părți ale Europei o asemenea luptă nu ar fi dus la niciun rezultat pozitiv.

Deși o nouă căsătorie îi asigura lui Boulton o nouă gură de aer (nevastă nouă, avere nouă), acesta căuta în disperare capital. Multe dintre noile motoare cu abur pentru pompe fuseseră vândute minelor de staniu din Cornish, care le plăteau parțial din banii economisiți pe cărbune. Practicile necinstite și protestele la adresa monopolurilor, precum și plățile efectuate cu întârziere de beneficiari ai unor produse vândute de el în străinătate l-au adus într-o situație foarte dificilă.

Motoarele lui Watt au fost folosite mai întâi în mine, dar în curând și în mori care măcinau făină, în fabrici de bere, apoi și în alte fabrici. Una peste alta, între 1775 și sfârșitul secolului firma a produs aproximativ 450 de motoare cu abur. Boulton se lansa acum în producția de monede. În această perioadă piața Regatului Marii Britanii era invadată atât de puternic de monede false încât Monetăria Regală încetase să mai bată monedă. La „Monetăria sa din Soho", Boulton producea deja monede pentru piața liberă, precum și pentru guverne străine; mai întâi pentru britanicii din India, apoi pentru britanicii din patrie. Calitatea superioară a monedelor depindea de cantitățile fixe de metal care intrau în componența acestora, de precizia cu care era trasat desenul monedei și de fabricația la scară industrială a acestora: acuratețe și fiabilitate care puteau fi asigurate de noul sistem al lui Boulton, cu ajutorul motoarelor sale produse de Watt.

Recapitulând povestea celor doi, înțelegem mai bine de ce industrializarea a luat avânt mai întâi în Regatul Marii Britanii. Statul era în continuare de modă veche. Ceea ce numim în prezent „infrastructură" era atunci într-un stadiu de-a dreptul primitiv. Existau câteva drumuri bune și câteva canale de navigație noi și utile, dar în marea lor majoritate călătoriile erau prin noroi și prezentau pericole. Băncile nu erau robuste, dreptul comercial avea multe lipsuri, Parlamentul era un cuib de interese legate de investiții, care îi descurajau pe nou-veniți, iar țara în ansamblu era obsedată de războaiele pe care le purta peste mări. Totuși, atât în Scoția, cât și în Anglia aveau loc schimburi de idei libere, efervescente. Departe de Londra și nesupuși restricțiilor impuse de ghilde, oamenii erau liberi să construiască, să vândă și să experimenteze, puteau influența politicieni și se puteau mândri cu noua filosofie a capitalismului explicată de prietenul lui Watt, Adam Smith, în *Avuția Națiunilor*, publicată în 1776. De asemenea se puteau îmbogăți. Watt și Boulton sunt pionieri ai căilor ferate și ai podurilor de fier, ai noilor tipuri de vapoare, ai iluminatului cu gaz lampant, ai electricității; inițiatori ai revoluției în domeniile olăritului, prelucrării sticlei, producerii țesăturilor și construirii mașinilor-unelte, oameni de geniu cu preocupări diverse, cum ar fi Humphry Davy, Michael

Faraday și Abraham Darby. Toți au fost remarcabili. Toți au fost norocoși că au trăit în acel loc, la acel moment.

ÎNTUNECAT, SATANIC ȘI INFECȚIOS

În anumite locuri din Regatul Marii Britanii, prețul industrializării a fost teribil. Smulși din ritmul bazat pe succesiunea anotimpurilor și sărbătorilor religioase, oamenii erau siliți să lucreze altfel decât erau obișnuiți. În anii 1700, s-a calculat că numărul mediu al zilelor de lucru dintr-un an a crescut în Regatul Marii Britanii de la 250 la 300. Astfel s-au pierdut zile pentru viață și zile pentru iubire, zile pentru istorisit povești și zile pentru povață. Oamenii care obișnuiau să se trezească la răsăritul soarelui se poticneau acum în beznă străduindu-se să lumineze artificial fabrici și ateliere unde petreceau douăsprezece ore în picioare, programul lor de lucru fiind măsurat de enorme ceasuri mecanice. Renumitele fabrici negre ca tăciunele, cu coșurile lor uriașe, erau destul de puține la început și se găseau în special în orașele din Lancashire unde îndeletnicirea principală era prelucrarea bumbacului, dar locuințele minuscule, aglomerate și ieftine și omniprezentul fum de cărbune prezenta în curând o imagine convingătoare a iadului în fața ochilor unor scriitori cum ar fi Charles Dickens, Friedrich Engels sau însăși regina Victoria.

Deși copiii munciseră dintotdeauna la câmp, desfășurând muncile mai simple, erau siliți acum să intre în rândul muncitorilor din industrie, unde erau tratați atât de inuman, încât chiar și în aceste timpuri grele s-a creat o mișcare în favoarea limitării numărului orelor de muncă ale copiilor. Condusă de aceeași revoltă creștină care însufleți mișcarea pentru abolirea sclaviei, a avut drept urmare apariția unei serii de Acte ale Fabricii [235] care limitau numărul orelor de muncă și stabileau reguli de protecția muncii și a sănătății. Din clauzele primului dintre aceste Acte, adoptate în 1802, putem deduce foarte clar cât de cumplită era viața copiilor care munceau la începutul secolului al XIX-lea; acestea precizau că toți copiii cu vârste de peste nouă ani puteau munci opt ore pe zi, iar copiii care aveau mai mult de paisprezece ani puteau munci douăsprezece ore pe zi. Copiii aveau dreptul să înceapă lucrul de la ora șase dimineața, să nu doarmă mai mult de doi într-un pat și să participe la o oră de religie pe săptămână, duminica. Chiar dacă pentru încălcarea acestor legi se încasau amenzi ușoare, ele erau adesea ignorate. Au urmat alte rapoarte, scandaluri și legi. Dickens și prietena sa, romanciera Elizabeth Gaskell, au subliniat în cărțile lor condițiile din fabrici și primii jurnaliști au explorat orașele din nordul Regatului Marii Britanii ca și când ar fi fost jungle din țări îndepărtate, ceea ce în ochii locuitorilor din sud care aparțineau clasei mijlocii chiar asta erau.

Industrializarea a schimbat și politica britanicilor, în multe privințe neașteptate. În perioada 1811–1816, în Nottinghamshire, Yorkshire și Lancashire artizanii de modă veche, țesători ce foloseau războaie de țesut manuale și lucrau în cocioabe, au pornit o revoltă violentă împotriva noilor fabrici unde se foloseau războaie de țesut mecanizate și care le luau acestora pâinea de la gură. Preluând în lupta lor numele unui personaj de poveste și luptător pentru libertate din ținuturile împădurite, numit regele Lud, „ludiții" au distrus mașinile, atacând muncitorii și funcționarii din fabrici și, efectuând manevre nocturne în afara orașelor industriale, au ajuns în final să se confrunte cu armata. Mulți dintre ei au fost spânzurați sau exilați în Australia. În 1830, țăranii care munceau în agricultură în ținutul Kent au pornit „Răscoalele Swing [236]" – un alt atac asupra noii tehnologii, care-i lăsa fără slujbă pe oameni, în acest caz lupta îndreptându-se împotriva treierătoarelor mecanizate.

Amendamentul Legii Săracilor adoptat în 1834, care a înlocuit sistemul elisabetan al ajutorului parohial cu o rețea națională de azile pentru săraci cumplite, concepute în ideea de a-i forța pe cei mai săraci să plece de la țară și să vină la oraș pentru a-și căuta de lucru sau să trăiască în mod deliberat în condiții groaznice, separați strict în funcție de sex, în clădiri care se asemănau unor închisori, a provocat proteste violente în orașe cum ar fi Bradford, Oldham și Huddersfield. În 1834, „Martirii din Tolpuddle", șase agricultori din Dorset, au înființat un sindicat care milita împotriva lefilor mici și drept pedeapsă au fost deportați în Australia. Protestul popular care a urmat s-a transformat într-o campanie ce a devenit germenele din care s-a dezvoltat mișcarea sindicală. Pentru mulți vizitatori din Europa continentală, de la capitalistul german Engels până la pictorul și graficianul francez Gustave Doré, Regatul Marii Britanii era un exemplu uimitor pentru metodele și tehnologiile noi folosite și, în același timp, o imagine a inechității umane duse la extrem.

Înainte de apariția industrializării, politica britanică era căutarea unui echilibru între influența vechilor elite – latifundiari și nobili – și cea a comercianților din oraș și a clerului, la care se adăugau noii întreprinzători. Acum acest echilibru nu mai exista. Între 1780 și 1830 populația Marii Britanii se dublase. Producția industrială se triplase. O mare parte din avuția dobândită s-a înregistrat la oraș, iar administrațiile s-au găsit în poziția de a apăra drepturile de proprietate ale deținătorilor de mori, de a trimite soldații să înăbușe protestele muncitorilor și de a reinterpreta legea și manipula sistemul politic pentru a favoriza bogăția proaspăt acumulată și noua putere. Membrii Camerei Comunelor erau inițial aleși dintre membrii circumscripțiilor electorale, ale căror origini se pierdeau în negura vremurilor, multe dintre aceste mici „târgușoare uitate" neavând

nicio legătură cu dezvoltarea orașelor industriale. Cel mai important sistem de tarife, Legile Porumbului, taxau alimentele importate astfel încât să protejeze venitul fermierilor și latifundiarilor britanici, păstrând astfel prețul pâinii în mod artificial la un nivel ridicat. Într-o orgie a reformelor, ambele dezechilibre aveau să dispară.

Problema alimentelor fusese acutizată de îndelungatul război purtat de britanici cu Franța și cu aliații continentali ai acesteia. Am văzut cum au reușit progresele uriașe din agricultura britanică să impulsioneze revoluția industrială; creșterea ulterioară în salturi a populației a depășit cu mult revoluția din agricultură, astfel că la sfârșitul anilor 1790 britanicii au încetat să mai exporte grâu. „Securitatea alimentară", care a fost o problemă atât de stringentă pentru britanici în cele două războaie mondiale, era o problemă națională esențială și în epoca napoleoniană. Tarifele practicate erau considerate un mod de a proteja și promova alimentele produse în țară. Totuși, industrializarea se hrănea, la propriu, din ceea ce acum trebuia importat.

Deși pusă în umbră de retorica bombastică a comerțului liber și progresului civilizației, aceasta era de fapt o luptă între jumătatea sudică a țării, orientată spre agricultură, și jumătatea nordică, mai puternic industrializată. În 1846 fabricile și, implicit, jumătatea nordică a țării au ieșit învingătoare, când un prim-ministru conservator, Robert Peel, a abolit Legile Porumbului, fapt ce l-a costat funcția. Pe atunci și sistemul politic era în curs de schimbare. Actul Marii Reforme Electorale din 1832 a eliminat „târgurile putrede", cu mai puțin de 2 000 de locuitori, crescând până la aproximativ 60 la sută procentul din Parlament al localităților favorabile industrializării, dar nu a reușit să impună includerea în rândul votanților a unui număr suficient de cetățeni mai săraci pentru a da un răspuns satisfăcător luptei pentru democrație a clasei de mijloc și a clasei muncitoare, care se acutiza. O mare parte din istoria politicii sfârșitului de secol al XIX-lea privește presiunea constantă în favoarea aplicării reformelor și seria de legi ulterioare, care urmau să extindă dreptul de vot și să înceapă să le dea orașelor cum ar fi Birmingham cadrul politic care le lipsea pe vremea lui Watt și Boulton.

Astfel statul britanic și-a schimbat atitudinea, trecând de la susținerea în principal a puterii funciare a vechilor ghilde din orașe și a societăților comerciale autorizate de stat la sprijinirea în principal a capitalismului și industriei. Controversele religioase, mereu importante, au fost înlocuite treptat de luptele de clasă, pe măsură ce sindicatele muncitorești și reformiștii politicii, cum erau cartiștii, solicitau noi drepturi. Industria britanică ieșise victorioasă în urma luptei cu concurenții săi. După ce și-au copleșit concurenții străini, britanicii au început să adopte comerțul liber ca religie națională. Probabil a fost nedrept față de celelalte țări, care luptau să-i prindă pe britanici din urmă

și care ar fi avut nevoie de o perioadă de protecție pentru a-și dezvolta propriile industrii; cu siguranță le-a adus britanicilor reputația de ipocriți notorii, dar și reputația îndemânării și seriozității muncii.

A devenit de asemenea clar că în teoriile sale optimiste Adam Smith și adepții comerțului liber subestimaseră rolul războiului. Multe dintre primele progrese britanice erau legate de flota puternică a țării (gândiți-vă la tatăl lui Watt, instrumentele de navigație și devastatoarele carronade). Tânăra economie de consum britanică era alimentată de baionetele și tunurile britanice din India, America și arhipelagul Caraibe. Probabil că Regatul Marii Britanii ar fi fost oricum prima țara industrializată, dar dacă Franța nu ar fi fost prea preocupată de luptele revoluționare și de războaiele napoleoniene în deceniile cruciale ale industrializării ar fi evoluat aproape umăr la umăr cu britanicii. (Iluminatul cu gaz, atât de important pentru a face zilele mai lungi și viața mai sigură la oraș în perioada de debut a erei industriale, a luat un avânt extraordinar în Regatul Marii Britanii datorită masivei acumulări de țevi de muschetă nedorite după înfrângerea lui Napoleon, în 1815, care au fost transformate în conducte de gaz. [237])

Ambele state importante care aveau să meargă pe calea industrializării și-au protejat propriile industrii și le-au folosit pentru a promova naționalismul. Statele Unite ale Americii aveau avantaje fantastice în calitate de putere industrială aflată în ascensiune. Aveau oameni tineri, un teritoriu practic nesfârșit, râuri lungi care puteau fi folosite pentru transportul fluvial, resurse naturale abundente și un sistem politic nou și progresist, care-și încuraja oamenii să concureze cu curaj țările europene, mai rigide. Germania avea alte avantaje. După ce Napoleon desființase Sfântul Imperiu Roman de Națiune Germană, vorbitorii de germană erau în continuare divizați în aproximativ trei sute de țări și țărișoare, mai mici sau mai mari, orașe libere și alte entități politice minuscule. Aveau în schimb rezerve enorme de cărbune și fier, o tradiție îndelungată și recunoscută în prelucrarea metalului iar, în Prusia, un lider național în ascensiune. Prusacii au atras alte state germane mai mici în Uniunea Vamală Germană, numită *Zollverein*, care încuraja comerțul liber între statele membre ale confederației germane și începea să stabilească unități de măsură, monede și legi comune pentru acestea. După ce a învins mai întâi Austria, iar apoi Franța, Germania unită, condusă de Prusia, a reușit să se dezvolte într-un ritm remarcabil.

Părea de la sine înțeles că dezvoltarea industrială necesită un sistem politic liberal pentru a înflori. Totuși cea mai mare parte a Europei fusese sub hegemonia antiliberalilor

Habsburgi ai Austro-Ungariei, iar alte monarhii mai neînsemnate se aflau sub autoritatea țarului Rusiei, care era în continuare un polițist mondial de ultimă instanță. În decursul secolului al XIX-lea, efortul de a construi state politice liberale, unde capitalismul prosperă și modernizarea poate avea loc cu succes, a fost țelul principal european. În general, liberalismul și naționalismul au pășit umăr la umăr. Unificarea Italiei, lupta îndelungată și grea împotriva ocupanților austrieci, monarhiilor locale cu origini medievale, cum ar fi Regatul celor Două Sicilii și Ducatul de Modena, și împotriva conservatorismului papal, a fost purtată în spiritul ideii că Italia are nevoie de un stat unit, modern și democratic, care să o propulseze în epoca modernă. (În realitate, monarhii absoluți nu au făcut numai rele, Regatul celor Două Sicilii, cu capitala la Neapole, avea câteva șantiere navale și companii de proiectare a căilor ferate foarte eficiente.)

Nicăieri nu era tensiunea dintre tradiționalism și modernizare mai puternică decât în Franța. Monarhia post-napoleoniană s-a coagulat transformându-se într-una extrem de reacționară, sub domnia lui Carol al X-lea. Alungat printr-o revoltă în iulie 1830, a fost înlocuit de Ludovic-Filip, care era mai liberal, motiv pentru care a fost supranumit „monarhul burghez“. Franța era însă mult în urma Angliei în eforturile sale și de aceea a fost declanșată o mișcare formidabilă în favoarea reformei. Problema liberalilor din clasa de mijloc era probabilitatea ca schimbarea să fie declanșată de masele mai sărace și mai furioase, de care se temeau până și ei. Recoltele slabe și foametea răspândită pe scară largă în Franța au provocat valuri de răscoale care au făcut din 1848 anul revoluției din Polonia, de pe tot teritoriul Imperiului Habsburgic, precum și din țări mai mici, cum ar fi Danemarca, Belgia și Elveția. În Franța, vechea monarhie a fost în cele din urma înlăturată, prin declararea celei de-A Doua Republici Franceze, care avea să devină în decursul a patru ani Al Doilea Imperiu Francez, sub Ludovic-Napoleon Bonaparte. Acest model de evoluție, cu doi pași înainte și unul înapoi, era larg răspândit. Majoritatea revoltelor au fost înăbușite și puține au determinat progrese politice evidente. Probabil cel mai important efect colateral al lor a fost cea mai semnificativă idee politică a jumătății de secol: crezul socialist mesianic numit marxism.

Karl Marx provenea dintr-o familie bogată din Valea Rinului, dar și-a petrecut primii ani ai maturității în ipostaza de filosof-rebel, găsind în fine protecție în liberalul Regat Marii Britanii. Împreună cu coautorul și principalul său sprijin financiar, Friedrich Engels, a susținut o viziune pur materialistă a progresului istoric, în care lupta dintre deținătorii de capital și industriașii bogați, pe de o parte, și muncitorii care produceau de fapt bogăția, pe de altă parte, urma să conducă la o lume comunistă, în care clasa muncitoare trebuia

să dețină întreaga valoare a muncii ei, iar statul – fie acesta monarhic, burghez, parlamentar sau republican – avea să dispară. În *Manifestul Partidului Comunist* din 1848, adresat revoluționarilor care erau muncitori nemți, s-a exprimat prin descrieri clare, caustice, pe de o parte, și înflăcărate, pe de altă parte. În opera sa fundamentală de mari dimensiuni, pe care a scris-o între 1867 și 1894, intitulată *Capitalul*, a încercat să folosească date statistice pentru a dovedi adevărul științific care stă la baza concepției sale. Această lucrare a devenit biblia seculară a revoluționarilor secolului XX, chiar dacă Marx a pornit de la premisa că revoluția trebuie să înceapă într-una dintre țările avansate, Germania sau Anglia, nu în înapoiata Rusie. Lucrarea lui Marx s-a răspândit în rândurile socialiștilor extremiști din Europa, dar la acea vreme a fost considerată de importanță minoră în comparație cu viziunile mai moderate, bazate pe o structură parlamentară și cu tentă creștină ale politicii socialiste. Analizei sale îi lipseau subtilitățile filosofilor tradiționali ai politicii și moralei, dar Marx înțelegea foarte bine competiția feroce ascunsă sub zâmbetul cu gropițe al capitalismului burghez. Viitorul nu i-a confirmat previziunile, dar lumea care-l înconjura la jumătatea secolului al XIX-lea se asemăna foarte mult cu cea din descrierile lui.

Atât Statele Unite ale Americii, cât și Germania au exploatat tehnologiile descoperite în Regatul Marii Britanii. Au furat patente, au copiat mașini, au obținut informații de la muncitorii britanici și și-au înființat propriile universități tehnice. Acest lucru era inevitabil. Într-o lume interconectată, ideile bune nu pot fi ascunse. În orice caz, rezultatele de marcă folosite în cadrul revoluției industriale britanice proveneau la rândul lor de peste mări – primul motor cu abur, din Franța, dar și filarea fibrelor de in umezite și războiul de țesut al lui Jacquard, precum și asolamentul cu patru câmpuri din Olanda. Japonezii au procedat la fel după 1945, chinezii procedează la fel în prezent față de americani și japonezi. Într-o zi, cu puțin noroc, africanii vor fura sistemele de la chinezi. Copierea are loc mult mai rapid decât inventarea.

Atât pentru S.U.A., cât și pentru Germania, cea mai importantă dintre primele inovații tehnologice a fost calea ferată (deși ambele țări urmaseră exemplul britanicilor, săpând noi canale de navigație). În Regatul Marii Britanii, 1830 este considerat adesea anul apariției căii ferate, dar acesta a fost de asemenea anul deschiderii primei căi ferate în S.U.A. În anii 1860 americanii aveau deja 48 000 de kilometri de cale ferată, iar în anii 1870, 80 000 de kilometri, în comparație cu Regatul Marii Britanii care construise peste 9 500 de kilometri de cale ferată în intervalul 1830–1850, în perioada de apogeu a interesului pentru „căile ferate“. În 1875 Germania depășise de asemenea Marea Britanie ca număr de kilometri de cale ferată construită. Regatul Unit a fost ajuns din urmă și în

privința producției de fier și oțel, dar S.U.A. și Germania aveau să treacă în curând la noi tehnologii proprii, de la telegraf și până la substanțe chimice și motoare mai avansate. În ambele cazuri, industrializarea conducea, dar era condusă la rândul ei de naționalism. În Statele Unite, rețeaua de căi ferate se împletea stabilind legături între locuri situate pe tot teritoriul acestei noi țări uriașe. Pe când în Regatul Marii Britanii, calea ferată a apărut ca urmare a eforturilor și banilor investiți de persoane private, care se luptau adesea cu politicienii ce încercau să blocheze înființarea liniilor noi de cale ferată, în Statele Unite ale Americii guvernul le împrumuta întreprinzătorilor ingineri din armată pentru a-i ajuta la construirea căii ferate. În Germania, deși primele căi ferate erau destinate să facă legătura între orașele industriale, unificarea a făcut din acest mijloc de comunicație un agent important a coagulării noii națiii.

Teoria capitalismului industrial punea accentul pe deschidere și piețe libere, susținând ideea că, cu cât este comerțul dintre state mai intens, cu atât sunt mai rare conflictele între acestea. În realitate, naționalismul și capitalismul industrializării mergeau în tandem. Experiența americană a scos la iveală carteluri, scandaluri privind mita acordată autorităților, corupția politicienilor și reprimarea brutală a acțiunilor organizațiilor de muncitori, precum și excluderea pe criterii etnice a unora dintre aspiranții la ocuparea locurilor de muncă, de exemplu chinezii, de către alții, cum ar fi irlandezii. Industrializarea a fost un proces mult mai violent și mai murdar decât se așteptau și sperau primii teoreticieni ai capitalismului. Teoria, oricât de idilică ar fi fost, își avea rădăcinile în experiența unică a britanicilor, în calitatea lor de prim răsad virgin al acestei schimbări spectaculoase a existenței umane. Au fost multe țări în care sămânța sădită a industrializării nu a prins deloc rădăcină.

DE LA CARTOFOR LA PRINȚ: OCAZIA RATATĂ DE RUSIA

Scena evenimentelor era o micuță, dar cochetă stațiune de la poalele munților Caucaz, Piatigorsk, iar momentul era vara lui 1853. Un ofițer de artilerie, soldat energic, dar dezordonat, care luptase de partea țarului împotriva rebelilor ceceni, avea o zi proastă. În multe privințe era tânărul aristocrat tipic de la vremea aceea. Jucase sume enorme la mesele de joc din Sankt Petersburg, precum și aici, cu colegii de garnizoană. Cariera sa era pe panta descendentă. În timp ce-și scria memoriile din război visa la o Rusie mai modernă, mai puțin supusă țarului și cenzorilor acestuia. Fusese un mare fustangiu, își folosise autoritatea de proprietar pentru a seduce și fetele șerbilor. Făcea încontinuu planuri pentru a-și schimba viața, dar le uita într-o clipă. Cu sprâncenele stufoase și chică

deasă, avea o înfățișare izbitoare, feroce, aproape ca de lup.

Acum era înglodat în datorii la masa de joc. Cu câteva luni în urmă fusese nevoit să-i ceară cumnatului său să vândă un al doilea sat din averea sa, împreună cu cei douăzeci și șase de șerbi și familiile acestora – pe vremea aceea te puteai descotorosi foarte ușor de oameni, la fel ca de monede. Acum își dădea seama că era nevoit să vândă și casa familiei, construită de bunicul său și în care se născuse. Semnă chitanța. Casa mare a fost cumpărată rapid de un proprietar rival, care a dezmembrat-o, a luat-o de pe locul ei inițial și a transportat-o și reclădit-o pe propriul său teren. Mai rămăseseră în urmă două aripi mai mici ale casei, cu un gol între ele.

Nici vânzarea la întâmplare a șerbilor pentru a-și plăti datoriile la joc, nici abuzarea femeilor șerbilor nu erau comportamente neobișnuite în rândurile feciorilor plictisiți, răzgâiați și veșnic nemulțumiți ai nobimii ruse. Acest bărbat era însă Lev Tolstoi, ajuns la vârsta de aproape 30 de ani. Cel mai mare romancier al lumii din toate timpurile.

Cel mai mare romancier din lume va deveni o personalitate cu autoritate morală nu numai în Rusia, unde va fi idolatrizat, ci în întreaga lume. La bătrânețe, cu barba sa patriarhală fluturândă și îmbrăcat într-o rubașcă țărănească, îi va chema pe ruși să se reîntoarcă la valorile tradiționale, să aleagă viața la țară, să-și educe foștii șerbi și să trăiască în cel mai pur spirit creștinesc. Mutându-se într-una dintre aripile fostului conac de la țară pe care-l vânduse, Iasnaia Poliana, situat în apropiere de Tula, la 190 de kilometri de Moscova, Tolstoi va petrece o mare parte din restul vieții sale, încercând să-și ispășească păcatele tinereții. O parte din forța scriiturii sale din *Război și pace* și *Anna Karenina* se trage din dezvăluirea cu onestitate dezarmantă a propriilor sale dependențe și propriului egoism și din bucuria și însuflețirea cu care a îmbrățișat Rusia rurală.

La trei ani după ultimul dezastru financiar al lui Tolstoi din Caucaz, din pricina jocurilor de noroc, acesta se întorcea la proprietatea sa, învățând să trăiască în corpurile mici ale fostului conac – locul unde se aflase corpul principal al casei era acum ocupat de copaci, dar pentru Tolstoi trebuie să fi fost un zilnic motiv de stinghereală.

Tolstoi participase la apărarea Sevastopolului în timpul asediului care urma să decidă sorții Războiului Crimeei, asediu care durase 11 luni, între 1854 și 1855. Conflictul dintre Rusia țaristă, pe de o parte, și Regatul Unit al Marii Britanii și al Irlandei, Franța și Turcia, pe de altă parte, se datora ambițiilor Rusiei de expansiune spre sud, prin Asia, amenințând alte puteri imperialiste. Fusese un șoc pentru toate armatele implicate în această conflagrație. Extraordinarele acte de bravură, de ambele părți, nu reușiseră să

ascundă incompetența, slaba echipare și tacticile învechite ale cavaleriei britanice, infanteriei franceze și forțelor ruse, dar în final războiul a fost pierdut de ruși, iar prestigiul țarului s-a deteriorat și mai mult.

Rusia avea un nou țar, Alexandru al II-lea, adus pe tron de către intelectualii ruși, relativ liberali. Acesta și-a dat seama că odată cu această înfrângere nu mai putea susține că Rusia, care pierduse un război aproape la granițele ei, se modernizase cu succes. Soldații ruși care au luptat și și-au jertfit viața pentru maica Rusie erau în majoritate șerbi. Ceea ce înseamnă că erau legați de glie și puteau fi tratați ca niște sclavi de către proprietarii lor. Componența armatelor ruse care luptaseră împotriva lui Napoleon, înfruntându-l în 1812 și învingându-l în 1813, fusese aceeași. Apoi, o parte dintre ofițeri au înțeles că și-au câștigat libertatea în luptă. Au fost ignorați. Aceeași sete de libertate a renăscut cu mai multă vigoare după Războiul Crimeii.

Războaiele duc adesea la o radicalizare, iar înfrângerile accentuează acest fenomen mai mult decât victoriile. În martie 1856, Alexandru a ținut o cuvântare prin care i-a avertizat pe moșieri că intenționa să abolească șerbia acționând din vârful ierarhiei, prin lege, în loc să aștepte ca aceasta să dispară de la sine, în urma unor răscoale ale celor de la baza ierarhiei. Alexandru și consilierii săi știau că va fi dificil să pună ideile în practică. Mulți moșieri au fost oripilați. Existau probleme de natură practică, de exemplu faptul că trebuia creat un nou sistem juridic și administrativ local la țară, care să înlocuiască șerbia. Apoi mai era faptul jenant că mulți dintre moșieri erau deja falițiți: terenurile și șerbii lor erau ipotecați și practic deținuți de bănci din Moscova și Sankt Petersburg. Cea mai mare parte a pământului era inutilă și lipsită de valoare fără munca șerbilor care-l făceau să fie fertil. Dacă nu ar fi avut pământul lor, șerbii ar fi murit de foame, dar aceștia nu aveau nici bani. Prin urmare, vorbim despre un proiect vast și întortocheat, fiind una dintre cele mai dramatice încercări de reformă inițiată din vârful ierarhiei realizate vreodată. Scara la care se desfășura proiectul era de asemenea uriașă. Recensământul din 1857, cu patru ani înainte de eliberarea șerbilor, arăta că peste o treime din ruși, adică aproximativ 23 de milioane de oameni, erau șerbi. Acest număr este comparabil cu cei 4 milioane de negri care erau sclavi în America la acea vreme.

Șerbia exista încă din Evul Mediu și chiar din Antichitate și se referea inițial la desfășurarea muncii agricole a șerbilor care erau legați de glie, iar aceștia înmânau surplusul mai departe proprietarului pământului – biserică, baron sau oraș. După cum am văzut, șerbia dispăruse lent în Europa occidentală, primind o lovitură zdravănă în urma reducerii teribile a forței de muncă din cauza ciumei. Chiar și acolo, câteva forme de șerbie au rezistat până destul de târziu; de exemplu, minerii care lucrau în minele de

cărbuni din Scoția au fost șerbi până în 1799. În partea de est a Europei șerbia era mult mai răspândită. Apăruse mai târziu, dar fusese impusă cu succes de moșieri și monarhi, pentru o perioadă de timp mult mai îndelungată. În secolul al XVIII-lea și pentru o mare parte din secolul al XIX-lea, au existat șerbi în Polonia, Prusia, Austria, Ungaria și în multe dintre statele germane mai mici. Șerbia de la ruși avea însă o altă anvergură și ordine.

Șerbii ruși nu erau sclavi în adevăratul sens al cuvântului (deși cuvântul „șerb" provine de la echivalentul latinesc pentru „sclav"). Proprietarii lor nu-i puteau ucide sau vinde în străinătate. Sclavagismul fățiș, care exista în principal pentru servitorii din casă, fusese abolit de Petru cel Mare în 1723. Începând din 1550 însă, legile principatului rus Muscovy le-au dat moșierilor puteri din ce în ce mai mari asupra țăranilor. Un secol mai târziu, șerbia în adevăratul sens al cuvântului s-a generalizat în regiunile agricole cu „cernoziom" din centrul Rusiei. Șerbii erau legați de pământurile și satele moșierilor și existau pedepse aspre pentru cei care încercau să fugă. Adesea șerbilor li se interzicea să se căsătorească cu cineva din afara moșiei. După cum demonstrase Tolstoi, aceștia puteau fi vânduți și cumpărați împreună cu pământul; cei care erau necesari pentru muncile câmpului erau păstrați, iar „restul" puteau fi trimiși să lucreze pentru alții. Ei puteau fi pedepsiți de moșieri după voia acestora: printre pedepse se număra și bătaia. Fetele și femeile șerbilor erau adesea violate de moșieri. Foarte puțini șerbi știau carte.

Discrepanța dintre marii moșieri ruși, care vorbeau franțuzește și călătoreau adesea la Sankt Petersburg sau în străinătate, și șerbii lor era la fel de mare ca și aceea dintre conducătorii britanici ai Indiei și indienii obișnuiți sau dintre proprietarii plantațiilor de zahăr din Caraibe și sclavii africani. Cea mai fidelă asemănare este cu plantațiile americane unde, la fel ca pe moșiile ruse, întregi comunități trăiau izolate de viața la oraș, având propriile brutării, livezi, locuințe, grajduri, hambare și sistem juridic. Șerbia rusească nu era nici pe departe unică prin atmosfera opresivă pe care o genera. În orice parte a lumii, cei care lucrau în ferme se aflau aproape la limita subzistenței și trebuiau să trimită o parte din recoltă și din vite proprietarilor, iar gradele de libertate erau în mare măsură pur teoretice. Apariția șerbiei rusești a coincis în fond cu apogeul absolutismului în Franța. Țăranii francezi nu duceau vieți cu mult mai libere sub Bourboni decât șerbii ruși sub Romanovi.

Totuși șerbia din Rusia avea particularități unice, care au făcut Rusia să se considere fundamental diferită față de societățile din vestul Europei. Pentru început, între șerb și proprietar nu existau împărțiri pe criterii etnice. Erau cu toții din aceeași plămadă, majoritatea fiind slavi, în afară de câțiva tătari și pe alocuri câțiva nemți. Stăpânul,

stăpâna și servitorii arătau cu toții la fel și aveau aceleași nume. Șerbii, care trăiau de generații pe același cernoziom și împărtășeau poveștile și muzica din bătrâni și erau ortodocși înflăcărați, le păreau multor moșieri ruși liberali mai „reali", ruși mai autentici decât erau ei înșiși. În ochii multor scriitori și intelectuali Rusia părea că se află sub povara blestemului nemaipomenit al șerbiei, dar și când uneori radicalii încercau să „se apropie" de șerbi și să se împrietenească cu aceștia, țăranii sceptici și conservatori în opinii îi priveau încurcați sau cu ostilitate.

Pentru zeci de mii de moșieri mai săraci, diferența culturală dintre ei și oamenii pe care-i aveau în „proprietate" nici nu era mare. Șerbii găteau în bucătăria stăpânului, îi alăptau și-i creșteau acestuia copiii, spuneau povești la gura sobei și-i învățau pe micii nobili care creșteau printre ei povestea acelor locuri. Participau la partidele de vânătoare. Șerbii erau meșteșugari, muzicieni, decoratori și constructori talentați, pe care proprietarii lor se bazau pentru a le asigura bunuri și presta servicii, la fel cum cei mai înstăriți din vestul Europei se bazau pe muncitori liberi, care încasau salarii. Proprietarii puteau fi solicitați de capii familiilor de șerbi să le rezolve disputele din familie. Astfel șerbia rusă din casele și satele aflate la distanță de oraș era însoțită de mai multă intimitate, iar unii latifundiari ruși se simțeau mai stânjeniți, dar în același timp mai implicați emoțional decât în cazul servituții rurale din alte părți.

Șerbia din Rusia țaristă nu era din niciun punct de vedere o formă de capitalism timpuriu. Sclavia de pe plantațiile de zahăr și de bumbac exista deoarece oamenii erau folosiți pe post de mașini la muncile agricole într-un nou sistem de comerț și de acumulare a capitalului. Agricultura rusă era în realitate mai degrabă împiedicată de șerbie, deoarece nici moșierul, îngrijorat de izbucnirea unei posibile revolte, nici șerbul, care nu deținea în proprietate pământul pe care îl muncea, nu aveau vreun interes imperios să investească pentru a aduce îmbunătățiri în agricultură. Mai presus de toate, șerbia din Rusia nu poate fi înțeleasă fără a avea în minte faptul că sistemul autocrat rusesc, despre care am văzut că începuse să devină inuman încă de pe vremea domniei lui Ivan cel Groaznic, suferea din cauza pericolului instabilității.

Țarii erau în vârful ierarhiei sociale, dar erau uciși cu regularitate ca urmare a loviturilor de palat, adesea conduse de ofițerii cu vechime, sau, mai târziu, asasinați. Nobilimea, care fusese organizată în funcție de ordinea strictă a rangurilor, conform Tabelului Rangurilor din 1772, era considerată oficial în rândul servitorilor, ba chiar sclavi ai țarului, și în mare parte din această perioadă era datoare să-l servească, fiind condusă de autorități statale precum armata, justiția și administrația locală. Adeseori venitul nobililor depindea de bunăvoința țarului, deoarece producția agricolă a rușilor era extrem de scăzută, iar pe

deasupra depindeau de autoritatea țarului, care-i ținea la un nivel aflat mai presus de șerbii lor. Protestele și răscoalele țărănești erau destul de frecvente – între 1826 și 1856 s-au înregistrat 1 800 de acte de „nesupunere" – pentru a-i ține în alertă. [238] Pe de altă parte, țarul nu ar fi putut conduce Rusia dacă nu ar fi existat nobilimea. Chiar și după ce țarul Petru al III-lea i-a scutit pe nobili de obligația de a-l servi, în 1762, sistemul oficial șerbii-servesc-nobilii-iar-nobilii-servesc-țarul a rămas la baza statului rus. Uneori părea să fie mai degrabă un duel în trei, în care niciunul nu are un avantaj măsurabil.

Marea revoltă îndreptată împotriva acestei stări de fapt a avut loc după războiul rușilor cu Napoleon, care în perioada dintre 1812 și 1814 a oferit multor tineri aristocrați ruși ocazia să ajungă până departe în Europa Occidentală. La Paris aceștia au fost pătrunși de noul spirit al Epocii Luminilor, care avea un gust mai bun decât vodka. După ce au revenit pe plaiurile natale, s-au simțit rușinați și stânjeniți de natura arhaică și fosilizată a statului țarist.

În decembrie 1825, ofițerii rebeli, cunoscuți mai târziu sub denumirea de „Decembriști", au pornit o revoltă în Sankt Petersburg împotriva noului țar, Nicolae I, care venise la putere după ce fratele său Constantin refuzase să ocupe tronul. După o confruntare de cinci ore dintre rebeli și trupele monarhiste, care a avut loc în centrul orașului, țarul le-a ordonat oamenilor săi să deschidă focul, iar rebeliunea a fost înăbușită. Cinci conspiratori au fost spânzurați, iar 121 au fost degradați și trimiși în exil în Siberia. Mulți au fost însoțiți de soții și familii, iar acolo nu au trăit ca moșieri, ci ca simpli fermieri. Despre fiii unuia dintre ei mama lor scria că se jucau cu copiii țăranilor, pescuiau păstrăvi, puneau capcane pentru iepuri, prădau cuiburile păsărilor și campau în pădure, împreună cu „băieții aproape sălbăticiți" ai locului. Tatăl lor și-a însușit de asemenea obiceiurile locuitorilor, lăsând să-i crească o barbă lungă, încetând să se mai spele și muncind pe câmp. Numele său era Serghei Volkonski și era unul dintre verii lui Tolstoi pe care l-a întâlnit când a revenit din exil; Tolstoi a creat unul dintre personajele principale ale romanului *Război și Pace* inspirându-se din personalitatea acestui admirabil bărbat mai vârstnic. [239]

„Decembriștii" au reprezentat un exemplu extraordinar pentru tânăra generație de pe vremea lui Tolstoi. Remușcările pentru participarea la jocuri de noroc, rușinea resimțită din cauza faptului că era proprietar de șerbi și admirația față de exilații liberali în urma evenimentelor din 1825 s-au îngemănat în mintea lui Tolstoi. Același sentiment sau ceva asemănător l-au avut mulți alți latifundiari sau scriitori liberali. Printre cei mai surprinzători liberali se număra în 1856 însuși țarul Alexandru al II-lea. După înfrângerea din Crimeea, acesta a început să lucreze la o serie de reforme pe scară largă, inclusiv o

reformă a armatei, a administrației civile și a codului penal, precum și la reducerea cenzurii. Cea mai radicală măsură luată de el a fost legată de iobăgie. Va prinde imediat la populație? Nu, pentru că până și iobagii erau bănuitori în privința ei. Cât pământ aveau să primească pentru ei? Vor primi într-adevăr ceva fără să fie nevoiți să dea altceva la schimb?

Tolstoi și-a dat seama foarte repede ce urma să se întâmple când în 1856, după ce Alexandru al II-lea a anunțat viitoarea reformă, dar înainte să se fi convenit în privința legii emancipării, a decis să le dea tuturor iobagilor săi deplină libertate și să le vândă pământ la prețuri mici, achitate pe parcursul următorilor 30 de ani. Tolstoi i-a adunat pe iobagii săi la Iasnaia Poliana (se traduce aproximativ prin „livada luminoasă"), dar și-a dat seama că toți erau extrem de suspicioși. Un biograf de dată recentă al lui Tolstoi scrie: „Țăranii erau convinși că își vor câștiga libertatea când va fi încoronat noul țar și astfel aveau impresia că oferta lui Tolstoi de a semna un contract era doar un șiretlic bine ticluit pentru a-i trage pe sfoară. După alte câteva asemenea întâlniri, iobagii au refuzat toate ofertele modificate și răsmodificate ale lui Tolstoi." [240] Acesta călătorise în străinătate, unde se întâlnise cu fostul exilat Volkonski, după care revenise la Iasnaia Poliana pentru a scrie și a se bucura de o urmă de fericire domestică. (Soția lui, care născuse treisprezece copii și-și petrecea timpul liber transcriind manuscrisele lui aproape ilizibile, considera însă viața ceva mai puțin fericită.)

În cele din urmă a reușit să-i elibereze pe toți iobagii săi, care au început să-și lucreze propriul pământ. A construit pe cheltuiala sa o școală pentru copiii țăranilor (mulți dintre ei fiind copiii lui ilegitimi) și, îmbrăcat de-acum în haine țărănești, le-a fost chiar el dascăl. Pentru a ajuta la răspândirea alfabetizării în întreaga Rusie a scris cărți pentru copii. În calitate de funcționar local, urma să ajute țărănimea în lupta sa împotriva celor din clasa lui, iar copiiilor localnicilor le-a spus că intenționează să devină la rândul lui țăran. Totuși Tolstoi a fost un fermier lamentabil, reușind să-și înfometeze porcii până au sucombat. Istoricul Orlando Figes scrie că după ce Tolstoi și-a lăsat servitorii să plece „experimentul s-a dovedit a fi un eșec total… nu știa să afume jambonul, să facă unt, nu știa când să are sau să sape pământul, în curând s-a săturat până peste cap și a fugit la Moscova". [241]

În timp ce Tolstoi se lupta cu porcii și cu conștiința sa, miniștrii lui Alexandru se luptau cu ostilitatea latifundiarilor și cu diverse comitete care tergiversau lucrurile, pe când țarul încerca să caute o cale de a-i elibera pe iobagi fără să-i facă pe nobili să se revolte împotriva lui. Drept urmare, în martie 1861 a apărut manifestul pentru abolirea iobăgiei intitulat „Emanciparea Iobagilor". Era un document plin de idei nobile, publicat cu doi

ani înainte de „Proclamația de Emancipare" a lui Abraham Lincoln, în scopul eliberării sclavilor din Statele Unite, dar care nu a mulțumit pe nimeni. Tolstoi a auzit de acest document pe când era în străinătate, în timpul singurei lui vizite la Londra, unde tocmai îl ascultase pe Charles Dickens vorbind în cadrul unei prelegeri publice, vizitase câteva școli și folosise noua bibliotecă de la Muzeul Victoria și Albert. Și-a dat seama de îndată că limbajul și tonul pretențios al manifestului nu va fi înțeles de țărani.

Ce nu știa el era cât de limitată urma să fie emanciparea. Proprietarii de pământ au luptat din toate puterile să-și păstreze cât mai intact statutul, iar drept urmare aproape jumătate de secol de acum înainte țăranii aveau să plătească sume uriașe către stat pentru terenul pe care-l considerau al lor. La rândul lui, statul îi despăgubea pe proprietarii de pământ. Aceste sume de plată erau calculate pe baza unei supraevaluări a terenului, în timp ce pentru a continua despăgubirea nobililor cota totală a țăranilor a fost redusă la cel mult un sfert. Deși erau liberi să se căsătorească cu cine doresc, să facă comerț și să dețină pământ, țăranii rămâneau sub controlul propriilor tribunale locale, aveau nevoie de pașapoarte pentru a călători și erau expuși în continuare pedepselor fizice.

Această stare de fapt era atât de diferită față de ceea ce sperase țărănimea rusă și dezamăgirea era atât de cruntă încât doar în anul 1861 s-au produs aproximativ 1 900 de revolte, unele înăbușite în sânge, prin intervenția armatei. Proprietarii de pământ deplângeau noua lor relativă sărăcie și faptul că-și pierduseră dreptul de a-și pedepsi nemijlocit țăranii „lor", și anume prin vechile metode. Cu trecerea timpului mulți țărani și-au părăsit pământurile și s-au mutat la oraș, unde aveau să devină noii muncitori în fabrici și unde copiii lor urmau să devină într-o bună zi materia proletară brută a revoluției bolșevice a lui Lenin.

Țarul și-a continuat încercările de a reforma legile cenzurii, educației, justiției, militare și administrației locale. Un cititor bine informat al ziarelor din Londra sau Paris, de la începutul anilor 1860, putea foarte bine să compare cumplitul război civil care împărțea în două tabere Statele Unite cu programul relativ ordonat de reformă condus de la Sankt Petersburg și ar fi presupus că Rusia va deveni puterea predominantă. Rusia Țaristă a pornit procesul de dezvoltare industrială, fiind cu mult în urma Statelor Unite ale Americii, dar în anii 1880 făcea progrese rapide. În realitate, autocrația rusească nu avea soluții la cererile din ce în ce mai mari ale iobagilor care fuseseră eliberați doar pentru a sărăci și nici răspunsuri pentru acei intelectuali care doreau democrație totală. În ultimii ani de domnie ai lui Alexandru al II-lea s-au înmulțit grupurile revoluționare și teroriste. Perioade de foamete cumplită au dus la accentuarea înapoierii și lipsei de trăinicie a societății și agriculturii ruse. Când țarul a murit în urma unui atac terorist cu bombă în

1881, succesorul său, Alexandru al III-lea a încheiat brusc perioada reformelor, reinstaurând cenzura și reînființând poliția secretă.

Tolstoi privea cu o disperare din ce în ce mai mare situația în care se afla Rusia. Nu era un susținător entuziast al urbanizării și industrializării. Moscova pe care a găsit-o era un loc al „duhorilor, pietroaielor, luxului, sărăciei, depravării", unde țăranii dezrădăcinați „ceruiau podele, ne curățau trupurile prin frecare și trudeau ca birjari". [242] După uriașul succes al romanelor sale, s-a dedicat îndeletnicirilor legate de viața la țară – contabilitatea, îngrijirea livezii, vânătoarea – precum și îndatoririlor de părinte a numeroasei sale familii și îngrijirii școlii, toate acestea presărate cu scrisul și cu participarea la câteva dispute literare răutăcioase, care-i dădeau mulțumire. Spre sfârșitul anilor 1870 se gândea să devină călugăr. Artiști și scriitori au venit să-și prezinte omagiile în fața acestui om care era indiscutabil un sfânt secular ce susținea simplitatea creștinească rurală și părea să ofere o a treia alternativă la represiunea țaristă și revoluția socialistă.

La începutul secolului XX, Tolstoi era un părinte spiritual renumit pe plan mondial și se afla la distanță de o viață de om față de tânărul și nesăbuitul ofițer de artilerie care-și pierduse casa, satele și iobagii la masa de joc. Probabil devenise între timp și un egocentrist, și o pacoste (aproape orice părinte spiritual ajunge la această ipostază), dar existența sa prezintă în continuare un arc al învățării și al mântuirii, pe care Rusia sa nu a reușit niciodată să-l parcurgă. Casa lui Tolstoi a rămas un monument al unui paradis pierdut, cu camerele sale simple, biblioteca plină de cărți elevate, livezile, clădirea școlii, hambarele și pădurile, unde Tolstoi este îngropat sub o simplă movilă. Sărăcită și urâțită, Rusia unui secol plin de războaie și eșecuri politice se află totuși prea aproape de moșie. Dacă în anii 1860 ar fi avut loc și aici o frământare socială la fel de puternică precum Războiul Civil American (Războiul de Secesiune), spre care ne îndreptăm în continuare atenția, atunci probabil că vechea Rusie ar fi evoluat, transformându-se într-o țară a afacerilor clasei de mijloc, orașelor prospere și democrației. Asta însă nu vom putea ști cu certitudine niciodată.

VICTORIA LIBERTĂȚII PE MUCHIE DE CUȚIT

Au fost zile de epuizare și de alinare, de tristețe și de bucurie. La data de 4 aprilie 1865 un vapor numit *Malvern* mergea în susul râului pornind din Washington, capitala Statelor Unite ale Americii, îndreptându-se către Richmond, statul Virginia, fosta capitală a Confederației. Se spune că Jefferson Davis, președintele statelor Confederației, sau rebele,

tocmai participase la slujba religioasă când un ofițer de cavalerie i-a înmânat o depeșă de la comandantul de armată Robert E. Lee, care-i scria cerându-i să fugă. În timp ce orașul Richmond răsuna de exploziile din depozitele de muniție și zgomotul făcut de mulțimile înfometate care jefuiau depozitele de alimente și sorbeau whisky-ul care curgea și în rigole, podurile din oraș erau aruncate în aer, iar administrația acestuia, îngrămădită în căruțe și trăsuri, dispărea într-un nor de praf. *Malvern* urca pufăind râul James, trecând pe lângă cai morți, bărci distruse și epave plutitoare, până a ajuns la mal. Din el a fost coborâtă o barcă cu douăsprezece rame, iar în ea a urcat un bărbat cu înfățișare tăbăcită, cu favoriți, nas acvilin și o barbă ca o perie de șemineu. Abraham Lincoln venise să vadă cu ochii săi capitala rebeliunii care fusese cât pe ce să distrugă visul republican al Americii.

Lincoln a pășit pe mal într-un loc de acostare numit Pontonul Rockett, unde a găsit o mulțime care-l aștepta și în care nu se puteau vedea decât chipuri negre ca tăciunele. Nu-și dorea ca Războiul de Secesiune să fie o luptă pentru eliberarea sclavilor din America, dar întrucât luptele erau din ce în ce mai intense, iar situația sa devenea din ce în ce mai disperată, promulgase renumita sa Declarație de Emancipare. Acum era întâmpinat de afroamericani cu urale prin care-l numeau „marele Mesia“ și „Iisus Hristos“. Când un om în vârstă de șaizeci de ani a îngenuncheat în fața sa, Lincoln i-a spus: „Nu îngenunchea în fața mea. Trebuie să îngenunchezi doar în fața Domnului și să-i mulțumești pentru că ți-ai recăpătat libertatea.“ Bărbatul a replicat că după atâția ani petrecuți în deșert, fără apă, abia acum privea „izvorul vieții“. Înconjurat de foști sclavi, Lincoln a dat mâna cu toți și, protejat de numai doisprezece marinari, a început drumul de 3 kilometri până în centrul orașului înfometat și cuprins de flăcări.

În curând Lincoln ajunsese în mijlocul unei mulțimi mai mari, alcătuite din albi și negri. Albii sudiști, care până nu demult fuseseră inamicii săi, îl priveau pur și simplu. Unul dintre cei care pășeau alături de Lincoln își amintea: „La fiecare fereastră se îngrămădeau capete care priveau. Bărbații erau urcați pe stâlpii de telegraf și în căsuțele din copaci. Mulțimea era însă tăcută. Miile de privitori tăcuți, care nici nu-l aclamau, nici nu-și manifestau ura, creau o atmosferă apăsătoare. Cred că am fi fost ușurați dacă cineva ar fi scos un urlet sfidător. L-am privit pe furiș din profil pe Lincoln. Fața sa căpătase o expresie rigidă.“ [243] Totuși nimeni nu a tras atunci niciun glonț.

În Săptămâna Patimilor, pe 9 aprilie, generalul Lee îmbrăcat în haine imaculate preda faimoasa Armată a Virginiei de Nord în fața figurii neîngrijite a generalului comandant al Armatei Uniunii, Ulysses Grant. Lee apreciase că o continuare a vărsărilor de sânge, pe front sau prin acțiuni de gherilă, ar fi zadarnică. Războiul se încheiase. Nordiștii exultau,

iar confederații își jeleau morții. Cinci zile mai târziu, pe 14 aprilie, în Vinerea Mare a anului 1865, Lincoln, revenit la Washington, primea felicitări din partea unei mulțimi aparent nesfârșite de simpatizanți care-i spuneau că nu se îndoiseră nicio clipă de victoria lui. Cu mai puțin de un an în urmă credea că e terminat, că va pierde președinția și războiul. Cu toate acestea, azi era o zi bună.

Lui Lincoln îi plăcea să meargă la teatru, prilej de relaxare de care se bucura arareori. Fusese avertizat de prieteni de la Washington că ieșirea lui în public, fără pază, era periculoasă. Așezați în loja lui, el și cu prietenii lui ar fi incapabili să se apere „în fața oricărei femei mai trupeșe din acest oraș“ [244], după cum afirmase un prieten revoltat cu un an înainte. Lincoln tocmai vizitase însă capitala rebelilor fără să pățească nimic. Nu era tentat să acorde atenție avertismentelor în propria sa capitală.

Nici nu era foarte interesat să meargă la piesa prezentată în seara aceea. La Teatrul Ford se juca *Our American Cousin*, era o comedie slăbuță, plină de jocuri de cuvinte, scrisă de un dramaturg englez, pe nume Tom Taylor, dar actrița din rolul principal, Laura Keene, se bucura de mare popularitate. Soția lui Lincoln l-a implorat să meargă împreună să o vadă. El a fost de acord. Generalul Grant și soția acestuia ar fi trebuit să-i însoțească, dar au renunțat, deoarece Grant nu putea suferi evenimentele publice, iar intenția președintelui de a participa la acest eveniment a fost făcută publică în ziarele din acea după-amiază. Până la începerea piesei și-a petrecut timpul lucrând la diverse documente în biroul său și întâlnindu-se cu o negresă care i s-a plâns de faptul că armata refuzase să plătească serviciile soțului ei. Lincoln i-a promis că-i preia cazul. Lincoln i-a spus soției sale că nu se simțise niciodată mai fericit ca acum. Totuși trebuie să fi avut un presentiment al dezastrului, deoarece pentru prima dată a dat glas gândului că e posibil ca la un moment dat să fie asasinat, i-a spus că nu ținea neapărat să meargă la teatru, dar va merge doar pentru a nu dezamăgi publicul.

Așezat în loja prezidențială, împodobită în culorile steagului american, Lincoln era păzit, dar nu suficient de bine. Asasinul său făcuse o gaură prin peretele lojei alăturate, prin care putea să-l spioneze pe președinte, și după ce a baricadat ușa s-a putut strecura în spatele lui Lincoln. Având un pumnal într-o mână și un pistol Derringer cu un singur glonț în cealaltă, l-a împușcat pe președinte de la o distanță mai mică de 1,5 m. Glontele a trecut în diagonală, prin partea stângă a craniului, a perforat creierul și s-a oprit în spatele ochiului drept. Un tânăr maior care stătea alături de Lincoln și soția sa a fost înjunghiat, dar a încercat să-l înșface pe asasin, care a făcut un salt pe scenă, încurcându-se în drapel. Deși își rupsese glezna, a reușit să iasă înainte ca publicul să se dezmeticească. Trupul lui Lincoln, care se afla în stare de inconștiență, a fost transportat

într-o casă aflată vizavi de teatru. Acolo Lincoln a decedat la ora 7:22 a doua zi dimineață, înconjurat de membrii înlăcrimați ai familiei și ai cabinetului său. Mai avusese loc o tentativă de asasinat asupra lui William Seward, secretarul de stat al lui Lincoln, și au existat și planuri de asasinare a vicepreședintelui.

Ucigașul președintelui, John Wilkes Booth, era unul dintre cei zece copii ai unui actor, al cărui nume era Brutus, asasinul lui Cezar, și care-și numise fiul John Wilkes după un scriitor englez radical. Copilul a crescut printre cărți și-și dorea să treacă la acțiune. Fervent apărător al cauzei confederate, văzuse spânzurarea în public a lui John Brown, abolиționistul înflăcărat. Tatăl lui Booth fusese un actor bun, însă era alcoolic și avea accese de demență (situație frecvent întâlnită printre actori). Fiul era un actor mai slab, care aproape reușise să se sinucidă accidental cu un pumnal pe scenă. De fapt, era un fel de bufon. Îl detesta pe Lincoln, dar era și chinuit de remușcări pentru că nu se înrolase în armata confederată. Voia să dea o lovitură în favoarea damnatului Sud. Motivele asasinilor sunt însă arareori surprinzătoare sau măcar interesante.

Deși moartea lui Lincoln a șocat întreaga lume și l-a transformat în cel mai mare martir al luptei pentru democrație al Americii, a cărui gigantică statuie comemorativă din Washington îl face să fie considerat el mai degrabă părintele națiunii decât însuși Washington, trebuie de asemenea să ne amintim că la acea vreme asasinarea lui Lincoln a încântat o mulțime de americani. De exemplu, un ziar din Texas, *Telegraful* din Houston, scria că până în Ziua Judecății de Apoi:

> „mințile oamenilor nu vor înceta să se înfioare la gândul uciderii lui Abraham Lincoln… Este vorba despre catastiful înaltei judecăți a națiunilor și a omului universal, în care sunt înscrise uciderea lui Tarquinius, Cezar, Carol I, Ludovic al XVI-lea, Marat… Niciun soldat, femeie, bătrân sau țânc gângav care iubește cu adevărat acest pământ Sudist nu poate simți decât o emoție electrizantă, divină, în urma căderii în propriul sânge a căpeteniei opresorilor noștri.“ [245]

Războiul lui Lincoln a fost cel mai important conflict al secolului al XIX-lea, mai important decât războaiele de expansiune ale britanicilor sau decât războaiele de eliberare din America de Sud sau decât Războiul Crimeei pierdut de ruși. Putem susține chiar că a fost mai important decât războaiele purtate și pierdute în final de Napoleon la începutul secolului. Hegemonia franceză asupra Europei continentale oricum nu ar fi fost

de durată, date fiind limitările armatei și comunicațiilor la acea vreme, dar Războiul Civil din America a unit o națiune uriașă care, altfel, ar fi rămas în continuare fragmentată, probabil în mai mult de două părți. Prin intermediul acestui război a apărut superputerea următorului secol. Dacă Statele Unite s-ar fi divizat în anii 1860, atunci probabil nu ar fi existat niciun ajutor de peste Atlantic, nici în 1917 și nici în 1941, pentru democrațiile încleștate în război ale Europei și nici nu ar fi existat o singură putere suficient de mare încât să poată ține piept mai târziu imperiului sovietic. A fost de asemenea un punct de cotitură pentru conceptul de guvern republican care era în continuare foarte puțin răspândit. Printre susținătorii tăcuți ai cauzei confederate se numărau o mare parte din aripa conservatoare și aristocrații Regatul Unit al Marii Britanii și al Irlandei, Napoleon al III-lea în Franța și partidul monarhist din Spania. Războiul lui Lincoln a schimbat America, transformând implicit fața lumii moderne.

Simplele date statistice arată amploarea războiului. Războiul Civil American din 1861–1865 a avut cele mai multe victime dintre războaiele purtate în orice țară occidentală între 1815, anul înfrângerii finale a lui Napoleon la Waterloo, și înaintarea nemților prin Belgia, declanșând astfel Primul Război Mondial. A fost de departe războiul cu cele mai multe victime din istoria Statelor Unite. Au murit aproximativ 620 000 de soldați, cu numai 60 000 mai puțini decât numărul soldaților căzuți în toate celelalte războaie la un loc. Într-o singură bătalie a Războiului de Secesiune, și anume cea de la Antietam, au murit de patru ori mai mulți americani decât la debarcarea din 1944. Au fost uciși un sfert dintre bărbații albi care aveau vârsta legală pentru a fi înrolați în armata Confederației. [246]

Care era însă motivul izbucnirii acestui război?

Războiul nu a fost inițial o tentativă de a pune capăt sclaviei în America. Lincoln era un adversar puternic al sclaviei și era o voce răsunătoare. Pentru mulți americani, în special pentru cei din Sud, alegerea lui ca președinte făcea războiul inevitabil. El afirmase însă foarte clar că nu intenționează să abolească sclavia în statele care aleseseră deja să o practice. Voia doar să se asigure că sclavia nu se răspândește în alte state noi desprinse din continental american și dorea să mențină autoritatea guvernului federal asupra tuturor statelor existente atunci. Într-o scrisoare pe care a scris-o la începutul războiului declara: „În această luptă obiectivul meu principal este salvarea Uniunii, nu salvarea sau distrugerea sclaviei. Dacă aș putea salva Uniunea fără să eliberez niciun sclav, aș face-o.“ Lincoln credea că sclavia va fi oricum abolită la un moment dat, chiar dacă dispariția ei avea să se producă abia în secolul următor; și lua în serios ideea ca toți negrii din America să fie trimiși în Africa. Totuși într-o misivă din 1858 adresată nou-formatului Partid

Republican a recunoscut că disputa în privința sclaviei nu putea fi evitată: „O casă măcinată de lupte interne nu poate rezista. Cred că acest guvern nu poate suporta la nesfârșit ca jumătate să fie oameni liberi, iar jumătate sclavi… La un moment dat vor ajunge cu toții fie una, fie alta."

Odată ce sclavia ajunsese să fie privită cu aversiune aproape de toți, era inevitabilă dezvoltarea curentului de opinie antisclavagist în Nord, sub conducerea clerului protestant și a altor oameni aflați sub influența Iluminismului European. Întrebarea mai interesantă este de ce era sclavia o forță atât de puternică în tot sudul Statelor Unite și de ce i-a dus la moarte pe atât de mulți oameni care se credeau onorabili, religioși și cumsecade, sau i-a îndemnat să ucidă pentru a-și apăra „instituția aceasta neobișnuită". Motivul nu era faptul că majoritatea erau proprietari de sclavi. Dintre cele opt milioane de albi provenind din cele cincisprezece state sclavagiste de la începutul războiului, doar 383 000 aveau sclavi, dintre care jumătate aveau mai puțin de cinci sclavi în proprietate. Un număr foarte mic de albi, aproximativ trei mii din cei opt milioane, dețineau fiecare peste o sută de sclavi, aceștia corespunzând în linii mari imaginii cunoscute a granzilor care locuiau în case mari coloniale, înconjurate de plantații cu sclavi. [247] Majoritatea proprietarilor de sclavi erau fermieri de mică anvergură, care munceau cot la cot cu sclavii lor; în realitate, majoritatea sudiștilor erau simpli fermieri, adesea luptându-se să supraviețuiască pe un pământ arid.

Sclavia americană, deși exista cu mult înaintea Declarației de Independență, fusese un viciu secret al părinților fondatori ai Statelor Unite. Atât George Washington, cât și Thomas Jefferson erau proprietari de sclavi, la fel ca majoritatea granzilor din Virginia și din celelalte state din sud. Probabil au avut o bizară mustrare de conștiință, dar nu-și puteau desfășura complicatele munci agricole fără să aibă sclavi. La momentul declarării independenței, sclavia era legală în toate cele treisprezece state. În Sud, pentru cultivarea tutunului, zahărului, orezului și bumbacului era necesară o muncă extrem de chinuitoare pe câmp și în absența imigrării în masă sau disponibilității americanilor nativi de a desfășura această muncă, singura alternativă părea sclavia. În statele din nord, unde clima și solul impuneau cultivarea unor altfel de plante, sclavia era mult mai puțin răspândită. Disciplina impusă forțat pentru munca câmpului, desfășurată adesea paisprezece ore pe zi, a creat o agricultură care fusese estimată a fi cu 35–50% mai eficientă decât a statelor libere din nord, transformând sudul, la începutul războiului, într-un loc mai bogat decât orice țară europeană, cu excepția Regatului Unit al Marii Britanii și al Irlandei. Departe de a fi o economie invalidă, așa cum sugerase mai târziu propaganda nordistă, s-a afirmat că „Doar Suedia și Japonia au reușit să susțină rate de

creștere pe termen lung substanțial mai mari decât cele obținute de Sudul antebelic în perioada dintre 1840 și 1860.“ [248]

Astfel aceasta era o economie prosperă, care dorea să se răspândească rapid în noi state ale Americii, cum ar fi Kansas și Texas. Pentru a înțelege miza aflată în joc trebuie să ne reamintim extraordinara expansiune către vest a noii republici. Jefferson, al treilea președinte al Statelor Unite, elaborase o grilă cu noi terenuri, cartografiind paisprezece state noi. În timpul războaielor napoleoniene, sub conducerea sa dimensiunea Statelor Unite crescuse enorm printr-o singură tranzacție, probabil cea mai însemnată afacere imobiliară funciară a tuturor timpurilor, ,,Achiziționarea Louisianei“, menționată anterior. În aprilie 1803, Napoleon, care, la fel ca majoritatea cuceritorilor, ducea lipsă de bani și-și îndrepta atenția în vederea unei invazii asupra ultimului său inamic serios, Regatul Unit al Marii Britanii și al Irlandei, vânduse teritoriile revendicate de francezi, situate la vestul statului american Washington, anunțând că șovăiala nu mai era la ordinea zilei: ,,Renunț la Louisiana“. Pentru suma de 15 milioane de dolari – tranzacție organizată de Banca Barings din Londra – americanii au primit mai mult pământ ca dimensiune decât cel pe care-l cedase regele George, împingând granițele țării până la Munții Stâncoși. În 1812, americanii au pornit și au pierdut un război cu englezii, care sperau să le aducă drept pradă Canada, dar le-a adus doar incendierea și ocuparea Washingtonului.

Acest episod însă nu a pus nici pe departe bariere continuării expansiunii. În 1819, spaniolii au cedat și Florida. Vechea barieră a Munților Apalași căzuse, iar în treizeci de ani, jumătate dintre cetățenii Statelor Unite aveau să locuiască dincolo de ea, ajungând până adânc în inima continentului. Expansiunea a continuat cu o viteză nebănuită. Texas, capturat de la spaniolii mexicani, care la început a fost un stat independent (și care scurtă vreme a cochetat cu ideea de a se alipi Imperiului Britanic), a fost integrat în Statele Unite în 1845. Trei ani mai târziu, după un război incorect cu Mexicul, Statele Unite au cumpărat întreaga Californie și New Mexico, pentru o altă sumă neînsemnată.

Marea întrebare era: ce fel de societate va fi această nouă Americă după ce băștinașii ei au fost învinși, uciși sau băgați în rezervații? Pentru moment, majoritatea noilor teritorii erau sălbatice și nelegiuite: ,,oamenii muntelui“, vânătorii de blănuri, exploratorii, oamenii care căutau cu febrilitate aur și aventurierii împingeau puternic granițele de la vest tot mai departe, în detrimentul triburilor băștinașe dezbinate. Totuși se conturau deja două variante diferite ale Statelor Unite. La sud era o economie a plantațiilor, care se baza pe sclavi și care spera și se aștepta să se extindă, poate chiar în Caraibe și în America Latină. La nord a fost mai întâi economia micilor fermieri, care s-a transformat rapid în

economia industrială, condusă de imigranții europeni – germani, irlandezi, scandinavi, precum și englezi și scoțieni. Aceasta este o Americă a capitalismului urban în principal, cu influențe creștine protestante puternice, care reflectau ostilitatea față de sclavie până acum atât de vehementă în Regatul Unit al Marii Britanii și al Irlandei.

Unul câte unul, statele nordiste au abolit sclavia pe propriul teritoriu, începând cu Vermont, în 1777. În 1804 toate statele nordiste erau cel puțin în curs să realizeze acest lucru, iar în 1808 Congresul Statelor Unite, urmând exemplul Regatului Unit al Marii Britanii și al Irlandei cu un an în urmă, a votat încetarea implicării Americii în comerțul cu sclavi peste Atlantic. Aceasta a dus însă doar la un program de comerț intern cu sclavi și de reproducere a sclavilor în Sudul care cultiva bumbac și zahăr. Fondatorii Uniunii au înțeles foarte bine că această împărțire era periculoasă. John Adams, unul dintre primii rebeli din Boston și al doilea președinte al Statelor Unite, se temea că ar putea „lua naștere la fel de multe state în America de Nord ca în Europa". [249] În 1820 s-a ajuns la un acord aproximativ, numit Compromisul Missouri, prin care continentul a fost împărțit literalmente de-a lungul unei linii, la sudul căreia sclavia era permisă, iar la nordul căreia sclavia era interzisă. Totuși nimeni nu credea că această situație ar putea dura prea mult, odată ce începuse marea expansiune. În joc erau prea mult pământ și prea mulți bani.

Sudul se obișnuise să domine politica de la Washington, furnizând un număr disproporționat de președinți, judecători, congresmeni și senatori de frunte. Era insultat de forța crescândă a susținătorilor cauzei antisclavagiste din Nord. În 1850 lucrurile începeau să se așeze când California a fost admisă în Uniune. Amenințările de secesiune ale sudiștilor au fost potolite doar de un compromis la care s-a ajuns în ultimă instanță, prin care California urma să fie admisă ca stat nesclavagist, dar sclavii fugiți în Nord trebuiau returnați Sudului. Totuși tensiunile s-au acumulat din nou. Am văzut mai devreme cum calea ferată a transformat America, dar adevăratul trofeu ar fi fost o linie ferată care s-ar fi întins de la Pacific până la Atlantic. În parte, promisiunea unei asemenea investiții uriașe a păstrat California în cadrul Uniunii. Pentru a face însă legătura cu noul centru industrial Chicago, calea ferată urma să treacă prin Kansas și Nebraska. Astfel, statul Kansas, care era doar un teritoriu situat la nordul liniei râului Missouri, ar fi trebuit să fie liber. În Kansas însă pământul era foarte bun pentru cultivarea tutunului și cânepei și-i atrăgea pe susținătorii din Congres ai proprietarilor de sclavi, care dețineau plantații.

Politicienii care erau în favoarea sclaviei susțineau că era dreptul noilor state, precum Kansas, să-și decidă singure destinul. Astfel s-a pornit un exod: proprietarii, împreună cu sclavii lor, veneau cu duiumul dintr-o direcție. Aboliționiștii și fermierii din nord veneau

cu duiumul din cealaltă direcție. A început un război impresionant și total nesănătos pentru țară, ambele părți beligerante comițând atrocități. John Brown, militantul pentru cauza aboliționistă, a cărui spânzurare fusese urmărită de Booth și al cărui cadavru este descris într-un renumit cântec de război al unioniștilor, a condus un raid al negrilor și albilor asupra micului oraș Harpers Ferry din Virginia de Vest cu mai multe mijloace de luptă. El sperase să pornească o insurecție generală a sclavilor, dar a dat greș. Prins și spânzurat, a devenit un martir al nordiștilor și un terorist în ochii sudiștilor.

Astfel, la momentul izbucnirii războiului se vărsase deja sânge și erau diferende de anvergură nesoluționate legate de abolirea sclaviei în America. Statele sudiste emiseseră amenințări pătimașe, prin care anunțau că mai bine părăsesc Uniunea decât să cedeze.

Factorul-cheie decisiv a fost creșterea forței economice și demografice a Nordului industrial. Imigranții veneau aici pentru slujbe; pe plantațiile din Sud erau puțini albi săraci din Europa care să-și dorească să muncească acolo. Personalitățile marcante ale procesului de dezvoltare industrială ale vremii ilustrează fenomenul. Din totalul banilor investiți în industrie în America, doar 18% proveneau din Sud. Nordul avea o capacitate industrială de nouă ori mai mare decât Sudul, populația era de două ori și jumătate mai numeroasă, Nordul beneficia de vasta majoritate a noilor imigranți europeni și avea o rată mult mai mare a alfabetizării. Noua Americă în plină dezvoltare către nord-vest, cu orașe precum Chicago și Detroit, era de partea urbanizată, capitalistă. Sudul avea de trei ori mai mulți albi analfabeți decât Nordul. Plantațiile erau probabil mai eficiente decât fermele din nord și în felul lor s-au conectat la o economie globală, dar lupta dintre Nord și Sud era o luptă între două societăți în ansamblul lor, iar una dintre tabere pornise evident dintr-un stadiu mult mai avansat decât cealaltă.

Acestea sunt datele economice și geografice. La toate se adăugau diferențele culturale pe care cei implicați le resimțeau probabil mai acut. În Sud mulți priveau sclavia ca pe un sistem natural de organizare socială, cu origini onorabile încă din vremuri biblice și din perioada clasică, și-l considerau în realitate mai blând decât ,,sclavia remunerată“ din industria specifică orașelor din Nord, unde existau ,,negrii lor din fabrică“. Această afirmație conținea un germene de adevăr. În 1850, copiii sclavi din naștere trăiau în medie cu douăzeci de ani mai mult decât copiii născuți în inima industrială a Angliei, în Manchester. Comunitatea sclavilor creștea rapid, fără ca aceștia să mai fie nevoiți să se îngrămădească unul peste altul în vapoare care traversau Atlanticul, ceea ce le garanta un plus de sănătate. Pentru americanii care susțineau sclavia, sclavii erau de asemenea o proprietate, iar drepturile de proprietate erau unele dintre drepturile lor fundamentale constituționale, lucru pe care guvernul nu avea autoritatea să-l modifice. Nu existase oare

sclavia pe *întregul teritoriu* al Statelor Unite, pe vremea rebeliunii celor treisprezece colonii? Confederații puseseră portretele proprietarilor de sclavi Jefferson și Washington pe bancnotele lor.

Majoritatea sudiștilor erau sclavi sau albi săraci, dar Confederația nu se prezenta doar ca o societate ierarhică, romantică și conservatoare, ci era și mai rafinată și mai autentic umană decât Nordul yankeu turbulent și clocotitor. Există legături între valorile aristocratice ale regaliștilor englezi din mai vechiul Război Civil, romanticii iacobiți ai următorului secol și atitudinile coloniștilor din sudul Statelor Unite. Toți aveau în comun dezgustul pentru valorile negustorești ale orașului, atitudine care se va transforma în ura profundă față de valorile capitalismului industrial urban. Am văzut deja cum a fost impulsionat iluminismul de abolirea monarhiei absolute din Anglia și apoi a cauzei iacobite din Scoția și am mai văzut cum au dus toate acestea la dezvoltarea științei și apoi a industriei. Pentru sudiști, toate acestea erau o năpastă. La începutul războiului, William Howard Russell, talentatul reporter al ziarului *Times* din Londra, a observat că Sudul manifesta o ostilitate feroce față de ,,negoț, comerț, urmărirea obținerii unui câștig, industrie și mecanizare". [250] Un istoric american al sclaviei scrie despre o elită conducătoare în statele sclavagiste, cu spirit aristocratic, ,,care subliniază rolul familiei și al statutului, un aspru cod al onoarei și aspirația către lux, tihnă și rafinament". [251]

Acesta este Sudul din *Pe aripile vântului*, cu generali de cavalerie romantici, cu plete fluturând în vânt și mustăți zbârlite, aflați la conducerea infanteriei Uniunii, ca și când prințul Rupert de pe Rin ar fi înviat pentru a străbate întreaga Virginie, sau ca și când ,,Tânărul Pretendent" ar lupta pentru Kentucky. Acesta este, desigur, de asemenea, Sudul Cauzelor Pierdute, dar nu putem afirma cu tărie că în afară de dezechilibrul industrial nimic din acest război nu era inevitabil.

Unul dintre cei mai buni și mai obiectivi istorici ai acestui conflict, James McPherson, arată că pentru a câștiga războiul în felul în care s-a desfășurat acesta la nivelul anului 1863, Nordul trebuia să cucerească teritorii vaste, să mutileze economia sudistă și să-și distrugă inamicii; o sarcină grea – astfel încât ,,superioritatea nordiștilor, atât ca efective militare, cât și ca resurse, era o condiție *necesară*, dar nu *suficientă* a victoriei". Sudul trebuia doar să se țină tare și să supraviețuiască. McPherson susține că există o lume paralelă plauzibilă în care, cu câteva schimbări ale sorții, statele rebele ar fi putut câștiga războiul – caz în care istoria ar fi urmat un cu totul alt curs.

În primul rând, dacă Lincoln, oțelitul avocat și politician de geniu din Kentucky, nu ar fi fost ales președinte – sau dacă ar fi pierdut președinția, așa cum era cât pe ce să o facă, la

jumătatea războiului –, probabil Nordul ar fi trebuit să accepte sclavia. Dacă strălucitii generali sudiști Stonewall Jackson și Robert E. Lee ar fi fost ceva mai norocoși, ar fi putut înfrânge armatele nordiste de o manieră atât de decisivă, încă înainte ca armata nordistă să fie condusă de generali mai buni, cum ar fi Sherman, încât dorința de luptă a apărătorilor Uniunii ar fi dispărut complet. Chiar și așa, sudiștii au fost cât pe ce să învingă. Au existat momente când tactica incompetentă a Uniunii și nemulțumirile din ce în ce mai accentuate la adresa lui Lincoln și a războiului – inclusiv cele mai violente proteste de stradă din istoria Statelor Unite, care au avut loc în New York și au dus la uciderea a 120 persoane în timpul revoltelor împotriva recrutării – au fost cât pe ce să le aducă victoria confederaților.

În final, forța absolută a Nordului industrial, mai dens populat și mai bine organizat, care a evitat criza de alimente și inflația galopantă ce chinuia Sudul, a devastat orașele din sud, pe lângă capitularea lui Lee. Victoria nordiștilor a fost însă pe muchie – aproximativ la fel ca victoria Germaniei din Primul Război Mondial, înainte ca Statele Unite să înceapă să trimită trupe în Europa. Acesta a fost într-adevăr un război al cărui rezultat a gravitat în jurul anumitor bătălii și personalități, motiv pentru care a continuat să înflăcăreze atât de mult imaginația istoricilor.

Atunci de ce au luptat majoritatea bărbaților din Sud, care nu erau nici proprietari de sclavi, nici bogați, dintre care un sfert au pierit, iar mulți dintre supraviețuitori au rămas mutilați pe viață? În final, din scrisorile soldaților se poate concluziona că motivele principale erau loialitatea față de cămin, familie, tradițiile locale. Luptau împotriva a ceea ce au considerat a fi presupunerile arogante ale locuitorilor unor orașe străine, împotriva pericolului și viitorului sumbru marcat de creșterea taxelor, împotriva patronilor de fabrici și a ipocriziei pastorilor yankei. Chiar și unii dintre soldații Confederației se opuneau sclaviei. Robert E. Lee o considera o instituție dăunătoare și nu deținea sclavi. Și-a dat demisia din comisia în care activa pentru Uniune și a luptat de partea confederaților doar pentru că nu și-a putut abandona locuința din Virginia și familia. Mulți simțeau la fel ca el. Luptau pentru Georgia sau Tennessee sau Carolina de Sud, pentru prietenii de băutură, veri și părinți. Luptau pentru cauza locală, nu pentru cea națională.

Înfrângerea lor nu numai că a unit Sudul cu Nordul sub conducerea unui guvern federal care a devenit mult mai puternic ca urmare a războiului, ci a permis de asemenea ultimul mare exod către vest, modelând teritoriul Statelor Unite până la forma finală, pe care o are în prezent. Transportul feroviar, a cărui rută prin Kansas a ajutat la provocarea războiului, va ajuta la colonizarea teritoriilor de partea cealaltă a Podișurilor Centrale și a

Deșertului Marelui Bazin din America. Soldați demobilizați din ambele armate s-au îndreptat spre vest, căutând un loc de unde să pornească de la zero. Băștinașii din Podișul Preriilor, printre care comunitățile de indieni Sioux, Cheyenne și Arapaho, care atunci când au domesticit calul la începutul secolului al XVIII-lea și-au schimbat cultura, devenind vânători excelenți, vor fi împinși din ce în ce mai departe, până când vor fi în fine dezbinați de soldații Statelor Unite. Din păcate pentru ei, războiul îi abrutizase și-i făcuse mai nesimțitori pe cetățenii americani de origine europeană: în 1864 un masacru îngrozitor al femeilor și copiilor băștinași a avut loc în Sand Creek, Colorado.

După încheierea războiului, s-a accelerat distrugerea culturii indienilor americani, în special după ce s-a găsit aur în munții Black Hills (Dealurile Negre) din Dakota. Anii 1870 au adus atacuri necruțătoare îndreptate împotriva indienilor din podișurile centrale, iar aceștia au încercat să riposteze, acțiunile culminând cu înfrângerea magistrală a căpeteniei Crazy Horse (Calul Nebun) de către un erou din Războiul Civil, generalul George Custer, în bătălia de la Little Big Horn, din 1876. Nici măcar indienii Sioux, cei mai neînfricați și mai agresivi dintre toate triburile – am putea spune aproape zulușii Americii – nu au avut nicio șansă în fața soldaților mult mai numeroși, mai bine înarmați și mai disciplinați trimiși împotriva lor. Aceasta era însă doar avangarda unui exod cuprinzând fermieri, vânători, crescători de vite, cârciumari și proprietari de magazine. În cazul în care Confederația ar fi supraviețuit intactă, fără îndoială populațiile indigene tot ar fi cedat în fața armelor și efectivelor mai numeroase de imigranți, dar acest lucru nu s-ar fi întâmplat probabil la fel de rapid.

Războiul a dus de asemenea la un progres enorm al capitalismului industrial american.

Printre bărbații care au recurs la tertipuri pentru a evita înrolarea în armatele Uniunii, cumpărându-și ,,dubluri“ care să-i înlocuiască în luptă, au fost mogulul din domeniul rafinării petrolului John D. Rockefeller, magnatul bancar J.P. Morgan și gigantul din domeniul oțelului Andrew Carnegie. Economia de război crease o nevoie perpetuă de oțel pentru arme, de petrol ca sursă de iluminat și lubrifianți, de cărbune pentru alimentarea trenurilor și vapoarelor Uniunii; de asemenea permitea speculanților abili să facă averi manipulând prețurile articolelor de comerț, și bancherilor să lege relații apropiate cu politicienii de la Washington. Concentrarea puterii în destul de puține mâini, caracteristică pentru capitalismul american din epoca sa ,,eroică“, și tratamentul brutal la care erau supuși greviștii și membrii mișcării sindicale, izvorăsc din atitudinile de pe vremea Războiului de Secesiune.

Trebuie să mai facem o ultimă observație, esențială, în legătură cu Războiul Civil. Deși a

sudat Uniunea și a pavat calea către hegemonia americană, nu a reprezentat pentru americanii de culoare salvarea în care sperau cei care l-au salutat pe Lincoln pe malurile râului în Richmond. Aproximativ 180 000 de americani de culoare au fugit din Sud și s-au înrolat în armatele Uniunii în timpul războiului, mulți dintre ei luptând eroic. Lincoln a pornit însă procesul de abolire a sclaviei doar cu precauție, în etape, silit fiind de solicitările unui conflict armat din ce în ce mai disperat. În Nord, teama de a pierde războiul a determinat o creștere a influenței aboliționiștilor aparținând aripii dure. Pe front, sclavii fugiți din Sud au început să devină din ce în ce mai importanți. Lincoln a comunicat cabinetului său în 1862 că emanciparea devenise ,,o necesitate militară… Trebuie să-i eliberăm pe sclavi pentru că altfel vom fi îngenuncheați." (Armata confederată a apelat, la finalul războiului, și la soldați de culoare.) Declarația sa de Emancipare din 1863 se aplica sclavilor din cele zece state rebele și era destinată parțial subminării economiei sudiste și capacității de luptă a acesteia; doar către sfârșitul conflictului a devenit sclavia ilegală pe întregul teritoriu al Statelor Unite, prin adoptarea celui de-Al Treisprezecelea Amendament al Constituției Statelor Unite.

Deși din punct de vedere legal amendamentul elibera cele patru milioane de sclavi din Sud, punând astfel capăt statutului degradant al Americii de cea mai mare națiune sclavagistă din lume, mai era o cale lungă de străbătut până când locuitorii de culoare aveau să trăiască în siguranță sau prosperitate. În timpul ,,Reconstrucției" care a urmat după război, statele înfrânte din Sud au fost puse direct sub control militar înainte să li se permită să revină în cadrul Uniunii. Orașele și plantațiile distruse, soldații albi întemnițați și influența nordistă a ,,aventurierilor" a lăsat o vreme impresia că vechea ordine dispăruse pentru totdeauna. Mulți foști sclavi s-au mutat rapid în alte părți ale Statelor Unite, ignorând rugămințile vechilor lor proprietari de a rămâne în continuare și a munci pentru bani. După marșul prin Sud, marcat de incendierea proprietăților, a orașelor, călcarea în picioare a recoltelor pe tot teritoriul sudist, generalul unionist William Sherman a început o politică de împărțire a pământului direct foștilor sclavi, numită politica celor ,,patruzeci de pogoane și un măgar". În unele state, locuitorii de culoare au început să avanseze în politică.

Toate acestea au fost însă în mare măsură iluzorii. ,,Reconstrucția" însemna de asemenea corupție. Politicienii din nord nu aveau nici apetitul, nici capitalul necesare pentru a conduce statele din sud. Nici nu erau prea mulțumiți de întoarcerea pe dos a dreptului constituțional la proprietate implicat de redistribuirea pământului. Există o paralelă interesantă între eliberarea sclavilor din America și emanciparea iobagilor din Rusia. În ambele țări, fără iobagi sau sclavi care să-l lucreze, pământul era aproape lipsit de

valoare; dar atât iobagii, cât și foștii sclavi au descoperit că li se oferea să facă prea puține lucruri în afara vechii munci grele la câmp. Atunci cât de reală era libertatea lor?

O delegație de sclavi eliberați din Carolina de Sud s-a plâns de autoritățile Uniunii: „Suntem într-o situație mult mai cumplită decât eram înainte… Avem în proprietate case, vite, căruțe și articole de mobilier, dar în realitate nu avem nici casă, nici pământ… Aceasta nu este situația unor oameni care sunt liberi cu adevărat.“ [252] Țăranii ruși deziluzionați, ajunși înapoi pe pământurile lor, plătindu-i pe proprietarii de pământ în continuare cu grâne și pui, nu ar fi putut descrie mai bine situația în care se aflau.

Mulți americani de culoarea aveau să se mute în fine în orașele industriale din nord și nord-vest, devenind „negrii din fabrici“ pe care foștii proprietari îi ridiculizaseră. În Sud, mulți alții dintre ei deveneau subiectul unei forme de jecmănire cunoscută sub denumirea de dijmă. Primeau pământ, o cocioabă și unelte cu care să lucreze pământul unui proprietar de pământ sau unui proprietar de magazine – uneori una și aceeași persoană – toate avansate pe credit. Condițiile erau astfel stabilite încât foștii sclavi aveau prea puține șanse să obțină profit din munca lor, iar o recoltă slabă sau două îi transformau în sclavi *de facto*, dacă nu *de jure*.

Acesta a fost însă doar începutul. Statele din Sud aveau să vină cu măsuri de segregare pentru „Jim Crow“ [253], care umileau populația de culoare și-i reduceau membrii ei la statutul de categorie inferioară, ecou viu al perioadei de sclavie. Dată fiind, de asemenea, apariția mișcărilor teroriste ale albilor, cum ar fi Ku-Klux-Klanul, după războiul de eliberare a lor, decenii în șir viața americanilor de culoare a fost aproape la fel de tristă ca înainte de izbucnirea conflictului și, după cum am văzut, după părerea unora, chiar mai sumbră. Relațiile dintre americanii de culoare și albi vor fi extrem de tensionate timp de un secol, până când cele două comunități au ajuns să se confrunte din nou între ele în anii 1960: mulți vor spune că vechea rană nu este vindecată pe deplin nici în prezent.

Acestea fiind spuse, războiul a schimbat Statele Unite în mod irevocabil în bine. La început republica nu se asemăna cu o democrație sau măcar cu un stat centralizat în mod conventional. Serviciile poștale erau singura instituție federală cu care veneau în contact majoritatea americanilor. Acum însă, uriașa expansiune către vest a dat un impuls nou, categoric mai democrat, iar afluxul milioanelor de imigranți săraci ai Europei a transformat noile orașe ale națiunii în creuzete care clocoteau de energie. Pe lângă puterea pe care le-a dat-o mogulilor capitaliști, războiul necesita o armată națională în Nord, mobilizare armată, impozitare directă, tribunale militare cu mai multă autoritate și începerea asigurării bunăstării sociale.

Înfrângerea armatelor sudiste a permis reinterpretarea constituției în formă inițială ca fiind un document democrat, care acordă drepturi cetățenești tuturor oamenilor (deși femeile au rămas în continuare lipsite de dreptul de vot). Abraham Lincoln a început să folosească termenul de ,,națiune“ în locul celui de ,,uniune“, iar în Discursul de la Gettysburg promisiunea sa ca ,,guvernarea poporului de către popor, pentru popor, să nu piară de pe fața Pământului“ a devenit o nouă declarație fundamentală a republicanismului american.

Capitalismul american a garantat puterea elitelor bogătașilor, care a continuat să-i irite și să-i înfurie pe fermieri, pe muncitorii din fabrici și pe cei care au pierdut totul în decursul crizelor și ruinelor periodice. Către sfârșitul anilor 1860, America nu era nici unită din punct de vedere cultural, nici nu era o democrație adevărată. Era însă pe cale să devină Titanul care va ieși la lumină în secolul XX.

PERIOADA DE AGONIE A SAMURAILOR

Ultimul asalt al lui Saigo Takamori și a luptătorilor săi samurai împotriva modernei armate a Japoniei, la 24 septembrie 1877, a avut loc în momentul în care, de cealaltă parte a Pacificului, indienii din prerii erau împușcați de armata Statelor Unite.

La fel ca bătăliile lui Crazy Horse, și aceasta era una dintre mărețele elemente de decor ale zădărniciei militare romantice. Luptătorii în esență medievali, care mânuiau săbii [254], beau sake, scriau poezii, își idolatrizau strămoșii și erau implicați în rebeliunea lui Takamori înfruntau o armată regulată, ale cărei rânduri erau populate de fii de țărani, dar care dispuneau de arme de foc moderne, tunuri și mine. După carnajul teribil din primele ore ale dimineții, Saigo mai avea doar aproximativ patruzeci de oameni. Aceștia celebraseră deja moartea iminentă, după care s-au avântat pentru ultima dată în fața gloanțelor. Saigo, lovit în șoldul drept, a căzut, după care și-a strigat camaradul Beppu Shinsuke pentru a-l ajuta să aibă o moarte onorabilă, și anume să-și facă harakiri. În realitate, se pare că Saigo era prea grav rănit și șocat pentru a se putea omorî singur, și atunci Beppu i-a tăiat capul stăpânului său, după cum o cerea obiceiul. După bătălie, a trecut o vreme până la localizarea capului căpeteniei, pentru a putea fi așezat alături de trupul lui Saigo și al luptătorilor săi, astfel încât victorioșii ofițeri ai armatei japoneze să-i contemple. [255]

Această poveste are puternice particularități japoneze, de la imaginea arhaicilor luptători

samurai care pornesc la atac pe deal în jos până la importanța unei sinucideri ritualice. După moartea sa, Saigo Takamori a devenit pentru mulți japonezi un simbol al tradiției și onoarei, un fel de sfânt care urcase la ceruri sau, conform unei alte variante, acesta nu a murit, ci a fost exilat în Rusia, sau poate în India, de unde ar fi urmat să revină ca învingător. La doisprezece ani după moartea sa, popularitatea lui era atât de mare încât a primit iertarea postumă a împăratului japonez pentru revolta pe care a pornit-o și a devenit și a rămas pentru multă vreme un erou național. Totuși, specificul japonez al acestor evenimente nu ar trebui exagerat. Adevărata poveste este mai complicată decât simpla imagine a unor aristocrați luptători cu spada în confruntarea cu lumea modernă; această luptă a fost de fapt un conflict între vechile obiceiuri și lumea negustorească și industrială, care are paralele pretutindeni în lume.

Povestea amintește de șarja de la Culloden din 1746 a clanurilor gaelice scoțiene împotriva muschetelor și tunului armatei din Hanovra. ,,Tânărul Pretendent", care a plecat într-adevăr în exil, a fost de asemenea pentru unii un simbol al dispariției unei lumi care era într-un fel sau altul mai rafinată. În diferite privințe, înfrângerea de dată mai recentă a Confederației Americane a fost de asemenea comparabilă cu cea a castei războinicilor samurai, un război civil modern care ne vorbește despre modernizare și puterea capitalismului. Deși sclavia nu a fost implicată ca ingredient al rebeliunii din Satsuma a lui Saigo, în acest caz avem de-a face cu o încercare de restabilire a valorilor tradiționale și cu bravura în fața noilor vremuri. În cazul japonezilor, modernizarea statului a avut loc datorită unei intervenții dramatice de peste ocean – sosirea vaselor de război europene, în particular al flotei americane conduse de comodorul Matthew Perry, în 1853–1854.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea au existat și alte ingerințe din partea Occidentului în Japonia, care au provocat din ce în ce mai multă îngrijorare și revoltă în rândurile japonezilor. Înainte să izbucnească propriul lor război, americanii aveau deja un interes deosebit în zona Pacificului. ,,Muntenii americani" traversaseră Munții Stâncoși, iar balenierele care navigau de-a lungul coastei începuseră să colonizeze California. Acolo era o cerere vorace pentru untura de balenă, iar balenierele yankee pustiiseră deja apele de coastă americane și pătrundeau din ce în ce mai departe în Pacific în căutare de balene (o imagine ironică în oglindă a politicii actuale în privința acestor mamifere, care-i asmute pe americanii conservatori împotriva prădătorilor japonezi).

Data trecută când am vorbit despre japonezi i-am lăsat la începutul secolului al XVII-lea,

autoizolați și pe cale să petreacă peste două secole de dezvoltare în izolare, sub conducerea shogunilor lui Tokugawa. Această conducere conservatoare a adus ordine și stabilitate, dar a determinat doar o dezvoltare economică lentă. Întreținea sensibilitatea și latura mistică a culturii japoneze, o societate a ierarhiilor stricte și a artei alese a aranjării florilor, însă în același timp aici se manifesta prea puțin din dezvoltarea industrială și comercială care revoluționa Europa și America.

Acest „specific japonez" nu se traduce direct printr-un sentiment politic național puternic. Japonia era o țară împărțită de coloana sa vertebrală muntoasă, de strâmtorile dintre numeroasele sale insule și lungile linii de coastă, unde majoritatea localnicilor manifestau loialitate doar față de conducătorii locali. Secole în șir împăratul, deși venerat din motive religioase, fusese din punct de vedere politic nesemnificativ. În vârful ierarhiei sistemului Tokugawa, în subordinea directă a shogunului era *bakufu* sau guvernul său militar (cuvântul înseamnă „guvern de campanie"). În jurul acestei forme de organizare, pe terenurile lor – apropiații cei mai loiali – organizați aproape în cercuri concentrice, erau marii proprietari de pământuri sau conducători feudali, *daimyo*, care, la rândul lor, depindeau de clasa mult mai numeroasă a luptătorilor privilegiați, faimoșii samurai.

Sute de mii de luptători, alcătuind aproximativ 6–7% din populație, se mândreau cu obârșia lor și istoriseau povești străvechi, de pe vremea ferocelor războaie civile din secolele al XV-lea și al XVI-lea și chiar mai vechi. Samuraii se bucurau de privilegii speciale, cum ar fi să poarte două săbii în public, și erau plătiți (în orez), sumele fiind aproximativ egale cu arenda pentru pământul la care majoritatea renunțaseră. Mulți trăiau în continuare în barăci destinate în exclusivitate bărbaților sau în orașele îngrămădite în jurul castelelor aparținând acestor *daimyo*. Viața unui samurai ar fi trebuit să cuprindă în principal instrucția militară, meditația asupra morții și artele. [256] În realitate, perioada de pace îndelungată de pe vremea clanului Tokugawa îi lipsise foarte mult sau în totalitate pe acești oameni de experiența de luptă. Existau o mulțime de plângeri din partea populației, care priveau faptul că acești așa-numiți războinici nu au participat niciodată la o luptă pe viu, exceptând încăierările din jurul bordelurilor sau cârciumilor. De fapt, cei mai ambițioși samurai urcaseră pe scara ierarhică și ajunseseră în clasa administrativă, conducând teritoriile conducătorilor dintr-o țară organizată în continuare în aproximativ 280 de state ale *daimyo*, sau domenii, asemănător Germaniei de dinainte de unificare, unde dialectele locale erau adesea de neînțeles pentru cei din alte părți ale țării.

Daimyo, pe care-i slujeau majoritatea samurailor, erau la rândul lor organizați pe

categorii, în funcție de loialitatea istorică a familiei lor sau de lipsa de loialitate față de clanul Tokugawa. Sistemul care cuprindea un an de rezidență forțată în capitala Edo (în prezent Tokyo), urmat de un an în libertate, a transformat familiile diferiților *daimyo* efectiv în ostaticii shogunului și ai guvernului acestuia, și astfel ei reprezentau un pericol minor. Într-o țară care petrecuse o parte atât de însemnată a istoriei sale implicată în războaie complicate între clanuri și războaie civile, pacea dobândită a fost o realizare politică majoră.

Japonia clanului Tokugawa nu era un paradis, în special pentru fermierii de la baza ierarhiei sociale și pentru familiile proscrișilor care (ca în India) făceau cele mai murdare munci. La oraș izbucneau periodic foametea, răscoale țărănești, erupții vulcanice, iar problemele cu criminalitatea erau serioase. Acestea erau însă secole lipsite de războaie civile sau epidemii importate, când populația a crescut mai rapid decât în Europa. Producția de vin din orez, articole de lux din hârtie, îmbrăcăminte scumpă și articole din lemn lăcuit a crescut, iar drumurile dintre orașe, în general mai late decât cele din Europa, erau pline de comercianți. Această perioadă a adus cu sine și o atitudine indolentă, chiar arogantă, față de lumea exterioară. Când vasele occidentale au început din nou să sosească în largul coastelor Japoniei, un critic japonez s-a plâns: ,,Recent, dezgustătorii barbari din vest, fără să țină seama de poziția lor inferioară, la extremitățile mai puțin importante ale lumii, au gonit cu nerușinare peste cele Patru Mări, călcând în picioare alte națiuni. Acum sunt suficient de insolenți să conteste poziția noastră preamărită… Ce fel de obrăznicie este aceasta?“ [257]

Japonezii epocii Tokugawa nu aveau niciun răspuns real la insistentele cereri ale americanilor de a face comerț cu ei. Potrivit lui Adam Smith și teoreticienilor precum David Ricardo, economia secolului al XIX-lea privea comerțul ca o mare putere benefică a lumii. După cum am observat mai înainte, țările care se îmbogățeau reciproc erau mai puțin înclinate să se războiască între ele. Ceea ce ignora convingerea aceasta liberală optimistă era că o mare parte din comerțul cu adevărat profitabil aducea bogății enorme, deoarece era inechitabil și – din India și până în China și Japonia – era impus prin țevile tunurilor: ,,Comerț liber pașnic – sau tragem!“ După ce s-au deschis larg porțile comerțului, Occidentul a găsit multe lucruri în Japonia pe care să și le dorească, de la piese de mobilier lăcuite, rafinate și mătăsuri până la stampele strălucitoare care i-au influențat atât de mult pe pictorii impresioniști. Japonezii aveau să o pornească pe un drum radical diferit față de cel al chinezilor, construind o economie de piață industrială și formând o armată modernă. Prețul pe care-l avea însă de plătit Japonia era distrugerea identității ei anterioare, iar acesta a fost un proces dureros și paradoxal, care urma să

prindă un secol mai târziu America în plasa unui război.

Paradoxul a pornit de la acei samurai. Împreună cu o parte dintre proprietarii de pământ, ei au început să facă propagandă împotriva shogunului Tokugawa. Când, împreună cu sfătuitorii săi, acesta a acceptat contra voinței sale să semneze tratatele de comerț inechitabile solicitate de occidentali, care includeau umilințe cum ar fi faptul că străinii nu erau supuși legilor japoneze, se produsese un recul violent. *Bakufu*, conducerea militară a lui Tokugawa, făcea tot ce putea pentru a reforma vechiul sistem, însă cu blândețe. Rebelii doreau pur și simplu expulzarea diavolilor străini. Au făcut apel la simbolul străvechii Japonii, dispărut de foarte multă vreme din politică, anume împăratul de la curtea sa din Kyoto. În ce direcție ar trebui să se îndrepte Japonia? Într-o poveste revelatoare a acestor vremuri tulburi, un samurai pe nume Sakamoto Ryoma a pătruns cu forța în locuința unui oficial din *bakufu*, care se ocupa de modernizarea flotei, cu intenția de a-l asasina. Oficialul numit Katsu Kaishu i-a cerut însă samuraiului să-i asculte explicațiile înainte să-l ucidă: după o lungă amiază de discuții legate de importanța unei flote puternice, potențialul asasin a fost convins și a trecut în cealaltă tabără.

Totuși, frământările din ce în ce mai mari provocate de deschiderea către Occident, revoltele, inflația și dezertarea susținătorilor domnitorilor feudali *daimyo* au slăbit regimul Tokugawa, producând o criză în care s-au aruncat mai mulți samurai rebeli. Avea loc o dispută națională, legată de necesitatea trecerii de la o societate în esență feudală și tradiționalistă la una modernă, luptă care în esență nu era foarte diferită de cele din Rusia și America. Japonia va realiza modernizarea cu mult mai puțină vărsare de sânge decât Statele Unite, deși va fi o transformare mai puțin democratică și de departe mai reușită decât în Rusia. Până la urmă, după peste două decenii de relativă stabilitate, shogunatul a fost desființat și, în 1867–1868, tânărul împărat Meiji s-a întors în calitate de conducător suprem al Japoniei. Această perioadă este cunoscută sub denumirea de „Revoluția Meiji“ (sau Restaurarea, Reforma).

Tradiționaliștii au suferit un șoc cumplit, care a dus direct la confruntarea dintre samuraii lui Saigo și armata japoneză; întrucât noul regim a făcut cu promptitudine exact ceea ce samuraii conservatori și ostili influențelor externe sperau să împiedice. Noul regim a realizat modernizarea într-un ritm extrem de rapid. Cele peste 280 de moșii ale domnitorilor medievali *daimyo* au fost desființate și transformate în 72 de prefecturi pe stil occidental, creând astfel în mod eficient pentru prima dată un singur teritoriu național. Samuraii și-au pierdut privilegiile, de la dreptul de a purta săbii până la stipendii neimpozitate. Cine mai avea nevoie în anii 1870 de luptători cu sabia (cam ruginită) și pasionați de poezie? Vechile reguli privind vestimentația, tunsoarea și locul

unde puteau trăi oamenii au fost desființate. Locuitorii din orașele japoneze au început să folosească la modul experimental vestimentația occidentală.

A fost creată o armată modernă de recruți, pe baza concepției militare occidentale. A fost introdus învățământul obligatoriu. Capitala a fost mutată din vechiul oraș Kyoto la Edo. Un nou impozit pe pământ a desființat rânduiala complexă feudală, iar în 1872 a început construirea căii ferate. După un start brusc, japonezii au preluat modelul german al capitalismului controlat de stat pentru a-și crea industriile și modelul britanic care-i va ajuta să-și construiască o flotă militară modernă. În 1889 a fost concepută o nouă constituție, prin care au fost create o Cameră a Pairilor și o Cameră a Reprezentanților, membrii celei din urmă fiind aleși de o colectivitate restrânsă, cu drept de vot (aproximativ 1% dintre bărbați aveau o avere suficient de mare pentru a vota). Cetățenilor japonezi li s-au garantat drepturi civile, iar mișcările populare democratice au înflorit.

Acestea s-au adăugat celui mai dramatic și mai rapid program de reformă (non-revoluționar) din istoria modernă. A fost aproape o revoluție, dar nu tocmai, deoarece a fost condusă de samurai și de proprietarii de pământ, deși majoritatea aparținea clasei de mijloc, și s-a produs sub autoritatea unui străvechi sistem imperial. Acest proces îl face pe țarul Alexandru al II-lea să pară leneș. Totuși a produs tulburări și reacții aproape la fel de violente ca multe alte revoluții. Țăranii și samuraii s-au răsculat, neputând accepta pierderea vechii lor autorități, susținuți fiind de mulți japonezi cu gândire conservatoare, din orașe și sate. Saigo Takamori a fost doar cel mai curajos dintre rebeli și, la fel ca mulți alți samurai, a fost la început de partea Revoluției Meiji. S-a rupt de noul regim abia în 1873, când acesta nu i-a urmat sfatul de a invada Coreea – plan prin care Saigo spera să readucă strălucirea și să restabilească autoritatea clasei luptătorilor.

Saigo se născuse pe domeniul Satsuma, sau Kagoshima, de pe insula Kyushu, situată cel mai la sud dintre principalele insule japoneze. Aceasta era faimoasă nu doar pentru micile portocale cultivate acolo, ci și pentru că era retrogradă, tradiționalistă și cu un număr neobișnuit de mare de samurai – aproximativ un sfert din populația masculină. [258] Era de asemenea renumită pentru gândirea independentă, era condusă de o străveche familie feudală *daimyo* și s-a prezentat ca fiind regatul independent Satsuma la Expoziția Internațională de la Paris din 1867. Saigo provenea dintr-o familie de samurai săraci, dar era inteligent și studios, astfel că și-a croit un drum ascendent, de la postul de funcționar până la jucarea unui rol în centrul vieții politice japoneze din Edo. Cariera sa politică a

avut suișuri și coborâșuri, printre care se numără două surghiuniri, dar la mijlocul anilor 1860 reprezenta interesele domeniului Satsuma la Curtea imperială din Kyoto. Acolo s-a evidențiat ca adversar al regimului Tokugawa, însă, deși conservator în majoritatea privințelor, a devenit un reformator al politicii.

După Revoluția Meiji, s-a arătat a fi un adept al politicii de mână forte și un entuziast al ideii creării unei armate moderne de recruți, care va duce mai târziu la distrugerea lui, dornic să desființeze vechiul sistem de stipendiere a samurailor și neîndurător în anularea puterii vechiului regim și a susținătorilor acestuia. Era cel mai neobișnuit rebel pe care ni l-am putea imagina împotriva împăratului Meiji, pe care-l idolatriza. Într-adevăr, propriul stăpân al lui Saigo de pe Satsuma, Shimazu Hisamitsu, credea că acesta este un reformator distructiv, devotat transformării mândrei și vechii Japonii într-o colonie a statelor barbare. Criza coreeană a provocat demisia sa din guvern, dar conflictul din sufletul lui Saigo între vechea cultură a samurailor, în care crescuse, și nevoia de modernizare i-a făcut probabil viața insuportabilă.

De îndată ce a părăsit guvernul și s-a întors la Satsuma, a adoptat un stil de viață aproape tolstoian, mergând la vânătoare, lucrând pământul și înființând școli în care copiii să învețe valorile confucianiste. Nu a scris romane, dar a scris poezii:

> „Îmi aduc luntrea la mal în golful cu trestii în floare
> Cu o undiță în mână, așezat pe o piatră
> Cunoaște oare cineva cealaltă lume a acestui om cu înalte concepții morale?“ [259]

Saigo ajunsese de asemenea de-acum o personalitate națională iconică în Japonia, fiecare mișcare a lui fiind urmărită.

Motivul exact al transformării lui dintr-un vizionar aflat în exil voluntar, care avertiza în privința decadenței sistemului de guvernare, în liderul unei rebeliuni militare de mare anvergură este greu de stabilit. Revolta a fost însă provocată de administrația de la Tokyo, care a trimis spioni – și probabil asasini – după Saigo, încercând să confiște armele depozitate în Satsuma. Studenții școlii militare particulare din Kagoshima s-au răsculat. Saigo a preluat conducerea lor și a anunțat că se îndreaptă spre capitală cu armata sa locală, pentru a contesta conducerea țării. Având la început peste 12 000 de oameni, înarmați cu puști, carabine, obuziere și mortiere, precum și cu săbiile lor, a strâns susținători pe măsură ce se îndrepta spre nord prin zăpadă. Apoi, însă, s-a oprit pentru

un asediu de 54 de zile asupra uriașului castel Kumamoto din secolul al XVII-lea, încheiat cu o înfrângere, ceea ce a permis inamicului să debarce o armată mult mai mare și mai bine echipată, alcătuită din 60 000 de samurai loiali împăratului și armată regulată. În bătălii feroce, rebelii au fost forțați să înceapă o îndelungată retragere, luptând și pierzând oameni pe drum, până la ultima lor șarjă pe deal în jos și moartea lui Saigo. [260]

Prin urmare, aceasta nu este chiar povestea simplă, așa cum pare la prima vedere, a samuraiului tradiționalist care luptă fără speranță împotriva unui guvern în modernizare. Dacă ar fi fost așa, Saigo Takamori nu ar fi eroul tragic care rămâne în continuare în ochii multor japonezi. Povestea sa este mai interesantă și mai tristă de-atât. Și el a fost un adept al modernizării, în cea mai mare parte a vieții sale (și a luptat mai adesea în uniforma modernă, de influență franceză decât în veștmintele de samurai). Era sfâșiat între trecutul țării și viitorul acesteia și abia când a ,,fost pus cu spatele la zid“ a ales să lupte în favoarea trecutului. Nici atunci însă nu a avut un proiect coerent dincolo de extrem de vaga noțiune a unei forme de guvernământ pe care o dorea mai ,,virtuoasă“. Natura ambiguă a revoltei sale se vede din declarația sa din cursul revoltei, în care afirmă că nu luptă ca să câștige, ci pentru ,,șansa de a muri pentru un principiu“ – cu alte cuvinte, pentru a deveni un simbol. Ceea ce a reușit pe deplin.

Succesul Japoniei în calitate de putere în curs de modernizare va uimi în curând lumea, când va învinge Marina Militară Imperială Rusă în bătălia de la Tsushima, din 1905. Deși dotată cu oțel modern și înveșmântată în uniforme europene, în inima sa Japonia secolului XX a păstrat multe dintre instinctele medievale ale clasei samurailor, având în prim-plan moartea, onoarea și importanța descendenței, precum și disprețul pentru venetici, cel puțin până la dezastruoșii ani 1940. Saigo reprezenta ambele Japonii, ceea ce înseamnă prea mult pentru o singură viață.

MISTERUL IMPERIALISMULUI

Nu e nicio surpriză faptul că epoca imperialismului modern trebuia să înceapă în Europa. De secole în șir europenii erau în competiție, pe viață și pe moarte. Marea lor domestică, Mediterana, favorizase marinăritul, pirateria și rivalitățile comerciale, astfel încât, de îndată ce robustețea ambarcațiunilor le-a permis, au navigat mai departe, înconjurând Africa și traversând Atlanticul. Când au ocupat sau au cumpărat pentru prima dată o bucată de pământ, au construit un fort și au rămas acolo, în general pentru a-și proteja noile rute comerciale împotriva celorlalți dușmani europeni: portughezii se fortificau

împotriva olandezilor, olandezii construiau forturi pentru a-i ține la distanță pe britanici; britanicii și francezii creau așezări unii în ciuda celorlalți. În consecință, principala poveste, evidentă de altfel, a imperialismului este cea a națiunilor colonizatoare ale Europei, care se impuneau în fața popoarelor non-europene, mai slabe, și a început datorită concurenței interne europene.

Astfel se explică viteza, rapacitatea și agresivitatea expansiunii imperiale a continentului european. Rivalitățile și vrăjmășiile locale, care fierbeau la foc mic de secole, explodau din nou în țări noi. Reflectând asupra imperiului, nu trebuie să uităm aversiunea reciprocă a olandezilor și spaniolilor, izvorâtă din încercarea brutală a Spaniei habsburgilor de a nu se da bătută și a continua să încerce să desființeze tânăra republică protestantă; extrem de îndelungata rivalitate dintre spanioli și portughezi; disprețul reciproc dintre marinarii englezi și cei olandezi, alimentat de lupte pe mare desfășurate în susul și în josul Canalului Mânecii și a Tamisei. Adesea, aceștia erau vrăjmași pe plan religios, aparținând în același timp unor națiuni care se dușmăneau. Trebuie să ne reamintim cât de invidioasă a fost curtea britanică pe dominația Franței Bourbonilor catolici; și cât de furioși au fost negustorii francezi, misionarii iezuiți și aristocrații când părea că britanicii le-o luaseră înainte prin pădurile din America. Dacă situația ar fi fost inversă, africanii nu numai că ar fi colonizat Europa, ci ar fi desfășurat simultan și o competiție străveche și acerbă între ei – Kongo împotriva lui Mali, locuitorii din Zimbabwe împotriva negrilor Bantu, în timp ce și-ar fi croit drum prin văile Tamisei, Rinului și Ronului.

Dacă evenimentele s-ar fi rezumat la atât, ar fi fost doar o poveste simplă, dar neplăcută. Am fi putut defini epoca imperialistă a Europei ca fiind rezultatul predictibil al situației în care într-o parte a lumii se dezvoltă tehnologii și o organizare mai bune decât în cea mai mare parte a restului lumii, după care pentru o scurtă perioadă această parte a lumii ia tot ce se poate. Nu există nimic specific european în acest proces, niciun păcat originar. Arabii musulmani, hoardele mongole, locuitorii de la granița chineză și navigatorii maori au avut cu toții un comportament la fel de criminal când au avut ocazia. Ori de câte ori bande de războinici se dezlănțuie asupra unei populații obișnuite, așezate, care cuprinde familii, există un risc enorm ca războinicii să se comporte abominabil. Eliberați de obligațiile ce țin de nevoile reciproce, empatia nutrită în mod natural și de faptul de a se simți rușinați de propriile fapte în cadrul societății din care fac parte, după toate probabilitățile vor ucide la întâmplare, vor viola și vor tortura. Faptul că războinicii sunt britanici, americani, spanioli, nemți sau hinduși, azteci sau zuluși nu prea contează.

Totuși imperialismul european nu a asmuțit pur și simplu asupra altor părți ale lumii bande de bărbați avizi, singuratici, care trăiau cu pasiune rivalitățile naționale.

Imperialismul a trimis împotriva lor și culturi naționale și religioase europene bine dezvoltate, cu un puternic sentiment al propriei lor valori istorice și culturale. În consecință, povestea britanicilor în America nu este doar cea a cuceririi militare, a venirii comercianților și vânătorilor, ci ar trebui să fie și o poveste despre lege, dizidențe religioase, rațiuni morale și rebeliune politică. Atunci când spaniolii au ajuns în Mexic și Peru, au adus microbi și urgie, dar au adus și mănăstiri și liturghie. Coloniile franceze din secolul al XIX-lea s-au luptat să reconcilieze cetățenia republicană cu proprietatea asupra noilor pământuri și oameni. Stabilirea olandezilor în Africa de Sud (nu tocmai un moment imperial) a fost un exod republican-creștin din propria patrie, exod cu rădăcini adânci în credința calvinistă care susține misiunea asumată, adoptată în masă de olandezi în timpul Reformei din Europa. Imperialismul german din Africa era o răspândire a încrederii celor de la curte în destinul Germaniei ca nouă superputere europeană, mai disciplinată și cu o doză mai redusă de neglijență democratică decât rivalii ei liberali decadenți.

Toate acestea au fost însoțite de înșelătorii crase și de o propagandă intensă în sensul urmăririi propriilor interese. Erau nevoiți să procedeze astfel. Cum ar fi putut explica portughezii catolici prezența lor în Congo sau Brazilia, fără să insiste pe ideea că aduc lumina creștină eternă în întuneric, dar și comerțul cu sclavi? Când britanicii din India i-au aruncat în aer pe răsculați trăgând cu tunul asupra lor sau au înăbușit cu gloanțe mișcările de protest, trebuiau să-și spună că instaurează domnia legii, educația și corecta administrare care, pe termen lung, vor aduce beneficii supușilor lor musulmani și hinduși. Când a început ,,lupta pentru Africa“, ziarele franceze, belgiene și britanice au criticat violent hainul comerț cu sclavi practicat de arabi: deoarece acțiunile lor vizau să-i elibereze pe africanii ale căror pământuri tribale erau confiscate chiar de soldații europeni.

Totuși societățile europene au devenit mai deschise și mai autocritice exact în momentul în care își însușeau imperii. Ele progresaseră dincolo de pragul la care se puteau hrăni cu tot felul de șarlatanii fără să le deranjeze acest lucru. Printre misionari se numărau mulți cărora le plăcea să o facă pe stăpânul învârtindu-se în ape tulburi, să dea ordine servitorilor și să-și satisfacă în voie plăcerile sexuale cu femeile celor cuceriți, fiind la mii de kilometri distanță de familiile lor și de concetățeni. Alții erau însă creștini autentici, înspăimântați de consecințele morale ale imperialismului – bărbați precum Bartolomé de Las Casas, călugărul dominican care milita împotriva celor mai grave excese ale ,,Noii Spanii“ și care afirma deplina umanitate a populațiilor cucerite; sau, în Africa, scoțianul David Livingstone.

În țările de baștină, aproape de la începutul colonizării, societățile europene aveau păreri împărțite în privința imperialismului. Nonconformiștii, baptiștii și adepții comerțului liber din viața politică a Regatul Unit al Marii Britanii și al Irlandei luptau cu convingere împotriva sclavizării și a altor susținători entuziaști ai imperiului. În Londra exista cu mult înainte de Partida de Ceai de la Boston un grup pro-american numeros și gălăgios. În Franța, exista o îndelungată tradiție a scrierilor care ridiculizau pretențiile europenilor că ar fi mai evoluați decât oamenii pe care-i înrobeau și-i cucereau. Victoria susținătorilor cauzei împotriva comerțului cu sclavi al Marii Britanii de la începutul secolului al XIX-lea a fost o bătălie câștigată, fără să fie sfârșitul războiului, însă extrem de importantă.

Fiecare societate europeană care dobândise un imperiu era modificată adesea în rău. Am văzut efectul aurului asupra americanilor și al argintului asupra spaniolilor. Deși avuția portugheză se baza de secole pe cuceririle sale din Africa și Brazilia, pe la mijlocul secolului XX țara a intrat în fierbere, gemând sub talpa dictaturii. Marea Britanie s-a împărțit din punct de vedere social și politic între partizanii comerțului liber și liberalii nonconformiști, pe de o parte, și restul entuziaștilor imperiului strânși în jurul Curții regale, armatei și Londrei. Dacă imperialiștii ar fi pierdut mult mai devreme, atunci probabil că Marea Britanie și al Irlandei de Nord din prezent nu ar fi o națiune post-industrială, care depinde excesiv de serviciile financiare ce reprezintă ultimul vestigiu al forței imperiale. Ar fi trecut cu certitudine printr-un val de imigrare mult mai redus și ar fi fost implicată pentru o perioadă mai scurtă în războaiele de peste mări.

În consecință este important să reținem că imperialismul nu a însemnat niciodată simpla invadare sau ocupare a unor țări de către alta. A fost un proces bidirecțional. A implicat întotdeauna decizii luate pe plan intern și victoria unei influențe sau unui interes economic asupra celorlalte. În afara Republicii Independente a Provinciilor Unite [261] , unde fondurile erau strânse de la clasa de mijloc aflată în dezvoltare, în general colonizarea însemna victoria Curții regale și a armatei acesteia.

Societățile care erau împărțite între mai multe curți regale mici, cum ar fi Germania sau Italia, puteau intra în jocul imperial doar când se uneau și formau un singur centru militar și financiar. De îndată ce făceau acest lucru, prima acțiune era aproape întotdeauna să încerce să cucerească teritorii de peste hotare. Păreau să fie cei mai brutali dintre imperialiști, dar numai pentru că întârziaseră în demersurile lor. Britanicii își duseseră lupta pentru dominație în India și masacraseră tasmanieni, ajutaseră la nimicirea triburilor americane băștinașe, înainte ca progresele supărătoare ale comunicațiilor moderne să facă toate acestea mult prea stânjenitoare pur și simplu pentru că se aflau. Olandezii trataseră cu sălbăticie locuitorii din insula Java înainte ca vreun

european să afle și să-și manifeste interesul pentru acest lucru. Nemții, care au folosit mitraliere în estul Africii, iar Mussolini, care a folosit aviația și gaze toxice împotriva etiopienilor, erau ținte mai expuse în fața oprobriului public.

Singurele națiii europene care practic nu și-au clădit imperii în această etapă au fost cele care aveau deja imperii pe teritoriul Europei, cum ar fi austro-ungarii (și, în mai mică măsură, rușii), sau care erau prea mici sau legate de glie pentru a spera să intre și ele în concurență, cum ar fi suedezii, norvegienii, elvețienii și polonezii. Mulți dintre aceștia au clădit societățile cu caracter mai egalitarist și mai prospere din prezent, ceea ce nu poate fi o coincidență. Există însă un exemplu notoriu de țară micuță care a cucerit un vast imperiu. Deși este o poveste ciudată, ne spune multe despre modul în care funcționa de fapt imperialismul.

LEOPOLD CEL JOSNIC

Imperiul personal rupt din măruntaiele continentului african de către regele Leopold al II-lea al Belgiei a fost exemplul cel mai exagerat, aproape ridicol, de imperialism european. Belgia era o mică țară nesemnificativă în Europa secolului al XIX-lea, o națiune cu două limbi oficiale, care-și dobândise independența abia în 1830 (iar în prezent, din nou, abia dacă mai e o națiune). Belgienii au plecat să „cumpere" un rege în bazarul monarhic al Germaniei. Ei optaseră pentru prințul Leopold de Saxa-Coburg-Saalfeld, care fusese un ofițer fanfaron în armata rusă ce lupta împotriva lui Napoleon. Se însurase cu pretendenta de pe locul doi la tronul britanic, pe linia descendenței, care decedase înainte să devină regină; și era unchiul reginei Victoria. Este adevărat, a fost unul dintre cei care au pus la cale faimosul mariaj fericit al reginei Victoria cu nepotul lui, prințul Albert. După ce a acceptat invitația Belgiei de a-i fi cârmuitor – mai devreme respinsese oferta de a deveni regele Greciei – Leopold s-a dovedit în multe privințe un rege bun, susținând reformele sociale și comportându-se cu circumspecția caracteristică unui monarh constituțional.

Foarte important este faptul că a fost regele belgienilor, nu regele Belgiei – a fost conducătorul unui popor, nu proprietarul unei feude. Când epoca imperiilor a ajuns la maximă înflorire, pe Leopold a început să-l irite faptul că nu are și el un imperiu. Rudele sale, în special nepoata sa Victoria, aveau imperii minunate. Belgia nu avea nimic. Era o țară aglomerată și relativ săracă, unde emigrația era privită ca soluție pentru evitarea revoluției sociale. Leopold i-a întrebat pe turci dacă-i vând Creta. A încercat să cumpere

Cuba, chiar Texas, înainte ca acesta să se alăture Statelor Unite ale Americii. Se gândea să cumpere Insulele Feroe. A pus ochii avizi și pe mai multe părți din America de Sud. Niciun teritoriu nu era disponibil. Leopold a murit dezamăgit; dar a transmis mania sa colonialistă fiului său, vicleanul și greoiul, Leopold al II-lea cu nasul mare. Fiul era și mai jalnic decât tatăl. Se zbătea într-un mariaj nefericit și cutreiera lumea. Cu o fizionomie neplăcută și o ipocrizie de clasă mondială, detesta rolul minor oferit de sistemul monarhiei constituționale din Europa și, în general, nu-l impresiona deloc Belgia. „*Petit pays, petits gens*“ [262], suspina el.

Pe vremea când era moștenitor, călătorise mult, observând imperialismul britanic din Egipt, studiind în Sevilla încasările financiare ale imperiului spaniol și citind despre valurile de comori care se revărsau din colonia olandeză Java în Olanda. În rolul de cumpărător închipuit și pisălog, depășindu-și tatăl, tânărul Leopold s-a interesat dacă ar putea cumpăra o parte din insulele Borneo. Se iluziona că va cumpăra o parte din Abisinia sau poate un teritoriu pe Nil. Poate Argentina i-ar putea găsi ceva? Sau poate ar putea înhăța o fărâmă din China? Fiji? Vietnam? Filipine? O insulă în largul coastelor Uruguayului? Sau în Pacific? La fel ca tatăl său, era pe cale să devină un personaj burlesc: „Împărat învățăcel caut imperiu. Iau în seamă orice ofertă.“ Cu toate acestea primise deja un avertisment macabru privind pericolele la care se expuneau europenii parașutați pe tronuri străine. Sora sa se căsătorise cu nefericitul arhiduce austriac Maximilian, pe care francezii îl făcuseră pachet și-l trimiseseră în Mexic ca împărat-marionetă. Fără a se arăta deloc impresionați, mexicanii l-au executat, inspirându-l pe Manet să picteze un tablou extraordinar. Greu încercata sa soție, sora lui Leopold, a înnebunit, iar Leopold a ținut-o ascunsă de ochii lumii într-un palat pentru tot restul vieții ei.

Motivul care a transformat toate aceste evenimente dintr-un capitol obscur al istoriei dinastice europene într-o tragedie de talie mondială a fost pătrunderea exploratorilor europeni în Africa Centrală. Începând de la sfârșitul anilor 1840, britanici precum emfaticul, poliglotul Richard Burton și tovarășul (iar mai târziu inamicul său) John Speke au început să cartografieze interiorul continentului african, pornind de la încercarea lor de a găsi izvoarele Nilului. Eroii Societății Regale de Geografie de la Londra nu erau motivați de dorința de a crește suprafața Imperiului Britanic, dar faima și bogăția dobândită în urma vânzării cărților lor de succes îi ispiteau cu certitudine. Nici măcar guvernul britanic nu a fost foarte interesat de demersurile lor. Când Verney Lovett Cameron a încercat să-l salveze pe marele David Livingstone, exploratorul și misionarul congregaționist scoțian, nu a reușit, dar Livingstone tot s-a întors la Londra după ce a traversat continentul, cu o mulțime de istorisiri despre râurile, lacurile și solul bogat de

acolo. Miniștrii britanici au fost total dezinteresați.

Livingstone traversase personal continentul, călătorind cu puține bagaje și reușind să nu-i jignească pe majoritatea șefilor de trib africani pe care-i întâlnise în drumul său. Credea cu putere în civilizația occidentală creștină și voia să mântuiască suflete în aceeași măsură în care dorea să cartografieze râuri și lacuri, dar personalitatea sa era modelată de o tradiție religioasă sceptică în privința puterii militare pământene. Ca și Cameron, era un critic sincer revoltat de sclavia africană. Nu se putea spune același lucru și despre Henry Morton Stanley, băiat galez crescut în condiții cumplite într-un azil pentru săraci înainte să ajungă în America, unde reușise să lupte în ambele tabere în timpul Războiului Civil, până când s-a lansat într-o strălucită carieră de jurnalist, căruia îi plăcea să atragă atenția publicului și în care nu te puteai încrede.

Angajat de un magnat de presă din New York, a fost trimis să-l găsească pe Livingstone. Abuzând cu cruzime de ghizii locali și mânat de o foame nesăbuită de celebritate, prin simpla adresare a întrebării: ,,Presupun că sunteți domnul Livingstone…?“ a devenit celebru pe plan mondial. Stanley a revenit la rândul lui în Londra și, deși acum era american, își dorea ca britanicii să revendice noul teritoriu uriaș. Totuși, precum Cameron, nici Stanley nu a descoperit la Londra vreun entuziasm pentru anexarea statului Congo. Leopold al II-lea, citind rapoartele exploratorilor din ziarul *The Times*, porni proaspăt frezat să ia micul dejun la palatul său din Bruxelles, dar cu o altă atitudine.

Leopold își dorea, după cum spusese chiar el, o felie din ,,acest magnific tort african“ și a început o campanie șireată pentru a-și atinge scopul. A decis să joace rolul filantropului. După cum am văzut, vasele musulmane cu sclavi jefuiseră de multă vreme regatele africane, iar după ce mișcarea antisclavagistă pusese capăt implicării britanicilor în comerțul cu sclavi din Atlantic, lupta împotriva sclaviei pe teritoriul african devenise o cauză morală la modă. Astfel Leopold a preluat rolul de cruciat, comunicându-i reginei Victoria că dorește ,,să aducă civilizația în Africa“, iar în 1876 a convocat o conferință în Belgia, pentru care a cheltuit excesiv, unde exploratorii, politicienii și toți oamenii de bine din întreaga Europă și Rusia au fost omagiați, au primit medalii, au fost ascultați și în cinstea lor au fost organizate splendide banchete. Vorba dulce mult aduce și băutura gratuită la fel, după cum Bruxelles-ul știe foarte bine. Leopold le-a spus tuturor că dorește doar să aducă lumina civilizației asupra localnicilor africani și a propus înființarea unei rețele de baze europene în Congo, echipate cu doctori, oameni de știință și alții, care să ajute la abolirea sclaviei, la instaurarea ,,armoniei între șefii de trib“ și să ,,aducă pacea“ în regiune. Impresionate, marile personalități care participaseră la conferința de la Bruxelles au convenit să înființeze Asociația Internațională a Africii, avându-l pe regele

Leopold ca președinte. Cuțitul lui de tort se balansa pe deasupra marelui tort african.

Burton, Speke și Livingstone ar fi fost îngroziți de consecințele călătoriilor lor eroice și solitare. Ei credeau că este improbabil ca acest pământ să fie luat în curând în stăpânire de europeni. Malaria, frigurile galbene, pădurile dese, animalele sălbatice, localnicii ostili și căldura cumplită îi ținuse până acum pe majoritatea străinilor în șah. Era interiorul așa-numitului ,,continent întunecat", iar europenii nu erau conștienți de valoarea potențială a acestuia. Stanley, care era în Africa la data la care a avut loc conferința de la Bruxelles, era un om dintr-o altă plămadă. Era ambițios și-și dorea faimă mondială. Refuzat cu dispreț de britanici, a fost curtat nestingherit de Leopold al II-lea. În cinci ani de la conferință, împreună cu echipa sa de belgieni, Stanley tăiase prin piatră și junglă un râu pentru a ajunge la uriașul canal navigabil al cursului superior al fluviului Congo (Lualaba). În curând acesta urma să fie folosit de vasele fluviale pentru comerț, pentru a înființa mici așezări și a încheia cu căpeteniile locale ,,tratate" false, cu avantaje unilaterale.

Până și în anii 1880, legalitatea anexării unui vast teritoriu al Africii, transformându-l într-un imperiu personal (parlamentul belgian afirmase clar că nu dorește să fie implicat în acest demers), era controversată. Diplomația diabolică a lui Leopold i-a câștigat susținerea din partea președintelui Statelor Unite. Franța și Portugalia, care aveau amândouă interese în zonă, erau furibunde, dar Leopold a jucat teatru în fața puterilor europene, reușind să le întoarcă una împotriva celeilalte. Demersul lui a fost ajutat de faptul că nimeni nu se simțea amenințat de Belgia. Astfel Leopold a câștigat mai întâi sprijinul Germaniei lui Bismarck și apoi al Angliei. În consecință, ,,Asociația Internațională Congo", arborând un vechi drapel al regelui din Congo, a devenit o societate fictivă care constituia o acoperire pentru noul imperiu al lui Leopold. În 1885, Parlamentul belgian i-a sprijinit planul vizionar, iar el a trecut la titulatura de ,,Suveran al Statului Independent Congo". Au fost vândute acțiuni ale societății și s-au strâns fonduri, deși Leopold deținea personal controlul. În curând, cu un număr mare de pierderi de vieți omenești, o cale ferată a fost aruncată în aer de pe coastă până în apele sigure de dincolo de enormele bulboane și cascade care despărțeau mărețul fluviu Congo de mare.

Comercianți înarmați au început să pătrundă în valuri până în inima Africii, cumpărând mai întâi tot fildeșul pe care-l puteau găsi. Căpeteniile locale au fost păcălite să-și dea pământurile. Sătenii au fost amăgiți prin lingușiri, terorizare și amenințări să predea rezervele de hrană și fildeș. Elefanții au fost vânați aproape până la exterminare în toate regiunile unde au reușit să ajungă albii. Domnia știreangului și a biciului au ajuns până adânc în Congo; presupusa cruciadă umanitară se transformase într-o nouă formă de

sclavie.

Fildeșul era foarte valoros, deoarece era folosit pentru o mulțime de lucruri, de la dinți falși până la clape de pian, dar după inventarea anvelopei de bicicletă, cauciucul – seva secretată de planta denumită *Landolphia* care creștea în sălbăticie peste tot în Congo – a devenit și mai valoros. Localnicii africani au fost siliți să livreze cantități din ce în ce mai mari de gumă lipicioasă, neplăcut mirositoare. Dacă păreau că se codesc, soțiile și copii lor erau luați ostatici. Cei care protestau – și au existat într-adevăr răscoale – erau secerați cu noile puști moderne cu tragere rapidă și mitraliere, erau spânzurați de copaci sau biciuiți până la moarte. O armată brutală, alcătuită din localnici, ai cărei ofițeri erau belgieni, le tăia mâinile celor pe care-i ucidea pentru a revendica recompesele financiare. Adesea, pentru a avea un număr mai mare de victime, sau din pur sadism, mâinile și urechile le erau tăiate chiar și celor vii.

Departe de familiile, de preoții și de vecinii lor, imposibil de identificat de către reporterii de știri, bărbați belgieni obișnuiți s-au transformat în autori ai masacrelor. Povestea nu era foarte diferită de cea a transformării tăcuților negustori luterani și fermierilor suabi în ucigașii SS din lagărele de exterminare naziste. La fel ca evreii, congolezii erau considerați a fi subumani. Restricțiile impuse într-o societate civilizată fuseseră desființate. ,,Nimeni“ nu vedea atrocitățile. Din Antwerpen sosiseră în Congo aventurieri, arme și muniție, împreună cu cătușe pentru mâini și picioare. În Europa s-au întors fildeșul și cauciucul, precum și profituri uriașe inclusiv pentru Leopold, care a început să cheltuiască nesăbuit, nu numai pe amante și articole de lux, ci și pe extinderea palatului său regal și pe construirea unor clădiri noi, ca să-i impresioneze pe supușii săi belgieni.

Succesul evident al pariului îndrăzneț al lui Leopold a provocat îngrijorare și invidie în alte părți ale Europei și astfel a început ,,lupta pentru Africa“. Britanicii s-au stabilit în principal în extremitatea sudică a continentului, o zonă geografică cu climă mult mai suportabilă pentru europenii care nu trăiau prea liniștiți alături de coloniștii olandezi – burii – și băștinași. În extremitatea nordică a continentului, francezii au început cucerirea Algeriei în 1830, iar Canalul de Suez a fost construit cu finanțare franceză și engleză în perioada 1859–1869.

Comoara de cauciuc a lui Leopold și descoperirea diamantelor în bazinul fluviului Orange din Africa de Sud, urmate în anii 1880 de o goană după aur, au dus însă la o frenezie a expansiunii. Francezii s-au extins spre vestul Africii, ajungând în țări precum Ciad, Senegal și Mali, care fuseseră leagănul civilizațiilor africane mai vechi, în încercarea

de a face legătura dintre matca fluviului Niger cu posesiunile lor din nord, de dincolo de Sahara. Britanicii s-au îndreptat spre nord, pornind din Africa de Sud, prin Zambia, Zimbabwe, Kenya și Malawi din ziua de azi, încercând să facă legătura între Capul Bunei Speranțe și Egipt, printr-o fâșie uriașă nord-sud, controlată de ei. Germania, ajunsă mai târziu la împărțirea prăzii, a capturat bucăți din restul ,,carcasei" – Tanganika, Togo, Namibia. În perioada dintre anii 1890 și 1914, frenezia cuceririi de noi teritorii a provocat nemulțumiri și gâlcevi între puterile europene. Dorința nesățioasă a Germaniei de a ocupa teritorii noi a fost una dintre cauzele declanșării Primul Război Mondial.

De la pădurile tropicale devastate, din bazinul fluviului Congo, prădate de cauciuc și de elefanți, apoi depopulate din cauza masacrelor belgiene, și până la regimurile brutale care s-au născut din umilințele care au urmat cuceririi și exploatării, ,,lupta pentru Africa" a fost manifestarea supremă a imperialismului târziu, lipsit aproape în totalitate de orice formă de respectare a promisiunilor. Unele dintre cele mai oribile practici care se mai observă în prezent în Africa, de la utilizarea copiilor-soldați (o idee belgiană) și până la amputarea brațelor, mâinilor sau picioarelor rebelilor, își au originea în aceste vremuri. Liniile trasate pe hartă acasă în Europa, împărțind triburile și grupurile în funcție de limba vorbită, sunt cel puțin în parte responsabile pentru succesiunea înființării unor state sortite eșecului, incapabile să pretindă loialitatea populației, constituind acea Africă dezorganizată contemporană. Este adevărat, medicii europeni au adus în Africa medicamente și droguri care au schimbat treptat situația creată de vechile boli prezente pe teritoriul Africii; dar aceleași medicamente le-au dat europenilor ocazia să pătrundă în mai multe zone ale continentului și să le exploateze pentru prima dată. Africa era mai slab populată și, de îndată ce au sosit acolo oameni protejați de medici și care beneficiau de o înarmare la scară industrială, populația africană a devenit aproape total neajutorată. Pentru a-i acorda o recunoaștere obiectivă, Leopold și-a dat seama instinctiv și foarte devreme de acest lucru.

Imperiul său congolez era atât de barbar, încât i s-a dus vestea, iar protestele europenilor au devenit din ce în ce mai intense. Povestea scriitorilor și a celor care au protestat făcând cunoscute ororile din Congoul belgian este impresionantă. Un fost funcționar naval numit Edmund Morel, care a depistat neconcordanța dintre încărcăturile care soseau, respectiv care plecau din Antwerpen – plecau doar arme și muniție, soseau doar fildeș neprelucrat și cauciuc – a fost un lider important al propagandei împotriva crâncenului sistem, înființând Mișcarea pentru Reformă în Congo. Morel era un ,,bun european" și aștepta o ocazie de a denunța atrocitățile lui Leopold. Alți bărbați renumiți, printre care se numără romancierul englez la origine polonez Joseph Conrad și, mai târziu,

naționalistul irlandez Roger Casement, au avut de asemenea o influență importantă, deși tradiția dizidenței față de Biserica Protestantă a fost mai importantă decât inițiativa oricăruia luat în parte. Acest curent de opinie s-a transformat în prima campanie umanitară a epocii moderne, echivalentul eduardian al organizațiilor Live Aid sau Amnesty International.

Poveștile de groază din ziarele europene și americane, care se succedau fără încetare, l-au înfuriat pe Leopold. Acesta a răspuns făcând presiuni, mituind și angajând propagandiști proprii, dar niciuna dintre aceste măsuri nu a avut vreun rezultat. Când o comisie de anchetă înființată chiar de el nu a reușit să mușamalizeze povestea, a fost nevoit în final să renunțe și să-și vândă imperiul particular statului belgian, după care au început reformele. Adam Hochschild, scriitorul american care a scris o istorie modernă minuțioasă a imperiului lui Leopold, citează date statistice prin care se arată că între anii 1880 și 1920 crima, inaniția, bolile și o reducere drastică a natalității au redus populația din Congo la aproximativ jumătate: ,,Aceasta ar însemna… că în timpul domniei lui Leopold și în perioada imediat următoare populația acestui teritoriu a scăzut brusc în mod dramatic cu aproximativ zece milioane de locuitori.“ [263]

Animale împăiate, uniforme, lanțuri și prăzi de la localnici sunt expuse într-una dintre clădirile de prost-gust, mai degrabă grotești ale lui Leopold, situată la periferia Bruxelles-ului. Este de înțeles că locuitorii Belgiei au făcut tot ce le-a stat în puteri pentru a uita de acest abil și deosebit de dezagreabil monarh. Totuși cel mai dramatic act de haos imperial a fost întreprins nu de un întârziat la masa istoriei, ci de inițiatorul imperialismului modern.

OPIU, RĂZBOI ȘI TRAGEDIE

Povestea a început de la o victorie a chinezilor asupra britanicilor, pusă la punct de una dintre cele mai controversate și mai tragice personalități istorice ale secolului al XIX-lea, Lin Zexu, sau ,,comisarul Lin“, după cum a rămas în memoria oamenilor. Scena evenimentelor era un mic sat în aval de importantul oraș Guangzhou, o lume a apelor de culoare gri-verzui, calde, cețoase, cu aerul vibrând de țânțari și cu miros de mâl. Lin, un bărbat corpolent, cu râs zgomotos și o mustață impresionantă, supraveghea distrugerea unui enorm transport de opiu. La ordinele împăratului chinez, acesta lichida cu meticulozitate douăzeci de mii de lăzi de opiu, care valorau cât mai multe comori la un loc.

Era foarte dificil să scapi de o cantitate atât de mare de drog vâscos, întunecat la culoare, cu miros pătrunzător. Lin avea o echipă de cinci sute de oameni care săpau gropi enorme, cu pereții căptușiți cu piatră și cherestea. Lăzile de lemn erau în picioare. Capsulele de mac, învelite în frunze de mac, erau zdrobite sub tălpi și aruncate în gropi, unde erau dizolvate în apă cu sare și var nestins. Amestecate până se transformau într-un terci cu miros respingător, ajungeau apoi să se scurgă într-un șuvoi, iar apoi în mare. Cantitatea de opiu era atât de mare încât operațiunea a durat trei săptămâni. Lin, poet amator, dar și funcționar guvernamental de succes, care se bucura de popularitate, compusese deja o rugă adresată mării, prin care își cerea iertare pentru poluare și sfătuia peștii și celelalte animale marine să se ascundă într-un loc protejat până la dizolvarea opiului. [264]

Acesta era finalul campaniei perseverente a comisarului Lin împotriva negustorilor străini din Guangzhou, în principal, dar nu în totalitate, englezi, în încercarea sa de a pune capăt comerțului cu opiu. Chinezii nu erau primii consumatori de opiu și nici măcar cei care l-au adoptat de la început. Pudra amară și nisipoasă care iese din semințele de mac a fost folosită încă din Antichitate, în Grecia, Imperiul Roman și în toată lumea arabă. Macul era cultivat în India sub domnia mogulilor și era transportat prin toată Asia de negustorii indieni și olandezi. Chiar în momentul în care oamenii lui Lin goleau casetele de lemn în fluviul Guangdong (Fluviul Perlelor), opiul era consumat și în Marea Britanie. Scriitori precum Thomas de Quincey și poeți precum Coleridge și Crabbe erau dependenți de opiu. Cuceritorul britanic al Indiei, Robert Clive, a murit în urma unei supradoze. Opiul era prescris sub denumirea de laudanum, un ,,medicament“ în stare lichidă care se bucura de mare popularitate și în rândurile bărbaților și femeilor din clasa muncitoare, care luptau să se adapteze la revoluția industrială. Era administrat până și copiilor mici, pentru a-i face să înceteze plânsul. Doar chinezii au trecut însă la un nou mod de a-l consuma – fumându-l, amestecat cu tutun. Astfel, opiul avea un efect mai puternic, inducând o dependență mai mare consumatorului, în consecință, o stare de transă mult mai periculoasă – diferența a fost comparată cu cea dintre senzația în urma trasului cocainei pe nas și senzația dată de fumatul unor țigări cu cannabis.

Nimeni nu știe cu certitudine cât de mulți bărbați chinezi (întrucât aceasta era în principal o îndeletnicire masculină) deveniseră dependenți în anii 1830. Conform estimărilor de la acea vreme, numărul dependenților varia între 4 și 12 milioane. Oricare ar fi cifra exactă, toți erau de părere că rata dependențelor creștea rapid, în pofida unui edict draconic împotriva comerțului de opiu, emis de împărat în 1799. În copilărie, Lin văzuse efectele drogului în provincia sa natală Fujian, unde a transformat bărbați harnici în fantome năuce. A devenit un susținător înflăcărat al luptei antidrog. Se bucura de

asemenea de celebritate printre birocrații chinezi, întrucât oprise o revoltă a țăranilor prin persuasiune, și era știut după porecla ,,cer albastru“ datorită reputației sale de funcționar de stat imposibil de corupt, situație rar întâlnită. Însărcinat de împărat să rezolve problema drogurilor în Guangzhou, Lin a sosit în oraș cu un amalgam sofisticat de ,,bețe și morcovi“. Printre ,,morcovi“ se număra o amnistie de optsprezece luni pentru consumatorii dependenți și un refugiu destinat fumătorilor, unde aceștia să se lase de cumplitul obicei. Printre ,,bețe“ se număra pedeapsa cu moartea pentru instigator – strangularea lentă pentru chinezi, decapitarea pentru străini.

Cele mai importante ,,bețe“ erau destinate negustorilor străini, deoarece opiul curgea în valuri din India britanică, unde noua putere colonială ocupase câmpurile de mac mogule. În primul rând, negoțul cu opiu era neoficial și clandestin, pe care Compania Britanică a Indiilor de Est, cea sancționată oficial, îl deplora. Înainte contrabanda era doar de mică anvergură și se desfășura în principal prin singura cale de acces a negustorilor străini în China imperială, respectiv prin așa-numitele făbricuțe, adică un mic cartier de barăci, case și curți situat imediat în afara Guangzhou-ului, unde se desfășura negoțul. Economia globală a intrat în joc.

Cea mai mare dependență a britanicilor nu era însă față de opiu, ci față de ceai, iar acesta era cultivat pe atunci doar în China. Obsesie națională benignă a britanicilor pentru ceai, care continuă până în ziua de azi și a jucat un rol foarte ciudat în piederea coloniilor britanice din America, era costisitoare, dar și extrem de lucrativă pentru guvernul britanic. La începutul secolului al XIX-lea guvernul britanic taxa ceaiul la 100% din valoarea acestuia, uneori comerțul cu ceai aducând suficiente fonduri pentru a acoperi jumătate dintre cheltuielile pentru mașina de război britanică pe plan mondial, Marina Militară Regală Britanică. Pe de altă parte, chinezii refuzaseră de multă vreme să cumpere în contrapartidă mărfuri britanice, pentru a echilibra valoarea ceaiului importat, așa că avea loc un transfer unilateral enorm și potențial falimentar de argint și aur britanic. Acesta era fenomenul care îngrijora de fapt Londra. În primul rând, în comparație cu ceaiul și cu argintul, opiul era o problemă secundară.

Apoi, muncitorii din fabrici dependenți de laudanum au intrat în această poveste. Filaturile de bumbac britanice, care produceau îmbrăcăminte ieftină, aveau o piață de desfacere în India. Dacă opiul indian ar fi adus argintul înapoi din China, atunci India ar fi putut cumpăra bumbac și alte bunuri din Marea Britanie, care, la rândul ei, își putea plăti ceaiul. Era genul de comerț multiplu, deschis brusc de industrialism. Plata în argint a ceaiului – comerț nefavorabil pentru britanici – s-a transformat într-un menuet în patru direcții al ceaiului, opiului, bumbacului și argintului – mecanism foarte profitabil pentru

britanici. Compania Britanică a Indiilor de Est vindea opiul în India ,,negustorilor de la țară", comercianți independenți ale căror vase îl transportau apoi pentru a alimenta piața chineză aflată în expansiune. Când monopolul Companiei a fost în fine desființat, opiul în continuare clandestin a inundat piața.

Aceste evenimente produseseră criza care era motivul principal al sosirii lui Lin în Guangzhou. Săracul comisar credea că nu are decât să pună capăt unei dependențe nefaste. De fapt, era pe cale să aducă două imperii în prag de război.

Războaiele Opiului au rămas în memoria colectivă cele mai păcătoase conflicte în care a fost implicat Imperiul Britanic, un atac nemilos asupra teritoriului, moralității și suveranității unei Chine pe jumătate adormite, șubrezite și incompetente. În China, Tratatul de la Nanjing din 1842, care a încheiat primul Război al Opiului, l-a umilit pe împărat și a deschis comerțului britanic larg porțile imperiului către ocean, rămânând până în zilele noastre în amintirea colectivă ca o umilire națională. Conducătorii comuniști au folosit începând din 1949 tratatul unilateral ca pe un exemplu de marcă al eșecului ultimei dinastii a Chinei, Qing, în fața poporului chinez. În Occident, inclusiv în Anglia, comerțul cu opiu, de tristă amintire, desfășurat în mod cinic de-a lungul drumurilor misionarilor, este considerat unul dintre abuzurile imperiale care nu pot fi scuzabile.

Adevărata poveste este puțin diferită.

În primul rând, imperiul dinastiei Qing nu era șubred. Avea un împărat slab și se confrunta cu revolte interne, dar aceasta era o situație cu totul excepțională în istoria chineză. Dinastia domnea în China din anul 1644, de pe vremea când și britanicii se confruntaseră cu frământările violente ale revoluției. La fel cum Carol I s-a văzut înfrânt, ultimul împărat Ming, Chongzhen, s-a spânzurat în palatul său când un rival parvenit a incendiat periferia Beijingului. Capitala a căzut în scurt timp în mâinile manciurienilor, care veneau din stepă, la început fiind nomazi din teritoriile nordice, a căror armată cuprindea mongoli mândri de strămoșul lor Genghis-Han. Imperiul Ming, deși una dintre cele mai mărețe dinastii din îndelungata istorie a Chinei, suferise din cauza unei crize financiare care-l secătuise. După eșecul vechiului sistem monetar bazat pe monede de cupru găurite, înșirate pe sfoară, iar apoi al banilor tipăriți pe hârtie, se bazase pe argint, cea mai mare parte a metalului prețios fiind de import. (Tot banii fuseseră și motivul problemelor regelui Carol.) Când importurile de argint s-au redus masiv, Curtea dinastiei Ming a fost nevoită să treacă la adoptarea unor taxe și mai împovărătoare.

De când cele mai puternice și mai bogate grupuri din China au fost scutite de la plata taxelor, sau au evitat pe altă cale plata taxelor (acestea fiind reverberații ale Franței lui Ludovic al XVI-lea), povara a căzut pe umerii săracilor, în special asupra celor de la oraș. O succesiune de recolte slabe și epidemii de ciumă au provocat revolte și câteva rebeliuni majore. Cea mai gravă dintre acestea a fost condusă de Li Zicheng, care s-a autointitulat ,,prințul năvalnic", a distrus câteva orașe extraordinare și a sfârșit alungându-l pe ultimul reprezentant al dinastiei Qing înainte să fie învins la rândul său de manciurieni.

Nimeni nu ar fi pariat nici măcar o sumă mică, darmite una mare, pe faptul că manciurienii vor ajunge să conducă cu succes China. Din punct de vedere etnic erau o populație distinctă, care venea de dincolo de granițele imperiului propriu-zis. Zona extrem de importantă pentru ei era la nord-vest de Coreea, dar stabiliseră o rețea de alianțe și de favoriți atât de puternică – mongoli, tibetani și câțiva chinezi han –, încât au fost capabili să se stabilească în nordul Chinei și să se declare dinastia nordică. După 1644 au revendicat ,,Mandatul Cerului" de la dinastia Ming și au cucerit în final sudul, stăpânind o zonă foarte asemănătoare ca dimensiune și formă cu China modernă. Totuși au rămas venetici. Dinastia Ming, care trimisese faimoasa flotă de jonci de război în India și Africa, după care le-a rechemat și a fost promotoarea uneia dintre cele mai extraordinare și mai rafinate perioade de înflorire a artei și culturii chineze, fusese o dinastie băștinașă, care învinsese precedenta dinastie ,,străină" a mongolului Yuan. Cum ar fi putut o bandă de semibarbari să cucerească și să administreze cel mai mare imperiu de pe planetă?

Totuși manciurienii au reușit. Mai întâi au înfrânt rezistența prin război, manifestând o cruzime înspăimântătoare la cucerirea primului oraș important și utilizând tunurile și cavaleria în bătălii similare probabil celor purtate în Europa la acea vreme. Apoi au impus dinastiei Han înfrânte codurile vestimentare manciuriene, la care se adaugă punerea în aplicare a ,,ordinului cozii" – aspectul ,,chinezesc" caricatural care avea să devină în curând faimos în Europa. Rezistența dinastiilor Han și Ming a continuat vreme îndelungată, la fel ca revolta musulmanilor și alte revolte regionale; iar manciurienii nu au fost niciodată acceptați cu adevărat. Aceștia au reformat însă și au îmbunătățit sistemul administrației Ming și, sub conducerea unei serii de mari împărați – Kangxi, YongQin Wang și Qianlong –, au cârmuit cu succes un imperiu din ce în ce mai populat și mai bogat, începând din anii 1660 și până la criza opiului, în același timp cu revoluțiile franceză și americană și apariția capitalismului industrial. Aceasta a fost o realizare majoră.

Cele optsprezece provincii ale Chinei au fost conduse de o ierarhie de funcționari de stat,

selectați prin intermediul sistemului concurenței sălbatice bazat pe învățarea și recitarea textelor clasice. Majoritatea milioanelor de chinezi tentați să le studieze, nu vor trece examenele și deși sistemul susținea sus și tare că promovează originalitatea gândirii, producea doar birocrați cultivați și dedicați. În interiorul imperiului, o rețea complexă de drumuri de stat ale poștei facilitau transmiterea rapidă în capitală a informațiilor legate de ceea ce se întâmpla la mii de kilometri distanță. Forțele militare chineze erau mai înapoiate decât cele europene ca aptitudini tehnice, dar nu cu mult mai înapoiate. Aveau tunuri de mult mai multă vreme decât europenii, joncile lor de război aveau o experiență îndelungată de luptă și înfrângere a piraților locali și, întrucât reprimaseră numeroase revolte, armatele împăratului erau oțelite în luptă. Pe scurt, China manciuriană nu era neajutorată. Dacă dinastia nu s-ar fi confruntat cu efectele revoluției industriale desfășurate la o distanță atât de mare, nu avem niciun motiv să credem că nu ar fi continuat să devină din ce în ce mai puternică. A fost doar condamnată de ceea ce s-a întâmplat în Manchester și Birmingham.

Chiar înainte de criza opiului, China avusese un împărat harnic, tenace, cu o domnie lungă, Daoguang, al șaselea din spița manciuriană. A domnit peste aproape patru sute de milioane de oameni, majoritatea țărani, dar incluzând un număr de orașe de negustori puternice, care trimiteau cereale, sare, mătase și articole de lux de-a lungul și de-a latul țării. China era cea mai bogată și mai populată țară din lume și își desfășura activitatea în cinci limbi. În această privință, se asemăna cel mai mult cu Imperiul Austriac și regatul maghiar al Habsburgilor. China condusă de Qing nu avea rivali locali. Exista doar China, buricul pământului, iar undeva la granița ei erau state slabe care-I implorau îndurarea.

Aceasta explică atitudinea trufașă față de uriașa misiune diplomatică britanică la Beijing din 1793, condusă de Lordul George Macartney. Învești mântat splendid, Macartney sosise pe un enorm vas de război, însoțit de nouăzeci și cinci de însoțitori, aducând lână, arme, ceasuri, picturi și instrumente muzicale britanice, precum și un balon cu aer cald (cu un pionier al zborului cu balonul la bord). Expediția sa necesitase 2 495 hamali pentru a-l aduce pe uscat. Excelența sa fusese șiret și negociase piedicile intrării la împărat, inclusiv eludarea umilitoarei ploconiri în fața acestuia. Propunerea sa de a înființa o ambasadă britanică permanentă în Beijing și una chineză în Londra, ca preludiu al unui comerț mai intens, a fost respinsă cu dispreț. Qianlong a acceptat salutul cu ,,umilință și obedință“ al lui George al III-lea, dar a explicat că nu dorea micile fleacuri, ,,și nu avem nici cea mai mică nevoie de manufacturile din țara voastră“. [265] Pentru chinezi, britanicii erau doar un alt trib de importanță minoră aflat la orizont.

Astfel, când comisarul Lin a sosit în 1839 pentru a rezolva serioasa problemă locală a

negustorilor britanici ce debarcau în număr mare în sudul Chinei, aducând cu ei droguri care dau o dependență puternică, se considera pe o poziție de forță. Era foarte conștient de faptul că negoțul cu ceai era bun pentru comercianții și cultivatorii chinezi și nu încerca să închidă total această țară.

Maniera sa directă se observă foarte bine dintr-o scrisoare adresată reginei Victoria, bine cumpănită, dar neînduplecată. Habar nu avea că în Marea Britanie opiul era disponibil și legal – ce idee bizară! – și-i explica răbdător că ,,acest produs nociv este fabricat de anumite persoane diabolice, în locuri aflate sub stăpânirea voastră. Desigur, nu este fabricat și nici vândut la porunca voastră.“ I-a cerut să oprească acest comerț și să-i confirme ulterior încetarea lui, promițând că dacă o va face, ,,voi acționa adoptând o atitudine amabilă, care poate influența de asemenea cursul lucrurilor în favoarea voastră“. Regina Victoria nu a primit niciodată scrisoarea lui, deși mai târziu a fost publicată în ziarul *The Times*, provocând multe râsete la adresa ignoranței străinilor. În realitate, în Londra se desfășura o dispută acerbă legată de ticăloșia comerțului cu opiu; dar comerțul complex care implica argintul, ceaiul și bumbacul era prea lucrativ pentru a renunța la acest sistem.

Marea greșeala a lui Lin a fost că a amenințat cu folosirea forței împotriva negustorilor străini din Guangzhou. Lin a început intimidându-i pe negustorii chinezii extrem de bogați, care colaborau cu negustorii străini. Pe un ton categoric, le-a ordonat britanicilor, americanilor și altora să înceteze comerțul cu opiu și să predea întregul stoc de opiu pentru a fi distrus. Când aceștia au refuzat, Lin a bătut în cuie porțile ,,făbricuțelor“, după care i-a înfometat pe cei aflați înăuntru. Străinii au descoperit că servitorii îi părăsesc rapid, unii dintre ei reapărând mai târziu în cadrul unei formațiuni de luptă militare chineze, care făceau instrucție în fața ferestrelor negustorilor. Toată noaptea chienzii au bătut gonguri pentru a-i ține trezi pe străini. Situația a suferit o escaladare până la un nivel situat între asediu și o criză a ostaticilor, în urma căreia Lin urma să se bucure de un succes imediat și total. În final, funcționarul de stat britanic care se ocupa de problemă le-a promis negustorilor că guvernul britanic îi va despăgubi pentru pierderile lor, atâta timp cât îi predau lui Lin întreaga cantitate de opiu solicitată. Confruntați cu falimentul și temându-se pentru viețile lor, aceștia au fost de acord. Lin și-a primit opiul și l-a distrus în mod public, fără nicio ,,pierdere“, cum se întâmplă la atât de multe capturi de droguri moderne. Britanicii au plecat, mulți dintre ei urcând la bordul unor vapoare care plecau din Hong Kong.

Greșeala lui Lin a fost că-l implicase pe funcționarul guvernamental britanic care promisese că statul britanic îi va despăgubi pe negustori, transformând o problemă care-i

implica doar pe negustori într-o provocare politică. Acest gest va da apă la moară celor care făceau presiuni în favoarea opiului în Londra pentru a stârni un război. Este foarte clar din dezbaterile parlamentare și polemicile din presa vremii că mulți oameni înțelegeau exact natura comerțului cu opiu și de ce comerțul cu opiu crea o dependență aproape la fel de puternică precum consumul acestui drog. Britanicii erau dependenți de ceai; guvernul lor era dependent de taxele percepute; dependenții de droguri din China erau prea departe ca să mai conteze. Această dispută dură, insuportabilă și imorală era acum condimentată cu falsa indignare la adresa tratamentului revoltător aplicat supușilor britanici – nu mai puțin decât servitori ai coroanei – și a nerușinatelor amenințări ale lui Lin. Își apărau profiturile? Nu, aceasta era deja o problemă de mândrie națională. Lin și-a făcut un deserviciu solicitându-le britanicilor să promită că vor preda autorităților chineze toate persoanele aflate la bordul unui vas de contrabandă cu opiu, ceea ce pentru contrabandiști ar fi însemnat moarte sigură. Lin era fără îndoială foarte mândru de succesul său și avea o atitudine agresivă față de ceea ce considera a fi slăbiciune fricoasă britanică. Chinezii erau renumiți pentru mândria lor.

La fel erau însă și britanicii, iar diferența dintre cele două tabere era următoarea: chinezii aveau o armată care, deși viteză, folosea în continuare muschete și lănci, arcuri și săgeți; la care se adăuga o flotă de jonci din lemn, ale căror tunuri erau fixe și astfel nu puteau ținti. Britanicii aveau trupe moderne, disciplinate și o flotă care se baza pe canoniere puse în mișcare de motoare cu abur. *Nemesis* era de asemenea un vapor britanic formidabil, cu abur și cu zbaturi de fier, aproape imposibil de scufundat – cel mai modern vas militar la acea vreme.

Războiul a început cu complicate provocări, revendicări venite ca răspuns, insulte și crime, dar după sosirea în forță a Marinei militare regale britanice în largul coastelor chineze, balanța s-a înclinat clar de partea acestora. Fluviul Guangdong în orașul Guangzhou a fost supus unei blocade. Principalele porturi situate de-a lungul coastei, inclusiv Shanghai și Nanjing, au fost bombardate și capturate. Trupele de chinezi au fost secerate la pământ. Soldații manciurieni, care nu au suportat să fie prinși de vii, și-au ucis soțiile și copiii înainte să se sinucidă; iar milițiile populare au fost făcute una cu pământul de muschetele britanice. Până atunci Lin fusese ridiculizat în public de către împărat, care a afirmat despre el că „nu e mai bun decât un idol din lemn" și l-a demis. Umilitorul Tratat de la Nanjing, semnat într-un final, prevedea de asemenea acordarea de către China a unei enorme despăgubiri statului britanic, deschiderea a cinci porturi chineze pentru comerțul internațional, cedarea Hong Kong-ului, care devenea astfel colonie britanică și, da, continuarea în legalitate a comerțului cu opiu. În următorii doi ani, un

sfert dintre vasele care vor sosi în Hong Kong transportă opiu.

Înfrângerea a fost un dezastru pentru dinastia manciuriană, dar și pentru China. Autoritatea imperială a fost pusă curând după aceea sub semnul întrebării de către un cult bizar, condus de un chinez din sudul țării care, spre deosebire de Lin, i-a fost respinsă candidatura la un post de funcționar public și mai târziu a anunțat că este fratele mai mic al lui Iisus Hristos și, în consecință, fiul lui Dumnezeu. Mișcarea lui Hong Xiuquan, cunoscută sub denumirea de Adoratorii lui Dumnezeu, se adresa cu precădere dependenților de opiu. Flagelul consumului de droguri se întinsese deja în toată China, iar dependenții care voiau să se lase de opiu erau încurajați să se dedice unui regim riguros de abstinență. În parte proto-comuniști, în parte fanatici religioși, în 1853 adepții lui Hong s-au răzvrătit și au ocupat orașul Nanjing, provocând un masacru de proporții. Hong a creat un fel de curte, care a rezistat peste un deceniu. Luptele îndelungate și crâncene ale Răscoalei Taipingilor, după cum a fost denumită revolta Adoratorilor lui Dumnezeu, au devastat centrul Chinei și se estimează că au provocat moartea a douăzeci de milioane de oameni, în cel mai devastator război civil din istoria universală.

Peste toate acestea a mai venit un al doilea război între Regatul Unit al Marii Britanii și al Irlandei, căruia i s-au alăturat de această dată și alte forțe occidentale, și imperiul manciurian.

„Al Doilea Război al Opiului“ a rămas în memoria colectivă în principal pentru incendierea Palatului de Vară al împăratului, din afara Beijingului, de către trupele britanice, ca răzbunare pentru modul oribil în care au fost uciși captivii ajunși pe mâinile chinezilor. Palatul de Vară era mult mai mult decât o simplă clădire. Era un teritoriu vast pe care se aflau palate, pagode, pavilioane, biblioteci, temple și grădini minunate, care cuprindeau o mulțime de obiecte de artă chinezești, iar devastarea acestora a fost una dintre cele mai cumplite lovituri culturale date Chinei de către un străin. Devastarea este echivalentă cu acțiunea unei armate care distruge toate bisericile, catedralele, palatele și muzeele din centrul Londrei sau cu demolarea clădirilor din inima Parisului. Lin, care credea că va aduce un viitor mai luminos și imaculat chinezilor, luptând împotriva calamității dependenței de droguri, nu a mai ajuns să vadă toate acestea. El a fost iertat ulterior de împărat și i s-a comandat să înăbușe Răscoala Taipingilor, dar, din fericire pentru el, a murit înainte să se arate în toată amploarea ei oroarea pe care o declanșase fără să-și dea seama. Modernizarea nu a fost nicicând mai respingătoare.

BINE CUNOSCUT ȘI NECUNOSCUT

Până în anii 1880, capitalismul ajunsese în țări din întreaga lume aflate într-o cursă a modernizării. Iminentul Prim Război Mondial va fi nu numai un război al imperiilor, ci și primul război între inamici capitaliști cu puteri comparabile – și de aceea avea să fie atât de cumplit. În mai multe privințe, lumea sfârșitului de secol al XIX-lea era o imagine pe dos a celei din prezent. Aproape toate țările, cu excepția Statelor Unite și a Franței, erau în continuare monarhii, nefiind încă republici. Puterile europene dominau, iar Asia era la pământ. Nu existau instituții internaționale care să aibă o importanță relevantă. Rasismul era răspândit aproape peste tot și era considerat normal. Din alte puncte de vedere, există paralele foarte clare cu situația din prezent: lumea era în curs de deschidere, comunicațiile deveneau din ce în ce mai rapide, migrația oamenilor era substanțială și erau vremurile unei explozii de inventivitate care crea o nouă economie de consum ce se răspândea de pe un continent pe altul.

Cel mai important lucru, care se datora posibilității de a călători mai rapid, apariției cablurilor de telegraf și a mijloacelor de publicare în masă, a fost simplul fapt că ideile se răspândeau aproape imediat. Existau anumite centre ale inventivității. Germania, unită sub conducere prusacă după ce a câștigat un război scurt și decisiv împotriva Franței, avea o reputație deosebită în ce privește inginerii, școlile tehnice și oamenii de afaceri ambițioși, și a venit cu o gamă uluitor de vastă de invenții într-un interval de timp extrem de scurt. Nikolaus Otto, care lucra în principal în Frankfurt și Köln, este unul dintre candidații de frunte la titlul de cel mai influent om al secolului al XIX-lea pentru inventarea motorului cu combustie internă în patru timpi, dar este secondat îndeaproape de către Karl Friedrich Benz din Karlsruhe, al cărui vehicul pe trei roți, care funcționa cu benzină, Motorwagen, a fost patentat în 1885, după care a inventat o pleiadă de vehicule mai mari și mai puternice; și de Rudolf Diesel, inventatorul bavarez al motorului diesel.

A urmat un val uriaș de inventivitate pe întregul mapamond, din Statele Unite până în Italia, din Austria până în Franța, din Regatul Unit al Marii Britanii și al Irlandei până în Elveția, în timp ce indivizi și mici companii concurau pentru a îmbunătăți atât combustibilul, cât și proiectul în sine, inventând noi arbori cu came, sisteme de răcire și direcție, frâne și caroserii. Automobilul cu patru roți Clément-Panhard, lansat pe piață în 1894, a fost probabil primul care se asemăna cât de cât cu o mașină modernă – ei bine, doar puțin –, dar a fost depășit rapid.

Dezvoltarea automobilului a fost un triumf al sistemului capitalist, care evoluase mai întâi în Marea Britanie, după care se răspândise cu repeziciune. În parte, secretul nemților consta în excelenta lor pregătire tehnică și inginerească și în tradiția îndelungată a măiestriei meșteșugărești; iar Germania, la fel ca Statele Unite și Franța, avea acum un

sistem eficient de patentare, permițându-le inventatorilor cum ar fi Benz și Otto să se îmbogățească. (Săracul Diesel era mai puțin priceput la afaceri și, rămânând fără bani, probabil s-a sinucis aruncându-se în Canalul Mânecii.) Revistele tehnice și exportul intens al diferitelor modele de automobile au accelerat cursa îmbunătățirii acestora, care în curând au întrecut primele realizări industriale, cum ar fi trenurile și vapoarele ce funcționau cu motoare cu abur. Pentru început, automobilele erau pentru bogătașii fandosiți și erau privite cu suspiciune și luate în derâdere de majoritatea populației, în special când erau exportate în locuri îndepărtate față de locul lor de origine, în Australia sau Japonia.

Marele inventator al Americii, Thomas Edison, care a inventat becul electric, fonograful și kinetoscopul (printre alte peste o mie de patente pe numele său), era un entuziast fanatic al producției în masă. Acesta este cu siguranță rival cu Benz la categoria cei mai inteligenți precursori ai secolului XX. Unul dintre protejații săi, un inginer imigrant care provenea dintr-o familie anglo-irlandeză. pe nume Henry Ford, a fost încurajat de Edison să înființeze o companie producătoare de automobile. După diverse obstacole și falimente răsunătoare, în 1908 Ford a adus pe piață Modelul T, o mașină ieftină, ușor de întreținut și ușor de condus, destinată omului de rând. Răspândirea ziarelor a fost fundamentală pentru publicitatea făcută automobilului, iar Ford și alți producători de automobile au apelat la publicitate anunțând în presă curse de mașini locale și naționale, cu piloți de curse faimoși, precum și inovații de tot felul. Și mai important este faptul că în 1913 Ford, împreună cu un grup de angajați, a început lucrul pe o linie de asamblare, accelerând astfel enorm producția. Această măsură, pe lângă atitudinea paternă a lui Ford față de angajații săi – era un patron care plătea salarii relativ mari, dar era un dușman categoric al sindicatelor muncitorești –, a condus la o situație destul de strâmtorată în pragul următoarei faze a capitalismului industrial.

Am văzut deja efectele goanei după cauciuc din Africa (mai întâi pneuri de bicicletă, în curând pneuri de automobil), dar capitalismul din epoca lui Ford avea nevoie de mult mai mult – benzină, petrol, cărbune și oțel. Automobilele sale au fost vândute în Europa și în coloniile acesteia, în Statele Unite și în zone din America de Sud, dar goana sa după materie primă a ajuns și mai departe. Aceste progrese aveau să elibereze omenirea de dependența puternică față de transportul cu cai și de hamalâcul uman, creând o lume în care mult mai mulți oameni aveau mult mai multă libertate de mișcare, eliberându-le o parte din timp pentru a face mai multe afaceri. O asemenea inovație urma să producă, desigur, o poluare atmosferică uriașă și să dezvolte extracția de petrol, cu consecințe deosebite pentru Orientul Mijlociu.

Hrănirea oamenilor e mai importantă decât libertatea lor de mișcare. În consecință, mai importante decât automobilul erau progresele de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX privind fertilizarea solului. Epuizarea fosforului și a azotului este o consecință secundară inevitabilă a agriculturii intensive, care duce lent, dar sigur, la reducerea cantitativă a recoltelor. Guano – găinațul pasărilor marine recoltat de pe falezele din Chile și Peru – a fost adus în Europa și în Statele Unite pentru a ajuta la înlocuirea azotului; inventarea unui îngrășământ artificial pe bază de fosfați de către un fermier englez a ajutat de asemenea la păstrarea producției la un nivel ridicat. În orice caz, abia în 1908 un om de știință german, Fritz Haber, a rezolvat problema extragerii azotului din aer utilizând amoniac. A urmat uriașa creștere a productivității în agricultură. Haber era un naționalist fervent care, mai târziu, a produs gaze toxice pentru armata germană în Primul Război Mondial, dar, fiind evreu, a fost nevoit să se refugieze în Regatul Unit al Marii Britanii și al Irlandei de Nord, când naziștii au preluat puterea – deci o personalitate ambiguă. S-a susținut însă că îngrășămintele chimice au permis unui număr de două miliarde de oameni să supraviețuiască și să mănânce în prezent, ceea ce-l face pe Haber una dintre cele mai influente personalități ale tuturor timpurilor. Pe termen scurt, însă, au existat alți nemți a căror influență asupra lumii îi transformă în rivali ai lui Haber.

CETĂȚEANUL JOVIAL DIN BERLIN

Ce fel de persoană a definit cel mai bine prima parte a secolului XX? Nu un soldat, în pofida războaielor. Nu un revoluționar profesionist sau un om de știiință. Nici măcar Ford sau Edison. Nu, din Marea Britanie și până în India, de la administratorii coloniali ai Franței la statul terorii instaurat de Lenin și până la economia capitalistă a Statelor Unite, sunetele caracteristice ale acestor vremuri sunt scârțâitul penelului pe hârtie și clămpănitul tastelor mașinii de scris. Prin urmare, răspunsul la întrebarea noastră este: birocratul. Aceasta este epoca administratorului de profesie, care ia troleibuzul pentru a merge la muncă, unde-l așteaptă dosarele sale. În biroul său, își va atârna haina în cuier, își va aprinde o țigară, după care se va așeza la biroul său pentru a înregistra încasarea impozitelor sau numărul de contrarevoluționari arestați sau pentru a scrie un raport despre cazurile de febră tifoidă. Ceea ce își dorește acesta mai presus de orice, indiferent dacă lucrează în spatele plaselor de țânțari la ferestrele din Calcutta sau a geamurilor acoperite cu brumă din Moscova, este promovarea.

Birocrația chineză era faimoasă pentru înregistrările meticuloase și administrația

imparțială, uneori de-a dreptul nemiloasă. La sfârșitul secolului al XIX-lea, economiile avansate din Occident îi prinseseră din urmă pe cei mai evoluați în ale birocrației. Puterea statului creștea din ce în ce mai rapid. În Marea Britanie, David Lloyd George și Winston Churchill plănuiau să creeze pensii de stat și asigurări sociale de stat. În Japonia, miniștrii Revoluției Meiji continuau cursul rapid de modernizare și instruire. Nicăieri nu erau însă progresele birocrației în folosul modernizării mai radicale și mai profesioniste decât în Berlin. Cancelarul german Bismarck unificase Germania prin războaie și prin extinderea unei uniuni vamale care favoriza comerțul intern, după care, creând cel mai impresionant stat al bunăstării din lume, a reușit să împletească micile state ale confederației germane într-unul singur. Birocrația germană era renumită. Aceasta avea o atmosferă militarizată. Diferența era că în birourile cu furnir de lemn ale statului german, față de regimentele formidabile ale armatei prusace, un ne-aristocrat putea ajunge în vârful ierarhiei.

Arthur Zimmermann a fost unul dintre cele mai ilustrative exemple de om nou. Era genial, un ,,bun cetățean", modest, eficient și neobosit. În 1916, ambasadorul american la Berlin îl descria ca fiind ,,un tip de neamț corpolent și foarte jovial", iar *New York Times* a salutat venirea lui la conducerea serviciului diplomatic al Kaiserului ca fiind victoria unui ,,om al poporului" care ajunsese prin muncă să ocupe un post într-o lume dominată mai demult de iuncherii prusaci, aristocrați cu titlurile lor ,,von". Zimmermann aparținea clasei de mijloc, ,,un burlac neamț corpolent, simpatic, de 58 de ani, cu ochi albaștri, păr blond-roșcat și cu mustață stufoasă". [266] Născut într-o regiune a Prusiei care face parte în prezent din Polonia, avea pregătire de avocat când s-a alăturat serviciului consular din Berlin. În peregrinările sale a fost martorul reprimării rebelilor din China. Datorită muncii serioase, eficienței și obedienței sale a urcat în rang, continuând să fie sincer, direct și neplictisitor. Se mândrea cu o cicatrice rezultată în urma unui duel, care pe atunci era aproape obligatorie pentru un bărbat german ambițios. Trecuse la serviciul diplomatic în 1902 și continuase să urce în ierarhie. Penelul său era neobosit. Sfaturile sale erau mereu bine cumpănite.

Cu toate acestea, există un motiv pentru care Zimmermann poate fi considerat cel mai distructiv om din generația sa. A fost responsabil pentru atragerea Americii în Primul Război Mondial și, în consecință, pentru tratatele de pace dezastruoase impuse de președintele Woodrow Wilson. A stârnit răscoala de Paște din Irlanda, cu tragicele ei consecințe sângeroase. A încercat să pornească Jihadul islamic împotriva britanicilor, declarat în întregul Orient Mijlociu (dar, din fericire, a eșuat). A fost de asemenea un factor-cheie în decizia nemților de a-l trimite pe liderul revoluționar Lenin într-un tren

blindat în Rusia, pentru a agrava situația de acolo. Această manevră a fost fără îndoială oarecum un succes. Dacă Lenin nu ar fi ajuns în Rusia, e mult mai puțin probabil ca minoritatea sa bolșevică să fi fost capabilă să confiște revoluția antițaristă și să pună bazele statului sovietic. Aceasta este o listă de învinuiri care-i pot fi aduse.

Istoricul american Barbara Tuchman avea cu siguranță dreptate când spunea că, întrucât Zimmermann a fost ,,un bărbat care a urcat prin propriile sale puteri în ierarhia aristocrată a serviciului consular, a devenit mai Hohenzollern decât Kaiserul. Deoarece își dorea să fie «unul dintre ei» era mai dispus să fie tradițional și a fost mai ușor de atras în tabăra elitei conducătoare.“ [267] Zelul nepoftitului care-și dorește integrarea în sistem și disponibilitatea mai mare de a fi maleabil, este o situație frecvent întâlnită în cadrul instituțiilor, de la guverne până la bănci internaționale. În acest caz, urcarea lui Zimmermann până în vârful ierarhiei serviciului consular german s-a petrecut într-un moment crucial al Primului Război Mondial, când exista o presiune politică uriașă pentru o miză gigantică. Zimmermann ocupa acel post deoarece era genul care să forțeze ritmul în interiorul a ceea ce devenise un fel de dictatură regală-militară, nu pentru că era un democrat sau un om cu vederi moderne.

Problema era simplă. Primul pariu făcut de Germania imperială fusese pierdut. Prin lovitura fulgerătoare dată Franței în 1914 nu reușise să ajungă la Paris și să pună capăt războiului atunci și acolo, deși se apropiase la amăgitoarea distanță de 70 de kilometri de ținta ei. În schimb, micuța Forță Expediționară Britanică, împreună cu disperatele armate franceză și belgiană, rezistaseră atacului german. Până în 1915 ambele tabere ajunseseră să fie literalmente prinse în mocirlă de-a lungul unei linii de tranșee care se întindea de la Marea Nordului și până în Elveția. Era clar că noua tehnologie de război, o combinație de piese de artilerie uriașe, mitraliere, gaze toxice și sârmă ghimpată, era de departe mult mai eficientă în apărare decât în atac. Nimeni nu putea trece dincolo de ea. Deși armata germană repurtase victorii uriașe asupra armatelor ruse ale țarului Nicolae al II-lea în est, Germania era acum supusă unei blocade de pe mare; nu putea rezista la infinit.

Exista însă o singură cale pentru ca Germania să învingă chiar și efectivele militare și forța industrială a Imperiului Britanic, iar aceasta consta în împiedicarea aprovizionării Marii Britanii cu combustibil, alimente și materii prime. Acest lucru era categoric posibil. Prin urmare, războiul pe mare purtat între cuirasate nu era mai puțin decisiv decât războiul terestru, flota extraordinar de eficientă a submarinelor germane având ocazia să scufunde atât de multe vase comerciale încât Marea Britanie ar fi fost forțată să ceară pace. La această etapă, Marina Regală Britanică de Război nu avea un răspuns eficient la războiul submarinelor, iar Atlanticul s-a transformat într-un cimitir al vaselor comerciale.

Problema Germaniei era că, pentru a obține o eficiență sută la sută, trebuia să le permită submarinelor ei să scufunde absolut orice vas care se îndrepta către un port britanic sau francez, inclusiv vapoarele țărilor neutre, și în primul rând pe cele americane. Războiul „total" al submarinelor ar fi revoltat populația Statelor Unite, care evitase până acum să se implice în conflict, și l-ar fi determinat pe președintele profund pacifist Wilson să declare război Germaniei. Pe de altă parte, dacă submarinele germane ar fi scufundat suficient de rapid destule vapoare, Marea Britanie ar fi intrat în colaps înainte ca Statele Unite să ajungă să le ajute, iar războiul s-ar fi încheiat. Această cursă contratimp era esența mizei.

Zimmermann avea un plan șiret. Dacă americanii ar declara război Germaniei, de ce să nu convingem din timp Mexicul să invadeze America din sud? Pentru Washington ar fi și mai îngrijorătoare situația dacă ne-am putea alia în complotul antiamerican și cu Japonia. Deși Japonia votase pentru alăturarea la tabăra Aliaților împotriva Germaniei, putea fi convinsă să treacă în tabăra cealaltă. Cu decenii înainte de Pearl Harbor, Japonia imperială și Statele Unite erau rivale de o parte și de alta a Pacificului, iar opinia publicului american era zdruncinată cu regularitate de teama față de „pericolul galben". Până în 1915–1916, Statele Unite erau îngrijorate de faptul că Germania și Japonia „se vor uni" într-un nou pact, pentru a distruge democrațiile. În 1913 Japonia îi vânduse arme dictatorului mexican, generalul Huerta. În aprilie 1914, chiar înainte de izbucnirea Primului Război Mondial, Statele Unite și Mexicul se luptaseră în portul Veracruz pentru o încărcătură de arme germane, conflict în care au murit aproape două sute de oameni. Populația Mexicului, deși sfâșiată de propriile conflicte politice interne, era unită de o revoltă patriotică împotriva Statelor Unite care îi smulsese teritorii uriașe în ultimul secol, iar curentul antiamerican era din ce în ce mai puternic. Privită de la Berlin, situația era o iască extrem de uscată.

Zimmermann s-a pus pe treabă. În ianuarie 1917 a trimis mesaje secrete către ambasadorul german la Washington, contele von Bernstorff, informându-l că războiul total al submarinelor va începe pe 1 februarie și cerându-i să trimită un mesaj și mai dramatic mexicanilor, prin intermediul ambasadorului german din Mexico City, Heinrich von Eckhardt. Un fragment din scrisoare este: „Ne luptăm împreună, facem pace împreună, asigurăm susținere financiară generoasă din partea noastră și înțelegerea faptului că Mexicul trebuie să-și recucerească teritoriile pierdute din Texas, New Mexico și Arizona. În continuare sugera că Japonia urma să se alieze cu ei împotriva Statelor Unite și că submarinele germane se ofereau să „silească Anglia să facă pace în decurs de câteva luni".

Ceea ce nu știa Berlinul era că, mult înainte, Agenția de Informații a Forțelor Navale Britanice spărsese codurile diplomatice germane, iar veștile senzaționale au fost citite la Londra înainte să fie citite de ambasadorul german la Washington. Președintele Wilson încerca în continuare cu disperare să evite intrarea în război, dar odată ce a aflat împreună cu publicul american de intențiile germanilor, presiunile în favoarea intrării în război au fost de neoprit. Printr-o manevră complicată, pentru a-i dovedi autenticitatea Agenția Britanică de Informații a prezentat ,,telegrama lui Zimmermann" unui funcționar de stat al ambasadei Statelor Unite de la Londra, care a trimis-o la Casa Albă.

În America s-a dezlănțuit iadul. Wilson le-a dat vestea mai întâi senatorilor și congresmenilor, iar apoi a comunicat-o presei. Germano-americanii și tabăra pacifiștilor au fost înspăimântați, dar au afirmat prompt că un complot germano–mexicano–japonez de a invada Statele Unite este atât de imposibil de imaginat încât trebuie să fie un fals de-al britanicilor. Mulți senatori americani cu vechime și scriitori care nu aveau nicio simpatie pentru Imperiul Britanic au proclamat sus și tare că scrisoarea este un fals, un vicleșug cinic pus la cale de la Londra. Deși lucrurile erau atât de avansate, tot mai era posibil ca americanii să fie suficient de bănuitori încât să evite să se arunce în război. Totuși nu se încredeau în Zimmermann. Două zile mai târziu, la o conferință de presă organizată la Berlin, Zimmermann a fost întrebat de un jurnalist american în legătură cu autenticitatea scrisorii, ziaristul fiind în secret în solda Germaniei care dorea să limiteze răul făcut. ,,Desigur Excelența Voastră va nega această poveste", a spus reporterul. ,,Nu o pot nega", a replicat Zimmermann. ,,Este adevărată."

Astfel, pusă pe jar de temerile complotului invaziei prusace și citind ziarele americane care atrăgeau atenția cititorilor lor asupra ,,hoardelor de mexicani aflate sub conducerea ofițerilor germani, care urmau să facă una cu pământul statele Texas, New Mexico și Arizona", în timp ce Japonia urma să ,,orientalizeze" California, în aprilie 1917 populația Americii a intrat în război. [268] Războiul total al submarinelor Germaniei s-a desfășurat cu eficiență mortală și a adus într-adevăr Marea Britanie pe marginea prăpastiei, iar în câteva săptămâni ar fi intrat în penurie de petrol și alte produse de importanță vitală, inclusiv numeroase alimente. Doar faptul că și-au dat seama destul de târziu că sistemul transportului în convoaie funcționează le-a adus salvarea. Până atunci, Statele Unite trimiseseră vapoare pline cu soldați în Europa. Germania urma să facă o ultimă încercare de a ieși din impasul de pe frontul de vest, dar pierduse marele ei pariu. Pentru această situație, o mare parte din vină o poartă jovialul birocrat din clasa de mijloc, Arthur Zimmermann. Barbara Tuchman a conchis că Statele Unite ar fi intrat probabil oricum în război până la urmă, ,,Dar era deja târziu și, dacă am mai fi întârziat mult, Aliații ar fi fost

forțați să se așeze la masa negocierilor. Astfel, telegrama lui Zimmermann a schimbat cursul istoriei… Pe planul mondial al afacerilor externe acesta a fost complotul minor al unui ministru german. În viețile cetățenilor americani a marcat însă sfârșitul inocenței.“ [269]

Dacă lucrurile s-ar fi rezumat doar la atât, impactul lui Zimmermann asupra secolului său ar fi fost și așa remarcabil. Lucrurile nu s-au oprit însă aici. În rolul de ministru al afacerilor externe, a fost de asemenea implicat în planurile germane secrete de aducere în colaps total a Rusiei țariste, care deja se clătina din temelii în urma înfrângerii militare. Dacă Rusia ar fi cerut pace, armatele germane din est ar fi fost eliberate pentru a veni în ajutorul camarazilor de pe frontul de vest: aceasta era altă latură a politicii germane, aceea de a-i da Rusiei o ,,ultimă lovitură“, în care Zimmermann își punea toate speranțele. Totuși, rezultatul ei a fost poate și mai dezastruos decât al complotului mexican îndreptat de mântuială împotriva Americii.

La începutul primăverii anului 1917, orașul elvețian Zürich roia de oameni care se refugiaseră în urma războiului – italieni, francezi, germani, irlandezi, ruși. Printre ei se numărau compozitori renumiți, precum Busoni, scriitorii James Joyce, Stefan Zweig și Romain Rolland și un grup modest de agitatori și revoluționari profesioniști. Unul dintre aceștia, care provenea dintr-o familie de boiernași, era un bărbat tăcut, care locuia cu soția sa și o menajeră și-și petrecea mare parte din timp citind în bibliotecile publice sau făcând lungi plimbări prin pădurile și munții Elveției. Nu avusese niciodată o slujbă și, în afară de câteva luni ale anului 1905, trăia de șaptesprezece ani în afara granițelor Rusiei. În tot acest timp își consumase energia angajându-se în dispute politice aprige cu o mulțime de gânditori de stânga sau liberali. Evita muzica clasică, deoarece îl făcea să se simtă slab și sentimental; avea prea puțină apetență pentru literatură și scria într-un stil greoi. Adoptase numele de revoluționar Vladimir Ilici Lenin.

Ca și ceilalți lideri comuniști, Lenin a fost luat prin surprindere de izbucnirea Revoluției din Februarie de la Sankt Petersburg (oraș cunoscut pe atunci sub denumirea de Petrograd). Războiul fusese dezastruos pentru țar și regimul său. Armatele germane făcuseră harcea-parcea forțele ruse slab echipate, deși extrem de numeroase. Suferințele cumplite ale soldaților obișnuiți au fost echivalate la oraș de penuria de alimente, inclusiv de pâine, din ce în ce mai periculoasă. Țarul Nicolae al II-lea îi demisese pe majoritatea miniștrilor competenți, pierduse loialitatea multora dintre ofițerii săi și respinsese categoric orice propunere de reformă. Lenin, deși se gândea că după război ar fi trebuit să

urmeze un fel de criză, se temea că nu va apuca să trăiască suficient cât să vadă înfăptuindu-se o revoluție adevărată. Când un tânăr vecin polonez i-a adus vestea că patru regimente din garnizoana din Petrograd se alăturaseră muncitorilor greviști și femeilor care protestau, provocând o răscoală de mare anvergură, Lenin a fost încântat, dar uluit și de asemenea îngrijorat.

Trebuia să se întoarcă în țară. Era momentul pe care-l așteptase toată viața, și totuși iată-l aici, blocat, la mii de kilometri distanță și cu un război în desfășurare în spațiul dintre el și Rusia. Lenin își consolidase autoritatea asupra ,,majorității" grupului local de comuniști ruși, adică asupra bolșevicilor, insistând că un bun marxist nu trebuie să țină partea nimănui în cadrul unui război al capitaliștilor. Alți socialiști, din Germania, Franța, Marea Britanie și Irlandei și chiar din Rusia, lăsaseră deoparte ostilitatea față de guvernele lor și se abandonaseră curentului sentimentelor patriotice. Pentru Lenin, un război în care cei bogați îi trimiteau pe cei săraci să se lupte între ei era dezgustător. O năpastă căzută asupra tuturor caselor lor. Ca rus, ar fi fost bucuros ca Rusia să piardă.

Singurul avantaj al războiului, gândea el, era că ar fi putut zdruncina atât de puternic țările ,,burgheze" și Rusia țaristă încât acestea s-ar fi prăbușit, ducând astfel la un război adevărat, o revoltă a muncitorilor împotriva patronilor. Acum exact asta părea să se întâmple. Totuși în timp ce revoluția mătura Rusia, nu Lenin era la conducerea ei, ci voci necunoscute ale sovietului muncitorilor din Petrograd, împreună cu o largă coaliție a reformatorilor liberali și socialiștilor moderați, care formaseră un guvern provizoriu. În pofida haosului, a vidului legislativ și anarhiei din diferite părți ale Petrogradului, cele două grupuri păreau să conlucreze relativ armonios. La Londra, Paris și Washington era o încântare generală datorită abdicării țarului și sentimentului că un nou guvern va intensifica, nu va slăbi, apetitul rușilor de a continua lupta.

Zimmermann, Kaiserul și Înaltul Comandament German erau îngrijorați din același motiv. Ei își doreau un colaps rapid și de preferință total în Rusia. Același lucru și-l dorea și Lenin, dar din cu totul alte motive. Nu i-ar fi avantajat pe cei de la Berlin să-l ajute pe Lenin să se întoarcă înapoi în Petrograd? Revoluționarul rus Maxim Litvinov și conservatorul britanic Winston Churchill gândeau la fel. Litvinov susținea că germanii au nevoie de scoaterea armatei ruse de pe scena internațională înainte de sosirea americanilor: ,,La modul obiectiv, noi am jucat rolul unui bacil introdus în est", spunea el mai târziu. Churchill a comentat faptul că germanii (la loc de frunte fiind prietenul Zimmermann), cu un sentiment de respect amestecat cu teamă, ,,îndreptaseră împotriva Rusiei cea mai groaznică dintre toate armele. Ei l-au transportat pe Lenin într-un vagon blindat, ca pe un bacil al ciumei, din Elveția până în Rusia". Când a auzit de plecarea

vecinului său din Zürich, James Joyce l-a comparat cu un cal troian german. Toți cei implicați au înțeles ce avea să se întâmple; un general german l-a comparat pe Lenin cu un gaz toxic. [270]

„Vagonul sigilat" făcea de fapt parte dintr-un tren german obișnuit, ale cărui vagoane fuseseră marcate pe exterior astfel încât să se evite vămuirea și nemții să poată continua să pretindă că periculosul revoluționar rus nu pusese vreodată piciorul pe sol german. Cu revoluționarii ascunși confortabil în vagoanele lor de clasa a II-a, savurând mâncarea gustoasă germană, după ce Lenin a insistat că fumatul e permis doar în toaletă, împreună cu ajutoarele sale a flecărit și a scris pe tot parcursul drumului prin Germania și neutra Suedie, până în stația de tren finlandeză Petrograd. Ministerul afacerilor externe al lui Zimmermann și înaltul comandament al lui Ludendorff erau atât de doritori să-l aducă pe Lenin în Rusia încât, dacă Suedia ar fi împiedicat trecerea acestuia, nemții l-ar fi trimis prin liniile germane ale frontului.

Lenin nu i-a dezamăgit. În tren și-a scris argumentele esențiale. Acestea nu includeau nicio cooperare cu guvernul provizoriu, ci o cerere de pace imediată cu Germania, în orice termeni. Puterea trebuia preluată de soviete, comitetele de muncitori și soldați, conduse desigur de el și de bolșevici. Între timp, germanii ajutaseră la finanțarea revoluționarilor lui Lenin, precum și la transportul lor, lucruri pe care mulțimea care-i aclama în gară nu avea de unde să știe. Bacilul fusese transmis.

Până atunci, facțiunea comunistă din capitala rusă se fărâmițase serios. Mulți marxiști tradiționali urmau ideile filosofului și erau de părere că adevărata revoluție putea să vină abia după o epocă burgheză, liberală, că nu se putea face direct saltul de la o economie agrară subdezvoltată la una socialistă. Prin urmare, sarcina lor era să aștepte, să educe și să agite, în timp ce moderații se ocupau să țină Rusia unită. Au fost îngroziți de mesajul intransigent al lui Lenin, împletit cu torente de satiră și invective.

Rusia era cu certitudine în fierbere, iar zelul lui Lenin de a provoca războiul civil nu i-a alarmat în niciun fel pe muncitorii și soldații disperați, cărora li se adresa. În timp ce disputele s-au întețit, la care s-au adăugat demonstrații, marșuri și întâlniri la ore târzii în noapte, guvernul provizoriu și-a luat angajamentul să continue războiul cu Germania. Alexandr Kerenski, un lider socialist moderat (al cărui tată îi fusese profesor lui Lenin), s-a evidențiat ca fiind omul ce poate uni sovietele din Petrograd cu guvernul. A devenit prim-ministru, a încercat să regrupeze forțele militare și a declarat Rusia republică, avându-l pe el președinte. Cu toată retorica și energia sa, Kerenski nu era mai capabil decât țarul Rusiei să ducă armatele rusești la victorie pentru că trupele renunțaseră la

luptă. Nu mai voiau să lupte. Bolșevicii, aflați de-acum cu toții sub conducerea lui Lenin și sub ,,vraja" acestuia, și-au ales momentul și au dat lovitura. Revoluția din Octombrie (Revoluția Bolșevică), ce promitea pâine și pace, a fost urmată rapid de tratatul de pace de care aveau nevoie nemții; și de o orânduire care se asemăna foarte mult cu o dictatură de grup condusă de Lenin; iar apoi de război civil, foamete și catastrofă.

Într-un tribunal corect al istoriei, Arthur Zimmermann ar fi achitat și nu ar fi considerat responsabil pentru aceste evenimente teribile sau măcar nu ar fi considerat direct responsabil. Deși jucător-cheie, Zimmermann a fost doar unul din clica germană care l-a trimis pe Lenin în Rusia – împăratul Wilhelm a aprobat ideea, iar conducătorul armatei, Ludendorff, a fost de asemenea implicat în această manevră. Nu putem fi siguri că Lenin nu ar fi găsit și o altă cale de a ajunge acasă, deși e dificil să ne dăm seama cum; sau să știm ce s-ar fi întâmplat în Petrograd dacă Lenin nu ar fi sosit niciodată sau dacă ar fi întârziat exact în acele luni cruciale de la mijlocul lui 1917. Este posibil ca alții să fi orchestrat răsturnarea guvernului provizoriu și ca Rusia să fi căzut oricum pradă dictaturii și războiului civil. Din aceste motive, lui Zimmermann i s-ar fi dat cu siguranță verdictul scoțian de ,,nedovedit".

Și totuși… Lenin a fost un tip de lider pe care foarte rar îl întâlnim în cursul istoriei, sigur pe el, charismatic, înfricoșător și puternic concentrat pe doar câteva idei; mult mai impresionant decât rivalii săi. I-a speriat, i-a convins prin argumente că nu au dreptate, i-a terorizat, i-a dezorganizat și i-a determinat să reflecteze mai adânc pe cei mai puțin revoluționari, împingând întotdeauna lucrurile la extrem, fără să facă vreun compromis și fără a se abate de la calea sa, în pofida teribilului cost exprimat în pierderi de vieți și suferință, pricinuit de politica sa. A fost un alt Robespierre, un om cu inima înghețată; profund convins de faptul că la orizont se afla un soi de paradis uman și că orice mijloace erau justificate pentru a ajunge acolo. Cu ajutorul acestui micuț sistem pe care chiar el l-a denumit ,,dictatura proletariatului", poliției secrete și eliminării celor care îndrăzneau să nu fie de acord cu el, Lenin a început ceea ce a terminat Stalin. Amândoi au folosit, desigur, mulți birocrați de stat zeloși, care munceau din greu, cu ochii mereu pe următoarea promovare, oameni afabili cărora le plăcea o băuturică și doreau doar să se dovedească utili. Am putea bănui că Arthur Zimmermann s-ar fi încadrat foarte bine printre ei.

Partea a VIII-a

1918 - 2012: TIMPURILE NOASTRE

Cel mai bun și totuși cel mai rău dintre secole

Doi bărbați se află într-o închisoare din Rusia în timpul ,,Marii terori" a lui Stalin. Unul dintre ei tocmai a fost torturat. Celălalt își așteaptă rândul. Se ceartă pe tema istoriei. Aleksei nu-i dă umanității nicio speranță. El spune: ,,Un om e pur și simplu un om și nu se poate face nimic în această privință. Nu există evoluție. Există doar o lege foarte simplă, legea conservării violenței. Este la fel de simplă ca și legea conservării energiei. Violența este eternă, indiferent ce-ai face ca să o distrugi. Nu dispare și nu se reduce; poate doar să-și schimbe forma."

Celălalt bărbat, Ivan, nu e de acord. Pentru el ,,istoria omenirii este istoria libertății, a evoluției de la mai puțină libertate la mai multă libertate". Aleksei, care va muri în curând, îl ironizează pe Ivan. Nu există istorie. Există doar ,,apă care erodează, un pisălog și un mojar… umanitatea umanității nu crește. Ce istorie a umanității poate exista dacă bunătatea omului rămâne mereu tăcută?" [271] Discuția are loc către sfârșitul unui roman protestatar, *Pantha Rei*, al scriitorului rus Vasili Grossman. Autorul îl scria la începutul anilor '60, aruncând o privire retrospectivă asupra vieții sub conducerea lui Stalin, personaj aflat pe locul doi în ierarhia celor mai letali ucigași în masă ai timpurilor moderne. (Pe locul întâi este Mao, iar pe locul trei, Hitler.) Disputa făcea referire însă la întreaga umanitate, fără a se rezuma la Rusia. Secolul XX a făcut ca această dispută să fie cea mai important dintre toate. Învățăm din greșelile noastre? Devenim mai buni? Încetează violența sau se acutizează pe măsură ce populația crește?

Acesta a fost secolul unui extraordinar paradox aparent. Masacrele *erau* mai numeroase ca oricând. În linii mari, i-am depășit până și pe mongoli, am întrecut efectele datorate invaziei armate a Americilor de către europeni și a ciumei aduse de aceștia acolo și am luat-o înaintea tuturor războaielor purtate până atunci. Toate măcelurile secolului XX au avut loc deoarece au apărut lideri care au promis să îmbunătățească radical umanitatea, sau o parte a acesteia, și au reușit să-și exercite puterea aproape totalitară. Expresia ,,cel mai sângeros secol din istorie" a devenit un clișeu. Totuși este pusă sub semnul întrebării, printre alții de omul de știință Steven Pinker, care arată că numărul extraordinar de mare

al deceselor se explică în parte în cazul populațiilor mult mai numeroase: nu poți ucide oameni care nu există. Dacă raportăm numărul de crime la nivelul populației, atunci epoca modernă nu pare chiar atât de rea. Invaziile mongole (descrise anterior în carte), extrem de violenta revoltă din secolul al VIII-lea, care a avut loc în China, cuceririle lui Timur Lenk (Tamerlan), căderea Romei antice și apusul dinastiei Ming – toate au ucis proporțional mai mulți oameni decât al Doilea Război Mondial. [272]

Mai mult, cunoștințele noastre privind violențele de dată recentă, fotografiate, totalizate, filmate și păstrate pentru noi în jurnale personale, memorii și cuvântări, sunt mai detaliate și mai vii decât cunoștințele pe care le avem, de exemplu, în privința violențelor din Africa secolului al XVI-lea sau din târgurile medievale ale Franței, sau primele imperii ale Coreei. Această ,,miopie istorică", susține Pinker, ne încurajează să vedem trecutul cu mult prea multă îngăduință și istoria noastră recentă în culori prea sumbre. Din anumite rațiuni istorice, improbabil să se repete, secolul XX a trăit un război de anihilare între Germania lui Hitler și Rusia lui Stalin care, după ce s-a răspândit în cea mai mare parte a lumii, s-a încheiat prin utilizarea armelor nucleare.

În sine acest lucru nu înseamnă neapărat că oamenii au devenit mai violenți sau mai haini. De fapt, Pinker susține că, dacă includem războaiele de mică anvergură, violența domestică, violența îndreptată împotriva copiilor și persoanelor în vârstă, cruzimea față de animale, sacrificiile religioase, sclavia și crimele violente, oamenii devin în realitate mai puțin violenți și ,,mai buni". Același fenomen se petrece până și în Africa, unde au avut loc deosebit de multe războaie în istoria recentă. Societățile în care există domnia legii, unde femeile au mai multă autoritate și care sunt legate prin tratate internaționale (și păzite de războaie de anvergură deoarece dețin arme nucleare) asigură moduri de trai mai blânde. Susținând afirmațiile lui Pinker, cercetătorul american Matthew White, care a inventat termenul de ,,atrocitologie" pentru a explica modul în care evaluează gravitatea evenimentelor letale, subliniază că în decursul secolului XX peste 95 la sută din toate decesele s-au datorat unor cauze naturale.

Este o idee crucială, care ar trebui subliniată de la început. Mulți dintre noi își trăiesc viața în ceea ce eu am denumit ,,acalmie", adică acele îndelungate perioade de stabilitate socială liniștită. Apoi murim din cauza unei boli sau din pricina vârstei înaintate. Medicamente și alimente mai bune, apa mai curată și asigurările de viață mai eficiente au dus la o prelungire extraordinară a duratei de viață, precum și la o creștere enormă (și nesustenabilă) a populației; așa că perioada de ,,acalmie" a continuat pentru mai multă vreme. Ca să luăm doar un exemplu: dacă nu ar fi existat descoperirea lui Fritz Haber din 1919 prin care a reușit separarea azotului, pentru a realiza îngrășăminte produse de mâna

omului, se spune că două miliarde dintre cei care trăiesc în prezent nu ar fi fost în viață.[273] Iar în unele țări care au suferit de foamete cumplită – China fiind cel mai ilustrativ exemplu – secolul XXI a adus o explozie de bogăție materială și de ocazii favorabile. Mult mai mulți oameni au trăit mai bine și au avut vieți mai liniștite în secolul trecut decât oricând înainte. Pe lângă carnajul războaielor industriale ale secolului XX și amenințarea războiului nuclear, trebuie să ne amintim vremurile bune aduse unui număr de sute de milioane de oameni care s-au bucurat de pace și prosperitate la o scară fără precedent în istorie, nici măcar în vremurile lui Pax Romana de la începuturile Imperiului Roman. Deci, sunt de asemenea cele mai bune vremuri.

PROBLEMA POLITICII

O temă-cheie a istoriei a fost nepotrivirea dintre capacitatea omenirii de a înțelege lumea și de a o remodela, pe de o parte, și lipsa progresului în ce privește modul în care suntem conduși, pe de altă parte. Știința face progrese; politica se poticnește ca un om beat. Am văzut acest fenomen în epoca descoperirilor și în epoca imperiului, dar a fost deosebit de izbitor în secolul XX – și, am adăuga (până acum), și în secolul XXI.

Cei doi filosofi ruși condamnați din cartea lui Grossman aveau acea dispută din cauza celui mai mare eșec al politicii secolului XX: respectiv, convingerea, supusă erodării, că omenirea era într-o tranziție inevitabilă de la ierarhii și clase la un paradis al egalității lipsite de guvernare. Comuniștii credeau că mijloacele – cruzimea și tirania – erau justificate de grandoarea scopurilor urmărite. Nu au fost primii care au făcut această greșeală. De exemplu, inchizitorii catolici gândeau la fel. Totuși, până în anii 1930, având în mâinile lor un aparat de stat imens, comuniștii sovietici aveau puterea de a merge mai departe și a încerca să anihileze clase, grupuri etnice și categorii întregi de oameni despre care credeau că le stau în cale. (Marxiștii nu au descifrat niciodată cum de trebuiau să lupte pentru o victorie care era oricum inevitabilă, folosindu-se de maximă șiretenie, disciplină și cruzime. Dacă era inevitabilă, pentru ce să mai lupte?)

Stalin și acoliții săi erau într-adevăr convinși de acest lucru? Trăia o viață de lux, trecând dintr-un apartament privat luxos în altul, un „țar roșu" ale cărui mici accese de mânie îi încremeneau de groază pe favoriții săi. Stalin se comportase încă de la început ca un gangster, iar acum se comporta ca un șef al gangsterilor – viclean, fără inimă și cinic la adresa cauzelor umane. Ar fi greșit însă să conchidem că în sine comunismul a fost doar un înveliș cinic al unui sistem care în esență nu era foarte diferit de cel al lui Ivan cel

Groaznic. Fără un număr enorm de partizani adevărați ai acestor idei, de criminali înveșmântați în haine de piele, de simpli muncitori, de președinți și birocrați care credeau cu convingere că sunt de partea istoriei și se străduiesc să construiască o lume nouă, stalinismul nu ar fi existat. Problema nu era reprezentată de cinismul comunismului, deși acesta era o trăsătură evidentă, ci de sinceritatea acestuia.

Putem spune același lucru și despre fratele mutant și rival al comunismului, fascismul. Nici Benito Mussolini în Italia, nici Adolf Hitler în Germania nu credeau în marșul inevitabil al istoriei, în sensul în care credeau comuniștii. Nici nu încercau să desființeze clase întregi. Aveau însă o convingere sinceră, comunicată mai multor milioane de susținători sinceri, cum că în cadrul rasei umane poporul lor era deosebit, a fost creat și modelat astfel încât să-i domine pe ceilalți și avea dreptul la glorie. Nu despre caracterul ineluctabil al istoriei era vorba aici, ci de *destin*. Scrisorile și jurnalele intime ale aparținătorilor la grupurile de comando naziste, care măcelăreau sistematic femei, vârstnici și copii evrei arată că aceștia erau convinși că fac un lucru corect, oricât ar fi fost de neplăcut. Falsa teorie științifică a raselor, întreținută cu un limbaj cu sonoritate științifică referitor la igienă, i-au ajutat să se distanțeze de realitatea faptelor lor.

Marxismul a fost o versiune „științifică" falsă a istoriei; nazismul a fost o versiune „rasială" falsă a biologiei evolutive. La fel cum speciile se află într-o competiție fără sfârșit, la fel erau și rasele. În cazul în care cel puternic nu reușea să lupte împotriva celui mai slab și să-l distrugă, acesta ar fi fost un eșec moral: însemna că umanitatea va intra într-un declin, în loc să progreseze. În lumea lui Hitler, acest mod de gândire însemna practic că progresul în detrimentul slavilor, evreilor și altor forme inferioare ale umanității era o datorie ariană. Această gândire nu ducea spre o utopie comunistă, ci spre o epocă de aur. Ambele regimuri ar fi trebuit să-și croiască un drum pavat cu crime către paradis – să ucidă țăranii rebeli și egoiști, rivalii socialiști, dușmanii de clasă, evreii. Atacând țăranii mai bine situați, așa-numiții „kulaci", și evreii, foloseau același limbaj, etichetându-i pe dușmani drept bestii, de categorie inferioară oamenilor, paraziți sau bacili. Interesant este faptul că niciuna dintre mișcări nu părea să fie capabilă să-și imagineze viitorul paradis decât în cei mai banali și mai învechiți termeni: propaganda comunistă și cea nazistă deopotrivă le făceau semn adepților să se îndrepte spre o lume a mamelor cu obrajii bucălați și roșii ca mărul, pe fondul unor peisaje semirurale luminate de soare, supravegheate de o figură paternă, cu mustață – un Eden timid, siropos.

Dacă aceasta ar fi fost povestea timpurilor moderne, atunci ar fi fost deprimantă. Secolul XX a adus însă cu sine și expansiunea democrației, care părea imposibilă în deceniile sale cele mai întunecate. „Secolul american" a adus libertate și posibilitate de a alege pentru

milioane de oameni din lume. Acesta a fost triumful economiei de piață, apărat de știință, care a produs arme atât de distructive încât marile puteri ale planetei nu au mai îndrăznit să-și declare reciproc război. Rușii nu au încă libertatea de care se bucură americanii, europenii și mulți alții. Au însă mai multă libertate decât ar fi îndrăznit să spere Grossman când inventa disputa din celula închisorii.

Așadar, am putea argumenta că aceasta este o poveste extrem de pozitivă. Absurdițățile politicii secolului XX reprezentau doar concluzia logică a ideilor care se dezvoltaseră în Europa cu multă vreme în urmă. Rasismul, utopismul, credința în destinul național, antisemitismul, slăbiciunea liderilor puternici… nu sunt concepte noi. Fără îndoială, după experiențele dictaturii marxiste și a celei naziste, am învățat oare lecții pentru totdeauna? Nu cumva am răzbătut până într-o lume mai calmă din punct de vedere politic și mai bună, înființând Organizația Națiunilor Unite, concepând Declarația drepturilor omului și înființând curți penale internaționale? Sunt multe de spus pe această temă. Faptul că războaiele continuă în Afganistan, Africa și Orientul Mijlociu nu contrazice teoria progresului general; doar ne reamintește de faptul că progresul se desfășoară cu hopuri.

Totuși sunt două hopuri atât de mari încât este dificil să fie evitate lin. Primul hop este acela că de fapt democrația nu s-a răspândit într-un mod eficient. Extrem de inteligentul om de știință și politolog Francis Fukuyama a declarat în lucrarea sa, intitulată *Sfârșitul istoriei și ultimul om*, că marile dispute în privința politicii s-au încheiat. Acestea au luat sfârșit odată cu triumful democrației liberale, a pieței libere. Unele țări și culturi vor ajunge într-un timp mai îndelungat la acest stadiu, dar într-un final toate vor ajunge acolo. Într-o lume unde nedemocratica, dar exploziva Chină, și autocrațiile care se bazează pe bogatele lor rezerve de petrol și gaze (Rusia, Iran, Arabia Saudită) se arată atât de trufașe, previziunea lui Fukuyama nu mai pare probabilă. Acesta greșea, deoarece se dovedește că democrația nu este un sistem. Este o cultură. Se bazează pe obiceiuri, atitudini, pe o împărțire a puterii stabilită de multă vreme, pe încrederea adânc întipărită în supremația legii și pe absența corupției și cinismului sistemic. Un sistem poate fi importat și instituit, după care poate fi pus la lucru. O cultură nu poate fi însă importată. Nu înseamnă că majoritatea planetei este condamnată să trăiască în regim de tiranie sau cleptocrație. Înseamnă doar că este cam devreme ca democrații să declare bătălia câștigată.

Al doilea hop privește însăși natura democrației. În istoria recentă, democrațiile s-au bazat în general pe capacitatea partidelor politice aflate în competiție de a oferi votanților, an după an și generație după generație, un viitor mai bun din punct de vedere

material (mai multe lucruri în posesie). Deoarece știința și pacea au dus la explozia demografică în lume, imposibil de susținut de resursele sale naturale, această afirmație nu este plauzibilă pe termen lung.

Pentru a ne hrăni, îmbrăca și întreține, noi, oamenii, am forat adânc rezervele de petrol și de apă ale Pământului și am schimbat (probabil) ireversibil clima din cauza cantității de bioxid de carbon pe care au eliberat-o în aer activitățile noastre. Dacă toți chinezii, toți indienii, toți oamenii din sud-estul Asiei și Africii se așteaptă să dețină bunurile materiale ale clasei de mijloc din Occident, vor suferi o cumplită dezamăgire. În Occident avem deja primele generații de adulți care se așteaptă ca descendenții lor să o ducă mai greu din punct de vedere material decât ei. Democrațiile au supraviețuit recesiunilor economice și au reușit să rămână unite în timpul unor războaie periculoase; totuși nu s-au confruntat încă cu o perioadă îndelungată de așteptări scăzute și prosperitate mai redusă. Până nu vedem cum se descurcă în asemenea condiții, nu putem presupune că democrația liberală de piață este o alternativă sigură. Am învățat o parte din lecții din întâmplările descrise în cele ce urmează, dar nu le-am învățat pe toate.

BĂRBATUL DIN LANDSBERG

Iulie 1924. O scenă bizară a fost observată în încăperile spațioase, bine luminate, de la etajul întâi al închisorii din Landsberg, din apropierea Münchenului. Prizonierul, condamnat pentru înaltă trădare după o tentativă nebunească de a răsturna guvernul german, era îmbrăcat în pantaloni scurți din piele și o tunică de munte. Se îngrășase, iar încăperile sale erau ticsite de cadouri de la simpatizanți: prăjituri, ciocolată, buchete de flori. Vizitatorii se îmbulzeau. După spusele unui prieten: ,,Locul arăta ca un magazin de delicatese. Puteai deschide o florărie, o bodegă și un magazin de fructe cu toate lucrurile îngrămădite acolo.“ Hitler se îngrășase vizibil. [274]

Într-adevăr, Pufosul agitator de berărie în vârstă de 35 de ani a fost nevoit în final să solicite un nou regim și să ceară îndepărtarea vizitatorilor, ca să poată avea liniște pentru a se întoarce la biroul său și a începe să dicteze alene o carte. Titlul original și pompos al acesteia fusese ,,Patru ani și jumătate de luptă împotriva minciunii, prostiei și lașității“, [275] care a fost prescurtat de editorul său *Lupta mea* sau, în limba germană, *Mein Kampf*. Hitler va face mai mult decât oricare alt om pentru a dezlănțui iadul în secolul XX, dar niciun om care se obosește să citească *Mein Kampf*, vândută în șase milioane de exemplare până în anul 1940, nu ar putea pretinde că acesta a încercat să-și ascundă planurile. Nici

pe departe. Și Hitler era sincer.

Hitler este desigur bine-cunoscut pentru hotărârea sa de a scăpa Germania, iar mai târziu Europa, de poporul evreu. Unii istorici au pus sub semnul întrebării implicarea lui personală în producerea Holocaustului. Alții au susținut că uciderile în masă la scară industrială au început aproape accidental, după ce Germania a invadat Polonia, zona baltică a Rusiei și Ucraina. Când s-a așezat să scrie *Mein Kampf*, înconjurat de florile și cutiile sale de ciocolată, Hitler a pus problema evreiască astfel: A existat, s-a întrebat el, vreo ,,formă de ticăloșie sau imoralitate… în care să nu fie implicat cel puțin un evreu? Dacă tai cu atenție într-un asemenea abces pe care l-ai găsit, ca o larvă dintr-un trup aflat în putrefacție, adesea orbită de lumina bruscă, iese un evreu!“ [276] El îi compară pe evrei cu ,,molima, plaga spirituală, mai rea decât ciuma“ și cu păianjenii-vampiri.

Unii au afirmat că, în pofida acestor spuse, Hitler dorea doar ca evreii să fie mutați altundeva și nu le purta nicio râcă personală. În *Mein Kampf* (al doilea volum, scris după ce a fost eliberat din închisoare) scrie: ,,Dacă la începutul sau în timpul Războiului Mondial, 12 000 sau 15 000 dintre acești evrei corupători de oameni ar fi ținuți sub acțiunea gazului toxic… sacrificiul a milioane de oameni de pe front nu va fi fost în van.“ [277] Hitler echivalează comunismul bolșevic cu poporul evreu, dar consideră de asemenea că evreii manevrează dușmanul său evident, capitalismul internațional. Evreii sunt slabi, și totuși dețin peste tot controlul; nu sunt numeroși, dar domină Germania. Ei controlează presa, partidele de stânga, băncile, totul. De aceea trebuie exterminați.

Hitler era un om cum arareori întâlnești. Biografii și istoricii sunt de părere că nu avea aproape deloc capacitatea de a empatiza cu alți oameni, poate pentru că a avut o copilărie rece și violentă. Era un fantezist care întâmplător a trăit într-o perioadă și un loc deja atât de distruse, încât i-au facilitat punerea în practică a fanteziilor sale, deși numai pentru câțiva ani, înainte ca acestea să fie nimicite cu totul. Deși a beneficiat de o educație slabă, era leneș și neatrăgător din punct de vedere fizic, a reușit să electrizeze masele, să-i hipnotizeze pe cei care-i întâlneau privirea ascuțită și întunecată și să inspire o întreagă națiune să-l urmeze, într-o adulație frenetică. Totuși, dacă Germania nu ar fi fost învinsă în Primul Război Mondial, dacă Lenin nu ar fi triumfat în Rusia și antisemitismul nu ar fi avut în Europa o istorie îndelungată, Hitler ar fi fost un nimeni.

Aproape niciun colț al Europei nu a fost imun la antisemitism. Primul ghetou evreiesc fusese creat în Veneția. Regii Angliei arseseră pe rug, persecutaseră și expulzaseră evrei. În perioada cruciadelor, monarhii Franței confiscaseră averile evreilor și-i expulzaseră. Inchiziția catolică le oferise o variantă: convertirea sau moartea. Istoria Imperiului Rus

abundă de pogromuri antisemite. La începutul secolului XX, în puține locuri era antisemitismul atât de exacerbat ca în Austria și Germania. Viena, unde pretinsul artist Hitler se zbătea petrecând unii dintre cei mai grei ani de formare ai săi, avea o cultură politică și a presei antisemite deosebit de agresivă, tipică pentru primarul ei populist, Karl Lueger. După cum afirmă biograful lui Hitler, Ian Kershaw: ,,Era un oraș unde, la cumpăna dintre secole, antisemiții aparținând aripii radicale susțineau pedepsirea întreținerii relațiilor sexuale între evrei și ne-evrei, considerându-le sodomie, și punerea evreilor sub supraveghere de Paște, pentru a împiedica uciderile de copii ritualice.“ [278]

Hitler a asimilat probabil parțial aceste idei, dar cunoștea evrei și se folosea de cunoștințele lui de origine semită pentru a-l ajuta să-și comercializeze tablourile cu peisaje citadine nu foarte reușite pe vremea când locuia într-o casă destinată oamenilor nevoiași. Deși era un susținător al ,,pangermanismului“ și dorea ca toți cei de origine germană să fie uniți într-un singur *Reich* (imperiu) și era un admirator timpuriu al muzicii lui Richard Wagner, care este înțesată cu accente antisemite, nu există nicio dovadă solidă că ar fi fost vreun antisemit de seamă de la o vârstă fragedă, ba există păreri conform cărora ar fi simpatizat cu aripa de stânga a social-democraților.

Multe s-au scris mai târziu, după ce ajunsese conducător al Germaniei, în vederea susținerii teoriei că Hitler a avut o atitudine consecvent antisemită, încă din fragedă tinerețe, dar această afirmație se dovedește dificil de dovedit. Hitler afirmă în *Mein Kampf* că a fost șocat în timpul Primului Război Mondial, când a sosit acasă într-o permisie și a văzut cât de mulți evrei se aflau în oraș, nu pe câmpul de luptă. Cartea abundă, de asemenea, în afirmații prin care Hitler pretinde că evreii erau implicați în activități de proxenetism. Se pare că Hitler era impotent și și-a exprimat cu certitudine sentimentele de repulsie, chiar oroare, față de libertinajul sexual, care s-au amestecat cumva cu povești despre evrei, datând din Evul Mediu. Este posibil însă ca aversiunea lui Hitler pentru evrei să fi izbucnit cu adevărat la scurt timp după înfrângerea Germaniei din 1918, când s-a întors împreună cu regimentul său la München, având gradul de caporal și o mulțime de decorații.

Fiind născut în Austria a avut norocul să fie acceptat într-un regiment bavarez și a luptat cu mult curaj în tranșee, fiind curier. Înfrângerea Armatei Imperiale Germane a fost greu de acceptat pentru el. Aproape mai rău decât atât a fost faptul că la întoarcere, cu puține perspective, München era un focar al revoluției. În iarna și la începutul primăverii lui 1919, anarhiștii și comuniștii au creat o ,,Republică Roșie“ revoluționară în Bavaria, imitând preluarea puterii de către bolșevici în Rusia. A urmat o perioadă a penuriei de alimente, asasinatelor, confiscării proprietăților, violenței și cenzurii de stânga. A fost

surclasată rapid de ,,teroarea roșie“ care exista în estul continentului și i s-a pus rapid capăt printr-un contraatac al aripii de dreapta militare, dar a lăsat în urmă răni adânci.

Mulți dintre conducătorii acesteia erau evrei. Hitler, care fusese un reprezentant ales al armatei pe perioada Republicii Roșii, a înțeles foarte devreme avantajul pe care-l constituie pentru un agitator faptul că are un singur dușman ușor de definit. În mediul acelor ședințe restrânse și înflăcărate și a partidelor mici și furioase și-a făcut un renume datorită limbajului său extremist și retoricii sale îndreptate împotriva unui singur vinovat. În barurile și cafenelele din München, ,,agenții“ armatei germane îl foloseau pentru a le promova campania îndreptată împotriva stângii și împotriva guvernului republican moderat din îndepărtatul Berlin. Evreii, bolșevicii, capitaliștii pungași și trădătorii care permiseseră înfrângerea Germaniei erau cu toții, în ochii lui Hitler, părți esențiale ale aceluiași cuib de inamici.

Exceptând perioada pe care o petrecuse în cadrul armatei, se putea spune că până atunci Hitler nu făcuse altceva în viața sa decât să vorbească. Pictase tablouri nereușite, umblase hai-hui, trăise din mici ajutoare bănești din partea familiei… și vorbise. Vorbele sale emfatice despre artă, muzică, Germania, istorie și politică avuseseră ecou în pensiunile ieftine, cafenelele și barurile din Linz, Vienna și München. Acum, dezbaterile deveniseră preocuparea sa.

Tânărul Hitler este atât de îngropat sub murdăria leproasă a reputației sale, Holocaust și imaginea din mintea noastră a figurii sale palide cu ridicola mustață, încât este dificil să ne imaginăm cum era într-o vreme când părea charismatic. Totuși, e foarte limpede că era o personalitate captivantă. Micul partid de dreapta căruia i se alăturase și care s-a dezvoltat, transformându-se într-un final în partidul nazist, a ajuns curând să depindă de el, pentru că era vorbitorul care se bucura de cea mai mare popularitate din tot partidul. Putea captiva timp de două ore atenția oamenilor dintr-o întreagă încăpere, prin sarcasm, țipete, glume, defăimare și predică, întrerupt de ovații, huiduieli și râsete. Printre afirmațiile prin care denunța guvernul german și victorioșii aliați, solicita trimiterea evreilor în lagăre de concentrare, pentru a-i ține la distanță de ,,germanii buni“, și expulzarea din Germania. În curând a fost comparat cu Luther și chiar cu Napoleon. Publicul său, care pare să fi fost alcătuit din afaceriști neînsemnați, negustori, funcționari, soldați demobilizați și un procent surprinzător de femei, l-a considerat cel mai bun divertisment, precum și cel mai bun învățător pe care-l putea avea.

La începutul anilor 1920, Germania le părea multora a fi în pragul revoluției comuniste. Gânditorii și militarii ,,populiști“ de dreapta discutau încontinuu despre reacția pe care ar

trebui s-o aibă. Au discutat despre necesitatea răsturnării guvernului de la Berlin, foarte dornici să le dea o lecție francezilor; să recucerească teritoriile cu care puteau alcătui o patrie germană mai mare; și să refacă forțele de luptă germane. Grupuri paramilitare strângeau arme în depozite. Finanțarea era asigurată de magnații terorizați de ideea izbucnirii revoluției socialiste. Se formau partide, se sfădeau, se divizau și se reformau. Generalul Ludendorff, care ajutase la conducerea Germaniei în timpul războiului, a reapărut pe scena politică în chip de erou al dreptei. După scurta experiență a revoluției, Münchenul devenise un centru al gândirii reacționare. Hitler era în locul potrivit. Stabilise alianțe cu organizatorii paramilitari și, cel mai important, cu Ernst Röhm. Acesta câștigase admirația unor personalități marcante din rândurile armatei, printre care se număra Ludendorff, și era susținut de ziarele extremiste și de bandele de mardeiași organizați.

Concepuse personal drapelul care avea să fie în curând cunoscut în întreaga lume, svastica neagră într-un cerc alb, amplasate pe un fundal roșu. Svastica era de multă vreme un simbol al gândirii germane antisemite. Un simbol străvechi și frecvent întâlnit al fericirii, folosit de hinduși, budiști și animiști, devenise popular după ce arheologul german Heinrich Schliemann descoperise prezența lui în Troia antică și l-a propus ca însemn ale identității ariene. Svastica era utilizată de naționaliștii germani încă dinainte de Hitler: el n-a făcut decât să rafineze designul și combinația de culori, transformând însemnul într-o cruce ruptă și rotită, după spusele unui critic de artă modern: ,,Poate cel mai percutant simbol grafic imaginat vreodată“. [279]

Poate că Hitler nu a fost un pictor talentat, dar a fost un propagandist strălucit, care a acordat o atenție obsesivă imaginii. Avea sute de fotografii ale sale, în care adopta diferite poziții și purta diverse haine, pălării și mantouri, respingându-le pe majoritatea, până alegea imaginea potrivită a liderului singuratic, vizionar. A studiat minuțios uniformele trupelor sale de asalt și a membrilor de partid, la fel cum a procedat mai târziu cu viziunile sale arhitecturale, acordând acestor aspecte o atenție pe care nu a delegat-o niciodată poliției sau birocrației. Într-o epocă a etichetelor politice, Hitler a fost un manager de marcă genial și malefic.

Atunci, cum a ajuns în închisoare în 1924? Condusese o tentativă ridicol de prost gândită de lovitură de stat, îndreptată inițial împotriva administrației regionale din Bavaria, dar redirecționată în final împotriva Berlinului. Partidul său, intitulat Partidul Muncitoresc German, care s-a transformat în Partidul Național Socialist al Muncitorilor Germani, sau NSDAP, ,,Nazist“ pe scurt, era încă relativ mic. Mișcarea generală a ,,organizațiilor patriotice“ și a partidelor similare era de anvergură. Generalii armatei germane și chiar

conducătorii politici locali din München păreau a fi solidari în mare măsură cu aceasta. Până în toamna lui 1923 se purtaseră discuții îndelungate privind răsturnarea guvernului, puci care ar fi trebuit să fie condus fie de armată, fie de grupările paramilitare sau eventual să ia exemplul marșului lui Mussolini până în capitală. Hitler, descris până acum drept „ Mussolini german“, era de părere că, dacă primea impulsul adecvat, Ludendorff, împreună cu armata din Bavaria, s-ar fi alăturat unei revolte generale împotriva Berlinului. Nu era o speranță total nerezonabilă. Era necesară doar o scânteie care să decanșeze totul.

Aceasta a venit din țeava revolverului Browning al lui Hitler, în jurul orei 8:40 p.m. la data de 8 noiembrie 1923, într-o enormă berărie, Bürgerbräukeller din München. Berăriile erau și sunt în continuare locurile unde münchenezii discutau politică – spații enorme, cavernoase, foarte potrivite pentru cuvântări înflăcărate și emoții puternice. În acea noapte, majoritatea celor din conducerea orașului se strânseseră pentru o întâlnire anticomunistă anunțată cu mult înainte – în berărie erau aproximativ trei mii de oameni. Gustav Ritter von Kahr, un politician de dreapta instalat în fotoliul de lider al Bavariei, era în plin avânt al discursului când trupele de asalt conduse de Hermann Göring, fostul as al piloților de vânătoare, au năvălit în incintă.

Hitler a sărit de îndată pe un scaun, a tras cu pistolul un foc în tavan, declarând că guvernul bavarez a fost răsturnat și a început o revoluție națională. Apoi i-a condus pe liderii politici împreună cu un general într-o încăpere învecinată și i-a somat să i se alăture în cadrul unui nou guvern german. Dacă lucrurile s-ar fi desfășurat prost, avea câte un glonț în pistol pentru fiecare dintre ei, inclusiv pentru sine, iar mai târziu a declarat mulțimii: „Fie revoluția germană începe la noapte, fie în zori vom fi cu toții morți!“ [280] A fost adus Ludendorff care, deși luat pe nepregătite, s-a alăturat revoltei. Hitler a anunțat că, pentru a „salva poporul german“, va porni în marș „asupra păcătosului Babel, Berlinul“. [281]

Hitler pornea de la premisa că armata și elita politicienilor din Bavaria aveau să mărșăluiască în spatele lui. Într-adevăr, puși față în față cu trupele sale de asalt și sub amenințările lui Hitler, ei au acceptat rapid cererile acestuia, dar, dată fiind lipsa unei pregătiri prealabile sau a unui plan adecvat al revoltei, nu aveau absolut nicio intenție să pornească un război civil. Prin urmare, cu prima ocazie au părăsit tabăra lui Hitler, iar puciul acestuia a început să șchioapete. În timp ce banda sa agitată se întreba ce să facă, armata și poliția se apropiau. Ceea ce istoricul Alan Bullock a denumit „revoluția prin bluf total“ a lui Hitler eșua. În dimineața următoare, împreună cu Ludendorff, Hitler conducea un grup de aproximativ două mii de naziști într-un marș prin München către

ministerul de război, deși nu era clar ce doreau să facă în continuare. Ajunși în fața unui cordon de poliție, au început împușcăturile, în urma cărora au fost uciși patru polițiști și șaisprezece susținători ai lui Hitler. Hitler fie s-a aruncat la pământ, fie a fost împins; cel de lângă el a fost ucis. Ludendorff, bătrânul soldat, continuase pur și simplu să mărșăluiască spre polițiști. Aceștia s-au dat la o parte. Nimeni nu l-a urmat însă.

Deși câțiva dintre ceilalți participanți la puci au scăpat, Ludendorff s-a predat, iar Hitler a fost arestat în casa unui prieten al acestuia. Procesul celor nouă bărbați acuzați de înaltă trădare a început pe 24 februarie 1924 la fosta școală care pregătea infanteriști din München. Hitler, poate jenat de faptul că a făcut atât de rapid o eschivă la primele focuri de armă, s-a dovedit ulterior din nou un maestru al propagandei. Și-a asumat toată responsabilitatea pentru puciul de la berărie, nu a negat nimic și a petrecut cea mai mare parte a procesului ținând cuvântări politice lungi și sfidătoare. Judecătorii par să fi fost înțelegători și pentru acuzația de trădare, care dusese la moartea polițiștilor, luarea de ostatici și jaf, Hitler a primit o condamnare la numai cinci ani de închisoare. Va fi eliberat mult mai rapid, executând doar treisprezece luni din pedeapsă. Dacă ar fi stat doar treizeci de centimetri mai încolo în timpul puciului și ar fi fost împușcat sau dacă ar fi primit o sentință mai serioasă sau dacă ar fi executat toți cei cinci ani de condamnare, fără îndoială omenirea ar fi fost mai norocoasă. Ultima luare de cuvânt a lui Hitler în procesul său l-a făcut faimos în întreaga Germanie. Una dintre numeroasele scrisori adulatoare pe care le-a primit în închisoare a fost trimisă de un tânăr doctorand din Heidelberg, pe nume Joseph Goebbels. Până și gardienii din închisoare îl salutau cu „Heil Hitler" și, în parte prin intermediul lucrării *Mein Kampf*, a avut din plin timpul necesar dezvoltării ulterioare a cultului personalității sale, deși nu și-a expus niciodată amănunțit ideile. Mai era cale lungă până la instalarea în final a lui Hitler în fotoliul de cancelar al Germaniei, în 1933, capabil să desființeze statul de drept și să-și construiască regimul de teroare expansionistă. Drumul până acolo depindea de o nouă criză economică mondială care urma să pună stavilă total revenirii lente și sigure a Germaniei după război la o economie sănătoasă, dar și de proasta conducere a celorlalte țări, precum și de o serie de greșeli dezastruoase comise de politicienii nemți rivali.

În ce-l privește, Hitler învățase o lecție dură: pentru a acapara puterea, nu putea coopta pur și simplu armata germană, indiferent cât de înverșunați și de plini de resentimente ar fi fost mulți dintre ofițerii acesteia. Trebuia să o câștige pe plan politic.

În multe privințe, această cale era mai potrivită cu talentele sale. Până în 1924 își alcătuise arsenalul bazat pe intimidarea prin uniformă, susținerea din culise a oamenilor de afaceri și retorica provocatoare până la extrem, care-l va duce nouă ani mai târziu la putere în

Berlin. Cultul conducătorului era din ce în ce mai pregnant. În interiorul partidului, care fusese interzis, dar pe care l-a putut reînființa în 1925, instaurase principiul conducerii de către un singur om, nestingherită de democrație sau votanți, pe care o va impune mai târziu întregii Germanii. Stilul său de lucru haotic, care-i forța pe toți cei care-i erau în preajmă să intuiască ceea ce și-ar dori, Hitler având astfel posibilitatea de a se distanța de orice greșeală, devenea de asemenea familiar. Mai presus de toate, ideologia era clară: un singur dușman mondial, poporul evreu, era cauza tuturor nenorocirilor prin care trecuse Germania. Aceștia trebuiau stârpiți.

La momentul puciului de la München, Hitler decisese de asemenea că Germania nu se putea limita la recâștigarea vechilor teritorii până la granițele imperiale și la unirea cu Austria, nici la simpla răzbunare împotriva Franței. Germania avea nevoie de mai mult pământ. Acesta se afla doar în est, inclusiv în Rusia care, fiind pe atunci sub control evreiesc era, în consecință, o civilizație inferioară. În *Mein Kampf* scrie că: ,,Noul Reich trebuie să pornească din nou în marșul Cavalerilor Teutoni din vechime, pentru a obține prin sabie germană pământ pentru plugul german". [282] Mai târziu, Hitler va scrie: ,,Granițele statale sunt trasate de om și schimbate de om." Națiunea germană este ,,îngrădită într-o regiune imposibilă", iar o răfuială cu Franța este utilă ,,doar dacă asigură acoperirea necesară pentru o extindere a spațiului vital al poporului nostru în Europa". [283] Nu ar fi putut exista avertismente mai clare în privința atacurilor îndreptate împotriva Poloniei, Ucrainei și chiar Rusiei. Totul era scris, negru pe alb, din ziua în care a fost publicată prima ediție a lucrării *Mein Kampf*.

Pentru germanii anilor '20, trauma ajungerii în pragul inaniției din ultima parte a Marelui Război era o amintire de dată recentă. Marina Militară Regală Britanică impusese o blocadă asupra Germaniei, care-i adusese pe locuitorii din clasa de mijloc în situația să mănânce cartofi cruzi – încercarea Germaniei de a înfometa la rândul ei Marea Britanie prin intermediul ofensivei submarinelor fusese, după cum am văzut, un eșec la care s-a ajuns după o cursă strânsă. Deși Germania fusese învinsă pe Frontul de Vest, triumfase în est împotriva imperiului Rus. În decursul Marelui Război, nemții își cârmuiseră propriul miniimperiu în Polonia, Ucraina și Bielorusia. În ochii lui Hitler, pentru a împiedica repetarea înfometării Germaniei, trebuia să mai ocupe o dată bogatele pământuri agricole de la est. Un istoric de dată recentă specializat în crimele în masă din ,,ținuturile însângerate" ale Europei Centrale se exprimă astfel: ,,Adevărata politică agricolă a naziștilor a fost crearea unui imperiu cu frontiera la est… prin confiscarea terenurilor fertile ale țăranilor polonezi și sovietici – care trebuiau să fie înfometați, asimilați, deportați sau înrobiți. În loc să importe grâne din est, Germania urma să-și exporte acolo

fermierii.“ [284]

Și credulitatea face parte din tiparele repetitive ale istoriei umanității. Dacă nu ar fi preferat atât de mulți oameni care se credeau atotștiutori – de la Stalin și până la guvernul britanic, de la ambasadorii americani și până la oamenii de stat francezi – să creadă că Hitler nu are cu adevărat intenții expansioniste, ar fi putut fi evitate unele dintre cele mai mari dezastre ale secolului XX. Pare că există o profundă dorință de a privi spre dușmanii noștri crezând că ne uităm într-o oglindă – să credem că, în străfundul ființei, suntem cu toții la fel – astfel că ne abatem de la realitatea rareori întâlnită a răului fățiș, afirmat cu franchețe. În acest caz aveam încă de la început toate indiciile a ceea ce va să urmeze, tipărite clar pe hârtie, fără echivoc. Orice s-ar spune despre Hitler, nimeni nu-l poate acuza că nu ne-a dat avertismente clare, cinstite.

HITLER ȘI NOI, CEILALȚI

Toate cărțile de joc căzuseră prost. Rafturi întregi de bibliotecă sunt pline cu rapoarte meticuloase privind politicile germane în anii care au urmat scurtei întemnițări a lui Hitler, când acesta a reușit să reclădească rapid Partidul Nazist și să-l aducă prin alegeri la putere în 1933. Dacă Germania ar fi avut o politică de centru mai puternică și capabilă să se împotrivească loviturilor date de stânga comunistă și de dreapta fascistă, alta ar fi fost situația. În cazul în care constituția germană nu ar fi pus deja puterea efectivă în mâinile unui cancelar care putea în mod legitim ignora Parlamentul german, Reichstag-ul, ascensiunea lui Hitler ar fi fost mult mai dificilă. Dacă restul puterilor europene ar fi acționat pedepsind primele lui acte de agresiune în Renania, *Anschluss*-ul Austriei și cucerirea teritoriilor cehești unde se vorbea limba germană, împotriva inițiatorului puciului de la berărie ar fi existat un puci cu multă vreme înaintea anului fatal 1939. Au existat generali care doreau să treacă la acțiune și așteptau doar un semnal; dar politicienii Regatului Marii Britanii și ai Franței nu au corespuns așteptărilor.

Este greșit să privim venirea la putere a naziștilor ca pe un fenomen pur german, sau chiar ca pe un eșec pur european. Există o viziune americană conform căreia în 1941–1942 Statele Unite au fost nevoite să intervină din nou ca să salveze Europa, a doua oară, de un rău major care nu avea nimic de-a face cu Lumea Nouă. Povestea este mult mai complexă. Evoluția lui Hitler nu ar fi fost posibilă fără un eșec al conducerilor din toată lumea, inclusiv a Statelor Unite. În anii 1920 și 1930 lumea era deja interconectată în mod inextricabil. Primul Război Mondial lăsase în urmă o Europă și un Orient Mijlociu foarte

dezbinate. Aceasta a fost greșeala președintelui american Woodrow Wilson, precum și a liderilor britanic și francez, Lloyd George și Clemenceau. Nefuncționala Ligă a Națiunilor, în parte concepută de americani, apoi abandonată de aceștia, a fost lăsată să ezite și să flecărească în timpul perioadei izolaționiste a Americii. Europa a fost lăsată să facă singură față consecințelor alcătuirii statale de tip american – o Iugoslavie din petice, o Polonie exagerat de mare, minoritățile germane din Cehoslovacia și Gdansk. Impresia că au suferit o nedreptate, resimțită în Germania și Austria, nu a fost evocată de naziști. Erau scufundați în nedreptate. Înotau în ea.

Chiar și așa, Germania ar fi putut evita extremismul politic și și-ar fi întărit democrația la sfârșitul anilor ’20 și ulterior dacă nu ar fi existat Marele Crah Bancar din 1929, care s-a produs mai întâi în economia de consum a impetuoasei Americi. Crahul ar fi putut fi urmat de măsuri de rectificare la nivel local, numai că slaba conducere a democrațiilor, inclusiv sub Ramsay MacDonald în Marea Britanie și sub președintele Herbert Hoover în Statele Unite, a dus lumea spre o criză economică și un șomaj în masă generalizate. Toate acestea au ridicat enorm prestigiul dictaturii ca alternativă ce duce la creștere economică: tarifele vamale protecționiste și înghețarea afacerilor mondiale păreau să îngenuncheze democrația capitalistă. Societatea tânjea după un bărbat puternic și patriot care să preia frâiele puterii și să pună capăt regulilor normale ale pieței, iar sentimentul nu se rezuma la München.

În orice caz, multe state europene avuseseră doar o experiență scurtă în ce privește politica democratică. După un secol de monarhie autoritară, dictatură, lovituri de stat, rebeliuni și restaurații, Spania căzuse sub influența unui nou dictator, Primo de Rivera, înaintea declarării celei de-A Doua Republici în 1931 – acesta era guvernul de stânga care urma să fie la rândul său răsturnat în urma războiului civil de după revolta militară a generalului Francisco Franco. Cu fervoarea religioasă și economia agrară, pe de o parte, și orașele industriale și națiunea republicană pe de alta, Spania fusese dezbinată cu mult timp înainte de revolta lui Franco. Italia era o nouă națiune, care abia începuse să învețe cultura democrației, când fostul ziarist cu orientare de stânga Benito Mussolini acapara puterea în 1922 printr-o lovitură cutezătoare, mai târziu transformată în miticul ,,marș asupra Romei“. La fel ca Spania, Italia fusese dezbinată de războiul industrial din ce în ce mai intens. Polonia avea la activ doar cinci ani de regim parlamentar în perioada dintre victoria asupra rușilor bolșevici, în 1919–1921, și acapararea puterii de către generalul Jozef Pilsudski în 1926. La fel ca în Germania, antisemitismul și naționalismul vor fi curente puternice în politica poloneză în perioada din preajma Marelui Crah Bancar.

Țările Europei Centrale, care se iviseră în urma trasării granițelor în 1919, pe seama

învinsului Imperiu Austro-Ungar, constituiau un spațiu instabil. Monarhi dictatoriali conduceau în Iugoslavia și Albania, dictatorii generalul Metaxas în Grecia și Kimon Gheorghiev în Bulgaria, regimul amiralului Miklos Horthy în Ungaria, în Portugalia era o conducere militară, iar în România, o formă de autoritarism monarhic. În consecință, deși Germania a devenit exemplul cel mai extrem de fascism european, regimul dictatorial era o modă, nu o invenție germană. Deoarece în vestul Europei urma să triumfe în final democrația, este ușor să uităm că, din perspectivă interbelică, democrațiile păreau a reprezenta o excepție bizară.

Relația dintre democrație și prosperitate părea mult mai puțin evidentă decât era în realitate. Italia, nu Germania, fusese studiul de caz. Acolo, corporatismul cu care se lăuda Mussolini, care implica recuperarea pământului prin asanarea mlaștinilor, acordarea subsidiilor pentru creșterea producției de cereale și, în cele din urmă, preluarea și fuziunea băncilor și firmelor industriale, păreau să aibă succes. Este adevărat, Il Duce se comporta urât în afara țării, dar, în fond, dorința sa de a crea un soi de imperiu african care să furnizeze Italiei materii prime și mână de lucru ieftină nu era diferită de aspirațiile și realizările altor țări europene. S-a dovedit că fascismul nu a ajutat prea mult economia italiană. În deceniul dintre Marele Crah Bancar și începutul celui de-Al Doilea Război Mondial economia avea o creștere egală cu jumătate din cea de dinainte de cele două războaie și aproape jumătate dintre italieni munceau la câmp. De fapt rata totală a investițiilor a scăzut sub conducerea lui Mussolini de dinainte de război. Nimic din toate acestea nu erau însă evidente la acea vreme pentru observatorii din străinătate.

Hitler considera economia un domeniu arid și de importanță secundară. Stilul lui haotic de a conduce Germania îl făceau incapabil, mai mult sau mai puțin, de a concepe o planificare economică. Unul dintre biografii săi afirmă fără menajamente: ,,Revenirea economică extraordinară care a alcătuit rapid o componentă esențială a mitului Führerului nu era creația lui Hitler.“ [285] Fascinat de mașini, Hitler a ordonat ca enorme detașamente de muncitori, plătiți foarte prost și organizați în tabere de factură militară, să construiască noile autostrăzi, precum și să lucreze la alte proiecte de canalizare și din silvicultură. Șomajul a scăzut brusc de la aproximativ șase milioane, la începutul ocupării postului de cancelar de către Hitler, la niveluri neglijabile, în 1938–1939. Excluderea femeilor din cifrele de șomaj, despre care naziștii erau de părere că ar trebui să stea acasă și să aibă grijă de familie, precum și a evreilor, înfrumusețea statisticile. O altă parte a tabloului datelor statistice o reprezenta interzicerea grevelor și a sindicatelor independente.

Totuși, uriașele proiecte din sectorul public și proiectul de anvergură și mai mare al

reînarmării au permis reîncadrarea în câmpul muncii a multora dintre cei care înainte erau șomeri. Sub conducerea lui Hjalmar Schacht, directorul băncii centrale și ministrul economiei, naziștii au pus în practică o variantă semimilitarizată a economiei keynesiene, păstrând prețurile la un nivel scăzut și acumulând deficite guvernamentale uriașe către sfârșitul anilor '30, când investițiile militare erau în frunte, depășind cu mult cheltuielile obișnuite în industrie. Avea loc un sprint nesustenabil în direcția războiului. Importurile fuseseră limitate la materiile prime esențiale și alimente; tot ce putea fi înlocuit sau schimbat pe teritoriul Germaniei se făcea într-adevăr doar pe plan local. Goebbels vorbea despre ,,sume fantastice" cheltuite pe armament, pe când Hitler făcea în mod repetat apel la ideea că ,,banii" – prin care înțelegea economia – erau fără noimă în comparație cu nevoia de pregătire militară. ,,Economia" nu exista cu adevărat în gândirea nazistă ca entitate separată de conceptul de națiune înarmată și pregătită.

Germania avea însă o infrastructură științifică și industrială extraordinară, care supraviețuise înfrângerii din 1918, și o rețea puternică de lideri de firme care fuseseră lăsați de Hitler să se dezvolte, în schimbul susținerii oferite naziștilor. Va dura multă vreme până când expulzarea evreilor și impunerea ideologiei naziste să mutileze ingeniozitatea germană și înzestrarea industrială. Chiar și în ultimele etape ale războiului, în pofida lipsei de energie și de materii prime, marile carteluri germane produceau în continuare arme noi, de o calitate remarcabilă.

Totuși deficitele enorme și planificarea pe termen scurt a unei economii de război au avut propria poveste. Pe când plănuia să invadeze Polonia, Hitler se folosea de o perioadă de avânt a economiei germane, de natură nesustenabilă, stimulată în vederea pregătirii pentru război, ca rațiune pentru *necesitatea* unui război. Adevărata natură a acestei mize nu era înțeleasă pe scară largă la acea vreme. Miracolul economic al lui Hitler a fost trâmbițat în țară și în străinătate. În America, până și Franklin Delano Roosevelt, cu programul său de lucrări publice ,,New Deal", părea să pună mai greu pe picioare economia Statelor Unite.

Democrațiile aveau să-și recâștige însă încrederea în forțele proprii. Înainte ca reînarmarea să devină prioritară, creșterea economică se relansase atât în Marea Britanie, sub conducerea lui Stanley Baldwin, cât și în Statele Unite, la cârma lui Roosevelt. Cea mai mare diferență politică dintre statele care se luptau cu recesiunea în perioada interbelică și statele care se confruntă cu ea în prezent, după criza bancară din 2008, este că, la prima criză, părea că există alternativă eficientă la democrația capitalistă. Mussolini, care în prezent pare un bufon, era considerat pe scară largă geniul de la Roma. La celălalt capăt al spectrului, necunoașterea adevăratei stări de fapt din Uniunea Sovietică ajuta

propaganda lui Stalin să amăgească vestul Europei, care credea că și acesta face un salt de succes către o economie industrială puternică și triumfătoare.

KATHARINE ȘI MARGARET

În vara lui 1921 în New York, în timp ce Adolf Hitler bătea câmpii în berăriile din München, două femei trecute de 40 de ani stăteau și discutau între ele. Una era o agitatoare roșcovană, provenită dintr-o stirpe irlandeză din nordul New Yorkului, aparținând clasei muncitoare. Cealaltă era o fiică elegantă a aristocrației industriale a Americii, care petrecea o mare parte din timp îngrijindu-și soțul schizofrenic în locul lor de refugiu din California. Margaret Sanger și Katharine Dexter McCormick erau două genuri foarte diferite de americance, care împreună urmau să facă până în ultima parte a secolului mai mult decât orice politician din Statele Unite sau Europa pentru a schimba viețile femeilor. Cauza lor era, incontestabil, una politică. Consta în ideea de a le acorda femeilor controlul asupra propriei fertilități sau, pentru a o spune mai pe șleau, de a le ajuta să nu mai aibă copiii pe care nu și-i doreau, fără a se priva de viața sexuală pe care și-o doreau.

Margaret Sanger este o eroină a mișcării feministe, dar o femeie de care nu te puteai apropia sufletește prea ușor. Era o ființă căreia îi plăcea să atragă atenția publicului, adesea lipsită de loialitate și un martor care nu prezintă încredere. Până și biograful ei extrem de înțelegător recunoaște: „În amintirile ei, Margaret nu era întotdeauna total sinceră în legătură cu propria-i viața.“ [286] A atacat-o sălbatic pe Marie Stopes, pioniera britanică în domeniul măsurilor contraceptive, doar pentru că era o rivală a ei, și-a părăsit primul soț și (pentru o vreme) copiii, cu o indiferență șocantă. Mai târziu urma să fie atacată pentru opinii rasiste și care sprijină eugenia. Nu există însă niciun motiv să credem că militanții curajoși trebuie să fie neapărat consecvenți sau oameni cu care e ușor să te înțelegi; adeseori lucrurile stau tocmai pe dos.

Hotărârea lui Sanger de a le asigura femeilor controlul asupra reproducerii lor avea rădăcini adânci în experiențele de viață pe care le avuse ea în tinerețe. Tatăl ei era un irlandez liber-cugetător radical, dar un patriarh feroce al familiei care locuia într-un orășel din statul New York. Mama ei, o catolică evlavioasă, avusese nu mai puțin de optsprezece sarcini în douăzeci de ani și murise la cincizeci de ani de cancer de col uterin. Margaret avea pregătirea de infirmieră și vedea tinerele femei din clasa muncitoare murind în urma avorturilor improvizate provocate în cartierele sărace din Manhattan,

unde oamenii locuiau câte șate sau opt într-o cameră. Ea își petrecuse anii de dinaintea Primul Război Mondial cu un grup de anarhiști și socialiști, ajutând la organizarea grevelor, discutând despre revoluție, despre moralitatea asasinatului și plăcerea sexuală. Totuși, încetul cu încetul, ea și-a îndreptat atenția asupra problemei mai simple și mai practice a ajutorării femeilor care căutau disperate soluții anticoncepționale. Când lumea a intrat în război în 1914, Sanger a lansat pe piață o revistă, intitulată *The Woman Rebel (Femeia rebelă)*, care susținea un concept pentru care ea inventase o nouă expresie, anume „măsuri contraceptive". Ea a intrat însă imediat în conflict cu un alt curent puternic din spațiul public american – puritanismul.

Anthony Comstock era inspector de poștă și fost soldat, cu mustață și favoriți, și întemeiase Societatea Pentru Suprimarea Viciului din New York. El se fălea cu faptul că ordonase distrugerea a cincisprezece tone de cărți și patru milioane de fotografii, precum și pentru că arestase mii de oameni. Comstock găsea vicii pretutindeni. Avea un instinct extraordinar, care-l ajuta în acest scop. Descoperea viciul în manualele de medicină, în afișarea unor manechine din ceară în vitrinele atelierelor de croitorie, în cărți poștale, în romanele și piesele lui George Bernard Shaw.

Cea mai mare realizare a sa a fost adoptarea în Statele Unite a Legii federale Comstock din 1873, care interzicea trimiterea prin poștă a materialelor obscene sau libidinoase. Printre acestea se numărau obiecte folosite în scopuri contraceptive și orice informații referitoare la acest subiect. Citând exact legea, orice articol sau obiect „pentru prevenirea concepției sau destinat avortului ilegal" îl va face pe expeditor pasibil de o amendă mare sau va atrage asupra acestuia pedeapsa cu închisoarea și munca silnică pentru o perioadă între șase luni și cinci ani. Comstock atrăsese în capcană medici, determinându-i să dea sfaturi contraceptive, trimițându-le mai întâi scrisori cu povești vrednice de milă, ca și cum ar fi provenit de la femei disperate, iar apoi urmărindu-i pe toți medicii suficient de miloși pentru a răspunde scrisorii, adesea obținând pentru ei sentințe care însumau mulți ani de temniță.

Între timp, Sanger dorea să publice o carte în care să ofere metode de contracepție alternative. În 1914, Comstock și legea lui au vânat-o. Temându-se să nu fie închisă, Sanger s-a refugiat sub o identitate falsă în Marea Britanie. Acolo l-a întâlnit pe susținătorul cauzei libertății sexuale Havelock Ellis și a avut o scurtă relație cu H.G. Wells, aventură obligatorie pentru femeile de stânga din Marea Britanie în acea perioadă. Cel mai important rezultat al exilului ei european a fost însă o vizită în 1915 la o clinică olandeză de ginecologie dedicată contracepției.

Din cele mai vechi dovezi scrise pe care le deținem, știm că femeile au încercat tot felul de dispozitive și tehnici pentru a evita să rămână însărcinate, de la tampoane din puf înmuiate în miere, folosite în Egiptul antic, până la frunze de ceai ude, bucăți de hârtie impregnate în ulei, bureți înmuiați în oțet, supozitoare cu glicerină făcute în casă și prezervative făcute din tot felul de materiale, de la frunze și toval până la intestine de oaie. (Despre unele dintre remediile de peste mări, cum ar fi excrementele de crocodil, s-a dovedit că au o justificare științifică, întrucât crocodilii mănâncă o buruiană ce conține un medicament care este cvasicontraceptiv.) Inventarea latexului și a noilor tipuri de cauciuc au dus la producerea de prezervative mai bune, și de asemenea căpăcele de col uterin și diafragme pentru femei. Abia când Sanger a ajuns în Olanda și i-au fost arătate prospectele tehnice cu sfaturi pentru utilizarea lor, precum și cele mai moderne diafragme, ea și-a dat seama de toate posibilitățile. Acesta a fost motivul fundamental al întâlnirii ei cu Katharine McCormick.

Sanger s-a întors în Statele Unite și a început să publice sfaturi contraceptive, deschizând în Brooklyn în 1916 prima clinică de specialitate, unde se oferea ajutor pe tema contracepției. Ea a intrat din nou rapid în conflict cu legea, iar în 1917 a fost trimisă pentru treizeci de zile într-o casă de corecție. Curentul de opinie însă se schimba încetul cu încetul și, profitând de aparițiile la tribunal pentru a-și promova cauza, Sanger devenea o eroină pentru susținătoarele drepturilor femeilor americane. Folosindu-se de o portiță a legii, care permitea contracepția la sfatul medicului, ea a reușit să publice prospecte și cărți pe această temă. Până la începutul anilor ’20, înființase o organizație care se ocupa cu strângerea de fonduri și militarea în favoarea drepturilor femeii, o clinică unde se recomandau măsuri contraceptive pentru toate femeile și ținea prelegeri pe întregul teritoriu al Statelor Unite și chiar în Japonia și China. Pentru clinică avea însă nevoie efectiv de contraceptive. Avea nevoie de diafragme, care nu erau ușor de procurat pe cale legală în Statele Unite. Astfel a ajuns la McCormick.

Lumea lui Katharine Dexter McCormick fusese foarte diferită de cea a lui Sanger. Făcea parte din aristocrația Statelor Unite. Provenea dintr-o familie mândră și bogată, care sosise în America în anii 1640, jucase un rol însemnat în revolta împotriva Coroanei Britanice și ai cărei membri deveniseră pionieri în statul Michigan, unde orașul Dexter a fost denumit după ei. Către sfârșitul secolului al XIX-lea făceau parte din elita extrem de bogată a orașului Chicago, înrudindu-se cu alte familii cu nume faimoase, cum ar fi Pullman, Kellogg și Otis. Tatăl lui Katharine, un avocat filantrop, murise când ea era foarte tânără, iar mama ei avea opinii progresiste, susținând inclusiv dreptul de vot al femeilor.

Dovedind multă hotărâre, Katharine absolvise prestigioasa universitate politehnică Massachusetts Institute of Technology, fiind una dintre primele femei care au obținut o diplomă în fizică la această prestigioasă unitate de învățământ. A devenit sufragetă înflăcărată și s-a căsătorit cu un alt tânăr bogat cu opinii radicale, descendentul moștenitor al imperiului industrial McCormick, ale cărui mașini agricole ajutaseră la deschiderea Vestului Mijlociu pentru a fi cultivat de fermieri. Din păcate, soțul ei, Stanley, s-a îmbolnăvit în scurt timp de schizofrenie și urma să-și petreacă restul vieții sub îngrijire medicală practic permanentă. Ea s-a aruncat într-o viață dublă, pe de o parte supraveghind tratamentul lui psihiatric și pe de alta militând pentru dreptul de vot al femeilor. Astfel a auzit de Sanger.

Statele Unite au acceptat relativ târziu egalitatea femeilor cu bărbații în ce privește dreptul de vot. Înainte de Primul Război Mondial, doar câteva țări făcuseră un asemenea pas radical, anume finlandezii, norvegienii și australienii. State individuale din componența Statelor Unite, cum ar fi Oregon, Washington și California, le acordaseră de asemenea femeilor dreptul de vot. Abia după război și după perioada imediat următoare acestuia s-a produs acest val al schimbării în țări cum ar fi Marea Britanie, Germania, Austria, cea mai mare parte a Europei de Est și Rusia, Noua Zeelandă și Olanda. Bătălia purtată în Statele Unite a fost dură și îndelungată, dar, la fel ca în Marea Britanie, a scos la iveală o nouă generație de militante feministe (sufragete) care învățaseră să vorbească în public, să se organizeze cu succes și să submineze ședințele oponenților lor. Mai devreme în această carte am văzut cum poate produce războiul schimbarea – de la sistemele politice până la și noile tehnologii. La această listă se poate adăuga transformarea în planul drepturilor civile ale femeilor.

Nevoia ca femeile să participe prin muncă la efortul de război le-a schimbat cu certitudine statutul în America, unde Katharine a devenit președinta comitetului de femei al Consiliului Național al Apărării, care se ocupa de trimiterea proviziilor prin Crucea Roșie, bunăstarea copiilor, urmărirea respectării drepturilor femeilor în fabrici și multe altele. Până în 1920, când Congresul Statelor Unite a aprobat al Nouăsprezecelea Amendament al Constituției, care impunea dreptul de vot al femeilor pe tot teritoriul țării, Katharine a căutat noi provocări. În anul următor, când a primit de la Sanger un „fluturaș“, prin care aceasta anunța organizarea primei Conferințe Americane pentru Controlul Natalității la Hotelul Plaza din New York, i-a răspuns și i-a propus să se întâlnească. Erau două femei cu personalitate puternică și totuși s-au împăcat de minune.

Katharine McCormick avea bani, relații și influență. Margaret Sanger avea nevoie de toate acestea, dar și de mijloace contraceptive pentru Oficiul de Studii Clinice. În autobiografia ei în care, după cum se știe, nu ne putem încrede în totalitate, descrie ziua în care a deschis clinica, luată imediat cu asalt de femei: ,,Coada era până la jumătatea străzii și ele stăteau la rând, cu broboade, fără pălării, cu mâinile lor roșii strângând mânuțele mai mici ale copiilor lor. Au venit una după alta, toată ziua, în număr din ce în ce mai mare… evreice și creștine, protestante și romano-catolice deopotrivă s-au confesat în fața noastră." Una dintre ele îi spusese că născuse cincisprezece copii, dintre care mai trăiau doar șase: avea treizeci și șapte de ani, dar părea de cincizeci. Alta i-a spus lui Sanger: ,,Dacă nu mă ajuți, la noapte sparg un pahar, iau un ciob și-l înghit!"

Prin ajutor, femeile înțelegeau contraceptive, nu sfaturi, dar la această etapă contraceptivele erau în continuare dificil de procurat. Comstock nu mai era demult, dar atitudinea politică americană rămânea în continuare puritană: vânzarea alcoolului a fost interzisă începând din 1920 și până în 1933 – primul și cel mai mare eșec în războiul drogurilor. ,,Perioada prohibiției" îi ajuta însă pe susținătorii măsurilor anticoncepționale, deoarece contrabandiștii erau dispuși să aducă diafragme împreună cu băutură, chiar dacă numai în cantități mici. Unde erau diafragmele? În Europa.

Astfel, într-o zi a anului 1922, doamna McCormick a plecat la cumpărături. S-a îmbarcat pe un transatlantic, pornind într-o călătorie de patru luni, ducând cu sine trei cufere mari și cinci geamantane, aparent intenționând să cumpere de zor și în cantități mari cele mai la modă haine din Europa. Familia ei deținea un castel în Elveția, care se înălța lângă lacul Geneva. Castelul fusese un punct de întâlnire renumit al intelectualilor din Epoca Luminilor. Dându-se drept doctor, Katharine a comandat cu această ocazie diafragme în cantitați mari de la fabricanții francezi și italieni, care să fie trimise la castel, între timp achiziționând o mulțime de rochii și vestoane. Apoi, a angajat elvețience localnice, care să coasă în căptușeala hainelor diafragme, hainele fiind ulterior împachetate etanș în bagajul ei, care cuprindea acum opt cufere. Apoi a trecut marfa de contrabandă cu tupeu peste granița franceză și americană, livrând-o cu camionul la clinica lui Sanger.

Dacă lucrurile s-ar fi rezumat la atât, tot ar fi fost o contribuție semnificativă la mișcarea în favoarea măsurilor anticoncepționale, pe care McCormick continua să o finanțeze din umbră, deși în scurt timp Sanger s-a căsătorit cu un bărbat bogat, un baron al petrolului, iar din acest moment banii nu au mai reprezentat pentru ea o problemă. Lucrurile nu s-au oprit însă aici.

În 1947, Stanley McCormick a murit. Nimeni nu și-ar fi putut dori o soție mai bună:

Katharine îl îngrijise cu devotament, neprecupețind banii familiei pentru grădinari, servitori, doctori și muzicieni care să-i facă viața de autotortură puțin mai ușoară. Dată fiind convingerea că nebunia era ereditară, probabil boala lui contribuise la decizia lui Katharine de a nu avea copii; fapt care i-a accentuat probabil interesul pentru contracepție. Acum el murise, familia lui dorea să dețină controlul asupra unei părți a uriașei averi, dar Katharine a rămas în continuare bogată până peste poate. Ce ar fi putut face cu banii? I-a scris lui Sanger. Ambele femei erau de-acum septuagenare; dar faptul că au reluat acum legătura va avea o însemnătate mai mare decât prima lor întâlnire.

Pe 27 octombrie 1950, Sanger a răspuns scrisorii primite de la McCormick, în care o anunța pe Margaret că-i oferă ajutor financiar: ,,Sunt de părere că pentru următorii douăzeci și cinci de ani de acum încolo lumea și aproape întreaga noastră civilizație va depinde de contraceptive sigure, simple și ieftine, care ar trebui folosite în mahalalele lovite de sărăcie, în jungle și în rândurile majorității oamenilor ignoranți.“ Ideea eugeniei, care apare în cuprinsul scrisorii, nu era o simplă scăpare. Ea a continuat, adăugând: ,,Acum și de îndată ar trebui să fie posibilă la scară națională sterilizarea pentru persoanele care suferă de anumite tipuri de degenerescențe, care acum sunt încurajate să se înmulțească, și ar dispărea în timp, dacă guvernul nu le-ar alimenta.“ [288] McCormick și alții i-ar mai fi tăiat din avânt, dar pentru ambele femei esența problemei era descoperirea mult-așteptatei soluții ,,simple, ieftine, sigure“.

La câteva luni de la primirea scrisorii lui Margaret, Katharine McCormick a organizat o cină la New York, la care urma să participe un om de știință și cercetător din Massachusetts, care arăta izbitor de asemănător cu Einstein, dar care era de fapt un expert de talie mondială în ovulele mamiferelor. Dacă ar fi existat cineva care ar fi putut găsi rapid soluția miraculoasă, acesta era Gregory Pincus. Cât de mult ar costa cercetările? 25 000 $, aprecia el. În realitate, McCormick urma să cheltuiască aproape 2 milioane de dolari. În curând, atât Sanger, cât și McCormick, aceste formidabile doamne vârstnice, îi dădeau târcoale lui Pincus, aflat în laboratorul lui din Massachusetts.

Pincus nu lucra singur. Un ginecolog pe nume John Rock studiase progesteronul, un hormon-cheie în cadrul fecundării, care ajută la asigurarea faptului că organismul nu produce sarcini multiple. Cercetări similare făceau în paralel alți doi oameni de știință, un tânăr evreu refugiat din Viena, pe nume Carl Djerassi, și Frank Colton. Niciunul dintre ei nu avea în minte inventarea unei pilule contraceptive; hormonii sintetici erau noua invenție extraordinară a momentului și se bucurau de mare interes din partea companiilor producătoare de medicamente. Totuși, în timp ce lucra în Mexic, Djerassi a sintetizat un medicament mult mai puternic decât progesteronul natural și care putea fi

administrat pe cale orală. Era inițial destinat combaterii menstruației foarte abundente, dar urma să fie cheia succesului pentru ceea ce în curând se va numi pur și simplu „pilula".

Pincus era deja faimos, chiar notoriu, fiind cel care fertilizase ovule de iepure într-o eprubetă, câștigându-și astfel etichetarea drept „dr. Frankenstein" dată de ziare și făcând vâlvă în comunitatea oamenilor de știință. Înainte de război, Universitatea Harvard i-a refuzat ocuparea unui post – credea Pincus, pentru că era „evreu, lăudăros, publicase prea timpuriu și vorbea prea mult". [289] A început să lucreze la noul său proiect, iar apoi, în 1952, a dat peste unul dintre cei care studiaseră progesteronul, dar tot nu în scopul împiedicării sarcinii, ci de această dată pentru a ajuta femeile care nu puteau face copii. Deși era un catolic fervent, acest om a fost de acord să lucreze cu Pincus, ajutându-l să facă progrese până la descoperirea unui medicament administrat pe cale orală, pe care Colton și Djerassi aveau să-l rafineze. Multe obstacole au trebuit depășite pe parcurs, dar, după un test clinic încununat de succes, Pincus a anunțat rezultatul obținut la o conferință care a avut loc în Tokyo în 1953. Nimeni nu i-a acordat însă importanță.

Lupta pe plan comercial pentru testarea și producerea unui produs vandabil a durat ani întregi, dar pilula a fost în fine inaugurată pe 11 mai 1960, în calitate de metodă contraceptivă. Puține inovații au avut un impact atât de mare asupra unui număr atât de însemnat de oameni. În ce măsură era mai eficientă decât alte metode contraceptive? Un studiu detaliat din 1961 a dus la concluzia că rata rateurilor în cazul folosirii prezervativelor era ridicată, 28%; în cazul diafragmelor era și mai ridicată, ajungând la aproximativ 34%, iar al supozitoarelor vaginale, 42%. În cazul pilulei, rata eșecurilor era sub 2%. [290] Femeile au „votat" cu DA: în primul an de la lansarea pe piață, patru sute de mii de americance au luat pilula. Până în 1965, s-a estimat că un sfert dintre femeile căsătorite din Statele Unite, cu vârste care nu depășeau patruzeci și cinci de ani, luau pilula; până în 1984 estimările la nivel mondial erau de până la optzeci de milioane de femei. [291] Este important să ne amintim că știința modernă înseamnă colaborare, rezultate împărtășite și descoperiri surprinzătoare, nu un geniu solitar, care sare în pielea goală din baie strigând: „M-am prins!"

Și aceasta este o poveste care se referă la capitalism. Dacă tatăl săracului Stanley McCormick nu ar fi făcut avere producând combine de recoltat cereale, Katharine nu ar fi dispus de banii necesari pentru a merge în Europa și a importa prin contrabandă diafragme în America sau de a-l finanța pe Pincus în cercetările sale privind pilula

miraculoasă. Dacă firmele producătoare de medicamente din Statele Unite nu ar fi fost atât de doritoare de profit, ar fi luptat mai puțin pentru dezvoltarea hormonilor sintetici. Dacă America nu ar fi devenit o economie de consum bogată, ale cărei femei își doreau mai multă libertate și se bucurau deja de efectul eliberator al noilor aparate electrocasnice, adoptarea noii pilule ar fi fost mai lentă. Date fiind progresele rapide în domeniul biochimiei la acea vreme, lucrurile ar fi dus totuși în final la același rezultat, dar în alte vremuri, când moralitatea creștină ar fi fost mai puțin influentă în viața americanilor. De exemplu, în anii ’30, sau chiar în prezent, pilula nu ar fi putut fi brevetată atât de ușor.

Desigur, dacă nu ar fi existat aceste două septuagenare hotărâte, lucrurile nu s-ar fi desfășurat atunci. Una dintre ele fusese la început anarhistă cu vederi politice radicale, spera în prăbușirea capitalismului american; cealaltă era căsătorită cu capitalismul american. Pilula avea nevoie de amândouă, de agitatorul politic care contesta gândirea convențională și de susținătoarea pe plan financiar, hotărâtă și tăcută. Acest parteneriat inedit explică într-o oarecare măsură puterea subiacentă a culturii americane, radicalismul și energia ei.

Pilula era, din punct de vedere moral, controversată. Va fi probabil de-a pururi controversată. Mulți oameni habotnici, în special de religie romano-catolică, se opun orice-ar fi contracepției, pe când alții o învinovățesc pentru declinul radical al moralității sexuale tradiționale în anii ’60 și ulterior. Pilula poate avea efecte secundare grave; la care se adaugă faptul că multe femei s-au supărat fiindcă au fost depuse mult mai puține eforturi pentru descoperirea unui contraceptiv oral destinat bărbaților, care i-ar împiedica pe aceștia să fecundeze ovule. Orice s-ar spune, aceasta era o tehnologie cu caracter democratic, pe care oamenii au aprobat-o cumpărând-o. Datorită ei, femeile au reușit pentru prima dată să separe într-o manieră simplă și fiabilă plăcerea sexuală de probabilitatea unei sarcini. A devenit posibilă o altă relație între trup, ca zonă a plăcerii și desfătării, și reproducere – lucru despre care tânăra Sanger și prietenii ei anarhiști discutaseră cu aproape șaizeci de ani în urmă. Argumentul că piața poate fi atât destabilizatoare pentru unii, cât și eliberatoare pentru ceilalți și atât cu caracter revoluționar, cât și creată ca urmare a acțiunilor de stat nu este probabil nicăieri mai bine demonstrat decât în cazul pilulei.

UN RĂZBOI AL IMPERIILOR

Primul Război Mondial fusese un război tribal european, în care au fost atrase și alte continente, precum și oameni care aparțineau în principal imperiilor Europei. Canadienii, australienii, neo-zeelandezii, indienii și sud-africanii au răspuns apelului Imperiului Britanic. Încercarea Germaniei de a organiza rapid jihadul împotriva britanicilor în Orientul Mijlociu a ajutat la atragerea în conflict a Imperiului Otoman, care era în curs de destrămare, și a arabilor. America a intrat de asemenea în război, după cum am văzut, deoarece propria ei securitate părea amenințată atât de submarinele germane, cât și de intrigile mexicanilor. Dominația țărilor Europei era încă atât de puternică pe plan mondial încât în momentul în care au intrat în conflict, s-a dat alarma aproape pe toată planeta.

Al Doilea Război Mondial a respectat același tipar – unii istorici l-au descris ca fiind a doua jumătate a unui singur conflict. Și acesta a început în Europa și a atras apoi o mare parte a globului. În acest caz era însă o diferență-cheie. Victoria timpurie a nemților pe continentul european a umilit puterile europene încă neatacate, le-a șubrezit imperiile și a răspândit războiul în Asia. A dat unui nou imperiu, cel japonez, ocazia să smulgă vechile colonii din jurul Pacificului; însemna de asemenea că japonezii, aflați deja în război cu China, erau obligați să intre în conflict cu America. Primele victorii ale nemților aveau și un alt efect: l-au convins pe Hitler că este într-adevăr un geniu militar și l-au încurajat să continue să-și înfăptuiască visul inițial, și anume cel de a invada Uniunea Sovietică. Aceasta a avut efectul pervers de a determina Statele Unite și vechile puteri imperiale europene, mai presus de toate Marea Britanie, să se alieze cu cel mai crunt dușman politic al lor.

Astfel, deși Al Doilea Război Mondial este uneori considerat ultimul mare război ideologic, o bătălie pentru ,,salvarea democrației", faptul supărător este că a fost câștigat parțial de regimul totalitarist al lui Stalin și că nu ar fi putut fi câștigat fără aportul acestuia.

Ar fi mai corect să îl privim ca fiind ultimul mare război imperial. Japonia încerca să clădească un imperiu în China și Manciuria, precum și pe rămășițele Imperiilor Britanic și Olandez din Extremul Orient (și spera să anexeze India Britanică). Planul Germaniei era să creeze un imperiu german în ceea ce fusese Europa Centrală și vestul Rusiei. Până și Stalin, care ataca în mod constant ,,imperialismul", se prinsese în joc. După ce abandonase ideea revoluției mondiale pentru ,,socialismul într-o singură țară", Stalin actualizase atitudinea imperială tradițională a Rusiei. Am văzut cum pe vremea lui Ivan cel Groaznic Rusia înghițise Kazanul și începuse să devoreze Siberia. A urmat invadarea și cucerirea regiunii munților Caucaz și stabilirea hegemoniei ruse asupra Ucrainei,

Georgiei, Ceceniei și Mongoliei. Rușii priveau Finlanda, statele baltice și o mare parte din Polonia ca ,,aparținându-i" de asemenea în mod natural; Al Doilea Război Mondial a început pe când rușii se aflau deja în luptă cu finlandezii. Viziunea lui Stalin asupra Uniunii Republicilor Sovietice Socialiste trăda dorința ca Rusia să preia controlul pe cale militară asupra unei părți cât mai mare posibil din această suprafață vastă. Era pregătit să dea în ultimă instanță ordine în vederea migrației în masă a unor întregi populații, pentru a slăbi dizidența. Minoritățile naționale aveau un statut inferior, abia deghizat de un văl folcloric al armoniei; mai târziu s-a spus că în URSS ,,minoritățile dansează".

În cele din urmă, intrarea forțată în război a Statelor Unite după atacul de la Pearl Harbor din 7 decembrie 1941 a dus la situația în care America a dominat jumătate din lume prin intermediul unui imperiu virtual, nu al corpurilor de gardă și al guvernatorilor, ci al puterii armelor nucleare, al războaielor purtate prin terți, al mărfurilor și finanțelor. Americanii au ajuns în final să fie o prezență militară permanentă, care se întindea din Japonia până în vestul Europei. Extrem de implicați în politicile din America de Sud, americanii aveau flote mari, care au înlocuit rapid Marina Regală Britanică în rolul de gardieni ai influenței occidentale. În continuare extrem de ostil față de ,,vechile imperii" ale Europei, succesul american în război va fi urmat de o proliferare dramatică a afacerilor americane și de apariția dolarului ca monedă de cea mai mare importanță în lume. Toate acestea erau vești bune pentru cei care respirau liber sub scutul Statelor Unite, salvați de viziunea comunisto-imperială. Ceilalți le-au considerat însă momentul pierderii inocenței, când republica americană s-a transformat în imperiul american.

De la început, era clar că ideologia va ocupa locul al doilea, după interesul propriu național. Pactul dintre naziști și sovietici, din august 1939, a pecetluit soarta Poloniei, care a fost invadată și împărțită chiar în următoarea lună. Începând de atunci și până la sfârșitul lui 1941, pentru o perioadă de aproape doi ani și jumătate, Statele Unite au reușit să evite intrarea în război. Totuși, pentru aproape doi ani, până la invadarea surprinzătoare (pentru Stalin) a URSS prin Operațiunea Barbarossa în iunie 1941, sovieticii și naziștii aveau o colaborare incomodă. După cum ne reamintește istoricul militar Max Hastings, această colaborare le-a permis armatelor lui Hitler să beneficieze de un ajutor material uriaș din partea Uniunii Sovietice: ,,Trenuri cu provizii au continuat să se îndrepte spre vest până ,,în clipa" invaziei; Forțele Aeriene Germane – Luftwaffe – erau în mare măsură alimentate de petrolul sovietic; submarinele din Marina Militară – *Kriegsmarine* – aveau acces la avantajele oferite de porturile rusești." [292]

Prin urmare, din 1939 până în 1941 războiul s-a purtat pe o suprafață relativ restrânsă. Era în principal un duel între vechii dușmani din Marele Război, britanicii și francezii pe de o

parte și germanii pe de alta; dar de această dată francezii fuseseră făcuți praf. Dacă Hitler ar fi fost capabil să invadeze în 1940 Marea Britanie sau dacă ar fi găsit o altă cale de a-i forța pe britanici să ceară pace, războiul s-ar fi încheiat aici.

Dacă lucrurile s-ar fi desfășurat astfel, în prezent am fi mai puțin dominați de America, iar Rusia sovietică ar fi rămas în esență între vechile ei granițe. Nu toată Europa ar fi ajuns sub controlul direct al Germaniei. Generalul Franco al Spaniei refuzase o alianță militară de mare anvergură cu Hitler, ceea ce, dat fiind ajutorul pe care-l primise în timpul Războiului Civil din Spania, părea o atitudine precaută care friza ingratitudinea. Italia lui Mussolini era aliată cu Germania, dar nu era o copie identică a acesteia. Suedia, Elveția și Irlanda rămăseseră neutre. Grecia, România, Ungaria și Iugoslavia ar fi rămas neatinse de lupte. Ar fi murit la fel de mulți evrei? Ar fi rămas orașe precum Londra, Hamburg, Dresda și Coventry intacte? În afara Europei, dacă britanicii ar fi cerut pacea, acest fapt ar fi dus probabil la rapida prăbușire a Imperiului Britanic. Churchill era de această părere. India putea foarte bine să ajungă sub control japonez. Cu atitudinea lor izolaționistă, Statele Unite nu ar fi inventat probabil atât de rapid bomba atomică, deoarece pentru realizarea acesteia s-ar fi bazat pe oamenii de știință britanici și pe emigranți evrei, precum și pe efortul industrial uriaș necesar pentru a-i învinge pe oamenii de știință ai lui Hitler.

Asemenea gânduri aparțin însă romancierilor care fac speculații, însă, deoarece liderul britanic a refuzat să ceară pace, Marea Britanie s-a apărat cu succes de invazia nemților și pentru că gândirea lui Hitler, modul în care construise Germania nazistă și, în ultimă instanță, personalitatea sa au făcut ca atacarea Uniunii Sovietice să fie inevitabilă. Universal său retoric se baza pe conflictul între germanism și bolșevismul evreu, iar oferta sa către poporul german era un nou mare imperiu, care-i va face bogați și protejați, iar acesta putea fi obținut doar în urma prăbușirii Uniunii Sovietice. Ar fi fost mai bine pentru el să-l umilească mai întâi pe Churchill învingându-l, dar în final tot ar fi trebuit să se îndrepte împotriva Moscovei. Citind *Mein Kampf*, se putea vedea deja la orizont Operațiunea Barbarossa.

Faptul că britanicii au înfrânt Luftwaffe la sfârșitul verii și în toamna lui 1940, poveste arthuriană sau shakespeariană, devenită aproape mitică pentru britanicii din epoca modernă, a însemnat mai mult decât simpla rezistență în fața invaziei. A însemnat că, la intrarea în război, Statele Unite puteau reprezenta o adevărată amenințare și pentru Germania, nu doar pentru Japonia. Roosevelt evitase războiul și recursese la subterfugii, încercând să susțină Marea Britanie trimițându-i ajutoare și distrugătoare vechi, în timp ce liniștea opinia publică americană, încă ostilă războiului. Deși mulți americani au fost

impresionați de veștile despre bravii londonezi în timpul Blitzkrieg-ului, ideea de a plonja într-un nou război mondial pentru a salva Imperiul Britanic nu se bucura de popularitate în rândurile lor.

În orice caz, Germania nu era cel mai vădit inamic. Războiul pornit de Japonia împotriva Chinei făcuse din militariștii de la Tokyo cele mai nesuferite personaje în ochii celor de la Washington. Japonia încercase să atace din scurt Siberia, dar fusese respinsă de către ruși. Înaltul comandament al Japoniei era de părere acum că embargoul petrolier american impunea îndreptarea Japoniei spre sud, cu scopul de a crea prin cuceriri un imperiu suficient de mare în Pacific pentru a-i asigura protecția împotriva Statelor Unite. Ideea că Japonia ar fi putut cuceri efectiv Statele Unite, care erau de mărimea unui continent, a fost desigur întotdeauna absurdă, dar conducătorii țării credeau în continuare că succese militare suficient de dramatice i-ar fi intimidat pe cei de la Washington și i-ar fi făcut să-și dorească o pace grabnică. La fel ca majoritatea observatorilor, și Tokyo pornea de la presupunerea că Hitler urma să obțină victoria în Europa.

În consecință, e logic să presupunem că un atac de tipul celui de la Pearl Harbor era inevitabil. Succesul devastator al asaltului bombardierelor torpiloare asupra flotei Statelor Unite din Pacific, care a dus la scufundarea a patru cuirasate și a multor altor vase, era, la nivel tehnic și operațional, o lovitură militară genială. Cu siguranță i-a ținut pe americani în porturi, în timp ce armatele japoneze străbăteau în voie sud-estul Asiei. Pe de altă parte, era de asemenea o dovadă de prostie strategică. A arătat cât de puțin înțelegeau America politicienii și șefii armatei de la Tokyo. Au adus războiul mondial în Pacific și au făcut înfrângerea finală a Japoniei inevitabilă. În plus, deoarece Marea Britanie rezista în continuare, era mai departe legată de Statele Unite prin ancora de salvare întinsă peste Atlantic și era susținută în continuare de formidabilele resurse ale imperiului ei, toate acestea au făcut plauzibilă intrarea Statelor Unite în război împotriva lui Hitler, fapt care nu era cert în ziua de dinaintea atacului dat de avioanele de război japoneze.

Unii lideri au înțeles instantaneu acest lucru. Churchill i-a telefonat lui Roosevelt pentru a-i confirma atacul. Președintele Statelor Unite i-a spus că ,,acum suntem cu toții în aceeași barcă“, iar Churchill a înregistrat mai târziu reacția sa emoțională viscerală: ,,Știm, în sfârșit, că vom învinge.“ Interesant este faptul că Hitler a interpretat total greșit evenimentul, încântat fiind de faptul că Japonia era acum categoric de partea Germaniei: ,,Nu putem pierde în niciun caz războiul. Acum avem un aliat care nu a fost cucerit de 3 000 de ani încoace.“ [293] În ce-i privește pe americani, intrarea lor în război nu a făcut altceva decât să confirme convingerea lui Hitler că Germania se confrunta cu pericolul

unui complot evreiesc mondial.

Istoria celui de-Al Doilea Război Mondial este, desigur, istoria bătăliilor, liderilor și strategiilor acestora, avioanelor, tancurilor și armatelor. Poate fi relatată prin enumerarea mai multor locuri cu renume, care vor continua să stârnească discuții pentru multă vreme de acum încolo: Varșovia, Dunkerque, El Alamein, Stalingrad, Kursk, Singapore, Midway, Okinawa, Nagasaki. Cuprinde ,,bătălii" care în vremurile de demult ar fi reprezentat războaie întregi: Bătălia Angliei, Bătălia Atlanticului, Bătălia Pacificului. Primele generații de istorici și memorialiști postbelici au pus accentul pe rolul titanic al unor lideri precum Churchill, Hitler, Roosevelt, Eisenhower, Rommel, Tojo și Jukov și s-au concentrat puternic asupra armamentului folosit, a avioanelor de vânătoare și bombardierelor, a cuirasatelor și tancurilor, rachetelor și radarului. Aceștia au fost urmați de istorici care au pus accentul mai mult asupra măcelăririi civililor și distrugerii orașelor, precum și asupra erorilor de gândire.

Învățămintele trase în urma acestui conflict care a ucis aproximativ șapte milioane de oameni (mai mult de două treimi dintre ei fiind civili, iar restul soldați) au fost diverse. Pentru ruși, care au avut cele mai însemnate pierderi atât din numărul total de victime, cât și ca raport procentual din populația Uniunii Sovietice, acesta este Marele Război Patriotic. La acea vreme părea răzbunarea lui Stalin (în pofida șovăielilor sale de la începutul războiului) și a Armatei Roșii, a cărei victorie asupra răului suprem, nazismul, îi implica și pe alți câțiva. Pentru americani, era Războiul pentru Salvarea Democrației, care instaura morala și hegemonia fizică a statului lor. Pentru evrei (și mulți ne-evrei) era Shoah, sau Holocaustul, eșecul etic suprem al civilizației europene, a cărui consecință a fost apariția statului modern Israel. Pentru mulți arabi a fost războiul care i-a convins pe europeni să le fure pământul și să-l dea evreilor, făcându-i pe arabi să plătească pentru vina europenilor. Pentru nemți a fost consecința perioadei lor de nebunie, iar pentru britanici momentul lor de ,,rezistență solitară", care face să fie trecute cu vederea oricare dintre episoadele mai dubioase din vremea imperiului sau situațiile militare diametral opuse.

Și așa mai departe. Majoritatea oamenilor au învățat lecții simple, așa cum avem nevoie cei mai mulți dintre noi. Totuși, pe măsură ce trece timpul și privim lucrurile într-o altă lumină, multe dintre primele lecții sunt revizuite. Enorma listă a ,,rușilor" morți în luptă a inclus un număr mare de victime din Ucraina, Polonia și a unor victime care nu erau de etnie rusă; iar mulți dintre aceștia au fost uciși chiar de ruși. Determinarea postbelică stalinistă cu care a fost minimalizată oroarea extraordinară a ceea ce s-a întâmplat cu comunitatea evreiască europeană – ,,Nu-i separați pe cei dispăruți" – a redus un adevăr

cumplit la o autosuficiență patriotică. Mai mult, foametea și deportările în masă provocate în mod deliberat în interiorul URSS înainte de 1939 a devastat teritorii întinse, care au fost ulterior mai vulnerabile la jaful făcut de nemți.

Hitler intenționa pur și simplu să depopuleze zone vaste, situate între Marea Neagră și Marea Baltică, pentru coloniștii germani, dar modul în care a tratat Stalin aceeași zonă, un ,,grânar" devastat pentru a alimenta orașe sovietice, i-a pavat lui Hitler drumul. Un studiu excelent de dată recentă, intitulat *Bloodlands* și scris de Timothy Snyder, începe simplu: ,,În mijlocul Europei, în mijlocul secolului XX, regimurile nazist și sovietic au ucis aproximativ paisprezece milioane de oameni. Locul unde au murit aceste victime, pământurile însângerate, se întind din centrul Poloniei până în vestul Rusiei, Ucraina, Belarus și Statele Baltice." Aceștia au murit între 1933 și 1945 și, deși aproximativ jumătate dintre soldații care au murit în Al Doilea Război Mondial au pierit în același spațiu, ,,niciuna dintre cele paisprezece milioane de victime nu a fost soldat combatant. Majoritatea erau femei, copii și vârstnici; niciunul nu era înarmat; mulți fuseseră deposedați de proprietăți, inclusiv de haine." Dintre cele paisprezece milioane de oameni, aproximativ două treimi au fost uciși de naziști, iar o treime au fost supuși purificării etnice staliniste.

Luați în calcul de asemenea îndelungata perioadă în care Uniunea Sovietică și Germania nazistă au conlucrat, împărțindu-și Polonia și provocând izbucnirea războiului, și uriașul ajutor material dat Armatei Roșii de britanici și americani în urma invaziei începute de Hitler și atunci povestea Marelui Război Patriotic va deveni mai complexă. Cel mai mare eșec moral al Germaniei naziste antebelice a fost nu prăbușirea democrației, ci campania de dezumanizare a evreilor, de pervertire a gândirii și denaturare a empatiei într-o manieră atât de drastică a poporului german, încât cetățenii evrei au devenit foarte ușor de ucis. Dacă studiați însă campania dusă de Lenin, iar apoi de Stalin pentru a reduce fermierii mai prosperi, kulacii, la statutul de detestabili inamici ai poporului, nu se observă similitudinea situațiilor?

Kulacii, la fel ca evreii, au fost descriși drept ființe grosolane, înfumurate, ridicole. La fel ca soldații germani, comisarii bolșevici au considerat că este foarte ușor să ucidă kulaci și să-i incite pe alții să li se alăture. Totul a început de la ura bolșevicilor față de țărănimea ignorantă. Prin accentul pus asupra unui ,,război nemilos" destinat să ,,distrugă" inamicul și asupra celebrării terorii, limbajul lui Lenin și al apropiaților săi nu era foarte diferit de tonul lui Hitler de la aceeași vreme. Până la începutul anilor '30 sub conducerea lui Stalin, ura față de kulaci fusese răspândită prin afișe și campanii. Comportamentul Brigăzilor Roșii care pustiau regiunile rurale în căutarea grânelor și a celor care le

depozitau se aseamănă teribil cu comportamentul ulterior al soldaților germani: „Ei vor urina în butoaiele cu murături, le vor ordona țăranilor înfometați să boxeze unul cu altul pentru distracția soldaților, îi vor sili să meargă în patru labe și să latre sau îi vor forța să îngenuncheze în noroi și să se milogească.“ [294] Au apărut apoi violurile în masă și inaniția. Canibalismul era răspândit pe scară largă. Aceleași umilințe la care au fost supuși evreii și dezumanizarea lor ritualică de către nemți vor fi exercitate de aceștia la sosirea în Rusia, un deceniu mai târziu.

Evreii din Germania erau relativ puțini până în 1939, iar vasta lor majoritate nu a murit în Germania, ci în teritoriile ocupate de la est. Deși aveau să moară șase milioane de evrei, „planul de înfometare“ al lui Hitler pentru acea regiune urmărea uciderea altor treizeci până la patruzeci de milioane de ne-evrei prin înfometare, pentru a elibera terenul în vederea ocupării lui de către invadatori. Înainte de Shoah, rușii uciseseră o mare parte din inteligheția și conducerea profesionistă a Poloniei, precum și mulți dintre țăranii mai luminați și mai ambițioși din Ucraina.

După începerea războiului, atât armata rusă cât și cea germană, conduse cu o uimitoare ferocitate, au practicat violurile în masă și uciderea civililor din teritoriile inamice, precum și uciderea prizonierilor de război. În decursul primei faze a Operațiunii Barbarossa, numărul prizonierilor de război sovietici uciși este egal cu cel al prizonierilor de război britanici și americani uciși pe parcursul întregului război. [295] Rușii le vor plăti nemților cu aceeași monedă, prin violuri și crime în masă comise pe drumul spre Berlin. Violențele nu s-au limitat doar cele îndreptate de o națiune împotriva alteia. Se bănuiește că pentru lașitate sau dezertare au fost uciși de propriii lor ofițeri aproximativ trei sute de mii de soldați; mai mulți decât totalul soldaților britanici uciși în Al Doilea Război Mondial. [296]

Marele Război Patriotic a fost de asemenea un triumf al voinței umane, observabil în cursul perioadelor eroice ale asedierii Leningradului și Stalingradului, precum și al suferințelor la care au răbdat cu stoicism milioane de soldați. În final, Rusia lui Stalin avea mai multe fabrici de armament situate în extremitatea estică a țării, în afara teritoriului ocupat de nemți, capabile să scoată pe bandă rulantă mult mai mult echipament de luptă, mai mulți bărbați și mai mult pământ. Armata Roșie a fost mai numeroasă decât forțele armate germane, pe care le-a copleșit cu blindate și avioane. „Marele Război Patriotic“ i-a lăsat însă de asemenea învingătorului drept moștenire o societate posomorâtă, temătoare, nedezvoltată și fundamental pesimistă. Sovieticii vor încheia războiul conducând propriul lor imperiu european înrobit și amenințând cu anihilarea nucleară mondială, dar incapabili să construiască o societate decentă.

Experiența americană a războiului a fost mult mai ușoară. Războiul a produs pe plan intern o explozie industrială enormă, care a crescut standardul de viață și a pus Statele Unite pe drumul clar către dominarea pieței mondiale, eră care ia sfârșit abia acum. Au murit mult mai puțini americani, atât în cifre absolute, cât și în procente: aproximativ 417 000 în total, față de 5,7 milioane de victime sovietice, respectiv 2,5% din populația Statelor Unite de la nivelul anului 1939, în comparație cu aproximativ 25% în cazul URSS (sau al Japoniei). Hastings arată că 17 000 de americani și-au pierduit membrele în luptă, dar 100 000 au suferit amputări ca urmare a accidentelor industriale în țară. [297] Statele Unite au luptat din ce în ce mai bine, din ce în ce mai tenace și beneficiind de progrese tehnologice extraordinare, dar au luptat în țările altor popoare. Acest război care nu a ajuns cu adevărat la civilii americani a rămas în memoria americanilor datorită simplității sale morale, ca fiind ,,războiul în scopul binelui". Totuși America nu ar fi învins în războiul binelui fără aliatul ei, Rusia Sovietică, nici fără supraviețuirea unei alte anateme a politicienilor americani, Imperiul Britanic.

Războiul Americii a fost dominat de trei evenimente. Primul a fost înfrângerea nemiloasă a japonezilor în Pacific, cea mai hotărâtoare fiind bătălia de la Midway din iunie 1942, când flotele și forțele aeriene americane au început să distrugă pe mare pozițiile cucerite de baionetele și infanteria japoneză pe uscat. Aceasta s-a încheiat cu lansarea bombei atomice și ocuparea Japoniei. Al doilea, la care au participat și forțele britanice, a fost înfrângerea lentă și sângeroasă repurtată de convoaiele și avioanele cu rază lungă de acțiune împotriva submarinelor germane din Atlantic, permițând astfel întărirea Marii Britanii și aprovizionarea URSS-ului. Acestea au dus la rândul lor la al treilea mare eveniment, invadarea din 1944 a Franței de către forțele reunite ale Statelor Unite, Marii Britanii și Canadei. Până atunci, americanii transformaseră o mare parte din sudul Angliei într-o enormă tabără militară americană, în timp ce bombardierele britanice și americane anihilau orașele germane. America va încheia războiul nepătată de crime de război, optimistă în privința viitorului democrației și mai puternică decât oricând.

Pe teritoriul Statelor Unite cetățenii japonezi erau închiși în lagăre, dar pentru mulți viața și-a continuat cursul aproape normal. Datorată cerințelor militare, pe plan intern a avut loc o explozie industrială care și-a pus pecetea asupra expansiunii guvernului federal prin intermediul noului curs (New Deal) al lui Roosevelt și asupra unei vaste expansiuni a birocrației de la Washington. Femeile americane au fost recrutate pentru a lucra în fabrici, oferindu-li-se ocaziile și încrederea în forțele proprii de care nu ar fi avut parte în vreme de pace.

Experiența britanică a războiului a fost profund ambiguă. Niciun britanic serios nu putea

rata mesajul conținut de o serie de înfrângeri timpurii. Anglia și Franța intraseră în război pornind de la iluzia că ar putea veni cumva, nimeni nu știa cum, în ajutorul Poloniei. După o facinație tăcută la început, britanicii au fost umiliți în Norvegia, iar apoi înfrânți pe scară largă de Blitzkriegul german prin Franța. Bătălia Angliei a salvat insulele de pericolul invaziei, iar Blitzul lansat de Luftwaffe asupra orașelor britanice a generat un enorm val de solidaritate și bravadă. Toate aceste evenimente nu puteau însă face uitate slabele rezultate obținute de armata britanică în Grecia și inițial în Africa de Nord, nici umilința suferită în urma avansării japonezilor aproape până la granițele Indiei, după cedarea insulei Singapore. Înfrângerea armatelor germane la El Alamein și bombardarea din ce în ce mai sălbatică a Germaniei de către forțele aeriene britanice, care au suferit pierderi grele, precum și invadarea cu succes a Siciliei, iar apoi a Italiei au început să le refacă britanicilor încrederea în forțele proprii.

A fost însă evident, imediat după Ziua Z, că puterea britanicilor era în curs de diminuare. În Extremul Orient, înfrângerea armatelor europene de către japonezi nu va fi uitată niciodată, iar India va ieși din componența imperiului aproape imediat după încheierea războiului. Pe atunci Marea Britanie era practic falită, înglodat în datorii față de Statele Unite pentru echipamentul cu care luptase în război și chiar și pentru alimentele primite. La fel ca în cazul Franței și Olandei învinse, autoritatea britanică asupra altor părți ale lumii era fatalmente slăbită. Franța urma să își piardă imperiul din Indo-China și din Africa de Nord; dar pentru Franța, umilința acelei capitulări avea un aspect pozitiv. Încă de la Revoluția Franceză, Franța se zbătuse între istoria ei monarhică și mai recenta personalitate republicană seculară. După căderea statului nazist, care era clientul Franței conservatoare cu Cartierul General la Vichy, această dispută a luat practic sfârșit.

CONTOPIREA NAȚIUNILOR

Europa a dat lumii statutul de națiune modernă. Acesta a fost un cadou îndoielnic. Am văzut cum au progresat europenii de la organizarea în teritorii conduse de familii la dezvoltarea unei conștiințe de sine mai puternice, ca grupuri separate pe criterii de limbă, profund coerente și rivale. Monarhiile au lăsat loc printr-un proces lent și dureros democrațiilor reprezentative; pentru noile națiuni au fost inventate trecuturi mitice, împreună cu drapele cu dungi, clădiri ale parlamentului de forma unui tort de nuntă și sisteme legislative cu caracter unitar. Acest mod de organizare a fost exportat mai întâi în America de Nord. Apoi a fost preluat de America de Sud și de Japonia. În Africa, liniile de frontieră coloniale din secolul al XIX-lea s-au transformat în granițe naționale în

secolul XX, pe măsură ce societățile tribale s-au reorganizat, devenind state libere. În Orientul Mijlociu, europenii au smuls state-națiuni din organismul în descompunere al Imperiului Otoman. Deși în lume existau mulți oameni care nu se considerau ca aparținând vreunei națiuni, sistemul european era atât de progresist încât a devenit imposibil să ne imaginăm că s-ar putea reveni la o stare de fapt anterioară. S-a închegat o lume a identităților și a pașapoartelor naționale, aparent foarte logică, prin înființarea Organizației Națiunilor Unite în San Francisco, în 1945.

Însă tocmai la acel moment, când europenii ar fi putut celebra dominația mondială a invenției lor politice locale, această viitoare lume a drapelelor, granițelor, constituțiilor și președinților a început în schimb să reîncerce contopirea statelor-națiuni. Motivul acestui demers era evident: naționalismul tocmai sfâșiase Europa în bucăți.

În special, după patru războaie moderne între francezi și nemți – cel Napoleonian, cel Franco-prusac și cele două Războaie Mondiale – aceste țări trebuiau să ajungă la o nouă înțelegere. Într-o Germanie acum divizată, naționalismul practic dispăruse. Sub conducerea lui Charles de Gaulle, Franța era reconstruită din punct de vedere politic: puterea personală a președinților francezi va fi mai mare decât a politicienilor din orice altă parte a Europei moderne. Franța s-a descotorosit în curând de autocratul și exaltatul De Gaulle, dar clasa politică mereu formidabilă a Franței va descoperi în embrionul Uniunii Europene un nou scop național. Republica Federală Germania a devenit aliatul-cheie al Franței.

Devotată unor politici financiare extrem de dure, care să garanteze imposibilitatea revenirii la inflația din anii Republicii de la Weimar, lipsindu-i o armată proprie și cu o hotărâre nestrămutată de a renaște din cenușa lui 1945, nemții din Republica Federală Germania, având acum capitala în micuțul oraș Bonn, au scris o poveste de succes pentru care noțiunea de ,,miracol economic“ este o descriere palidă. Alte țări europene mai mici, cum ar fi Belgia, Olanda și Luxemburg, au format o uniune vamală, lucru pe care l-au făcut și Franța și Italia. Toți erau beneficiarii uriașului pachet de ajutorare postbelic din partea Americii, Planul Marshall, care a revărsat alimente și lucruri de primă necesitate pentru industrie pe continentul devastat, sau mai degrabă în zona aflată la vestul ,,Cortinei de Fier“. Motivele care stau la baza acțiunilor Statelor Unite includeau nevoia de a stopa răspândirea comunismului și de a conserva loialitatea Europei Occidentale, dar Planul Marshall era în același timp un program de o mare generozitate și înțelepciune, care i-a permis Europei să-și revină remarcabil de rapid după război.

Primul pas crucial antinațional l-a constituit formarea Comunității Europene a

Cărbunelui și Oțelului în 1952 care, deși cuprindea Belgia, Italia, Luxemburg și Olanda, era în principal un mod de a integra industria grea a Franței și Germaniei Federale atât de puternic încât acestea pur și simplu să nu se mai războiască. Acest pas a fost urmat de alăturarea acelorași șase state membre într-o uniune comercială, intitulată Comunitatea Economică Europeană (Piața Comună), în 1958. Condusă de o comisie care cuprinde funcționari de stat din statele membre, organizând cu regularitate discuții la cel mai înalt nivel între liderii acestor state și incluzând mai târziu un parlament, CEE a evoluat în etape, a devenit actualmente Uniune Europeană, care cuprinde douăzeci și șapte de state. Orientarea a fost întotdeauna spre supranaționalism, o presiune persistentă, ușoară, exercitată de sus în jos asupra independenței naționale. S-a trâmbițat că Uniunea Europeană aduce o mai mare eficiență comercială și, în consecință, prosperitate, iar când Uniunea Sovietică s-a prăbușit, statele din estul Europei s-au grăbit să adere la uniune privind-o ca girantul pieței libere și îmbogățirii. Scopul real al UE era însă cel de a contopi națiunile, desființând posturile vamale naționale, utilizând nu o armată, ci legi armonizate, standarde comune și în final o monedă unică, euro, scop vizat încă din 1969, dar neatins până în 2002.

Toate acestea demersuri aveau un substrat profund politic, dar nu era vorba despre politica pe care europenii o cunoscuseră până atunci. Era în mod deliberat alternativa fără haz a anilor interbelici plini de viață ai Europei, cu guvernele socialiste trecătoare, fronturile comuniste finanțate de soviete și strania strălucire a fascismului. ,,Europa“ – cu propriul ei steag, propria stemă, ajutoare și politici externe și bancă centrală – nu e nici țară, nici imperiu. Dacă o considerăm o singură economie, este cea mai mare din lume, depășind cu puțin Statele Unite, dar nu are forțe militare și niciun lider adevărat – niciun președinte vizibil în politica externă. Bogată, agitată, vegetariană, temută doar de naționaliști, UE este de asemenea suficient de admirată pentru a fi copiată, într-o formă mai diluată, de locuitorii din America de Sud și din Africa. Totuși nu a reușit să-și convingă propriii oameni că este cu adevărat democractică. Și nici nu este. O democrație a depins întotdeauna de simțul apartenenței reale, era fundamentată în principal pe limba și istoria comună; statele-națiune ale Europei se bucură în continuare de prea multă susținere locală pentru ca locuitorii acestora să se considere mai întâi de toate europeni, și abia în al doilea rând francezi sau greci sau englezi. Criza economică a lovit statele membre, care folosesc moneda euro, în perioada 2010–2012, scoțând la iveală în mod dramatic tensiunile interne.

Politica a continuat, desigur, în statele europene. Nemții de stânga din Republica Federală Germania au abandonat marxismul pentru o democrație socială moderată, care

a devenit de asemena populară în Scandinavia. În unele țări, în special în Franța și Italia, comuniștii susținuți de la Moscova au luptat serios să ajungă la putere, dar au fost dați la o parte de partidele capitaliste, în general social-democrate sau catolice. În Italia, comuniștii au rupt mai târziu legăturile cu Moscova și și-au dezvoltat forma proprie de „eurocomunism", dar nu au învins niciodată partidele de centru susținute de americani, care, deși sunt corupte, au oferit țării creștere economică și populației vremuri bune. Spania lui Franco și Portugalia de după dictatura lui Salazar și Caetano au reușit să-și lepede identitățile cvasifasciste și să îmbrățișeze principalele curente politice. În Marea Britanie, un guvern socialist i-a îndepărtat de la putere pe conservatorii lui Churchill și a continuat crearea unui stat al bunăstării mai eficient decât înainte; dar a pierdut puterea în 1951, după care Marea Britanie a avut parte de asemenea de o perioadă îndelungată de guverne de centru-dreapta. Franța, Marea Britanie, Belgia și Portugalia au cheltuit multă energie politică luptându-se cu problemele decolonizării – adesea o goană care abia dacă a meritat efortul.

Războiul, care a început într-o Europă dominată de dictatori și s-a transformat într-un război al imperiilor, a avut drept urmare o Europă a comitetelor, care a reușit să depășească etapa cu stângăcie, fără eroi politici și fără imperiu. Criticii britanici ai proiectului unificării europene, referindu-se la capitala sa politică, Bruxelles, vorbeau despre „imperiul belgian", dar aceasta era cel puțin în parte o glumă. Dacă ar fi fost un imperiu, era unul ale cărui colonii intraseră voluntar, chiar cu entuziasm, sub umbrela sa, și al cărui impact asupra restului lumii era minimal. Influența mondială a fost în orice caz un capitol la care europenii din perioada postbelică au suferit un regres. Din punct de vedere cultural și în ce privește atitudinile ei vizavi de afaceri, Europa a devenit un discipol al Statelor Unite. În alte condiții, Statele Unite s-ar fi ridicat de asemenea categoric pentru a domina Europa, dar războiul accelerase lucrurile în mod dramatic. America își dezvoltase un aparat de stat grandios, mai întâi ca reacție la Marele Crah Bancar, iar apoi, în decursul războiului, primise un rol mondial pe care cu numai șapte ani în urmă mulți americani l-ar fi privit cu neîncredere și alarmați. Aceasta era însă consecința inevitabilă a noii arme a Americii.

ORAȘUL-FANTOMĂ

În auditoriul unui mic oraș construit în grabă pentru aproximativ șase mii de oameni în podișul deșertic din New Mexico, un bărbat înalt, greoi, care avea puțin peste patruzeci de ani, își croia drum prin mulțime. Era după-amiaza zilei de 6 august 1945. Bărbatul a

urcat pe scenă, după care s-a întors și a privit în jos. S-a oprit. Apoi și-a ridicat mâinile împreunate deasupra capului, în stilul tradițional prin care boxerii marchează victoria, cu o lovitură de pumn în aer. S-au ridicat ovații răzlețe. I-a spus mulțimii că e mândru de ceea ce au realizat împreună. Mai târziu, oamenii s-au dispersat pentru a serba succesul; dar unii nu prea aveau chef de petrecere. Doar se învârteau de colo colo și discutau despre ceea ce realizaseră.

Bărbatul era Robert Oppenheimer. Orașul era Los Alamos. Mulțimea era alcătuită din oamenii, savanții, soldații și ajutoarele care realizaseră prima bombă atomică din lume. Succesul obținut cu câteva ore mai devreme era moartea prin incinerare, iradiere și dărâmăturile rămase în urma morții a șaptezeci de mii de civili japonezi din orașul Hiroshima. Lista completă a victimelor va crește rapid până la aproximativ două sute de mii din cauza înmulțirii cazurilor de cancer și altor efecte rezultate în urma lansării bombei.

Oppenheimer, directorul ,,Proiectului Manhattan“, care produsese bomba, era un eclectic cultivat: un exemplu perfect de întrețesere a istoriei europene și americane din secolul XX. Făcea parte dintre primii oponenți ai fascismului, care ajunsese chiar să dea bani comuniștilor pentru a ajuta cauza antifascistă în Războiul Civil din Spania. Mai târziu urma să fie acuzat că este membru plătit al Partidului Comunist, lucru pe care l-a negat. Ura lui era îndreptată foarte clar împotriva lui Hitler. Adresându-se mulțimii în acea zi la Los Alamos, a spus că îi părea rău doar de faptul că America nu realizase bomba destul de devreme pentru a o folosi împotriva nemților. (Hitler se sinucisese cu trei luni în urmă, pe 30 aprilie, iar capitularea Germaniei fusese semnată pe 9 mai.) Echipa lui Oppenheimer era plină de europeni, refugiați din Europa nazistă sau pur și simplu savanți dedicați profund ideii că democrațiile, nu dictaturile, vor fi primele care vor avea ,,bomba“.

J. Robert Oppenheimer era evreu german, cel puțin ca origini, deși bogata sa familie din New York nu era interesată de tradițiile și religia iudaice. A crescut într-o familie hiperintelectualistă, liberală, care deținea tablouri de Van Gogh, Renoir și Picasso pe pereți, iubea muzica lui Beethoven, învăța latina și greaca și călătorea în Europa. Erau membri ai Societății Culturale Etice, o organizație evreiască seculară, care punea accentul pe lucrul bine făcut și pe umanitarism. În tinerețe, atras de domeniul fizicii, Oppenheimer îl va idolatriza pe tânărul fizician Niels Bohr, apoi va merge să studieze fizica și matematica la Cambridge. În Europa va lua legătura cu câteva dintre cele mai extraordinare minți din domeniul fizicii teoretice, în cea mai extraordinară perioadă a acesteia: danezul Bohr, englezul Paul Dirac, neamțul Werner Heisenberg, austriacul

Wolfgang Pauli, italianul Enrico Fermi și evreul-neamț Max Born. Va studia la Göttingen, din Saxonia, și la Zürich.

Totuși Oppenheimer era de asemenea profund american, iar povestea sa este un exemplu ilustrativ al mutării puterii din Europa în Statele Unite. Agreând în mod deosebit zonele rurale din New Mexico și California, la mijlocul anilor '30 se stabilise la Berkeley, California, și preda la California Institute of Technology. Deși locuia pe coasta de vest a Statelor Unite, e cert că nu era desprins de evenimentele din Europa. Refugiați evrei din Germania, socialiști și comuniști promoscoviți făceau parte din societatea în care se învârtea. Dezbateri referitoare la natura stalinismului, de la măsurile care puteau fi luate în privința lui Hitler, la eșecul democrațiilor și până la intervenția în războiul din Spania izbucneau pe terasele care se ridicau deasupra grădinilor din San Francisco și continuau în timpul curselor de cai. Marele Crah Bancar, urmat de New Deal-ul lui Roosevelt îi radicalizase pe mulți locuitori ai Californiei, iar Oppenheimer nu făcea notă discordantă, cochetând cu gândirea comunistă și cu diferitele organizații de fațadă. Citea lucrarea propagandistă semnată de Sidney și Beatrice Webb, privind gloria vieții sub conducerea lui Stalin, intitulată *Soviet Communism: A New Civilisation?*

Aceasta era latura politică a lumii lui Oppenheimer, care-l va băga în bucluc după război, când teama Statelor Unite privind infiltrații ,,roșii" era la cote maxime. Era însă doar o parte a vieții sale, categoric mai neînsemnată decât cea care l-a transformat în conducătorul Proiectului Manhattan. Un pasionat intelectual, care ,,înfuleca" informații din multe domenii, Oppenheimer lucra la orice, de la pozitron la stelele neutronice și la găurile negre. A obținut rezultate remarcabile în mecanica cuantică și în colapsul gravitațional și avusese ghinionul să rateze un Premiu Nobel.

Cu mult înainte de război, în urma cercetării structurii atomilor, devenise clar că era posibil, cel puțin teoretic, ca în urma fisiunii nucleare și producerii unei reacții nucleare în lanț să se elibereze cantități enorme de energie – o explozie uriașă. Albert Einstein semnase o scrisoare adresată lui Roosevelt, avertizându-l în privința pericolului reprezentat de o asemenea armă nouă. Propunea ca președintele Americii să ordone stocarea uraniului (cea mai probabilă materie primă pentru o asemenea bombă, datorită structurii sale atomice specifice) și să urgenteze cercetările. După ce doi savanți emigranți germani din Birmingham au obținut rezultate matematice, dovedind că ar fi posibilă producerea reacției dacă s-ar folosi o cantitate de uraniu sau plutoniu suficient de mică pentru a fi transportată într-un avion, Statele Unite au început să ia ideea în serios.

Proiectul secret care avea să fie primul de realizare a unei bombe atomice a fost aprobat

de Roosevelt în octombrie 1941 și accelerat după atacul de la Pearl Harbor din decembrie. În vara lui 1942 o echipă care-l cuprindea pe Oppenheimer trăgea concluzia că o bombă bazată pe fisiunea nucleară putea fi construită. Desfășurarea unui asemenea fenomen era încă prea puțin cunoscută; la un moment dat exista o îngrijorare reală în privința faptului că o asemenea bombă ar putea aprinde atmosfera Pământului, în compoziția căreia intră hidrogenul, punând capăt întregii vieți de pe planetă. Deși proiectul era sub controlul ferm al armatei Statelor Unite, charismaticul Oppenheimer a fost desemnat în final să se ocupe de latura științifică și cea tehnică a proiectului. A fost o alegere inspirată. El a propus ca loc de realizare a proiectului Los Alamos, o parte îndepărtată și frumoasă din New Mexico, pe care o știa bine pentru că se plimbase și călărise în acea zonă. Minereul de uraniu era adus din Congoul belgian, iar oamenii de știință care lucrau la acest proiect erau adunați de pe tot teritoriul Statelor Unite și din Marea Britanie.

Agenții de informații ai Statelor Unite erau extrem de îngrijorați în privința presupuselor simpatii comuniste ale lui Oppenheimer, temeri care nu au fost nicidecum domolite când acesta a propus ca Statele Unite să împărtășească informațiile dobândite cu Stalin. Nu era însă nicio îndoială că Oppenheimer și cea mai mare parte a echipei sale erau obsedați de importanța de a lucra rapid și se temeau cu adevărat că nemții, sub conducerea vechiului prieten al lui Oppenheimer, Heisenberg, ar putea realiza primii bomba. Sumele enorme de bani, infrastructura, testele, disputele dintre savanții aflați în concurență au produs acel val de creativitate pe care și-l dorea Oppenheimer. Devenise din ce în ce mai clar că Germania nazistă este incapabilă să răspundă cu o armă nucleară utilizabilă. Avându-l alături pe Bohr – danezul fugise prin Suedia în Anglia chiar de sub nasul Gestapoului – Oppenheimer susținea că bomba americană trebuie folosită neapărat. Ar putea pune capăt tuturor războaielor, dar în acest scop trebuie văzut în toată lumea efectul ei. [298]

Pentru că Germania era pe punctul să se prăbușească, ținta ar fi trebuit să fie Japonia. Unii savanți, cum ar fi maghiarul Leo Szilard, primul care studiase în anii ’30 temeinic reacțiile nucleare în lanț, s-au opus frenetic folosirii bombei împotriva civililor japonezi, afirmând că ar declanșa o cursă mortală a înarmării cu Rusia. Roosevelt murise recent, iar noul președinte, Harry Truman, a ignorat punctul de vedere al acestuia. E posibil ca Truman și echipa sa să fi dorit ca bomba să fie utilizată înainte ca Japonia să aibă ocazia să ceară pace, eventual folosindu-l pe Stalin ca intermediar. URSS abia intra în colimator ca nou inamic mondial al Americii și ar fi fost convenabil ca Stalin să vadă de ce sunt capabile Statele Unite.

Oppenheimer a fost de acord cu Truman în această privință și a participat la discuții detaliate referitoare la ,,colosalul“ impact vizual al bombei, necesitatea ca aceasta să ucidă

un număr foarte mare de persoane și înălțimea exactă la care ar trebui să aibă loc explozia pentru ca impactul să fie maxim. Nu trebuia detonată prea sus în aer, sau prin nori, în ploaie sau ceață, ,,pentru că ținta nu va suferi la fel de multe pagube". [299] Aceste cuvinte trebuie comparate cu faimoasa reacție a lui Oppenheimer la detonarea cu succes a bombei de probă în locul din deșert care poartă denumirea codificată de ,,Trinity", pe 16 iulie 1945. Mult mai târziu, el a spus că și-a amintit cuvintele lui Vishnu din textul epic sanscrit *Bhagavad-Gita* (pe care-l studiase): ,,Sunt prefăcut în Moarte, distrugătorul lumilor." Alții contestă că ar fi rostit într-adevăr aceste cuvinte atunci, deși chiar înainte de atacul asupra Hiroshimei a spus, gândindu-se la victime: ,,Bieții micuți, bieții micuți." [300]

Oppenheimer a fost prins într-una dintre cele mai mari capcane morale cu care s-a confruntat vreodată un om de știință. Pe de o parte, era foarte conștient de uriașa putere a armei pe care era însărcinat să o producă. Urma să fie o forță a binelui, dacă ar fi pus capăt războiului convențional. În calitate de admirator al sovietelor, era însă foarte conștient că acestea vor lupta să obțină bomba cât mai rapid posibil și că politicile viitoare ale erei nucleare erau imprevizibile. Acest om caritabil, extrem de cultivat, cu o latură spirituală deosebită, își dăruise toată ființa unei mașini destinate să ardă de vii sute de mii de oameni inocenți. El crease primul o bombă nucleară pentru că exista cumplita posibilitate ca Hitler să aibă în curând propria sa ,,armă supremă" și să învingă democrațiile; dar acum, singurul motiv pentru care fusese creată era că pur și simplu trebuia utilizată.

Mai presus de orice, Oppenheimer dorea să știe dacă bomba funcționează. Ca orice fizician teoretician, își trăise viața intelectuală pe un plan al incitantei abstracțiuni, care doar rareori se intersecta cu lumea reală. Dacă nu ar fi fost războiul mondial și dacă nu ar fi existat puterea industrială și financiară a Statelor Unite, cine ar fi cheltuit banii și ar fi depus efortul încercând să testeze o asemenea teorie? Acum avea o ocazie extrem de rară de a vedea dacă el și restul comunității sale de fizicieni dăduseră lovitura. Argumentele, precum și limbajul cu două înțelesuri pe care l-a folosit lasă impresia că nu dorea să dezbată consecințele cu aceeași hotărâre cu care își susținea ideile științifice. Este posibil ca o vie curiozitate să fi învins orice scrupul politic; ambele sunt componente la fel de pregnante ale spiritului uman.

În prezent, Hiroshima, locul unde a fost detonată prima bombă nucleară, este un oraș regional modern și viu, cu grădini de ceai minunate, magazine universale curate și o reputație extraordinară în ce privește moluștele comestibile. Copii îmbrăcați imaculat învață și se joacă la școala primară, în apropierea centrului orașului unde, în 1945, toți

copiii – cu excepția unuia – și toți profesorii au murit arși, împreună cu majoritatea restului populației. Hiroshima pur și simplu a dispărut. Un oraș aglomerat, de modă veche, cu clădiri în stil european, numeroase râuri și poduri și aglomerări de case, s-a transformat într-un spațiu plat, carbonizat. Doar câteva fărâme de clădiri au rămas în picioare și câțiva copaci negri, loviți de explozie. A urmat Nagasaki; iar capitularea japonezilor, întârziată de dezbateri feroce în cabinet, a venit aproape imediat după aceea.

Oppenheimer a devenit o celebritate în Statele Unite, deși avertizase că va sosi o vreme când oamenii vor blestema numele Los Alamos și Hiroshima. În fața Societății de Filosofie Americane a afirmat că realizase ,,o armă cumplită… un lucru care, după toate standardele din lumea în care am crescut, este nefast". [301] S-a întrebat dacă știința era în realitate bună pentru omenire. În prezent, pe durata unei vieți de om de-atunci, de teama amenințării războiului nuclear, cele mai mari țări din lume nu au mai intrat în război una cu cealaltă. Pentru că Pakistanul, India, Coreea de Nord, Israelul și în curând probabil Iranul posedă cu toții arme nucleare, pericolul unui viitor conflict nuclear mai degrabă a crescut, nu a scăzut. Îngrijorarea lui Oppenheimer, precum și a sa ,,cea mai teribilă arma" au devenit universale.

GANDHI ȘI IMPERIUL

În 1930, se spunea că există trei oameni care obținuseră instantaneu recunoașterea pe plan mondial, nu doar pentru ei, ci și pentru cauza pe care o apărau. [302] Unul era Charlie Chaplin. Altul era Adolf Hitler. Al treilea era un ,,scandalagiu" de șaizeci de ani, îmbrăcat într-o fâșie de pânză rugoasă. Pe 12 martie la ora șase dimineața, a pornit la drum luând cu el așternuturi de pat rulate și o traistă purtată pe umăr, un caier cu care torcea noaptea, jurnalul său, un ceas și o cană. Însoțit de șaptezeci și cinci de susținători, pornea într-o călătorie de 386 de kilometri prin satele din vestul Indiei și urma să ajungă pe țărmul oceanului douăzeci și cinci de zile mai târziu. Acolo, își propusese pur și simplu să strângă sare și să se lase arestat.

Mohandas Gandhi a făcut exact ce și-a propus. Urmat de ziariști și echipe de filmare din întreaga lume, a făcut câțiva pași, s-a aplecat, a luat sare cu lopata… și a fost arestat. Fotografiile erau perfecte. Crease o imagine simbolică, în care era cu sarea în mână, cu întinderea de sare în spatele său, imagine extrem de ușor de recunoscut. Imaginea avea la bază o șmecherie. Fotografiile fuseseră făcute cu mai multe zile după sosirea sa pe coastă, într-un loc bine ales pentru efectul său fotogenic. Gandhi a obținut însă atenția mondială

dorită. Cel mai important exponent al unui nou mod de a face politică sfida cel mai mare imperiu din lume și câștiga pe cale pașnică.

La fel cum procedaseră înainte și mogulii, autoritățile britanice puseseră o taxă pe sarea indiană, chiar dacă nu foarte mare. Gandhi s-a gândit cum să împiedice autoritățile britanice din India să facă acest lucru și a încercat, în mai multe moduri. Lansase un îndemn la prohibiție împotriva vânzării de alcool. Chemase oamenii să boicoteze învățământul. Îi susținuse sus și tare pe muncitorii greviști. Avusese succese de natură morală, dar niciun fel de reușită pe plan politic. Sarea era, în orice caz, o țintă aleasă în mod inspirat. Toți oamenii mâncau sare. (Ei bine, toți, exceptându-l pe Gandhi, care în realitate încerca să o excludă din dietă, ca fiind nesănătoasă.) Impozitul pe sare aducea puține venituri guvernului britanic, dar era disproporționat de mare în cazul celor mai săraci. Gandhi afirma că în afară de apă era singurul lucru prin impozitarea căruia ,,statul poate ajunge să adune taxe până și de la milioanele de oameni înfometați, de la cei bolnavi, mutilați sau complet neajutorați. Taxa constituie în consecință cel mai inuman impozit pe cap de locuitor pe care o poate ticlui mintea umană.“ [303]

Strângând singur sare și refuzând să plătească impozitul pentru aceasta îi provoca pe britanici să-l acuze și să-l închidă – pe el, Ghandi, un om vârstnic, politicos și scheletic – și să se facă de râs. Lucru pe care britanicii l-au făcut ,,cum se cuvine“. Pentru a pune însă presiune maximă asupra britanicilor, Gandhi avea nevoie ca situația să fie cunoscută în întreaga lume. Statele Unite erau deosebit de influente. Pentru americani, revolta împotriva taxei pe sare a evocat instantaneu o paralelă istorică, și anume cea cu propria lor revoltă împotriva taxei britanice pe ceai. Isprava era tipică pentru Gandhi: părea o manevră simplă, iar el însuși arăta aproape ca un bufon și totuși era o acțiune foarte bine gândită, atent și la rece.

Gandhi era deja privit de milioane de oameni din toată lumea ca un sfânt în viață. Fusese poreclit ,,Mahatma Gandhi“, adică ,,Gandhi cu suflet mare“, de către Rabindranath Tagore, poetul indian care câștigase Premiului Nobel pentru Literatură. Era renumit pentru stilul său de viață ascetic și pentru moralismul său teribil de intransigent. ,,Dacă am nevoie de o singură cămașă pentru a-mi acoperi goliciunea, dar folosesc două, sunt vinovat de faptul că fur o cămașă de la altul… Dacă îmi sunt suficiente cinci banane ca să pot continua să merg, mâncând-o pe a șasea săvârșesc o formă de furt.“ [304]

Cu opt ani înainte, când fusese judecat pentru campania sa de atunci, care instiga la nesupunere civilă, judecătorul britanic care l-a condamnat îi mărturisea: ,,Faci parte dintr-o altă categorie de oameni decât toți cei pe care m-am încumetat să-i judec sau pe

care e posibil să-i judec vreodată… chiar și cei care au alte opinii politice decât ale tale te privesc ca pe un om cu idealuri înalte și cu o viață nobilă, chiar ca a unui sfânt. Este datoria mea să te judec în calitate de om supus legii.“

Trucul lui Gandhi a fost ca o mișcare de arte marțiale, în care un combatant se folosește de slăbiciunea lui aparentă pentru a înfrânge un adversar care pare mai puternic. Își pusese la punct teoria privind *satyagraha*, sau ,,fermitatea în adevăr“, mai întâi în Africa de Sud, când susținea drepturile muncitorilor indieni (nu ale negrilor africani). În practică aceasta cuprindea campanii de necooperare, sau nesupunere civilă, și o grevă a foamei agresivă, care ,,să-l facă pe adversar să gândească și să înțeleagă“. Gandhi încerca întotdeauna să fie extrem de politicos și să zâmbească în timp ce conducea proteste și vorbea cu admirație despre multe aspecte ale vieții britanice, fapt care nu făcea altceva decât să complice situația britanicilor, care nu mai știau cum să se comporte cu el. A provocat prin acțiunile sale întemnițarea lui și și-a îndemnat adepții să gândească în același spirit, pe baza așramurilor sale.

Această formă de șantaj moral, când e ridicată la nivel de politică mondială, poate avea un impact remarcabil. Gandhi i-a inspirat pe luptătorii pentru dreptate din întreaga lume, inclusiv pe luptătorii pentru drepturile civile de sub conducerea lui Martin Luther King din Statele Unite în anii ’60, pe muncitorii polonezi ai sindicatului ,,Solidaritatea“ care lucrau în 1980 în șantierul naval Gdansk și care se confruntau cu regimul comunist de acolo; precum și pe rebelii antisovietici de dată recentă, din Ungaria și Cehoslovacia, și pe protestatarii care l-au dat jos de la putere pe Hosni Mubarak în Egipt. Forța oamenilor obișnuiți, bine organizați și pacifiști, care se confruntau cu puterea și, pentru a-și susține cauza, atrăgeau atenția comunității mondiale fusese una dintre puținele idei politice convingătoare și aclamate ale secolelor XX și XXI.

În viața sa casnică, înclinația lui Gandhi pentru confruntări în tribunal lua forme mai puțin atrăgătoare. Pentru a exercita un control de fier asupra celor aflați în jurul său se folosea de zelul său de a face greva foamei sau de a se priva pe sine de ceva. Dacă avea o ceartă cu soția, intra în greva foamei. Dacă doi oameni dormeau împreună în ashram, intra în greva foamei. Dacă fiul său îl dezamăgea, intra în greva foamei. Cu cât plângeau mai mulți oameni în jurul lui și-l implorau să se răzgândească, cu atât era mai fericit. Și, deși șantajul moral era o tactică politică ale cărei avantaje erau de netăgăduit, nu ar fi trebuit să devină un mod de viață. Combinată cu bizara determinare a lui Gandhi de a dormi cu tinere femei alături fără a le atinge, pentru a dovedi că poate rezista imboldului sexual, la care se adaugă entuziasmul său aproape maniacal pentru clisme, toate acestea ne reamintesc că sfinții trebuie mai degrabă admirați de la distanță, decât să trăiești

alături de ei.

Totuși autoritatea morală a lui Gandhi a smuls din toropeală întreaga Indie. Deși pentru o perioadă scurtă, a fost capabil să-i unească pe susținătorii musulmani și hinduși și să-i reunească pe paria și pe alți indieni aparținând unor caste inferioare în aceeași mișcare, alături de oameni de afaceri instruiți și avocați indieni cu pregătire britanică. Încă de pe la început a înțeles puterea imaginii, precum și a veșmintelor unui om. Când era tânăr student în drept la Londra, purta un costum din trei piese și papion. În calitate de avocat radical în India, se îmbrăca în haine englezești oficiale, dar purta pe cap turban. Luptând pentru muncitorii ucenici, se îmbrăca în aceeași tunică de bumbac purtată de aceștia. În timpul campaniilor îndreptate împotriva hainelor scumpe, produse de britanici, a ales să poarte doar îmbrăcăminte indiană din pânză aspră. Când reputația sa pe plan mondial a crescut, a insistat să fie fotografiat învești mântat doar într-o bucată de pânză care-i acoperea șalele, pentru realizarea căreia torsese singur bumbacul.

Gandhi s-a transformat într-o marcă. Charlie Chaplin, cu bastonul și pantalonii său lăbărțați, și Hitler, cu cascheta sa militară și mustața, se aflau amândoi la lumi distanță față de Gandhi. Totuși, într-o lume a fotografiilor, toți trei și-au dat seama cât de important este să fie recunoscuți și s-au ocupat de acest aspect.

Gandhi, care ridicase la luptă un subcontinent, avusese și noroc în alegerea adversarului. Problema cu britanicii era că aceștia doreau să fie plăcuți și admirați, dar și să exercite puterea; iar Gandhi îi cunoștea foarte bine. Printre cei care l-au influențat se numărau gânditori britanici precum Ruskin și Edward Carpenter, radicala fostă vânzătoare de chibrituri și spiritistă Annie Besant și sufragetele britanice. Scria foarte bine în limba engleză și, dacă nu ar fi cunoscut această limbă, nu ar fi putut avea succes atât în acțiunile sale de atragere a celor două categorii de susținători indieni, cât și în scopul câștigării unui public internațional.

Mai presus de toate, britanicii erau sensibili, cel puțin din când în când, la genul de șantaj practicat de Gandhi. Puteau fi făcuți să se simtă jenați. Reprimau și închideau opozanții, dar nu le plăcea acest lucru. În ce-l privește pe Hitler, pur și simplu nu putea înțelege acest mod de a privi lucrurile. (Gandhi l-a înțeles total greșit pe Hitler, considerându-l asemănător britanicilor. Hitler nu e atât de rău pe cât e descris, spunea el, și le propunea evreilor nemți să insiste să rămână în Germania și pur și simplu să-i provoace pe naziști să-i împuște și să-i întemnițeze – de unde se vede că Gandhi nu reușise să prindă ideea.) În ce-l privește, Hitler îi spusese viceregelui britanic înainte de război: ,,Tot ce ai de făcut e să-l împuști pe Gandhi… vei fi surprins să observi cât de repede vor dispărea

problemele.“ [305]

O luptă între Gandhi și Hitler ar fi fost mult mai scurtă decât între Gandhi și Imperiul Britanic. În situația dată însă, aproape din momentul ocupării Indiei de către britanici, aceștia visaseră să fie buni cârmuitori. După primele decenii de jaf în folosul propriu al funcționarilor de stat ai Companiei Indiilor de Est, Westminsterul a luptat să creeze un sistem de guvernare care urma să fie considerat corect și, pe termen lung, bun pentru întregul subcontinent. În consecință, istoria britanicilor în India fusese una a ezitării, cuceritorii oscilând între represiune și reformă.

Povestea începuse în anii 1750 cu Robert Clive, un funcționar durduliu, care s-a transformat în mod misterios într-un geniu militar, învingându-i pe francezi și armatele locale și instaurând dominația Companiei Indiilor de Est, sub conducerea tronului mogul. Când s-a întors însă în țara natală, a fost acuzat pentru acumularea unei averi personale prea mari, iar ulterior s-a sinucis, la vârsta de patruzeci și nouă de ani. După acesta, a sosit Warren Hastings, care a ocupat postul de guvernator-general și care în paisprezece ani a creat un sistem administrativ mai eficient. Drept recompensă a fost pus sub acuzare într-un proces politic spectaculos, care s-a întins pe durata a șapte ani la Westminster, tot pentru corupție. A fost achitat, dar a părăsit scena ca un om învins. În timpul acelui proces unul dintre acuzatorii săi, filozoful și omul politic irlandez Edmund Burke, s-a plâns că până atunci britanicii pur și simplu luaseră tot ce puteau din India, iar comportamentul lor nu fusese mai bun decât al urangutanilor sau tigrilor: ,,Anglia nu a construit [în India] biserici, spitale, palate, școli; Anglia nu a construit poduri, nici șosele, nu a săpat canale pentru navigație, nu a săpat gropi pentru rezervoare de apă în pământ.“ [306]

Următorii administratori ai Indiei au pus la inimă criticile sale aspre. Pe lângă interzicerea unora dintre tradițiile hinduse mai crude, cum ar fi *suttee*, când văduvele își dovedeau devotamentul (sau devotamentul era dovedit pentru ele de către rude) arzând de vii pe ruguri funerare, au construit orașe și au introdus legi pe stil britanic; împreună cu o armată în care regimentele indiene erau formate în spirit britanic și se aflau sub comandă britanică. A fost promovată educația englezească, iar administratori precum istoricul Thomas Babington Macaulay priveau în perspectivă spre o eventuală autoguvernare a Indiei. India era în continuare alcătuită ,,din petice“, pe care unii dintre britanicii nou-veniți au înțeles-o cu dificultate. Alții urmau să studieze cu admirație culturile străvechi, pe care le îngenuncheaseră atât de ușor. Totuși este imposibil să

cucerești o altă cultură și să o tratezi în continuare cu considerație; cel puțin nu pe termen lung.

Colonialismul urma să aducă beneficii Indiei, inclusiv redescoperirea arheologică a culturilor hinduse uitate cu totul în perioada în care India fusese condusă de musulmani, care sosiseră, în fond, printr-un alt invadator străin de odinioară, mogulii. După cum înțelesese însă foarte bine Gandhi, colonialismul corupe ambele tabere. Brutalizează puterea colonizatoare, făcând-o incapabilă să respecte propriile idealuri înalte și umilește poporul colonizat, făcând dificil pentru acesta să respecte atât regulile colonizatorilor, cât și pe cele proprii. Epoca inocenței imperiale relative a Indiei britanice s-a încheiat în 1857 prin ceea ce copiilor britanici le-a fost prezentat ca fiind răzvrătirea indiană, și ceea ce copiii indieni numesc răscoala națională (a sipailor), sau Primul Război de Eliberare. Acesta a fost sângeros și disperat. A pornit cu zvonuri privind faptul că se folosea grăsime de vită și de porc pentru a gresa cartușele soldaților (hinduși și musulmani), dar s-a transformat curând într-o revoltă mai generală, îndreptată împotriva conducerii britanice. Pe hârtie, britanicii au fost norocoși să reziste, dat fiind numărul lor infim. Mulți indieni, de la prinți până la regimente întregi de soldați, au stat deoparte, în timp ce rebelii erau dezbinați și prost conduși. După masacre și asedii eroice, răsculații au primit pedepse abominabile, mulți fiind spulberați în bucăți de tunurile britanice. Mărețele monumente mogule au fost jefuite și vandalizate.

India devenise acum dominion britanic în toată puterea cuvântului și mai multe generații de profesioniști extrem de dedicați și inteligenți au fost trimiși pe mare pentru a conduce administrația civilă indiană. Aceasta a rămas în memoria colectivă ca fiind una dintre cel mai puțin corupte și mai eficiente birocrații din istoria omenirii.

Băieți care au învățat în noile școli publice din Anglia și care au studiat intens literatura clasică și spiritul fair-play-ului au venit în India ca perceptori și să facă dreptate mai multor zeci de mii de oameni, de pe un teritoriu vast, a căror limbă necunoscută se luptau să o învețe. La apogeu, aventura britanico-indiană i-a adus subcontinentului indian nu numai biserici și canale, ci aproape treizeci de mii de mile de cale ferată și o singură limbă comună – engleza a înlocuit persana, care nu fusese niciodată înțeleasă pe scară largă în sudul regiunii de importanță vitală a mogulilor. A adus un sistem de drept jurisprudențial. Britanicii, care au dominat India o perioadă mai îndelungată decât mogulii, nu au lăsat în urma lor vreun Taj Mahal, dar au lăsat orașe moderne supraaglomerate și o capitală magnifică, pe nume New Delhi. Conducerea britanică a supravegheat creșterea populației, care până în 1901 era pe locul doi după cea a Chinei, precum și conturarea din ce în ce mai clară a unei conștiințe politice, chiar dacă membrii

clasei de mijloc nu erau foarte numeroși. [307] Britanicii le-au mai lăsat jocul de cricket.

Funcționarii de stat cu instruire tradiționalistă nu au reușit însă să elimine prin administrarea exercitată nedreptatea fundamentală a imperialismului. Uneori faptul că aceștia nu au înțeles India, la care se adaugă dogmatismul evanghelicismului creștin și liberalismul moralist, i-au făcut intolerabili. Mulți susțineau că indienii erau prin natura lor indolenți, șmecheri, lipsiți de loialitate, superstițioși și, în general, nu făceau nici cât o ceapă degerată. Aceasta însemna că, la fel ca în Irlanda, în vreme de foamete conducătorii britanici se dădeau rapid la o parte, acuzând victimele pentru nenorocirea care se abătuse asupra lor. Astfel au pierit milioane de oameni. Chiar și în anii în care nu era foamete, economia Indiei era incapabilă de o creștere corespunzătoare. Mai întâi, ceea ce exporta India se vindea în Marea Britanie la prețuri mici; în al doilea rând, industriile Indiei erau expuse și lipsite de protecție în fața concurenței apărute în urma revoluției industriale britanice, la care era imposibil să facă față; mai târziu, când companiile indiene au început să se dezvolte, au fost împiedicate prin aplicarea unor tarife și prin diferite reglementări.

Mai presus de toate, costul administrării și protejării Imperiului Britanic în India era suportat chiar de indieni – salariile, pansiile, datoriile, dobânzile și aventurile militare ale britanicilor reprezentau un sfert din taxele strânse din India. [308] (Mai târziu, când măreția Regatul Unit al Marii Britanii și al Irlandei de Nord a intrat în declin și economia ei lupta să supraviețuiască, mulți britanici au ajuns să creadă nu numai că ei civilizaseră India, ci că mai și plătiseră în acest scop. Nu este deloc adevărat. Chiar și imperiile care se consideră cu înalte concepții morale, arareori jefuiesc țările lor de baștină pentru a le ajuta pe cele cucerite.) Dacă India nu ar fi luptat în Primul Război Mondial și nu și-ar fi cheltuit capitalul pentru a achiziționa motoare cu abur britanice și produse confecționate, ci și-ar fi reinvestit averea în vederea propriei dezvoltări, nu ar fi depășit de multă vreme China? E imposibil să dăm un răspuns la această întrebare. Totuși plângerile de natură economică, la care se adaugă umilirea din ce în ce mai puternică a indienilor educați, care nu aveau niciun cuvânt de spus în privința conducerii propriei țări, au dus în final la inevitabila revoltă.

Britanicii au făcut lent și cu prudență reforme politice, de la introducerea alegerilor indirecte în consiliile legislative începând din 1892, până la creșterea numărului membrilor aleși în 1910, și o promisiune vagă a ceea ce suna a conducere internă, făcută în timpul Primului Război Mondial, când două milioane de indieni s-au înrolat voluntari. Niciuna dintre aceste măsuri nu a potolit însă agitația populației și nici nu a pus capăt ocazionalelor atacuri cu bombă, la care britanicii răspundeau cu represalii sălbatice. Cel

mai hulit moment al conducerii britanice târzii în India a fost ,,Masacrul Amritsar“ din aprilie 1919, când generalul Reginald Dyer le-a ordonat trupelor sale să tragă foc continuu și fără avertisment prealabil asupra unei mulțimi adunate în orașul Punjab. În mulțime erau și protestatari, dar și săteni care sărbătoreau un festival de primăvară. Soldații, având ținte ușoare, au tras 1 650 gloanțe și au ucis între 379 și 530 persoane (cifrele sunt controversate), rănind grav peste 1 200 de bărbați, femei și copii. Dyer, care a afirmat că se răzbunase în urma unei revolte anterioare, când muriseră cinci europeni, i-a forțat pe indieni să se târască pe burtă până în locul unde fusese atacat un misionar. I s-a luat comanda trupelor, dar nu a regretat nimic din ce făcuse și, la revenirea în patrie, ziarele conservatoare l-au tratat ca pe un erou al Imperiului Britanic. [309]

Dacă Dyer reprezintă apogeul brutalității britanicilor în India, spre deosebire de el, au existat oameni precum Allan Octavian Hume care, în calitate de funcționar superior de stat, luase în mod ,,infam“ apărarea indienilor și care, după pensionare, a înființat partidul politic Indian National Congress, în 1885. Inițial organizație de susținere a ideii de autoguvernare, sub conducere indiană se va transforma în forța politică principală care a condus campania pentru independență.

După Amritsar, opinia indiană s-a radicalizat. Motilal Nehru, un avocat moderat, extrem de favorabil britanicilor, care fusese activ în Congress și-și trimisese fiul, Jawaharlal, să studieze la Harrow și Cambridge, și-a luat pălăriile Eden, costisitoarele costume și cravate londoneze, rochiile soției și tot restul și le-a ars pe rug. A aruncat mobila britanică și s-a îmbrăcat în bumbac, în stilul lui Gandhi. Fiul său urma să fie continuatorul său și să anunțe independența Indiei în 1947, să devină întâiul prim-ministru al Indiei, pentru cea mai îndelungată perioadă, și singurul om care va rivaliza cu Gandhi în istoria modernă a țării. Într-un fel, traiectoria sa a fost trasată de Amritsar, momentul în care reforma britanică și îmblânzirea opiniei publice indiene fuseseră spulberate de focurile de armă.

După momentul Amritsar, campaniile de necooperare ale lui Gandhi, precum și grevele, atacurile și violentele lupte de stradă au făcut India din ce în ce mai greu de guvernat de către britanici. Autoritatea mondială a lui Gandhi a crescut în așa măsură încât, spre oroarea lui Winston Churchill, acesta conducea discuțiile cu viceregii succesori. Când, în 1931, a sosit la Londra pentru discuții la masa rotundă privind viitorul Indiei, a fost invitat la Palatul Buckingham de regele George al V-lea și a fost asaltat de mulțimile de muncitori. Totuși Gandhi nu reușea să-i împace nici pe politicienii musulmani, nici pe naționaliștii hinduși, mai extremiști, din țară. Planurile de reformă ale britanicilor erau

reale și substanțiale. După alegeri, provinciile indiene erau conduse de politicieni din Congress, iar funcționarii de stat britanici primeau ordine de la ei. Totuși, datorită opoziției prinților, care se temeau – pe bună dreptate – că-și vor pierde autoritatea în statele lor semiautonome, și din cauza manevrelor politice dubioase de la Londra, planurile pentru un nou regim, dominat de indieni, cu sediul în New Delhi, nu s-au materializat.

În decursul celui de-Al Doilea Război Mondial, când India era amenințată de Japonia, o parte dintre naționaliștii indieni au trecut de partea inamicului. Congress-ul avea o politică de necooperare cu autoritățile britanice. Nehru era internat, iar Gandhi era închis, deși amândoi au fost eliberați mai târziu. Din când în când autoritățile britanice luptau pentru a păstra controlul. Politicianul britanic laburist Stafford Cripps a fost trimis să negocieze condiții de autoguvernare postbelică a Indiei, dar acestea au fost considerate insuficient de democratice și au fost respinse, atât de Gandhi, cât și de Nehru. Gandhi dorea ca Regatul Unit al Marii Britanii și al Irlandei de Nord să câștige războiul, dar a rămas cu convingerea bizară că nonviolența era o cale mai bună de a învinge nazismul. În timpul Bătăliei Angliei a propus ca britanicii să-i invite pe Hitler și pe Mussolini să invadeze Anglia: „Lăsați-i să vă ocupe minunata insulă, cu numeroasele voastre minunate clădiri. Le veți preda pe toate, dar nu le veți preda nici sufletele, nici mințile voastre.“ Ideea a fost respinsă politicos în favoarea bateriilor antiaeriene și a avioanelor Spitfire. [310]

Pe la mijlocul războiului devenise clar că India urmă să devină independentă, pe o cale sau alta. Pierderea prestigiului britanicilor după asaltul japonez, la care se adaugă falimentul ei după șase ani de lupte, a dus la situația în care mai trebuia convenit doar în privința detaliilor separării. În urma victoriei în alegeri a Partidului Laburist în 1945, lordul Mountbatten, înrudit cu familia regală britanică, a fost trimis pentru a încheia ultimele pregătiri, conform unui program foarte strict stabilit la Londra. În orice caz, în pofida tuturor eforturilor lui Gandhi, pe parcursul anilor în care Congress-ul condusese lupta de independență se adâncise sciziunea dintre musulmani și hinduși.

Făcut de ocară de liderii hinduși, dificilul avocat Mohammad Ali Jinnah și-a condus Liga Musulmană într-o altă direcție, susținând înființarea propriului stat în zona din nord-vest a țării, care cuprindea provinciile Punjab și Bengal. Pornind de la acronimul obținut prin alăturarea primei litere a numelui fiecărei provincii în care majoritatea era musulmană, ținutul se va numi Pakistan. Nu va exista niciun stat care să succeadă Indiei Britanice în forma integrală a acesteia. Gandhi a susținut puternic unitatea țării. Când au început măcelurile brutale în interiorul comunității, acesta a pornit într-un nou marș, pregătindu-

se de greva foamei și pledând pentru înțelegere între hinduiști și musulmani, care ar fi trebuit să se considere frați. Odată trasată linia de demarcație între India și Pakistan (urmată de includerea îndepărtatului Bangladesh din est), a început o uriașă migrație a populației, în ambele direcții, în funcție de apartenența religioasă, însoțită de masacre nebunești.

Suspiciunea și aversiunea reciproce, datând încă din perioada mogulilor și pe care britanicii nu au reușit sau nu au dorit să le aplaneze în decursul a două secole, izbucniseră din nou acum. În special în Punjab, musulmanii, hinduiștii și militanții sikh și-au declarat reciproc un război în care se pare că au murit un milion de oameni, ciopârțiți, împușcați, omorâți în bătaie cu bâta, arși sau decedați pur și simplu din cauza lipsei de alimente și apă. Aproximativ zece milioane de locuitori s-au mutat la nord, respectiv la sud de noua graniță, cel mai mare asemenea exod forțat din istorie, chiar mai mare decât cel din Germania și Rusia, care avusese loc cu câțiva ani înainte. A fost o încheiere înfiorătoare a campaniei pacifiste a lui Gandhi, care durase o viață de om. Acesta era cumplit de mâhnit și a început o nouă grevă a foamei ca protest față de violență, refuzând să sărbătorească ziua independenței Indiei. Hinduiștii extremiști îl considerau de-acum trădător. La data de 30 ianuarie 1948, unul dintre ei l-a asasinat.

Jucând rolul principal în drama care a pus capăt stăpânirii britanice în India și creând un nou model de protest la adresa nedreptății, Gandhi poate fi considerat unul dintre cei mai de succes politicieni ai secolului XX. Totuși țara care a rezultat în urma eforturilor lui a fost total diferită față de viziunea inițială a lui Gandhi în ce o privește. Adept de o viață al lui Tolstoi și al conceptului său de viață simplă de țăran, Gandhi vedea cu ochii minții o Indie spiritualizată, care va întoarce spatele căilor ferate, fabricilor și marilor orașe și va reveni la viața independentă de la țară. Era un conservator radical, o variantă pașnică a acelor comuniști care doreau să respingă integral civilizația occidentală. Mulți dintre prietenii săi englezi erau de asemenea idealiști vegetarieni și iubitori ai traiului rural, care abia așteptau ca omenirea să revină la cătune, livezi și pluguri cu boi. Și Gandhi își dorea desigur o Indie unică, a musulmanilor, creștinilor și hindușilor care ar fi trebuit să trăiască împreună în armonie.

În schimb a urmat dezbinarea, au sosit capitalismul, urbanizarea și au apărut două state ostile reciproc, care se sfădesc până și în prezent pentru regiunea Kașmir și care dețin amândouă arme nucleare. Pantomima urii militariste, pusă în scenă în ceremonii care au loc la granița dintre cele două state, este cu totul diferită față de visul lui Gandhi. India este în prezent una dintre cele mai puternice economii ale lumii, cu orașe agitate, fabrici, precum și o clasă de mijloc educată și o democrație care, în pofida corupției, asasinatelor

ocazionale și reînvierii extremismului hinduist, a avut mai mult succes decât majoritatea statelor postcoloniale. Cu o populație de 1,2 miliarde de locuitori și cu un PIB aproximativ egal cu dublul celui al Regatului Unit al Marii Britanii și al Irlandei de Nord, India este una dintre țările care ar putea domina secolul următor. Nu este însă, în niciun caz, țara pe care și-o dorise Gandhi cel cu Suflet Mare.

UN RĂZBOI RECE CU ACCENTE TROPICALE

Pentru multe țări și mulți oameni curajoși, Războiul Rece nu a fost deloc rece. Era suficient de cald în Coreea și în Vietnam, în Angola și în Somalia, la granițele Chinei, în pologurile din America Latină și în Orientul Mijlociu. Pentru rebelii din Ungaria, Cehoslovacia, Polonia și Afganistan, era o luptă mortală contracronometru. A pus temelia politicilor funeste din Orientul Mijlociu postbelic, unde aliata Americii, Israelul, lupta cu arabii susținuți de ruși, iar iranienii se luptau cu irakienii. La început părea că este lupta dintre două modele de civilizație, două conduceri, două capitale, dar s-a răspândit atât de departe în lung și-n lat pe mapamond, încât în perioada de patruzeci de ani care a urmat Razboiului Mondial abia dacă a existat vreun locșor de pe pământ neafectat de război. Deoarece drama principală a blufului și escaladării nucleare, un joc de poker cu întreaga planetă, se juca între grupuri mici de oameni aflați în birouri din Statele Unite și URSS, este ușor să trecem cu vederea faptul că sângele era vărsat de fapt aproape oriunde altundeva.

Totul începuse ca o competiție între doi aliați de dată recentă, care nu prea înțelegeau ce fac. Cât de mari erau oare pretențiile lor teritoriale? Era vorba despre un conflict existențial care privea viitorul omenirii, iar dacă așa era, până unde va merge fiecare dintre tabere pentru a învinge? Din cauza acestei confuzii, cei cincisprezece ani începând din 1948 și până în 1963 au reprezentat cea mai periculoasă etapă a Războiului Rece. După aceea, deși Războiul din Vietnam al Americii, sângeros și penibil pentru Statele Unite, abia urma să înceapă, impasul militar fundamental subiacent „balanței terorii" era înțeles foarte bine atât la Washington, cât și la Moscova și se făceau primii pași prudenți în direcția semnării unor tratate în privința armelor nucleare. După primele explozii ale bombelor termonucleare, lansate de Statele Unite în 1952, de URRS nouă luni mai târziu, iar apoi din nou, dar de această dată într-o formă mult mai letală, de către americani în 1954, era evident că războiul dintre cele două puteri ar fi pus probabil capăt rasei umane. În consecință, confruntarea acestor două superputeri trebuia să aibă loc prin reprezentanți, precum și în domeniul cu evoluție mai lentă dar, în ultimă instanță,

decisivă al economiei.

Acest tipar a devenit vizibil încă dinainte ca URSS să aibă măcar capacitatea de a lansa atacuri nucleare împotriva inamicilor ei capitaliști. Planul Marshall, prin care americanii au finanțat reconstrucția postbelică a Europei Occidentale, începuse în 1947 cu ajutorarea Greciei, unde comuniștii și monarhiștii purtau un război civil, și pentru Turcia, amenințată de Stalin care-și dorea baze sovietice pentru o flotă în Mediterana. Implicarea Statelor Unite în Europa s-a accentuat foarte mult, trecând dincolo de simpla ajutorare, când Agenția Centrală de Informații, autorizată din nou să se lanseze într-o gamă largă de acțiuni subversive, de sabotaj și propagandă, a intervenit în alegerile din 1948 în Italia pentru a împiedica o victorie a comuniștilor acolo. În același an, oamenii lui Stalin s-au arătat și mai hotărâți să întărească dominația URSS în teritoriile câștigate în 1945, autorizând un puci violent împotriva democraților cehoslovaci.

Ambele tabere formau alianțe din ce în ce mai mari una împotriva celeilalte. În aprilie 1949, Organizația Tratatului Atlanticului de Nord (NATO) a oficializat protecția militară asigurată de Statele Unite pentru Europa Occidentală, provocând o uriașă ușurare pentru europenii care își concentraseră atenția asupra retoricii agresive și a diviziilor de tancuri de la estul a ceea ce Churchill numea ,,Cortina de Fier". Întrucât dimensiunea totală a forțelor Armatei Roșii era uriașă, nu ar fi fost necesară o reacție imediată din partea URSS. Totuși în 1955 a urmat semnarea Pactului de la Varșovia. Însă niciuna dintre cele două tabere nu era gata să pornească o acțiune militară împotriva celeilalte. Această ezitare se datora mai puțin sentimentelor restante dintre doi aliați pe vreme de război, ci mai degrabă fricii de bomba atomică a Statelor Unite și de posibila extincție din partea rusă – URSS pierduse aproximativ de nouăzeci de ori mai mulți oameni decât Statele Unite – la care se adăuga o scurtă perioadă de optimism la Washington datorită faptului că o nouă Organizație a Națiunilor Unite ar fi putut reduce războiul doar la un subiect studiat de istorici.

Primul mare test al acestei prudențe de ambele părți a venit odată cu tentativa lui Stalin de a provoca o schimbare în Germania divizată. Acesta a încercat să stranguleze mica enclavă a Berlinului de Vest, aflată adânc în ,,Republica Democrată Germană" comunistă, instaurând o blocadă a tuturor proviziilor. Scopul său era probabil redeschiderea subiectului împărțirii Germaniei și eventual crearea unui stat tampon neutru, deși Stalin a rămas cu ciudata convingere că într-un final nemții vor alege să se alăture taberei comuniste. Planul nu a funcționat însă, mulțumită unui ajutor aerian masiv și susținut, asigurat de americani vreme îndelungată. Astfel, cei care pe vremuri fuseseră aliați au fost pe punctul de a intra într-un conflict deschis, dar URSS s-a retras în primăvara lui

1949, iar Berlinul de Vest a continuat să fie un magnet al valorilor democratice deschis pentru afaceri, unde se refugiau un număr jenant de nemți din est.

Adevărata luptă a început în partea opusă a lumii. Europa era salvată de această dată și nu se transformase în linie a frontului și zonă de maxim pericol. La sfârșitul războiului din Coreea însă, forțele Armatei Roșii erau în nord, iar forțele Statelor Unite, în parte din cauza ofensivei antijaponeze, în sud. Deși ambele superputeri și-au retras trupele și au convenit asupra împărțirii peninsulei în jumătate, de la nord la sud, în sud a rămas un regim de dreapta și în nord un guvern comunist agresiv, condus de Kim Ir-sen. În 1950 acesta l-a convins pe Stalin că ar putea ocupa întreaga țară foarte rapid. Aproape a reușit și doar debarcarea forțelor Statelor Unite în spatele frontului comunist a întors sorții războiului.

Însă Mao, la a cărui poveste vom ajunge mai târziu, a intervenit și trei sute de mii de „voluntari" chinezi au trecut granița și i-au împins pe americani înapoi, forțându-i la o retragere umilitoare. Luptând sub drapelul Statelor Unite, cu care nu erau familiarizate, trupele reunite ale Statelor Unite, ale Marii Britanii și ale Australiei au respins în final forțele maoiste. Washingtonul ar fi putut, desigur, folosi bombe atomice, dar a ales să nu o facă și a trebuit în schimb să suporte o perioadă sângeroasă și prelungită de război al tranșeelor. De ce? Abia dacă exista amenințarea unor represalii sovietice rapide. Știm că piloții ruși erau prezenți deasupra Coreei; de un an rușii aveau bomba atomică (datorită spionilor pe care-i aveau în Occident), deși nu erau încă în măsură să riposteze eficient într-un schimb de bombardamente nucleare. Mai degrabă Statele Unite nu-și doreau să stabilească un precedent; bomba nu trebuia folosită în mod nechibzuit sau doar pentru a egaliza scorul într-un conflict care oricum nu punea în pericol viitorul Americii. Dacă *ar fi fost* să o folosească, rușii ar fi făcut-o într-un final și ei. Astfel, Războiul din Coreea, destul de sângeros, s-a încheiat într-un punct mort, într-o situație foarte asemănătoare cu cea în care a început, prin instaurarea a două regimuri care aveau să devină caricaturile sponsorilor lor – unul stalinist, aspru și violent, iar celălalt eminamente capitalist.

Din acest moment, Statele Unite și URSS au intrat într-o cursă nebună a înarmării, care implica nu doar focoase nucleare, ci și submarine, rachete balistice intercontinentale, sateliți, avioane-spion și hangare ascunse. Pe de altă parte, ambele superputeri erau în paralel într-o căutare frenetică de aliați din toată lumea pe care să-i susțină și țări pe care să le aducă de partea lor, instigând și susținând războaie și dictaturi pe întregul teritoriu al Africii, Asiei și Americii de Sud. Statele Unite au intervenit agresiv în America de Sud și în America Latină, l-au susținut pe șahul Iranului și partea sudică a fostei Indochine franceze, numită în prezent Vietnam, încercând de asemenea – în mare parte fără succes –

să curteze țările arabe. URSS s-a concentrat asupra țărilor sale satelit europene și asupra a două relații din ce în ce mai complicate. Cea mai importantă era cu aliatul ei comunist impetuos, China; iar cealaltă era cu țara comunistă cea mai progresistă și cu gândirea cea mai independentă din Europa, Iugoslavia lui Iosip Broz Tito, care se eliberase singură de naziști, fără ajutor sovietic și care considera că nu are nevoie să se ploconească în fața Moscovei. Ambele țări au devenit parte a unei mișcări mai ample, care a arătat că, în pofida aparenței de dominație a unor superputeri care erau prezente pe tot globul și reprezentau o amenințare mondială, nici Statele Unite, nici URSS nu erau atât de puternice pe cât se părea. Țările ale căror lideri aveau suficientă încredere în sine puteau ,,fenta“ cu succes Ursul și Vulturul; chiar asmuțindu-i unul împotriva celuilalt. În Indonezia, în 1955, Iugoslavia și China au fost printre țările care s-au întâlnit pentru a forma Grupul Țărilor Nealiniate. Mai era și India, de-acum o țară socialistă, dar care aparținea în continuare Commonwealth-ului britanic, hotărâtă să aibă relații bune cu Rusia, dar și cu Occidentul; și Egiptul, al cărui lider naționalist Nasser va umili în curând vechile puteri imperiale, Franța și Marea Britanie, dar va refuza ajutorul american în favoarea celui rusesc. Când Franța a părăsit structurile militare de conducere ale NATO în 1966, recunoscând China maoistă, și ea a rămas mai degrabă ca un fel de putere nealiniată decât o parte integrantă din blocul occidental.

În Africa a început o lungă și adesea tragică luptă pentru păstrarea loialității fostelor colonii. Vor păstra aceste noi republici legături strânse cu fostele lor țări colonizatoare europene sau se vor declara republici populare și-i vor trimite pe cei mai buni și mai strălucițiexponenți ai lor să studieze marxism-leninismul la Moscova?

Printre grupările anticoloniale de pe întregul continent, africaniștii luptau cu marxiștii, în timp ce guvernele occidentale au ales să închidă ochii la despotismul monopartinic, corupție și, chiar mai rău, să considere că dictatorul local poate fi un nemernic câtă vreme este nemernicul ,,nostru“. Această atitudine a permis venirea la putere a unor dictatori precum Idi Amin în Uganda, Mobutu Sese Seko în Zair (fostul Congo belgian) Hastings Banda în Malawi și Daniel arap Moi în Kenya. De partea sovietică, monstruosul Mengistu Haile Mariam al Etiopiei și marxiștii ciudați și incompetenți ai Mișcării Populare pentru Eliberarea Angolei (MPLA) și ai partidului Frelimo în Mozambic erau susținuți de Moscova, fără mare entuziasm, pur și simplu pentru că Războiul Rece trebuia purtat peste tot, pentru fiecare bucată de sol pârjolit de soare și fiecare copil înfometat și amețit. În Angola, Statele Unite susțineau o forță naționalistă de gherilă rivală, Unita, dar, după cum a afirmat tăios observatorul african Richard Dowden: ,,Era greu să-ți dai seama ce oferea Angola Uniunii Sovietice, exceptând datorii mari și un loc însorit pe timpul iernii

pentru generalii ruși.“ [311]

Viteza decolonizării, care a propulsat la putere în toată Africa grupuri și indivizi care nu avuseseră timpul sau susținerea necesară pentru a se pregăti în acest scop, face de asemenea parte din povestea Războiului Rece. Nu era un fenomen strict legat de guvernele europene, de la Lisabona până la Bruxelles și de la Londra la Paris, care fugeau pentru că nu mai aveau voința să-și păstreze vechile colonii luptând cu mișcările de eliberare a negrilor. Toate acestea se datorau de asemenea faptului că, punând accent asupra amenințării comuniste, guvernele europene nu mai puteau susține războaie împotriva reprezentanților sovietici și preferau să cadă cât mai repede la învoială cu noii conducători ,,pro-occidentali“, în speranța că va continua comerțul, în timp ce politica noii țări va ocupa locul al doilea.

Confruntarea est–vest a permis apartheidului din Africa de Sud să păstreze atât Marea Britanie, cât și Statele Unite pentru vreme îndelungată ca ,,prieteni neutri“ nemulțumiți, doar datorită atitudinii sale vehement anticomuniste. Războiul Rece i-a permis lui Robert Mugabe, distrugătorul statului Zimbabwe, să primească lecții de marxism, deși acesta mai întâi îl înlăturase pe rivalul său profund promoscovit Joshua Nkomo. Adunând la un loc tristele povești ale proastei guvernări, corupției, rasismului, torturii și risipei din Africa secolului XX, multe dintre nenumăratele milioane de vieți ale africanilor distruse în această perioadă trebuie de asemenea adăugate la costul real al Războiului Rece.

Până la mijlocul anilor ’50, ambele tabere aveau conduceri noi, care se străduiau să găsească modalități de a ține în echilibru balanța terorii. În Statele Unite, Harry Truman, un președinte rece și calculat care, cu toate acestea, fusese puternic influențat de idealismul lui Roosevelt, a fost înlocuit de vechiul comandant al armatei lui Roosevelt, ,,Ike“ Eisenhower. Pentru început, cel puțin, avea un punct de vedere mai agresiv în privința posibilei utilizări a armelor nucleare. După Eisenhower, în 1961, urma să vină la putere un tânăr democrat, John F. Kennedy, care folosea retorica înflăcărată despre destinul Americii în lume, în calitate de campion al popoarelor libere, și care va fi angrenat aproape imediat într-o confruntare cu Moscova.

Ambii președinți s-au confruntat cu Nikita Hrușciov, un nou lider sovietic, ca un broscoi, un adevărat muncitor care se ridicase pe vremea lui Stalin și care acționa cu impetuozitate (și o doză de asprime personală). La începutul stăpânirii lui Hrușciov, URSS era încă în urma Occidentului în ce privea rachetele, dar începuse să reducă din handicap. Lansarea în spațiu a primei rachete balistice intercontinentale rusești, precum și lansarea pe orbita Pământului a rachetei sale Sputnik, în 1957, au reprezentat un șoc

puternic pentru politicienii occidentali. Hrușciov credea că metodele sovietice folosite în știință și economie ar putea face Rusia să depășească Statele Unite; între timp, își dorea ca în țară să domnească o atmosferă mai puțin înecată în teroare, denunțând crimele și cultul personalității lui Stalin într-un discurs secret în fața Congresului Partidului Comunist conducător, deși acest discurs nu a rămas multă vreme secret.

Totuși, oricine a avut impresia că o atmosferă ceva mai liberală presupunea slăbirea îndârjirii cu care își păstra Moscova propriii sateliți ,,socialiști", a avut parte de o ,,trezire" brutală în 1956, când tancurile sovietice au înăbușit Revoluția Maghiară, în care au murit aproape douăzeci de mii de oameni.

În 1962, Hrușciov și Kennedy au adus lumea mai aproape de marasmul nuclear decât oricând înainte sau de atunci încolo, până în zilele noastre. Motivul îl reprezenta Cuba, unde americanii au încercat și au eșuat răsturnarea guvernului revoluționar marxist aflat sub conducerea lui Fidel Castro, printr-o invazie insuficient de bine organizată în Golful Porcilor. Hrușciov credea că transportarea și instalarea unor rachete rusești pe insulă ar fi o metodă bună de a-și proteja noul aliat din Caraibe și de a amenința SUA, care aveau de asemenea rachete cu rază medie de acțiune îndreptate spre URSS, amplasate în principal în Turcia. Aceasta a fost o perioadă extrem de ,,fierbinte" a Războiului Rece; rușii testaseră o bombă mai puternică, îl trimiseseră pe Iuri Gagarin în înalturi, acesta devenind primul om care a ajuns în spațiu, în timp ce aliații lor est-germani izolaseră Berlinul de Vest prin notoriul Zid al Berlinului, care avea scopul să oprească fluxul de transfugi. (Populația Republicii Democrate Germane scăzuse cu două milioane de cetățeni.)

Toate acestea arătau că tabăra comunistă era mai bine înarmată ca oricând și mai hotărâtă. Determinarea era destul de reală, dar în realitate URSS era în continuare mult în urma americanilor în ce privește performanțele rachetelor; în Cuba, Hrușciov spera să apere prestigiul sovietic și să-i încurajeze pe revoluționarii din America Latină. Kennedy își dorea să obțină același efect, dar pentru țara lui. Avertizase Rusia că în cazul în care vapoarele lor de aprovizionare, care transportă noi rachete până în Cuba, depășesc o anumită coordonată, le va ataca. De asemenea a insistat ca bazele existente să fie demolate. Dacă ar fi torpilat vapoarele rusești, americanii ar fi pornit un război de mare anvergură. După ultimatumul lui Kennedy, lumea întreagă și-a ținut respirația.

Hrușciov s-a retras la țanc, iar bazele de rachete au fost demontate, ceea ce părea a fi o victorie uriașă pentru președintele american. Chiar așa și era, dar opozantul său de la Kremlin obținuse foarte mult din ceea ce-și dorise, în special îndepărtarea rachetelor

americane din Turcia și acceptarea faptului că regimul lui Castro trebuie să rămână la putere în continuare. A fost instalat un ,,fir roșu“, care să facă legătura între Statele Unite și liderii sovietici. Aveau să mai urmeze și alte momente pe muchie de cuțit. Printre acestea se numără izbucnirea luptelor din 1969 între trupele chineze și ruse la granița dintre aceste două state, precum și cel mai sângeros și mai dureros eșec al Statelor Unite din timpul Războiului Rece, războiul care avea drept scop învingerea comunismului în Vietnam. Conflictul s-a extins în Laos și Cambodgia, a durat din 1965 până în 1975 și a demonstrat că bombardamentul aerian nu distruge forțele de gherilă.

După criza cubaneză însă, atât Washingtonul, cât și Moscova au fost de acord că trebuie să dea înapoi în fața unei situații în care un mic calcul greșit putea pune capăt vieții pe Pământ. Tratatul privind Interzicerea Totală a Testelor Nucleare a fost urmat de un Tratat de Neproliferare a Armelor Nucleare, în 1968, iar apoi de primele discuții strategice privind armamentul, sau SALT 1, în 1972, limitând numărul rachetelor balistice. Un alt tratat, care a interzis apărarea împotriva rachetelor nucleare, a arătat că doctrina ,,distrugerii asigurate de ambele părți“, sau MAD, la care sperase Oppenheimer în momentele sale mai puțin înverșunate, a devenit politică oficială. Perioada de coexistență consimțită, numită ,,détente“ (de destindere), sosise, în decursul căreia ambele orânduiri au încercat să trăiască una alături de cealaltă, într-o lume dezbinată. La momentul în care părea o stază nesfârșită, Războiul Rece s-a transformat în fine într-o ,,Pace Înghețată“ sau, pentru a schimba metafora, a fost o situație similară celei în care doi luptători de wrestling, de categorie grea, ajunseseră într-o încleștare epuizată, îmbrățișându-se unul pe celălalt, incapabili să se elibereze din strânsoare sau să-și învingă adversarul.

Deși aparent mai sigură decât etapa anterioară, a competiției agresive, ,,Pacea Înghețată“ s-a dovedit a fi de asemenea o iluzie, dar mai degrabă datorită celor întâmplate în interiorul celor două tabere decât celor petrecute între ele. Niciun sistem politic nu poate fi totalmente static. În spatele Cortinei de Fier, deși sistemul sovietic era egalul NATO ca armament, desigur, cu cheltuieli mult mai mari, economia sovietică nu reușea să genereze acea creștere a avuției care i-ar fi convins pe oameni că aceasta era o societate cu adevărat mai bună și că represiunea politică și viața lor complet mohorâtă meritau sacrificiul. Hrușciov fusese blamat atât pentru Cuba, cât și pentru eșecurile din țară și plătise prețul prin înlăturarea lui de la putere în 1964; dar noul regim gerontocrat, condus de Leonid Brejnev, se sprijinea pe o societate care începea să stagneze în mod vizibil. Reprimarea revoluției cehoslovace din 1968, care fusese salutată primind denumirea de ,,Primăvara de la Praga“, a arătat lumii de câtă popularitate se bucura în realitate comunismul printre propriii lui presupuși adepți.

Totuși mai întâi în Occident noul spirit al revoltei și răzvrătirii împotriva vechilor lideri clătina regimurile din temelii. Sângerosul război purtat de America în Vietnam, care necesita recrutarea unui nou val de tineri în armată, a provocat proteste din ce în ce mai puternice în Statele Unite. Atât democratul Lyndon B. Johnson, cât și republicanul Richard Nixon au luptat să afle un mod de a armoniza strategia lor militară cu revendicările unei națiuni mai tinere, cu o mărime disproporționată, datorită copiilor rezultați în urma exploziei demografice, consecință a creșterii natalității în perioada postbelică. Un istoric care a studiat Războiul Rece, John Lewis Gaddis, arată că în consecință numărul înscrierilor la facultățiile și universitățile din Statele Unite s-a triplat în perioada cuprinsă între 1955 și 1970: ,,Ceea ce guvernele au omis să anticipeze a fost că mai mulți tineri plus mai multă instruire, combinate cu un Război Rece ajuns în impas, reprezintă rețeta pentru insurecție… așa ceva nu se mai văzuse: o revoluție care transcende nivelul unei națiii, îndreptată împotriva instituțiilor, indiferent de ideologia lor.“ [312]

Protestele la adresa Războiului din Vietnam au zguduit Berlinul, Parisul și Londra, dar în Statele Unite a fost afectat cel mai puternic prestigiul politic al celor care purtau Războiul Rece. Aproximativ la această vreme, din ce în ce mai multe dovezi incriminatoare ajungeau în spațiul public privind operațiunile sub acoperire ale CIA în Guatemala și în Chile, unde a răsturnat de la putere un guvern de stânga rezultat în urma unor alegeri libere. Șeful acestui guvern, Salvador Allende, împreună cu alte câteva mii de oameni au murit și mulți au suferit torturi cumplite. Toate acestea păreau să se datoreze în totalitate superiorității morale a democrațiilor. Tinerii americani radicali i-au adoptat ca personalități iconice și eroi pe inamicii cu care luptau liderii lor: Castro, Che Guevara, Ho Și Min și Mao, și un curent de stânga a străbătut campusurile universitare. Acest radicalism nu a izbucnit nicăieri cu scopul de a schimba conducerea occidentală, nici măcar în Franța, unde ,,evenimentele“ din 1968 au fost cel mai spectaculoase. A arătat însă că ,,détente“ nu însemna stabilitate.

În final, tabăra care avea să se prăbușească, mult mai rapid și mai dramatic decât se așteptau analiștii occidentali, era cea sovietică. Sub conducerea lui Nixon, înainte ca înregistrările ilegale și minciunile sale să-l ducă la pierderea președinției, Statele Unite puseseră capăt vechii dușmănii cu China lui Mao, fapt care s-a adăugat la paranoia și senzația celor de la Moscova că se strânge cercul în jurul lor. O conducere din ce în ce mai îmbătrânită, dovezi din ce în ce mai clare ale falimentului economic și din ce în ce mai jenante ale belșugului occidental au stârnit nemulțumiri în rândul populației. Aprobarea de către Rusia a unei Declarații Mondiale a Drepturilor Omului i-a încurajat pe dizidenții

din țară, care au răspândit în toată lumea vești despre represiunile și brutalitatea sistemului sovietic; scrierile lui Alexandr Soljenițîn au exercitat în acest sens o influență deosebită. În Polonia, muncitorii din șantierul naval Gdansk protestau, iar alegerea în 1978 a unui polonez, Karol Wojtyła, drept papa Ioan Paul al II-lea a fost urmată de scene de entuziasm în masă când acesta și-a vizitat patria, spre oroarea cârmuitorilor atei ai acesteia. Când URSS a invadat în anul următor Afganistanul, pentru a proteja un conducător marxist clientelar, rușii s-au încurcat într-un război sângeros, costisitor. Statele Unite au reacționat inteligent, susținând gherilele islamiste; sau, cel puțin la acea vreme, acesta părea un pas inteligent.

Căderea Uniunii Sovietice nu a fost provocată de arme, ci de costul lor, sau mai degrabă de costul rachetelor. Un nou președinte al Statelor Unite, fostul actor cu personalitate optimistă și aparent un om destul de simplu, Ronald Reagan, a ordonat crearea unui sistem de securitate împotriva rachetelor rusești, ,,inițiativa sa de apărare strategică“ care, întrucât implica urmărirea sateliților și din respect pentru un film care se bucura de mare popularitate, a fost poreclit de îndată ,,Războiul Stelelor“. URSS și NATO s-au angajat într-o nouă competiție pe plan nuclear începând din 1977, când noile rachete rusești SS20 amenințau Europa Occidentală, iar Statele Unite au răspuns creând baze acolo pentru propriile lor rachete Pershing și Cruise. Pentru ruși, încercarea de a egala această nouă propunere de sistem american a fost din punct de vedere economic falimentară, adică imposibilă. Retorica din ce în ce mai disprețuitoare și rapace a lui Reagan privind ,,imperiul malefic“ a arătat că Statele Unite au un lider care nu se mai teme de amenințarea rusească. Mulți au considerat atitudinea lui prostească, dar aceasta a coincis cu succesiunea unor lideri jenant de vârstnici, care mai aveau puțin de trăit, ai imperiului sovietic, mai întâi Iuri Andropov, bolnav în fază terminală, care a condus Rusia din 1982 până la începutul lui 1984, apoi Constantin Cernenko, care din start abia părea că mai e viu.

Aveau să vină momente periculoase, când sistemul sovietic se clătina. Odată cu venirea la putere a lui Mihail Gorbaciov, URSS avea în fine un lider cu vigoarea și încrederea în sine necesare discutării subiectului dezarmării corecte cu Reagan. Cele trei întâlniri-cheie ale celor doi, în perioada 1986–1987, au pus bazele unei relații cu totul noi; până și prim-ministrul foarte combativ al Regatului Unit al Marii Britanii și al Irlandei de Nord, Margaret Thatcher, s-a îmblânzit, considerându-l pe Gorbaciov ,,un om cu care pot colabora“. Pe plan intern însă, Gorbaciov părea să nu aibă niciun plan startegic. Știa că lucrurile trebuie să se schimbe și că sistemul sovietic era condamnat, dar pe undeva în sufletul lui spera ca un grup de comuniști tineri și moderați să poată păstra puterea în

timp ce vastele teritorii ale Rusiei deveneau din ce în ce mai deschise din punct de vedere politic și din ce în ce mai liberale din punct de vedere economic. Politicile sale bazate pe transparență și reformă (*glasnost* și *perestroika*) s-au abătut de la direcția de alunecare spre economia de piață și capitalism, cam la fel cum s-a întâmplat cu alternativa îmbrățișată de Partidul Comunist Chinez pe atunci. Gorbaciov intenționa să se eschiveze de la confruntarea globală, poate chiar să pună capăt Războiului Rece. Ceea ce-și dorea pentru URSS era mai puțin clar.

Spectaculosul an de cumpănă 1989 a oferit răspunsul. Începând din Ungaria, care a refuzat să-și păstreze în bună stare Cortina de Fier cu Austria, locuitorii Europei de Est pur și simplu au ieșit de sub influența URSS, iar Gorbaciov nu a luat niciun fel de măsuri pentru a le opri. În Polonia, unde sindicatul independent Solidaritatea, condus de fostul muncitor în șantierul naval Gdansk, Lech Walesa, a deschis drumul altora, aveau acum loc alegeri pentru Camera Deputaților, prin care a venit la putere sindicatul Solidaritatea. Locuitorii din Republica Democrată Germană au început să ,,voteze“ cu roțile automobilelor, împachetându-și catrafusele în micuțele lor mașini Trabant de forma unei cutii și trecând prin Ungaria în Austria, spre libertate. După mai multe zile de confuzie în Berlinul de Est, fără niciun sprijin din partea Moscovei pentru a pune capăt fenomenului, Zidul Berlinului a căzut, iar nemții extatici au început să-l treacă, iar apoi să danseze pe el, după care să-l dărâme. Comuniștii din Bulgaria s-au dat bătuți și au anunțat alegeri libere; în Praga, demonstrații de amploare au distrus moralul comuniștilor cehi și o ,,revoluție de catifea“ l-a înscăunat pe fostul dizident și dramaturg Vaclav Havel în fotoliul de președinte. În România, unul dintre cele mai crude și mai înverșunate regimuri-satelit ale sovieticilor, lucrurile nu s-au desfășurat și încheiat la fel de pașnic. Dictatorul acesteia, Nicolae Ceaușescu, a ordonat armatei să tragă în mulțime, dar nu a reușit să înăbușe revoluția; el și soția sa au fost prinși rapid, judecați și împușcați.

În anul următor, Germania s-a reunificat, iar URSS a început să se prăbușească în momentul în care statele baltice și-au declarat independența. Gorbaciov a fost victima unei lovituri de stat a adepților ultragiați ai unei politici de mână forte, dar aceștia au descoperit că prăbușirea pe care el o prevăzuse (prin înțeleapta sa abținere de la acțiune) era imposibil de împiedicat și nu se putea reveni la starea de fapt anterioară. Armata nu i-ar fi susținut și astfel a apărut un nou lider, măscăriciul alcoolic Boris Elțîn, care i-a înfruntat public pe complotiști, urcat pe un tanc în fața clădirii Parlamentului rus. În consecință, Elțîn a dizolvat Uniunea Sovietică, în timp ce țări întinse, cum ar fi Ucraina, își anunțau independența sub privirile lui binevoitoare.

Războiul Rece a luat sfârșit deoarece filosofia guvernării și economiei în forma practicată de URSS, marxismul, se dovedise fără sorți de izbândă. URSS avea – Rusia avea – resurse naturale enorme, inclusiv petrol, gaze naturale, cherestea și suprafețe mari de teren agricol, de o calitate excepțională. Deși pornise mai târziu, cândva păruse un candidat excelent la industrializarea cu succes, de o manieră care ar fi îmbunătățit foarte mult calitatea vieții materiale a locuitorilor ei care, după standardele mondiale, erau bine educați. Sistemul întreprinderilor de stat monopoliste, condus de la centru și prins în plasa fricii, corupției și lenei, creat de conducerea comunistă, a adus cu sine risipa, lipsurile, cinismul și deznădejdea.

În cele din urmă, erau prea puține lucruri care să cimenteze loialitatea poporului în afară de amintirea eroismului manifestat în Marele Război Patriotic, pe care tinerii ruși l-au considerat mai puțin impresionant decât fusese pentru părinții lor. Eliberate de același sistem, statele est-europene, care nu au pierdut timpul și au depus cereri de aderare la Uniunea Europeană, au arătat că după câteva generații de represiune, inițiativa și energia pot renaște remarcabil de repede.

Rusia va avea o soarta mai rea. Ea nu se bucurase nicicând de o cultură democratică, trecând aproape imediat de la autocrația țaristă la dictatura marxistă. În timp ce consultanții occidentali s-au grăbit să susțină, contra unor onorarii însemnate, rapida privatizare a întreprinderilor și terapia de șoc a pieței libere, precum și să recomande crearea unor noi partide, Rusia a trecut printr-o perioadă cumplită marcată de fluctuația prețurilor, șomaj și jefuire a activelor unor mari societăți comerciale de către o nouă clasă de „oligarhi“, dintre care unii nu erau prin nimic mai buni decât baronii jefuitori. În timp ce vechea elită comunistă și-a schimbat imaginea și s-a întors sub chipul unor naționaliști renăscuți, pregătiți să facă afaceri cu noua pătură de superbogați fuduli din Moscova (și proaspăt redenumitul Sankt Petersburg), cetățenii ruși de rând s-au trezit cu ce e mai rău din ambele lumi: politica autocrată, represivă, cinică alături de o idee de capitalism contorsionată, în cea mai sălbatică formă a sa. Cine a pierdut Războiul Rece? Ei.

DENG ȘI FIUL – RENAȘTEREA CHINEZĂ

Statele au fost adesea prea mari, iar alteori prea mici. Povestea Chinei în secolul al XIX-lea și în prima jumătate a secolului XX este cel mai clar exemplu în această privință. Unui occidental îi poate părea un talmeș-balmeș nesfârșit de războaie, rebeliuni, lovituri de stat și prăbușiri. În ultimul deceniu al dinastiei imperiale Qing au existat încercări de

modernizare a Chinei, inclusiv introducerea căilor ferate, telegrafului și vapoarelor cu abur, precum și înființarea unor constituții moderne și a unor parlamente aparent moderne la prăbușirea dinastiei, cu puțin înaintea izbucnirii Primului Război Mondial. Istoria modernă a Chinei prezintă o serie de reformatori impozanți, care încercau să tragă după ei un vast imperiu de țărani și moșieri în epoca urbană industrială a omenirii. Obiectivul părea însă că le depășește puterile. Țara era prea mare, părțile constituente prea disparate și cu o legătură prea slabă între ele.

Printre cei care se luptau să facă această schimbare se numără câteva personalități foarte impresionante, care meritau să fie mai bine cunoscute în prezent. Una dintre acestea era Li Hongzhang, marele revoluționar al Chinei imperiale din perioada târzie, care i-a dezvoltat industria și a complotat pentru a o readuce la independență și putere reală. Altul a fost Yuan Shikai, fiul unui fermier dârz, care a urcat pe scara ierarhică prin intermediul armatei, devenind cunoscut pentru că a instaurat un rege și a fost președinte al Republicii Chineze. Apoi, desigur, există cele mai cunoscute figuri, cum ar fi Sun Zhongshan, pe vremuri colaborator și rival al lui Yuan, precum și un alt fiu de fermier, considerat în general ca fiind fondatorul naționalismului chinez modern. În fine, mai este Jiang Jieshi, liderul Kuomintangului Naționalist, reformator al limbii chineze și al sistemelor chineze bancar, de învățământ, de comunicații; dar în același timp corupt și în cele din urmă un dictator militar ineficient. Fiecare dintre aceștia au fost lideri la fel de puternici și de ambițioși pentru țara lor precum Roosevelt, Churchill sau Mussolini.

Problema este însă că toți aceștia au fost depășiți și învinși de anvergura sarcinii pe care și-o asumaseră și de ,,haita de lupi inamici", care dădeau târcoale Chinei. Li Hongzhang a murit înfrânt în 1901, după ce negociase un tratat de pace umilitor și falimentar cu Rusia, Franța, Marea Britanie și Japonia, în pragul izbucnirii Revoltei Boxerilor și capturării Beijingului. Yuan Shikai a devenit din ce în ce mai dictatorial și s-a autodeclarat împărat în 1912, în timp ce țara era din nou umilită de Japonia. Forțat să fugă, a părăsit China care era ruptă în bucăți sub conducerea căpeteniilor războiului aflați în concurență. Sun Zhongshan, a cărui reputație rămâne în prezent extraordinară, atât în China, cât și în Taiwan, a devenit cu toate acestea un lider din ce în ce mai dictatorial și extrem de militarist; a murit de cancer în 1925, în timp ce China era în continuare devastată de căpeteniile războiului și de guvernul său Kuomintang care controla doar zona sudică a țării. În pofida alianțelor semnate cu comuniștii din Rusia, precum și cu Statele Unite, Jiang Jieshi nu a fost capabil niciodată să guverneze eficient China continentală – tot într-o perioadă de catastrofă militară datorată japonezilor și în timp ce insurgența comuniștilor chinezi devenise de neoprit.

Niciunul dintre aceste regimuri nu reușise să impună într-o manieră eficientă autoritatea centrală. Astfel nu a rezultat o Chină a satelor și orașelor liniștite, cu autoguvernare armonioasă, eliberate de Beijingul arogant, ci o Chină a anarhiei, fricii, terorii și insecurității. În vastele teritorii rurale din interiorul țării, milioane de chinezi au continuat să planteze și să mănânce orez, să-și îngrijească animalele, să venereze tradiția, să bârfească, să se sfădească, să trăiască și să moară fără să știe prea multe despre cel mai apropiat oraș mare și fără să le pese de politica națională. Același lucru s-ar putea spune despre țăranii de pretutindeni în prima jumătate a secolului XX, din Corsica și până în Islanda, Turcia sau Chile.

Incapacitatea de a construi un unic sistem monetar, de impozitare sau de comunicații modern eficient sau o putere militară a lăsat populația Chinei la cheremul moșierilor locali și a bandiților, a invadatorilor străini, extremiștilor religioși; și dispunând de o susținere redusă și uneori chiar inexistentă la izbucnirea foametei sau în timpul incursiunilor de devastare ale căpeteniilor războiului. Numărul victimelor din ultimii ani ai dinastiei Qing precum și din cei patruzeci de ani de guvernare republicană, necomunistă a Chinei este imposibil de estimat cu exactitate, dar se bănuiește că aceste cifre sunt extrem de ridicate. În unul dintre puținele sate care au supraviețuit anihilării obiceiurilor și tradițiilor de către Gărzile Roșii ale lui Mao, mai există un turn de pază utilizat de săteni pentru a scruta împrejurimile, în căutare de bandiți. A fost construit în 1918.

Niciuna dintre acestea nu era o noutate pentru chinezi. Răscoala Taipingilor din 1850–1864, pornită de zeloți pseudocreștini, care au cucerit o mare parte din sudul și centrul Chinei, a avut drept urmare, conform estimărilor, aproximativ douăzeci de milioane de morți, transformând-o într-una dintre cele mai catastrofice episoade din istoria lumii. Revolta Boxerilor, din 1898–1901, a fost un dezastru militar care a arătat lumii cât de slabă era China sub dinastia Qing. Cucerirea Manciuriei de către japonezi și invaziile japoneze din nordul și de la țărmurile Chinei au avut drept urmare mai multe masacre succesive, printre care se numără Violul din Nanjing, din 1938, când au fost uciși aproximativ 200 000 civili și până la 80 000 femei au fost violate, acesta fiind unul dintre cele mai renumite. Numărul chinezilor morți în luptele haotice ale celui de-Al Doilea Război Mondial a fost estimat la aproximativ douăzeci de milioane, depășind de departe orice alt stat, exceptând Uniunea Sovietică.

Printre aceste apogee ale statisticilor sunt nenumărate alte rebeliuni locale pornite de societăți religioase și secrete, generali musulmani și căpetenii ale războiului locali; adăugați la acestea deceniile în care noțiunea unei singure Chine era numai de factură

culturală și lingvistică (și numai de aceste două naturi), în loc să fie politică. Relatările direct de la sursă privind perioadele în care foametea ducea la canibalism, satele unde nu mai existau copii și animale și seria cumplitelor fotografii vechi care prezintă decapitările nefericiților rebeli sau trupelor guvernamentale capturate, indiferent dacă răzbunarea a luat forma incendierii templelor și a centrelor zdrobite ale orașelor, adaugă și mai multe detalii respingătoare, asupra cărora majoritatea cititorilor ar prefera să nu se oprească.

Astfel, în timpul stăpânirii lui Mao Zedong și a Partidului său Comunist Chinez, după 1949 s-a produs cea mai mare catastrofă umană a secolului XX, care nu poate fi înțeleasă fără a reaminti ce a fost mai înainte. Chinezii care tânjeau după unitate și ordine nu reprezintă o lozincă politică obscură. Cu cât era mai mare populația, cu cât era terenul mai întins și relieful mai variat, cu atât erau mai greu de impus ordinea și unitatea. De pe vremea când manciurienii răsturnaseră dinastia Ming în 1644, cârmuitorii Chinei nu numai că aveau un teritoriu enorm în inima țării la care să se gândească, cu întinsul țărm al Chinei, ci și teritorii vaste la nord și est, care erau ocupate de mongoli, tibetani și musulmani. Monedele, limbile, mlaștinile și munții au creat o împărțire internă a teritoriului cu care până și în cazul unei țări cu dimensiune modestă conducerea s-ar fi luptat cu greu să o țină sub control.

Deși Japonia a ajuns și ea la un final incomod, după ce înfruntase fără succes puterea în ascensiune a Statelor Unite, progresele ei rapide la sfârșitul secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX sub împărații Meiji au arătat ce poate realiza o națiune relativ mică dar unită, cu o autoritate centrală puternică. La fel ca japonezii, și chinezii au încercat să importe tehnicile militare occidentale pentru a construi sau cumpăra noi cuirasate, să-și modernizeze aparatul birocratic și să-și emancipeze sistemul de învățământ. Totuși liderii chinezi, indiferent dacă erau susținători ai imperiului sau republicani, pur și simplu nu aveau influența sau autoritatea necesară pentru a pune lucrurile în mișcare. Rând pe rând au fost umiliți de lideri străini, care au reușit să facă acest lucru.

Această stare de fapt a produs o nerăbdare frenetică printre intelectualii chinezi, în special în rândurile celor de stânga, care s-a manifestat în final prin regimul lui Mao, cu directivele lui pline de tertipuri, destinate unei industrializări periculoase. Conducătorii Chinei nu au fost niciodată în contact cu poporul. Chinezii au fost și sunt în continuare prea mulți la număr și împrăștiați pe un teritoriu prea mare. Atât împărații, cât și marxiștii, după ce s-au izolat în spatele zidurilor înalte ale Beijingului, au fost nevoiți să muncească din greu ca să vadă consecințele politicilor lor asupra Chinei profunde. În 1901 împărăteasa văduvă Cixi, o femeie extraordinară care a deținut puterea pentru

aproximativ cincizeci de ani, a ajuns față în față cu China reală pe când fugea din Beijingul care era pe cale de a fi invadat de armatele din vest. Cum o mai ducea poporul ei? A descoperit victime ale foametei care mâncaseră tot: câini, pisici, frunze și scoarță de copac, iar acum se mâncau între ei. [313] Diferența era că atunci când Mao a văzut în fine urmările perioadelor de secetă, mult mai răspândite decât cea care ucisese aproximativ două milioane de oameni pe vremea lui Cixi, a fost încântat.

Există paralele clare între China lui Mao și istoria incipientă a Uniunii Sovietice, chiar și pentru faptul că un centru slab conducea o suprafață vastă și divizată. La fel ca Stalin, Mao a venit la putere înarmat cu o doctrină, marxism-leninismul, care promisese raiul pe pământ, unde nu exista împărțirea pe clase, după ce sunt uciși inamicii burghezi. Aceasta era o armă filosofică, fără o plasă de siguranță morală.

În anii ’20, Moscova încerca să instige la revoluție mondială și vedea în haosul din China un teritoriu foarte promițător. Kuomintangul naționalist (care a fost la putere între 1927 și 1945) era suficient de stângist în retorica sa și cu o susținere suficient de mare pentru a fi partenerul favorit al rușilor; astfel pentru mulți ani încă micuțului Partid Comunist Chinez i s-a ordonat să coopereze cu naționaliștii și să se infiltreze printre aceștia. Liderii Kuomintangului au mers la Moscova pentru a asculta și a învăța. Când însă Jiang Jieshi a devenit de dreapta spre sfârșitul anilor ’20 și a început să-i vâneze pe comuniști, aceștia au fost forțați să se retragă către nord-vest, în regiunea sălbatică din apropierea graniței cu Rusia. Kuomintangul i-a împins tot mai departe până când, în 1934, o armată comunistă importantă a fost împresurată și adusă în pragul anihilării.

Retragerea disperată pe un teren neprimitor, pentru a se uni cu alte forțe comuniste, a devenit cunoscută sub denumirea de ,,Marșul cel Lung“. În realitate a avut loc o serie de marșuri, o retragere în fața armatei naționaliste. Cel mai mare impact al marșului a fost să-l ridice pe Mao, care căzuse în dizgrație, la putere, devenind *de facto* liderul Chinei comuniste. Acest marș a fost folosit de atunci drept unul dintre miturile fundamentale maoiste, o poveste a ascunzișurilor din ținuturile deluroase, a traversărilor eroice ale râurilor și a luptelor disperate în munți, ale cărei detalii au fost probabil ascunse definitiv sub o avalanșă de afișe, filme și iluzii. Muzeul Național al Chinei din piața Tian’anmen din Beijing, situat vizavi de mausoleul lui Mao, are în centrul său o cameră cu tablouri epice, care înfățișează Marșul cel Lung. Cel puțin ca realizare, unele dintre ele sunt chiar reușite.

Stalin era cu ochii pe Mao încă de la început, când acesta era un conducător de gherilă comunist din Shanghai, dar vreme îndelungată și-a ascuns intențiile. Nu numai că l-a plătit pe Chiang Kai-Shek, ci l-a ținut pe fiul lui Chiang la Moscova, ca ostatic. Când Chiang a fost răpit de un rival, iar Mao își dorea uciderea lui Chiang, Stalin a intervenit ca să-l salveze. După ce japonezii au atacat China în 1937, Stalin era foarte interesat ca diferendele dintre comuniști și naționaliști să fie uitate, iar aceștia să se alieze împotriva invadatorilor. Pe de altă parte, Mao, care juca la rece un joc foarte crud, nu s-a implicat. Dispunând de o armată mai mică și mai slab instruită decât rivalii săi și conducând prin teroare și epurare, Mao și-a clădit atent poziția, întărindu-și baza din nord-vestul Chinei, în timp ce invadatorii se luptau cu naționaliștii de-a lungul liniei de coastă și în câmpiile Chinei.

Deși aproape distruse în perioada imediat următoare celui de-Al Doilea Război Mondial, armatele comuniste chineze supraviețuiseră pentru a câștiga susținerea lui Stalin. Implicarea lor în luptele antijaponeze s-a produs cu întârziere; Mao avusese tot timpul intenția să-l elimine pe Chiang Kai-shek, însă abia după ce acesta va fi fost suficient de slăbit de luptele cu japonezii. Acum, sute de avioane, tancuri și piese de artilerie, sute de mii de mitraliere și puști, toate capturate din dotarea japonezilor și nemților, i-au fost dăruite lui Mao de către ruși. Instruirea militară, realizată, în parte, de foști soldați din armata japoneză, a venit „la pachet", la fel ca trupele coreene și soldații chinezi care luptaseră de partea japonezilor în Manciuria. Rușii au ajutat de asemenea la repararea căilor ferate și a podurilor din China.

În schimb, Mao a trimis în Rusia alimente. Ca un sinistru ecou al deciziei lui Stalin din anii '30 de a exporta cereale în Occident pentru a cumpăra uzine, contribuind astfel la cumplita serie de perioade de foamete care au măturat Rusia, schimbul făcut de Mao, alimente contra industrie, a declanșat foametea în propriile teritorii. Când s-au alăturat forțelor lui Chiang în 1947–1948, iar războiul s-a generalizat, comuniștii aveau datorii uriașe față de ruși, fapt care nu a fost recunoscut public de Mao niciodată. [314] În final naționaliștii au fost înfrânți datorită conducerii militare slabe, corupției pe scară largă și epuizării unei mișcări care dusese deja o luptă îndelungată, de zece ani, cu japonezii. Oamenii lui Mao au folosit tacticile terorii, inclusiv înfometarea deliberată a populației orașului Changchun, unde se bănuie că au murit aproximativ trei sute de mii de oameni, pentru a forța orașul să se predea. Jiang Jieshi s-a retras pe insula Taiwan, unde succesorii săi au continuat, cel puțin teoretic, să se considere guvernul legitim al întregii Chine.

Proclamarea Republicii Populare Chineze de către Mao Zedong la data de 1 octombrie 1949 l-a transformat în conducătorul a aproximativ 550 milioane de oameni. În timp ce

Occidentul făcea pași uriași pe drumul recuperării în urma războiului, iar Europa și America debordau de bogăție materială și o libertate personală încă nemaivăzută în lume până atunci, chinezii îndurau teroarea și foamea. Această situație nu a dus la un nou cataclism, ci mai degrabă la o tendință spre compromis, care în cele din urmă a creat gigantul economic care este China de astăzi. Răspunsul la întrebarea: ,,De ce s-au petrecut lucrurile astfel?“ este o poveste tragică și complicată, cu străluciri de eroism.

Principalul responsabil care a scăpat China de Maoism a fost urmașul miniatural curajos al lui Mao, Deng Xiaoping. Luând în calcul impactul țării pe care a creat-o, Deng are toate șansele să fie considerat cea mai influentă ființă umană a ultimei părți a secolului XX. Înainte să discutăm în ce direcție a dus acesta China și cum a făcut marea schimbare, trebuie să înțelegem în ce situație se afla China atunci când el a preluat puterea.

Confiscările de teren și epurările politice ale lui Mao, de la începutul anilor ’50, au dus la uciderea a până la trei milioane de oameni. Mulți au fost aduși în situația să se sinucidă; în orașul Shanghai atât de mulți s-au aruncat de pe acoperișurile clădirilor înalte încât au fost porecliți la nivel local ,,parașute“. [315] Acesta era însă doar începutul. Doi autori, Jung Chang și Jon Halliday, susțin prin argumente că sistemul de închisori și lagăre înființat de Mao, unde se muncea până la moarte, care imita sistemul de gulaguri sovietice, a ucis peste douăzeci și șapte de milioane de oameni. Spre deosebire de Uniunea Sovietică însă, ucigașilor aflați în solda lui Mao le plăcea teroarea de a fi văzuți și auziți. Multe dintre execuții se desfășurau în public, în fața mulțimilor care erau forțate de jandarmi să privească: efectul psihologic al lui Mao asupra chinezilor a fost cu siguranță mai mare chiar decât al lui Stalin asupra sufletului rusesc.

Marea ambiție a lui Mao era să facă din China o superputere mondială, cu adevărat *unica* superputere mondială. În acest scop, trebuia să transforme o nație de țărani fermieri într-un gigant industrial. Intenționa să realizeze acest lucru în numai câțiva ani, luând cantități din ce în ce mai mari de alimente de la țărani și dându-le la schimb pentru cunoștințe sovietice privitoare la utilizarea și aplicarea de tehnici industriale și creând sisteme grandioase de irigații și industriale. Niciuna din acestea nu era originală și acestea erau împrumutate de la Stalin. Până în anii ’50, Stalin avea bomba atomică, precum și statutul de împărat sovietic și învingător în războiul mondial. Mao a decis că pentru a-l depăși pe Stalin, trebuie să-l copieze pe scară mai largă și cu viteză și mai amețitoare.

Rezultatele au fost cu certitudine pe o scară mai largă. Așa-numitul Mare Salt Înainte, care parțial a creat și parțial a coincis cu patru ani de foamete, din 1958 până în 1961, a

ucis aproximativ treizeci și opt de milioane de chinezi, cel mai mare sacrificiu din istorie. Mao nu a arătat nicio milă și nici măcar prea mult interes. Știa cu certitudine ce se petrece, deoarece până și slugarnicii funcționari de stat ai partidului îi raportau ce se întâmplă. Pământul aflat în proprietatea țăranilor a fost colectivizat, pentru ca statul să poată păstra mai mult din hrană. I-a luat în râs pe țărani în mod repetat, înfierându-i ca fiind lacomi și leneși, și a propus să li se taie și mai mult rațiile. A spus că, în fond, cadavrele lor vor fi utile pentru fertilizarea pământului.

Oamenilor li s-a cerut să topească tot metalul pe care-l aveau pentru a construi și apoi alimenta minicuptoare în propriile curți. Canale, diguri și rezervoare uriașe au fost construite fără nicio planificare, iar calitatea lor era atât de proastă încât multe s-au prăbușit mai târziu, producând dezastre de mediu și numeroase victime. Una dintre ideile nebunești ale lui Mao a fost să reducă risipa de cereale, ucigând toate vrăbiile din China. Acest rezultat urma să fie obținut determinând întreaga populație să facă atât de mult zgomot încât păsările să nu mai poată ateriza pe sol și să moară de epuizare în zbor. Sistemul a fost suficient de eficient încât să provoace atacarea recoltei de către unul dintre paraziții cu care se hrăneau vrăbiile.

Aceste spasme de activitate frenetică în masă aveau loc la comandă, deoarece Mao avea de fiecare dată în vedere transformarea Chinei într-o țară atotputernică. Mai întâi, spunea el, China urma să controleze Pacificul, cu ajutorul unei flote militare noi și uriașe, iar apoi, într-un final, întreaga lume. Avea ambiții la nivel planetar. Mao vorbea despre înființarea unui ,,comitet de control al Pământului“ care să aibă un plan maoist unic și unitar pentru întreaga umanitate; ce ar fi implicat toate acestea pentru chinezi era irelevant. Chang și Halliday îl citează când spunea la Moscova, în 1957, că este pregătit să sacrifice trei sute de milioane de chinezi, cifră care la acea vreme reprezenta aproape jumătate din populație, pentru victoria revoluției mondiale. Graba cu care i-a ajutat pe nord-coreeni în războiul împotriva Occidentului, aruncând în luptă zeci de mii de soldați chinezi, precum și entuziasmul său pentru utilizarea armelor nucleare arată că nu glumea.

Luna mai a anului 1968 a fost o perioadă a turbulențelor. În întregul Occident revoluția hippy, vremea ,,păcii și iubirii“, epoca ,,flower power“, erau puse sub semnul întrebării de revoltele studențești. În Beijing locuia Deng Pufang, în vârstă de douăzeci și cinci de ani, un student strălucit al facultății de fizică. Viața lui fusese cu adevărat binecuvântată, ceea ce era ceva neobișnuit. Fiind fiul mai mare al unuia dintre liderii Chinei comuniste,

crescuse în zona frumoasă și exclusivistă Zhongnanhai din central capitalei, situată în proximitatea Orașului Interzis. Acolo trăiau Mao Zedong și ceilalți comuniști din eșaloanele de vârf, în ceea ce a fost descris ca fiind ,,o lume de poveste ascunsă, cu lacuri, parcuri și palate unde se plimba Marco Polo și unde Kublai Han și-a construit domul plăcerilor; unde împărați și împărătese, concubine și eunuci își petreceau timpul liber“. [316]

Deng Pufang era însă într-o stare groaznică. Fusese bătut la sânge de autodeclaratele ,,Gărzi Roșii“. Tatăl său fusese denunțat că ,,luase calea capitalismului“, iar copiii lui fuseseră deja obligați să-l denunțe public. Tânărul zăcea într-o baltă de sânge pe podeaua de beton a unui fost dormitor al universității, care fusese golit în totalitate și era situat la etajul patru. Fereastra fusese smulsă. Lui Deng Pufang i se spusese că nu va părăsi încăperea viu – singura lui cale era pe fereastră.

A spus că în disperare a sărit pe geam. Nu era ceva neobișnuit. Una dintre tacticile folosite de Gărzile Roșii era aceea de ,,a-l sinucide“, expresie folosită pentru a masca în mod dibaci acțiunea de a-ți lua singur viața și cea de a fi ucis. Oricum ar fi fost, tânărul a fost descoperit schilodit pe pavajul din curte, cu coloana frântă. Ar fi putut fi vindecat, dacă ar fi primit îngrijiri medicale, dar când a fost dus la spital de către trecători, i s-a refuzat internarea, fiul unuia care luase calea capitalismului nu avea dreptul la îngrijiri medicale. Deng Pufang a fost lăsat să se descurce cum poate și a fost întins pe o podea umedă, împreună cu alți pacienți schilodiți. În mod uimitor, a supraviețuit. Rămânând paraplegic, a învățat să împletească coșuri din sârmă pentru a câștiga bani de mâncare. Timp de un an, părinții lui nu au știut ce i se întâmplase.

Tatăl său era Deng Xiaoping, un om aspru care condusese armatele comuniste la victoria finală asupra naționaliștilor în 1948–1949 și fusese unul dintre camarazii lui Mao în Marșul cel Lung. Într-adevăr, Deng fusese favoritul său – Mao îl numea ,,micul om“. Ca și Mao, Deng provenea dintr-o familie relativ înstărită de fermieri dintr-un colțișor îndepărtat al Chinei rurale și fusese crescut într-o casă mare, cu acoperiș de stuf, situată la mai mulți kilometri distanță de cel mai apropiat drum. China începutului de secol XX era, după cum am văzut, un loc complicat și periculos din punct de vedere politic. Tatăl lui Deng era un reformator politic respectat și era de asemenea aliat cu dictatorul militar local, situație care, atunci și acolo, nu era în totalitate paradoxală. Fiul său inteligent, despre care prietenii săi de joacă își amintesc că era deosebit de bun la tumbe, a fost trimis în cel mai apropiat oraș, pentru a învăța cu un profesor radical, care-i pregătea pe elevi să călătorească în străinătate, urmând un program de învățământ chino–francez.

În 1920, Deng a luat vaporul cu destinația Franța, unde banii de studii s-au terminat rapid. La Paris a muncit în fabricile lui Schneider și Renault și în restaurante, hrănindu-se cu croasante și lapte. Intrând în contact cu alți muncitori emigranți săraci, a început să adune ideile revoluționare care circulau în Europa la acea vreme, iar în 1925 a devenit comunist, întâlnindu-l pe Ciu Enlai, care urma să devină mai târziu numărul doi după Mao și care era de asemenea la Paris. După o vizită la Moscova, Deng a revenit în China în calitate de revoluționar în toată puterea cuvântului și a fost aruncat în scurt timp în lumea clandestină a politicii și revoltei de gherilă din Shanghai. După aceasta s-a alăturat forțelor combatante ale lui Mao în timpul Marșului cel Lung. După victoria lui Mao s-a dovedit un adept loial și crud, mai întâi în Sichuan, provincial sa natală, iar după 1952 în Beijing, ca membru al clicii conducătoare.

Deng a susținut epurările criminale ale ,,politicienilor de dreapta" și absurdițățile Marelui Salt Înainte. Începea să fie cunoscut ca băiatul minune al lui Mao, iar până în 1955 a devenit membru al biroului politic (politburo) aflat la conducere și al patrulea dintre cei mai puternici bărbați în China. Prin urmare, Deng nu era liberal. Erau însă vremuri disperate. Pe vremea când Revoluția Culturală era în plină desfășurare, politicile pe care le adoptase îl transformaseră deja pe Mao în cel mai mare ucigaș din istoria lumii. Până la începutul anilor ’60, distrugerea economică și umană provocată de Marele Salt Înainte era atât de masivă încât până și apropiații lui Mao și-au dat seama că lucrurile trebuiau să se schimbe. La o conferință uriașă organizată în 1962, la care au luat parte șapte mii de delegați ai Partidului Comunist, politicile prin care se confiscaseră alimente și alte produse strict necesare pentru a le da la export, precum și cheltuirea tuturor fondurilor pentru fabrici și armament au fost reduse drastic – în totală contradicție cu principiile lui Mao.

Țăranilor li s-a permis să reînceapă să-și lucreze pământul. Foametea a început să se diminueze. În noua atmosferă liberală Deng, unul dintre promotorii schimbării politice, a citat un țăran zicând că, dacă pisica e neagră sau e albă, atâta timp cât prinde șoareci, e o pisică bună. Acestei expresii de pragmatism economic îi rezistase și i-o reproșase Mao de multă vreme. Se pare că Deng spusese că alegerea între capitalism și marxism e mai puțin important decât creșterea. Schimbarea care a adus o frânare în politică i-a fost impusă în realitate lui Mao de către cei aflați în jurul său – Ciu Enlai, președintele chinez Liu Shaoqi și, desigur, Deng. Maoismul părea să bată în retragere.

Revoluția Culturală, lansată în 1966, a fost răspunsul lui Mao. Deși a fost declanșată de o problemă aparent minoră, o piesă istorică pusă în scenă în Shanghai, pe care Mao a considerat-o un atac satiric la adresa sa, a fost menită să ridice în picioare societatea

chineză. Nu era pentru prima dată când Mao urma să folosească distrugerea creatoare pentru a-și întări poziția în fața dușmanilor. Patru susținători extremiști ai săi, inclusiv cumplita lui soție, Jiang Qing, fostă actriță din Shanghai, au condus atacul împotriva tuturor formelor de autoritate subordonate președintelui Mao. Tinerii – școlari, studenți, muncitori în fabrică –, toți cei care aveau o slujbă umilă sau ocupau un post simplu de funcționar puteau fi recrutați în rândurile ,,Gărzilor Roșii". Incitați de afișe violente și scabros de insultătoare, organizați singuri în detașamente, purtând brasarde roșii distinctive, distrugeau săli de clasă și birouri, îi terorizau pe profesori și pe birocrați și, într-o orgie a violenței, adesea se întorceau unul împotriva altuia.

Scriitori, artiști și uneori oameni care pur și simplu purtau ochelari erau prinși, li se reteza părul și erau denunțați de mulțimile care urlau. Bărbaților și femeilor vârstnice li se puneau pălărioare de bebeluș, la gât li se atârnau plăcuțe de lemn, iar apoi erau bătuți, uneori până cădeau morți. Mulți se sinucideau. Copiii își denunțau părinții; studenții își denunțau profesorii. În prima fază, aproximativ jumătate de milion de oameni au fost socotiți morți, dar unii scriitori afirmă că numărul total al celor decedați în deceniul în care s-a dezvăluit Revoluția Culturală, din 1966 până în 1976, se ridică la trei milioane, număr dedus în urma uciderilor deliberate, adesea comise în public, nu ca urmare a efectelor foametei și a politicilor care duseseră la fiasco. Un studiu estimează pierderi umane mult mai mari, în jur de douăzeci de milioane.

Grupul celor Patru a declarat că va birui cele ,,Patru Lucruri Vechi". Acestea erau ,,Vechea Gândire, Vechea Cultură, Vechile Convenții, Vechile Obiceiuri". În practică, aceasta însemna că orice sau oricine avea o legătură cu tradiția chineză trebuia distrus – temple, practici religioase de tot felul, căsătorii și festivaluri tradiționale, cărți de neînlocuit, tablouri, sculpturi și clădiri străvechi, toate au fost distruse. Entuziasmul vorace manifestat în prezent pentru cumpărarea obiectelor de artă chineză antice la casele de licitații din Occident se datorează în parte rarității obiectelor de artă chinezești rămase după Revoluția Culturală. Nici măcar cei mai extremiști dintre revoluționarii francezi, care încercau să desființeze calendarul și religia vechiului regim, nici măcar leniniștii moscoviți nu au încercat să traseze o linie atât de adâncă între trecut și prezent.

Aceasta a fost furtuna care s-a dezlănțuit asupra familiei lui Deng Xiaoping și a președintelui Liu Shaoqi. Mao, detașându-se de aceste evenimente și retrăgându-se pe o proprietate situată departe de Beijing, le-a cerut Gărzilor Roșii să ,,bombardeze centrul orașului". La petrecerea organizată cu ocazia împlinirii vârstei de șaptezeci și trei de ani, a toastat: ,,Pentru războiul civil total la nivelul întregii nații". În consecință, cartierul păturii conducătoate privilegiate, Zhongnanhai, a fost în curând înconjurat de o tabără

vastă de rebeli echipați cu megafoane și pancarte cu lozinci protestatare. La 1 ianuarie 1967 oamenii care interceptaseră discuțiile telefonice ale liderilor comuniști, declarându-se de-acum ,,echipă de luptă", au pătrus în incintă și l-au denunțat pe Liu și pe Deng. Ei erau urmați de membrii de partid care alcătuiau ,,Regimentul Steagul Roșu". A început un joc pervers de-a șoarecele și pisica, prin umilirea publică a liderilor ce au fost forțați să adopte ,,poziția avionului", cu brațele în sus, în spatele capului, precum și numeroase ședințe de ,,autocritică". Liu s-a dovedit a fi greu de înfrânt: când a fost bătut cumplit, copiii lui mici au fost aduși în încăpere pentru a-i vedea pe președinte și pe soția sa suferind. În vârstă de șaptezeci de ani, bolnav de diabet și pneumonie, a îndurat trei ani de agonie și umilințe, refuzând să se supună lui Mao până la moarte.

Poate datorită faptului că fusese foarte apropiat de Mao în anii Marșului cel Lung, Deng nu a fost tratat chiar la fel de rău. Mao a anunțat că acesta ,,nu ar trebui doborât dintr-o singură lovitură". După ce a fost arestat, Deng și-a pierdut însă toate funcțiile. În octombrie 1969, împreună cu soția sa, au fost exilați din Beijing și trimiși spre sud în Jianxi unde, fără ca ei să știe, zăcea fiul lor în continuare, fără să fie tratat, într-o celulă de beton. Acolo au dus o viață simplă, au tăiat lemne ca să se încălzească, au cultivat legume ca să se hrănească și erau duși la muncă într-o fabrică de reparat tractoare. Deng era după câte se pare în continuare un bun muncitor, era iubit de colegi și-și petrecea o mare parte din timp plimbându-se pentru a rămâne în formă și citind foarte mult.

El și soția sa erau disperați să fie din nou alături de fiul lor, Pufang, care li s-a alăturat în cele din urmă în vara lui 1971, fiind în continuare într-o stare mizerabilă. Deng, care nu fusese foarte activ în rolul de tată în anii lungi pe care-i petrecuse ca soldat și lider, își masa acum fiul zilnic, încercând să readucă la viață cât de cât picioarele acestuia, și-l întorcea în pat din două în două ore pe altă poziție, ca să nu facă escare.

În Beijing, Revoluția Culturală înainta spre haos. La fel cum violența revoluționară din Franța a ajuns să-și ghilotineze majoritatea liderilor și la fel cum vechii bolșevici ai Rusiei au sfârșit cu un glonț în ceafă, la fel au început să cadă rând pe rând liderii chinezi. Lin Biao, care fusese desemnat succesorul lui Mao, a complotat să dea o lovitură de stat, care a fost însă descoperită. Împreună cu familia sa a murit într-un misterios accident de avion. Lui Deng, care fusese un inamic al lui Lin, i s-a permis să revină la Beijing și încetul cu încetul a fost reabilitat. Acesta a refuzat însă să-și facă o autocritică foarte convingătoare, pretinzând că e surd și la ședințele de partid presărându-și cu sarcasme autocritica.

Mao a decis că atitudinea corectă față de Revoluția Culturală (și față de Marele Salt

Înainte) era că a fost ,,70% pozitivă, 30% negativă“. În pofida presiunilor Grupului celor Patru, Deng a implorat să i se permită să nu fie total de acord. De-acum Mao era foarte bolnav, suferind de o boală extrem de rară, care afecta neuronii. Zhou Enlai, foarte iubit în China, a murit înaintea lui, în ianuarie 1976. Zhou, vechiul camarad al lui Deng, îl protejase în această perioadă de dizgrație și probabil i-a salvat viața. Acum, Grupul celor Patru îl ataca din nou pe Deng ca fiind inamicul lor numărul unu. Și în moarte, Zhou l-a protejat din nou; acum a făcut cea mai remarcabilă faptă a sa deoarece, după ce a murit, Zhou a pus capăt Revoluției Culturale și a îngropat maoismul.

Lucrurile s-au petrecut astfel: Grupul celor Patru nu dorea ca Zhou să fie jelit prea mult. El fusese maleabil, dar era un moderat, nu era unul dintre ei. Populația Chinei părea să aibă cu totul alte sentimente. În Shanghai și în Sichuan erau deja semne de rebeliune împotriva Revoluției Culturale, accesul în Sichuan fiind interzis vizitatorilor străini. În Nanjing au avut loc marșuri în memoria lui Zhou Enlai, iar în Wuhu au fost lipite afișe care denunțau Grupul celor Patru ca ,,intriganți de doi bani, care răspândesc zvonuri“, numind-o pe Jiang Qing ,,șarpe veninos, femeie diabolică“! Cel mai extraordinar eveniment a avut loc în acel an în Piața Tian'anmen din inima Beijingului, enormul spațiu creat în orașul vechi la comanda lui Mao și scena masacrului din 1989.

În luna aprilie se organiza un vechi festival chinez pentru sufletele celor dispăruți. În urma apariției comunismului în China această sărbătoare își schimbase specificul, fiind transformată într-un moment de comemorare a martirilor revoluției. Poate că oficial Zhou fusese ,,uitat“, dar elevii de la școala primară Cow Lane nu s-au eschivat, ci au sosit în piață și au depus o coroană pentru el. Aceasta a fost îndepărtată rapid, dar elevii de la un gimnaziu le-au urmat exemplul. Apoi muncitorii din fabrici, funcționarii, elevii de la alte școli și studenții de la alte universități, chiar și soldați. Aceste coroane nu au mai fost îndepărtate. Pe multe dintre ele au apărut sloganuri, denunțând Grupul celor Patru în termenii cei mai grosolani. Despre Jiang Qing unul dintre sloganuri era:

> „Trebuie să fii nebună
> Să vrei să fii împărătească
> Uite o oglindă în care să te privești
> Și să vezi cu adevărat cine ești!“ [317]

Grupul continua într-adevăr să privească, cu oroare crescândă. În ziua festivalului, pe 5 aprilie, s-a estimat că au fost aproximativ două milioane de oameni în piață – cel mai

mare protest de la venirea comuniștilor la putere, în 1949. Urma acesta să fie începutul unei răscoale generale? Mulțimea și pancardele au fost îndepărtate, iar Grupul a continuat să vorbească emfatic împotriva lui Deng, ajungând chiar să ,,răspundă“ unui cutremur, care ucisese un sfert de million de locuitori, cerându-i orașului lovit Tangshan – ca și când locuitorii acestui ar fi fost de vină pentru ceea ce se întâmplase – să se salveze intensificându-și atacul împotriva ,,liniei revizioniste contrarevoluționare“ [318] a lui Deng Xiaoping.

Mulțimea din Piața Tian'anmen a demonstrat însă că anarhia Revoluției Culturale intoxicase China, iar după moartea lui Mao în septembrie 1976 Grupul a fost arestat în scurt timp, în cursul a ceea ce a fost de fapt o lovitură de stat a moderaților. Jiang Qing, care a afișat un dispreț uluitor la tribunal, în final s-a sinucis.

Deng era în continuare oficial în dizgrație, dar până în anul următor a fost reabilitat din nou și era pe cale de a prelua puterea. L-a scos din scenă pe Hua Guofeng, succesorul ales de Mao, și a încurajat criticile la adresa Revoluției Culturale prin ,,Primăvara de la Beijing“, din 1976. Deng nu a fost nicicând un liberal. Recentele proteste și masacrul din Piața Tian'anmen au arătat cât poate fi de nemilos când a fost prins la mijloc între studenții care cereau drepturi civile și maoiștii stângiști amenințători, rămași în continuare în partid. A deschis însă China influențelor din exteriorul țării, a desființat politicile extreme, care aduseseră atâta suferință, și și-a pus țara pe direcția imitării economiilor ,,Tigrilor Asiei“, care o înconjurau.

Probabil facem prea puțin caz de genul său de curaj, curajul supraviețuitorului care scrâșnește din dinți, bărbatul care merge în continuare cu capul plecat înjosindu-se, dar fiind mereu atent la lucrurile pe care le consideră esențiale. Victoria lui e victoria broaștei-țestoase. Deng a creat China modernă pornind de la ruinele maoismului, așteptând să treacă dramele și dezastrele până când a sosit timpul lui, fără să renunțe vreodată, fără să capituleze, dar evitând mereu acea ultimă confruntare letală. China care există în prezent, China lui Deng, rămâne în anumite privințe un loc rece și prozaic. În pofida tuturor superlativelor care pot descrie creșterea sa, puterea sa industrială, vastele sale orașe și consumerismul său năvalnic, este în continuare un stat unde cei mai săraci muncitori sunt tratați foarte rău, unde copiii pot fi puși la pământ de șoferi care-i mai calcă o dată cu mașina în marșarier pentru a se asigura că nu sunt nevoiți să plătească îngrijirea medicală în spital și unde amabilitatea străinilor este mai rar întâlnită ca oriunde altundeva.

Povestea noastră are însă și o coda. Deng Pufang, fiul care a fost aruncat pe fereastră și

schilodit, care era pe cale să moară și a fost îngrijit mai târziu cu atâta dragoste în exil de către tatăl său, a supraviețuit. Acesta a devenit un susținător pasionat al cauzelor umanitare, înființând în China Fondul pentru Asistența Socială a Invalizilor. A fost printre organizatorii Olimpiadei de la Beijing din 2008, care a fost un succes triumfător. În prezent o personalitate respectată, în cărucior cu rotile, și un lider de cu totul alt tip, aduce un mesaj din cele mai întunecate vremuri ale anilor 1960. Tatăl a condus China către prosperitate; în China de azi, a miracolului economic și creșterii amețitoare, mesajul de bunătate și preocupare al fiului va conta la fel de mult.

JIHADUL

Dacă în anii ’70 li s-ar fi spus liderilor americani că vor câștiga Războiul Rece pentru a descoperi că următoarea mare problemă transoceanică va fi reprezentată de războaiele religioase, probabil ar fi avut un râs nervos și neîncrezător. Probabil că unii dintre dumneavoastră ați ghicit că fac referire la Israel. După ce naziștii au ucis șase milioane de evrei, sprijinul Statelor Unite pentru înființarea unei patrii a evreilor în Palestina a fost decisiv – dar a reprezentat de asemenea o provocare. Faptul că arabii musulmani deposedați după 1948, precum și susținătorii lor din Orientul Mijlociu, s-au simțit jigniți nu a reușit să oprească dezvoltarea unui stat evreiesc puternic, un fel de stat-fortăreață cu susținere americană. La aceasta se adaugă faptul că Occidentul, bazându-se pe petrolul care provine din Orientul Mijlociu și, prin urmare, pe regimuri nedemocratice, dar prooccidentale, i-a făcut pe americani să fie urâți de mulți musulmani. În timpul îndelungatei lupte cu sovieticii, toate acestea abia păreau să mai conteze. Lumea islamică era slabă din punct de vedere militar și economic – și așa este în continuare. Ori de câte ori a fost atacat Israelul, acesta și-a respins cu ușurință dușmanii. Deturnările teroriste erau de anvergura unei împunsături de ac. Nu-i așa?

Privind retrospectiv, primul indiciu clar a venit devreme, în ianuarie 1979 în Iran, când o lovitură împotriva represivului șah Muhammad Reza Pahlavi, susținut de Occident, a deschis drum unei revoluții islamice. Americanii erau umiliți. În curând a devenit clar că după atâta timp în care s-au concentrat asupra amenințării sovietice, guvernele occidentale s-au dovedit de o incapacitate uluitoare de a face față islamismului renăscut. În conflictul de opt ani între cei doi rivali, care a început în 1980 și a făcut aproximativ un milion de victime, Statele Unite și cu aliații ei au decis că, punându-le în balanță, preferă dictatura sordidă a lui Saddam Hussein din Irak ayatollahului Khomeini al Iranului. Dictonul ,,dușmanul dușmanului meu e prietenul meu“ arareori a fost contrazis atât de

flagrant. La doi ani după terminarea războiului său cu Iranul și înglodat în datorii, Saddam invadează micul stat Kuweit care deține mari rezerve de petrol. Trupele americane, britanice și de alte naționalități au fost forțate să intre în război pentru a-l da din nou afară, dar, respectând în mod naiv rezoluțiile ONU, nu l-au urmărit până în capitala sa, Bagdad, ca să-l îndepărteze de la putere.

La acest motiv de jenă s-au adăugat greșelile occidentale din Afganistan. După cum am văzut, Statele Unite au răspuns invaziei ruse din 1978–1979 în Afganistan, susținând grupurile islamiste extremiste, inclusiv din Arabia Saudită, în campania lor de gherilă îndreptată împotriva armatei ruse, pe durata unui deceniu. Procedând astfel, America a instigat și a alimentat curentul islamist militant de mare amploare, reprezentat de talibanii extrem de represivi din Afganistan și de jihadiștii organizației al Qaeda aflați în toată lumea. Această organizație teroristă a fost înființată în 1988 și condusă de Osama bin Laden, fiul unui magnat, din Arabia Saudită, în domeniul construcțiilor, mânat de o ură acerbă împotriva occidentalilor. Bin Laden dorea ca guvernul saudit să-și folosească trupele de gherilă împotriva invaziei irakienilor în Kuweit și era furios că o țară musulmană a preferat ajutorul infidelilor americani. Bin Laden s-a mutat în Sudan, iar apoi în Afganistan, nefăcând niciun secret din speranțele sale de a porni o campanie generală antiamericană.

Părea că Washingtonul nu poate să ia în serios o amenințare reprezentată de inamici cu motivație religioasă. Era o atitudine foarte ciudată din moment ce susținerea oferită de Statele Unite Israelului era în sine o cauză religioasă, promovată cu pasiune nu doar de evreii americani, ci și de mulți creștini evanghelici americani. Disprețului pentru materialismul american, arătat de radicalii musulmani, i s-a răspuns cu disprețul creștin pentru islamul retrograd. Între timp, războaiele de la granița Israelului au adus America în situația de a-și faci dușmani peste tot în Iran, Irak, Siria și Egipt. Unul dintre obiectivele lui bin Laden prin care a reușit să-i atragă pe extremiștii musulmani era eliberarea Palestinei și distrugerea statului evreiesc Israel, aceasta fiind de asemenea ambiția Iranului. În mintea islamiștilor, Statele Unite și Israelul erau legate inextricabil, pe când Occidentul era fundamental ostil musulmanilor. O parte din dovezile acestui fapt au ieșit la lumină în urma separării Iugoslaviei în state mai mici, inclusiv Bosnia și Herțegovina predominant musulmană, care insistau asupra diferențelor străvechi dintre ele. Astfel s-a ajuns la scene oribile, care le-a reamintit multor americani și europeni de genocidul nazist.

Expresia de pe chipul președintelui George W. Bush când i s-a spus de atacurile lansate de al Qaeda asupra „turnurilor gemene“ ale World Trade Center din New York pe

11 septembrie 2001 a fost o imagine definitorie: puterea supremă a lumii aflând că, în fond, povestea nu s-a încheiat. Atacurile teroriste din New York și Washington, care au ucis aproape trei mii de oameni acolo, dar și în Virginia și Pennsylvania, fuseseră puse la cale și îndeplinite meticulos. Au provocat un val de revoltă patriotică și sfidare în Statele Unite. O campanie militară rapidă a Statelor Unite și a aliaților ei în Afganistan, unde își aveau baza bin Laden și organizația sa, a răsturnat regimul taliban care-i adăpostea. Astfel a început un război îndelungat, care încă nu s-a încheiat, în care Occidentul și aliații săi locali au încercat și nu au reușit să supună rezistența afgană și să creeze un stat democratic. Corupția și lipsa de popularitate a regimului de la Kabul, precum și abilitatea luptătorilor talibani de a se retrage dincolo de granița cu Pakistanul, au făcut ca războiul să fie imposibil de câștigat de către americani și europeni, chiar dacă în final bin Laden a fost descoperit în Pakistan și ucis în 2011.

Importantă a fost de asemenea decizia președintelui Bush și a aliaților săi conduși de premierul Regatului Unit al Marii Britanii și al Irlandei de Nord, Tony Blair, să invadeze Irakul care nu respectase rezoluțiile ONU în privința dezarmării. Blair s-a confruntat cu proteste pacifiste puternice în rândurile populației, pe când aliați precum Franța au protestat puternic față de invazie. Mai târziu a devenit clar că Saddam Hussein nu deținea armele de distrugere în masă pe care Bush și Blair afirmaseră că le are și că e posibil ca Saddam să fi calculat greșit când a decis că va fi mai în siguranță dacă inamicii lui vor crede că are armele pe care de fapt nu le avea. În orice caz, în martie 2003 a fost lansat un bombardament uriaș asupra Baghdadului, care a dus la o victorie militară rapidă asupra armatei lui Saddam. Saddam, care cândva fusese prietenul cel mai bun dintre opțiunile proaste pentru conducerea de la Washington, a fost în cele din urmă găsit și spânzurat. Arareori a dus însă succesul pe câmpul de luptă la o perioadă postbelică atât de dificilă. Tulburările sociale răspândite pe o arie largă, urmate de un oribil război civil, au determinat trupele americane, britanice și de alte naționalități să rămână în Irak în număr mare până în 2011. Abuzurile groaznice asupra prizonerilor, incapacitatea Coaliției de a pune capăt violențelor pe considerente religioase și o criză haotică a refugiaților au subminat foarte mult autoritatea morală pretinsă de forțele occidentale la începutul conflictului. Numărul estimat de pierderi de vieți în rândul civililor irakieni variază mult, de la peste 600 000 la aproximativ 150 000.

Războaiele din Afganistan și din Irak au fost succese pe câmpul de luptă, dar eșecuri din punct de vedere strategic. Acestea au reamintit lumii că nici măcar cea mai evidentă superputere dominantă nu poate să facă totul după bunul plac și că invadarea culturii (și a țării) altora, pentru a le impune democrația, e o idee riscantă. A mers în cazul

Republicii Federale Germane și Japoniei după Al Doilea Război Mondial, dar în aceste cazuri e vorba despre țări care avuseseră cât de cât anterior o experiență democratică și fuseseră devastate din punct de vedere militar după conflictul global. Aceste țări erau de asemenea mai degrabă preocupte de amenințarea hegemoniei sovietice decât de a celei americane. Îndeobște, experiențele din Afganistan și din Irak au pus sub semnul întrebării ideea că întreaga lume converge spre un singur sistem politico-economic – sau ar putea-o face.

În loc ca povestea să ajungă la final, s-au aflat mai multe amănunte despre războaiele dintre culturi sau despre ciocnirile ,,civilizațiilor", inclusiv religiilor. În diferite părți din Occident, unde comunitatea musulmană este numeroasă, cum ar fi Anglia, Olanda și Franța, s-a observat atingerea unui nou prag al suspiciunii. În părți ale lumii musulmane, cum ar fi Irakul Pakistanul și Egiptul (chiar și după răsturnarea de la putere a dictatorului Mubarak) unde există populații creștine, aceste minorități se simt mai amenințate. Întrucât Statele Unite au deschis un centru de detenție mare și secret pentru suspecții de terorism, la Guantanamo Bay în Cuba, unde practică tortura și unde au introdus măsuri de securitate mai sălbatice, a devenit clar cât de mult a afectat ,,războiul terorii" societățile deschise – precum și cele mai înalte idealuri ale lor. Dilemele care privesc abordarea criticilor islamiști periculoși au readus Occidentul la probleme ridicate dar niciodată rezolvate, încă din vremea procesului lui Socrate din Atena antică.

RISIPA

Dacă Occidentul ar fi reușit măcar să domine din punct de vedere economic, tot ar fi fost ceva. Totuși, până în 2009, Republica Populară Chineză a contribuit cu mai mult de jumătate la creșterea economică mondială. China de azi nu face nimic nou. Realizează trecerea de la sat la oraș, la manufacturi elementare și, mai departe, la manufacturi mai sofisticate, parcurs urmat anterior în Marea Britanie și în estul Statelor Unite, în decursul primei revoluții industriale, precum și în Japonia, Coreea și Taiwan, după Al Doilea Război Mondial. Condițiile groaznice de muncă din fabrici, faptul că avantajații de la oraș savurează din plin prosperitatea materială, precum și o anumită nepăsare manifestată în ce privește poluarea, în paralel cu dorința țării de a crește indiferent de costuri, ei bine, am mai văzut toate aceste fenomene înainte. Sunt compromisuri cu care suntem familiarizați. Doar trei lucruri diferă în acest caz. Mai întâi, China este condusă de bărbați care se autointitulează comuniști. În al doilea rând, China este foarte mare. În al treilea rând, lucrurile se petrec cu o viteză amețitoare.

Se estimează că în anul 2025 în China vor exista 219 orașe cu peste un milion de locuitori, în comparație cu 35 în întreaga Europă. [319] Creșterea Chinei a afectat aproape întregul mapamond. China se îmbuibă cu minerale și terenuri în Africa, Mongolia, America Latină și Australia. Datorită prețului redus al mâinii de lucru în China, Occidentul a primit o avalanșă uriașă de produse ieftine, ceea ce contribuie la punerea pe butuci a firmelor de aici. În consecință, China are un portofoliu uriaș de exporturi cu care, după cum evidențiază scriitorul Jonathan Fenby, ,,ar putea achiziționa întreaga Italie sau acoperi întreaga datorie a Portugaliei, Irlandei, Greciei și Spaniei din 2011, plus valoarea firmelor Google, Apple, IBM și Microsoft, la care se adaugă toate proprietățile imobiliare din Manhattan și Washington DC, plus cele mai valoroase 50 de francize sportive din lume". [320]

În 2010, China a avut un excedent comercial față de Statele Unite egal cu 273 miliarde de dolari. În istorie nu a existat niciodată o situație importantă în care o putere economică subiacentă să nu sufere o mutație similară, devenind o mare putere în plan politic și, în general, militar. Țările pot deține în prealabil pentru o vreme dominația datorită unei armate exagerate și avansate din punct de vedere tehnic, după ce avantajul ei economic a intrat pe pantă descendentă. Regatul Unit al Marii Britanii și al Irlandei de Nord a trecut prin acest proces la începutul secolului XX. America trece acum prin această etapă. Costurile acesteia sunt însă ridicate: energia și avuția care puteau fi folosite pentru întărirea unei economii sunt cheltuite pe angajamente externe. Economia americană este în continuare de patru ori mai mare decât a Chinei, dar ratele de creștere ale Chinei recuperează din handicap într-un ritm impresionant. Studii recente au arătat că în 2020 China ar putea depăși Statele Unite, iar 30 de ani mai târziu ar putea avea o economie dublă ca dimensiune față de cea a Statelor Unite. [321]

Prin urmare, puterea Chinei va aduce o schimbare enormă în lume. Liderii chinezi pretind în continuare suveranitatea asupra Taiwanului, precum și asupra unor mici insule din Marea Chinei de Sud, și refuză să recunoască protestele din țară sau din Tibet privind abuzurile la adresa drepturilor omului. Dimensiunea din ce în ce mai mare a flotei militare chinezești a produs un val de neliniște în regiune, din Australia și Filipine până în Vietnam și în India. Conducătorii comuniști ai Chinei, care în prezent nu mai alcătuiesc un front la fel de unit ca odinioară, se confruntă cu cele mai mari probleme pe plan intern, fiind nevoiți să asigure o creștere ridicată și constantă pentru a păstra mulțumită o populație mai hotărâtă și alcătuită din consumatori mai pretențioși, care contestă cenzura oficială. Conducerea Chinei se confruntă de asemenea cu probleme de poluare ce constituie un pericol și cu dificultățile diversificării economiei ei. China își

proclamă intențiile pacifiste. Puterea economică aduce însă putere politică. Întotdeauna s-a întâmplat astfel. Și pe măsură ce fondurile chineze pătrund mai adânc în viața firmelor occidentale, americanii și europenii conștientizează într-un mod neplăcut cât de puțin știu despre granița la care se oprește conducerea chineză și încep afacerile chinezilor.

China este de asemenea un factor-cheie al marelui dezechilibru capitalist care a urmat Războiului Rece. Occidentul s-a relaxat. Produce prea puțin și cheltuiește prea mult, proces sprijinit intens de subevaluarea deliberată a yuanului chinezesc în propria țară. Fragilitatea din prezent a capitalismului occidental s-a manifestat mai întâi printr-o criză bancară în 2008, care în esență nu e foarte diferită de cea din 1929. Apoi, la fel ca la criza din 1930, bancherii au folosit moduri noi și mai absconse de a împrumuta bani mai mulți, inclusiv celor care achiziționau case și care mizau pe prețurile în creștere pentru a-și putea achita datoriile. S-au folosit algoritmi complecși pentru a evalua riscurile, ceea ce înseamnă că doar un număr foarte restrâns de oameni, chiar și la băncile importante, înțelegeau ceea ce făceau. Situația s-ar fi perpetuat pentru multă vreme atâta timp cât creșterea era constantă, dar în pofida faptului că produsele electronice aduceau venituri noi și însemnate, explozia de bunăstare nu reflecta o putere economică subiacentă. America achiziționa bunuri ieftine din China și trăia, practic, pe credit chinezesc.

Când s-a spart bula imobiliară în Statele Unite în 2007, multe bănci au descoperit că stau pe active cum ar fi obligațiuni garantate cu creanțe (OGC) care nu valorau nici pe departe cât estimarea lor. Câteva firme mari s-au închis și un val de falimente a măturat Statele Unite și Europa, conducând la acțiuni de salvare costisitoare pentru bănci din Regatul Marii Britanii, Irlanda și Statele Unite. Doar acțiunea rapidă a celor mai importante guverne a împiedicat o recesiune gravă și generalizată, deși Occidentul a plonjat într-o perioadă de creștere redusă sau stagnare, iar liderii politici și-au pierdut mult din autoritate.

Așa ar fi trebuit să procedeze; deoarece la baza crizei era o lipsă de pricepere politică. În Statele Unite și în țările europene, în special în Regatul Unit al Marii Britanii și al Irlandei de Nord, magnații unei lumi financiare destabilizate i-au intimidat pe toți ceilalți. Vechile măsuri de siguranță care separau activitatea bancară tradițională de formele de investiție bancară mai riscantă dispăruseră. Cuvintele de ordine în privința reglementărilor erau ,,lipsite de constrângeri“. Bancherii primeau salarii și bonusuri astronomice, fără prea multe comentarii. Politicienii păreau mulțumiți să încaseze impozitele oferite de un sector financiar agresiv, sumele le cheltuiau pe lucrurile dorite de electorat și nu puneau prea multe întrebări. Între timp, economile occidentale se

vădeau dezechilibrate. Se producea mult mai puțin.

Atât guvernele, cât și persoanele private au învățat să acumuleze rapid datorii, să cumpere acum și să achite mai târziu. Politica economică a dispărut practic din dezbaterile politice. Astfel, odată ce vremurile de bunăstare economică s-au încheiat, a venit o perioadă a socotelilor și suferinței. În Statele Unite, în rândul republicanilor, aceasta a dus la un reviriment al retoricii agresive împotriva statului pieței libere. În Europa, țări întregi erau gata să se prăbușească în faliment și să părăsească zona euro. Au avut loc revolte de stradă în Atena, Londra și Madrid; au fost proteste pe Wall Street. Niciuna dintre acestea nu aducea a victorie a Occidentului.

Astfel triumful în Războiul Rece, care făcuse Washingtonul să țopăie de fericire datorită noii lumi ,,unipolare“ (concept care nu există nici măcar în geometrie, darmite în politică), a fost urmat de o ,,mahmureală politică“ usturătoare. Dominația economică a Occidentului a fost înlocuită de dominația Chinei. Forma rafinată a capitalismului de pe Wall Street suferea o cădere nervoasă. Departe de a fi lipsite de noi inamici, Statele Unite și aliații ei se confruntau în toată lumea cu adepții unei străvechi religii care părea să respingă întregul proiect de modernitate în forma în care s-a dezvoltat aceasta în secolul XX, dar care nu puteau fi distruși pe câmpul de luptă.

Era vreunul dintre aceste fenomene surprinzătoare? Capitalismul financiar a evoluat întotdeauna de la o bulă de aer la un crah, succesiune care s-a repetat. Oriunde pe glob se adună companii sau indivizi bogați pentru a purta discuții secrete, neguvernate de o reglementare corespunzătoare, aceștia vor conspira împotriva publicului. Adam Smith ne-a spus acest lucru. Eșecurile trebuiau identificate în interiorul aceleiași structuri democratice prin reprezentanți, care ar fi trebuit să fie atuul Occidentului: politicieni care au cheltuit prea mulți bani pe campanii care aveau ca obiectiv luarea unor măsuri cu adevărat dure asupra bancherilor și prea mult timp preocupându-se în legătură cu geopolitica în loc să aibă grijă de sănătatea propriilor lor economii. Votanții lor își doreau produse ieftine și credite obținute cu ușurință, și era confortabil pentru politicieni să le dea ceea ce-și doreau. În cele din urmă, filosofia capitalismului de piață modern, deși net superioară socialismului de stat, a fost mărginită și nu a fost la înălțimea sa istorică. A pus consumerismul pe un piedestal în timp ce subestima instinctele umane pe termen lung, cum ar fi cruciadele spirituale, tribalismul și teama. Acestea însă nu dispăruseră de pe glob.

MAȘINA CARE GÂNDEȘTE [322]

Pe 11 mai 1997, în New York a avut loc un eveniment care merită amintit multă vreme în viitor. Un individ care era foarte îndreptățit să pretindă titlul de cel mai inteligent om din lume era învins de un calculator. Garry Kasparov este considerat de mulți ca fiind cel mai mare jucător de șah al tuturor timpurilor, un mare maestru atât de bun încât aparține unei categorii alcătuite dintr-un singur individ. Am fi indolenți să spunem că Garry Kasparov juca precum o mașină. Avea o memorie uluitoare și era un strateg genial, dar era în același timp un om curajos și emotiv. Un evreu armean gânditor, combativ, care crescuse în lumea extrem de solicitantă a șahului sovietic, a devenit jucătorul numărul unu al lumii la vârsta de numai douăzeci și doi de ani și a păstrat titlul pentru cea mai mare parte din următoarele două decenii, până la retragerea sa, în 2005.

Kasparov învinsese mai înainte mașinile. În Hamburg, în 1985, a jucat simultan meciuri împotriva a treizeci și două de programe de șah, învingându-le pe toate. Patru ani mai târziu, la un meci care a avut loc în New York, IBM l-a provocat să joace cu calculatorul „Deep Thought“ (gândire profundă). Kasparov avertizase că dacă va pierde, va fi „neplăcut“ pentru rasa umană. Dorea să fie „omul care a salvat mândria umană“. A câștigat meciul în două ore și jumătate. Șapte ani mai târziu, echipa de la IBM avea o nouă mașină, „Deep Blue“ (albastru-închis). În Philadelphia, în 1996 Kasparov a pierdut o partidă în fața ei, dar a revenit, câștigând meciul. Apoi a sosit mult-trâmbițata revanșă. Într-un bloc-turn din Manhattan, Equitable Center, mass-media din întreaga lume privea ceea ce ambele tabere afirmau că va fi epica bătălie între creierul uman și noua putere a calculatorului. Afișe lipite peste tot în oraș îl arătau pe Kasparov privind intens la o distanță medie, imagine însoțită de textul: „Cum faci un calculator să clipească?“ Titlul de pe coperta revistei *Newsweek* cu litere îngroșate era: „Ultima redută a creierului“.

Erau toate acestea doar o simplă hiperbolă? Nu tocmai. De când s-a răspândit șahul, care-și are originile în India în anii 500, mai întâi pe teritoriul Persiei și în întrega lume musulmană, iar apoi în Europa, a fost recunoscut ca fiind un joc special, care testează la maximum memoria și capacitatea de planificare umană. Este comparat adesea, și în mod natural, cu matematica; creierele care sunt bune la șah sunt de asemenea bune la matematică. Totuși necesită și un tip de gândire genială, care nu poate fi redusă la reguli. Șahul este un test de logică sever, dar a avut întotdeauna o mistică pe care niciun joc de cărți și nici alte jocuri de societate, nici măcar rivalul chinez al șahului, Go, nu o posedă.

Feng-Hsiung Hsu, unul dintre oamenii de știință care au construit Deep Blue, spune că

încă din anii 1940 teoreticienii din domeniul calculatoarelor au visat la un calculator care poate juca șah. Unul dintre pionierii Inteligenței Artificiale a afirmat în anii 1950: ,,Dacă s-ar putea realiza o mașină care să joace cu succes șah, înseamnă că probabil am pătruns în esența efortului intelectual uman“. [323] Kasparov a fost de acord cu afirmația, dar era hotărât să arate că un calculator poate juca doar ca un calculator și că la un nivel foarte important calculatorul era ,,prost“, deoarece nu emană energie creatoare.

Prima partidă părea să confirme încrederea lui Kasparov – a câștigat-o cu ușurință. A doua partidă a fost punctul de cotitură. Pentru cei care nu joacă șah, importanța sa poate fi greu de înțeles; dar *era* important. Kasparov a decis să sacrifice un pion în favoarea obținerii unei poziții mai bune mai târziu. Programele de șah pe calculator sunt proiectate să obțină avantajul pe termen scurt și de aceea Deep Blue trebuia să-i ceară partenerului său inuman să ia pionul lui Kasparov. Garry a presupus că programul de șah va lua pionul. Calculatoarele nu joacă șah în funcție de intuiție, ci asociind un scor sau un număr tuturor mutărilor posibile, iar apoi acordând scoruri tuturor mutărilor posibile ale oponentului, după care asociază scoruri următoarelor sale mutări posibile ș.a.m.d.

Ușor? Numărul de combinații posibile de mutări dintr-un joc de șah este mai mare decât numărul atomilor din univers. Pentru a anticipa doar câteva mutări e necesară o putere de calcul imensă; jucătorii de șah umani folosesc în schimb intuirea tiparelor repetitive și psihologia. Acum însă, Deep Blue se comporta ca un (foarte bun) jucător uman. După o perioadă denumită de creatorii săi ,,modul panică“, cutia de metal cât un frigider a refuzat să ia pionul lui Kasparov. A făcut în schimb o altă mișcare tactică pe termen lung. Calculatorul nu juca precum o mașină.

Kasparov părea să fi fost năucit de aparenta intuiție a calculatorului. La scurt timp după aceea, a cedat partida și s-a retras cu demnitate, înclinând capul. În realitate, calculatorul făcuse o greșeală la o mutare ulterioară, iar Kasparov ar mai fi avut o șansă de a câștiga în loc să se declare înfrânt – lucru care l-a șocat când i-a fost comunicat mai târziu. El a susținut apoi că, pe această bază, nu a pierdut cu adevărat. La partidele următoare a făcut de trei ori remiză și a pierdut ultima partidă, jucând atât de rău, încât întâlnirea abia a mai putut fi considerată concurs.

La conferința de presă de după meci, Kasparov a fost întrebat dacă echipa de la IBM trișase – dacă avusese loc vreo ,,intervenție umană pe parcursul acestui joc“. El a răspuns că îi reamintește de golul pe care fotbalistul argentinian Maradona l-a dat împotriva Angliei în 1986, când a trimis mingea în poartă cu mâna și nu a fost prins de arbitru, iar apoi a afirmat: ,,A fost mâna lui Dumnezeu“. Echipa oamenilor de știință de la IBM,

aliniată alături de el pe podium, era furioasă în urma defăimării. Din punctul lor de vedere, mulți ani de muncă grea fuseseră denigrați de un om care nu știe să piardă. Controversele legate de acest episod nu vor dispărea niciodată. Kasparov a solicitat în mod repetat să primească în formă tipărită codul sursă al programului, material pe care nu l-a primit niciodată, deoarece echipa de la IBM era de părere că i-ar da un avantaj incorect, inclusiv la orice întâlnire viitoare. După încheierea meciului, Deep Blue a fost dezasamblat și depozitat; de atunci încoace nu a mai fost folosit niciodată.

Mai e un aspect al acestui gen de concurs. Era într-adevăr vorba de o concurență între om și mașină? Kasparov suferea de epuizare, îngrijorare, furie și suspiciune, de care calculatorul, care folosea o putere de calcul mult mai mare decât întâlnise până atunci Kasparov, nu era afectat. În această privință, lupta era între om și mașină. Omul era egocentric. Calculatorul, nu. Totuși Deep Blue era în sine creația minților umane, care i-au descris strădaniile în partidele de șah cu o grijă paternă. Feng-Hsiung Hsu a scris că acest concurs era de fapt ,,între oameni aflați în roluri diferite: omul ca performer și omul ca realizator de instrumente… Deep Blue nu este inteligent. Este doar un instrument bine făcut, care prezintă un comportament inteligent într-un domeniu limitat“. Deși Kasparov a pierdut meciul, a adăugat cu o mișcare de felină că numai el avea cu adevărat inteligență: ,,Deep Blue nu ar fi fost capabil să vină cu acuzațiile imaginative ale creatorilor săi“. [324]

Mai târziu Kasparov aproape că a consimțit: Deep Blue a fost o realizare extraordinară, spunea el, dar a fost ,,o realizare *umană* a membrilor echipei de la IBM… Deep Blue era inteligent doar în măsura în care este inteligent ceasul dvs. deșteptător programabil. Nu că faptul că am pierdut în fața unui ceas deșteptător de 10 milioane de dolari m-ar face să mă simt mai bine.“ [325] Împreună cu programatorii, nu mai puțin de șase mari maeștri ai șahului au lucrat la programe: Kasparov accepta nu doar provocarea corporației (iar IBM a câștigat enorm din publicitate, câștigând aprecierile pe care le pierduse în fața copiilor-minune din Silicon Valley), ci și a unei cantități însemnate de pregătire și cunoștințe umane acumulate.

Acestea fiind spuse, posibilitatea ca mașinile să egaleze și să depășească inteligența umană în multe domenii este evident reală și are loc în prezent peste tot împrejurul nostru. Întrețeserea a miliarde de vieți imaginative ale oamenilor prin intermediul Internetului este cel mai clar mod prin care tehnologia ne-a transformat recent existența; dar Inteligența Artificială sau, pe scurt IA, se poate dovedi în curând mult mai importantă. Progrese uriașe în demersurile oamenilor de a face mașinile să ,,vadă“ (una dintre cele mai dificile probleme) și de a răspunde la limbajul natural uman au loc chiar

acum. Noi idei strălucite privind modul în care creierul uman biochimic procesează informația și modul în care poate fi imitat de ultimele generații de calculatoare sunt subiecte care prezintă un viu interes în universități și laboratoare. Astfel privirea uluită a lui Kasparov când Deep Blue a făcut mutarea crucială ar trebui reținută ca un moment deosebit în istoria omenirii.

Visul în care mașinile sunt capabile să egaleze inteligența umană este străvechi, dar a devenit un subiect științific serios abia în anii 1950, mulțumită progreselor în informatică și, într-o mai mică măsură, în ce privește înțelegerea creierului uman. Alan Turing, strălucitul om de știință și pionier în domeniul calculatoarelor, care a fost esențial pentru echipa britanică din Bletchley Park (care pe timp de război a spart codurile secrete germane), era fascinat de acest subiect. Lucrase înainte de război la o teorie a calculatoarelor; în 1936 a propus ceea ce a devenit cunoscută sub denumirea de ,,mașina Turing", care citea simboluri de pe o bandă lungă, pentru a efectua calcule matematice. La acea vreme, cartelele perforate și tuburile electronice cu vid erau culmea tehnologiei disponibile, dar războiul are tendința de a accelera invențiile, iar mașinile ,,Colossus" de la Bletchley Park, folosite pentru a sparge codurile naziștilor, sunt în general considerate ca fiind primele computere adevărate din lume, în sensul de a fi programabile și digitale, precum și electrice.

În 1950, Turing a propus renumitul său ,,test Turing". Acesta afirma că dacă un judecător ar purta o conversație cu un om și cu un calculator (identitatea fiecăruia dintre aceștia fiind mascată prin intermediul unei tastaturi) și nu și-ar da seama care e om și care mașină, atunci calculatorul a trecut testul. El a afirmat că acesta era răspunsul inteligent, măsurabil, la întrebarea privind faptul că mașinile ar putea ajunge vreodată să gândească sau să aibă o conștiință. Nu a mai apucat să vadă progresele care aveau să urmeze. Turing era homosexual, iar în 1952 a fost condamnat pentru ,,indecență crasă" cu un alt bărbat și obligat să accepte să fie castrat chimic ca parte a pedepsei, precum și să-și piardă dreptul de a mai lucra la proiecte guvernamentale. A murit în urma otrăvirii cu cianură, probabil un act de sinucidere, în 1954.

Doi ani mai târziu a avut loc o conferință la Colegiul Dartmouth, New Hampshire, unde Marvin Minsky, unul dintre părinții IA, și John McCarthy, omul de știință care a consacrat termenul de ,,informatică", au purtat discuții pe tema limbajului natural, programării calculatoarelor și logicii matematice. A fost un moment revoluționar pentru noua disciplină. Pe atunci, optimismul oamenilor ca Minsky și McCarthy depășeau cu mult ceea ce era posibil la acel moment. Inspirându-se din lucrările unor scriitori de literatură științifico-fantastică, precum Arthur C. Clarke, în anii 1950 și 1960 s-a anticipat

apariția inteligenței artificiale cel târziu în anii 1970 sau 1980. Turing s-a concentrat de asemenea asupra șahului, considerându-l un bun sistem de testare al IA datorită logicii sale și tiparelor complexe; în 1958, doi oameni de știință importanți de la Universitatea Carnegie Mellon din Pittsburgh au prezis că până în 1968 un calculator digital va fi campion mondial la șah. [326] Tot ce împiedica un calculator să fie campion la șah erau limitările puterii de calcul – încetineala fizică a mașinilor existente pe atunci.

Ei aduceau însă îmbunătățiri. După ce tranzistoarele au înlocuit vechile tuburi cu vid, problema consta în ambalarea și alimentarea unui număr suficient de mare din acestea. Tranzistoarele sunt dispositive semiconductoare simple, care fac schimb de semnale electronice, prin urmare fiind componente esențiale ale calculatoarelor digitale. Asemenea calculatoare din prima generație foloseau fire de cupru și erau relativ lente. Mulți oameni au lucrat pentru a rezolva problema, dar cel acreditat în general ca autor al acestui progres este un angajat de la Texas Instruments, pe nume Jack Kilby. În 1958, el inventat circuitul integrat gravând toate modelele de circuit pe fragmente de germaniu, un semimetal pe bază de carbon, și le-a legat cu fire subțiri de aur la un oscilator și amplificator. Siliciul se va dovedi în curând mai funcțional, dar apăruse ,,cipul“, alcătuit în esență din bucăți de nisip ars în cuptor, feliat, gravat prin fotolitografie și cu ajutorul gazelor reactive, pentru a le transforma în comutatoare electrice. În 1965, Gordon Moore, unul dintre cofondatorii companiei Intel Corporation, spunea că omenirea va fi acum martora repetatelor dublări anuale ale numărului de tranzistori care pot fi integrați într-un circuit și, deși această predicție explozivă exponențială a fost criticată pe scară largă, s-a dovedit în mare măsură corectă. Până la sfârșitul anilor ’70, microprocesoare întregi erau puse pe un singur cip. Pentru echipa IBM acest lucru era esențial pentru mașina lor care juca șah, care a fost construită pornind de la o placă de circuite cu șase mii de tranzistoare.

La ce ne putem aștepta în continuare? Entuziaștii bat monedă puternic pe ideea de accelerare sau creștere exponențială – noțiune prin care progresul tehnologic se obține prin înmulțirea cu o constantă, nu prin adunarea unei constante (ca în cazul creșterii liniare). Diferența este între o linie care urcă foarte lent și una care pornește lent, după care o ia abrupt în sus, transformându-se într-o linie ,,de decolare“ aproape verticală. Un grafic al creșterii populației lumii în intervalul de timp descris în această carte ar arăta la fel. Legea lui Moore privind puterea de calcul este similară. Într-o exprimare mai generală și mai neștiințifică, o mare parte a formei subiacente a poveștii relatate aici ilustrează o creștere exponențială – milenii de vânătoare, urmate de viteza relativă a revoluției agricole, apoi de galopul din ce în ce mai rapid al progresului de la târguri, la

orașe, imperii și tehnologie industrială.

Omul de știință și scriitorul Ray Kurzweil a consacrat termenul de ,,Particularitate“ – evidențiat, la fel ca Dumnezeu, cu o majusculă – pe care îl definește ca fiind timpul în care ritmul schimbărilor este atât de rapid și de profund încât viața oamenilor este transformată. Ideea provine de la un matematician și scriitor de cărți științifico-fantastice pe nume Vernor Vinge, care a afirmat cu emfază că anul 2030 va fiind momentul în care ,,superinteligența calculatoarelor“ va da naștere Particularității, ducând la o epocă în care marile rețele de calculatoare ar putea să sufere o trezire, sub forma unei inteligențe supraumane. Limbajul folosit se aseamăna cu cel religios și ar putea iniția o nouă religie sau cult. Kurzweil proclamă ,,un eveniment transformator, care se întrevede în prima jumătate a secolului XXI“. La fel ca o gaură neagră care schimbă tiparele materiei și energiei, ,,această iminentă Particularitate din viitorul nostru transformă din ce în ce mai mult fiecare instituție și aspect al existenței umane, de la sexualitate la spiritualitate".

Cultura populară a prins foarte rapid posibilitățile negative ale acestui fenomen pentru libertatea umană. Dacă Shakespeare a scris piesele sale istorice ca un avertisment privind viitorul, adresat publicului din vremea dinastiei Tudor, realizatorii de la Hollywood ai filmelor *The Terminator*, *Blade Runner*, *Matrix* și ai multor altor filme avertizează publicul lor din secolul XXI asupra urmărilor posibile ale creșterii exponențiale a inteligenței calculatoarelor. Fuziunea dintre om și ceea ce este construit de mâna omului se traduce prin faptul că oamenii își pot depăși corpurile lor fragile biologice, nu doar în termeni de lungime a vieții, cât și în privința capacității lor de gândire. ,,Gândirea noastră“, spune Kurzweil, ,,este extrem de lentă: legăturile noastre neuronale elementare sunt de câteva milioane de ori mai lente decât viteza circuitelor electronice contemporane. Aceasta face lățimea noastră de bandă fiziologică extrem de limitată în comparație cu creșterea exponențială a bazei de cunoștințe umane generale… Particularitatea ne va permite să transcendem aceste restricții ale corpurilor și creierelor noastre biologice“. [327]

Există o mulțime de sceptici, care susțin că roboții vor continua să fie instrumente utile pentru omenire, poate în curând conducându-ne mașinile și trenurile, curățându-ne locuințele, precum roboții care înlocuiesc în prezent muncitorii din fabrici sau cercetătorii; dar nu vor ajunge să aibă conștiință sau să pună în pericol controlul omului asupra planetei. Jack Schwartz, matematician american, a susținut viguros că, spre deosebire de creiere, calculatoarele nu pot lua ,,informații relativ dezorganizate“ și folosi structuri organizate interne pentru a genera acțiuni și a gândi în lumea reală. De asemenea avertizează că dacă IA devine realitate, ,,întrucât cvasi-monopolul pe care-l deține omul asupra tuturor formelor mai înalte de inteligență a fost unul dintre lucrurile

cele mai elementare ale existenței umane pe parcursul istoriei trecute a acestei planete, asemenea progrese ar crea evident o nouă economie, o nouă sociologie și o nouă istorie". [328]

Deși oamenii de știință dezbat cu aprindere semnificația ,,conștiinței" – este aceasta mai mult decât un ansamblu de rețele neuronale foarte integrate și sofisticate care prelucrează informații? – propusa Particularitate atinge profunzimile autocunoașterii umane. Tehnologiile nu sunt niciodată neutre ca efecte și nici previzibile. Primele telefoane au fost propuse ca dispozitive care să fie folosite pentru a asculta de la domiciliu concerte de muzică clasică, pe când primii entuziaști ai Internetului l-au văzut mai degrabă ca pe o bibliotecă academică internațională decât un loc pentru socializare, politică sau pornografie. Unii oameni de știință încep să-și îndrepte atenția asupra întrebării: inteligența artificială sau inteligența mașinilor poate fi programată pentru a fi înțeleaptă, pentru a învăța, pentru a se autoreproduce?

Tema-cheie care stă la baza acestei cărți de istorie universală a fost dezacordul dintre creșterea abilității tehnice a omenirii de a modela lumea (în care IA urmează cultivării morcovilor mai cărnoși, inventării prafului de pușcă și a motoarelor cu abur) și lipsa dezvoltării capacității politice a omenirii de a se guverna cu succes. Buna guvernare duce în general la progres tehnic, întrucât libertatea cuvântului, o lege fiabilă a patentelor, posibilitatea de a face profit și garantarea securității îi încurajează în general pe inventatori. Reciproca nu este neapărat adevărată: progresul științific nu produce politică de valoare. Proasta guvernare, indiferent că se traduce prin opresiune și un entuziasm nepăsător pentru consum în prezent, lipsa gândirii îndreptate către generațiile viitoare, sau pur și simplu prin corupție, este mai răspândită; iar fructele tehnologice ale bunei guvernări tind să ajungă pe mâini nepotrivite.

Garry Kasparov a jucat, a gândit și a pierdut acea partidă din 1997, fiind o ființă umană înflăcărată, cu puncte slabe. Feng-Hsiung Hsu avea dreptate: Kasparov nu a pierdut în fața unei mașini, ci în fața unor oameni care au construit o mașină, la fel de umani ca și el și la fel de pasionați ca și el. Mai târziu aceștia au demontat calculatorul pe care l-au creat cu scopul unic de a-l învinge pe Kasparov și l-au pus deoparte. La fel ca armele nucleare sau Internetul, cele mai mari progrese tehnologice nu pot fi demontate cu ușurință și puse deoparte. Ele sunt aduse în periculoasa și nesigura arenă a politicii. În consecință, ne pare bine să constatăm că, după ce s-a retras din lumea șahului, Kasparov s-a dedicat susținerii cauzei reformelor politice din patria sa, Rusia, unde a devenit un critic vehement și evident neînfricat al conducerii autoritare a președintelui Putin.

UN BÂLCI PLIN DE OAMENI

La sfârșitul anilor 1300 un funcționar din Anglia rurală, William Langland, a avut o viziune a unei lumi suprapopulate sau, după cum a formulat chiar el în poemul creștin *Piers Plowman*, ,,un bâlci plin de oameni". Nu și-ar fi putut imagina cât de aglomerat va deveni câmpul. Pe vremea sa probabil populația lumii era dublă față de cea de pe vremea când se născuse Iisus Hristos. Începând din 1950, populația a crescut cu o viteză până la o mie de ori mai mare decât viteza cu care a crescut după inventarea agriculturii și de zece mii de ori mai mare decât cea de dinainte de aceasta. Acum populația lumii măsoară aproximativ șapte miliarde, sau de șapte ori mai mult decât pe timpul revoluției industriale.

Aceasta este o realizare umană extraordinară. Cei care afirmă că există pur și simplu prea mulți oameni, prea multe experiențe de viață individuale, ar trebui să-și imagineze ce înseamnă dispariția mai multor miliarde de ființe umane (printre care se numără arareori ei sau familiile lor) – o viziune de genocid care depășește acțiunile oricăruia dintre conducătorii maniaci descriși în această carte. Creșterea uriașă a populației din ultimul secol și în continuarea acestuia, este o problemă provocată de succes – de succesul vaccinării și programelor de epurare a apelor, precum și a ,,revoluției verzi" din agricultură. Fără ultima dintre acestea, care implică mecanizare, noi varietăți de culturi, irigație și folosirea îngrășămintelor (după 1940), s-a estimat că omenirea ar fi avut nevoie de un plus de teren agricol de dimensiunea Americii de Nord pentru a se hrăni. Pentru a pune altfel problema, vreo două miliarde de oameni trăiesc datorită inventării îngrășămintelor folosite în agricultură. Totuși majoritatea observatorilor sunt de părere că atât de multe miliarde de oameni sunt prea multe pentru ca planeta să-i hrănească pe termen nelimitat; avem nevoie de prea multă apă, consumăm prea multă energie bazată pe cărbune și acaparăm prea mult teren pentru a ne hrăni, încât biosfera să facă față.

De departe cea mai cunoscută problemă este cea a schimbării climei ca urmare a unei creșteri puternice a cantității de bioxid de carbon din atmosferă. Schimbarea climei se datorează în principal arderii combustibililor minerali, gazul rezultat, care produce efectul de seră, împiedicând planeta să se răcească atât de eficient pe cât este necesar, fapt care determină creșterea temperaturilor pe Terra. Nu se știe cât de mult și exact cu ce efect. Una dintre consecințe poate fi înmulțirea fenomenelor meteorologice repetitive ,,sălbatice" sau imprevizibile. Privind posibile proiecții, observăm că aceasta este fie mai degrabă o problemă exagerată în prezent, dar care poate fi rezolvată prin adoptarea unor moduri ecologice de producere a energiei, fie este o catastrofă iminentă, care ar putea

face din acest secol ultimul al omului pe Pământ. Consensul științific însă înclină spre capătul alarmant al spectrului de consecințe posibile. Un alt vizionar englez, savantul James Lovelock, pionierul unui mod de gândire care privește Pământul ca pe o entitate vie (aceasta a fost întotdeauna o metaforă), li se adresează multora care sunt îngroziți de posibilele efecte. Spre deosebire de Langland, Lovelock vorbește despre planeta care suferă de o ,,febră adusă de o calamitate a oamenilor". [329]

Schimbarea climei este doar cel mai discutat dintre efectele creșterii spectaculoase a populației Pământului. Deși planeta este înconjurată de apă, o parte relativ redusă din aceasta este apă dulce și disponibilă oamenilor ca atare pentru a o folosi în vederea cultivării hranei, pentru băut și în industrie. În prezent în multe părți ale lumii e o penurie de apă, în special în Asia și Africa, în timp ce din ce în ce mai mulți oameni iau apa din râuri care nu devin mai mari – sau care, datorită construcției unor baraje enorme, au devenit chiar mai mici.

Calitatea solului este o altă problemă care se întrevede. Solul este locul unde cele 128 de kilometri de crustă din rocă întâlnește atmosfera, unde geologia întâlnește biologia. Este un strat atât extrem de subțire, cât și extrem de prețios. Istoricul J.R. McNeill îl descrie foarte frumos: ,,Constă din particule minerale, materie organică, gaze și un roi de micuțe ființe vii. Este o piele subțire, arareori mai adâncă decât înălțimea șoldului, și de obicei mult mai puțin. Solul se formează în secole sau milenii. În cele din urmă totul ajunge în mare, prin eroziune. În intervalul dintre formare și eroziune, este esențial pentru supraviețuirea umană". [330] După descoperirile lui Haber și ale altora (menționați mai devreme) din multe părți ale lumii, degradarea solurilor a atins un prag de la care nici măcar utilizarea intensă a îngrășămintelor nu îmbunătățește recoltele. În Africa, producția de alimente pe cap de locuitor a scăzut începând din 1960; în China, aproximativ o treime din terenul arabil a fost abandonat datorită eroziunii.

Apoi mai sunt problemele defrișării și dispariției speciilor. Oamenii au distrus întotdeauna pădurile, atât pentru că doreau lemnul (o problemă a grecilor antici, a populației Nazca și a japonezilor, după cum am văzut), cât și pentru că doreau să crească suprafața terenurilor pentru agricultură și pășunat. Nordul Europei a fost cândva acoperit de copaci. Defrișarea din secolul XX a fost însă deosebit de dramatică, distrugând probabil jumătate din totalul rămas; și s-a concentrat asupra zonelor tropicale, în special asupra pădurilor tropicale ale fluviilor Amazon și Orinoco din America de Sud, precum și în Africa de Vest și în Indonezia. Importanța pădurilor pentru conservarea sănătății atmosferei și pentru a face față excesului de bioxid de carbon este acum bine înțeleasă, dar în aceste păduri tropicale există un procent foarte ridicat de specii de plante, insecte

și animale în pericol de dispariție, care probabil dețin la rândul lor multe secrete utile pentru supraviețuirea omului. Dacă, așa cum prezic mulți savanți, aproximativ 30 la sută din speciile existente în prezent vor dispărea în secolul următor, atunci acesta va fi un eveniment cu reverberații la scară planetară, o altă greșeală a ,,maimuței inteligente".

Două ultime probleme trebuie adăugate la această mai degrabă tristă litanie. Pescuitul excesiv și creșterea acidității oceanelor produc un dezastru de mediu care ar fi cu certitudine subiectul unui scandal mondial dacă am fi capabili să vedem clar ce se întâmplă sub apă; și este un dezastru care afectează o sursă de alimente importantă. Adăugați la acestea poluarea atmosferică din metropolele care au ajuns să fie așezările umane din ce în ce mai dominante (peste o jumătate dintre noi locuiesc în prezent în orașe), fenomen care a provocat un număr mare de pierderi de vieți, deși în general la vârstnici și la cei mai slabi. McNeill estimează că în secolul XX numărul total al deceselor datorate poluării apei este de până la patruzeci de milioane de oameni în întreaga lume, echivalentul pierderilor însumate în ambele războaie mondiale, sau o cifră aproximativ egală cu pierderile datorate epidemiei de gripă din 1918–1919.

La fel ca alte probleme, aceasta a fost o ,,reușită a eșecului", în acest caz determinată de apariția automobilelor, ivirea transportului aerian și adoptarea unui stil de viață mai prosper din punct de vedere material; mulți dintre cei mai afectați de poluare migrând de la sat sau din târguri mici la oraș, pregătiți să trăiască în cartiere sărace, favele sau mahalale cu case mizere pur și simplu pentru a avea șansa de a beneficia de avantajele mai mari ale vieții urbane. Pe întregul glob, mutarea de la sat la oraș (care a fost cea mai dramatică în China și India) este unică migrație de cea mai mare anvergură din istoria lumii.

La finalizarea acestei istorii universale am fost foarte tentat să găsesc un alt subiect în afara ,,mediului înconjurător". Avertismentele privind o catastrofă globală ne înconjoară din toate direcțiile, alimentându-ne latura sumbră a imaginației. Totuși creșterea de patru ori a populației mondiale în ultimul secol este cu siguranță cea mai importantă știre. Noile probleme pe care le ridică nu pot fi strecurate printre alte știri sau clasate. Sunt dovada finală a uneia dintre temele majore ale acestei cărți, extraordinara inteligență de factură tehnică a umanității. Este maximul curbei care a pornit de la descoperirea focului și cioplirea topoarelor de piatră din paleolitic, a trecut prin etapa alegerii ierburilor comestibile și domesticirii animalelor, a avansat la motoarele cu abur și la vaccinuri, după care a trecut mai departe.

Ne confruntăm de asemenea cu a doua temă clară, care este îndelungata întârziere a progreselor inteligenței noastre politice și sociale. Doar obținând rezultate mai bune pe acest plan putem evita reușitele eșecurilor.

Totuși nu toate veștile sunt proaste. Să revenim la Steven Pinker, care în *The Better Angels of Our Nature* a evidențiat faptul că în prezent este mult mai puțin probabil să avem parte de o moarte violentă decât în orice epocă anterioară. Pretutindeni, societățile timpurii aveau rate mai mari de omoruri decât cele mai recente. Unii au criticat argumentele sale în privința mortalității în cadrul societăților de vânători-culegători (despre care am scris mai devreme în această carte), dar dovezile sale statistice începând din Evul Mediu până acum au fost în general acceptate. Reducerea mortalității se datorează în parte faptului că pe măsură ce statele au devenit mai mari ca dimensiune și mai mici la număr, între ele războaiele au devenit mai puține. Acest fenomen reflectă în parte instaurarea legii și ordinii, în special la oraș. În parte, reflectă și mișcările cu scop umanitar ale timpurilor moderne, de la campaniile Iluminismului împotriva sclaviei și torturii și până la intoleranța din ce în ce mai mare față de violența domestică din prezent. Pe măsură ce ajungem să cunoaștem mai multe despre viețile celorlalți și ajungem să trăim în societăți mai aglomerate și mai bine gestionate, se pare că devenim mai puțin violenți și mai amabili.

Sau, pe scurt, civilizația funcționează.

Oricine a citit cât de cât atent relatările privind viața la oraș în secolele anterioare, sau a observat frecvența crimelor și atacurilor în multe opere pe care în prezent le numim „clasice ale literaturii“, va sesiza pertinența acestei afirmații. Democrația pe stil occidental nu s-a răspândit după cum anticipau optimiștii post-1989, dar cea mai mare parte a lumii este mai ordonată, mai strunită și reglemenată decât oricând înainte. (Fumătorii, aventurierii și nu numai ei spun adesea că este o ordine exagerată.) Dacă pornim de la premisa că sarcina principală a conducerii este să protejeze viețile cetățenilor, atunci cu siguranță politica a făcut progrese de-a dreptul impresionante.

Putem adăuga la acestea câteva succese notabile la scară globală în domeniul dezarmării, în ce privește aducerea criminalilor de război în fața justiției și în rezolvarea anumitor probleme, cum ar fi scoaterea în afara legii a gazelor din clasa clorofluorocarbon (CFC) (care subțiază stratul de ozon). Prin acordurile internaționale de la sfârșitul anilor 1970 până în 1995 acestea au fost reduse cu 80 la sută și în țările importante s-a renunțat total la ele. Organizația Națiunilor Unite acționează lent, e infatuată și adesea enervantă, dar a sa Declarație Universală a Drepturilor Omului reprezintă în continuare un standard

elementar la care aderă cea mai mare parte a lumii, cel puțin din punct de vedere teoretic; și puțini ar dori să o vadă dispărând. În timp ce țările individuale concurează pentru resursele de apă, se sfădesc pe tema defrișării, calotelor de gheață și oceanelor, și se luptă să treacă la forme de energie mai ecologice, acordurile internaționale devin politicile esențiale ale noului secol. Unele nu sunt încununate de succes, cum ar fi summitul ONU din 2009 de la Copenhaga pe tema schimbărilor climaterice. Unele sisteme supranaționale, cum ar fi Uniunea Europeană, nu au reușit să realizeze unirea într-o cultură democratică. Facem parte însă dintr-o mare familie umană mult mai interconectată și interdependentă ca oricând, de pe vremea migrației omului din Africa și până în prezent.

Avem de asemenea cel puțin câteva dintre aptitudinile necesare pentru a rezolva problemele provocate de succesele noastre. Încălzirea globală este o preocupare majoră, dar probabil nu este cauza pieirii noastre. Acest lucru poate fi verificat. Lovelock nu este singurul gânditor ecologist de frunte care consideră energia nucleară campioana vitală a reducerii emisiilor de carbon. Rămâne de văzut dacă moda curentă a fermelor eoliene va fi considerată o absurditate trecătoare, dar există o gamă din ce în ce mai mare de alternative la cărbune și petrol. Energia solară este foarte promițătoare. Fuziunea nucleară, deși nu este încă o tehnologie lucrativă, are de asemenea un potențial extraordinar. La fel de îndepărtate în viitor, deși cu siguranță imaginabile, sunt tehnologiile cunoscute sub denumirea colectivă de ,,geo-inginerie“, inclusiv amplasarea de aerosoli sau umbre reflectate în spațiu, pentru răcirea planetei. Acestea ar necesita noi acorduri internaționale majore, întrucât țări diferite vor fi afectate în mod diferit. Istoria sugerează ca, dispunând de atâtea resurse și având atâtea minți axate pe forme alternative de energie, progresele majore vor apărea. Orice extraterestru care ne-ar ține sub observație de la distanță și ar paria pe ingeniozitatea umană până acum nu va fi pierdut prea mulți bani.

Mai există un motiv pentru care optimismul trebuie să fie moderat: ori de câte ori societățile au devenit mai bogate și educația femeilor a devenit mai bună, natalitatea s-a redus. În societățile agricole, unde puterea de muncă însemna bogăție, dar mortalitatea infantilă era ridicată – adică, în cea mai mare parte a istoriei noastre sociale – lucrul inteligent de făcut era să ai cât mai mulți copii posibil. Totuși suntem ființe care învață rapid; și în timp ce mortalitatea infantilă s-a redus, contracepția a devenit disponibilă pe scară largă și femeile au început să aibă mai multe oportunități, acel ,,instinct“ a fost înlocuit rapid de opusul său. Astfel extrem de rapida creștere care a dus la un număr record al populației mondiale și care va mai dura probabil încă patruzeci de ani pur și

simplu datorită faptului că în prezent sunt în viață foarte mulți oameni tineri se va reduce ușor după aceea.

Totuși în asta constă problema. Populația existentă în prezent crește acolo unde nu ar trebui. Când citim despre foametea din Etiopia, e bine să știm că populația Etiopiei a crescut de la aproximativ cinci milioane la începutul secolului XX la aproximativ optzeci de milioane în prezent, și se estimează dublarea ei pe la mijlocul acestui secol – cam pe când se așteaptă ca populația Africii să fi crescut cu încă un miliard. Probabilitatea reducerii populațiilor umane din motive care nu sunt benigne, ci datorită războiului, bolilor și foametei rămâne ridicată. Țările cu cele mai tinere populații – zeci de milioane de bărbați tineri, mulți dintre ei șomeri – sunt țările cele mai expuse pericolului de a avea un viitor violent.

Adevărul este că pentru a face față „reușitei eșecului" va trebui să folosim tot ce putem aduna: remedii științifice și tehnice, acorduri internaționale *și* schimbări ale propriului comportament și ale propriilor așteptări. Martin Rees, Astronomul Regal al Marii Britanii, este de părere că umanitatea se va găsi acum în situația de a înfrunta vâltorile suprapopulării pentru două generații de acum înainte, o ciocnire care aduce succes deplin sau eșec total și în decursul căreia avem 50% șanse de a supraviețui. Pe de altă parte, el a pledat, de asemenea, în prelegerea sa din 2010 ținută în cadrul seriei de Conferințe Reith pentru BBC, pentru ideea că discuția referitoare la un optim al populației mondiale este lipsit de sens deoarece

> „nu ne putem imagina cu certitudine care vor fi nevoile ce țin de stilurile de viață, dieta, tiparele călătoriilor și energia oamenilor după 2050. Planeta nu ar putea hrăni nicidecum o cifră apropiată populației actuale dacă toți ar trăi ca americanii în prezent… [dar] peste zece miliarde ar putea duce vieți sustenabile, având o calitate ridicată a vieții, dacă ar adopta cu toții o dietă vegetariană, ar călători mai puțin, dar ar interacționa prin super-internet și prin intermediul realității virtuale."

Această previziune poate fi improbabilă și neispititoare, dar părinții care trăiesc acum în Occident reprezintă prima generație care se îngrijorează din cauza faptului că urmașii lor vor trăi vieți mai neîndestulate, chiar dacă mai puțin risipitoare decât au ei. O populație a lumii aproximativ egală ca dimensiune cu populația mondială actuală, sau mai mare, este plauzibilă; și o gamă largă de corecții științifice, cum ar fi cele menționate pentru

abordarea problemei încălzirii globale și a alimentelor modificate genetic, ar ajuta planeta să facă față. Nu e plauzibilă ideea că o populație mai numeroasă va avea parte de noi libertăți în ce privește utilizarea automobilelor, călătoriilor aeriene și transportului aerian al alimentelor de pe tot globul, de care se bucură majoritatea dintre noi.

Făcând însă abstracție de precedentul sumbru al anilor interbelici, democrațiile nu au fost nevoite să facă față niciunei perioade în care calitatea vieții materiale să devină semnificativ mai redusă. Sistemele lor bazate pe partide, cicluri electorale și retorică politică sunt atât de fixate pe ideea de a asigura vremuri mai bune în viitor încât este greu să ne imaginăm alternativa. Există alte moduri de a trăi o viață utilă și fericită, după cum au demonstrat oamenii pe parcursul istoriei. O mai mare concentrare asupra vieții de familie și a celei comunitare, asupra vieții spirituale, educației și artelor – moduri în care am trăit în perioadele de acalmie – fac toate parte din povestea umanității. Din nefericire, dorința noastră de a crede în promisiunile demagogilor și a da frâu liber lăcomiei noastre, potențialului nostru de furie și violență fac de asemenea parte din povestea umanității. *Homo sapiens* se traduce uneori prin ,,om inteligent“. Suntem maimuțe inteligente, maimuțe foarte inteligente, deși ne aflăm într-un moment de neliniște. O traducere mai bună ar fi însă ,,om înțelept“. Până acolo, însă, mai avem puțin de mers.

Bibliografie selectivă

ISTORII UNIVERSALE

Dinstre istoriile universale pe care le-am citit, două care au autori britanici s-au dovedit excepționale: uriașa și magistrala *History of the World* de J.M. Roberts, publicată de editura Penguin – am folosit ediția din 2007 – și *The Times Complete History of the World* de Richard Overy, a cărei primă ediție a fost publicată în 1978. *Civilisations* de Felipe Fernandez-Armesto (Pan Books, 2000) este o sursă de inspirație la fel de vie ca întotdeauna. *A History of the World in 100 Objects* de Neil MacGregor (Allen Lane, 2010) m-a însoțit pe tot parcursul scrierii acestui volum, până la ultimele etape ale proiectului, fiindu-mi un extraordinar exemplu care te învață cum să scrii cu umor și erudiție, abordând un domeniu vest. Istoricul american William Hardy McNeill, a cărui *World History* am folosit-o sub forma ediției din 1998 publicată de Oxford University Press, este un titan al istorisirii istoriei mondiale. Recomand cu căldură *The Human Web* la care acesta este coautor împreună cu J.R. McNeill (W.W. Norton, 2003). John R. NcNeill este de asemenea autorul unei superbe istorii a mediului în care trăiește umanitatea în secolul XX, *Something New Under the Sun*, din seria Global Century din 2001. Pentru o imagine de ansamblu, recomand cu căldură *Big History* de Cynthia Stokes Brown (W.W. Norton & co, 2007).

Aproape toată lumea, indiferent dacă este sau nu de acord cu afirmațiile lui, a fost influențată de lucrarea lui Jared Diamond, ale cărui *Guns, Germs and Steel*, *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed* și *The Third Chimpanzee* reprezintă amândouă lectură obligatorie. Dintre recenții analiști ai marilor evenimente istorice, Ian Morris cu lucrarea sa *Why the West Rules – For Now* (Profile, 2010) este de asemenea important. Am fost de asemenea puternic influențat de *The Better Angels of Our Nature* de Steven Pinker (Allen Lane, 2011) și de *Atrocitology* a lui Matthew White (Canongate, 2011). Printre alte cărți cu caracter general pe care le recomand se numără *Why Nations Fail* de Daron Acemoglu și James A. Robinson, (Profile, 2012), precum și *The Origins of Political Order* de Francis Fukuyama (Profile, 2011).

CĂRȚI CONSULTATE ȘI CITATE

Nu urmează o listă completă de cărți citite integral sau parțial în vederea scrierii acestui volum – altele se află în cadrul notelor – dar această listă le cuprinde pe cele pe care le-am considerat deosebit de utile. Într-un proiect de această anvergură este probabil inevitabil ca multe lucrări germinale și grandioase să fi fost ignorate sau uitate: dacă vreunii dintre autorii acestora se întâmplă să fie critici, atunci îmi pare deosebit de rău.

Absell, Bernard, *The Pill* (Random House, 1995)

Adams, Jad, *Gandhi: Naked Ambition* (Quercus, 2010)

Adshead, S.A.M., „Dragon and Eagle", în *Journal of South-East Asian History*, vol. 2, octombrie, 1961

Alexander, Caroline, *The War That Killed Achilles* (Viking, 2009)

Allen, Arthur, *Vaccine* (W.W. Norton, 2007)

Applebaum, Anne, *Gulag: A History* (Random House, 2003)

Appleby, Joyce, *The Relentless Revolution: A History of Capitalism* (W.W. Norton, 2011)

Armstrong, Karen, *The First Christian: St Paul's Impact on Christianity* (Pan Books, 1984)
—— *The Great Transformation* (Atlantic Books, 2006)
—— *The Bible: The Biography* (Atlantic Books, 2007)

Axworthy, Michael, *Iran: Empire of the Mind* (Penguin, 2008)

Bagnall, Nigel, *The Punic Wars* (Pimlico, 1990)

Bainton, Roland H., *Here I Stand: A Life of Martin Luther* (Pierce & Smith, 1950)

Bartlett, Rosamund, *Tolstoy: A Russian Life* (Profile, 2010)

Beeching, Jack, *The Chinese Opium Wars* (Harvest, 1975)

Beevor, Anthony, *Berlin: The Downfall 1945* (Viking, 2002)

Benecke, Gerhard, *Society and Politics in Germany, 1500–1750* (Routledge & Kegan Paul, 1974)

Bernstein, William J., *A Splendid Exchange* (Grove Press, New York, 2008)

Bickers, Robert, *The Scramble for China* (Allen Lane, 2011)

Bierbrier, Morris, *The Tomb-Builders of the Pharaohs* (The American University in Cairo Press, 1992)

Bird, Kai și Sherwin, Martin J., *American Prometheus – the Triumph and Tragedy of J. Robert Oppenheimer* (Alfred Knopf/Atlantic Books, ediție broșată, 2009)

Blackburn, Robin, *The American Crucible* (Verso, 2011)

Brands, H.W., *American Colossus* (Random House, 2010)

Buchan, James, *Adam Smith and the Pursuit of Perfect Liberty* (Profile, 2006)

Bullock, Alan, *Hitler: A Study in Tyranny* (Hamlyn, 1952)

Cantor, Norman, *The Sacred Chain: A History of the Jews* (HarperCollins, 1995)

Cartledge, Paul, *The Spartans* (Macmillan, 2009)

Chami, Felix și Msemwa, Paul, „A New Look at Culture and Trade on the Azanian Coast", în *Current Anthropology*, vol. 38, nr. 4

Chang, Jung și Halliday, Jon, *Mao: The Unknown Story* (Jonathan Cape, 2005)

Chase, Allan, *Magic Shots* (W. Morrow, New York, 1983)

Chin, Annping, *Confucius: A Life of Thought and Politics* (Yale, 2008)

Clark, Christopher, *Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia* (Penguin, 2006)

Clark, Ronald W., *Lenin: The Man behind the Mask* (Faber and Faber, 1998)

Clements, Jonathan, *The Vikings* (Robinson, 2005)

Crevier, Daniel, *AI: The Tumultuous Search for Artificial Intelligence* (Basic Books, 1993)

Cunliffe, Barry, *The Ancient Celts* (Oxford University Press, 1997)

Dash, Mike, *Tulipomania* (Gollancz, 1999)

Davies, J.K., *Democracy and Classical Greece* (Fontana, 1978)

Davies, Norman, *Europe: A History* (Oxford University Press, 1996)

Davis, Robert C., „Counting Slaves on the Barbary Coast", în *Past and Present*, vol. 172, august, 2001
—— *Christian Slaves, Muslim Masters* (Palgrave Macmillan, 2003)

Diamond, Jared, *The Third Chimpanzee* (Hutchinson, 1991)
—— *Guns, Germs and Steel* (W.W. Norton, 1997)
—— *Collapse: How Societies Choose to Fail or Survive* (Penguin, 2005)

Dowden, Richard, *Africa: Altered States, Ordinary Miracles* (Portobello Books, 2008)

Duggan, Christopher, *The Force of Destiny: A History of Italy since 1796* (Allen Lane, 2007)

Dunn, Charles J., *Everyday Life in Traditional Japan* (Tuttle Publishing, 1969)

Evans, Richard, *Deng Xiaoping and the Making of Modern China* (Hamish Hamilton, 1993)

Fage, J.D., *A History of West Africa* (Cambridge University Press, 1969)

Fara, Patricia, *Science: A Four-Thousand-Year History* (Oxford University Press, 2009)

Farrington, Antony (ed.), *The English Factory in Japan* (British Library, 1991)

Fenby, Jonathan, *The Penguin History of Modern China* (2009)
—— *Tiger Head, Snake Tails* (Simon and Schuster, 2012)

Fergusson, Niall, *The Cash Nexus: Money and Power in the Modern World* (Allen Lane, 2001)
—— *The War of the World* (Penguin, 2006)
—— *The Ascent of Money* (Penguin, 2008)

Ferling, John, *Independence: The Struggle to Set America Free* (Bloomsbury, 2011)

Fields, Armond, *Katharine Dexter McCormick* (Praeger, 2003)

Figes, Orlando, *A People's Tragedy* (Cape, 1996)
—— *Natasha's Dance: A Cultural History of Russia* (Allen Lane, 2002)

Flannery, Tim, *Here on Earth* (Text Publishing Company, 2010)

Flood, Charles Bracelen, *Hitler: The Path to Power* (Hamish Hamilton, 1989)

Fong, Wen (ed.), *The Great Bronze Age of China* (Thames & Hudson, 1980)

Forbes, R.J. și Dijksterhuis, E.J., *A History of Science and Technology* (Penguin, 1963)

Freeman, Charles, *A New History of Early Christianity* (Yale University Press, 2009)

Freeze, Gregory L., *Russia: A History* (Oxford University Press, 1997)

Fussel, Stephan, *Gutenberg and the Impact of Printing*, traducere în limba engleză de Douglas Martin (Ashgate, 2005)

Gaddis, John Lewis, *The Cold War* (Penguin, 2011)

Gandhi, Mohandas, *The Story of My Experiments with Truth* (Penguin, 2002)

Gascoigne, Bamber, *The Dynasties of China* (Robinson, 2003)

Gatrell, Vic, *The Hanging Tree* (Oxford University Press, 1994)

Gay, Peter, *The Enlightenment: An Interpretation*: 2: *The Science of Freedom* (Weidenfeld & Nicolson, 1970)

Genovese, Eugene D., *The Political Economy of Slavery* (New York, 1965)

Gere, Cathy, *Knossos and the Prophets of Modernism* (University of Chicago Press, 2009)

Gernet, Jacques, *A History of Chinese Civilisation* (Cambridge University Press, 1992)

Gershevitch, Ilya (ed.), *The Cambridge History of Iran*, vol. 2 (Cambridge University Press, 1985)

Gilmour, David, *The Pursuit of Italy* (Penguin, 2011)

Goldgar, Anne, *Tulipmania* (University of Chicago Press, 2007)

Goodwin, A.J.H., „The Medieval Empire of Ghana", în *South African Archaeological Bulletin*, vol. 12, nr. 47

Gordon, Andrew, *A Modern History of Japan* (Oxford University Press, 2009)

Gott, Richard, *Britain's Empire: Resistance, Repression and Revolt* (Verso, 2011)

Gray, Madeline, *Margaret Sanger: A Biography of the Champion of Birth Control* (Richard Marek, 1979)

Grossman, Vasily, *Everything Flows* (Vintage Classics, 2011)

Groves, C.P., „The Advantages and Disadvantages of being Domesticated", în *Perspectives in Human Biology* (1999)

Guha, Ramachandra, *India after Gandhi* (Macmillan, 2007)

Hager, Thomas, *The Alchemy of Air* (Harmony Books, 2008)

Hall, John Whitney (ed.), *The Cambridge History of Japan*, vol. 4 (Cambridge University Press, 1991)

Hanes III, W. Travis și Sanello, Frank, *The Opium Wars* (Sourcebooks, 2002)

Hastings, Max, *All Hell Let Loose: The World at War 1939–45* (HarperPress, 2007)

Heilbron, J.L., *Galileo* (Oxford University Press, 2010)

Henneberg, M., „Decrease of Human Skull Size in the Holocene", în *Human Biology*, nr. 60

Herman, Arthur, *The Scottish Enlightenment* (Fourth Estate, 2001)

Herodotus, *The Histories* (Penguin, 1954)

Herrin, Judith, *Byzantium* (Allen Lane, 2007)

Hill, Christopher, *The Century of Revolution, 1602–1715* (Edinburgh University Press, 1961)

Hill, John, *The Peoples of the West* (2004), traducere în limba engleză din *Weilüe* de Yu Huan: vezi Washington.edu/silkroad/texts

Hitler, Adolf, *Mein Kampf* (Hutchinson, 1969)

Hochschild, Adam, *King Leopold's Ghost* (Macmillan, 1999)

Hodder, Ian, *Catalhoyuk: The Leopard's Tale* (Thames & Hudson, 2006)

Holland, Tom, *In the Shadow of the Sword* (Little, Brown, 2012)

Holmes, Richard, *The Age of Wonder* (HarperPress, 2008)

Hopkins, J.F.P. (ed. și tr.), *Corpus of Early Arabic Sources for West African History* (Cambridge University Press, 1981)

Hosking, Geoffrey, *Russia and the Russians* (Allen Lane, 2001)

Hsu, Feng-Hsiung, *Behind Deep Blue* (Princeton University Press, 2002)

Hughes, Bettany, *Helen of Troy* (Cape, 2005)

Humble, Richard, *Marco Polo* (Weidenfeld & Nicolson, 1975)

Jacques, Martin, *When China Rules the World*, ediția a doua (Penguin, 2012)

James, C.L.R., *The Black Jacobins* (Vintage Books, 1989)

Jardine, Lisa, *Going Dutch* (HarperPress, 2008)

Jensen, Lionel M., „The Genesis of Kongzi in Ancient Narrative", în *On Sacred Grounds… the Formation of the Cult of Confucius*, redactor Thomas A. Wilson, Harvard East Asian Monographs 217,, 2002

Jiahua, Zhou, „Gunpowder and Firearms", în *Ancient China's Technology and Science* (Academia Chineză de Științe, Foreign Language Press, 2009)

Jones, Terry și Ereira, Alan, *Barbarians* (BBC Books, 2006)

Jutte, Robert, *Contraception: A History* (Polity, 2008)

Katz, Esther (ed.), *The Selected Papers of Margaret Sanger* vol. 3 (Illinois Press, 2010)

Keay, John, *India Discovered* (HarperCollins, 2001)
—— *India: A History* (HarperCollins, 2002)
—— *China: A History* (HarperPress, 2008)

Keeley, Lawrence H., *War before Civilization* (Oxford University Press, 1990)

Kemp, Martin, *Christ to Coke* (Oxford University Press, 2011)

Kemp, Martin, și Roberts, Jane, *Leonardo da Vinci* (South Bank Publications/Hayward Gallery, 1989)

Keneally, Thomas, *Australians: Origins to Eureka* (Allen & Unwin, 2010)

Kennedy, Hugh, *The Great Arab Conquests* (Weidenfeld & Nicolson, 2007)

Kershaw, Ian, *Hitler 1889–1936: Hubris* (Allen Lane, 1998)
—— *Hitler 1936–1945: Nemesis* (Allen Lane, 2000)

Kurzweil, Ray, *The Singularity Is Near* (Duckworth, 2009)

Landes, David, *The Wealth and Poverty of Nations* (Harvard, 1998)

Lane Fox, Robin, *The Classical World* (Allen Lane, 2005)

Lapping, Brian, *End of Empire* (Granada, 1985)

LeBlanc, Steven A. și Register, Katherine, *Constant Battles: Why We Fight* (St Martin's Griffin/Macmillan, 2004)

Leick, Gwendolyn, *Mesopotamia: The Invention of the City* (Penguin, 2001)

Levtzion, Nehemia, *Ancient Ghana and Mali* (Holmes & Meier, 1980)

Lewis-Smith, David și Pearce, David, *Inside the Neolithic Mind* (Thames & Hudson, 2005)

Ling, Trevor, *The Buddha* (Temple Smith, 1973)

Lord, John, *Capital and Steam Power* (Londra, 1923)

Lovelock, James, *The Revenge of Gaia* (Penguin, 2006)

Lyons, Jonathan, *The House of Wisdom* (Bloomsbury, 2010)

MacCulloch, Diarmaid, *Reformation* (Allen Lane, 2003)
—— *A History of Christianity* (Allen Lane, 2009)

MacFarquhar, Roderick și Schoenhals, Michael, *Mao's Last Revolution* (Harvard University Press, 2006)

McPherson, James M., *Drawn with the Sword: Reflections on the American Civil War* (Oxford

University Press, 1996)

Man, Charles C., *1493: How the Collision of Europe and the Americas Gave Rise to the Modern World* (Granta, 2011)

Man, John, *Genghis Khan: Life, Death, and Resurrection* (Bantam, 2004)
—— *The Terracotta Army* (Bantam, 2007)

Mansel, Philip, *Constantinople* (John Murray, 1995)

Mason, R.H.P. și Caiger, J.G., *A History of Japan* (Tuttle Publishing, 1997)

Miles, Richard, *Ancient Worlds: The Search for the Origins of Western Civilisation* (HarperCollins, 2010)

Mitgang, Herbert, *Abraham Lincoln: A Press Portrait* (Quadrangle, 1971)

Mokyr, Joel, *The Enlightened Economy: Britain and the Industrial Revolution 1700–1850* (Yale University Press, 2009)

Mosley, Michael, *The Incas and Their Ancestors: The Archaeology of Peru* (Thames & Hudson, 1992)

Neal, Larry, *The Rise of Financial Capitalism* (Cambridge University Press, 1990)

Nilsson, Nils J., *The Quest for Artificial Intelligence* (Stanford University Press, 2010)

Norwich, John Julius, *A History of Venice* (Penguin, 1983)
—— *Byzantium: The Early Centuries* (Viking, 1988)
—— *Byzantium: The Apogee* (Viking, 1991)
—— *Byzantium: Decline and Fall* (Viking, 1995)
—— *The Popes: A History* (Chatto, 2011)

Oliver, Roland (ed.), *The Cambridge History of Africa*, vol. 3 (Cambridge University Press, 1977)

Oppenheimer, Stephen, *Out of Eden* (Constable, 2003)

Ostrowski, Donald, „The Growth of Muscovy", în Maureen Perrie (redactor), *The Cambridge History of Russia*, vol. 1 (Cambridge University Press, 2006)

Pagel, Mark, *Wired for Culture: Origins of the Human Social Mind* (Allen Lane, 2012)

Pasley, Malcolm, *Germany: A Companion Guide to Social Studies* (Methuen, 1972)

Pearson, Roger, *Voltaire Almighty* (Bloomsbury, 2007)

Perrie, Maureen (ed.), *The Cambridge History of Russia*, vol. 1 (Cambridge University Press, 2006)

Powell, Barry P., *Writing: Theory and History of the Technology of Civilisation* (Wiley–Blackwell, 2012)

Ravina, Mark, *The Last Samurai: The Life and Battles of Saigo Takamori* (John Wiley, 2004)

Reader, John, *Africa: A Biography of the Continent* (Penguin, 1997)

Rediker, Marcus, *The Slave Ship* (John Murray, 2007)

Reston, James Jr, *Galileo: A Life* (Cassell, 1994)

Reynolds, David, *America, Empire of Liberty* (Allen Lane, 2009)

Rhodes, Neil (ed.), *King James VI and I: Selected Writings* (Ashgate, 2003)

Roberts, Andrew, *A History of the English-Speaking Peoples Since 1900* (Weidenfeld & Nicolson, 2006)

Roberts, J.A.G., *A History of China*, ediția a doua (Palgrave Macmillan, 2006)

Robinson, J. Armitage, *The Passion of St Perpetua* (Cambridge University Press, 1891)

Robisheaux, Thomas, *Rural Society and the Search for Order in Early Modern Germany* (Duke University Press, 1989)

Rodger, N.A.M., *The Command of the Ocean* (Allen Lane, 2004)

Rubin, Patricia Lee și Wright, Alison, *Renaissance Florence: The Art of the 1470s* (National Gallery Publications, 1999)

Sacks, Jonathan, *The Great Partnership: God, Science and the Search for Meaning* (Hodder & Stoughton, 2011)

Sale, Kirkpatrick, *The Conquest of Paradise* (Hodder & Stoughton, 1991)

Salisbury, Harrison E., *The New Emperors: China in the Era of Mao and Deng* (Little, Brown, 1992)

Sand, Shlomo, *The Invention of the Jewish People* (Verso, 2009)

Sandburg, Carl, *Abraham Lincoln: The War Years*, vol. IV (Harcourt, Brace, New York, 1939)

Schama, Simon, *The Embarrassment of Riches* (Knopf, 1987)
—— *Citizens* (Viking, 1989)

Scheidel, Walter (ed.), *Rome and China: Comparative Perspectives* (Stanford/Oxford University Press, 2009)

Schwartz, Benjamin, *The World of Thought in Ancient China* (Belknap Press, 1985)

Sealey, Raphael, *A History of the Greek City States, 700–338 B.C.* (University of California Press, 1976)

Sebag Montefiore, Simon, *Stalin: The Court of the Red Tsar* (Weidenfeld & Nicolson, 2003)
—— *Jerusalem* (Weidenfeld & Nicolson, 2011)

Semionov, Iuri, *The Conquest of Siberia*, traducere în limbe engleză de E.W. Dickes (George Routledge & Sons, 1944)

Silverman, David P. (redactor), *Ancient Egypt* (Duncan Baird, 2003)

Silverman, Helaine and Donald Proulx, *The Nasca* (Wiley–Blackwell, 2002)

Smith, Keith, „Bennelong among His People", în *Aboriginal History*, 33

Smith, Mark S., *The Early History of God: Yahweh and the Other Deities in Ancient Israel* (HarperCollins, 2002)

Snyder, Timothy, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin* (The Bodley Head, 2010)

Stone, I.F., *The Trial of Socrates* (Cape, 1988)

Stringer, Chris, *The Origin of Our Species* (Allen Lane, 2011)

Takaki, Ronald, *A Different Mirror* (Little, Brown, 1993)

Tench, Watkin, *A Complete Account of the Settlement at Port Jackson* (publicat pe Internet prin Proiectul Gutenberg)

Thapar, Romila, *The Penguin History of Early India* (Penguin, 2002)

Thomas, Hugh, *Rivers of Gold* (Weidenfeld & Nicolson, 2003)

Tuchman, Barbara, *The Zimmermann Telegram* (Viking Press, 1958)

Turnbull, Stephen, *Samurai: The World of the Warrior* (Osprey Publishing, 2003)

Uglow, Jenny, *The Lunar Men* (Faber and Faber, 2002)

Vasari, Giorgio, *Lives of the Artists* (Penguin, 1965)

Waley, Arthur (tr.), *The Analects of Confucius* (Allen & Unwin, 1938)

Watson, Peter, *The Great Divide* (Weidenfeld & Nicolson, 2012)

Watson, Steven, *The Reign of George III* (Oxford University Press, 1960)

Wells, Spencer, *Pandora's Seed: The Unforeseen Cost of Civilization* (Allen Lane, 2010)

Williams, Glyndwr (ed.), *Captain Cook's Voyages* (The Folio Society, 1997)

Wilson, A.N., *Tolstoy* (Hamish Hamilton, 1988)

Wilson, James, *The Earth Shall Weep* (Grove Press, New York, 1998)

Wood, Alan, *Russia's Frozen Frontier* (Bloomsbury Academic, 2011)

Wood, Frances, *Did Marco Polo go to China?* (Secker & Warburg, 1995)

Wood, Michael, *In Search of the Trojan War* (BBC Books, 2005)

Woods, David, „On the Death of the Empress Fausta", în *Greece & Rome*, vol. xlv

Wright, Esmond, *An Empire for Liberty* (Blackwell, 1995)

Note

1 - Termen general pentru o perioadă de istorie culturală cu focarul în zona Mediteranei, conținând civilizațiile angrenate ale Greciei Antice și Romei Antice. Începe în mod convențional cu poemele lui Homer (secolele VIII–VII î.Hr.) și se încheie cu disoluția culturii clasice la sfârșitul Antichității târzii (300–600 d.Hr.) și Evul Mediu Timpuriu (600–1000 d.Hr.) (n. tr.).

2 - David Gilmour, *The Pursuit of Italy* (Allen Lane, 2011), pag. 33.

3 - Niall Fergusson, *Civilization* (Allen Lane, 2010), pag. 43.

4 - J.R. McNeill și William H. McNeill, *The Human Web* (W.W. Norton, 2003), pag. 4.

5 - McNeill și McNeill, *op. cit.*, p. 7.

6 - Ed. Polirom, 2010, traducere de Laurențiu Checicheș (n. tr.).

7 - Tim Flannery, *Here on Earth* (Text Publishing Company, 2010), cap. 4.

8 - Stephen Oppenheimer, *Out of Eden*, pag. 343–346.

9 - Mark Pagel, *Wired for Culture: Origins of the Human Social Mind* (Allen Lane, 2012), pag. 216–217.

10 - Chris Stringer, *The Origin of Our Species* (Allen Lane, 2011), pag. 245.

11 - Brian Fagan, *Cro-Magnon* (Bloomsbury Press, 2010).

12 - Stringer, *op. cit.*, pag. 242.

13 - Cynthia Stokes Brown, *Big History* (W.W. Norton & Company, 2007), pag. 52.

14 - Flannery, *op. cit.*, citându-l pe C.P. Groves, *Perspectives in Human Biology* (1999), „The Advantages and Disadvantages of being Domesticated“ și M. Henneberg, „Decrease of Human Skull Size in the Holocene“, în *Human Biology*, nr. 60, pag. 395–405.

15 - Teoria lui Steven Mithen, citată în Brian Fagan, *op. cit.*

16 - Vezi, de exemplu, Lawrence H. Keeley, *War before Civilization* (Oxford University Press, 1990).

17 - Steven A. LeBlanc și Katherine Register, *Constant Battles: Why We Fight* (St Martin's Griffin/Macmillan, 2004).

18 - Vezi Jared Diamond, *Guns, Germs and Steel* (W.W. Norton, 1997), cap. 5 și Spencer Wells, *Pandora's Seed: The Unforeseen Cost of Civilization* (Allen Lane, 2010).

19 - Diamond, *op. cit.*, pag. 139.

20 - Spencer Wells, *op. cit.*, pag. 37–41.

21 - Ian Hodder, *Catalhoyuk: The Leopard's Tale* (Thames & Hudson, 2006).

22 - Rodney Castleden, *Stonehenge People* (Routledge, 1987).

23 - Castleden, *op. cit.*

24 - Denumirea *sâmbătă* provine în română din ebraicul „sabbath"/„ziua de repaus săptămânal". *Duminică* din română provine din latinescul „dies dominica", Ziua Domnului (n. tr.).

25 - Gwendolyn Leick, *Mesopotamia: The Invention of the City* (Penguin Books, 2001), pag. 163.

26 - Leick, *op. cit.*, pag. 59.

27 - Ian Morris, *Why the West Rules – For Now* (Profile Books, 2010), pag. 206.

28 - J.A.G. Roberts, *A History of China*, ediția a II-a (Palgrave Macmillan, 2006), pag. 3.

29 - Wen Fong (ed.), *The Great Bronze Age of China* (Thames & Hudson, 1980), pag. 70.

30 - David P. Silverman (ed.), *Ancient Egypt* (Duncan Baird, 2003).

31 - Vezi Dr William Murnane în David Silverman, *op. cit.*

32 - Cea mai bună carte despre Deir el-Medina este a lui Morris Bierbrier, *The Tomb-Builders of the Pharaohs* (American University în Cairo Press/British Museum, 1982).

33 - Cathy Gere, *Knossos and the Prophets of Modernism* (University of Chicago Press, 2009),

paginile introductive.

34 - Evelyn Waugh, *Labels* (1930), citată de Mary Beard în recenzia sa la Cathy Gere, *op. cit.*, publicată pe www.martinfrost.ws

35 - *Iliada*, Ed. Univers, 1985, traducere de George Murnu (n. tr.).

36 - Informațiile mele de aici se bazează pe multe surse secundare, dintre care cele mai clare sunt Herodot și Tucidide, dar și Robin Lane Fox, *The Classical World* (Penguin, 2005), Raphael Sealey, *A History of the Greek City States, 700–338 B.C.* (University of California Press, 1976) și J.K. Davies, *Democracy and Classical Greece* (Fontana 1978), la care se adaugă J.M. Roberts, *History of the World* (Penguin, 2007) și William McNeill, *World History* (Oxford University Press, 1998).

37 - Caroline Alexander, *The War That Killed Achilles* (Faber, 2009), a influențat mult această idee.

38 - Alexander, *op. cit.*, pag. 5.

39 - Vezi Michael Wood, *In Search of the Trojan War* (BBC Books, 2005), pag. 182.

40 - Alexander, *op. cit.*, p. 13.

41 - Jonathan Sacks, *The Great Partnership: God, Science and the Search for Meaning* (Hodder & Stoughton, 2011), cap. 4, 7.

42 - Vezi Mark S. Smith, *The Early History of God: Yahweh and the Other Deities in Ancient Israel* (HarperCollins, 2002), cap. 1.

43 - Karen Armstrong, *The Bible: The Biography* (Atlantic Books, 2007), pag. 24.

44 - Vezi Simon Sebag Montefiore, *Jerusalem* (Weidenfeld & Nicolson, 2011), pag. 40–46.

45 - Vezi Ilya Gershevitch, *The Cambridge History of Iran*, vol. 2 (1985), cap. 7, pag. 392 și urm.

46 - Toate citatele lui Herodot în original sunt traduse după ediția în limba engleză publicată la Penguin, în traducerea lui Aubrey de Sélincourt, în 1954.

47 - Robin Lane Fox, *The Classical World* (Allen Lane, 2005), pag. 61.

48 - J.K. Davies, *Democracy and Classical Greece* (Fontana, 1978), pag. 88.

49 - Ramachandra Guha, *India after Gandhi* (Macmillan, 2007), pag. 115–116.

50 - Povestea este relatată în John Keay, *India Discovered* (HarperCollins, 2001), cap. 1.

51 - John Keay, *India: A History* (HarperCollins, 2002), pag. 24 și urm.

52 - Keay, *India*, *op. cit.*, pag. 35.

53 - Vezi Romila Thapar, *The Penguin History of Early India* (Penguin Press, 2002), cap. 5 și Trevor Ling, *The Buddha* (Temple Smith, 1973), pp. 66 și urm.

54 - Keay, *India*, p. 64.

55 - Vezi Jacques Gernet, *A History of Chinese Civilisation* (Cambridge University Press, 1992), pag. 41 și urm.

56 - John Keay, *China: A History* (HarperPress, 2008), pag. 53.

57 - Karen Armstrong, *The Great Transformation* (Atlantic Books, 2006), pag. 35.

58 - Benjamin Schwartz, *The World of Thought in Ancient China* (Belknap Press, 1985), pag. 56.

59 - Lionel M. Jensen, „The Genesis of Kongzi in Ancient Narrative“, în *On Sacred Grounds… the Formation of the Cult of Confucius*, ed. Thomas A. Wilson, Harvard East Asian Monographs, 217 (2002).

60 - Annping Chin, *Confucius: A Life of Thought and Politics* (Yale, 2008).

61 - Arthur Waley (tr.), *The Analects of Confucius* (Allen & Unwin, 1938). [Pentru ediția română vezi *Analecte*, Ed. Humanitas, 1996, trad. de Florentina Vișan (n. tr.).]

62 - Armstrong, *The Great Transformation*, *op. cit.*, pag. 206.

63 - Platon, *Opere complete*, vol. I, Ed. Humanitas, 2001 (n. tr.).

64 - Platon, *Opere*, vol. IV, Ed. Științifică și enciclopedică, 1983 (n. tr.).

65 - Plato, *Phaedo*, în traducerea din 1892 a lui Benjamin Jowett, republicare extrem de utilă realizată de Sphere Books în 1970.

66 - I.F. Stone, *The Trial of Socrates* (Cape, 1988), pag. 66.

67 - Stone, *op. cit.*, p. 146.

68 - William H. McNeill, *A World History* (Oxford University Press, 1998), pag. 148.

69 - Vezi Robin Lane Fox, *Alexander the Great* (2006).

70 - Arrian, *Anabasis Alexandri* („Viața lui Alexandru"), Cartea VII, partea 4.

71 - *Rome and China: Comparative Perspectives*, ed. Walter Scheidel (Stanford/Oxford University Press, 2009).

72 - Vezi S.A.M. Adshead, „Dragon and Eagle", în *Journal of South-East Asian History*, vol. 2, octombrie 1961.

73 - John Hill, *The Peoples of the West* (2004), traducere după *Weilüe* de Yu Huan: vezi Washington.edu/silkroad/texts.

74 - Romila Thapar, *The Penguin History of Early India* (Penguin Books, 2002), pag. 321.

75 - Ramachandra Guha, *India after Gandhi* (Macmillan, 2007), pag. 378–379. Le sunt îndatorat de asemenea lui Toby și Saurabh Sinclair pentru ajutorul pe care mi l-au dat la formularea acestui pasaj.

76 - Sima Qian, citat în John Keay, *China: A History* (HarperPress, 2008), pag. 89, și în diverse alte locuri.

77 - Vezi de exemplu punctele de vedere divergente ale lui Derk Bodde și noile dovezi citate în John Man, *The Terracotta Army* (Bantam, 2007), pag. 118–119 și John Keay, *China: A History*, pag. 75–76. Diferențele sunt mai degrabă de nuanță, nu factice.

78 - Diarmaid MacCulloch, *A History of Christianity* (Allen Lane, 2009), pag. 70–71.

79 - Norman Cantor, *The Sacred Chain: A History of the Jews* (HarperCollins, 1995), pag. 61.

80 - Shlomo Sand, *The Invention of the Jewish People* (Verso, 2009), pag. 166–169.

81 - Sand, *op. cit.*, pag. 151.

82 - Sunt îndatorat față de Mary Beard pentru că mi-a furnizat o parte din acestea, deși nu

este în niciun fel răspunzătoare pentru prejudecățile mele religioase anti-romane!

83 - Robin Lane Fox, *The Classical World* (Allen Lane, 2005), pag. 306.

84 - Mary Beard descrie aceasta, în orice caz, ca „pură fantezie greacă". [Pentru citat vezi Aristotel, *Politica*, Ed. Antet, 1996, trad. de El. Bezdechi (n. tr.).]

85 - Nigel Bagnall, *The Punic Wars* (Pimlico, 1990), cap. 1.

86 - Stat din Australia cu suprafață de 800 000 km2 (n. tr.).

87 - Vezi Barry Cunliffe, *The Ancient Celts* (Oxford University Press, 1997) și Terry Jones și Alan Ereira, *Barbarians* (BBC Books, 2006).

88 - Robin Lane Fox, *The Classical World*, *op. cit.*, pag. 379.

89 - Edward Gibbon, *Istoria declinului și a prăbușirii Imperiului Roman*, Ed. Minerva, 1976, trad. de Dan Hurmuzescu (n. tr.).

90 - Ian Morris, *Why the West Rules – For Now* (Profile Books, 2010), pag. 296–297.

91 - Morris, *op. cit.*, pag. 306.

92 - Karen Armstrong, *The First Christian: St Paul's Impact on Christianity* (Pan Books, 1984), pag. 45.

93 - Versetul 9: 3–5.

94 - Charles Freeman, *A New History of Early Christianity* (Yale, 2009), pag. 210.

95 - Pentru mai multe pe acest subiect, vezi Peter Watson, *The Great Divide* (Weidenfeld & Nicolson, 2012).

96 - *Țipătul* (în norvegiană *Skrik*) este titlul a patru tablouri ale pictorului norvegian Edvard Munch (1863–1944) realizate între 1893 și 1910 (n. tr.).

97 - Informațiile mele provin de la Helaine Silverman și Donald Proulx, *The Nasca* (Wiley-Blackwell, 2002) și Michael Mosley, *The Incas and Their Ancestors: The Archaeology of Peru* (Thames & Hudson, 1992).

98 - Joe Nickell, *Unsolved Mysteries* (Kentucky University Press, 2005).

99 - Vezi lucrarea lui David Beresford-Jones de la McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge University.

100 - J. Armitage Robinson, *The Passion of St Perpetua* (Cambridge University Press, 1891) și Freeman, *op. cit.*, pag. 205.

101 - David Woods, „On the Death of the Empress Fausta", în *Greece & Rome*, vol. xlv, pag. 70–83.

102 - Freeman, *op. cit.*, pag. 237, citându-l pe Eusebius.

103 - Tom Holland, *In the Shadow of the Sword* (Little, Brown, 2012), pag. 40–41.

104 - Vezi Hugh Kennedy, *The Great Arab Conquests* (Weidenfeld & Nicolson, 2007), pag. 56.

105 - John Julius Norwich, *The Popes: A History* (Chatto & Windus, 2011), cap. V.

106 - John Keay, *China: A History*, pag. 231.

107 - Ian Morris, *Why the West Rules – For Now* (Profile Books, 2010), pag. 337.

108 - Norman Davies, *Europe: A History* (Oxford University Press, 1996), pag. 222 și urm.

109 - Ed. pentru Literatură Universală, București, 1969 (n. tr.).

110 - Citat de Jonathan Lyons, *The House of Wisdom* (Bloomsbury, 2010), pag. 15.

111 - Lyons, *op. cit.*, cap. 3.

112 - Lyons, *op. cit.* Relatarea mea în privința lui al-Khwarizmi și Averroes se bazează puternic pe această carte.

113 - Jonathan Clements, *The Vikings* (Robinson, 2005), pag. 103.

114 - Geoffrey Hosking, *Russia and the Russians* (Allen Lane, 2001), pag. 31.

115 - Clements, *op. cit.*, pag. 12–13.

116 - Jonathan Shepard în Maureen Perrie (ed.), *The Cambridge History of Russia*, vol. 1, pag. 54–56.

117 - Diarmaid MacCulloch, *A History of Christianity* (Allen Lane, 2009), pag. 507.

118 - A.J.H. Goodwin, „The Medieval Empire of Ghana", în *The South African Archaeological Bulletin*, vol. 12, nr. 47, pag. 108–112.

119 - Nehemia Levtzion, *Ancient Ghana and Mali* (Holmes & Meier, 1980), pag. 125–126.

120 - Vezi Felix Chami și Paul Msemwa, „A New Look at Culture and Trade on the Azanian Coast", în *Current Anthropology*, vol. 38, nr. 4, pag. 673 și urm.

121 - Al-Umari, citat în *Corpus of Early Arabic Sources for West African History*, editat și tradus de J.F.P. Hopkins (Cambridge University Press, 1981), pag. 266–268.

122 - Ibn Battuta, citat în Hopkins (ed.), *Corpus*, pag. 283 și urm.

123 - J.D. Fage, *A History of West Africa* (Cambridge University Press, 1969), pag. 24.

124 - Vezi de exemplu John Reader, *Africa: A Biography of the Continent* (Penguin, 1997), care mi-a oferit și sursa de informații privind dificultatea cu care pot fi trezite cămilele.

125 - Ibn Khaldun, citat în Roland Oliver (ed.), *The Cambridge History of Africa*, vol. 3 (Cambridge University Press, 1977), pag. 379.

126 - Oliver (ed.), *The Cambridge History of Africa*, vol. 3, pag. 391.

127 - Felipe Fernandez-Armesto, *Civilisations* (Pan Books, 2000), pag. 98.

128 - Ivan Hrbek în Oliver (ed.), *The Cambridge History of Africa*, vol. 3, pag. 90.

129 - Charles Hercules Read, citat în Neil MacGregor, *A History of the World in 100 Objects* (Allen Lane, 2010), pag. 501.

130 - Vezi John Man, *Genghis Khan: Life, Death, and Resurrection* (Bantam, 2004), pag. 34.

131 - Man, *op. cit.*, pag. 15–17.

132 - John Keay, *China: A History*, pag. 357.

133 - Vezi Orlando Figes, *Natasha's Dance* (Penguin, 2002), cap. 6.

134 - Morris, *op. cit.*, pag. 392.

135 - Man, *op. cit.*, pag. 137.

136 - Richard Humble, *Marco Polo* (Weidenfeld & Nicolson, 1975), pag. 209.

137 - Frances Wood, *Did Marco Polo Go to China?* (Secker & Warburg, 1995).

138 - Bamber Gascoigne, *The Dynasties of China* (Robinson, 2003), pag. 128.

139 - William J. Bernstein, *A Splendid Exchange* (Grove Press, 2008), pag. 75.

140 - Wood, *op. cit.*, pag. 104.

141 - Wood, *op. cit.*, pag. 43.

142 - Vezi John Julius Norwich, *A History of Venice* (Penguin Books, 1983), pag. 215–216.

143 - Vezi Morris, *op. cit.*, pag. 396–398.

144 - Vezi Daron Acemoglu și James A. Robinson, *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty* (Profile Books, 2012), pag. 100–110.

145 - Vezi John Julius Norwich, *Byzantium: The Decline and Fall* (Viking Books, 1995), pag. 171, și Judith Herrin, *Byzantium* (Penguin Books, 2007), pag. 250.

146 - John Julius Norwich, *Byzantium: The Early Centuries* (Penguin Books, 1990), pag. 25.

147 - John Julius Norwich, *Byzantium: Decline and Fall* (Viking, 1995), pag. 182; citatul anterior este din Nicetas Choniates, în Norwich, *Decline and Fall*, pag. 179.

148 - Zhou Jiahua, „Gunpowder and Firearms“, în *Ancient China's Technology and Science* (Chinese Academy of Sciences, Foreign Language Press, 2009), pag. 185–189.

149 - Vezi Judith Herrin, *Byzantium* (Allen Lane, 2007), pag. 142.

150 - Vezi Norwich, *Byzantium: The Apogee*, pag. 323, și Norwich, *Byzantium: Decline and Fall*, pag. 420.

151 - Norwich, *Byzantium: Decline and Fall*, pag. 429.

152 - *The Notebooks of Leonardo da Vinci* (Oxford World Classics, 2008).

153 - Vezi David Gilmour, *The Pursuit of Italy* (Penguin, 2011), cap. 3.

154 - Pentru o explicație bună a acesteia, și sistemul de atelier de lucru, vezi Patricia Lee Rubin și Alison Wright, *Renaissance Florence: The Art of the 1470s* (National Gallery Publications, 1999).

155 - Giorgio Vasari, *Viețile artiștilor* (Penguin, 1965), pag. 233.

156 - Vezi eseurile scrise de Martin Kemp și Jane Roberts în *Leonardo da Vinci* (South Bank Publications/Hayward Gallery, 1989).

157 - James Wilson, *The Earth Shall Weep* (Grove Press, 1998), pag. 20, deduse din cifrele lui Russell Thornton.

158 - Wilson, *op. cit.*, pag. 21.

159 - Hugh Thomas, *Rivers of Gold* (Weidenfeld & Nicolson, 2003), pag. 63 și notele despre Toscanelli.

160 - Thomas, *op. cit.*, pag. 124.

161 - Vezi Norman Cantor, *The Sacred Chain* (HarperCollins, 1995), pag. 190.

162 - Vezi capitolele introductive ale lui Daron Acemoglu și James A. Robinson, *Why Nations Fail* (Profile, 2012), care urmează această argumentație, furnizând mai multe detalii.

163 - Ian Morris, *Why the West Rules – For Now* (Profile Books, 2010), pag. 460–463.

164 - David Landes, *The Wealth and Poverty of Nations* (Harvard, 1998), cap. 12.

165 - Gerhard Benecke, *Society and Politics in Germany, 1500–1750* (Routledge & Kegan Paul, 1974).

166 - Pentru Gutenberg, vezi Stephan Fussel, *Gutenberg and the Impact of Printing* (Ashgate, 2005), traducere în limba engleză Douglas Martin; pentru Luther și tipărire, vezi Thomas Robisheaux, *Rural Society and the Search for Order in Early Modern Germany* (Duke University Press, 1989).

167 - Diarmaid MacCulloch, *Reformation* (Allen Lane, 2003), pag. 152.

168 - Malcolm Pasley, *Germany: A Companion Guide to Social Studies* (Methuen, 1972).

169 - MacCulloch, *Reformation*, pag. 160.

170 - Aceste cifre provin din Robert C. Davis, „Counting Slaves on the Barbary Coast", în *Past and Present*, vol. 172, august 2001, și din lucrarea sa intitulată *Christian Slaves, Muslim Masters* (Palgrave Macmillan, 2003).

171 - Citat în Donald Ostrowski, „The Growth of Muscovy", în Maureen Perrie (ed.), *The Cambridge History of Russia*, vol. 1 (2006), pag. 227.

172 - Iuri Semionov, *The Conquest of Siberia*, tr. E.W. Dickes (George Routledge & Sons, 1944), pag. 11.

173 - R.G. Skrinnikov, citat în Alan Wood, *Russia's Frozen Frontier* (Bloomsbury Academic, 2011), pag. 28.

174 - Neil Rhodes (ed.) și alții, *King James VI and I: Selected Writings* (Ashgate, 2003).

175 - Antony Farrington (ed.), *The English Factory in Japan*, vol. 1 (British Library, 1991), pag. 296.

176 - vezi R.H.P. Mason și J.G. Caiger, *A History of Japan* (Tuttle Publishing, 1997) și John Whitney Hall (ed.), *The Cambridge History of Japan*, vol. 4 (1991).

177 - Morris, *op. cit.*, pag. 451.

178 - Citat în Farrington, *op. cit.*, pag. 75

179 - Larry Neal, *The Rise of Financial Capitalism* (Cambridge University Press, 1990), cap. 1.

180 - Pentru prețuri comparative, vezi Mike Dash, *Tulipomania* (Victor Gollancz, 1999), pag. 123, 183. În această secțiune m-am bazat foarte mult pe cartea sa și pe cea a lui Anne Goldgar, *Tulipmania* (University of Chicago Press, 2007). Pentru o imagine de ansamblu a Republicii Independente a Provinciilor Unite la acea vreme, nicio carte nu a fost mai bună decât a lui Simon Schama, *The Embarrassment of Riches* (Knopf, 1987).

181 - Dash, *op. cit.*, pag. 134.

182 - James Reston Jr, *Galileo: A Life* (Cassell, 1994), pag. 69.

183 - Reston, *op. cit.*, pag. 74.

184 - J.L. Heilbron, *Galileo* (Oxford University Press, 2010), pag. 358.

185 - Citat în Lisa Jardine, *Going Dutch* (HarperPress, 2008), pag. 56–57.

186 - N.A.M. Rodger, *The Command of the Ocean* (Allen Lane, 2004), pag. 151.

187 - Vezi David Starkey, *Crown and Country* (HarperPress, 2010), pag. 394.

188 - Heilbron, *op. cit.*, pag. 258.

189 - John Keay, *India: A History*, pag. 251.

190 - Keay, *op. cit.*, pag. 322.

191 - Vezi Roger Pearson, *Voltaire Almighty* (Bloomsbury, 2007), cap. 13.

192 - Pearson, *op. cit.*

193 - Toate aceste istorisiri se pot găsi în Roger Pearson, *op. cit.* – o splendidă introducere în lumea lui Voltaire, precum și în viața acestuia.

194 - Christopher Clark, *Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia* (Penguin Books, 2006), cap. 7; descrierea execuției lui Katte provine din aceeași sursă.

195 - Clark, *op. cit.*, cap. 8.

196 - John Ferling, *Independence: The Struggle to Set America Free* (Bloomsbury Press, 2011), cap. 2.

197 - Cifrele provin de la Economic History Association/ Jenny B. Wahl.

198 - Ronald Takaki, *A Different Mirror* (Little, Brown, 1993), pag. 31.

199 - Takaki, *op. cit.*, pag. 45.

200 - Takaki, *op. cit.*, pag. 45.

201 - Vezi Thomas Keneally, *Australians: Origins to Eureka* (Allen & Unwin, 2010), pag. 127.

202 - Jared Diamond, *Guns, Germs and Steel* (Vintage Books, 2005), pag. 155

203 - Watkin Tench, *A Complete Account of the Settlement at Port Jackson* (publicat pe Internet prin Proiectul Gutenberg).

204 - Keneally, *op. cit.*, pag. 18.

205 - *Captain Cook's Voyages*, ed. Glyndwr Williams (Folio Society, 1997), pag. 125.

206 - Vezi Richard Gott, *Britain's Empire: Resistance, Repression and Revolt* (Verso, 2011), pag. 84.

207 - Richard Holmes, *The Age of Wonder* (HarperPress, 2008), pag. 37.

208 - V. Gatrell, *The Hanging Tree* (Oxford University Press, 1994).

209 - Gott, *op. cit.*, pag. 85.

210 - Vezi Keith Smith, „Bennelong among His People", în *Aboriginal History*, 33, pag. 10.

211 - Tench, *op. cit.*

212 - C.L.R. James, *The Black Jacobins* (Vintage Books, 1989), cap. IV. Deși aceasta a fost scrisă de marxistul caraibian în 1938 și conține idei în prezent sunt depășite privind strălucirea lui Lenin și a viitoarei revoluții africane, rămâne relatarea esențială și superb documentată a revoltei din Haiti.

213 - Marcus Rediker, *The Slave Ship* (John Murray, 2007), pag. 5.

214 - Matthew White, *Atrocitology* (Canongate, 2011), pag. 161.

215 - James, *op. cit.*, pag. 140.

216 - James, *op. cit.*, pag. 197.

217 - Arthur Allen, *Vaccine* (W.W. Norton, 2007), pag. 36–49.

218 - Pentru aceste cifre și altele, vezi Allan Chase, *Magic Shots* (W. Morrow, New York, 1983), pag. 42–49.

219 - Chase, *op. cit.*

220 - J.R. McNeill, *Something New Under the Sun: An Environmental History of the Twentieth-Century World* (W.W. Norton, 2000), cap. 3.

221 - McNeill, *op. cit.*, cap. 5.

222 - Între 1707 și 1801 se numește Regatul Marii Britanii, între 1801 și 1922 se numește Regatul Unit al Marii Britanii și al Irlandei, iar ulterior dobândirii independenței Irlandei, a fost înlocuit cu actuala denumire oficială, Regatul Unit al Marii Britanii și al Irlandei de Nord. Pentru ușurința exprimării, pe perioada revoluției industriale vom folosi denumirea de Regatul Marii Britanii (n. tr.).

223 - Joyce Appleby, *The Relentless Revolution* (W.W. Norton, 2011), pag. 60.

224 - J. Steven Watson, *The Reign of George III* (Oxford University Press, 1960), pag. 33.

225 - Appleby, *op. cit.*, pag. 80–83 și Joel Mokyr, *The Enlightened Economy: Britain and the Industrial Revolution 1700–1850* (Yale University Press, 2009), cap. 1.

226 - Mokyr, *op. cit.*, cap. 1.

227 - Christopher Hill, *The Century of Revolution, 1602–1715* (Edinburgh University Press, 1961), pag. 32; de asemenea citat în Appleby, pag. 40.

228 - Poreclă a prințului Carol Edward Stuart, al doilea pretendent iacobit la tronul Angliei, Scoției și Irlandei (n. tr.).

229 - Arthur Herman, *The Scottish Enlightenment* (Fourth Estate, 2001), pag. 142.

230 - John Lord, *Capital and Steam Power* (Londra, 1923), cap. IV.

231 - Vezi Herman, *op. cit.*, pag. 306.

232 - Joc de cuvinte în limba engleză, între „cannonade" – foc de artilerie – și „Carron" – oraș din Scoția unde a fost produs pentru prima dată acest tun (n. tr.).

233 - De Lord, *op. cit.*

234 - Vezi cartea strălucită a lui Jenny Uglow despre ei, *The Lunar Men* (Faber and Faber, 2002).

235 - Ansamblu de legi care reglementau condițiile de muncă din uzinele britanice în secolul al XIX-lea (n. tr.).

236 - Răscoală pe scară largă a lucrătorilor din agricultură. A început cu distrugerea

treierătoarelor în estul ținutului Kent și s-a întins în tot sudul Angliei și în estul acesteia (n. tr.).

237 - Mokyr, *op. cit.*, cap. 7.

238 - Vezi Gregory L. Freeze, *Russia: A History* (Oxford University Press, 1997), pag. 201.

239 - Această poveste este relatată magistral în Orlando Figes, *Natasha's Dance* (Allen Lane, 2002), pag. 96 și urm. Este un ghid indispensabil al acelor vremuri și, spre deosebire de foarte multe cărți despre istoria Rusiei, extrem de bine scris.

240 - Rosamund Bartlett, *Tolstoy: A Russian Life* (Profile Books, 2010), cap. 6.

241 - Figes, *op. cit.*, pag. 238.

242 - Vezi A.N. Wilson, *Tolstoy* (Hamish Hamilton, 1988), pag. 334.

243 - Carl Sandburg, *Abraham Lincoln: The War Years*, vol. IV (Harcourt, Brace, New York, 1939), pag. 176–177.

244 - Sandburg, *op. cit.*, vol. III, pag. 441.

245 - Herbert Mitgang, *Abraham Lincoln: A Press Portrait* (Quadrangle, 1971), pag. 476–478.

246 - Vezi James M. McPherson, *Drawn with the Sword: Reflections on the American Civil War* (Oxford University Press, 1996), partea a II-a, cap. 5.

247 - Esmond Wright, *An Empire for Liberty* (Blackwell, 1995), pag. 472–473.

248 - Wright, *op. cit.*, pag. 466.

249 - David Reynolds, *America: Empire of Liberty* (Allen Lane, 2009), cap. 6.

250 - Citat în McPherson, *op. cit.*, cap. 1.

251 - Eugene D. Genovese, *The Political Economy of Slavery* (New York, 1965), citat în McPherson, *op. cit.*, cap. 1.

252 - H.W. Brands, *American Colossus* (Random House, 2010), pag. 145–146.

253 - Denumire peiorativă în engleza americană pentru locuitorii de culoare (n. tr.).

254 - Samuraii purtau două săbii: una lungă (*katana*), una scurtă (*wakizashi*), care se numeau împreună *daisho* („marele ansamblu“) (n. tr.).

255 - Aceste detalii sunt preluate din Mark Ravina, *The Last Samurai: The Life and Battles of Saigo Takamori* (John Wiley, 2004), din primul și din ultimul capitol.

256 - O excelentă relatare a istoriei samurailor se găsește în Charles J. Dunn, *Everyday Life in Traditional Japan* (Tuttle Publishing, 1969), cap. 2.

257 - Aizawa Yashushi, citat de Andrew Gordon, *A Modern History of Japan* (Oxford University Press, 2009), pag. 20–21.

258 - Ravina, *op. cit.*, cap. 1.

259 - Ravina, *op. cit.*, pag. 196.

260 - Vezi Stephen Turnbull, *Samurai: The World of the Warrior* (Osprey Publishing, 2003), cap. 9.

261 - În 1581, pe teritoriul actual al Olandei, s-a constituit Republica Independentă a Provinciilor Unite, numite din 1609 în mod curent Olanda (n. tr.).

262 - „Țară mică, oameni mici“, în lb. fr. în orig. (n. tr.).

263 - Adam Hochschild, *King Leopold's Ghost* (Macmillan, 1999), pag. 233. Relatarea mea se bazează pe această carte și pe cea a lui John Reader, *Africa: A Biography of the Continent* (Penguin Books, 1998).

264 - Relatările lui Lin și etapele incipiente ale Primului Război al Opiului sunt preluate din W. Travis Hanes III și Frank Sanello, *The Opium Wars* (Sourcebooks, 2002) și Jack Beeching, *The Chinese Opium Wars* (Harvest/HBJ, 1975).

265 - Vezi John Keay, *China: A History* (HarperPress, 2009), pag. 446–449.

266 - Barbara Tuchman, *The Zimmermann Telegram* (Viking Press, 1958), pag. 107.

267 - Tuchman, *op. cit.*, pag. 108.

268 - Tuchman, *op. cit.*, pag. 183–187.

269 - Tuchman, *op. cit.*, pag. 200.

270 - Vezi Ronald W. Clark, *Lenin: The Man behind the Mask* (Faber and Faber, 1998), pag. 196–210.

271 - Vasily Grossman, *Everything Flows* (Vintage Classics, 2011), pag. 220.

272 - Steven Pinker, *The Better Angels of Our Nature* (Allen Lane, 2011), pag. 195.

273 - Vezi T. Hager, *The Alchemy of Air* (Harmony Books, 2008), citat de Andrew Charlton, *Man-Made World*, eseul său despre perioada imediat următoare summitului de la Copenhaga pe tema schimbărilor climatice, din 2010.

274 - Charles Bracelen Flood, *Hitler: The Path to Power* (Hamish Hamilton, 1989), pag. 589.

275 - Alan Bullock, *Hitler: A Study in Tyranny* (Hamlyn, 1952/1973), cap. 3.

276 - Adolf Hitler, *Mein Kampf*, traducere în limba engleză de Ralph Manheim (Pimlico, 1992), pag. 53–54.

277 - Hitler, *op. cit.*, pag. 620.

278 - Ian Kershaw, *Hitler* (Penguin, 2009, ediție într-un volum), pag. 42.

279 - Martin Kemp, *Christ to Coke* (Oxford University Press, 2011), pag. 74.

280 - Kershaw, *op. cit.*, pag. 127–129.

281 - Bullock, *op. cit.*, cap. 3.

282 - Hitler, *Mein Kampf*, pag. 128.

283 - Hitler, *op. cit.*, pag. 596–597.

284 - Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin* (The Bodley Head, 2010), pag. 19.

285 - Kershaw, *op. cit.*, pag. 270.

286 - Madeline Gray, *Margaret Sanger: A Biography of the Champion of Birth Control* (Richard Marek, New York, 1979), pag. 37.

287 - Vezi Armond Fields, *Katharine Dexter McCormick* (Praeger, 2003), cap. 20.

288 - *The Selected Papers of Margaret Sanger*, vol. 3, ed. Esther Katz (Illinois Press, 2010), pag. 265.

289 - Bernard Absell, *The Pill* (Random House 1995), pag. 121.

290 - Robert Jutte, *Contraception: A History* (Polity 2008), pag. 210.

291 - Absell, *op. cit.*, pag. 169.

292 - Max Hastings, *All Hell Let Loose* (HarperPress, 2011), pag. 143.

293 - Kershaw, *op. cit.*, pag. 656.

294 - Snyder, *op. cit.*, pag. 39.

295 - Snyder, *op. cit.*, pag. 182.

296 - Hastings, *op. cit.*, pag. 150.

297 - Hastings, *op. cit.*, pag. xviii.

298 - Kai Bird și Martin J. Sherwin, *American Prometheus: The Triumph and Tragedy of J. Robert Oppenheimer* (Alfred Knopf/Atlantic Books, 2009), pag. 287–289. Mare parte din relatarea mea despre Oppenheimer este preluată din această excelentă biografie.

299 - Bird și Sherwin, *op. cit.*, pag 296, 314.

300 - Bird și Sherwin, *op. cit.*, pag. 314.

301 - Bird și Sherwin, *op. cit.*, pag. 323.

302 - Jad Adams, *Gandhi: Naked Ambition* (Quercus, 2011), pag. 2.

303 - John Keay, *India: A History* (HarperPress, 2000), pag. 486.

304 - Adams, *op. cit.*, pag. 136.

305 - Adams, *op. cit.*, pag. 220–221.

306 - Vezi Brian Lapping, *End of Empire* (Granada, 1985), pag. 24 și urm.

307 - VeziAndrew Roberts, *A History of the English-Speaking Peoples Since 1900*

(Weidenfeld & Nicolson, 2006), pag. 12.

308 - Keay, *India: A History*, pag. 450–451.

309 - Keay, *op. cit.*, pag. 475–476.

310 - Adams, *op. cit.*, pag. 229.

311 - Richard Dowden, *Africa: Altered States, Ordinary Miracles* (Portobello Books, 2008), pag. 84.

312 - John Lewis Gaddis, *The Cold War* (Penguin, 2011), pag. 184.

313 - Vezi Jonathan Fenby, *The Penguin History of Modern China* (2009), pag. 92.

314 - Vezi Jung Chang și Jon Halliday, *Mao: The Unknown Story* (Jonathan Cape, 2005).

315 - Vezi Jung Chang și Halliday, *op. cit.*, pag. 342.

316 - Harrison E. Salisbury, *The New Emperors: China in the Era of Mao and Deng* (Little, Brown, 1992), pag. 3–4.

317 - Din Roderick MacFarquhar și Michael Schoenhals, *Mao's Last Revolution* (Harvard University Press, 2006).

318 - Richard Evans, *Deng Xiaoping and the Making of Modern China* (Hamish Hamilton, 1993).

319 - Jonathan Fenby, *Tiger Head, Snake Tails* (Simon & Schuster, 2012), cap. 1.

320 - Fenby, *Tiger Head, Snake Tails*, cap. 1.

321 - Martin Jacques, *When China Rules the World*, a doua ediție (Penguin Books, 2012), pag. 518.

322 - Această secțiune a fost propusă de unul dintre cercetătorii și asistenții de producție de la BBC pentru *History of the World*, Chris O'Donnell, și îi sunt profund îndatorat pentru aceasta.

323 - Feng-Hsiung Hsu, *Behind Deep Blue* (Princeton University Press, 2002), pag. 4.

324 - Feng-Hsiung Hsu, *op. cit.*, pag. ix–x.

325 - Garry Kasparov, *New York Review of Books*, 11 februarie 2010.

326 - Vezi Daniel Crevier, *AI: The Tumultuous Search for Artificial Intelligence* (Basic Books, 1993).

327 - Ray Kurzweil, *The Singularity Is Near* (Duckworth, 2009), cap. 1.

328 - Citat în Nils J. Nilsson, *The Quest for Artificial Intelligence* (Stanford University Press, 2010), versiunea Web, pag. 647.

329 - James Lovelock, *The Revenge of Gaia* (Penguin Books, 2006), pag. 3.

330 - J.R. McNeill, *Something New Under the Sun* (W.W. Norton, 2000), cap. 2.